ПЛИСКА–ПРѢСЛАВ

ТОМ 11

Под редакцията на

Павел Георгиев, Янко Димитров

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ,
ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПЛИСКА–ПРЕСЛАВ

ТОМ 11

Под редакцията на

Павел Георгиев, Янко Димитров

2015

Редакционна Колегия на поредицата:

Доц. д-р Павел Георгиев (главен редактор)
Проф. дин Иван Йорданов
Доц. д-р Стойчо Бонев
Гл. ас. д-р Янко Димитров
Маг. Станислав Иванов (секретар и технически сътрудник)

1892 - 1921 - 1948

Издание на
Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките

На корицата:

Позлатена апликация от църква № 51. Плиска. Разкопки на д-р Радослав Василев.
Снимка: по Станислав Станилов в настоящия том

Катя Меламед, *превод на резюмета*
Росица Кънева, *предпечатна подготовка*
Печат: „Кота Принт“
ISSN 978-954-9472-36-3
София 2015

МАТЕРИАЛИ ОТ НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ
С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ
„КАРЕЛ ШКОРПИЛ И БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА АРХЕОЛОГИЯ“,
ПОСВЕТЕНА НА 150 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ
И 110 ГОДИНИ ОТ НАЧАЛОТО НА ПРОУЧВАНИЯТА В ПЛИСКА,

2 – 3 ОКТОМВРИ 2009 г., НИАР – ПЛИСКА

Карел Шкорпил (1859-1944)

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ И ГОСТИ НА КОНФЕРЕНЦИЯТА!

Идеята за провеждане настоящата Конференция възникна миналата година в разговор с уредника на Музея в Плиска, колегата Хр. Стоянова, в хода на строителството на базата на НАИМ и на Музея „Плиска“. Тогава, все още предвкусвайки плодовете да разполагаме със съвременна сграда за настаняване, решихме, че е време тя да служи не само за теренно - изследователска работа, а и за научни срещи с различен формат и задачи.

Сто и петдесетгодишнината на Карел Шкорпил и 110-годишнината на неговото изследователско „творение“- Абоба - Плиска са напълно естествен повод да се постави началото на нейния живот като изследователски център. В този смисъл ние, организаторите на настоящата Конференция – НАИМ при БАН с неговия Филиал в Шумен и РИМ в Шумен, имаме желание да поставим едно начало на активни разисквания върху проблематиката на Плиска и на ранносредновековната българска култура.

Тематично Конференцията се явява продължение на проведената преди 10 години, по случай Сто годишнината от проучванията в Плиска научна среща в Шумен. Повечето от тогавашните доклади днес са на страниците на т. 8 от поредицата „Плиска - Преслав“. Намерението ни след приключване на работата на настоящата Конференция нейните материали, може би обогатени с нови, да бъдат отпечатани в поредния т. 11 на същата поредица.

Позволете ми като представител на ръководството на НАИМ при БАН да приветствам всички вас с добре дошли в нашата база и да ви пожелая успешна работа и творчески разговори - импулси за дързновен изследователски труд в духа на заветите на Карел Шкорпил.

А сега давам думата за приветствие към участниците в Конференцията на Областния управител на Шумен г-н Димитър Александров, който ще си позволя да кажа извън протокола носи, както имах възможност да се убедя наскоро, откривателски и спортсменски дух. Така че ви моля да гледате на него не само като представител на държавната власт, но и като на съратник в изследването, съхраняването и представянето на археологическото наследство!

Приветствие към Конференцията е подготвил и и. д. Директор на НАИМ при БАН ст. н. с. д-р Маргарита Ваклинова, която по здравословни причини не е сред нас, както възнамеряваше. Позволете ми да ви прочета неговото съдържание.

02. 10. 2009 г.
НИАР - Плиска

Павел Георгиев, ръководител на Филиала
на НАИМ при БАН в гр. Шумен

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
НАЦИОНАЛЕН
АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ С МУЗЕЙ

ДО УЧАСТНИЦИТЕ
В НАЦИОНАЛНАТА КОНФЕРЕНЦИЯ,
ПОСВЕТЕНА НА 150-ГОДИШНИНАТА
ОТ РОЖДЕНИЕТО НА
АКАД. КАРЕЛ ШКОРПИЛ
И 110 ГОДИНИ ОТ ПЪРВИТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
ПРОУЧВАНИЯ НА ПЛИСКА

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,
ДРАГИ СЛЕДОВНИЦИ НА ВЕЛИКИЯ ШКОРПИЛ,

Българската археология има вечното си светило, именитият си създател Карел Шкорпил. Ученият, на когото България дължи вечно преклонение. Ученият, свързал завинаги съдбата и делото си с българското културно-историческо наследство. Ученият, по чиито следи вървим всички ние.
Поздравявам Ви, всички събрани днес всред древната Плиска, за почитта, която засвидетелствате с представянето на науката ни и нейните постижения повече от столетие след Карел Шкорпил. В зората на българската археология Шкорпил сигурно е мечтал за постигнатите сега успехи, които е очаквал. И ние сме достойни за неговата всеотдайност .
Пожелавам успешен научен форум и много бъдещи открития по стъпките на АКАДЕМИК КАРЕЛ ШКОРПИЛ.

Ст.н.с.д-р Маргарита Ваклинова

и.д.директор на Националния
археологически институт с музей - БАН

1869

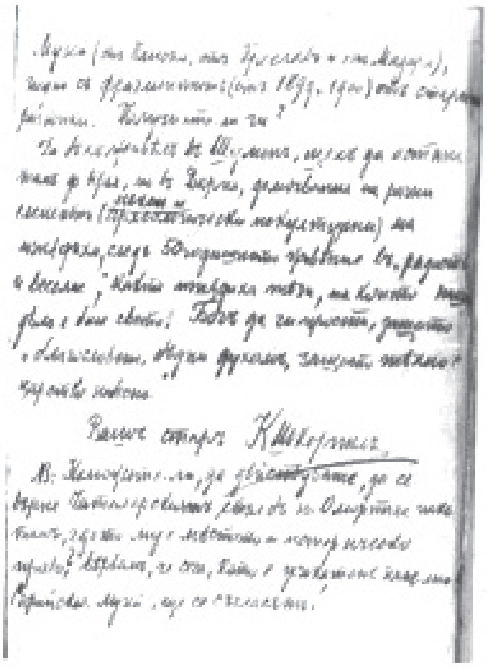

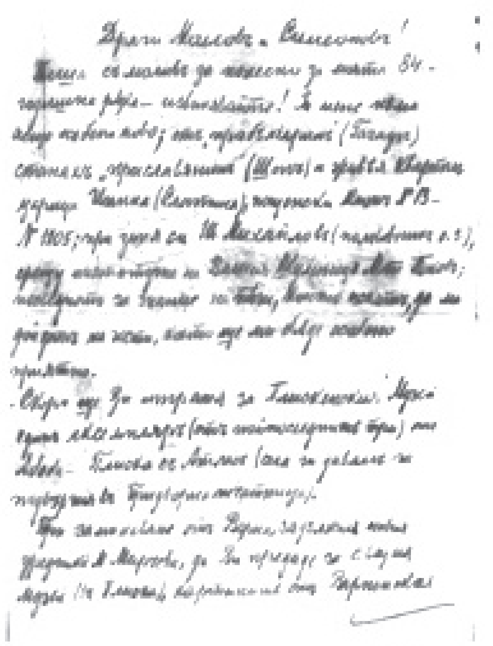

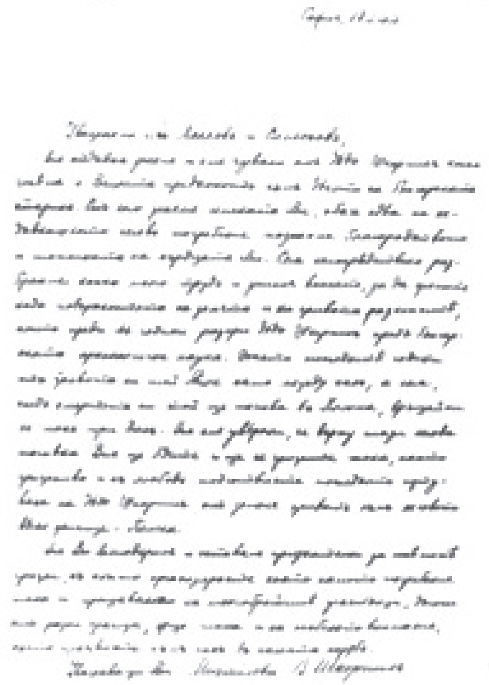

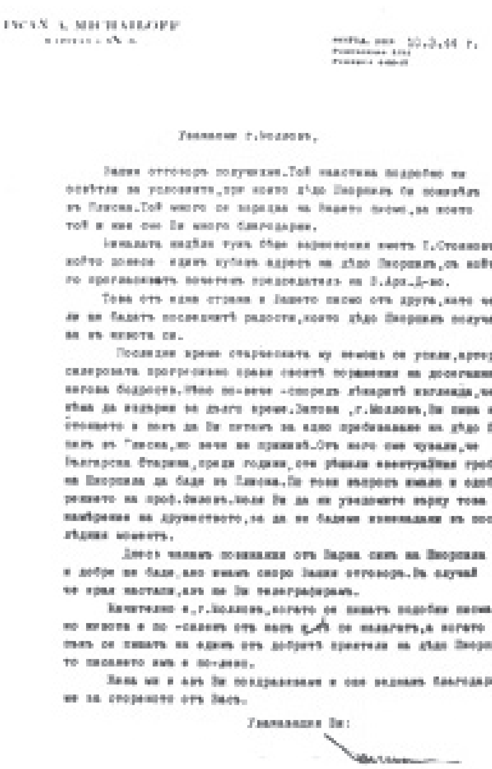

Писма на и за Карел Шкорпил

Участниците в конференцията пред гроба на Карел Шкорпил

СЪДЪРЖАНИЕ

Георгиев П. Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на столица Плиска и за някои негови интерпретации 13

Плетньов В., Пр. Пеев. Бележки за промяната на бреговете на Варненския залив, изследванията на братята Шкорпил и някои нови проучвания във Варненско 21

Алексиев Й. Карел Шкорпил – между Търново и Плиска 35

Конаклиев А. Обхожданията на Карел Шкорпил в Търговищка област 41

Георгиев П., Ст. Иванов. „Вътрешното“ землено укрепление на Плиска (краят на VIII – началото на IX в.) (проучвания 2000-2006 г.) 49

Димитров Я., М. Инкова. Към археологическата карта на Външния град на Плиска: Контролни сондажи в района между каменната крепост и Асар дере (проучвания 2005 г.) 91

Григоров В. Керамичен комплекс от Плиска........115

Димитров Я., Хр.Стоянова. Пещ за изпичане на битова керамика в югоизточния сектор на Вътрешния град на Плиска 149

Дончева-Петкова Л. Керамика от комплекса в югозападния ъгъл на Вътрешния град на Плиска 163

Константинов К. Метални накити и коланни гарнитури от разкопките на комплекса при южния сектор на западната крепостна стена в Плиска........ 199

Станилов Ст. Малък принос към проучването на художествения метал в Първото царство 217

Тихов Т. Ранносредновековни пръстени от фонда на РИМ – Шумен 223

Йотов В. Предпазител на меч от Плиска........ 233

Дончева-Петкова Л., Н. Шаранков. Камък с надписи и рисунки от Дворцовата базилика в Плиска 241

Попконстантинов К., С. Станилов, Я. Димитров. Оловен амулет с надпис от разкопки във Вътрешния град на Плиска 253

Йорданов И. Плиска (IX-XI в.), според данните на сфрагистиката 261

Рау К. Мозаечни мъниста с розети и кръстосани пояси 257

Балабанов Т., Кр. Стоева. Нови данни за укрепителната система на аула на хан Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменско 279

Szentpéteri J. The hrings – Political centres of the Avar Khaganate........ 313

Красильникова Л., К. Красильников. Служебный образ болгар в Хазарском каганате (к продолжению темы) 325

Костова Р. Северната част на Западночерноморското крайбрежие от края на X до края на XII в.: селищният модел на една византийска периферия 333

Атанасов Г. Колонията скални манастири по Провадийското дефиле........ 351

Манолова-Войкова М. Амфори от обект „Владетелската църква“ във Велики Преслав........ 377

Бонев Ст. По повод на новонамерена тока с лъв от Преслав........ 389

Дончева Ст. За един рядък тип токи от територията на средновековна България 395

Момчилов Д. Старобългарски апликации от Маркели 401

Дзанев Г. Два ранносредновековни оловни медалиона – амулети от фонда на РИМ – Разград..... 419

Илиев Ил. Две находки от ранносредновековно селище в района на гр. Дългопол 423

Попов Ст. Сабя от колекцията на Националния археологически Музей в София.......................... 431

Валериев Й. Бележки върху така наречените „амулети – кончета с мъжка глава“ 435

Митев Н. Част от колективна находка от сребърни аспри на цар Иван Александър
и Михаил Асен (1332/1333-1380) от Велики Преслав 441

Апостолов К. Ганчо Енев – краевед на Омуртагска околия 443

ЗАСЛУГАТА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ ЗА ОТКРИВАНЕТО НА ПЛИСКА И ЗА НЯКОИ НЕГОВИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Павел Георгиев

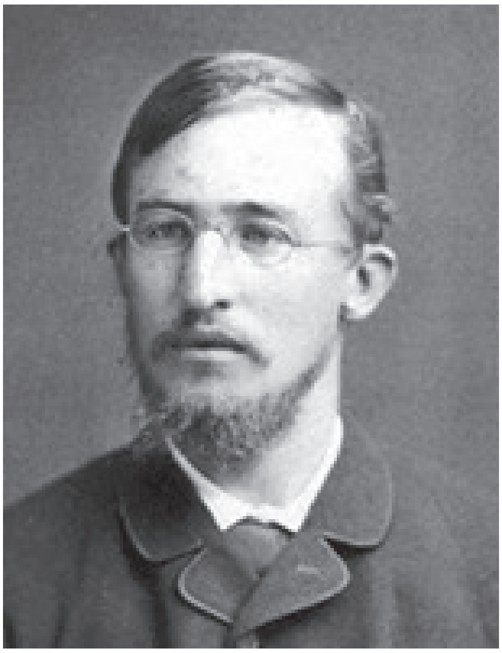

Младият Карел Шкорпил

Карел Вацлав Шкорпил (1859-1944) е сред основоположниците на археологическото дело у нас. Заслугите му за издирване, документиране и проучване на българската старина са известни най-малко от столетие и са на заслужена почит и признание, на първо място в средите на археолози и историци. Днес, когато честваме век и половина от неговото рождение и сто и десет години от началото на теренното проучване на Плиска, е малко вероятно да издирим нови факти и оценки за неговата плодотворна дейност. Длъжни сме обаче да си припомняме познатото и да правим съвременен прочит на Шкорпиловото дело. А най-прекият път към това е използването на неговите публикации и материали, събрани в сьхранявания в БАН – личен архив.

Когато говорим за Карел Шкорпил, ние археолозите, сме длъжни да си дадем сметка за три неща. Първото от тях е изключителният размах и разностранност на неговата теренна работа. Второто е това, че за Карел Шкорпил археологията не е професия (в житейския смисъл на понятието!). За него тя е поле за научна дейност, извършвана с огромна енергия, самовзискателност, независимо от несгодите. Третото е систематичността и качеството на документацията, която той изготвя с познания и умения на дипломиран математик. В този смисъл неговите публикации и описания се отличават от тези на много български изследователи от различни поколения. Това е признато още от Б. Филов и само можем да се присъединим към оценката, че „*Шкорпил внася в българската археология методиката на средно-европейската точна и хуманитарна традиция и в това отношение той дава пример за зараждащата се по онова време българска историческа наука*“ (Рашев 2000, 146-147; Рашев 2006, 7-10). Документалното наследство, оставено от Карел, а и от неговия брат, естественика по образование, Херменегилд Шкорпил (1858 – 1924), е за всеки археолог – от праисторика до медиевиста, както и за остеолога, антрополога и естественика, със стойност на извор, т. е. на информация – посредник между изследователя и изследваните епохи, артефакти и културни явления, взети в тяхната природо – географска среда. Много ценни и все още ненапълно използвани са неговите записи на етнографски данни и фолклорни свидетелства за легендарния аспект в изучаването на българската старина (Манкова 2000, 203 и сл.; 2009, 42 и сл.).

Съизмервайки се отново с този наистина велик наш предшественик, не можем да не застанем с почуда и преклонение пред неговата предана на науката и специално на археологията личност и необичайни по своя размах и с голяма обществена полза дела.

Да си пионер в българската археология за Братя Шкорпил, както и за редица други дейци от втората половина и края на XIX в., е несъмнено въпрос на шанс, предоставен им от времето, в което те са работили. Да превърнеш обаче този шанс в своя житейска съдба и да оставиш такава незаличима следа е без съмнение проява на воля и самоотрицание.

Колкото и разностранни да са приносите на Карел Шкорпил за българската археология и история, те имат своя връх в откриването на ранносредновековна Плиска. Благодарение на тях, още в началото на XX век, Абобските старини се превърнаха в паметници на българската история и част от националната ни култура. Благодарение на тях, повече от век съвременна България се гордее с паметници, каквито имат малко европейски народи: толкова старинни, внушителни и своеобразни, че непрекъснато разпалват, вътре в страната и особено в чужбина, основателни или неоснователни спорове.

Откриването или по-точно казано: идентифицирането на непознатата от писмените източници българска столица с Абобските старини е ярко археологическо откритие в богатия със сензации XIX-ти век. Ако издирването на знаменитата Троя става възможно след многогодишно и проникновено изследване на Омировия епос от Хайнрих Шлиман, то разкриването на същинското значение на останките край с. Абоба се превръща в научен факт, в резултат на усърдната издирвателска дейност на братя Шкорпил. В този смисъл откритието от 1898 – 1900 г. може да се оцени наистина като „планирано“ (Рашев 2000, 149). Но като такова то е резултат от работата на различни по своята подготовка и място в науката изследователи. Освен Карел Шкорпил и неговия брат Херменегилд, със собствена роля за това са още: пътешественика Феликс Каниц (1828 – 1904) и професионалните историци Константин Иречек (1854 – 1918) и Фьодор Успенски (1845 – 1928).

Пътят към откритието стартира с полудневно посещение на Абобските старини от Каниц през пролетта на 1878 г. Тогава той прави първото описание на „огромния кастел“, който прилича на римски град, но в който се намират и надписи от „византийско време“, подобни на Провадийските надписи на хан Омуртаг, които ученият вече познава. Така, че фактическият откривател на Абобските старини като свързани с най-ранния (дохристиянски) период от българската история и култура е именно Феликс Каниц. Това е безспорен факт, който се подценява, а понякога и преднамерено затъмнява. Извършеното от него погрешно отъждествяване на руините с град на име Бурдизу днес често се преиначава, тъй като Каниц изрично предупреждава, че „тукашният Бурдизо“ не трябва да се отъждествява с „римо – византийския Бурдизу“ в Източна Тракия.

Днес трябва непременно да се признае, че с инцидентните си и до голяма степен попътни бележки върху Абобските старини, Каниц предизвика научния интерес на редица професионалисти като историка Константин Иречек, епиграфа – археолог Ойген Борман, а те, от своя страна, археолога, все още дилетант, Карел Шкорпил.

Интересът на Константин Иречек към абобските старини датира от 1884 г., когато ги посещава и прави по-пълно описание, включвайки голямото землено укрепление и пръснатите в околността побити камъни (девташлари). Иречек оценява старините в полето, като „навярно“ римски. В чешкото издание на своите „пътувания“ (1888 г.) той се поправя, като подхваща и утвърждава мисълта на Каниц: „*според гореспоменатите средновековни колони с надписи мястото е било населено и в раннобългарско време*“. Без съмнение заслуга за това признание имат започналите през 1887 – 1888 г. първи обиколки на братя Шкорпил в Абобското поле и неговите околности. По това време те посещават за пръв път групи девташлари (Шкорпил 1892, 45). Още през 1886 г. – година преди първото посещение на братя Шкорпил там, отличният познавач на византийските текстове, обръща внимание, че „*Абобският лагер е без съмнение тъждествен със старобългарския Плисков от X – XI в.*“. Това заключение е повлияло със сигурност върху Братя Шкорпил и по всяка вероятност ги е подтикнало към още по-активно документиране на старините край Абобския лагер. Отчитайки по достойнство заслугата на Иречек, трябва да направим важно уточнение. Пътят към извода, че „*старобългарският Плисков*“ се е намирал в района на Абоба е разчистен най-напред от Марин Дринов (1838 – 1906), който още през 1870 г. локализира споменатия от Лъв Дякон и Ана Комнина български град на север от р. Голяма Камчия по пътя към Дръстър (Силистра). Заключенията на Дринов и Иречек са от голяма важност и провокират у братя Шкорпил и О. Борман хипотезата за връзката на гръкоезичните надписи на българските владетели от първа половина на IX в., както и на Мадарският релеф като паметници на българската езическа древност с внушителните останки от „град“ при с. Абоба.

До 1892 – 1895 г. братя Шкорпил са твърде предпазливи в своите изводи и първите индикации, че работят по идеята на своя родственик К. Иречек датират след 1894 г., когато, установявайки се във Варна, имат отличната възможност да започнат систематична теренна дейност по събиране и публикуване на данни за паметниците от околностите на Абоба. През 1890 г. при своята втора обиколка на групите девташлари, те са склонни да ги тълкуват все още като праисторически мегалити, но се колебаят за тяхната дата и заключават, че „*старият град е по-нов от девташларите*“ (Шкорпил 1892, 45-48).

През 1895 г. по тяхно настояване се построява първото скеле за изучаване на Мадарския релеф и надписи. Съвместната работа на К. Шкорпил с О. Борман и Е. Калинка изиграва плодотворна роля в неговото израстване като археолог и епиграф. По това време Шкорпил картира групите девташлари, издирва нови надписи от времето на българските ханове. Мисълта за отъждествяване на Абобските старини с голям център от времето на хан Омуртаг завладява Карел Шкорпил изглежда още по време на неговото учителстване във Велико Търново (1888 – 1891), под въздействие на информацията от запазения в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ надпис на владетеля. Той именно насочва неговото внимание към възможността Абобският лагер да е „старият дом“ на Омуртаг.

Краят на продължилото повече от десетилетие колебание у Братя Шкорпил да лансират идеята си, че при Абоба са останките от предшественика на Велики Преслав настъпва едва през 1897 и 1898 г. Импулсът за това идва отново от работния кабинет на Константин Иречек. Тогава, отначало на немски език, а след това и на български, той обръща внимание на публикувания през 1890 г. от Л. Стоянович апокрифен летопис, в който се споменава изградения от Испор цар, т. е. Аспарух „Плюска град“. За учения е ясно, че под нея се крие името на Pliskova/Pliskoba във византийските източници от X – XI в. До извода, че Абобският лагер може да е въпросния Аспарухов град има само крачка. К. Иречек обаче е много предпазлив и далновидно не прави тази крачка, отчитайки късната дата, а и неисторичния характер на много от данните в апокрифа.

Братя Шкорпил обаче приемат информация за „съграждането“ на Плюска град от Испор (=Аспарух) за липсващия дотогава довод в полза на идентифицирането на Абоба с търсения езически център на българите. През 1898 г., същата, в която излиза на български език публикацията на Иречек върху апокрифа, те обявяват на публично събрание в Шумен, а след това и в две свои издания във Варна, че Абобските паметници са останка от „*старобългарската столица на Аспаруха, Крума, Омуртага и Маламера, тя е била после пренесена в близкия Преслав*“ (Шкорпил 1898а, 153). Карел изпраща на своя почитан братовчед съвместната си с Херменегилд книга „Могили“, както и брошурата им „Паметници на град Одесос – Варна“, където за пръв път в писмен вид се посочва идентичността на тази столица с Абобския лагер (Шкорпил 1898б, 5-6; Шкорпил 1901, 1-16). В същото писмо от 24 ноември 1898 г. той обявява за намерението да издадат с брат си публикация със заглавие:“Старите български столици Абоба – Преслав – Търново“ и споделя, че искат това да стане в Чехия, а не във Виена, каквото предложение са получили вече от виенския професор – геодезист Х. Хартл. В своя отговор К. Иречек е повече от сдържан и отбягва да коментира хипотезата на своите братовчеди. По това време той остава на раншното си гледище, че това са римски останки, преизползвани от българите преди X – XI в. На следващата 1899 г., под въздействие на техните аргументи, Иречек все пак утвърждава сдържано, но и категорично: „*Тук се е намирал без съмнение главният лагер на езичниците – българи*“ (АЕМ, 1899, 612).

Междувременно хипотезата на братя Шкорпил заинтригувала видния руски византинист Фьодор Успенски, който още от 1896 г. търси място за провеждане на археологически разкопки в България. Ето какво пише той за публикацията на Братя Шкорпил от 1898 г.: „*Наистина, г-н Шкорпил не доразвива своята догадка и не привежда достатъчно доказателства в потвърждение на главното положение (а именно, че Абоба е „древната столица на българските ханове“- П. Г.), обещавайки да изложи подроб-*

но тази тема впоследствие, в специална статия, но (неговата) мисъл беше сама по себе си така вероятна и имаше зад себе си толкова много археологически паметници, че не само не срещна сериозни възражения, но беше частично одобрена с мълчаливото съгласие, отчасти потвърдена с нови съображения от страна на проф. Иречек“.

Постъпките на Ф. Успенски за проучвания в самата Абоба датират от септември 1898 г., а разрешението на българското правителство е дадено на 10 февруари следващата година. Пред осъществяване е прозрението на Ф. Каниц, който двадесет години по-рано писа: „*Очаквам те (теренните изследвания на Абобските старини – П. Г.) ще бъдат направени от руснаците*“. Решаващата роля, за далновидните действия на директора на Руския археологически институт в Цариград, принадлежи на Карел Шкорпил, чиято аргументация на идеята Абоба да е средоточие на българските паметници преди покръстването е впечатлила опитния историк и археолог (Успенский 1905, 2-3).

Първите разкопки се провеждат от 6 октомври до 10 ноември и се ръководят от Ф. Успенски и Карел Шкорпил. Веднага след тяхното завършване, Ф. Успенски докладва в София: „*Открит е централният пункт на старобългарските паметници...*“. Резултатите от разкопките са впечатляващи за научната общност, която и днес продължава да ги ползва и обсъжда, благодарение на отличната за времето си документация. Личната заслуга на Карел Шкорпил за организацията и провеждането на теренната работа се допълва от неговите издържани в научно отношение очерци, издадени през 1905 г.

Подобно на Иречек, Ф. Успенски отначало е сдържан към идеята, че се отнася до най-древната българска столица. В предговора към тома с резултатите от археологическите проучвания на РАИК той продължава да нарича новооткрития център „Абоба“ и дори се опитва да оспори аргументите на К. Иречек за идентичността му с Плисков. Откриването през 1905 г. на Чаталарския надпис на хан Омуртаг от 821/2 г. потвърждава по блестящ начин от една страна тезата на чешкия историк, че лагерът при Абоба е носил през X – XI в. името Plisk oba, а от друга – мнението на Карел Шкорпил, че става въпрос за българска столица, която предшества Преслав. Едва тогава Успенски заключава: „*близо край Абоба се намирал най-древният български стан или аул, от който българите извършили завоюването и подчинението на седемте славянски племена на Балканския полуостров*“ (Успенский 1905, с. 6).

Фьодор Успенски не пропуска да изтъкне, че главните заслуги за обосноваването на идеята за това принадлежат на Карел Шкорпил и се противопоставя с авторитета си на опита на Васил Златарски (1866 – 1935) да омаловажи тезата на Шкорпил, наричайки я „*гола и бездоказателствена догадка*“. Още по-категорично той възразява на последвалия още през лятото на 1899 г. опит на Златарски да си присвои научното откритие. Впоследствие, в писмо до Успенски, Васил Златарски признава своите колебания, както и ролята на Карел Шкорпил за Абоба като „първа българска столица“.

Константин Иречек обаче никога не приема, че при Абоба се е намирала столицата на Аспарух. След февруари 1899 г. той проявява ревност към обвързаността на своя братовчед с руския учен. Провъзгласеното от Братя Шкорпил откриване на „най-древната българска столица“ той не приема, изпитвайки основателни резерви към историческата стойност на анализираното от него свидетелство в Българската апокрифна летопис.

Важно е днес да се разбере, че сдържаността на Иречек през и след 1899 г. е мотивирана не само от наранено самолюбие. Сто и повече години след научния подвиг на братя Шкорпил и на техните предшественици и съвременници, проучванията на няколко поколения археолози в Плиска дават нови доказателства, че тя наистина е столицата на „Крума, Омуртага и Маламера“ и предшественик на Велики Преслав. Неприемливо е от всяка гледна точка обаче голословното утвърждение, че тя е водещ държавен и културен център още от времето на Аспарух или при неговите приемници от първата половина и средата на VIII век.

В този смисъл, откриването на най-ранния български държавен и културен център на Долен Дунав след 681 г., според мене, предстои...

Историята на най-блестящото археологическо откритие у нас в края на XIX и първите години на XX в. има не само историографска стойност. То е изключително поучително за днешните и утрешни археолози и историци за сложния и противоречив път на учените към историческата истина, за начина на интерпретация на различните видове източници, които не трябва да се изключват и противопоставят, или просто заемат, а внимателно и критично да се изучават и съпоставят. Ролята на Карел Шкорпил в диренето на археологически източници е особено актуална за днешната и утрешната ни работа – на терена или в кабинета. Нейните резултати, колкото и бляскави да са те, са все пак недостатъчни и затова трябва да приемем, че безспорно непреходното дело на Карел Шкорпил в Абоба – Плиска е пример за това, че обективното пресъздаване на една действителност е следствие от съвместни усилия на различни, често и противоречащи си един на друг учени.

В този смисъл „сто и петдесет годишният“ Карел Шкорпил трябва да се чете не като пророк, а като много заслужил изследовател, чиято дейност задължава и подтиква към уточнения и корекции, а не непременно към утвърждения на постигнатото. Непомръкващият негов образ трябва да е за нас не икона, а образ на безспорен, но не и непогрешим научен авторитет.

Една важна страна от актуалния прочит на делото на Карел Шкорпил, на която бих искал да се спра накратко, са някои негови становища върху хронологията и характера на възлови паметници. Известно е, че в своите публикации той рядко теоритизира и предпочита да излага своите наблюдения. По тази причина вероятно неговите интерпретации не са били предмет на анализ в досегашните обзори върху неговото дело. Проблемът, който произтича от творчеството на Карел Шкорпил е в еволюцията на някои негови схващания за част от разглежданите паметници. Така се стига до известна „двойственост“ в оценката на тяхната датировка и характер. Такъв е случаят с причерноморските земенасипни валове („окопи“). В общи публикации, подписани със своя брат Херменегилд, първоначално той е склонен да приеме, че те са били създадени преди настаняването на българите и едва в последствие са били използвани от тях за защита от морски десант. В първите си публикации Братя Шкорпил предлагат недвусмислени данни за тяхното построяване и използване като пътни диги, от настлан с каменна настилка причерноморски път. В началото на XX в. и особено след войните Карел Шкорпил променя своето разбиране за тези строежи и ги приема категорично за изградени от българите още след 680 г. Вследствие на това, валът „Кум тепелер“ край Одесос – Варна е обявен през 1921 г. за „Аспарухов вал“, т. е. създаден от първия български владетел за защита на района на езерото и вътрешността със столица Плиска. Няма съмнение, че определана роля за тази реинтерпретация на причерноморските валове е изиграло убеждението на Карел Шкорпил, че последната е създадена от самия „Аспарух“, съгласно сведението на апокрифа от XI в. Подобна промяна се забелязва и в Шкорпиловите публикации за Добруджанските валове. В ИРАИК, X том той приема, че Големият и Каменният вал са по-стари от Малкия и датират *„от римско и византийско време“* (Шкорпил 1905а, 518-519). За датата на Малкия вал тук той се въздържа от мнение, задоволявайки се да посочи, че неговият източен край в околността на Кюстенджа е „*част от старобългарско землено укрепление*“. В приложението към същия том, писано изглежда непосредствено преди неговото издаване, авторът сочи категорично, че Добруджанският окоп (видимо Малкият землен вал – П. Г.) е защитавал откъм Империята, *„първоначалното владение на Аспарух, след неговото настаняване в Никулицел“* (Шкорпил 1905б, с. 566). И отново се позовава на свидетелството на апокрифа от XI в. За „Аспарухов Ъгъл“ Шкорпил приема и лагерът при Никулицел, който счита за непосредствен предшественик на земленото укрепление от Абоба (Шкорпил 1905б, с. 558). По отношение на „римската“ и „византийска“ принадлежност на Големия и Каменния вал обаче не променя своето становище.

Анализът на Шкорпиловите интерпретаци показва, че в публикациите си от края на XIX в., а донякъде и в първите години на XX в., двамата братя са предпазливи по отношение на своите етнокултурни атрибуции и датировки и следват в това отношение най-положителното в традициите на европейската хуманитаристка. Пример за това е първоначалното им мнение за групите девташлари в Абобското поле. В първата си публикация от 1892 г. те акцентират на техния характер като древни менхири и дори допускат, че са по-стари от Абобския лагер. Влиянието на учени – професионалисти като К. Иречек или О. Борман през 90-те години играе сдържаща роля за крайни и категорични становища относно българския характер на внушителни строежи като землените укрепления и лагери или за архитектура като тези в самата Абоба – Плиска. След обнародването на апокрифа от XI в. и особено след откриването на Чаталарската колона с надпис на хан Омуртаг, в чийто текст Плиска е посочена изрично като резиденция на владетеля, колебанията на К. Шкорпил свършват. От там насетне той заема категорично становище за (пра)българския характер на споменатите по-горе паметници и отнасянето на повечето от тях още към времето на Испор – Аспарух. В периода след злополучните за нова България войни неговите научни съображения получават идейно – националистическа окраска и в последните си трудове Карел Шкорпил заема понякога още по-крайни или просто романтични позиции, макар че през 30-те години, формулира и противни мнения, като например това, че Мадарския релеф е паметник на античността и само надписите около него са български, от времето на хановете Крум и Омуртаг (Велков 1956, 11, бел. 4). Последното показва, че неговият стремеж към търсене на научната истина не е секнал и умът му продължава да търси различни, често алтернативни, решения за български старини. Карел Шкорпил е свързан отрано с идеите на прославянски настроената българска интелигенция (Мирчев 1961, 23) и особено с националистичния дух, обладал българската историография между двете световни войни. Потопен в омагьосаното кълбо на новобългарските проблеми, той става неразривна част от българското общество и като съвременник более за националните ни беди. От европейски мислещ изследовател Карел Шкорпил се превръща постепенно в един от канониците на националната ни историопис, за която средновековното ни наследство е все повече средство за поддържане на патриотичен дух (срв. Георгиев 2008, 70).

Огромният, заслужен авторитет на Карел Шкорпил в средите на съвременната българска археология и история е със значението на фактор във формирането на някои схващания в нея. Ето защо пред нас, според мене, стои дилема: идеите и интерпретациите на кой Шкорпил са по-перспективни – на „ранния“ – от края на XIX или на „късния“ – от 20 – 40-те години на XX век. Този въпрос стои на дневен ред и всеки от нас ще решава сам, по силата на собствената си научна съвест. Аз лично избирам за по-надеждни и близки до съвременната наука идеите на младия, неопитен, но с качества на европейски изследовател, учен.

Използвана литература

Велков 1956: В. Велков. История на проучването на Мадарските надписи. – В: Мадарският конник (проучвания върху надписите и релефа). София, 1956, 5-36.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Сто години Абоба – Плиска.- В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. Седма лятна научна среща, Варна, 1999. София, 2000, 152-163.

Георгиев 2008: П. Георгиев. За корените на българската медиевистика в края на XIX и началото на XX век. – В: Българската култура и европейският XX век. Шестнадесета лятна научна среща, Варна, 2008. Варна, 2008, 70-85.

Манкова 2000: Й. Манкова. Архивът на Карел Шкорпил – извор за българската етнография. – В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. София, 2000, 203-213.

Манкова 2009: Й. Манкова. Извори за българската фолклористика в личния архив на Карел Шкорпил. – В: Шкорпил. Известно и неизвестно (под ред. на К. Трошев). Варна, Славена, 42-65.

Мирчев 1961: М. Мирчев. Карел Шкорпил като музеен деятел и общественик. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 15-23.

Миятев 1961: Кр. Миятев. Научното дело на Карел Шкорпил. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 5-14.

Миятев, Янтарски 1961: П. Миятев, Г. Янтарски. Кореспонденция на Херменегилд и Карел Шкорпил с Константин Иречек (1881 – 1899). – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961, 29-48.

Рашев 2000: Р. Рашев. Карел Шкорпил – изследовател на ранносредновековната българска култура. – В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. София, 2000, 146-151.

Рашев 2006: Карел Шкорпил и българската средновековна археология. – Приноси към българската археология, III – IV, 2006, 7-10.

Скружни 2009: Л. Скружни. Братя Шкорпил – живот и произведения на учените – музейници. – В: Шкорпил. Известно и неизвестно (под ред. на К. Трошев). Варна, Славена, 2009, 5-27; на чешки – 5-24.

Успенский 1905: Ф. Успенский. Историко – археологическое значение Абобы и ея окрестностей. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 1-15.

Шкорпил 1892: Х. и К. Шкорпил. Североизточна

България в географско и археологическо отношение. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, VII, 1892, 3-83.

Шкорпил 1898а: Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898.

Шкорпил 1898б: Х. и К. Шкорпил. Паметници на Одесос – Варна (Паметници из Българско). Варна, 1898, 1-45.

Шкорпил 1901: К. и Х. Шкорпил. Първата българска столица до Абоба (предварителни изследвания). – Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1901. Варна, 1901, 1-24.

Шкорпил 1905а: К. Шкорпил. Окопы и землянные укрепления Болгарии. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 503-543.

Шкорпил 1905б: К. Шкорпил. О землянных укреплениях и окопах. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 570-595.

THE CONTRIBUTION OF KAREL ŠKORPIL TO THE DISCOVERY OF PLISKA AND THE VIGOR OF SOME OF HIS INTERPRETATIONS

Pavel Georgiev

(Summary)

The hundred and fiftieth anniversary of Karel Škorpil's birth (1859 – 1944) is a good occasion to recall his enduring activities as an archaeologist – discoverer and pioneer of the Bulgarian archaeology, as well as to have a look, although a sketchy one, on his works. The author's aim is to make a review of some facts concerning the most significant activity of Škorpil – the discovery of Pliska. Furthermore, an attempt is presented to analyze some particular aspects of the academic contributions and development of the Czech naturalized in Bulgarian conditions. Thus the author puts forwards the question of a more thorough and actual reading of Škorpil's heritage by the contemporary Bulgarian archaeologists.

БЕЛЕЖКИ ЗА ПРОМЯНАТА НА БРЕГОВЕТЕ НА ВАРНЕНСКИЯ ЗАЛИВ, ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА БРАТЯТА ШКОРПИЛ И НЯКОИ НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪВ ВАРНЕНСКО

Валентин Плетньов, Преслав Пеев

Известно е, че развитието на която и да била брегова зона е резултат от взаимодействието на различни ендогенни и екзогенни фактори. Основните фактори, които влияят на промените на бреговата линия са природните (пасивни и активни) и антропогенните. Човешкото въздействие специално в района на Варненския залив се изразява в промени в динамиката на бреговата зона при строителството на пристанищни и брегоукрепителни съоръжения, прокарване на пътища, канализационни мрежи и т. н. Всички тези мероприятия извършени през последния век са довели до значителни изменения на брега, което създава в много случаи погрешна представа при интерпретирането на исторически събития и мястото на различни археологически паметници на територията на Одесос – Варна и района на езерата.

Картирането на бреговете на Черно море започва и е свързано с корабоплаването на търговците от италианските градове през XIII – XIV в. Впоследствие съставените тогава морски карти и съпровождащите ги лоции (портулани) са прерисувани и преписвани от редица западноевропейски картографи, които често не познават действителната ситуация и почти до края на XVIII в. дават сравнително грешна представа за бреговете на морето. Основната причина се крие в невъзможността да се проследи развитието на бреговата линия поради прекратяването на търговските връзки на западноевропейските търговци с градовете по бреговете на Черно море през втората половина на XV в. и превръщането му в „затворено море“, контролирано изцяло от Османската империя.

Още през XVIII в. в Черно море отново започнали да кръстосват множество западноевропейски търговски и руски военни кораби и в резултат интересът към картиране на бреговете нараства, а точното отразяване на бреговата ивица става важна необходимост. Още през втората половина на XVIII в. търговските контакти на западноевропейските държави с Черноморието се възобновили, а Варна възстановила ролята си на водещо пристанище по западния бряг на морето. Интересът към района нараснал и в резултат на руско – турските войни в края на XVIII и XIX в. През 1828 – 1829 г. холандският морски офицер Тетбу дьо Марини изработил един от първите планове на Варненския залив. Като консул за пристанищата на Черно море той събира много данни от различни източници, отразени в серия карти и планове на различни черноморски пристанища и заливи и публикувани в европейски издания между 1830 – 1850 г. Тези планове и карти са доста прецизни и с точни батиметрични данни, какъвто е и планът на Варненския залив, изследван задълбочено от холандския офицер. Неговият план показва пясъчната коса, разделяща езерото от залива, дълбочините в него и пясъчните наноси (обр. 1).

През 1829 г. адмирал Михаил Манганари (тогава капитан – лейтенант) изработва топографска карта на участъка между сегашния пристанищен мол и буна 102. На тази карта източно от Варна е изобразен само клифов бряг (отвесен бряг) без плажна ивица. По-късно (1854 г.) заливът е картиран и от английски хидрографски кораб (обр. 2). По времето на руско – турската Освободителна война (1877 – 1878 г.) под ръководството на руския полковник Лебедев е съставена топографска карта в мащаб 1:21 000. Едва през 1908 г. българския лейтенант Недев изработва изключително подробна хидрографска карта на брега и дъното на Варненския залив (обр. 3). Това всъщност са първите точни карти на брега, които отразяват неговото състояние по това време.

Важни за проучването на варненския бряг и езерата са изследванията на Хелмут фон Молтке, който прави топографска карта на брега през 1829 г. На нея, в южната част на долината, откъм

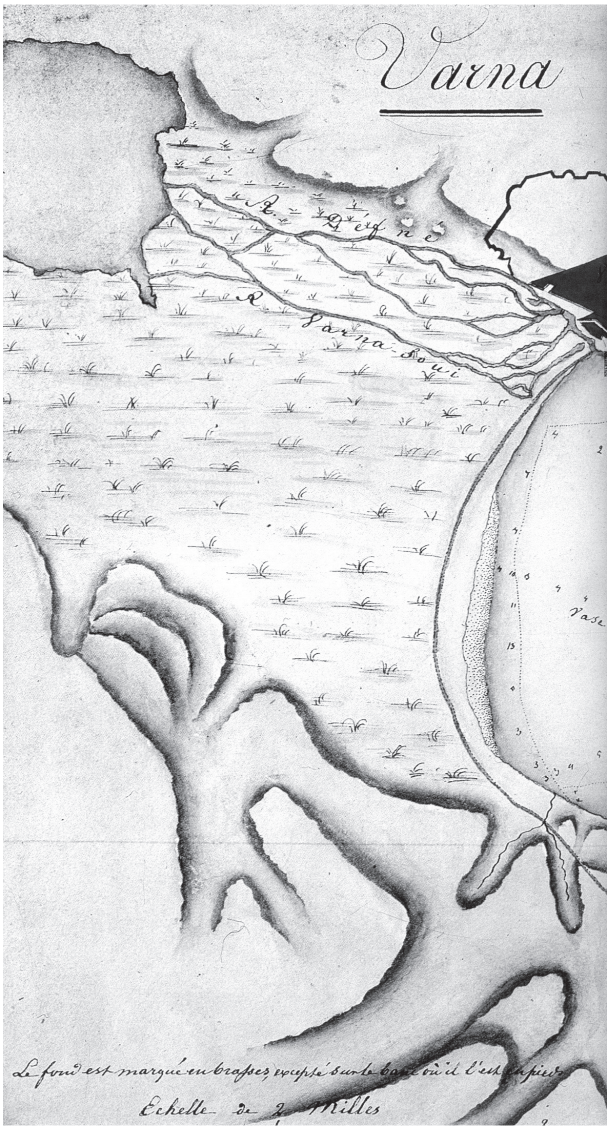
Varna
R. Défne
R. Varna-Soui
Le fond est marqué en brasses, excepté sur le banc où il l'est en pieds
Echelle de 2 Milles

Обр. 1. Фрагмент от карта на Варненския залив от Тетбу дьо Марини, 1830 г. Представена е пясъчната коса с разливите на оттока на езерото

Галатското възвишение, близо до бреговата ивица е изобразена редица от двадесетина малки могилки разположени в северна посока (обр. 4). Тя достига до шосето за Бургас и специално отбелязания гроб (Grabmahl). Северно от гроба линията на могилките прекъсва, но пък продължава дъговидно извит черен път, който достига оттокът на езерото, отбелязан като „Devna“, в подножието на югозападния ъгъл на турската крепост от преди 1834 г., или до „Русчук табия“ (Атлас 2008, 415, карта V, 12). Явно този път пресича през брод рекичката (отток на езерото) и се свързва с пътя за Русе, излизащ от портата на „Русчук табия“ – „Русчук капу“. Тъй като дъгата на могилките, които несъмнено представят трасето на вала и пътя на север съвпадат, е много вероятно за негово трасе да са използвани запазените основи на пясъчните насипи на вала върху блатата. На юг този път пресича шосето за Бургас и край могилите продължава нагоре по височината към Галата, с разклонение на изток към изоставеното малко село Чифлик хамам (нос Хамам бурун до м. Карантината) (Трифонов 2003, табл. X).

В началото на XX в. братята Херменегилд и Карел Шкорпил правят редица наблюдения върху бреговете на Варненския залив и езерата, като разглеждат и археологическите паметници по тях. В няколко публикации за забележителностите във Варна и околностите, те описват „пясъчния насип“ в долината южно от града. Местното население го наричало Кум тепелер (Пясъчните могили), защото на терена валът се проследявал като линия „във вид на отделни могили, както се среща това у морските дюни“ (така е изобразен и на картата на Молтке). В друга своя публикация братята Шкорпил споменават, че не само този вал, а и другите валове по Черноморието са наричани и „Дениз герме“ или „морска преграда“ (Шкорпил 1892, 93). Във връзка с описанието на римските водопроводи на Одесос те са събрали тогавашните мнения за значението на вала. Според градския инженер на Варна валът е използван за трасе на водопровод, идващ към града от пълноводното тогава Куле дере над Карантината. Второто мнение е на братята Шкорпил – „насипът служил за защита на старите българи против византийските десанти“ (Шкорпил 1909, 6). Според тях валът, който тогава на места вече е бил отдалечен на около 600 м от брега, някога е бил разположен на самия морски бряг. Те изчисляват, че за 1240 г. от идването на хан Аспарух пред вала ежегодно се е натрупвал по половин метър пясък (Шкорпил 1921, 48). При археологическото проучване на вала Р. Рашев изрази резерви относно това изчисление (Рашев 1982, 33), но както ще стане ясно, от съвременните проучвания е видно, че братята Шкорпил са определили сравнително точно скоростта на натрупване на пясъка в дъното на залива. Всъщност в началото на XX в. не се правят археологически проучвания на вала,

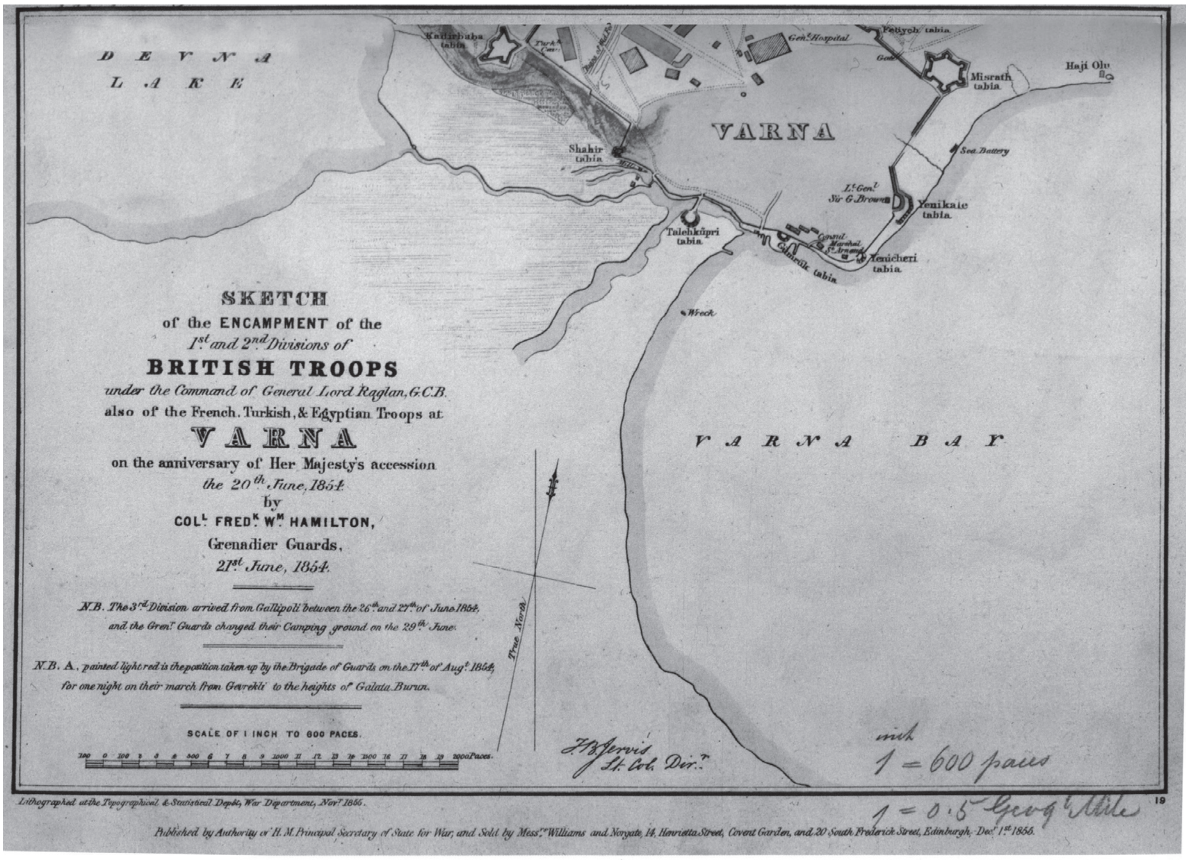
DEVNA LAKE
Kadirbuba tabia
Gen! Hospital
Fetiyeh tabia
Misrath tabia
Haji Olu
VARNA
Shahir tabia
Sea Battery
Lt. Genl. Sir G. Brown
Yenikale tabia
Talehkupri tabia
Yenicheri tabia
Wreck
VARNA BAY
SKETCH
of the ENCAMPMENT of the
1st and 2nd Divisions of
BRITISH TROOPS
under the Command of General Lord Raglan, G.C.B.
also of the French, Turkish, & Egyptian Troops at
VARNA
on the anniversary of Her Majesty's accession
the 20th June, 1854.
by
COLL. FREDK. WM. HAMILTON,
Grenadier Guards,
21st June, 1854.
N.B. The 3rd Division arrived from Gallipoli between the 26th and 27th of June 1854, and the Grenr. Guards changed their Camping ground on the 29th June.
N.B. A. painted light red is the position taken up by the Brigade of Guards on the 17th of Augt. 1854, for one night on their march from Gevrekli to the heights of Galata Burun.
True North
SCALE OF 1 INCH TO 600 PACES.
H. B. Jervis Lt. Col. Dir.
inch 1 = 600 paces
1 = 0.5 Geogl. Mile
19
Lithographed at the Topographical & Statistical Depôt, War Department, Novr. 1855.
Published by Authority of H. M. Principal Secretary of State for War, and Sold by Messrs. Williams and Norgate, 14, Henrietta Street, Covent Garden, and 20 South Frederick Street, Edinburgh, Decr. 1st 1855.

Обр. 2. Английска карта на варненския залив, 1854 г. Представена е пясъчната коса с разливите на оттока на езерото, моста „Таш кюпрю“ с предмостовото укрепление, и старата крепост на Варна. С надписа „Щахир табия“ е отбелязана старата крепост „Русчук табия“

а множество наблюдения за начина на изграждане му при огледите на изкопните работи по него (Шкорпил 1909, 76; Шкорпил 1910, 22; 1911, 81). Със своят авторитет братята Шкорпил налагат през 20-те години на XX в. окончателното становище, че валът е прабългарски, строен по времето на хан Аспарух (Шкорпил 1920, 9; Шкорпил 1929, 80), което е прието от повечето следващи изследователи, занимаващи се с проблема.

От многобройните съвременни проучвания на варненския бряг става ясно, че братята Шкорпил са определили сравнително точно натрупването на пясък в дъното на Варненския залив, влачен от идващото от север край брега Евксиноградско и от юг Галатско течение. Обемът на плаващите наноси, които се натрупват в най-западната част на залива от двата наносни потока е изчислен на 320 000 м^3/год. (Филипов 1983, 183). Около 17% от плаващите наноси са от пясъчни фракции, т. е. наносните потоци по принцип имат потенциал да формират пясъчната коса за период около 2000 г. със скорост на нарастване 1,2 м/год. С прокопаването на каналите море – езеро и изграждане на шпора в началото на новия мореходен канал е прекъснат и Аспаруховският наносен поток. В резултат дължината на плаж Аспарухово през XX в. намалява почти два пъти от 1800 на 1035 м за сметка на увеличената му широчина му, със скорост 0,45 м/год. за периода 1908 – 1997 г. Валът дава много добра представа за развитието на пясъчната коса. Данните с които разполагаме показват, че той е бил построен до брега на морето и тъй като понастоящем отстои от него на 600 м, според Вл. Попов и К. Мишев средната скорост на акумулация е определена на около 0,50 м/год. (Попов, Мишев 1974). Тези изчесления са важни защото коренно променят картината на варненския бряг и неговото състояние през късната античност и средновековието.

Както е известно днес варненския вал е разположен североизточно от съвременния кв. „Аспарухово“ на гр. Варна. Преграждал е доли-

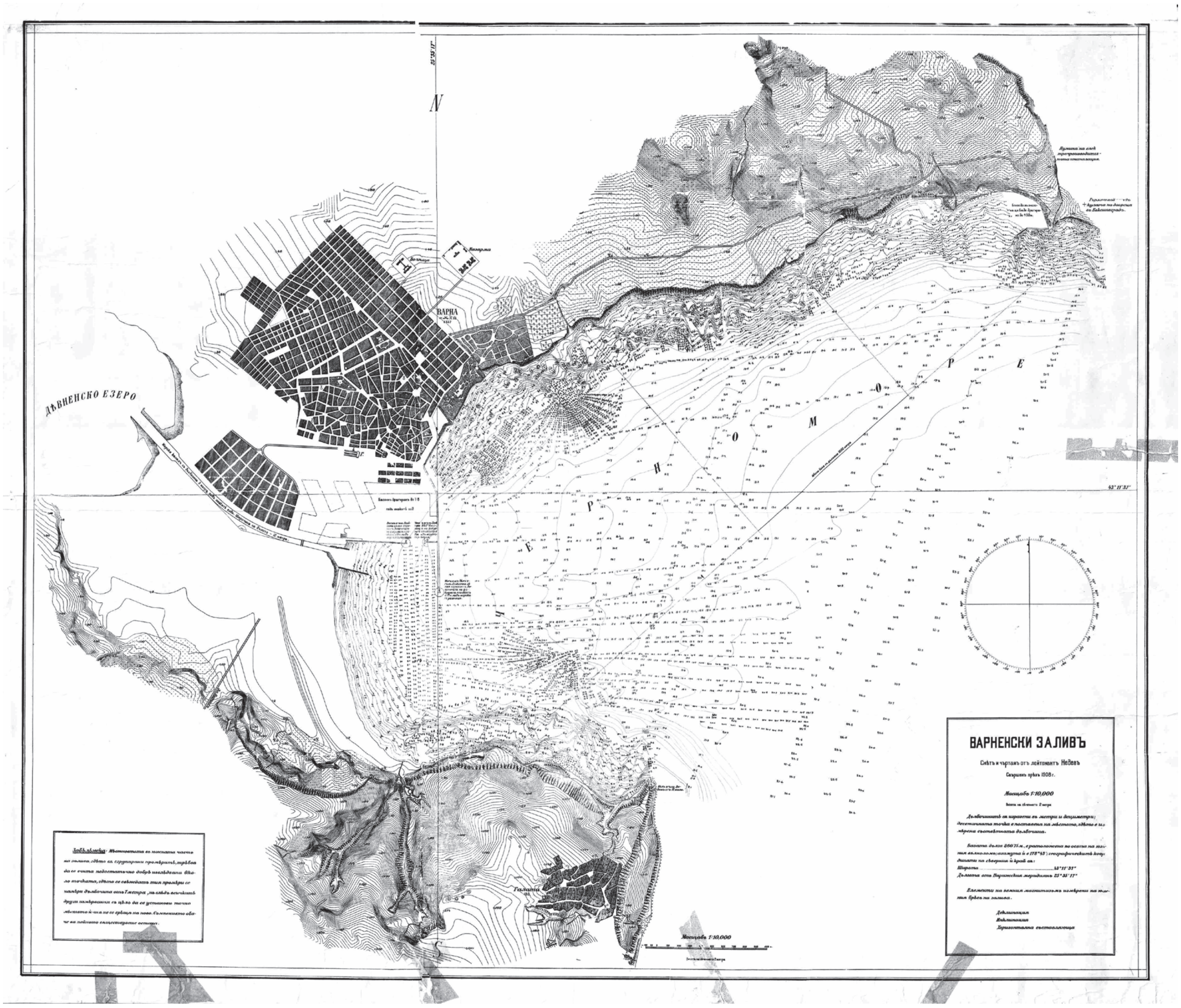
N
ДЪВНЕНСКО ЕЗЕРО
ВАРНА
Ч Е Р Н О М О Р Е
ВАРНЕНСКИ ЗАЛИВЪ
Снѣтъ и чъртанъ отъ лейтенантъ Недевъ
Свършенъ прѣзъ 1908 г.
Мащабъ 1:10,000
Широта 43°11'31"
Дължина отъ Парижския меридианъ 25°35'17"
Деклинация
Инклинация
Хоризонтална съставляюща
Мащабъ 1:10,000

Обр. 3. Хидрографска карта на Варненския залив от 1908 г., в началото на изграждане на вълнолома. Точно е начертен стръмния бряг, без плажове, канала и в южната част, под Галатското възвишение, е представено трасето на вала

ната при оттокът на езеро между Франгенското и Авренското плата. Според братя Шкорпил валът е започвал при тогавашната нова пивоварна фабрика, непосредствено под стръмния склон на Галатското възвишение и се простирал в почти права линия до тогавашното шосе Варна – Бургас, до мястото където бил разположен стар турски гроб (отбелязан и от Молтке) (Шкорпил 1909, 6; Шкорпил 1910, 22, бел. 1). Северната му част била отнесена от разливите на езерата, но в началото на XX в. все още се забелязали следи от него в близост до стръмния склон (Ак баир), над който е разположена Варна. Важно е да се отбележи, че братята Шкорпил точно са отбелязали непосредствените си наблюдения за трасето на вала на север. Според тях насипът с лека дъга на запад имал „посока към съборната черква „Св. Богородица“ (варненската катедрала) и достигал до подножието на „Русчук табия“ на турското укрепление от преди 1834 г. (обр. 5). Достигал е всъщност възвишението западно от съвременната жп гара и старата електроцентрала (Шкорпил 1921, 51).

Само това наблюдение отхвърля изказаната напоследък идея, че вала и крепостта на античния Одесос са свързани. От тук става напълно неприемливо и мнението, че при тяхното „съчетаване в общ отбранителен възел крепостта е играела ролята на флангов опорен пункт, който на позволявал обхождане на линейното съоръжение “ (т. е. вала). Приема се, че без отбраната на крепостта той бил „уязвим откъм пристана и пясъчната ивица, непосредствено на север и в чертите на града“ (Георгиев 1998–1999, 175). В случая явно се имат предвид съвременните варненски плажове. Това мнение вероятно е съставено без познаване на старите брегове северно и източно от съвременна Варна, въз основа на становището на Ал. Кузев от 1962 г. (Кузев 1962, 119). Тогава той действително изказва предположението, че валът „явно е защитавал Варненската низина от евентуални византийски десанти", но е изграден „след преминаването на града в български ръце, защото в противен случай валът е бил безпредметен, а защитата му невъзможна". Наличието на вала „предполагало съществуването на градски стени с които очевидно е бил свързан". От тук се налагало изводът, че по време на Първата българска държава късноантичната крепостна на Варна е продължавала да се използва. Това мнение обаче през десетилетията след написването на статията търпи развитие. В резултат на проведените през 60-те и 70-те години разкопки и наблюдения на изкопните работи в центъра на Варна, Ал. Кузев приема, че крепостта на Одесос е изоставена още в началото на VII в. Укрепленията на средновековния град са строени през XI – XII в. без да се съобразяват с античните крепостни стени. Крепостта е била разположена близо до пристанището и е функционирала чак до XIX в. (Кузев 1981, 297).

Всъщност валът не е достигал до крепостните стени на Одесос, а на близо километър западно, където сега е стръмния бряг при днешната „Сточна гара". Там е била разположена не антична кула или порта, а турска табия и порта от укрепленията, строени преди 1834 г. Крепостта на Одесос не е служела за защита на брега източно и северно от нея. Тя не би могла да служи и за „флангово укрепление" на вала (Георгиев 2007, 31). Отбрана на брега източно и североизточно от Одесос – Варна не е била необходима дори до края на XIX в. Подобни твърдения са възможни, защото не се отчита промяната на бреговата линия. Разположените днес източно от Варна широки, удобни за десанти плажове се образували едва в началото на XX в. До тогава, на почти отвесния бряг (видно от много изображения на града от XIX в.) не е имало възможност дори за акостиране на лодки (обр. Пясъците на съвременните плажове са се натрупали за кратко време след 1909 г. с построяването на вълнолома, който е продължение на нос Варна. Проблемът с натрупване на пясъци по подобие на лиманите северно от Варна – при Томи и Истрия, винаги е съществувал. Във Варна той видимо ускорил темповете още при строителството на т. нар. „пристанище на английската железница" и скелята свързана с жп линията Варна – Русе (1861 г.). Скоро след изграждането ѝ се наложило удължаването на линията до нова скеля, защото старата вече била затрупана от пясъка. Бързото натрупване на пясъци в района североизточно от Варна е описано добре от братята Шкорпил. През 1921 г. те пишат за брега пред вала: „Морето постоянно нанася пясък на брега. Скотобойната, изградена на брега през 1908 г. днес е отдалечена на 10 м". Още по фрапиращо е натрупването на пясък източно и североизточно от града, където са съвременните плажове: „Грозящо нанасяне се забелязва в ъгъла на главния вълнолом и града. Преди 40 години край морето не е могло да се мине под високия бряг. Днес тук има пояс от пясък, които достига ширина до 100 м. По нататък... към приморската градина пясъкът има ширина около 50 м." (Шкорпил 1910, 22; Шкорпил 1921a, фиг. 9).

Причината за „грозящото нанасяне" на пясъци е резултат от изграждането на вълнолома за новото пристанище. Той е изграден през 1906 г. Като продължение на югоизток на Варна, като по този начин се прекъсва Евксиноградският наносен поток към устието на река Провадийска и започва формирането на Варненския централен плаж с дължина 1232 м. На картите от XIX в. до 1908 г. брегът източно от Варна е клифов и абразионен или с почти отвесни скали. Изследванията на брега показват, че през 1942 г. Централният варненски плаж вече е широк 30 – 50 м, през 1970 г. – 80 м, през 1991 г. – 90 – 100 м, а през 2001 г. в южната част достига 120 m, но за сметка на размиване в северната част (т. нар. Рибарски и Северен плаж) (Дачев 2003, 78-80).

Варненският вал не е бил фланкиран от крепостите, разположени северно и южно от него или Одесос, по-късно средновековната Варна и до Галата. Последната е много по на изток, на самия край на нос Галата, а валът е достигал до стръмния склон на 2 – 3 км западно. Подобна е ситуацията и с дадените от П. Георгиев за пример други крайбрежни валове. Те затварят ниските тераси в устията на реките Краневска и Батова, Камчия и Яйленска, Двойница и Панаир дере – единствените места, позволяващи стоварването на морски десанти през средновековието. Тяхната задача обаче не е „защита на удобните за заселване долини“, защото няма никакви данни за селища в непосредствена близост зад валовете. Тези валове, използвани за сравнителен анализ на Аспаруховия вал (Георгиев 1998–1999, 176–177), в краищата си достигат винаги до блатист терен, река (Обзор, Кранево и Камчия) или до много стръмно възвишение. Съвсем не е изключение фактът, че върху възвишенията над валовете през Античността са изградени крепости за наблюдение на морето и защита на населението от многобройните варварски нашествия, както и преминаващия наблизо път. Това са най-удобните места за строеж на подобни съоръжения, които в повечето случаи са на значително отстояние, без никаква връзка с краищата на валовете (Темплум Йовис и крепостта на нос Св. Атанас с Обзорския вал; Кранеа и малкият кастел в подножието при Краневския вал). Тези крепости са на значителни отстояния от валовете. Сигурно е, че в тях не са намирани ранносредновековни материали. Ситуацията действително напомня тази с „Аспаруховия вал“ и Одесос – Варна, но само формално. При всички изброени валове, които в съседство имат късноантични крепости, е установено, че в насипите им са влагани големи количества строителен материал, извличан от руините. Резултатите от разкопките на кастела на плажа при

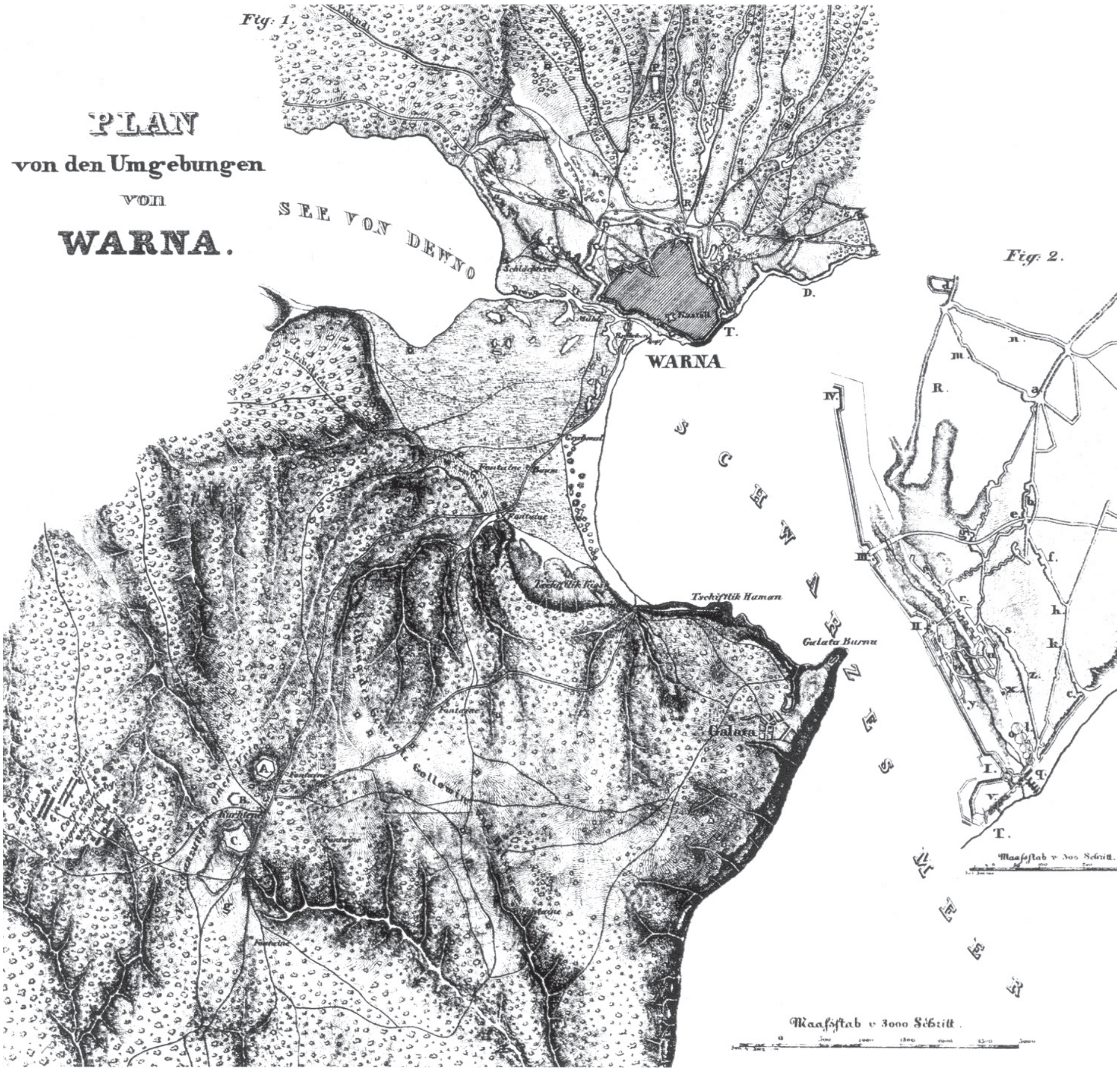

*Обр. 4. Топографска карта на околностите на Варна от Хелмут фон Молтке, 1829 г.
Отбелязани са редицата от могили, шосето за Бургас, което пресича трасето на могилите до „турския гроб“ и черен път от него на север към „Русчук табия“и на юг към Галата. Черния път минава от запад на могилите – „Кум тепилер“*

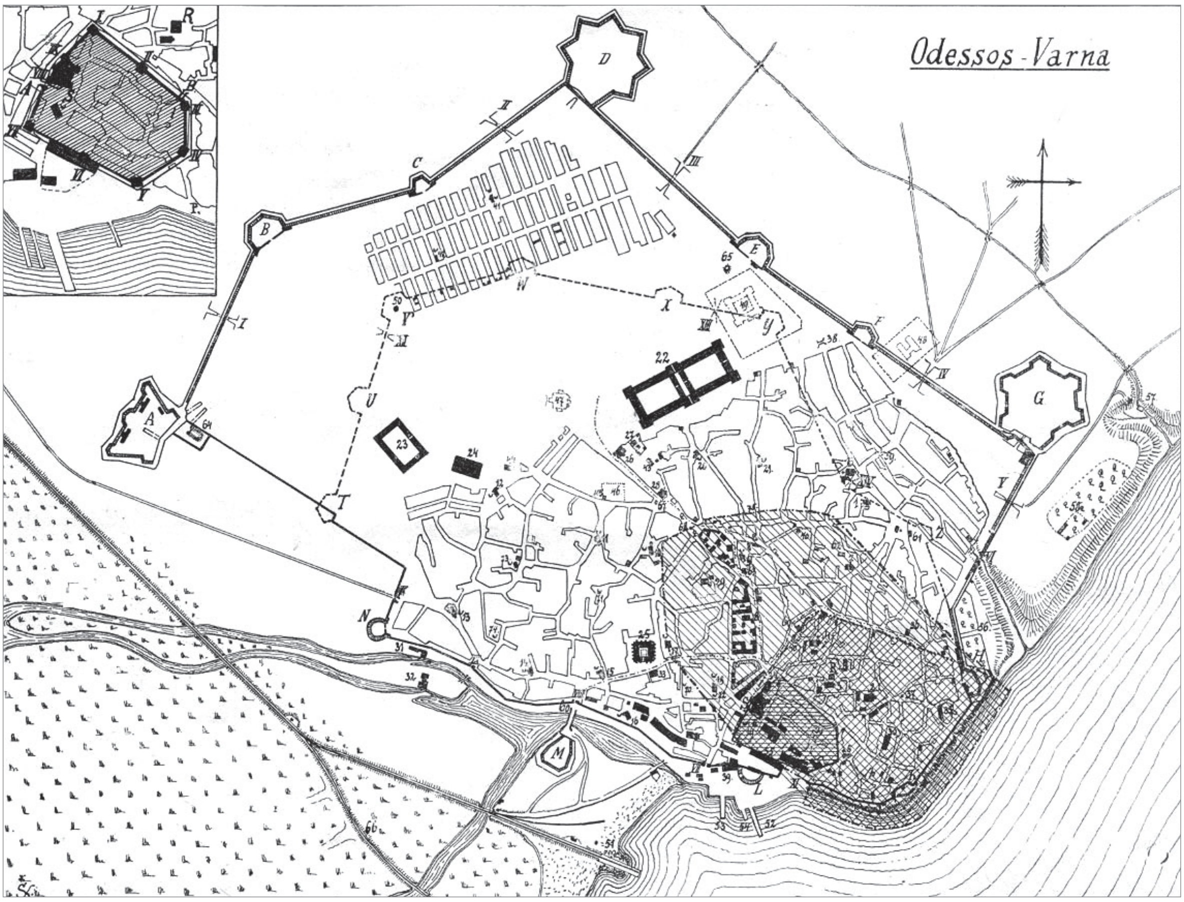

Обр. 5. План на укрепленията на Варна. С буква N е отбелязана „Русчук табия“, а с римска цифра XI, източно от скелите на пристана – „Кум капу“. Малката петоъгълна крепост е „Кале ичи“ – средновековната варненска крепост от XIII – XIV в. Показано е удължението на „Английската железница“ и са маркирани местата на храма „Успение Богородично“ (47) и новата Девическа гимназия (49), днес Археологически музей. Северно от моста е отбелязана „Хайрие джамия“ – днес зад бензиностанцията срещу гарата

с. Шкорпиловци показват, че той е бил разрушен през VI в., а до началото на VII в. върху него и в съседство има селище от кирпичени жилища, унищожени от пожар. Южната крепостна стена, през която минава валът, не е била запазена и използвана, а изгребана до нивото на гребена му (Димитров 1987, 201). Крепостта Ерите (при устието на Камчия) е използвана като южен край на валовете, но от нея също са извлечени огромни количества камъни, тухли и хоросан, използвани за укрепване на валовете, някои от които останали недовършени (Рашев 1982, 32–49).

П. Георгиев приема, че съществувала „хипотетична възможност северния край на вала (Аспаруховия) да е завършвал не пред кула, а пред порта, защото трасето на вала се използвало за удобна пътна връзка с отсрещния бряг на Варненския залив“. За примери са представени две скици на Варна от 1828 и 1869 г., на които е показан пътят северно от главното шосе за Бургас и разклонението от него за Галата. На двете показани карти изобщо не личи пътят за Галата да минава по вала. На тях дори не е изобразен черният път, вероятно изполващ обезличената северна половина на вала, който е показан на картата на Молтке. Освен това, пътят през XIX в. едва ли е преминавал по билото на вала, защото той явно е бил във вид на малки могили (Кум тепелер) с неравна повърхност. Подобен път трудно би „улеснявал движението на коли, животни и хора“ (Георгиев 1998–1999, 167, обр. 1 и 2). На двете посочени от него скици ясно се вижда, че от север пътят започва от моста Таш кюпрю с предмостовото укрепление, а не от добре начертаната западно от него „Русчук табия“. Следователно по никакъв начин не може да се

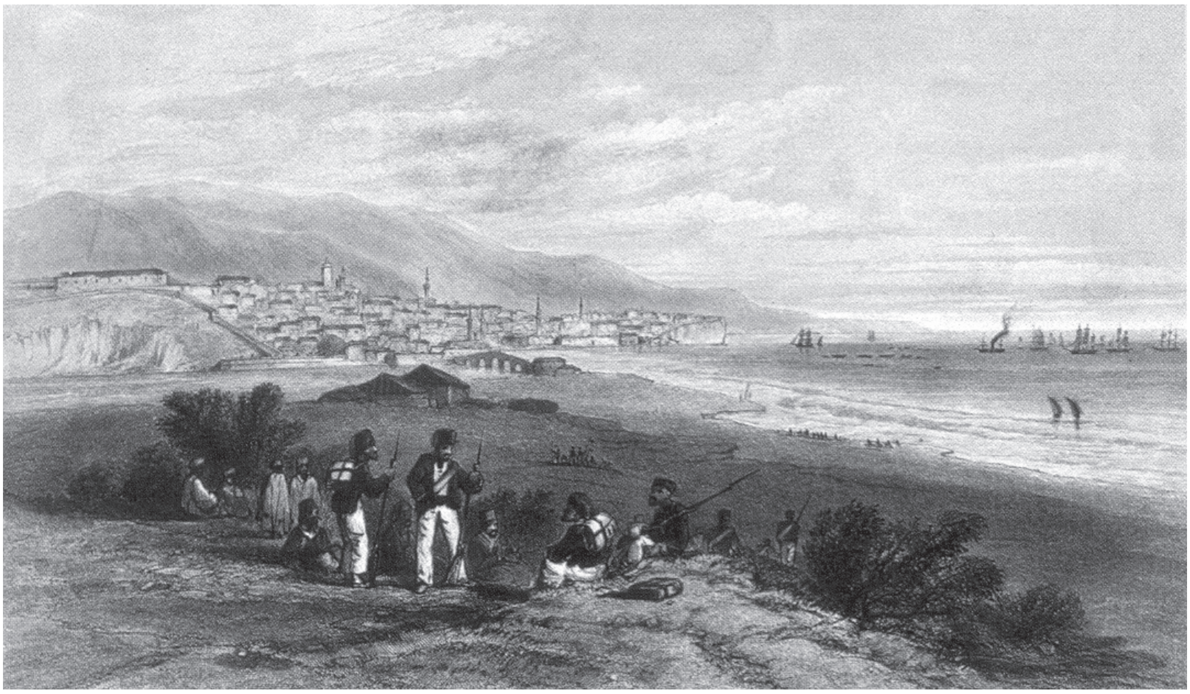

Обр. 6. Рисунка на Варна с укрепленията, 1854/5 г. Най-източно е отвесния бряг на нос Варна. Вижда се „Таш кюпрю“, а от запад, стръмния бряг с „Русчук табия“ и местността Бял бряг, до която достигал вала

направи изводът, че „със сигурност земленото съоръжение се е съобразявало с крепостта на късноантичния град“. Не може да се използва за довод и „изричното свидетелство на братя Шкорпил, че валът е завършвал при порта до югозападния ъгъл на турското укрепление“ (Георгиев 1998–1999, 170). Последното остава много на запад от границите на античния град и няма никаква връзка както с крепостта на Одесос, така и със средновековната крепост на Варна, която остава още по-далече на изток. По вала едва ли е преминавал античният път – „via Pontica“ (Георгиев 2008, 66–67). В една своя бележка К. Шкорпил отбелязва съществуващо тогава мнение, че под вала „се крие старовремски път, постлан с камъни“, но явно е имал предвид каменните струпвани в основата му. През Античността, когато Одесос е съществувал, пътят през езерото вероятно е преминавал пó на запад, там където са откритите от Шкорпил колове и каменни плочи от храм, път и вероятно останките на мост (Шкорпил 1910, 13). Наблюденията на Шкорпил показват, че не валовете са пътища, а, че „по посоката на валовете е преминавал римският крайбрежен път... Възможно е каменната настилка на римския път да е употребена за материал на насипите“. Те уместно посочват, че „на някои места съвпада насипа (на вала) с пътя“ (Шкорпил 1911, 117). Това означава, че валовете пресичат и затрупват на места настилките, но в случая не става дума за варненския вал. Той не е достигал античната крепост и някоя нейна порта, а както вече стана дума, до подножието на турската табия „Русчук табия“, която е била разположена в близост, на възвишението над езерото, почти до началото на днешния Аспарухов мост.

В по-нова публикация на П. Георгиев за пристаните на Одесос – Варна се прави ново предположение: валът стигал до турската порта „Кум капу“ („Пясъчната порта“) (Георгиев 2008, 66). Навярно това поредно заблуждение идва от съвпадението на първите съставки на имената „Кум капу“ и „Кум тепелер“ и от тук се стига до заключението за единно съоръжение – порта и вал с път. Всъщност тази порта е била разположена на близо километър в източна посока от северния край на вала (обр. 7). Тя е на изток и от една от главните варненски порти на турското укрепление – „Скеле капу“ („Пристанищните порти“, разположени на изхода на днешната ул. „Преслав“ към митницата). „Кум капу“ е била на мястото, където днес са „Малките терми на

Одесос“ и „Домът на транспортните работници“ (обр. 5). Това се вижда отлично на плана на укрепленията на Варна от 1834 г. и обяснението към него от братята Шкорпил, на който са означени трасето на стените на варненската крепост и пристанището. Преди Освобождението от портата „Кум капу“ се слизало до тясна пясъчна ивица в северната част на залива, а самата порта е била отваряна само за хвърлянето на кръста в морето на Йордановден (Шкорпил 1909а, 44). Валът не е използван за път и поради факта, че и с двата си края опира до стръмни склонове, без да е свързан както с античната, така и с много по-малката средновековна крепост на Варна. В път се превръща неговата северна половина, вероятно през османския период, когато разклонение от русенския път минава през брода на дерето (река Варна) и основите на разрушения от наводненията вал и се свързва с шосето за Бургас. Впрочем трасето на пътя съвпада и с посоката на вала – към катедралата „Успение на Св. Богородица“. За пътища, синхронни на късноантичните крепости по брега не са използвани и останалите валове (Георгиев, 2009, 338). Освен, че те достигат до стръмните склонове на възвишения, до дерета и реки, поне на две от крепостите (при Шкорпиловци и Ерите на устието на Камчия) разрушените крепостни стени са включени в конструкцията на вала. Така че пътя и крепостите не биха могли да съществуват едновременно, след като „трасето на пътя“ минава по разрушени стени.

Непознаването на развитието на брега на Варненския залив и езерата довежда и до поредното неприемливато твърдение, че „наличието на система от бастиони (известно само едно подобие на бастион – дъга от един ред камъни) пред фронта на варненската преграда показва, че тя е имала характер на солидно фортификационно съоръжение, насочено най-вече срещу нападения откъм море: пиратски и военни“ (Георгиев 1998–1999, 176). Валът е определен и като „дига, обърната с бастиони срещу залива“ (Георгиев 2008, 66). Не се уточнява обаче кои са пиратите и кой извършва морски нападения в „затвореното“ византийско море през Късната античност. Тази „преграда с кули към морето била насочена срещу зачестилите нашествия на хуни, славяни и българи“ и едновременно е осигурявала защита на корабите, но разположени във Варненското езеро поради силните зимни бури. Тезата за защитаването на византийските пристанища от варварските нападения със специални прегради е обоснована с няколко не съвсем точни примери (Георгиев 2008, 76-77). В тях не става дума за отбрана на византийските пристанища откъм морето, а напротив – откъм сушата. „Дейтахизмата“ или преградата при Анастасиопол, описана от Прокопий Кесарийски, нямала за цел да предпази корабите откъм морето. В извора се казва: *Император Юстиниан оградил цялото му крайбрежие със стени и тъй той възстановил сигурността на корабите*, защото *варварите хуни* нападали пристаните откъм брега и със завзетите кораби *обезпокоявали островите* (ГИБИ II, 175). Същото се отнася и за примера с похода на хан Заберган през 559 г., насочен не към Галиполи, както отбелязва П. Георгиев, а към *Херсонес* (северния бряг на Босфора), преграден с Анастасиевата стена. Хан Заберган нямал флот, а *мислел, че щом преодолее защитната стена и проникне зад нея... ще*

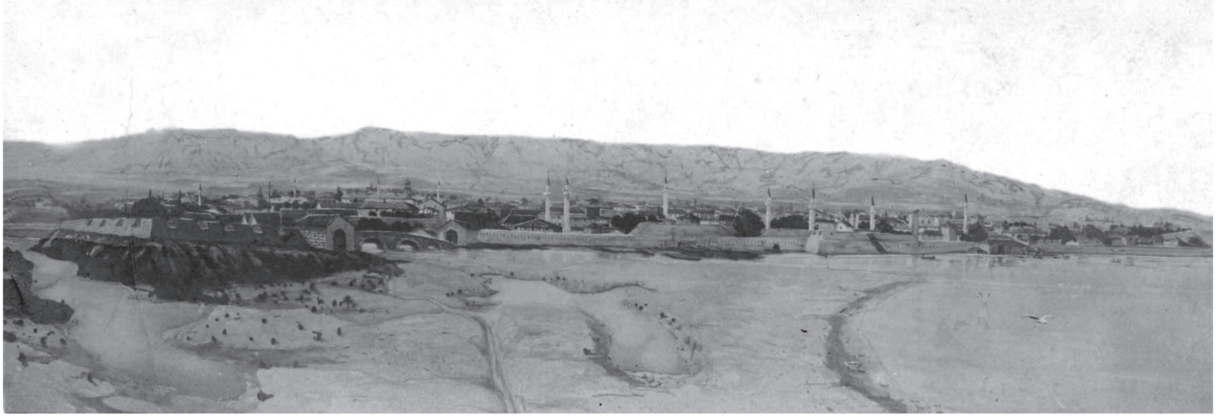

Обр. 7. Рисунка на Варна с пясъчната коса, моста Таш кюпрю и предмостовото укрепление, средата на XIX в. Най-източно е изобразена портата „Кум капу“ и отвесния бряг на нос Варна

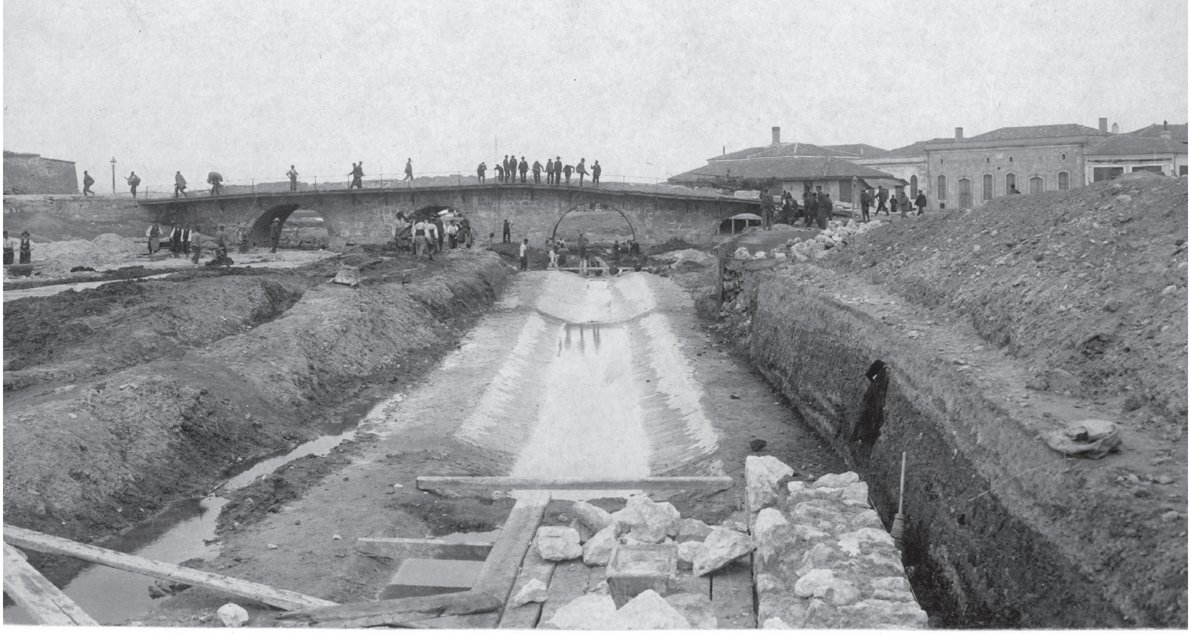

Обр. 8. Мостът „Таш кюпрю“ и момент от прокопаването на стария мореходен канал. Мостът е изграден през средата на XVIII в. на мястото на по-стар мост, разрушен при наводнение. Мостовете са били над оттокът на езерото и не позволявали преминаването на кораби

дойдат при него много кораби, за да премине в Азия (ГИБИ II, 186). Неговата цел била нападение и разграбване на митницата при Абидос, на южния бряг на Босфора. Още по-неподходящ е примерът с походът на готите, описан от Зосим. Готите не нападнали стена или преграда, а се споразумели с рибарите, които били скрили корабите си в езерото Деркос. Натоварили войските на тези кораби и преминали Босфора по посока на Халкедон (ГИБИ I, 157). Разказът на Зосим в никакъв случай не може да бъде илюстрация за предизвикана от варварите „морска опасност за византийските пристани“. Преградата при Варна в никакъв случай не е изградена за защита от морски нападения на корабите в езерото, защото е много по-лесно те да бъдат нападнати от брега на самото езеро, който в северната част е бил много полегат с плитчини и блата. От там, след заобикаляне на вала всеки един нашественик би достигнал да акостиралите кораби.

Всъщност пристанището на Одесос и по-късно Варна никога не е било разположено във Варненското езеро. То е било югозападно от портата на средновековната крепост, там където днес е площадът зад гарата. Северната част на затлаченото от пясъците пристанище е открито при прокопаването на варненския колектор, до ул. „Дунав“, до съборената джамия „Хайрие“. В близост, малко по-западно, през 90-те години на XX в., при изкопните работи за изграждането на нова бензиностанция до гара Варна, под трасето на ул. „Девня“ се разкриха десетки колове от пристанищната скеля с изтрита от морето антична и средновековна керамика. Подобна е намерил и Шкорпил при споменатата по-горе „коловата постройка“, още по-западно. При прокопаването на канала, на площ от близо 10 дка са намерени гъсто забити триметрови колове – пилоти. Върху тях е имало мрежа от хоризонтални греди и основите на масивна сграда (всъщност само нейния ъгъл). В съседство е открито трасето на път и остатъци от мост. Натрупаните камъни образували брод, по който се минавало през „старата река с кола“. „Тази колова постройка – продължават братя Шкорпил – в древността се е намирала близо до древния бряг на морето, до затлаченото от наносите и морския пясък древно пристанище“. Това предположение е направено, защото били извадени много „отъркулени и обли парчета от глинени съдове... раздвижвани от водата, когато тук, преди 2000 г., е бил морския бряг“ (Шкорпил 1910, 11–14; Шкорпил 1921а, 49–50).

Трябва да се има предвид, че към началото на VII в. нивото на морето е било с близо метър по-високо. Тогава настъпва поредната черноморска трансгресия, която продължила около три века (Пейчев, Пеев 2006, фиг. 21). Това означава, че при строителството на вала в края на VII или началото на VIII в, морето е било с метър по-високо, а натрупаната до тогава пясъчна коса значително по-тясна. Валът е изграден в близост до бреговата ивица на това с метър по-висока ниво. След понижаването на морското равнище към X в. той естествено се е отдалечил от брега. Без да знае тези факти Р. Рашев много точно е забелязал, че „валът е бил изграден върху естествения слабо издигнат ръб, който се образува по краищата на всички незаливни крайбрежни тераси“ (Рашев 1982, 33), т. е. тераса, образувана от изтласкването от прибоя на пясък в дъното на плажовете. Днес валът на места е на около 600 м от бреговата ивица, но това е резултат от снижаването на нивото на морето и от натрупването на пясъци от двете срещуположни течения, за които вече стана дума – от север „Евксиноградското“ и от юг от към Галата. От приложените карти и скици е видно, че до средата на XIX в. бреговата ивица е била много по навътре в залива. Това може да се сравни с местоположението на отбелязаната на тях средновековна варненска крепост и моста „Таш кюпрю“ с пътя на юг (обр. 5). Разположението на брега и мястото на моста през XVIII в. и последвалото бързо натрупване на пясък, със съответното затлачване на пристанището е добре видно и от плана на Варна, начертан от Венцел фон Броняр, който през 1786 г. прави точно описание на варненското пристанище. Според него най-малките кораби – „каиците“, стигали до самата скеля, „чеко“ и „волик“ били закотвяни пред Галата, а големите гемии и „колюни“ стояли в залива (Ников 1931, 33–37).

Аналогична е ситуацията и с валът при Кранево (Рашев 1982, 32) и изобщо долината на река Батова. Сега, подобно на Аспаруховия вал, той е отдалечен на близо километър от брега на морето, а освен това в северната част на долината са разположени големите блата при устието на реката. На пръв поглед това обезсмисля наличието на вал. Тук обаче също трябва да се има предвид огромното натрупване на пясъци от морските течения от север, както и наносите на двете реки. Доказано е, че пясъците на краневската коса, подобно на тези във Варненския залив, се натрупали в огромно количество по време на т. нар. Лазска трансгресия, с начало към края на XVI в. Тогава при устието на р. Батова с е формирала пясъчна коса с височина два метра. Наблюдението е точно датирано по комплекс от *Donax trunculas (L.), Chione gallina (L.)* на възраст 290 ± 90 BP или след 1660 година. Това означава, че през XVIII – XVIII в. долината на Батова с плиткия морски залив е затлачена и се формирали съвременните плажове на с. Кранево и курорта „Албена“ (Крыстев и кол. 1990, 91–93).

Валът не би могъл да представлява и дига за повдигане на нивото на езерото, в което според П. Георгиев било разположено антично и средновековно пристанище, не само защото то не е съществувало. През оттокът на езерото не е възможно преминаването на „по-дълбоко газещи кораби“ (Георгиев, 2008, 66–67). Опитът да се докаже, че оттокът на езерото и изобщо река Варна е била плавателна още от дълбока древност се сблъсква с обективните трудности да се прави произволна интерпретация както на писмените извори, така и на резултатите от проучванията на братя Шкорпил по бреговете на езерото. Братята никъде не споменават, че откритите при драгирането на стария мореходен канал колове са част от „солидно бентово съоръжение, с което се регулира оттокът на езерните води към морето, както и на морската вода по посока на езерото при прилив“ (Георгиев 1998–1999, 170). Поради непознаване на хидроложката обстановка в Черно море и Варненското езеро не се обръща внимание на факта, че подобно съоръжение трудно би могло да се пълни с вода. Поне до прокопането на канала равнището на езерото е ниско – само 1,4 м над морското, а височината на приливната вълна по бреговете на Черно море е средно 9, с максимум до 15 сантиметра. Факт, чрез който по никакъв начин не може да се обясни пълненето на този „шлюз“ по описания начин. Противоречи на находките на братя Шкорпил и техните изследвания на езерото и варненския залив и твърдението, че в близост до „коловата постройка“ има и други пристанищни съоръжения – каменен пристан за лодки например. Всъщност братя Шкорпил не са регистрирали никакви постройки „почти в средата на стария канал, на северния бряг“. Те не намекват дори, че някъде в старото течение на оттока, близо до т. нар. „солидно бентово съоръжение“ има старинен каменен пристан, който се виждал и така се потвърждавал достъпа на корабите в езерото (Георгиев 1998–1999, 170). Напротив, това съоръжение изобщо не е било разположено при оттока на езерото на северния, а на южния бряг на Варненското езеро, до местността Бял бряг (а не Ак баир). Братя Шкорпил пишат: „Ако гледаме от Бял бряг (т. е. от юг на север), виждаме под брега основи на една подводна постройка. До прокопаване канала... тя била цялата под вода..., като се е дръпнала водата с около 1 метър, то една част от нея остана на сушата“. Постройката е имала размери не 47 на 27 м, както отбелязва П. Георгиев, а „45 разкрача и широка около 27“. На същото място братята Шкорпил описват останките от сгради на антично селище по южния бряг на езерото. Те са били разположени в района „между Белия бряг и Пейнерджи“ (Шкорпил 1910, 6, бел. 4). Така че „пристанът за лодки“ в никакъв случай не може да се свърже с преминаването на кораби през оттока („река Варна“) в езерото. Неприемливи са и идеите за навлизането на флота на Константин V през 773/4 г. в езерото, както и за ползването на езерото за пристан на руските търговци през X в. (Георгиев 1998–1999, 170; 2008, 66–68). Явно споменатата Варна, до която достигнал флота на императора е географско понятие, но не и име на град. По време на пътуването на север той *дошъл/стигнал Варна*, т. е. не град или селище Варна, а определена точка по маршрута – достигнал до устието на река Варна (Бешевлиев 1981, 6; Рашев 1982а, 52), вливаща се в широкия и удобен да побере 2000 кораба Варненски залив. Тук няма да коментираме за колко време ще влязат тези кораби през „шлюз“, който при използването на прилива на морето и оттокът на езерото ще пропуска по един – два кораба в денонощие.

До прокопаването на канала море – езеро през 1908/9 г. с името Варна е наричан оттокът на езерото, чието ниво е било с близо метър по-високо от морското. До тогава и преди натрупването на насипите за съвременното пристанище оттокът е преминавал през отделни тесни, заблатени потоци, както е видно от плановете на Варна и Варненския залив. Най-широкият винаги заблатен при лятното маловодие, а и не само тогава, е протичал по трасето на днешната улица „Девня“, северно от съвременната жп гара, под стръмния склон, южно от стария град. Наричан е от местното население „Дере су“ („Водното дере“). В описанието на османска Варна Ф. Каниц нарича отокът на езерото „Derse“ (Kanitz, 1882, 202–203) и от тук в някои случаи се приема, че реката носи името на древния бог на Одесос – Дерзалас/Дарзалас (Георгиев 1998–1999, 172; 2008, 75). Още Ара Маргос (Маргос 1966, 154) прие, че това наименование е записано от Каниц грешно поради неправилното разбиране и интерпретиране на турското „Дере су“ и няма нищо общо с името на одесоския бог от II – III в. Несъмнено А. Маргос е прав, защото едва ли турскоговорящото население на Варна (ако изобщо е дало сведението на пътешественика) е имало спомен за бога, известен в района през римската епоха. Всъщност при описанието на град Варна Каниц е ползвал и книгата на Ал. Вретос, който споменава че „Derse“ свързва езерото с морето (Vretos 1856, 217). Това е точно определение на оттока на езерото, защото трябва да се има предвид и факта, че на турски думата „derz“ означава „скачвам/свързвам“ (ТБР 1952, 130). Така че варненци наричали оттокът „Дерза“, защото е свързвал езерото с морето. По подобен начин е наричан и протокът (Босфора) при Истанбул. Не е за учудване, че в многобройните си съобщения за територията на стария град и езерото братята Шкорпил не правят връзката Дерзе – Дерзалас, дори когато правят предположението, че при прокопаването на мореходния канал са открили основите на храма на речния бог на Одесос (Шкорпил 1910, 14).

Сега трасето на старият езерен отток (устието на реката Варна) трудно може да се установи, но вероятно той се е вливал в морето там където е запазеният северен край на „Аспаруховия вал“, почти в средата на старата пясъчна коса. Въпреки това от геологическите изследвания е ясно, че реката, както и целият терен върху пясъчната коса винаги са били заблатени с тенденцията за натрупване на голямо количество пясък от изток и тиня от запад. Почти цялата пясъчна коса е била покрита с блата и торф с дебелина 1,5 – 2 м. Теренът започнал да се изсушава едва след прокопаването на мореходния канал и спадането на нивото на езерото. Дори и след преместването на речния отток на север, пред крепостните стени на Варна, теренът южно от града останал заблатен, с множество малки ръкави, излизащи от основното трасе на рекичката или направо от езерото (Атлас 2008, карта II. 43в, V. 12). Това много добре е видно от известните скици на Варна от XVIII – XIX в. Всичко това показва, че езерният отток не е бил плавателен за кораби. Освен това трябва да се има предвид, че източната част на езерото, откъм пясъчната коса, също е била много плитка, запълнена с тиня от речните наноси. Потвърждение на това е факта, че при прокарването на канала през 1908 г. е било необходимо той да се продължи с още близо 900 м навътре в езерото за нивелация на дъното му в наносите от тиня (Шкорпил 1910, 13, бел. 1; 100 години 2006, 68).

Представените по-горе бележки показват за пореден път, че за да се разберат правилно историческите събития не е достатъчно да се знае единствено какво и кога е станало, а също и къде е станало и как точно особеностите на дадено място са се отразили върху хода на събитието. Трябва да се познава не само човека и как той е живял, но и заобикалящата го среда в която е бил активен, с една дума, в какви условия е живял през различните исторически периоди и в различните места. В тази връзка трябва да се има предвид, че без обстойното изследване на природните фактори и процеси на територията на Варненския залив и прилежащите езера е невъзможно да бъдат отчетени и обяснени правилно редица събития и паметници, свързани с историята на Първото българско царство. Несъобразяването с природния фактор и неговото непознаване води в редица случаи до изопачаване на историческата действителност и до крайно грешни оценки и коментари. Видно е, че тяхното изясняване е възможно да стане чрез съчетаването на непредубеденото отчитането и внимателния анализ на информацията от писмените извори, реалната археологическа ситуация и – не на последно място – със запознаването на изследователите с природните условия на района и техните промени през вековете.

Използвана литература

Атлас 2008: Атлас. Българските земи в европейската картографска традиция (III – XIX в.). София, 2008.

Бешевлиев 1981: В. Бешевлиев. Името Варна. – Известия на Народния музей Варна, 17 (32), 1981, 5-8.

Георгиев 1998–1999: П. Георгиев. Бележки за Аспаруховия вал при Одесос – Варна. – Известия на Народния музей Варна, 34-35 (49-50), 1998–1999, с. 182-190.

Георгиев 2007: П. Георгиев. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, 2007, 7-36.

Георгиев 2008: П. Георгиев. Пристанът на Одесос – Варна и руските мореплаватели (IX – XI в.). – В: България, Варна – Русия от средновековието до новото време. Варна, 2008, 65-82.

Георгиев 2009: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба – Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae. София, 2009, 333-355.

ГИБИ I: Гръцки извори за българската история. София, 1954.

ГИБИ II: Гръцки извори за българската история. София, 1958.

Дачев 2003: В. Дачев. 2003. Генезис и еволюция на централния плаж на град Варна. – Трудове на Института по океанология, 4, Варна, 74-82

Димитров 1984: Б. Димитров. България в средновековната морска картография (XIV – XVII в.). София, 1984.

Димитров 1982: Д. Ил. Димитров. Прабългари и славяни във варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

Крыстев и др. 1990: Т. Крыстев, О. Парунин, А. Свиточ. Радиоуглеродная хронология новейших отложений побережья и шельфа болгарского сектора Черного моря. – В: Геологическая эволюция западной части Черноморской котловины в неоген – четвертичное время. София, 1990, 91-93

Кузев 1962: Ал. Кузев. Средновековната крепост на град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, 13, 1962, 111-125.

Кузев 1981: Ал. Кузев. Варна. – В: Български средновековни градове и крепости. Варна, 1. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, 1981.

Маргос 1966: А. Маргос. Вярно ли е съобщението на Евлия Челеби за зимуване на кораби в устието на Камчия. – Известия на Народния музей Варна, II (XVII), 1966, 153-155.

Пейчев, Пеев 2006: В. Пейчев, П. Пеев. Еволюция на Българското Черноморско крайбрежие след ранния холоцен. Варна, 2006.

Ников 1931: П. Ников. Едно неизвестно описание на българския черноморски бряг. – Годишник на Софийския университет, Философско–исторически факултет, XXVIII, 3, 1931, 33-37

Попов, Мишев 1974: В. Попов, К. Мишев. Геоморфология на Българското черноморско крайбрежие и шелф. София, 1974.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982.

Рашев 1982а: Р. Рашев. Първото българско царство и морето. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982.

100 години 2006: 100 години Пристанище Варна (Сборник). Варна, 2006.

Трифонов 2003: Т. Трифонов. 700 наименования от Българското Черноморие. Варна, 2003.

ТБР: Турско – български речник. София, 1952.

Филиппов 1988: А. Филиппов. Прогноз вдольберегового транспорта взвешенных наносов на примере участка Болгарского побережья Черного моря от м. Калиакра до м. Емине (Дисс. канд. геогр. Наук). Москва, 1988.

Шкорпил 1892: Х. и К. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – Сборник за народни умотворения, VIII, 1882.

Шкорпил 1909: Х. и К. Шкорпил. Римският водопровод в град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, II, 1909, 3-7.

Шкорпил 1909а: Х. и К. Шкорпил. Турските укрепления във Варна от 1828 и 1834 г. – Известия на Варненското археологическо дружество , II, 1909а, 33-53.

Шкорпил 1910: Х. и К. Шкорпил. Одесус и Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, III, 1910, 2-23.

Шкорпил 1911: Х. и К. Шкорпил. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. – Известия на Варненското археологическо дружество, IV, 1911, 77-86.

Шкорпил 1921: Х. и К. Шкорпил. Околността на Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, VII, 1921.

Шкорпил 1921а: Х. и К. Шкорпил. Двадесетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. – Известия на Варненското археологическо дружество, VII, 1921, 1-84.

Kanitz 1882: F. Kanitz. Donau – Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1882.

Vretos 1856: A. Vretos. La Bulgare ancienne et moderne. Saint Petersbourg, 1856.

NOTES ON THE COAST CHANGES OF THE VARNA BAY, INVESTIAGTIONS OF SHKORPIL BROTHERS AND SOME NEW RESERACH IN THE VARNA AREA

V. Pletnjov, Pr. Peev

(Summary)

The work discusses numerous natural factors that have affected the development and dynamic of Varna Bay coast, as well as all the cartographic and lithographic pieces available supporting the Paleo-geographical reconstructions related to the historical events in the area of Medieval Varna. The Paleo-geographical reconstructions have been grounded on data coming from charts and topographic maps from the 14th till the early 20th c. Photos are also presented showing the construction of the modern port of Varna. The sea currents are discussed as well. They were well known and skillfully taken advantage of by the antique and medieval sailors.

In the early 20th c. Škorpil Brothers carried out a number of observations on the Varna Bay coast and Varna lake banks, as well as on the archaeological sites. Clearly enough, they have determined rather accurately the accumulation of sand over the bottom of the bay drawn by the Euxinograd and Asparuhovo (Galata) streams. The authors' observations on the currents, the Paleo-geographical development of the Varna Bay coast, and the information from Škorpil Brothers disprove the idea recently expressed that the Asparuch Rampart and the ancient fortress of Odessos have been connected in a common defensive system. The navigation in Varna lake was impossible, as well as the existence of a lock between the lake and the sea. As a matter of fact, the port of Odessos and later Varna has never been located in the lake. It was situated southwest of the gates of the Medieval castle, the square behind the main train station of today. Furthermore, there are not any natural features for the rampart to represent a dike rising from the lake level.

The presented comments point to that for the proper reconstruction of historical events it is not enough to know only what and when something happened but also to have in mind where it happened and how the features of the topos have affected the course of the event. In many cases the disregard of the natural factor is leading to misinterpretation of historical facts, and erroneous assessments and comments. Their accurate reconstruction is possible only by means of a combination of unbiased reporting and analysis of data from the written sources, the archaeological situation and – but not the least – the knowledge of the natural conditions in the region and their changes over the centuries.

КАРЕЛ ШКОРПИЛ – МЕЖДУ ТЪРНОВО И ПЛИСКА

Йордан Алексиев

Карел Шкорпил посещава старата столица за пръв път през 1886 г. и още по това време прави първите си описания на търновските крепости и забележителни паметници, снимки и рисунки. Трайно се установява в Търново през годините 1891 – 1895. Както е известно, Шкорпил е преместван от Министерството на народното просвещение по негово желание за период от 3 – 4 години в различни области на България за да има възможност заедно с учителстването да изучава и археологическите паметници на района. През търновския период Карел Шкорпил активно събира материали, прави описания на крепостите в Търнов и близката околност, изработва карти на местностите и рисунки на представителни-паметници.

Трябва да се отбележи, че когато пристига в столичния Търнов той заварва създаденото първо в България археологическо дружество (18 март 1879 г.) и проведени първите в страната археологически разкопки на Трапезица (1879 г.) под ръководството на председателя на Археологическото дружество д-р Васил Берон – един от последните учени – енциклопедисти. През 1879 година той проучва северната „защитна сграда“, както и една „доволно голяма черкова с две отделения и един вход“. Изпратеният за одобрение на Министерството на народното просвещение Устав на дружеството бил утвърден и обнародван след 5 години – на 16 февруари 1884 г. Същата година, пак под ръководството на д-р Васил Берон, били разкопани още две църкви, разположени в североизточната и източната част на крепостта. Берон е направил подробно описание на тези църкви в книгата си „Археологически и исторически изследвания“, издадена през 1886 година. За съжаление няма никакви сведения какви за били отношенията между Карел Шкорпил и ръководството на Археологическото дружество в Търново (нека да припомня, че последният документ в архивата на дружеството е от 05. 01. 1885 г. и по думите на М. Москов то „умряло както мрат всички културни дружества у нас от парична анемия или от икономическо малокръвие“). Карел Шкорпил направил план – скици на разкритите три църкви при разкопките през 1879 г. и 1884 г. на Трапезица. Освен чрез разкопките дружеството набирало материали и чрез „членовете дописници“, които изпращали стари предмети и находки за организирането на дружествен музей. Нещо повече, то започнало дълга преписка с различни институции за освобождаването на Джамията на Царевец (ползвана като склад за боеприпаси) да се предаде за музейна сграда. Материалите се пазели в къщата на д-р Берон (строена по проект на виенски архитект) и били унищожени от пожар на 18 май 1901 г. (любопитно е, че д-р Берон е имал съмнения, че пожарът е умишлен).

Милко Мирчев съобщава, че в Търново Карел Шкорпил създава и „малка музейна сбирка“ (Мирчев 1961, 16). Каква е била сбирката и какви материали е имало в нея можем да съдим по материалите, които К.Шкорпил взел със себе си и отнесъл във Варненския музей. Тя съдържа образци от сграфито керамика, антични паметници и монети, една тухла от Трапезица, от църква № 8 (28,5 x 14 x 4 см) с кръст и славянски надпис „ИСКОНИ БЕ СЛОВО И СЛОВО БЕ ОТ БОГА И БОГ БЕ СЛОВО“ (обнародвана в албума към т. Х на Известията на РАИК), като е отбелязано, че сега е във Варненския музей. В изготвения от К. Шкорпил план на Търново и Трапезица номерацията на разкритите църкви е различна от тази на П. Абаджиев и Г. Михайлов – № 8 при Шкорпил отговаря на № 12. Сведението за музейна сбирка и най-вече факта, че материалите от нея са отнесени от Шкорпил във Варна, според мен подсказва, че отношенията между него и търновското дружество не са били от най-добрите и

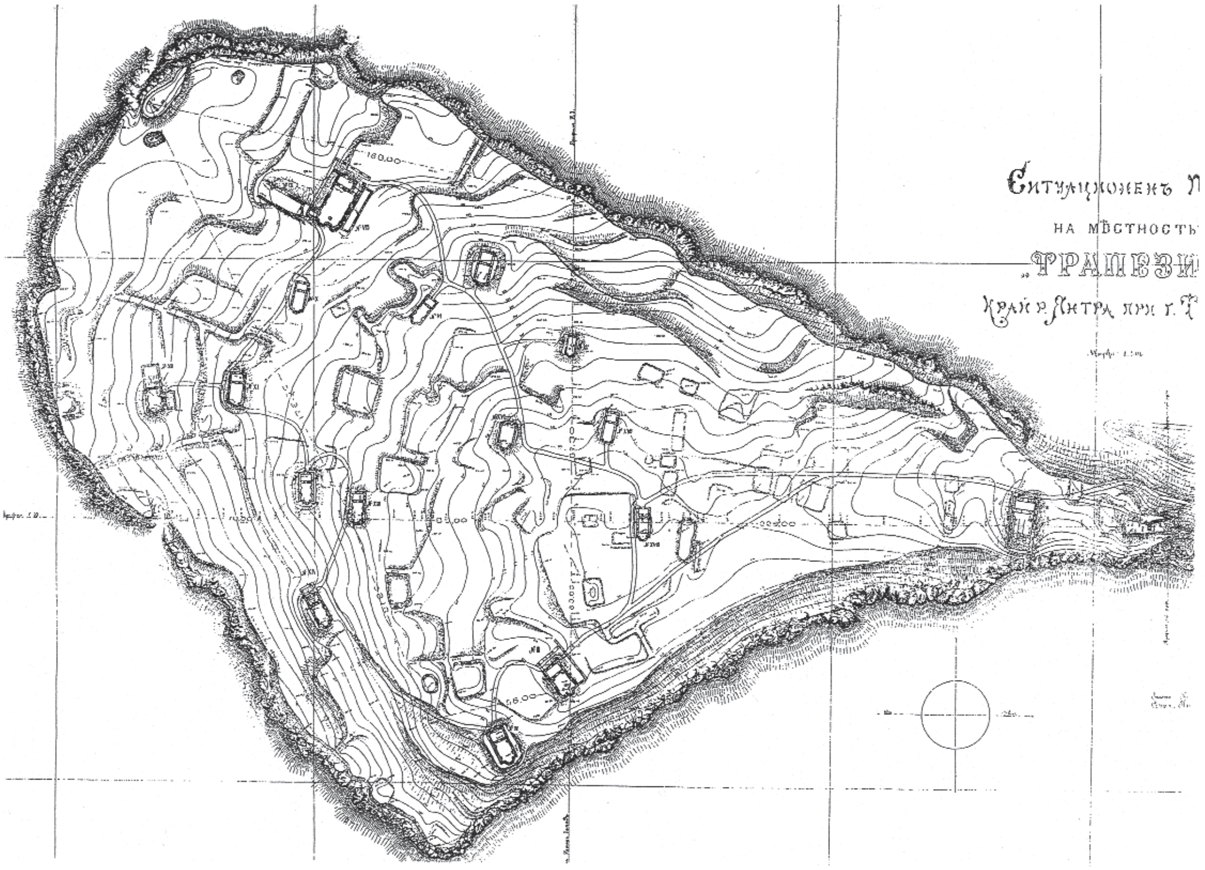

Обр. 1. План на средновековно Търново, изработен от Карел Шкорпил (публикуван към студията „План на старата българска столица Велико Търново“, ИБАД, I, 1910 г.)

той едва ли е поддържал добри отношения с ръководството и членовете на археологическото дружество (независимо от факта, че организационно то не съществува от 1885 г.). Допускам, че материалите от „малката музейна сбирка“ на К. Шкорпил са пазени в Мъжката гимназия, където той е бил учител

През май 1893 г., при посещението си в Търново, княз Фердинанд се среща с Карел Шкорпил. Навярно тогава е обсъждан и въпроса за провеждане на археологически разкопки в старата столица. Карел Шкорпил приема задачата и почва да се готви за нейното изпълнение. Той подготвя „Рапорт за старините на Велико Търново и един проект за разкопките на старата българска столица“. Рапортът е придружен с 37 таблици със снимки, скици и рисунки, както и нов план на старата столица (План на старото В. Търново, 1186 – 1393). В началото на декември Шкорпил изпраща рапорта до княза и на 28 декември 1893 г. получава писмо от Началника на Тайния комитет на княза Д. Станчов, в което се казва „Уважаемий Господине чест имам да Ви уведомя, че рапортът Ви за старините на Велико Търново и за разкопките на старата българска столица заедно с фигурите и плановете са получени в Кабинета ми и се поднесе на Височайшето му предназначени. Негово Царско Височество Господаря, след като разгледа с особено внимание този Ваш литературен труд, остана задоволен и благоволи да ме натовари да Ви искажа Неговата височайша благодарност“. (Анчева 1995, 53–60).

Карел Шкорпил обосновава защо разкопките трябва да започнат на Хисар „види се, че старото название на Хисар е било просто Търново, за което постоянно се говори в историята и че това название е било пренесено на вънкашний новий сегашний град, който се е образувал след превземане на старо Търново, което за разлика от новия град по турски било наречено просто Хисар т. е. Крепост.“ За разкопките Шкорпил предлага „метода на Шлимана“ т. е. да се пресече целия Хисар на няколко места във вид на изкопи при долната основа най-малко на три метра широки с наклонени стени и според намерените зидове да се продължи разкопаването левом или дясно“. Първият изкоп Шкорпил предлага да започне „от източния укрепителен зид по наклонението към запад и да се пресече и мястото на което според изследванията ми е ставала царската палата“. Вторият изкоп ще е перпендикулярен на първия и ще „върви“ по наклона към Чан – тепе. Най-общо, според плана на Шкорпил най-напред ще се направи един изкоп по оста Север – Юг (от Лобната скала до Чан – тепе, пресечен с три напречни (с посока изток – запад). Подобна схема К. Шкорпил предлага и за проучването на Трапезица. Внимание заслужава „философията“ на обосновката за разкопки на Карел Шкорпил – „във всеки случай и да изискват разкопките доста големи материали жертви, ще донесат и голяма полза във всяко отношение, което в морално отношение ще стои много по-високо от материалната загуба“.

Както е добре известно, до реализирането на този проект за проучване на старата столица не се стига. През 1900 г. княз Фердинанд е поканил представителя на Френската школа в Атина Жорж Сьор да проведе разкопки в Търново като осигурява от цивилната си листа 60 000 лева. Известно е, че научните интереси на Сьор са в областта на тракийската и антична древност, нумизматиката и епиграфиката. Освен това, Сьор работи едновременно на три обекта – разкопава църквите на Трапезица, разкрива Патриаршеската църква на Чан – тепе и е започнал „мащабни проучвания в Никополис ад Иструм“. Оценката за тези разкопки е твърде противоречива като преобладава крайното отричане (вж. рапортите на Борис Дякович и Я. Николова 1962, с. 36-65). В последните години се направиха опити за преоценка на това крайно отрицателно мнение за разкопките на Сьор (Нешева 1992, 12; Алексиев 2000, 11-20). Искам да припомня, че Сьор не е непознато име. Дълги години той участва в проучването на тракийски и антични паметници в Тракия. Има над 30 публикации, някои от тях обобщаващи за определени периоди от историята на българските земи. Факт е, че за разкопките на Сьор в Търново – Царевец и Трапезица, няма оставена никаква документация от техния разкопвач (за разкопките в Никополис ад Иструм има две студии във френската научна периодика).

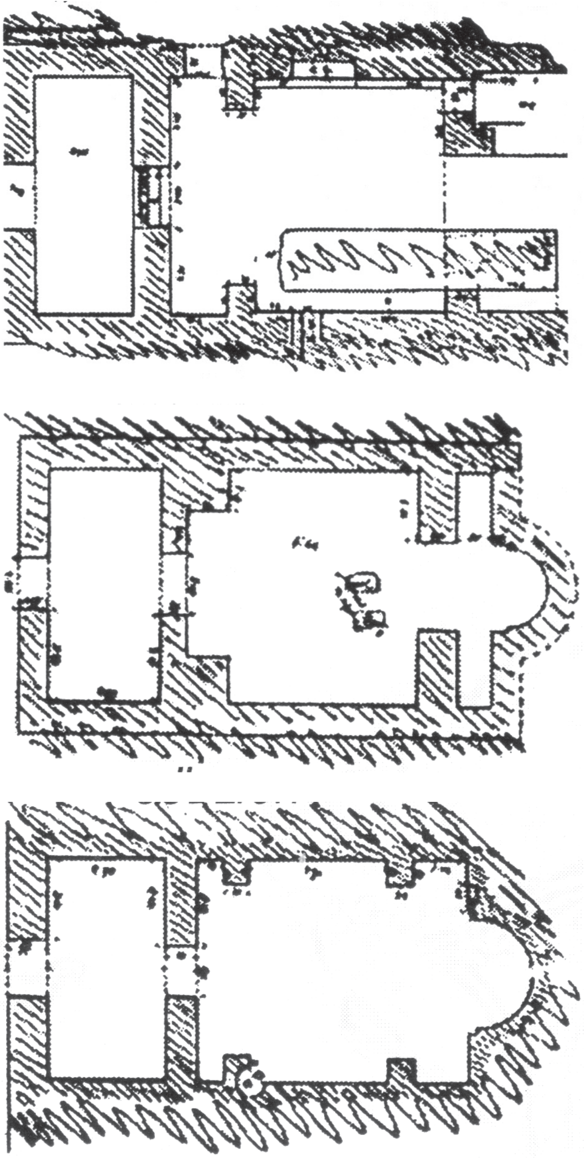

Обр. 2. Средновековните църкви в североизточната част на Трапезица, разкрити при разкопките през 1879 и 1884 г.

Шкорпил прави постъпки за връщането на неговия Рапорт с цел да бъде публикуван. Допълнен с нови планове на столично Търново и крепостите Царевец и Трапезица (на Трапезица са означени плановете на разкритите и от Сьор църкви) рапортът е обнародван през 1910 г. първи том на ИБАД като „План на старата българска столица Велико Търново“ – една студия, която не е изгубила значението си и сега – сто години след нейното публикуване. Както сполучливо отбелязва Кр. Миятев „с това приключиха и заниманията на К. Шкорпил със „старата българска столица“. Миятев отбелязва, че Шкорпил не „се върна към нея (старата столица Търнов – б. м.) защото разкопаването и проучването било възложено на чужденец или по-скоро защото вниманието му между 1899 и 1905 година беше изцяло погълнато от разкопаването, изследването и обнародването на материалите на друга българска столица – Плиска“ (Миятев 1961, 11). От 1887 година К. Шкорпил започва работа в Преслав. От тогава той насочва научния си интерес към идентифицирането на монументалните градежи при Абоба. За пръв път тази теза Шкорпил лансира през 1898 година в книгата „Могили“, където отбелязва „тук е била според мнението ни старобългарската столица на Аспарух, Крум, Омуртаг и Маламир; тя е била пренесена в близкия Преслав“. Тезата е защитена още два пъти в Годишника на Варненската мъжка гимназия за 1897/1898 и 1899/1900 г. (Миятев 1961, 13).

Това предположение заинтересувало РАИК и през юни 1899 г. директорът на Института проф. Ф. Успенски и проф. Михаил Попруженско посетили Варна и на място били убедени от доводите на Шкорпил. През октомври същата година започнали проучванията на първата българска столица – Плиска.

Няколко, според мен, са причините, които отдалечават Карел Шкорпил от столичния Търнов (а за неговото проучване той извършил значителна по обем подготовка, изработил скици и планове).

Причините, които попречили да се реализира проекта „Шкорпил“ за проучването на старата столица Търново са:

- „Охлаждане“ на отношенията между К. Шкорпил и княженския двор, както може да се съди от писмата на тайният кабинет на княза;

- Съществуващите противоречия между РАИК и Френската школа в Атина, които почти непрекъснато имали противоречия във връзка с разпределянето на сферите на влияние;

- Обвързването на К. Шкорпил с дейността и сътрудниците на РАИК през последното десетилетие на XIX в.

- Започналите проучвания в Абоба и откритието на Шкорпил, че нейните руини принадлежат на първата българска столица, която вече трайно задържала научния му интерес. Още повече, че на него се възлага основната работа по подготовката и издаването на резултатите от разкопките (в Известията на РАИК).

През 1910 година К. Шкорпил е отново в Търново, като делегат на Варненското археологическо дружество на Първата археологическа конференция, която се провела на 6 – 8 юни 1910 г. в читалище “Надежда“. Конференцията взела няколко важни решения: създаване на Съюз на археологическите дружества, който да се учреди през есента на същата година в София; издаване на печатен орган „Българска старина“ (първият брой да бъде посветен на проф. Марин Дринов) и за равнопоставеност на археологическите дружества („всички дружества да бъдат самостоятелни и равни“), защитавана активно от К. Шкорпил. Като председател на дружеството – домакин, Карел Шкорпил е водещата фигура на Втората археологическа конференция във Варна (16 – 20 юни 1911 г.) (Първа 1910; Втора 1911). Търновското дружество положило значителни усилия за преодоляване на острите противоречия между Софийското и Варненското археологически дружества.

С оттеглянето на Карел Шкорпил, столичният Търнов загубил, а Плиска спечелила своя талантлив изследовател и организатор на проучванията.

Използвана литература

Алексиев 2000: Й. Алексиев Трапезица – разкопките на Жорж Сьор и сто години след тях . -В: Дни на науката, 2000.

Анчева 1995: Р. Анчева. Из преписката на Българския царски дворец с Карел Шкорпил . – Археология, 1995, 1, 53-60.

Втора 1911: Втора Българска Археологическа Конференция във Варна, 16 – 20 юни 1911 г.

Мирчев 1961: М. Мирчев. Карел Шкорпил като музеен деятел и общественик . – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961,15-23.

Миятев 1961: Кр. Миятев. Научното дело на Карел Шкорпил . – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 1961,5-14.

Нешева 1992: В. Нешева. По въпроса за разкопките на Сьор във Велико Търново през 1900 – 1901 г. – Годишник на Народния археологически музей, VIII, 11-17.

Николова 1962: Я. Николова. Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г. – Известия на Историческия музей Велико Търново, 1, 35-55.

Първа 1910: Първа Българска Археологическа Конференция във В. Търново 6 – 8 юни 1910 г.

KAREL ŠKORPIL – BETWEEN TARNOVO AND PLISKA

Yordan Alexiev

(Summary)

The historical past and the archaeological heritage of the Capital city of Veliko Tarnovo come to be among the initial interests of Karel Škorpil. In 1886 he began studying its visible monuments and drew a plan of the remains of the Medieval town. His active research there continued till 1895. At the same time he assembled a small museum collection as well. K. Škorpil spoke up before Knyaz Ferdinand for launching regular excavations there and proposed a particular plan for them, which remained unrealized.

K. Škorpil left for Varna and directed his main interests to the antiquities near the village of Aboba, Shumen region. He involved in excavations there and receded from the archaeological work in Tarnovo.

In this connection the author concludes reasonably that the Capital of Tarnov lost with the withdrawal of Karel Škorpil, but Pliska won his much talented explorer.

ОБХОЖДАНИЯТА НА КАРЕЛ ШКОРПИЛ В ТЪРГОВИЩКА ОБЛАСТ

Ангел Конаклиев

Територията на днешната Търговищка област е обхождана от множество пътешественици в периода след XVII в., които съставят описание, без да се спират на определен вид исторически паметници. Споменават се само отделни паметници, като липсва опит за по-пълно проучване на отделен регион, поречие или път.

В 1872 г. Феликс Каниц минава през Търговищка и Омуртажка общини, като прави опит за локализация на града Алаклисе в землището на с. Камбурово (Каниц 1882). Седем години по-късно по тези места минава и Константин Иречек. Отсядайки в Търговище той разговаря с местни жители за околните старини. Като най-впечатляващо е сведението за издълбан в скалите край с. Кралево конник с надписи подобен на Мадарския (Иречек 1974). Останалите бележки на Ф. Каниц и К. Иречек са схематични и непълни. Основното им предимство е това, че те за първи път вкарват в научно обръщение съществуващите и посетени от тях старини.

Началото на XX в. поставя първия етап от същинските археологически проучвания в Търговищка област. Първият научно обоснован регистър на археологическите паметници прави Карел Шкорпил (Шкорпил 1914). Командирован от Народния археологически музей в София през 1912 г., той изследва и регистрира паметниците по поречието на река Русенски Лом. Началото и средното течение на реката преминава през северните и западните части на областта. Във връзка с това той посещава и описва повече от двадесет крепости, селища, манастири и могилни некрополи. В резултат на неговата обиколка през 1914 г. излиза от печат книгата му „Опис на старините по течението на р. Русенски Лом“. До това време този регион от България е бил terra incognita в географско и историческо отношение. В стегнат вид Шкорпил прави географски и геоложки преглед, а също и кратко описание на флората и фауната на района.

I. Крепости:

Крепостите, които К. Шкорпил посещава и описва в Търговищкия район са предимно по поречията на р. Черни и Малки Лом. Според него те „датират от най-старите времена до края на средния век“. Местоположението им е избрано съобразно особеностите на терена – „в долините на ниски затулени места или на високи недостъпни места върху скални носове или скални ивици“ (Шкорпил 1914). Крепостите са строени от камък с хоросан, като има и такива със сух градеж, които Шкорпил определя като „браница“, които приютявали местното население по време на опасност. На места той локализира „окопови укрепления и смесени – отчасти окопови и отчасти зидани“, които сега не се виждат по терена. Крепостите с няколко изключения са силно разрушени и видимите им части представляват купчини от руини, които наподобяват части от стени и кули. Шкорпил със жалост констатира, че голяма част от руините на старите крепости служат (както и сега!) за добиване на камък, дори от държавни и общински предприятия, въпреки строгия закон за старините и наличието на достатъчно каменоломни в района.

Разглеждайки и описвайки крепостта „Манастира“ край с. Априлово (Аязлар) (обр. 1, 2), той отбелязва особения профил на рова пред крепостната стена, сравнявайки го с този на крепостта до с. Николицел в Добруджа. Наред с прегледния план на местността и крепостта Шкорпил описва намерени на терена предмети, а също и легенди относно превземането на крепостта.

В планинската група между селата Дриново, Голямо Ново и Заветно К. Шкорпил локализира крепостта Хисарлъка (Хисарлък – калеси) (обр.

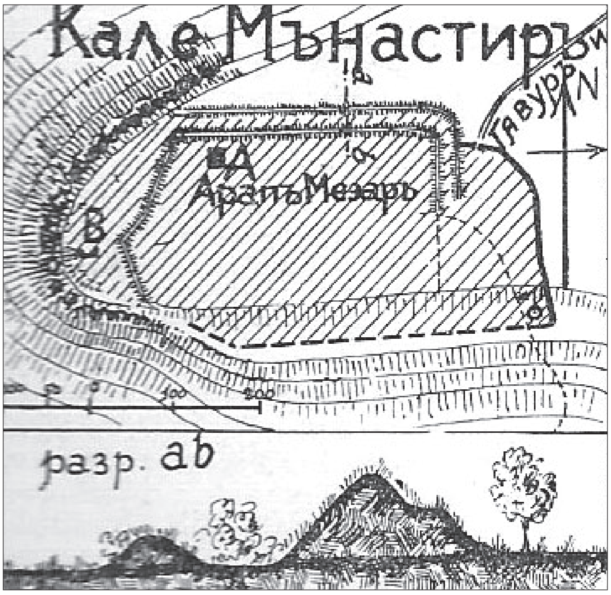
Кале Мънастиръ
Гявуръ
N
АрапъМезаръ
В
100
200
разр. ab

Обр. 1. Скица на крепостта край с. Априлово с разрез на вала и рова

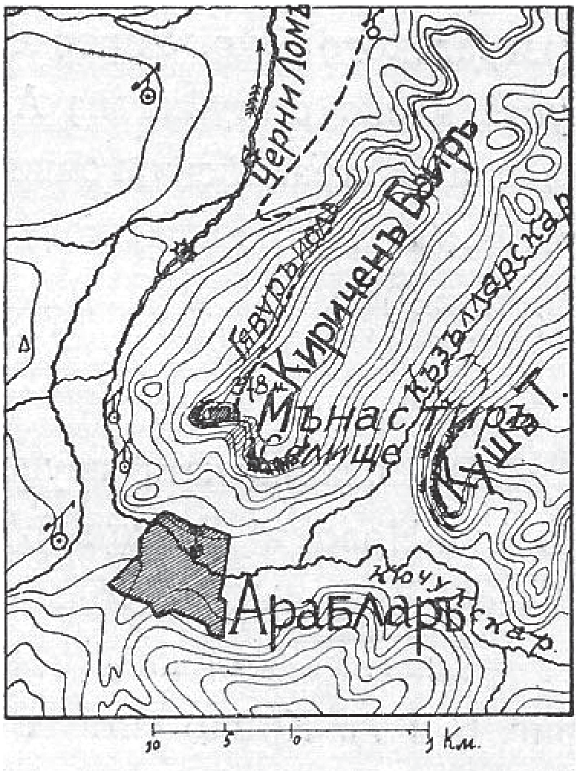
Черни Ломъ
Кириченъ Баиръ
Гявуръ
Мънастиръ
Селище
Кушъ Т.
Араблари
Кючук
10
5
0
1 Км.

Обр. 2. Карта на местността Керчан баир край с. Априлово

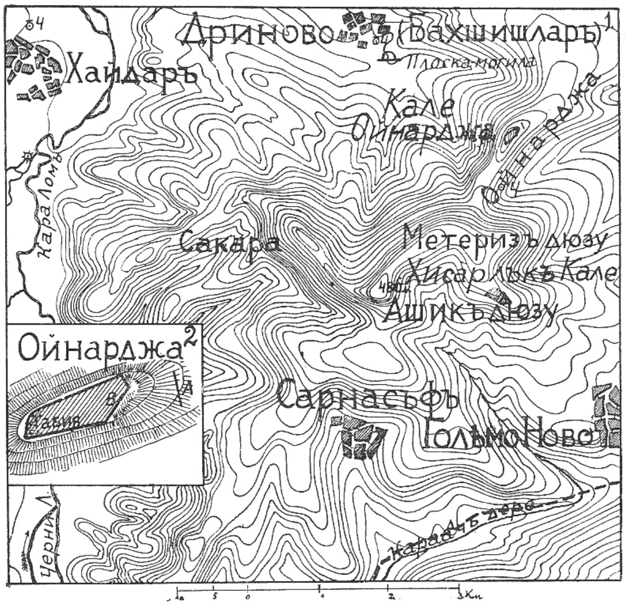
Дриново
(Бахшишларъ)
Хайдаръ
Плоска могила
Кале Ойнарджа
Ойнарджа
Кара Ломъ
Сакара
Метеризъ дюзу
Хисарлъкъ Кале
Ашикъ дюзу
Ойнарджа
Сарнасъфъ
Голъмо Ново
Черни
Км

Обр. 3. Карта на местността Сакара и скица на крепостта Ойнарджа край с. Дриново

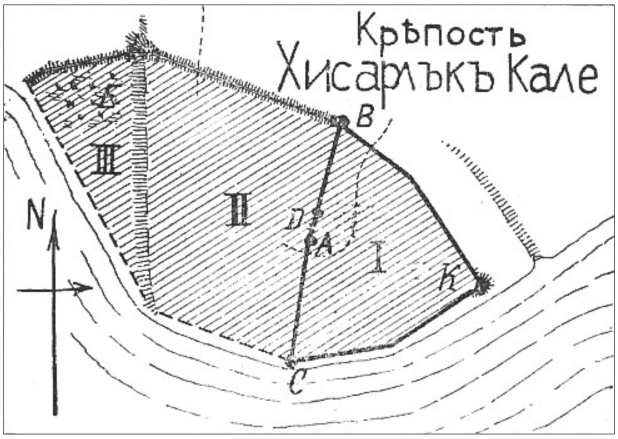
Крѣпость
Хисарлъкъ Кале
В
III
II
I
N
Д
А
К
С

Обр. 4. Скица на крепостта Хисар кале северно от с. Голямо ново

3, 4). Описанието, което той прави е единственото засега поради факта, че върху крепостта в момента има военно поделение и достъпът до нея е невъзможен.

Проучвайки територията около Попово, Шкорпил попада и прави точно описание на калето при с. Ковачевец (обр. 5, 6). Скицирайки с учудваща за времето си точност, той изготвя подробен план на крепостната система – трасе, порти и кули. Актуалността на неговата скица се потвърждава и сега при проведените през последните години разкопки. Посещавайки крепостите по поречието на Черни Лом, Шкорпил изследва последователно крепостите край Опака, Крепча, Гърчиново и Калакоч кале (обр. 7 – 13).

Не по-малко интересни са проучванията и по поречието на р. Малки Лом. Тук той описва и скицира крепостите около Садина, Захари Стояново и Люблен (обр. 14 – 16).

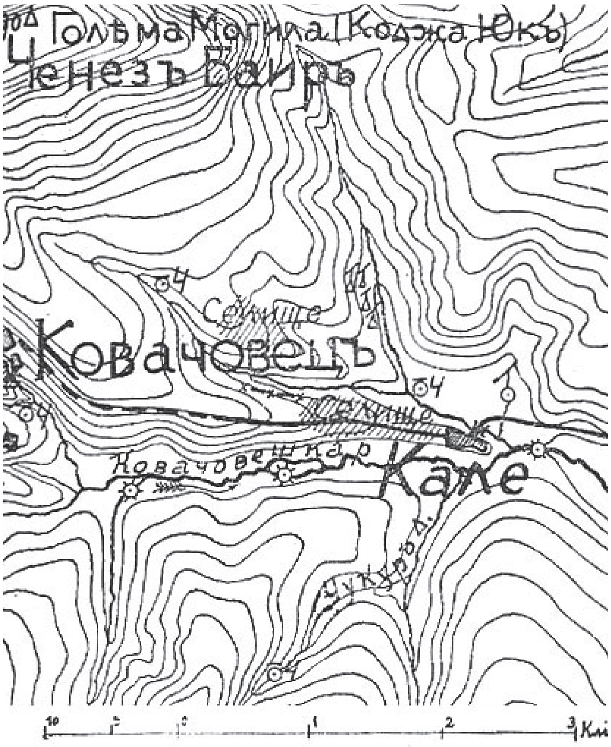
Голѣма Могила (Коджа Юкъ)
Ченезъ Баиръ
Ковачовецъ
Селище
Кале
Ковачовешка р.
10
0
1
2
3 Км

Обр. 5. Карта на землището на с. Ковачевец

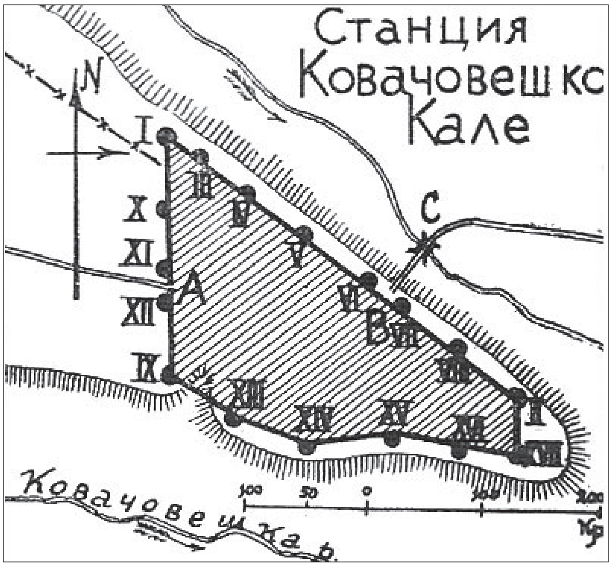
Станция
Ковачовешко
Кале
N
C
A
B
Ковачовешка р.
100 50 0 100 200
Кр

Обр. 6. План – скица на крепостта край с. Ковачевец

II. Пътища

В раздела за търговските пътища през XII в. Шкорпил отделя особено внимание на Мисионис, град играл съществена роля в търговските отношения през Второто българско царство (Шкорпил 1914, 94-95, 97). Разглеждайки сведенията от ал Идриси, той отхвърля мнението на В. Томашек относно положението на града и го поставя в северния край на прохода Дервент (Уйца), на 7 км югозападно от Търговище. Посещавайки тези места той установява на терена наличието на „развалини от голям град с развалини на крепости и църкви“. Разкопките започнати през 1962 – 1969 г. и продължени от 2002 г. до днес потвърждават локализацията на Карел Шкорпил. Множеството материали, наличието на четири култови сгради, от които три действали по-едно и също време потвърждават неговите наблюдения от началото на XX век. Проученият досега терен дава възможност да се предположи, че на това място е съществувал голям търговски център, който, особено през XIII – XIV в., е играл важна роля в икономическите отношения през Второто българско царство (Конаклиев 2003, 26-31).

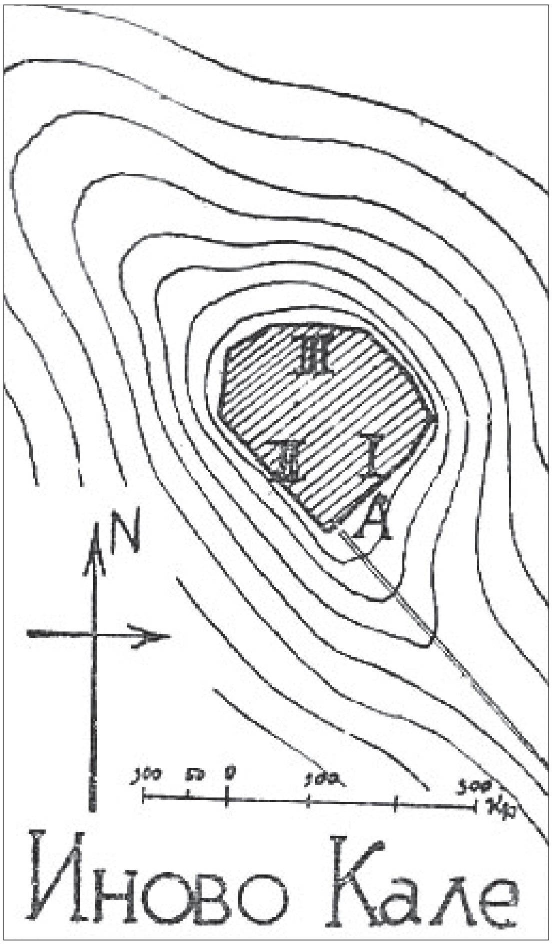
N
III
II
I
A
100 50 0 100 200
Кр
Иново Кале

Обр. 7. Скица на Иново кале, северно от с. Гагово

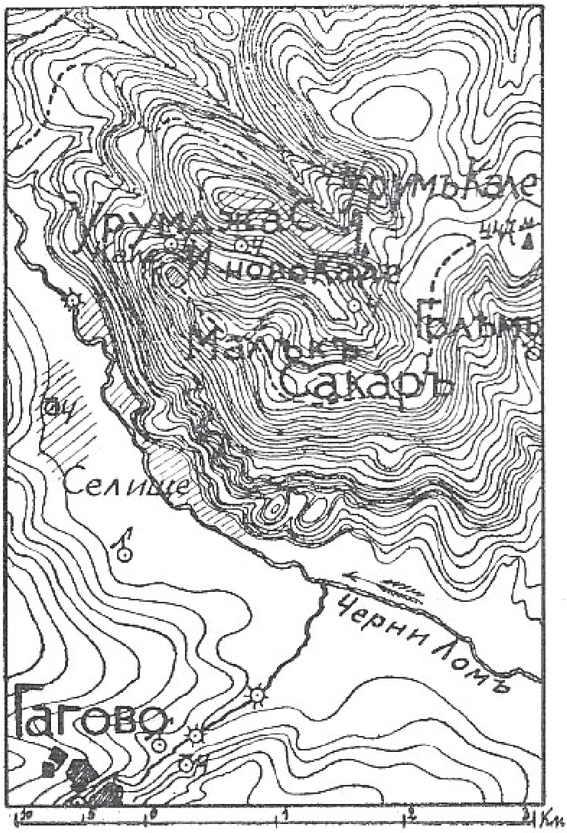
Урумъ Кале
Урумджа С.
Иново Кале
Малъкъ Сакаръ
Голъмъ
Селище
Черни Ломъ
Гагово
Км.

Обр. 8. Карта на местността Сакар с крепостите Иново кале, Урум кале и Урумджа кале

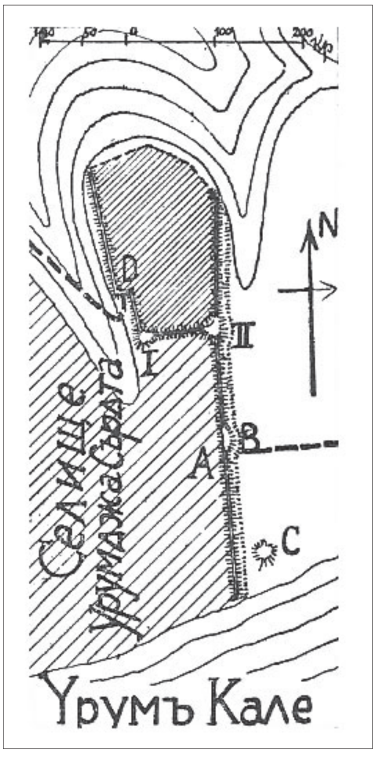
N
D
I
II
A
B
C
Селище Урумджа Сърата
Урумъ Кале

Обр. 9. Скица на крепостта Урум кале

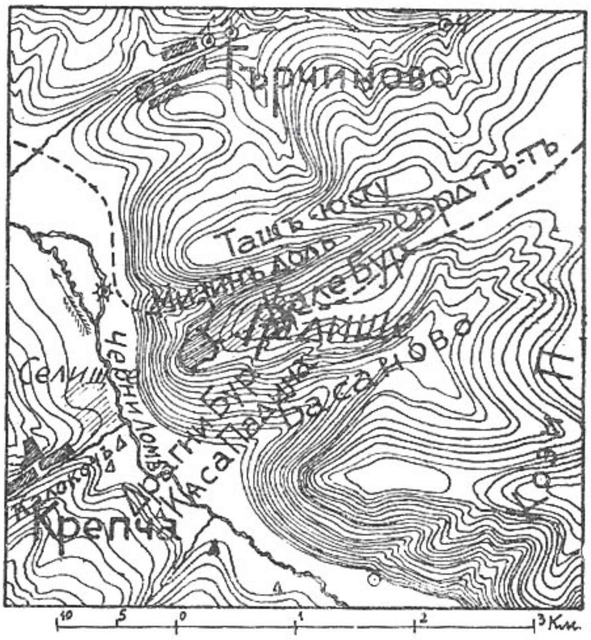
Гърчиново
Мизинъ долъ
Кале Бур
Градище
Басаново
Селище
Крепча
Ломъ
Км.

Обр. 10. Карта на землището между селата Гърчиново и Крепча с Гърчиновското градище (кале)

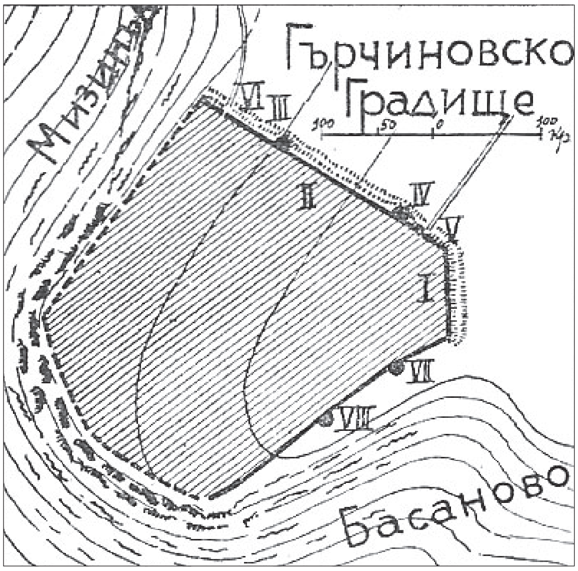
Гърчиновско Градище
Мизинъ
Басаново
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII

Обр. 11. План – скица на Гърчиновското градище

Според Шкорпил тесните проломи и множеството завои на реките Черни и Малки Лом са били неудобни за пътища през средновековието. Според него същите са вървели по билата на височините, съпътстващи речните корита. По поречието на р. Черни Лом в Търговишка област Шкорпил локализира два пътя. Единият известен под името „Гявур йол“ слиза по северозападния склон на височината „Керчана“ до до-

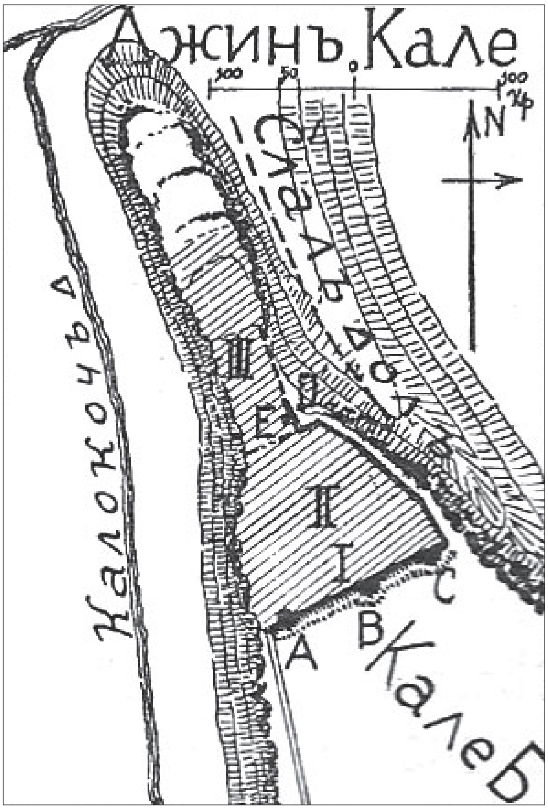
Джинъ Кале
100
50
0
100 Мр
N
Калокочъ д
III
II
I
E
A
B
C
Кале Б

Обр. 13. План – скица на Джин кале

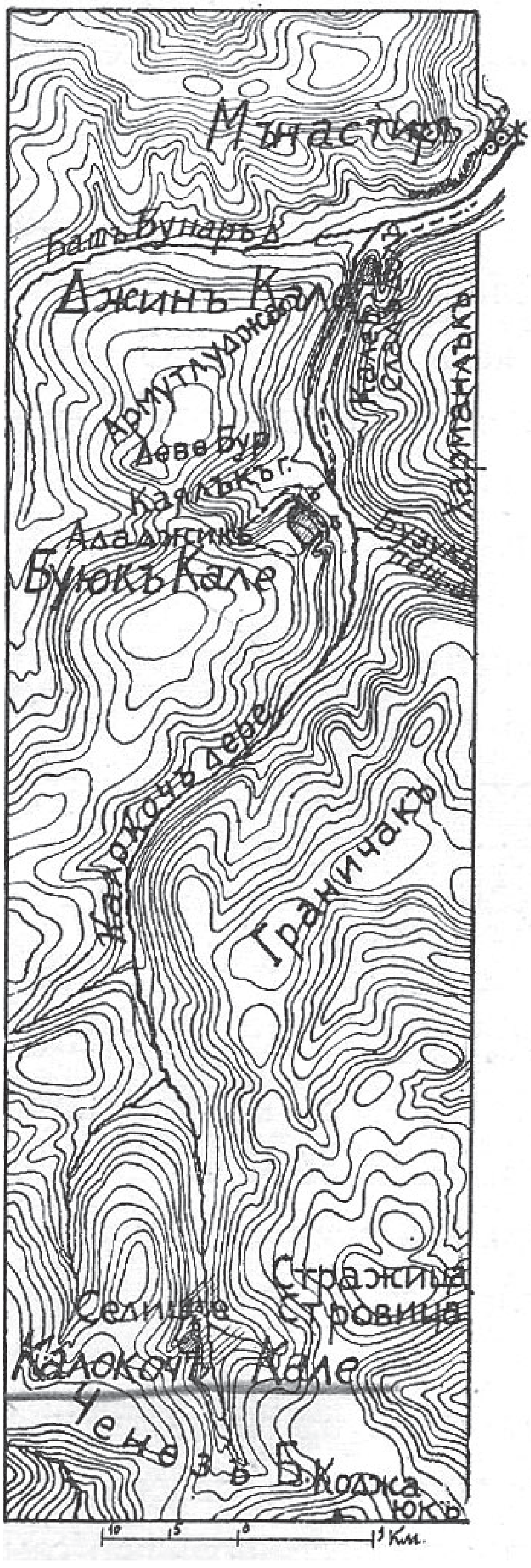
Мънастиръ
Башъ Бунаръ д
Джинъ Кале
Деве Бур
Бююкъ Кале
Калокочъ дере
Граничакъ
Харманлъкъ
Стражица
Стровица
Селище
Калокочъ Кале
Коджа Юкъ
10
5
0
1 Км.

Обр. 12. Карта на горното течение на р. Калакоч дере с крепостите Голямото кале и Джин кале и скалния манастир край с. Крепча

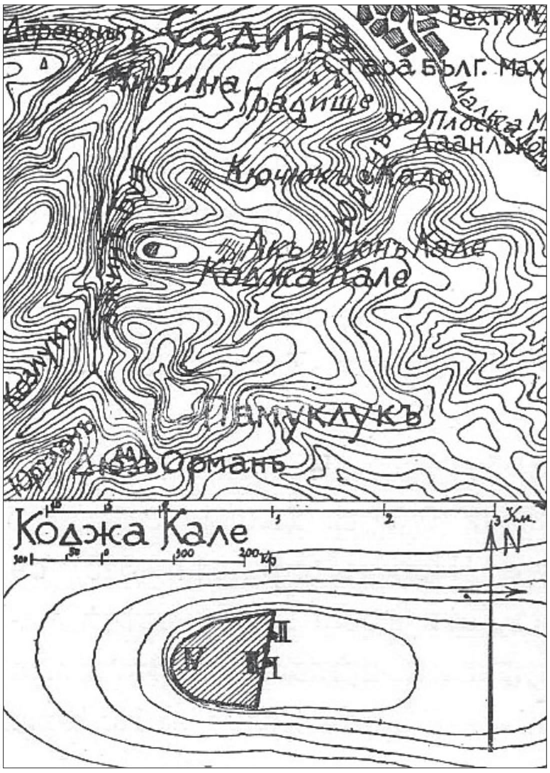
Дереклукъ
Садина
Стара бълг. мах.
Градище
Кючукъ Кале
Акъ Бююкъ Кале
Коджа Кале
Памуклукъ
Дюзъ Орманъ
Коджа Кале
1
2
3 Км.
N
I
II
III
IV

Обр. 14. Карта на местностите Градище и Памуклук, южно от Садина с крепостите Ак Буюк кале, Кючук кале, Коджа кале и скица на Коджа кале

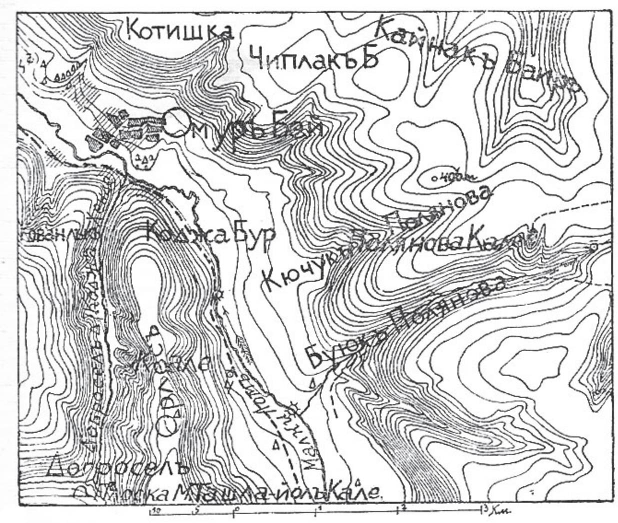
Котишка
Чиплакъ Б.
Омуръ Бай
Коджа Бур
Полянова
Кючук Полянова Кале
Бююкъ Полянова
Орлесъ
Кале
Долорселъ
Ташла йолъ Кале

Обр. 15. Карта на местностите Орлес и Полянова с крепостите Полянова кале и Ташла йол кале

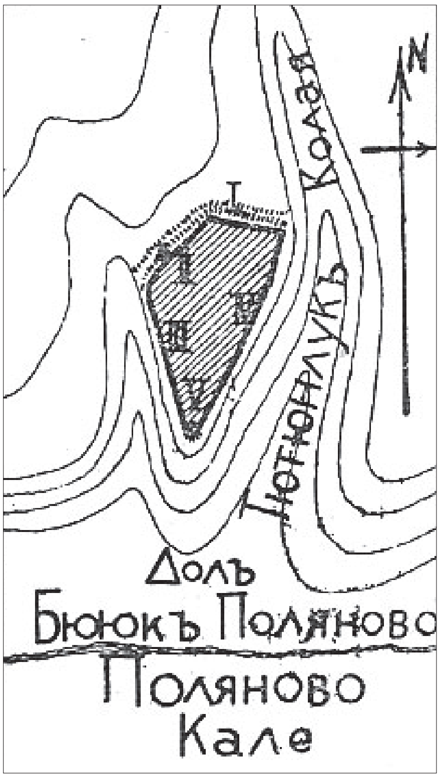
N
Колая
I
II
III
IV
Дюнюрлукъ
Долъ
Бююкъ Полянова
Поляново
Кале

Обр. 16. Скица на крепостта Поляново кале

линията на реката. Вторият следва Любленската река, върви на северозапад към Гърчиновското градище, слиза в долината на Черни Лом, оттам по поречието на Калакоч дере стига до Ковачевецкото кале. Вероятно това е бил пътят, водещ от Разград през Ковачевец към Търново с разклонение към Червен.

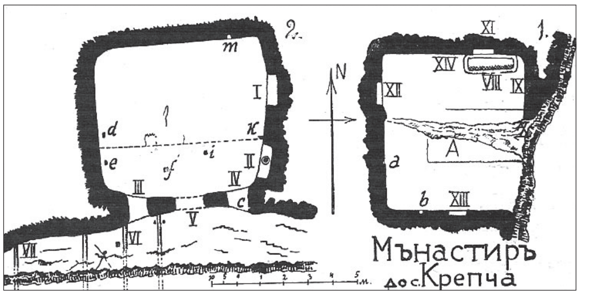
2.
1.
N
Мънастиръ
дос. Крепча

Обр. 17. План на скалния манастир край с. Крепча (по Шкорпил)

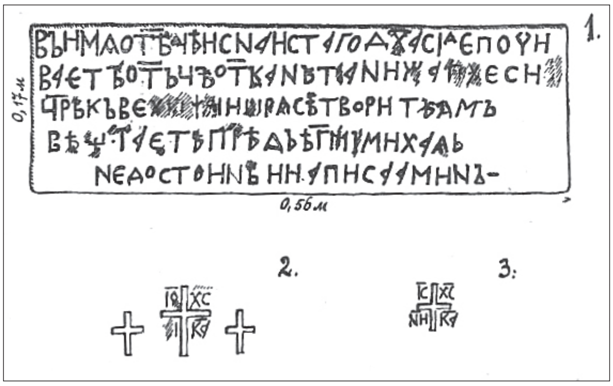
1.
0,17м
0,56м
2.
3.

Обр. 18. Надпис от Крепчанския манастир (по Шкорпил)

III. Селища

Наред с описаните крепости, Шкорпил проучва и локализира 215 селищни и надгробни могили в Търговищко и Омуртажко. Сравнявайки тази цифра със сегашния известен ни брой от 482 могили виждаме огромния труд, който той полага за едно сравнително кратко време по издирването на тези археологически паметници. От местното население Шкорпил черпи сведения и за много т. нар. „исторически селища“. Констатацията му е, че те са възникнали само покрай реките и техните притоци, докато по високите, безводни места липсват такива. По сведения и подемни материали той открива селищата край Априлово, Посабина, Ковачевец, Зараево, Сеячи, Крепча, Заветно, Горско Абланово, Тръстика Звезда, Садина и др.

IV. Манастири

Изкуствените вдълбавания по скалите над поречието на река Черни Лом правят особено впечатление на К. Шкорпил. Според него те се срещат в скалистите теснини, като естествените пещери са дообработвани и превръщани в убежища. Тяхното използване придобива изключително значение особено след приемането на християнството, когато цели манастирски колонии се развиват в скалните пещери. По сведения на свещеника на Опака, Шкорпил посещава една пещера под височината Сакара за установяване на надписи по нейните стени, които те не намират.

Непосредствено югозападно от с. Крепча, на левия бряг на рекичката Калакоч дере, в скалната стена под Хенде – булуну К. Шкорпил открива Крепчанския манастир (Шкорпил 1914, 102). Манастирският комплекс се състои от манастирска църква, църква – гробница и килии изсечени в скалите (обр. 17). Подробното описание и план на манастира, направени в по-ново време, дават възможност по-късно на проф. К. Попконстантинов да открие и обнародва богатия епиграфски материал включително и най-ранния засега кирилски надпис датиран в 921 г. (обр. 18) (Константинов 1977).

V. Постройки

По поречието на река Черни и Малки Лом има малко запазени отделни сгради, които се свързват със съществуването на стари светилища или църкви. Освен градежите открити при обхожданията на крепостите, К. Шкорпил дава сведения за такива изградени в повечето случаи от местни ломени камъни и дървени конструкции (Шкорпил 1914, 156-160). Такива са описани край селата Опака, Ломци, Садина и Люблен, като последното е описано по-подробно с материалите – мраморни оброчни плочки, които са предадени и заведени в тогавашния Народен музей. По-късно проф. Д. Овчаров разкрива в края на селото хероон изграден в чест на местен лекар (Овчаров 1979), като в гробните дарове има уникален комбиниран хирургически инструмент от сребро.

Основната задача, която К. Шкорпил си поставя при обиколката на част от територията на Търговищка област е привеждането в известност на известните дотогава археологически паметници. Много рядко при проучванията на обектите той дава датировка. Отнасяйки голяма част от посетените обекти към античността, той не отчита типичното за този предпланински район преизползване на тракийските крепости през ранновизантийско време и по-късно през българското средновековие. Всичките предположения, относно датировката на посетените обекти, той прави по налични на повърхността материали. Всички чертежи и скици, които са представени в книгата му „Опис на старините по течението на река Русенски Лом“, документират видими части от руините. Това прави този труд изключително ценен за всеки изследващ поречието на река Черни Лом, защото фиксира едно състояние на археологическите паметници, които днес са в окаяно състояние, следствие на иманярски набези и въздействието на природата и времето.

Несъмнено задачата, която К. Шкорпил си поставя за привеждането на археологическите паметници в известност, днес не е достатъчна. Въпреки това, всичко отбелязано и публикувано от него при обиколката му в част от територията на сегашната Търговищка област спомага за изучаването и опазването от посегателства над паметниците. Всяко ново поколение археолози, което разполага с все по-нови и съвършени методи на събиране на информация за археологическите паметници в Търговищко, може да се опре на направеното от К. Шкорпил в първите десетилетия на XX век. Привеждайки в известност голям брой археологически паметници, Шкорпил ни дава солидна база за извършване на една от най-належащите ни задачи, а именно изготвяне и непрекъснато попълване на археологическата карта на България.

Използвана литература

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Конаклиев 2003: А. Конаклиев. Едно виждане за произхода на град Търговище и панаира. – В: Панаири, пазари, тържища в българските земи. В.Търново, „Фабер“, 2004, 26-31.

Константинов 1977: К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология , 1977, 3, 19-29.

Овчаров 1979: Д. Овчаров. Тракийска надгробна могила и светилище от III в. от н. е. при с. Люблен, Търговищки окръг. – Археология, 1979, № 3, 33-46.

Шкорпил 1889: Х. Шкорпил и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1889.

Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София 1914.

Kanitz 1882: Kanitz, F. Donau-Bulgarien und der Balkan, II. Leipzig, 1882.

FIELD SURVEYS OF KAREL ŠKORPIL IN TARGOVISHTE DISTRICT

Angel Konakliev

(summary)

The contribution describes the field surveys of Karel Škorpil over the territory of present Targovishte district. He was the first to register fortresses, settlements, and tumuli located mainly along Cherni Lom River and at the foot of the Balkan Range. All the sketches, drawings and descriptions of K. Škorpil lay a solid ground for the later archaeological investigations in the region. His work of *Inventory of the antiquities along Rusenski Lom River* comes to be a valuable aid for the studies of the archaeological wealth of Targovishte area.

„ВЪТРЕШНОТО“ ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ НА ПЛИСКА (КРАЯТ НА VIII – НАЧАЛОТО НА IX В.)

(проучвания 2000-2006 г.)

Павел Георгиев, Станислав Иванов

Проблемът за цялостното трасе, характера и датата на второ землено укрепление в Плиска (след т. нар. Аспарухов вал или Голямо землено укрепление), беше поставен категорично преди десет години (Георгиев 2000, 19 и сл.). Дотогава неговото съществуване беше само допускано. Пръв стори това Д. Василев, като писа: *„Като така и първите укрепления на Плиска ще да са се състояли от външен и вътрешен землени окопи с дървена или тръннена ограда, или по-вероятно и вътрешен пояс, направен само от дървена ограда, от която не са останали абсолютно никакви следи...*“ (Василев 1937, 48).

Впрочем, реални данни за вътрешен землен пояс предлага Карел Шкорпил като документира следи от ров и вал, които образуват северозападен ъгъл непосредствено около могила XXXIII (Шкорпил 1905, 44, табл. I, IV). Издирване на тяхното продължение в южна и особено в източна посока проведе десетилетия по-късно Павлина Петрова. През 1988 г., след аеронаблюдения на терена, тя направи два среза на установената от Шкорпил северната линия от ров, констатирайки наличие на вал от неговата южна, а не от северната страна (Петрова 1992, 67-68, обр. 2, 5, 7; Петрова 2000, 31 и сл.). В резултат на това стана ясно, че на юг от тях се развива укрепление, което вероятно предшества изграждането на каменната крепост. Съобразно знанията за него тогава, П. Петрова направи опит да свърже предполагаемото му трасе с откритата от съветската експедиция южна линия на ранно укрепление, въпреки че то е с много по-различна конструкция.

Българо – немската експедиция в Плиска (1997-2001 г.), която предприе геофизично издирване на археологически структури, западно от каменната крепост, получи реална възможност да установи трасето на западната линия на земленото укрепление. За целта отначало беше заложен сондаж (№ 20) в непосредствена близост до установения от Шкорпил северозападен ъгъл (Георгиев 2000, 29, обр. 6; Henning 2007, 235, fig. 3, Pl. 21; Schleifer 2007, 341 sqq., fig. 4, Pl. 23). Неговото продължение беше потвърдено докъм северната петоъгълна кула на западната крепостна стена. В южна посока геомагнитометрията не даде положителен резултат и сондажите там не попаднаха на голямо вкопано съоръжение (Schliefer 2007, fig. 2, Pl. 23; Henning 2007, 209 sqq., fig. 3).

Наличие на *„вътрешно землено укрепление*“ в чертите на Голямото предположи Р. Рашев още през 1983 г., но без да предприеме конкретни действия за неговото разкриване. В поредица от свои публикации той се спира само на Голямото укрепление (т. нар. Аспарухов вал), което (след К. Иречек, К. Шкорпил и други изследователи), приема за единствено за Плиска (Рашев 1985, 7 и сл.). Евентуалното съществуване на вътрешно землено укрепление той оценява като *„проблем, който може да бъде решен от бъдещите проучвания на Вътрешния град*“ (Рашев 1985, 14-15). Едва през 2007 г. авторът, вземайки предвид постигнатите резултати от нашите проучвания, както и тези на П. Петрова, прие, че Вътрешното землено укрепление на Плиска е факт и то е съществувало заедно с Голямото землено укрепление в първоначалната отбранителна система на Плиска (Рашев 2008, 59, табл. XI, 1).[1]

Водени от неудовлетворителните резултати в търсенията на „вътрешно“ укрепление и изобщо по проблема за ранната фортификация на Плиска, предприехме през 1999 г. *„събирателска и анализаторска работа по реконструиране*

---

[1] В плана си авторът дава трасе, което следва в общи линии установеното при нашите проучвания, но затваря площ над 900 дка (приблизително 1050 x 900 м), докато в текста (с. 59) е посочено, че укреплението заема площ от 650 дка, а ровът е с дълбочина само от 3 м. Планът, изложен в експозиция на Музея „Плиска“ (2005 г.) е зает от нашите проучвания и е по-достоверен.

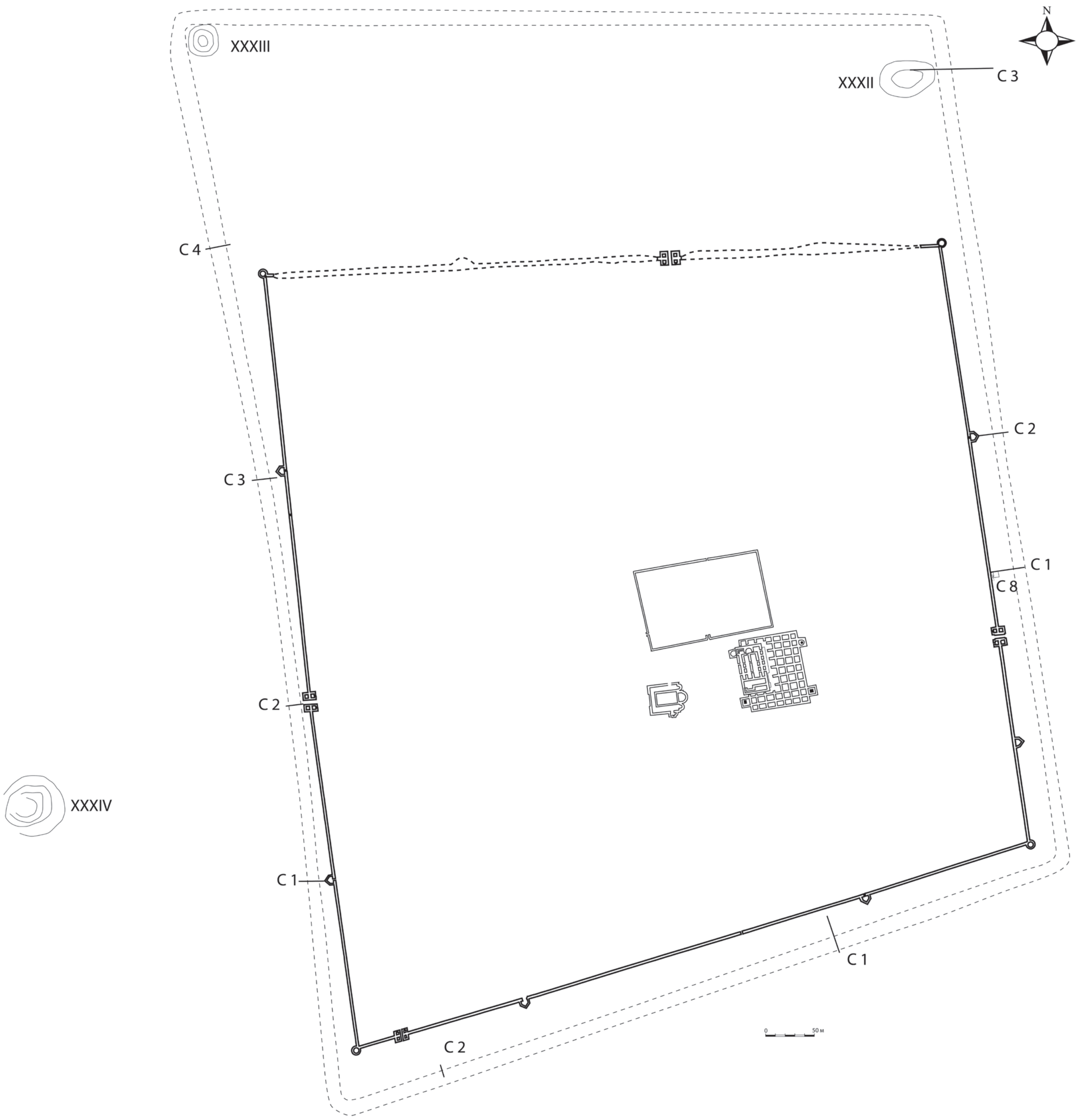

Обр. 1. План на Вътрешния град на Плиска с местоположението и номерацията на сондажите

трасето на вътрешното землено укрепление“. На следващата 2000 г. започнахме и неговото теренно издирване (Георгиев, Балабанов, Иванов, 2001, 125). Отначало то беше съсредоточено в участъка пред източната крепостна стена и по тази причина в екипа беше привлечен Т. Балабанов, чиито наблюдения от 1977 и 1978 г. регистрираха под основите на крепостния зид там следи от стари изкопи (Балабанов 1985, 123 и сл.). Характерът им се изясни едва през 2005 г., когато се установи, че те са от ями за дървени стълбове за двуетажна дървена конструкция, която е свързвала североизточната кула на Крумовия дворец с вала на земленото укрепление (Георгиев, Василев 2006, 311-312). Пред стената се проследяват отложени при строителството и ремонтни работи ивици хоросан, каменни и мраморни отломки. Между ивиците се установиха и битови останки, главно фрагменти от керамични съдове, които могат да се датират в IX в. Слягането на терена покрай стената е било попълвано с глинеста пръст. В изкопа бяха ус-

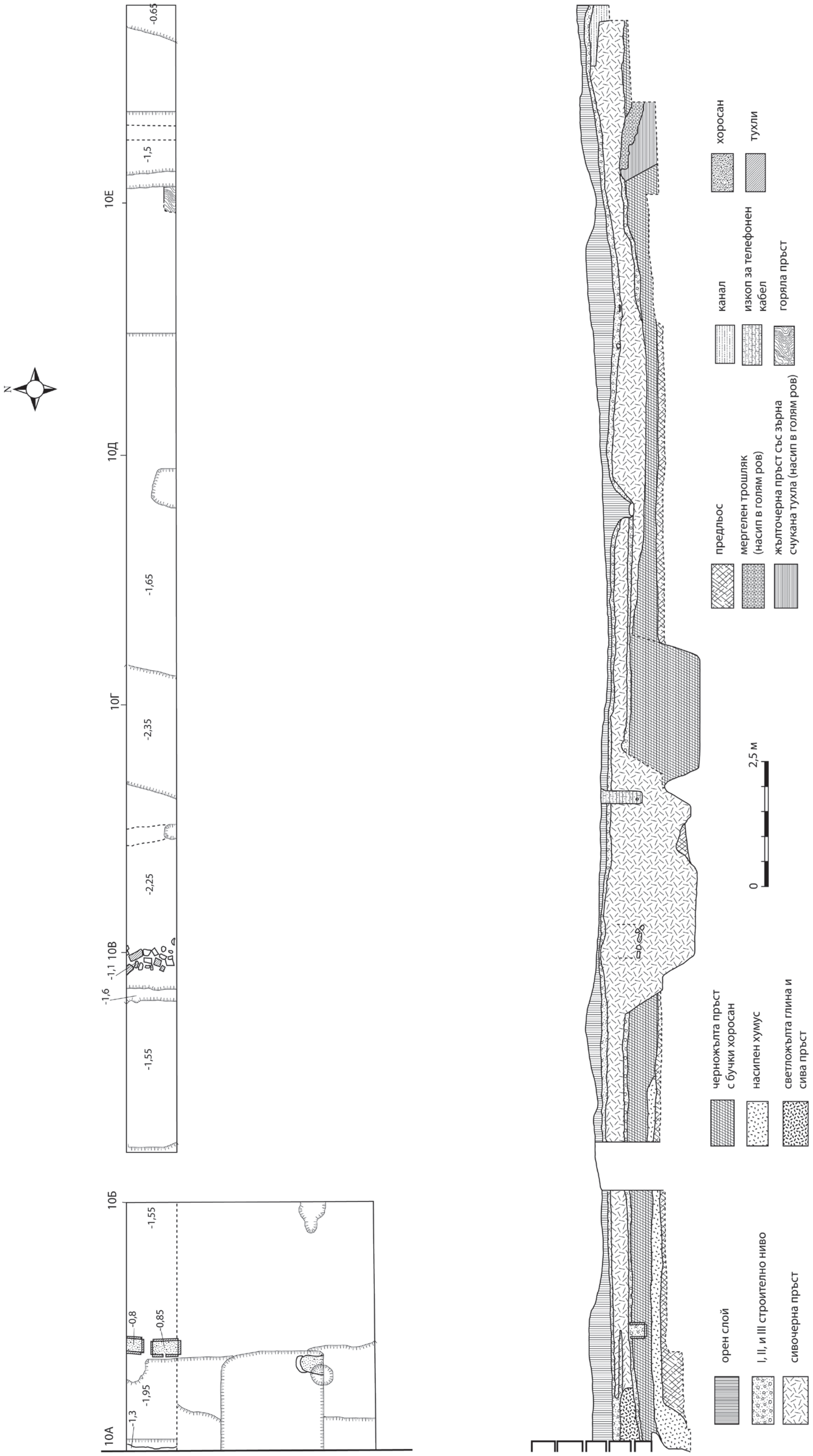
N
10А
10Б
10В
10Г
10Д
10Е
-1,3
-1,95
-0,8
0,85
-1,55
-1,6
-1,1
-2,25
-2,35
-1,65
-1,5
-0,65
0
2,5 м
орен слой
I, II, и III строително ниво
сивочерна пръст
черножълта пръст с бучки хоросан
насипен хумус
светложълта глина и сива пръст
предльос
мергелен трошляк (насип в голям ров)
жълточерна пръст със зърна счукана тухла (насип в голям ров)
канал
изкоп за телефонен кабел
горяла пръст
хоросан
тухли

Обр. 2. Сондаж № 1 при Източната крепостна стена – план и профил

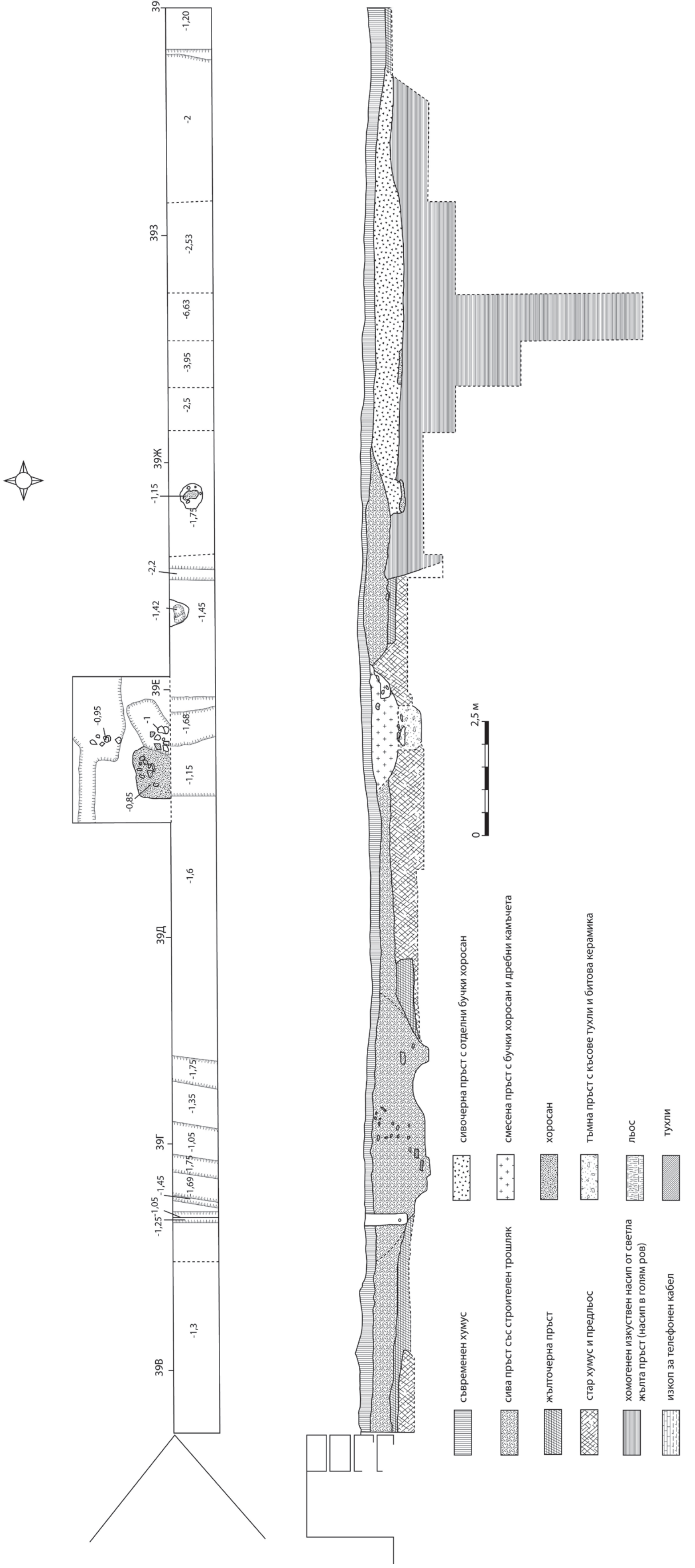
39И
39З
39Ж
39Е
39Д
39Г
39В
-1,20
-2
-2,53
-6,63
-3,95
-2,5
-1,15
-1,75
-2,2
-1,42
-1,45
-0,95
-1
-1,68
-0,85
-1,15
-1,6
-1,75
-1,35
-1,05
-1,75
-1,69
-1,45
-1,05
-1,25
-1,3
0
2,5 м
съвременен хумус
сива пръст със строителен трошляк
жълточерна пръст
стар хумус и предльос
хомогенен изкуствен насип от светла жълта пръст (насип в голям ров)
изкоп за телефонен кабел
сивочерна пръст с отделни бучки хоросан
смесена пръст с бучки хоросан и дребни камъчета
хоросан
тъмна пръст с късове тухли и битова керамика
льос
тухли

Обр. 3. Сондаж № 2 при Източната крепостна стена – план и профил

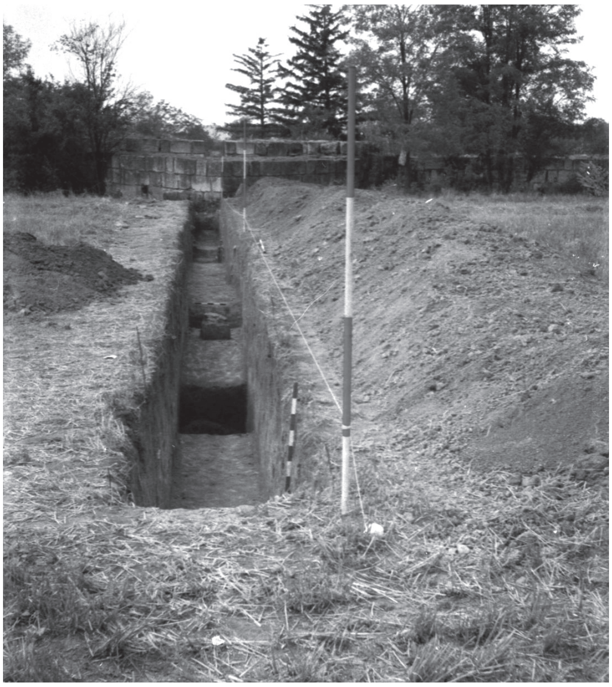

Обр. 4. Сондаж № 2 при Източната крепостна стена, изглед от изток

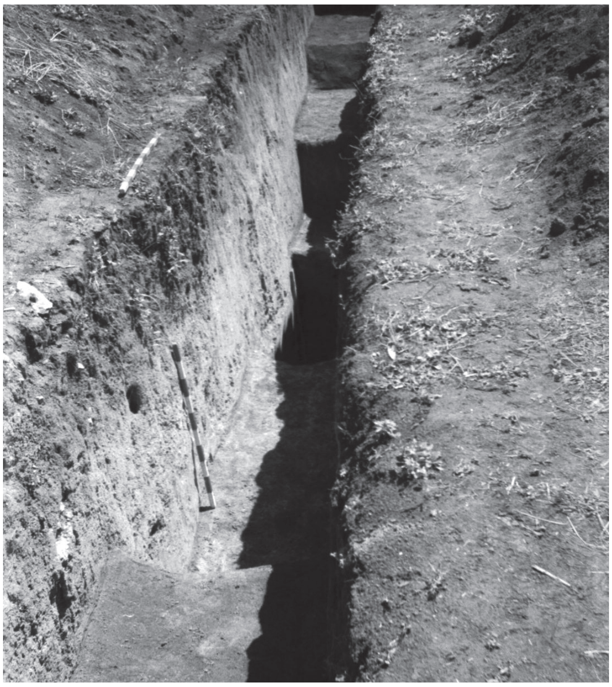

Обр. 5. Сондаж № 2 при Източната крепостна стена, голям ров

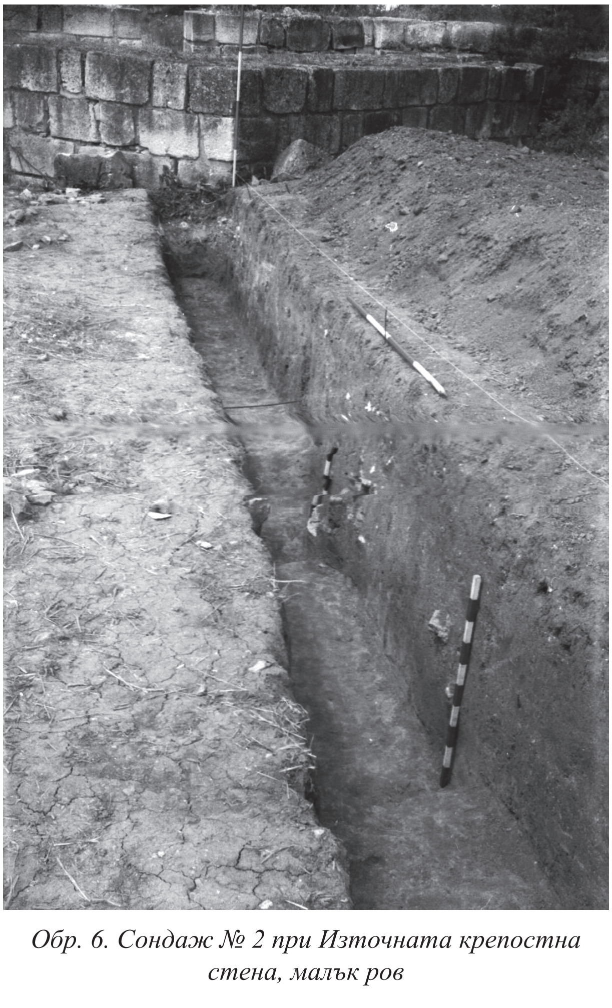

Обр. 6. Сондаж № 2 при Източната крепостна стена, малък ров

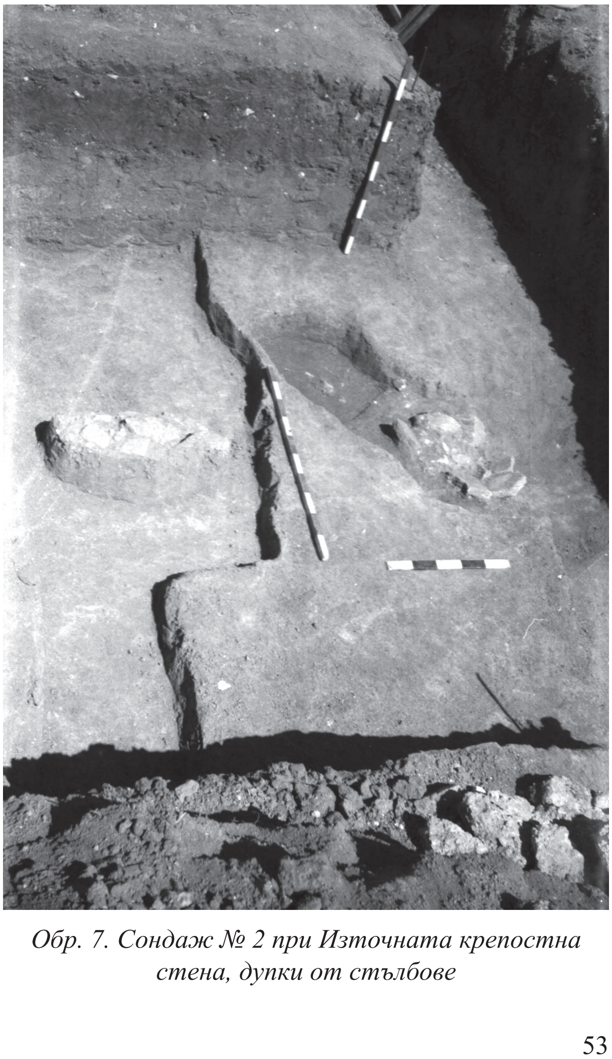

Обр. 7. Сондаж № 2 при Източната крепостна стена, дупки от стълбове

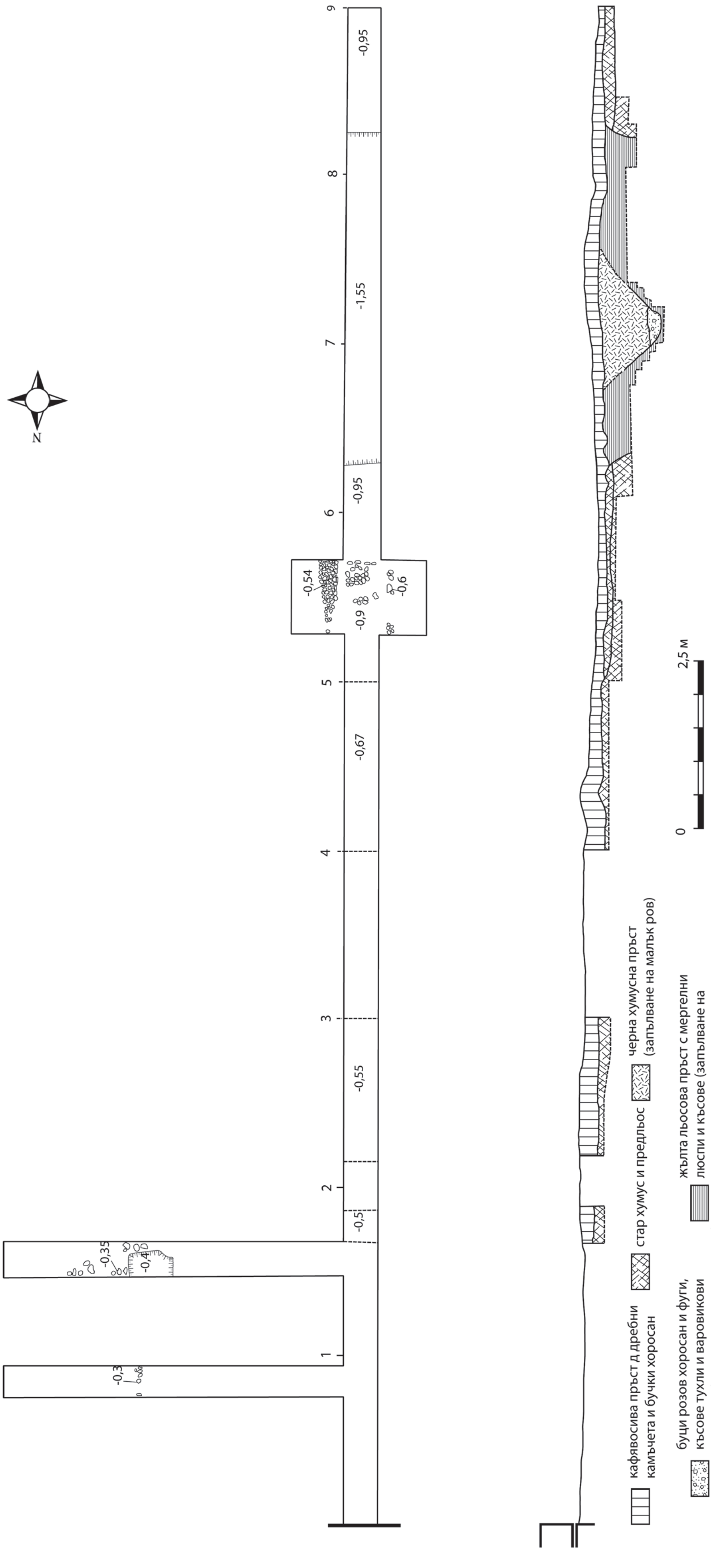
N
1
2
3
4
5
6
7
8
9
-0,3
-0,35
-0,4
-0,5
-0,55
-0,67
-0,54
-0,9
-0,6
-0,95
-1,55
-0,95
0
2,5 м
кафявосива пръст д дребни камъчета и бучки хоросан
стар хумус и предльос
черна хумусна пръст (запълване на малък ров)
буци розов хоросан и фуги, късове тухли и варовикови камъчета (на дъното на малкия ров)
жълта льосова пръст с мергелни люспи и късове (запълване на голям ров)

Обр. 8. Сондаж № 1 при Южната крепостна стена, план и профил тановени и корита за хоросан, както и следи от гнезда за дървени стълбове.

Изкопът пред крепостната стена беше продължен с напречна траншея (С 1) с ширина 1 м (обр. 1). На 9 м от стената се попадна на неизвестен дотогава ров с трапецовидно сечение (обр. 2). Неговата ширина в горната част достига 5 м, а в долната е 3,20 м при дълбочина около 1,50 м от днешната повърхност. Той прерязва ивиците от хоросан, маркиращи две последователни строителни нива на крепостната стена и в запълването си има материали от X в., включително и трошляк от нейния градеж. Малкият ров е съвременен на крепостната стена, но е изграден след нея, най-вероятно към или след края на IX в. Престанал е да съществува преди края на X в. Върху неговия насип, на около 10 м от от стената, е заложен каменен зид с посока север – юг, може би от ограда или сграда от последната фаза на строителство и живот пред крепостта. Ровът пресича горната част от запълване на по-стар изкоп с ширина на дъното 2,40 м и дълбочина 1,90 м от съвременната повърхност. На неговото дъно е отложена прослойка от гасена вар. По всичко личи, че става въпрос за варница, изградена във връзка със строежа на каменната крепост. Варницата е ориентирана север – юг и изглежда да е с правоъгълна форма. Нейното запълване е близко до това в коритообразното слягане пред основата на крепостната стена.

На трасе от ров на търсеното вътрешно землено укрепление попаднахме през 2001 г. в траншеен изкоп С 2 (обр. 1, 3, 4), разположен перпендикулярно на северната петоъгълна кула към източната крепостна стена (Георгиев, Иванов 2002, 114). На 27,25 м от върха на кулата и дълб. 0,70 – 0,90 м, се очерта запълване на изкоп с посока север – юг (обр. 3, 5). То е от светложълта, почти стерилна пръст и се отделя ясно от тъмния цвят на стария хумус. На дълб. след 1 м пръстта става по-тъмна с отделни въгленчета. Намериха се и две малки животински кости. Изчерпихме запълването на дълб. до 2,20 м. Ширината на стария изкоп е над 11 м, като стените му са почти отвесно врязани в льоса. В яма или плитка траншея от запад на рова попаднахме на натрошен на място амфоровиден съд от пречистена глина, който може да се датира в рамките на IX в.

В изкоп С 2 попаднахме и на Малкия ров (обр. 3, 6). Тук той е с дълбочина до 1,35 м и по-малка ширина, вероятно поради изгребване на част от терена, при механизираното обезлесяване и изнасяне на рушевините от крепостната стена и последвалото през 1979-1980 г. подравняване на терена до сегашното му равнище.

Обр. 9. Сондаж № 1 при Южната крепостна стена, струпване от камъни – стъпка за градеж (?)

На следната година продължихме работа в изкоп С 2 с изчерпване на запълването в широкия ров, чрез сондаж в неговия западен край (обр. 3). На дълбочина 4,40 м в насипа се откри люспа от мрамор, а на 5,80 м незначителен фрагмент от керамичен съд. Крайната дълбочина, която успяхме да достигнем тук е 6,20 м, но без да опрем до дъно на рова. Малките размери на сондажа не позволиха това.

Установяването на ширината на големия ров ни даде възможност да потърсим неговите следи и в изкоп С 1 от 2000 г., след неговото удължаване в източна посока (обр. 2). Вътрешният му бруствер тук беше установен на 25,60 м от крепостната стена. Запълването на рова е аналогично на това в изкоп С 2, но с повече мергелен трошляк, добит изглежда при врязване на долната част от рова в скалата. Източният бруствер не беше констатиран, тъй като над него лежи изградената през

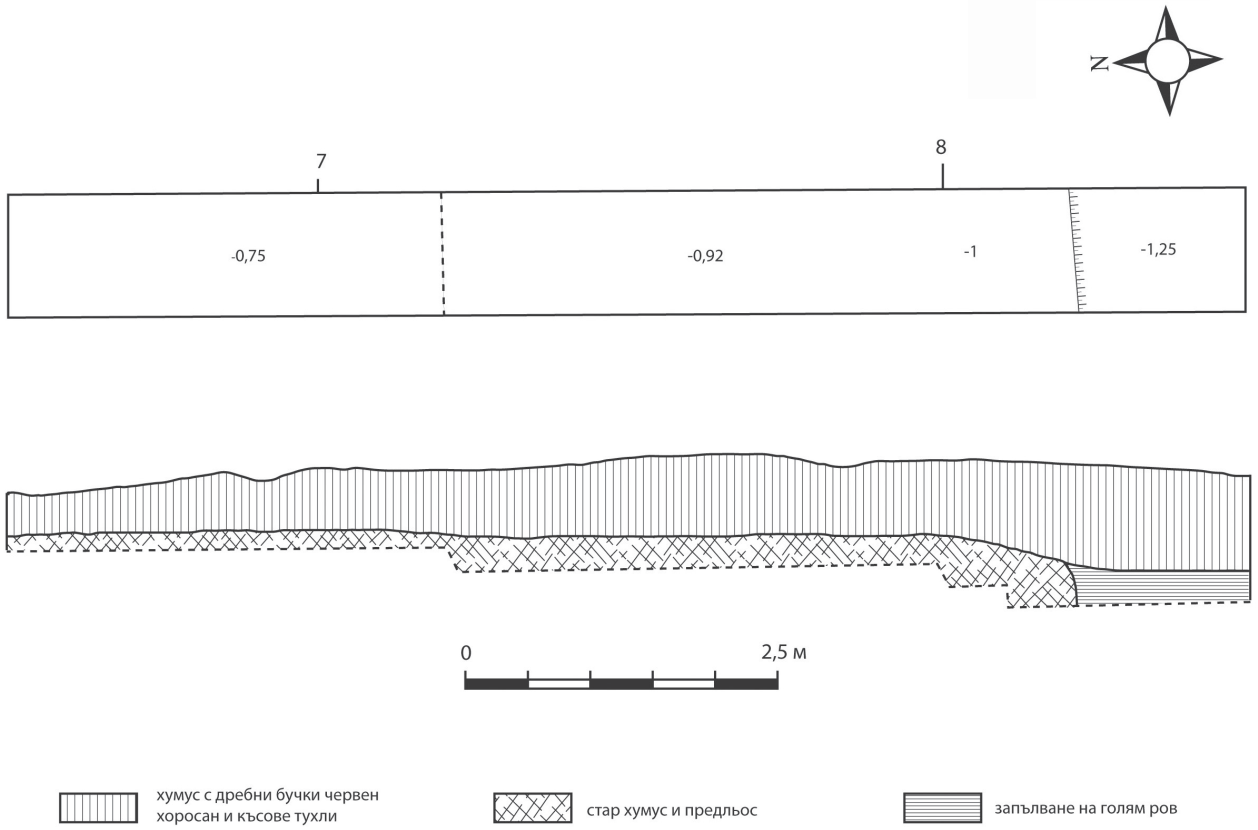

Обр. 10. Сондаж № 2 при Южната крепостна стена, план и профил

втората половина на IX в. церемониална алея и съвременния път от Източната порта към Голямата базилика. На 2,50 м от запад на рова се попадна на плитка яма или траншея с посока север – юг, в която се откриха фрагменти от съдове от ранните керамични типове (VIII – IX в.). В нейното запълване от сивожълта пръст се срещат и зрънца от червен хоросан, така, че засипването ѝ изглежда да е станало по време на издигане на каменната крепост. При допълнителна работа в изкоп С 2, също на 2,5 м от запад на рова (квадрати „д“ – „е“) се установи плитко коритообразно вдълбаване в терена, запълнено с малки камъни, късове от тухли, бучки от червен хоросан, животински кости и битова керамика от IX в. На дъното на този стар изкоп се установиха отделни дупки от колове, може би от дървена преграда (?) (обр. 3, 7).

Така, в резултат на три краткотрайни кампании (2000-2002 г.) и с неголям ресурс от средства и работници, констатирахме на протежение от 145 м пред източната крепостна стена на Плиска два разновременни рова: **Малък** и **Голям.** На тях попаднахме и през следващите две години, съответно пред южната и западната крепостна стена.

Малкият ров е спомагателно защитно съоръжение, прокопано в определен момент пред каменната крепост, най-вероятно още към края на IX в. Не е изключено необходимостта от тази допълнителна преграда да се е появила по време на българо-маджарските войни 894 – 895 г. Като горна граница на неговото съществуване може да се посочи втората половина или края на X в.

Големият ров е от Вътрешното землено укрепление на Плиска. В северна посока неговата линия сочи пред източния склон на могила XXXIII, а на юг трасето остава под асфалтирания паркинг пред Източната порта отчасти под съвременното шосе или източно от него. Стръмнината пред югоизточната кръгла кула на крепостта дава основание да се предполага, че ровът е изливал събраните води в оврага пред „Мотела“. По-малко вероятно да е завивал на запад.

Проследяването на двата рова през 2002 г. беше насочено пред фронта на южната крепостна стена (Георгиев, Иванов 2003, 120). Установяването на техните трасета беше извършено и тук, посредством два широки до 1 м изкопи (С 1 и С 2), разположени напречно на крепостната

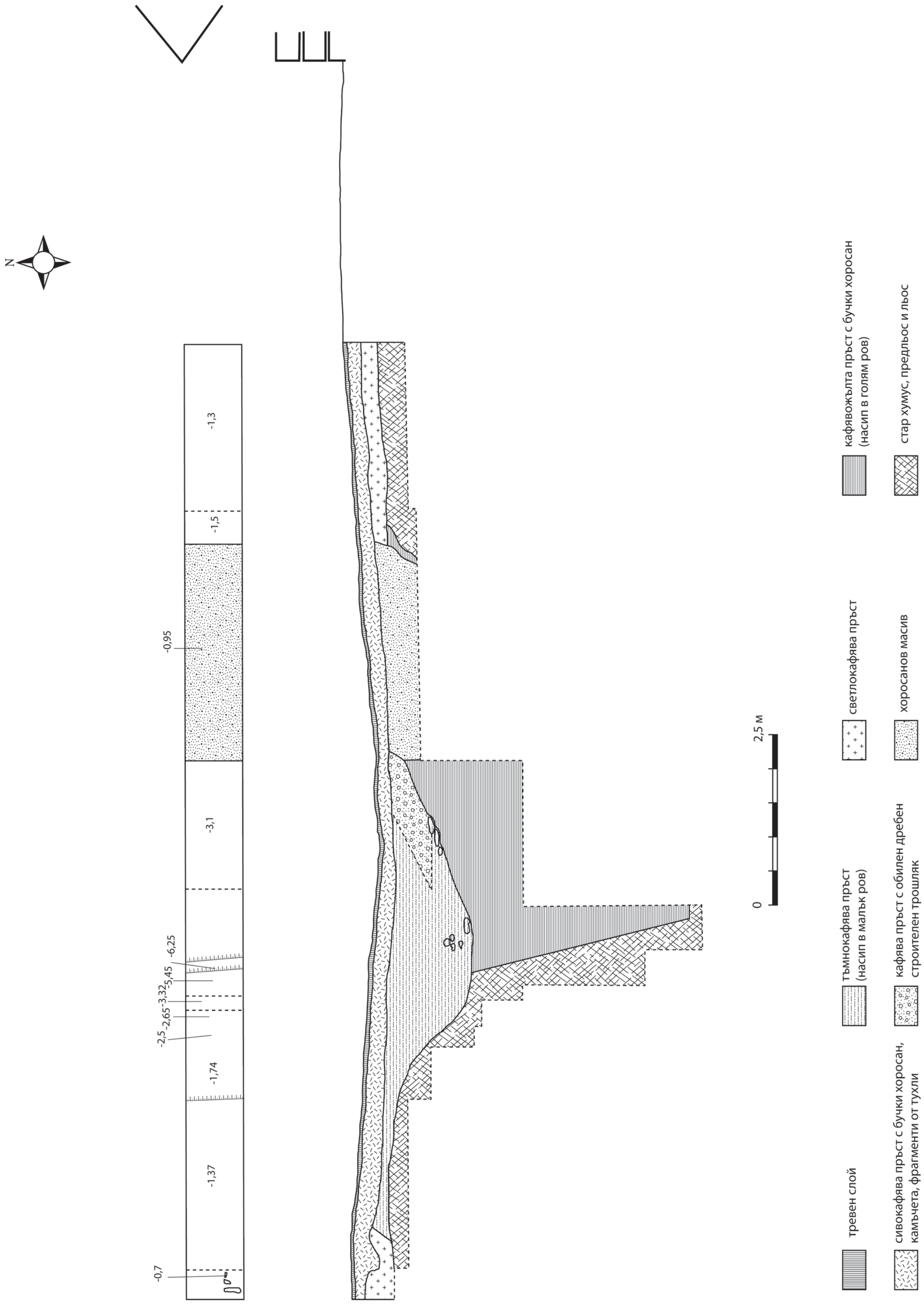
N
-0,7
-1,37
-1,74
-2,5
-2,65
-3,32
-5,45
-6,25
-3,1
-0,95
-1,5
-1,3
0
2,5 м
тревен слой
сивокафява пръст с бучки хоросан, камъчета, фрагменти от тухли
тъмнокафява пръст (насип в малък ров)
кафява пръст с обилен дребен строителен трошляк
светлокафява пръст
хоросанов масив
кафявожълта пръст с бучки хоросан (насип в голям ров)
стар хумус, предльос и льос

Обр. 11. Сондаж № 1 при Западната крепостна стена, план и профил

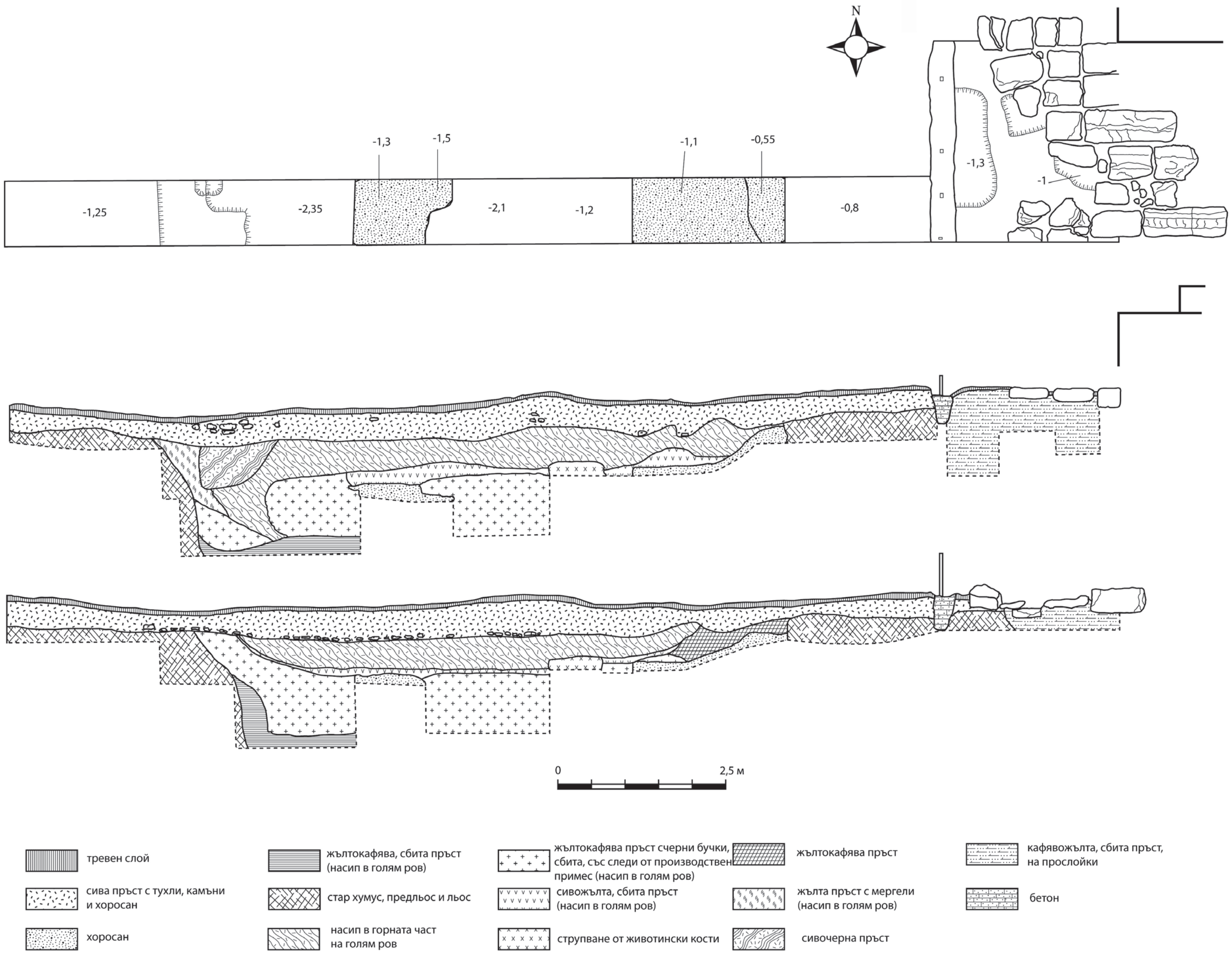
N
-1,25
-2,35
-1,3
-1,5
-2,1
-1,2
-1,1
-0,55
-0,8
-1,3
-1
0
2,5 м
тревен слой
сива пръст с тухли, камъни и хоросан
хоросан
жълтокафява, сбита пръст (насип в голям ров)
стар хумус, предльос и льос
насип в горната част на голям ров
жълтокафява пръст счерни бучки, сбита, със следи от производствен примес (насип в голям ров)
сивожълта, сбита пръст (насип в голям ров)
струпване от животински кости
жълтокафява пръст
жълта пръст с мергели (насип в голям ров)
сивочерна пръст
кафявожълта, сбита пръст, на прослойки
бетон

Обр. 13. Сондаж № 2 при Западната крепостна стена, план и профили стена (обр. 1). Първият от тях се намира на 42,50 м, западно от източната петоъгълна кула (обр. 8). Малкият ров тук е бил вкопан отчасти в запълването на големия ров. Ширината му в горната част достига 5 м, а в долната – 1,10 м , при дълбочина – 2,20 м от съвременния терен. Запълнен е с тъмна и рохка пръст с дребни камъни, парчета от тухли, животински кости, керамични фрагменти от IX – X в. (обр. 8). Големият ров се откри на 31, 40 м от крепостната стена, като неговата ширина тук е малко над 10 м. Това може да се отдаде на нарушения при разчистването на крепостната стена или ерозия на терена. Не е изключено ровът да е бил изначално по-тесен от източната линия на укреплението. Запълването и тук е от светложълта глинеста пръст, примесена с голямо количество мергелен трошляк. На дълб. 0,70 м, близо до южния бруствер се намери част от дръжка на амфоровиден съд от светла, пречистена глина, който може да се отнесе към ранния керамичен комплекс на Плиска.

На 2,90-3 м от север на ранния ров се откри фундамент с квадратни очертания (прибл. 2 х 2 м), изграден от средно големи варовикови камъни, сред които се забелязват и късчета от варова мазилка (обр 8, 9). Фундаментът лежи в яма с дълбочина 0,60 м. Неговото предназначение остана неизяснено, но може да се предположи, че е изпълнявал задачи близки до тези на ямите пред източния ров, които са разположени приблизително на същото отстояние от рова.

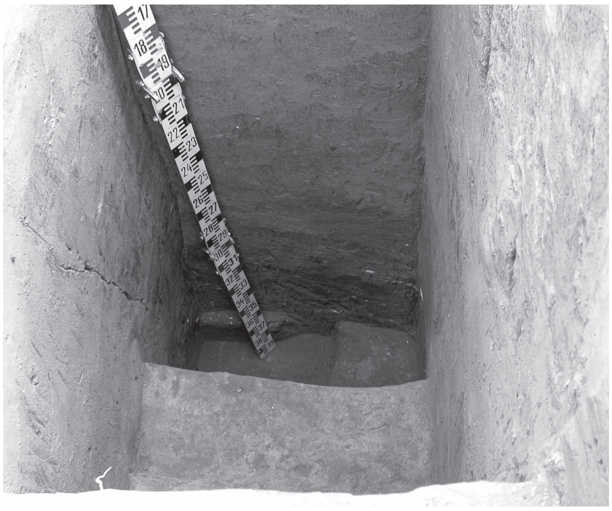

Обр. 12. Сондаж № 1 при Западната крепостна стена, дъното на големия ров

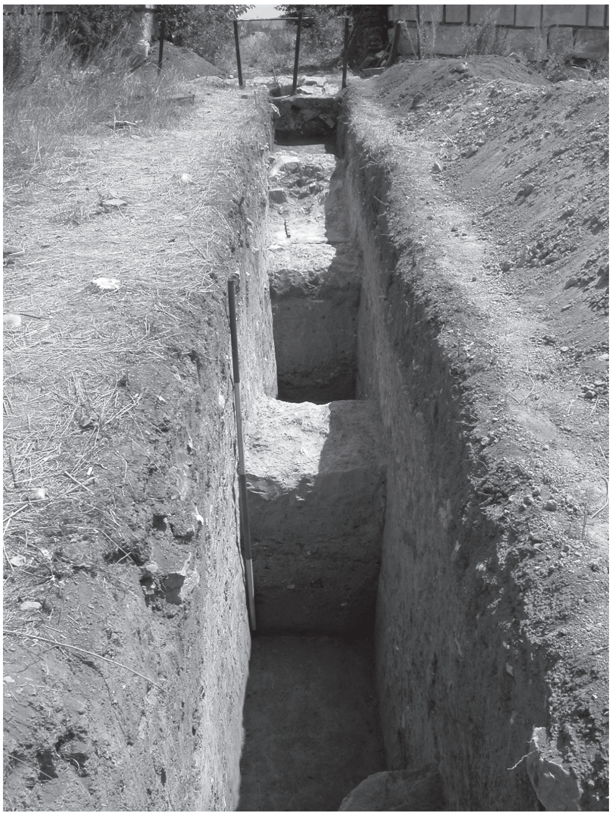

Обр. 14. Сондаж № 2 при Западната крепостна стена, изглед от запад

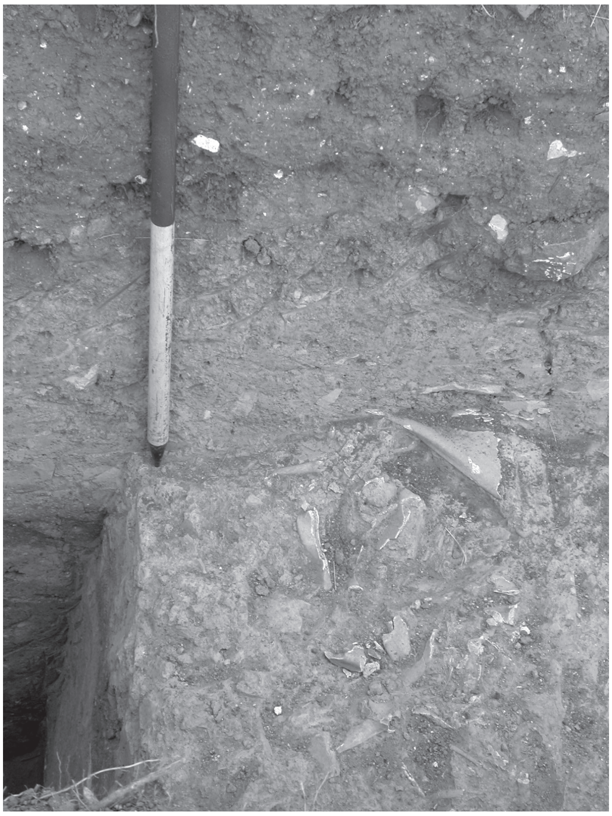

Обр. 15. Сондаж № 2 при Западната крепостна стена, наносни пластове и струпване с животински кости

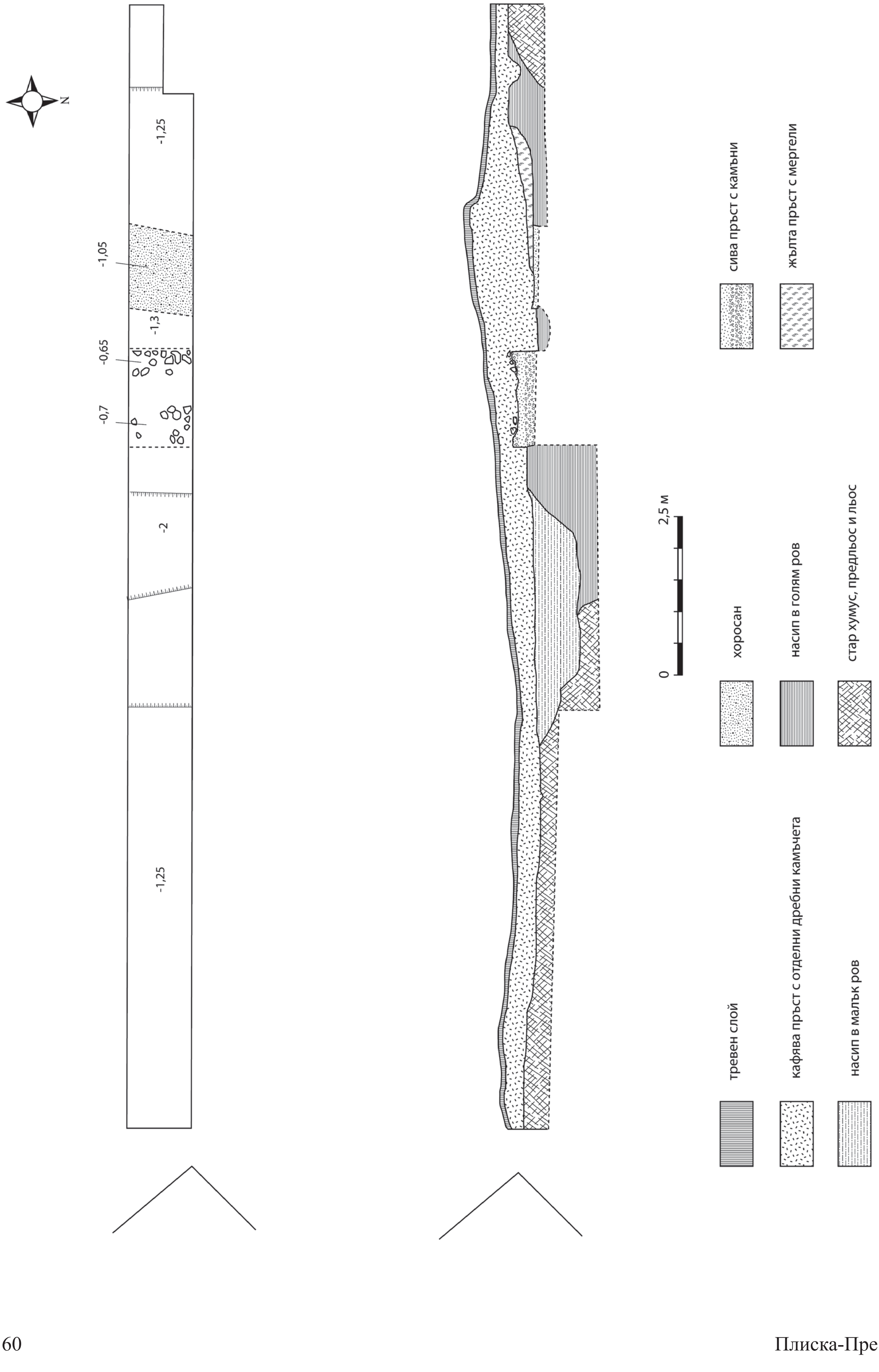
N
-1,25
-1,05
-1,3
-0,65
-0,7
-2
-1,25
0
2,5 м
тревен слой
кафява пръст с отделни дребни камъчета
насип в малък ров
хоросан
насип в голям ров
стар хумус, предльос и льос
сива пръст с камъни
жълта пръст с мергели

Обр. 17. Сондаж № 3 при Западната крепостна стена, план и профил

Обр. 16. Сондаж № 2 при Западната крепостна стена, насип в големия ров

Обр. 18. Сондаж № 3 при Западната крепостна стена, поглед от запад

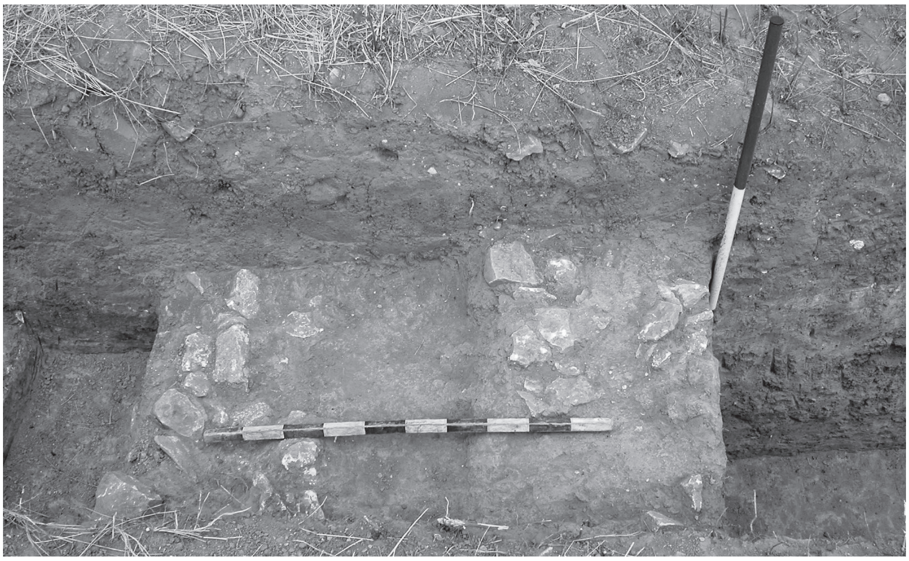

Обр. 19. Сондаж № 3 при Западната крепостна стена, останки от каменна преграда

Вторият сондажен изкоп беше заложен на 40 м, източно от Южната порта (обр. 10). Той беше по-къс (10 м) и началото му отстои на 30 м от крепостната стена. В него беше установен само вътрешният бруствер на големия ров (обр. 10). Отстои на 38,55 м от крепостната стена. Южният бруствер не беше установен, тъй като остава в обработваема площ. На малкия ров не попаднахме, тъй като неговото трасе остава от север на изкоп С 2.

Западната линия на вътрешното землено укрепление установихме по същия метод през 2002 и 2003 г. (Георгиев, Иванов 2004, 172). Изкоп С 1 разположихме срещу южната петоъгълна кула към западната крепостна стена (обр.1, 11). В неговата източна половина, на дълб. 0,30 м попаднахме на масив от плътен хоросан с дебелина до 0,70 м и общо взето гладка повърхност. Той отстои от върха на кулата на 7,50 м и има ширина 3,60 м, като покрива по-голямата част от големия ров. Непосредствено от западната му страна попаднахме на малкия ров с профил и размери близки до тези пред южната и източната крепостна стена. Той отстои на 15,80 м от западната крепостна стена и около две трети от неговата ширина попадат в очертанията на големия ров.

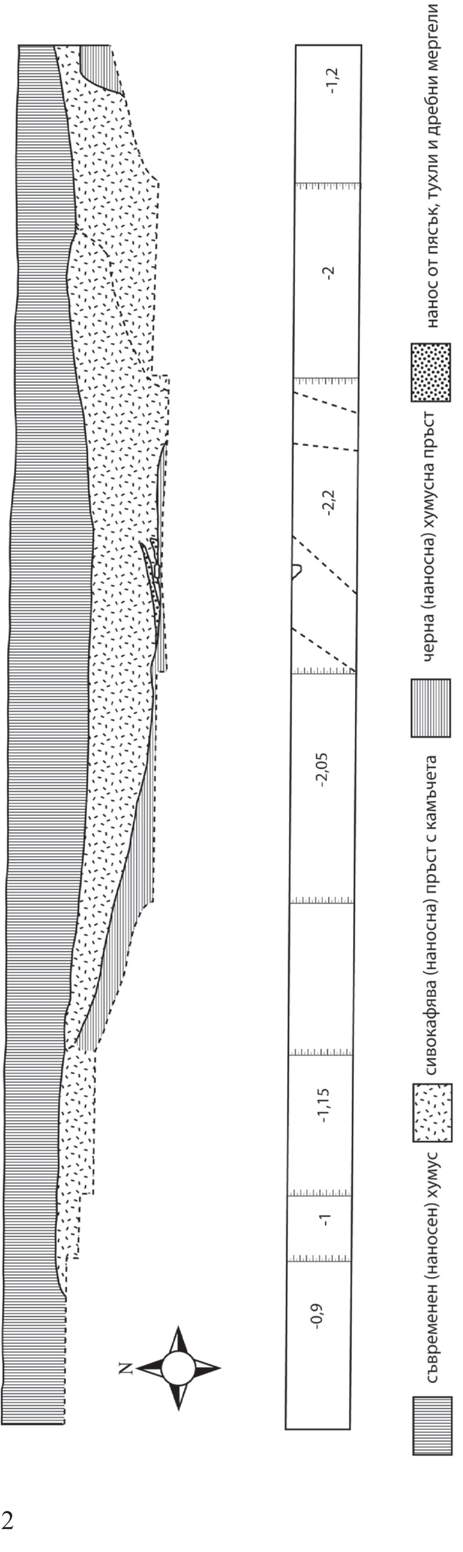
-1,2
-2
-2,2
-2,05
-1,15
-1
-0,9
N
2,5 м
0
съвременен (наносен) хумус
сивокафява (наносна) пръст с камъчета
черна (наносна) хумусна пръст
нанос от пясък, тухли и дребни мергели

Обр. 20. Сондаж № 4, северозападно от крепостта, план и профил

Големият ров тук отстои само на 12,20 м от крепостната стена. Неговата ширина тук е значително по-малка – под 8 м, което може да се обясни донякъде със значителните нарушения на терена под рушевините от крепостта (Дончева-Петкова 1979, обр. 3). Запълването е от смесена равномерно жълта и черна пръст, с малки късове от животински кости, въгленчета, част от водопроводна тръба, късчета шлак от желязо, сгурия. На дълбочина след 5,20 м пръстта става по-тъмна и в нея се срещат малки бучки червен хоросан, люспи от обработка на варовикови блокове. Те са отложени до почти отвесния към дъното западен бруствер и вероятно са паднали тук по време на строежа на крепостната стена. Дъното на рова установихме на 5,50-5,60 м (обр. 12). Следователно западният ров е бил не само по-тесен, но и по-плитък, в сравнение с източния, а и с южния. Това е особеност, която може да се обясни с наличието пред западния ров на отточни канали, установени от българо-немската експедиция върху източния скат на Асар дере. За тях се допуска, че са със самостоятелен отбранителен характер (Henning 2007, 235, Pl. 23), но е по-правдоподобно да приемаме, че са отвеждали част от събирания в рова вода по посока на могила XXXIV.

Изкоп С 2 беше заложен пред прохода на Западната порта (обр. 1, 13,14). Тук констатирахме само трасето на големия ров. Малкият вероятно е прекъсвал пред портата, но не успяхме да установим ширината на прекъсването. Ровът на вътрешното укрепление тук отстои на 5,50-6 м от челото на портата, ширината му е запазена до 8,50 м. Горният пласт в неговото запълване е от сивочерна пръст с парчета тухли, камъни, животински кости и фрагменти от битова керамика X – XI в. Под тях се попадна на следи от настилка, водеща изглежда към прохода на портата. В дълбочина следва запазен на отделни места еродирал хоросанов трошляк и камъни, който понижава равнището си към средата на рова. Там той лежи над първоначалното запълване, покрито с жълта трамбована глина с късове от мергели. Тя е насипвана върху първоначалното запълване, вероятно за да го направи по-сигурно при пресичане на рова. В глинестия слой се откри струпване от животински кости. Над и под него се проследяват наноси, вероятно от периодично

Обр. 21. Сондаж № 4, северозападно от крепостта: големият ров

наводняване на рова, който е представлявал своеобразно „корито“ за атмосферни води и след частичното си засипване (обр. 15). Под най-долната прослойка се стигна до пласт с дебелина 0,50 м от жълта, смесена с буци черна пръст и бучки ръждивокафява пръст (от гниене на органична материя). На дълб. 2,05 м, в средата на рова, опряхме до жълточерна пръст (обр. 16), която продължава изглежда до неговото дъно, ако съдим от наблюденията в изкоп С 1. Работата по изчерпване на запълването беше прекъсната, поради ограничения ресурс от средства.

Изкоп С 3 беше заложен срещу северната петоъгълна кула (обр. 1, 17, 18). Тук отново попаднахме на двата разновременни рова. Малкият отстои на около 16 м от западната крепостна стена и е сравнително плитък и тесен, поради по-късно изгребване или ерозия на терена, в който е бил вкопан. Под неговото дъно се откри вътрешният бруствер на големия ров. Той отстои на 18,30 м от крепостната стена. Външният беше установен на 27 м, така че максималната му ширина възлиза на 8,70 м. В горната част на запълването с жълта пръст и късове от мергелна скала се откри фрагмент от сив съд, а под дъното на късния ров и

Обр. 22. Сондаж № 4, северозападно от крепостта: насип в големия ров, поглед от изток

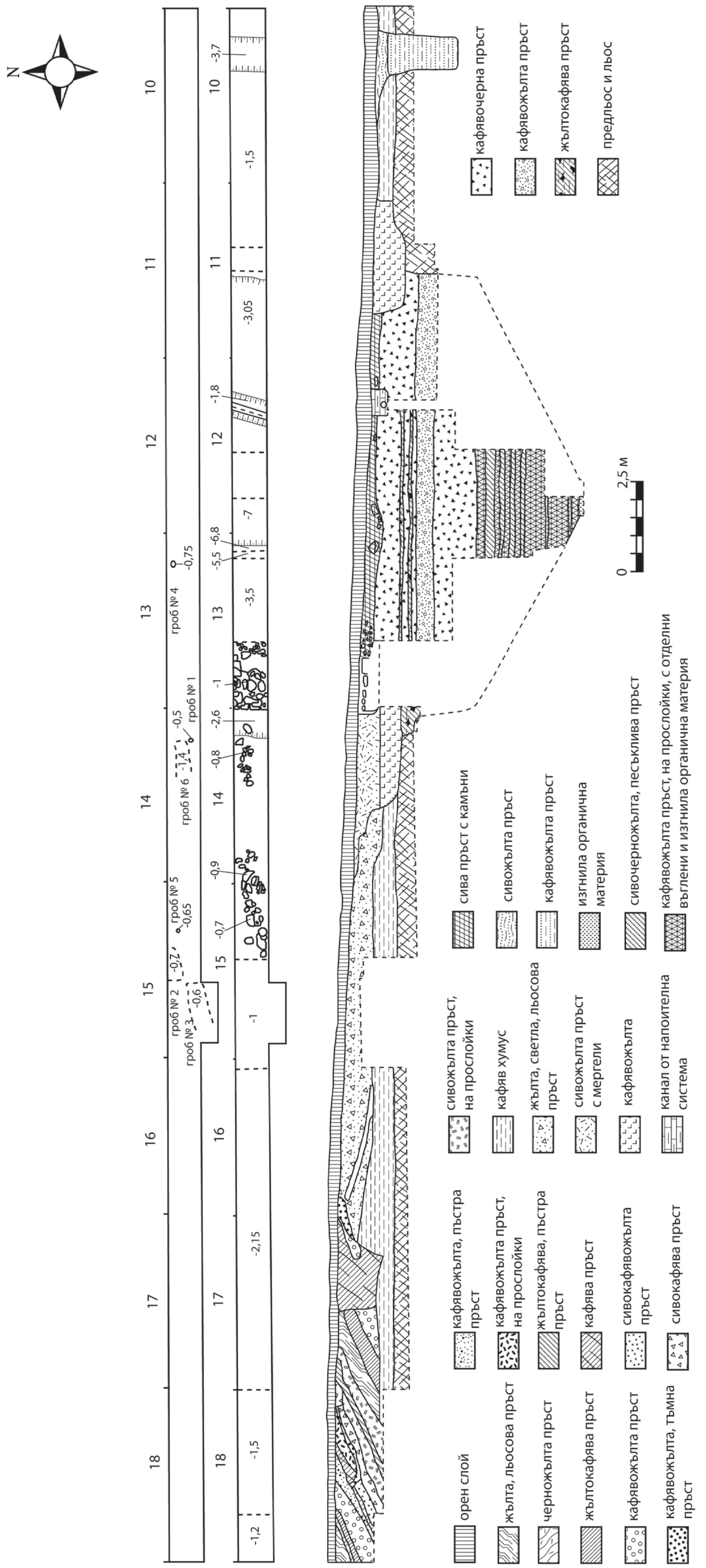
N
10
11
12
13
14
15
16
17
18
гроб № 4
-0,75
гроб № 1
-0,5
гроб № 6
-1,4
гроб № 5
-0,65
гроб № 2
-0,7
гроб № 3
-0,6
-3,7
-1,5
-3,05
-1,8
-7
-5,5
-6,8
-3,5
-1
-2,6
-0,8
-0,9
-0,7
-2,15
-1,2
0
2,5 м
орен слой
жълта, льосова пръст
черножълта пръст
жълтокафява пръст
кафявожълта пръст
кафявожълта, тъмна пръст
кафявожълта, пъстра пръст
кафявожълта пръст, на прослойки
жълтокафява, пъстра пръст
кафява пръст
сивокафявожълта пръст
сивокафява пръст
сивожълта пръст, на прослойки
кафяв хумус
жълта, светла, льосова пръст
сивожълта пръст с мергели
кафявожълта
канал от напоителна система
сива пръст с камъни
сивожълта пръст
кафявожълта пръст
изгнила органична материя
сивочерножълта, песъклива пръст
кафявожълта пръст, на прослойки, с отделни въглени и изгнила органична материя
кафявочерна пръст
кафявожълта пръст
жълтокафява пръст
предльос и льос

Обр. 23. Сондаж № 3, североизточно от крепостта, план и профил

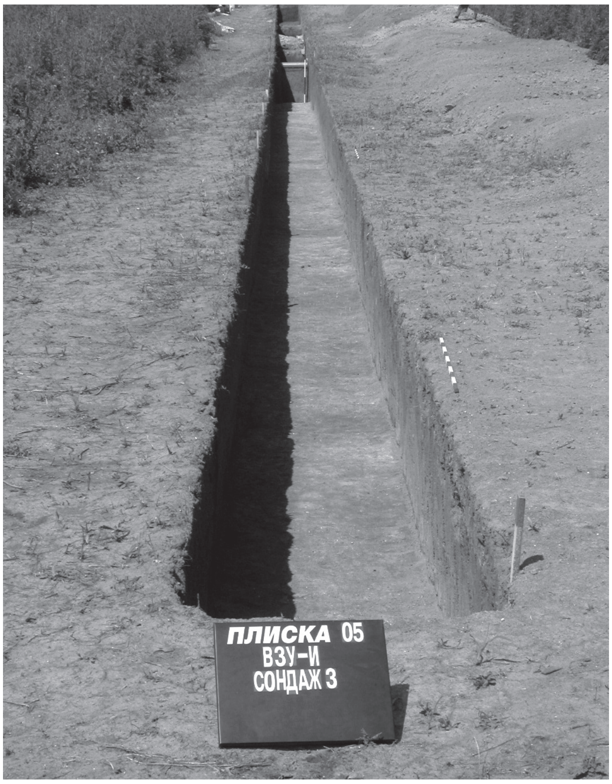

Обр. 24. Сондаж № 3, поглед от изток с големия ров

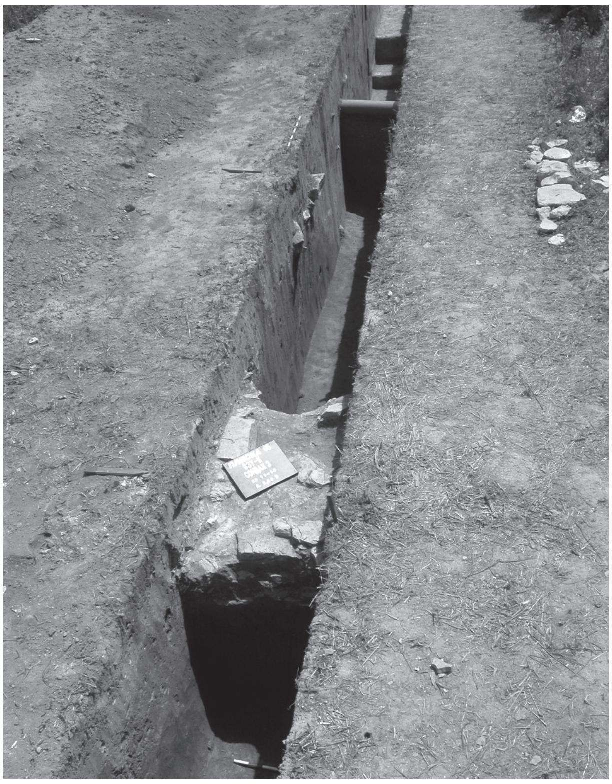

Обр. 25. Сондаж № 3, поглед от запад и отгоре

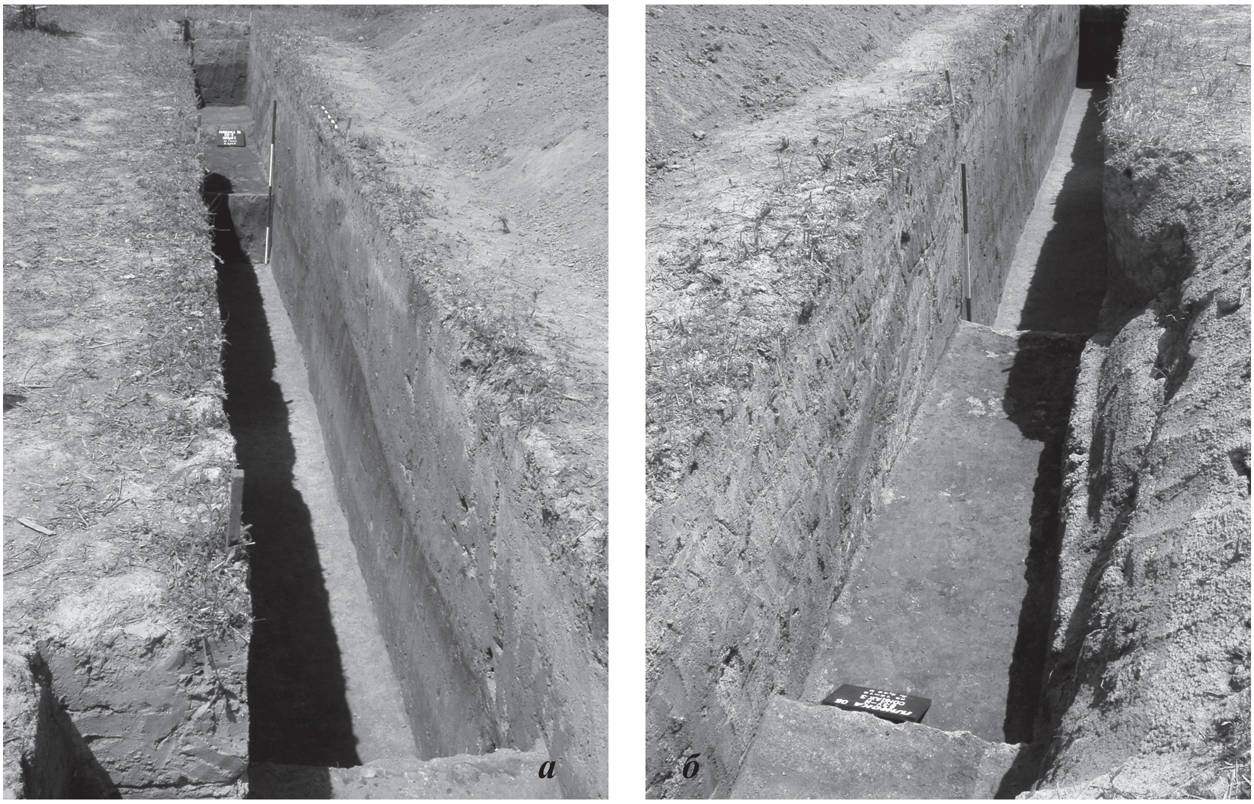

Обр. 26. Сондаж № 3, североизточно от крепостта: а) поглед на запад б) поглед от изток: в профилите насипът на могила XXXII

части от устия на съдове с врязана украса или от пречистена глина. Дълбочината, до която изчерпихме запълването достигна 1,70 м. В западния край на изкопа се попадна на струпване от камъни и буци червен хоросан. След тяхното почистване се очерта преграда с ширина 1,40 м, успоредна на крепостната стена (обр. 19). От западната ѝ страна, над ранния ров, е имало и хоросанен масив, който изглежда също е имал характер на преграда. Двете структури са разновременни и са били изградени вероятно да предпазват крепостната стена от разливи. Не може да се изключва и възможността да са леки огради пред нея.

С три допълнителни сондажа, разположени, южно и северно от прохода на Западната порта направихме опит да издирим мястото на проход за влизане от запад във „вътрешното“ землено укрепление. Сондажите не попаднаха на такова, но по наблюдения от по-късни наши проучвания на разширението на Малкото дървено укрепление мястото на въпросния вход може да се очаква на не по-малко от 50 м, северно от Западната порта (Георгиев, Василев 2010, 435). Вероятно попада между двете разположени под ъгъл „половини“ от западната линия на земленото укрепление (обр. 1).

През 2004 г. заложихме изкоп С 4 (обр. 1). Той беше разположен на 40 м от северозападния ъгъл на каменната крепост, в участъка, където видимите на повърхността от север следи от неговото трасе започват да се губят (Георгиев, Иванов 2005, 261). Тук беше констатиран само големият ров (обр. 20). Малкият ров, който е изграден и съществувал заедно с крепостта, остава непосредствено пред нейната северна стена. Обстоятелството, че полосата, в която трябва да се очаква, е залесена, прави неговото изследване трудоемка задача. Големият ров в изкоп С 4 достига ширина около 16 м. Малко вероятно е това да е била автентичната ширина на рова. Тя по-скоро се дължи на ерозивни процеси по двата бруствера, следствие на продължителното съществуване на северната третина от трасето на западния ров от укреплението. В горната си част неговите стени са полегати и на дълбочина около 2 м той се стеснява до 7,50 м (обр. 21). Приблизително такава е запазената ширина на рова в останалите около две трети от неговата дължина на юг. В дълбочина стените са врязани почти отвесно в льоса и на достигната в сондаж С 4 дълбочина 2,30 м ширината намалява само с 0,30 м. Запълването в рова е от наносна, предимно хумусна пръст (обр. 22), свличана по наклона на терасата, северно от Вътрешния град. В наноса се срещат често камъни от печки на жилища-полуземлянки, парчета тухли и керемиди, къс от долиум, животински кости и битова керамика от IX – XI в. Сред нея има фрагменти от съдове, изработени от силно песъчлива глина и с врязана украса, както и късове сива керамика, които могат да се отнесат към началото на IX в. На дълб. след 1,80 м в запълването на рова се установи струпване от камъни, парчета тухли, кости и др. Под тях има прослойка от песъчливо отлагане, което показва, че макар и полузасипан, в рова периодично е текла вода. В тъмночерната пръст се очертаха две ивици от по-светла пръст с примеси на пясък, които очертават „канавки“. Водата в тях е текла в посока на югозапад, може би за да бъде отклонена в изкуствен канал, установен при работата на българо – немската експедиция (Henning 2007, fig. 3, Pl. 23; Дончева-Петкова и кол. 2001, 122; Дончева-Петкова и кол. 2002, 113). Чрез него водите са били отклонявани към Асар дере, като са се вливали в него на югозапад от могила XXXIV. Резултатите дават основание да се заключи, че ровът на Вътрешното землено укрепление, в частта си на север от каменната крепост не е бил изцяло засипан, както пред източната, южната и западната крепостни стени. Макар и с по-малка дълбочина, той е продължил да съществува известно време след построяване на каменната крепост. На северозапад от нея той е забележим и днес на повърхността на терена. При проливни дъждове той служи за „корито“ на водите от север. В южна посока, пред западната крепостна стена, ровът е бил съзнателно засипан. По всяка вероятност това е било извършено още по време на строежа на каменната крепост. Що се отнася до вала, в по-голямата си част той също е останал, поне до началото на нейния строеж.

През 2005 г. усилията ни бяха насочени към изясняване на трасето на източния ров в близост до североизточния ъгъл на земленото укрепление (Георгиев, Иванов 2006, 313-314). Изкопът тук беше разположен върху източния склон на могила XXXII и с дължината си от 90 м пресече и терена пред него (обр. 1, 23). Целта беше да се фиксира северния край от трасето на източната линия на укреплението, като се изясни позици-

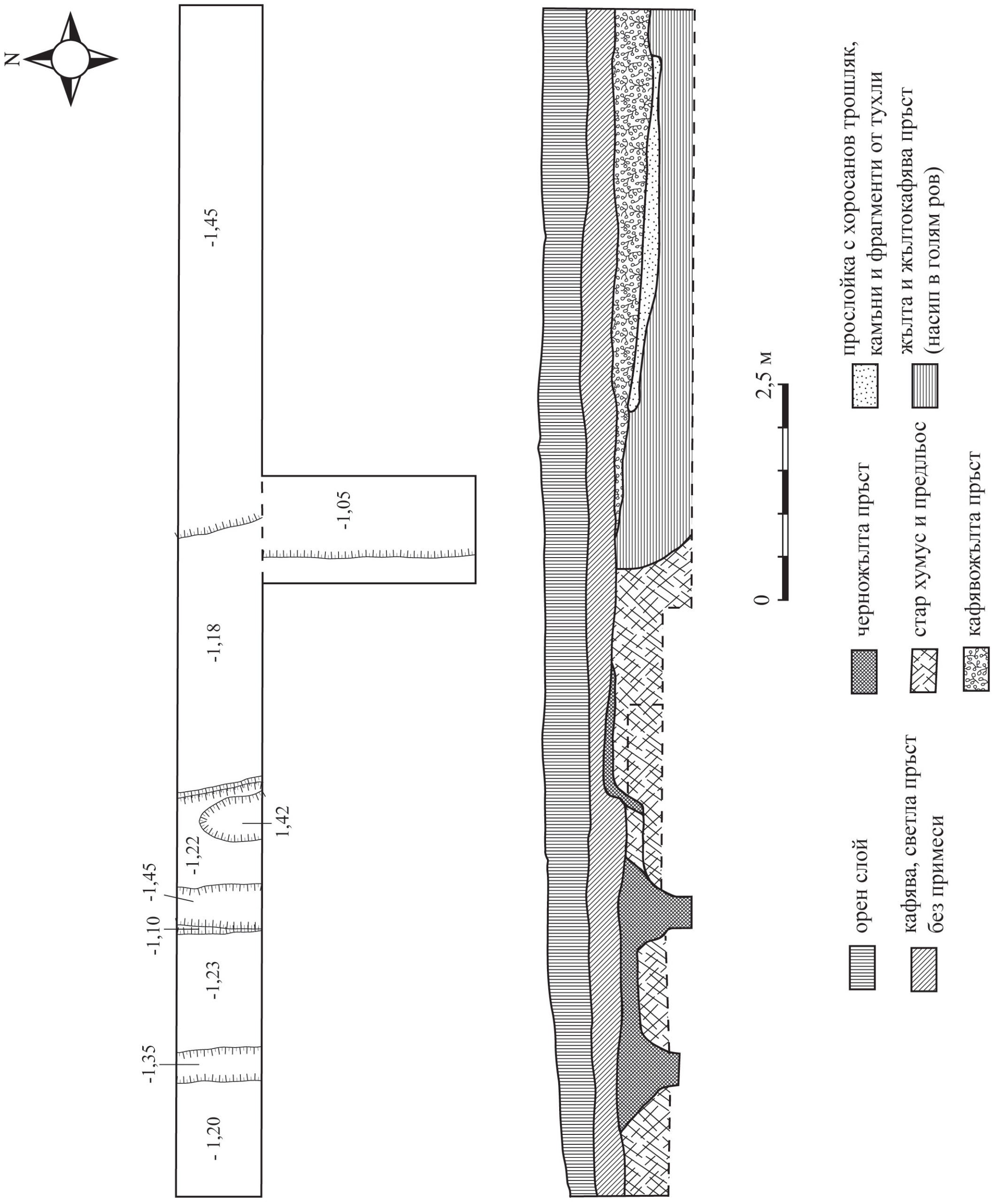
N
-1,45
-1,05
-1,18
1,42
-1,22
-1,45
-1,10
-1,23
-1,35
- 1,20
0
2,5 м
прослойка с хоросанов трошляк, камъни и фрагменти от тухли
жълта и жълтокафява пръст (насип в голям ров)
черножълта пръст
стар хумус и предльос
кафявожълта пръст
орен слой
кафява, светла пръст без примеси

Обр. 27. Сондаж № 5 при Източната крепостна стена, план и профил

ята на могилата спрямо него. В източната половина на траншейния изкоп не бяха установени вкопани съоръжения (обр. 24). На големия ров се попадна непосредствено от изток на могилата. Той има ширина от 13,10 м и профил близък до установения в изкоп С 4 (обр. 25). Запълването в него изчерпахме изцяло на дълб. до 2,00 м, след което продължихме в рамките на сондаж в средната част на рова. На дълб. 6,35 м в него опряхме на наклонено към центъра дъно, което в източната част на сондажа достига 6,75 м. След наклона насипът продължава до около 6,90 м, оформяйки нещо подобно на канавка на дъното на рова. Въпреки голямата си дълбочина, ровът не достига до мергелна скала, която тук е изглежда на по-голяма дълбочина.

В горната си част запълването на рова е от сива пръст и рушевини от преминаващия над него ограден зид от плочести камъни със спойка от глина от т. нар. разширение на каменната крепост (Михайлов 1955, 63; Милчев 1964, 31; Материали 1995, 255 (№ 802). Тук се откриха фрагменти от съдове IX – X в., кости и други битови или строителни останки. В дълбочина до 1,85 м се редуват прослойки от 0,10-0,15 м жълтокафява и кафявочерна пръст, с отделни въглени и ивици

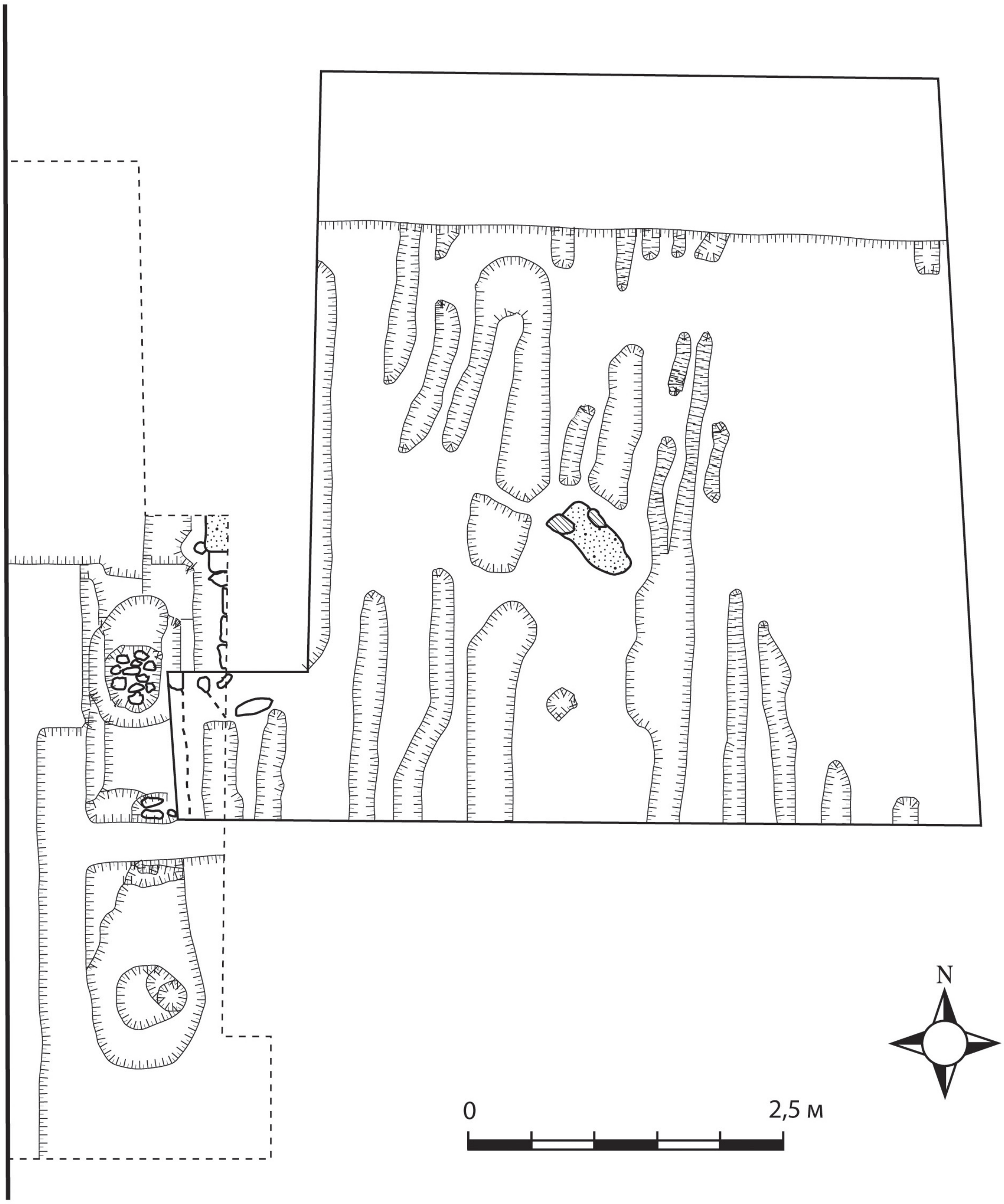

Обр. 28а. Сондаж № 8 при Източната крепостна стена с легла за дървена платформа в основата на вала и двойка от стълбове от галерия за изкачване към вала, поглед отгоре

с останки от изгнила органична материя. Под тях следват слоеве с подобен характер, но с по-голяма дебелина. Характерът на запълването е близък до това в долната част от могилния насип. Малко вероятно е обаче ровът да е бил засипан с пръст от могилата. По-верятно е тя да произлиза от вала, чиято структура е била аналогична на тази в могилния насип. Това води към извода, че те са с еднообразен характер. Ивиците от органична материя тук са изглежда от изтляло дърво от конструкция в ядрото на валовия насип.

След дълбочина от 3,70 м запълването в рова е два вида. До 5,10 м то е от сивочерножълта песъчлива пръст, с редуващи се прослойки 0,15-0,25 м с кафеникавожълт цвят. В нея се срещат отделни въгленчета и следи от изгнила материя. След 5,10 м насипът е само от кафявожълта пръст, на прослойки от 0,05 м, наситени с въглени и останки от изгнила органична материя. Взетите проби на дълбочина между 3,10 и 6,50 м бяха изследвани

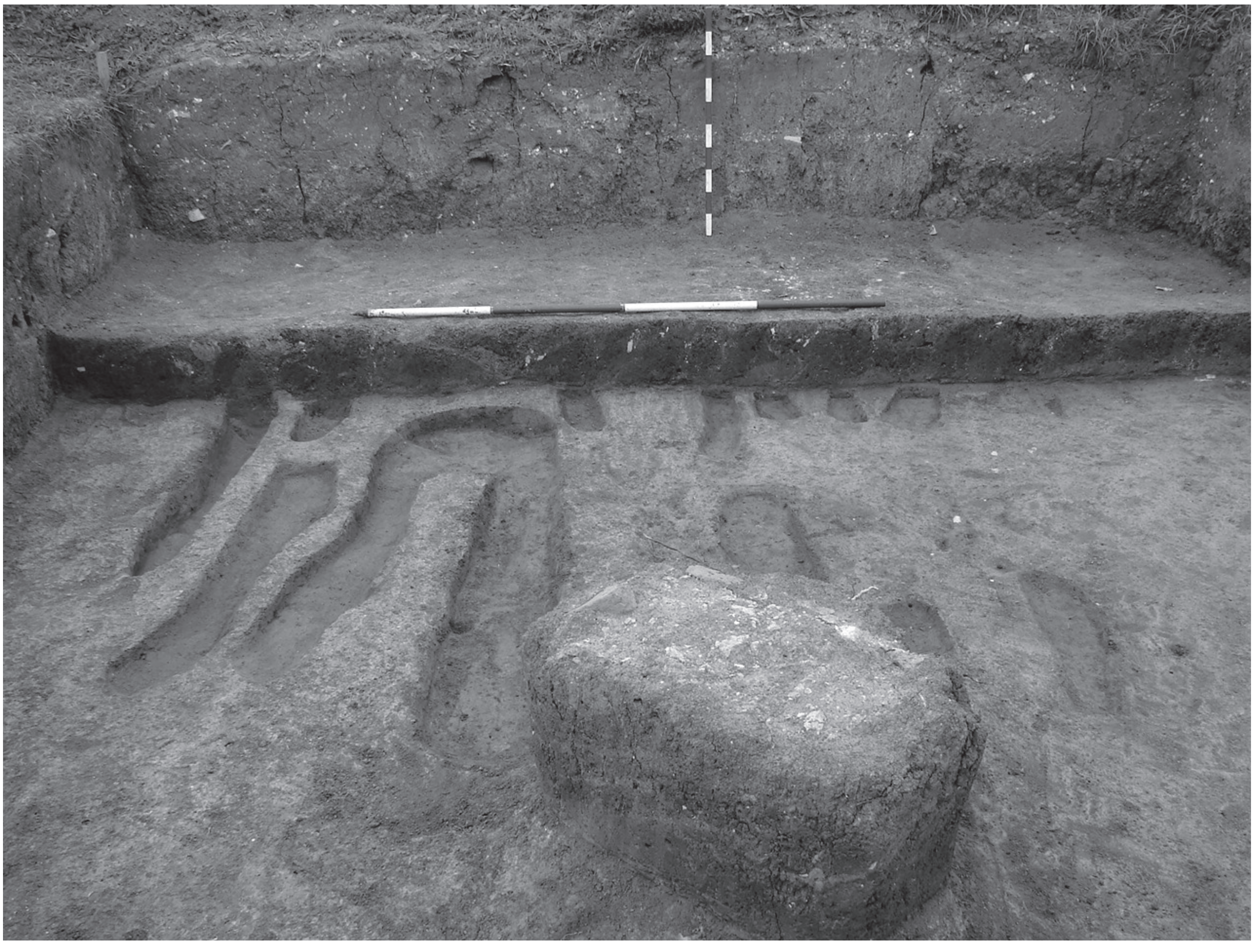

Обр. 28б. Сондаж № 8 при Източната крепостна стена, поглед на север

от д-р Елена Маринова от Лабораторията към Биологическия факултет на СУ (вж. приложение тук). Според резултатите от тези изследвания в прослойките преобладава материя с растителен произход и полени от дъб и друга, главно тревна, растителност. Прави силно впечатление, че от долните слоеве липсват животински кости (с изключение на тибия от свиня, намерена на 5,80 м, определение на д-р Л. Нинов), фрагменти от глинени съдове и строителни останки, каквито има в запълването на рова в другите негови сектори, особено при неговата западна линия.

На основата на тези наблюдения стигаме до извода, че източният ров в сектора при могила XXXII е бил използван изцяло сравнително кратко. Отлагането на насип в него е започнало по време, когато в полето на север от земленото укрепление все още не е имало селища от полуземлянки и традиционен начин на живот. То е било незаселено (или слабо заселено) и изглежда с малки дъбрави от предгорието на Делиормана, каквито руската триверстова карта от втората половина на XIX в. фиксира схематично на редица места, най-вече в северозападната четвърт на Външния град. Запълването на рова след изоставянето на вътрешното землено укрепление е станало тук изглежда наведнъж или в кратък период от време, посредством връщане на пръстта от вала, в която е имало и известно количество дърво, а и други материали с органичен произход. Част от вала обаче е била оставена непокътната в близо до ъгъла на укреплението и така е била оформена (дооформена?) могила XXXII. Нейната издължена по оста изток – запад форма подсказва и досега за това, че поне нейното ядро е остатък от северния вал. Следите от изгнило дърво (на места като прослойка), потвърждават още по-категорично, че е част от вала на земленото укрепление. Такъв е бил изглежда и произходът на могилния насип в северозападния ъгъл на земленото укрепление, документиран от К. Шкорпил като могила XXXIII. Днес тя е напълно обезличена и не можем да съдим категорично за нейната първоначална форма и състав на насипа в ядрото. Една от причините, поради които са били оставени землени насипи в двата северни ъгъла на изоставеното землено укрепление е да послужат за място на погребения. В „могила“ XXXIII, както е известно, Г. Фехер открил гроб (?) с трупоизгаряне (?) по езически обряд (последно по въпроса у Рашев 2008, 205). В могила XXXII, при проучванията на С. Георгиева, са установени само трупополагания по християнски обряд. Освен откритите тогава, в рамките на нашия изкоп бяха открити още 6 гроба с погребани по християнски индивиди (с глава на запад и без инвентар).

Реална представа за структурата на валовия насип даде срезът на източния склон на могила XXXII (обр. 23, 26). В горната си част той е от жълта льосова пръст. Под нея се откриват полегати прослойки от жълтокафява и кафявожълта пръст с различни нюанси, като на места се явяват и ивици от кафява и сивокафява пръст. Те изглежда са останки от изгнила органична материя. Особен интерес предизвиква дебелата между 5 и 12 см ивица с виненокафяв цвят. Горната част от насипа е с нарушена от археологически изкопи структура.

На 5,85 м пред бруствера на източния ров беше установена успоредна на него траншея с ширина от 1,20 м и дълбочина 2,45 м от старата повърхност на терена (обр. 23). Тя може да е от изнесена пред източната линия на земленото укрепление преграда, подобна на тези, които са изграждани пред ровове още в античността. Категоричен извод обаче ще може да се направи след установяване на траншеята и в други участъци.

След оформяне на могилни насипи в неговите северни ъгли, ровът между тях е останал незасипан или полузасипан. В това състояние е бил оставена и северната третина от западната линия на укреплението. Така, на протежение от над 1 200 м ровът е бил превърнат в колектор за стичащи се от север води, особено при поройни дъждове и топене на снегове. Те са влачели по наклона на терена хумусна пръст с голямо количество битови и строителни останки от съществуващите по това време селища, северно от земленото укрепление и заменилата го каменна крепост. Битовите останки, както и от строителни материали в него, датират основно от периода IX и XI век. В повърхностния слой от запълването обаче не липсват и „находки“ от най-ново време. Към края на IX или през X в. над напълно засипания северен край на източния ров се изгражда каменна стена. Тя огражда от изток, север и запад голяма площ от север на каменната крепост. Засега не разполагаме с данни за нейното съотношение с малкия ров, който остава непроучен.

Проучванията през 2006 г. бяха съсредоточени отново пред фронта на източната крепостна стена (Георгиев, Иванов 2007, 449-451). Основната ни задача беше да потърсим евентуален вход в средната част от източната линия на земленото укрепление. Такъв тук не беше открит, въпреки няколкото допълнителни траншейни изкопа и това ни отвежда към извода, че входът остава приблизително под паркинга пред Източната порта, най-вероятно срещуположно на открития през 2005 г. източен вход на Дървеното укрепление (Георгиев, Василев 2006, 311). При сондажите, разположени между двата изкопа от 2000 и 2001 г. беше констатиран западния, а някъде и източния бруствер, от големия ров. На около 2 м, западно от него се попадна на вкопани в терена до 0,65 м канавки с полегати в горната и отвесни в долната си част стени (обр. 27). Възможно е, те да са от дървени подпори пред челната част на незапазения валов насип, но и този извод се нуждае от допълнителни данни.

Отсъствието на вход в средата на източната, а и в средата на западната линия, от Вътрешното землено укрепление на Плиска е важен показател. Той сочи, че входовата система на укреплението не е съобразена с оста изток – запад, по която са построени първите солидни сгради от владетелската резиденция в лицето на т. нар. Голям басейн и заобикалящите го бански и други строежи (срв. Георгиев 2006, 81 и сл., обр. 2). Тя е съобразена с т. нар. Крумов дворец и голямото дървено укрепление около него. Този факт насочва към предварителния извод, че вътрешното землено укрепление е съобразено и съвременно с тях, но не с първите леки строежи в резиденцията, както прие Р. Рашев.[2]

До много важни резултати относно конструкцията на вала се добрахме в сондаж С 8 (обр. 1, 28). Той е с размери 6 x 5 м и беше разположен на мястото на вала, между 44-ия и 50-ия метър, северно от Източната порта на крепостта. Под равнището на нейното строително ниво установихме редуващи се прослойки от жълта и черна пръст с дебелина до 0,45 м. Това са останки от валовия насип. След снемане на хумуса, в предльосовия материков слой се очертаха ивици от тъмна пръст с посока север – юг и ширина 0,20 – 0,25 м. Те са от легла за хоризонтално положени дървени греди или талпи, вкопани в терена, над който е бил насипан валът. По всяка вероятност са изграждали дървена платформа в основата на вала. Възможно е, ако съдим от дървените конструкции в запазени и добре документирани валове от Източна и Централна Европа, платформата да е имала „надстройка“ и в дебелината на валовия насип. Така дървената конструкция и в Плисковското вътрешно укрепление би имала ролята на „арматура“ за землената маса, от която той основно е бил изграден. Останките от изгнило дърво в запълването на рова в изкопа при могила XXXII дават допълнително основание за подобна реконструкция. Тези данни, макар и в основната си част косвени, дават сериозни основания да се мисли, че валът на „вътрешното“ землено укрепление на Плиска е имал конструкция различна от тази на „външното“ (Голямо) землено укрепление в Плиска. В неговото ядро е имало дървен „скелет“, който е изпълнявал ролята на „арматура“ за земленaта маса. Възможно е той да е бил и основа на изцяло дървена надстройка, издигаща се над гребена на валовия насип по подобие на валовете от гористата или гористо – степна зона в Централна и Източна Европа.

---

[2] Въпросът е извънредно важен и изисква по-детайлно изследване и разглеждане, което се надяваме да задълбочим.

Ограничените средства и главно необходимостта от съсредоточаване на усилията за проследяване на установеното през 2005 г. в северозападната част на Вътрешния град малко дървено укрепление, доведоха до преждевременно прекратяване на работите по изследване на вътрешното землено укрепление на Плиска. При първа възможност те трябва да бъде продължени със цел установяване на неговите входове, на цялостен профил на рова, оформянето на ъглите, наклоните на дъното на рова и т. н. Първостепенна за следващия етап на проучване на укреплението трябва да е задачата за събиране на повече данни за конструкцията на вала, както и за наличието или отсъствието на допълнителни елементи пред рова, каквито констатирахме при изкопа от изток на могила XXXII.

Добитите досега данни позволяват да кажем, че укрепленаta площ е с трапецовидна форма и с приблизително срещуположни входове от изток и запад (намиращи се приблизително в участъците със съответните порти към каменната крепост. Защитената от укреплението площ надминава 83 ха. На практика то е затваряло по-голямата част от равната, с наклон от север към юг, тераса на левия бряг на Асар дере. Най-ранните от първоначалните дървени и монументални строежи в резиденцията попадат в неговия централен сектор и са съобразени главно с половящата го ос север – юг. Като цяло обаче Дворцовият комплекс, заедно с т. нар. Крумов дворец, остава в неговата югоизточна четвъртина.

По своето оформление то притежава черти на базисен военен лагер (hiberna) от римо-византийски тип и може да се приеме за рамка на споменатия в Чаталарския надпис от 821/2 г. Plskas tòn kanpon. Данните за неговата хронология сочат, че е възникнало ориентировъчно към края на VIII в. и е било елиминирано съзнателно след (но не веднага!) съдбоносната за Плиск оба 811 година. Схващането му като втори, вътрешен, отбранителен пръстен в рамките на Голямото (Външно) землено укрепление не почива на реални факти, а на инерционни заключения от времето на първите изследвания в Плиска (Рашев 2008, 59 и сл.). Още по-неаргументирани са заключенията, че функцията на вътрешното землено укрепление „*ще да е била да защитава най-ранните следи от живота в центъра – леките жилища, отопливани с огнища*“. Обхватът, мащабите на укреплението, а и неговите солидни конструкции, свидетелстват категорично, че то е било призвано да осигурява основната защита на Plskas tòn kanpon с оформената постепенно след последните едно или две десетилетия на VIII в. владетелска резиденция.

Първите сгради от нея се намират в централната зона на укреплението и са съобразени с неговата половяща от север към юг ос. С изграждането на т. нар. Крумов дворец обаче резиденцията и отредения за нея двор (т. нар. аул) заемат югоизточната част от военния лагер. Това трябва да отнасяме вероятно към годините от управлението хан Крум (след 796-814 г.). Тогава е било изградено и голямото дървено укрепление, което е ограждало достатъчно обширна площ (над 27 ха) около разрастващата се резиденция. То именно е играело роля на втори, вътрешен отбранителен пръстен на Плиск оба преди 811 г.

Крайната дата в съществуването на разгледаното землено укрепление е в зависимост от датата на изграждане на каменната крепост, тъй като тя го заменя и трасето ѝ от изток и особено от запад лежи на мястото на неговия вал. По всяка вероятност това е станало едва през третото десетилетие на IX в. След издигане на каменната крепост от старото землено укрепление е останала да се използва само неговата северна третина, за чийто характер знаем малко и представлява специален археологически интерес.

Битова керамика[3]

Характерът на проведените разкопки доведе до откриване на ограничен брой фрагменти от керамични съдове, които не оформят единен комплекс. От разположените на голямо разстояние един от друг изкопи произлизат около 320 керамични фрагмента. Статистическата им обработка е обоснована за всеки от сондажите поотделно. В центъра на нашето внимание са фрагментите от двата рова на изследваното укрепление, тъй като те са единственият датиращ материал. Те произхождат от тяхното запълване и служат за terminus antae quem на тяхното съществуване. По тези причини разглеждаме керамичния материал по сондажи, пластове и съоръжения. Голяма част от фрагментите са обезличени и слабо информативни. Те са представени според разработваната от Я. Димитров класификационна схема (Димитров, 2003, 183-185; Димитров 2004, 174-195).

Сектор пред Източната крепостна стена

В сектора бяха направени най-много сондажи. Някои от тях №№ 1, 2 и 3 бяха основни и с тяхна помощ се проследи източната линия на Големия ров, както и на Малкия ров. При сондажи №№ 1 и 2 беше възприето номериране на квадрати, като номерацията е съобразена с възприетата при разкриване на крепостната стена (Балабанов 1985, 122-123, обр. 9). Така сондаж № 1 започва от кв. 10, а № 2 – от кв. 39. Квадратите в сондаж № 1 са номерирани от „А“ до „Д“, а в сондаж № 2 от „А“ до „З“. Сондаж № 3 се намира върху и непосредствено от изток на могила № XXXII.

Сондаж № 1. Най-много керамични фрагменти се откриха в близост до крепостната стена (табл. I/1-9). Встрани от нея техният брой намалява. Горните пластове на кв. 10 и 10А бяха от пръст, с която са били засипани стари изкопи, съществували преди и главно след изграждане на крепостната стена. Преобладават фрагментите от червеноглинени и светлоглинени амфоровидни съдове. Те спадат към групи III.3, IV.2 и V (Димитров 2004, 184-188). Един фрагмент е от шийка на сива амфоровидна стомна със запазен отчасти знак „Y“ (табл. VII/1, кат. № 2), който можем да отнесем към група II.3 (Димитров 2004, 182). Откриха се и няколко фрагмента от кухненска керамика, основно гърнета, изработени от песъчлива глина на ръчно колело – група I.1 (Димитров 2004, 177-179) или на крачно колело група VIII (Димитров 2004, 194). Извън непроучения при стената терен, в тънкия пласт, образувал се при строежа и съществуването на крепостта, се откриха само отделни фрагменти от групи III.3, IV.2 и V (Димитров 2004, 184-188). Отбелязване заслужава фрагмент от устие на котел с вътрешни дръжки група I.6 (табл. VII/5, кат. № 3) (Димитров 2004, 179).

В сондажа се откри неголям брой керамични фрагменти от т. нар. Малък ров. Сред тях са стена на амфора, група IX (Димитров 2004, 195), две стени на гърнета от песъчлива глина на бързо колело, без украса група VIII (Димитров 2004, 194) (табл. I/10, 11) и част от столче на съд, от керемиденочервена глина (табл. VII/2, кат. № 5).

От горната част на запълването на малкия ров и от пласта над него също произлизат няколко фрагмента керамика. Те са основно от гърнета изработени от песъчлива глина на бързо колело. Само при един фрагмент се наблюдава украса направена със зъбчат инструмент. Откри се и част от дъно на гърне изработено на бързо колело, върху което има релефен знак (табл. VII/4, кат. № 7), както и част от стена на амфора.

Сондаж № 2. Разположен пред върха на северната петоъгълна кула. Керамиката тук произлиза основно от няколко структури – Малкия и Големия ров и разположената от запад на последния траншея. В горните пластове тя се срещаше спорадично и се състоеши главно от гърнета от песъклива глина с врязана линейна украса (табл. I/12, 13, 16), група I.1. (Димитров 2004, 177-179).

---

[3] Автор на този и следващите раздели в статията е Ст. Иванов.

В горната част на запълването на Малкия ров и насипа над него се откриха три фрагмента от амфоровидни съдове. Те принадлежат на група III варианти 1 и 2 и група IV.2 (Димитров 2004, 183-186). От долните пластове на запълването произхождат две стени от амфори, едната покрита с бяла ангоба, група IX (Димитров 2004, с. 195), част от дъно на глазиран съд, група VI (Димитров 2004, 188-191) и стена от тънкостенно гърне на крачно колело, група VII.1.1 (Димитров 2004, 193-194).

От запълването на Големия ров произлизат само два фрагмента. Единият е стена на гърне (табл. I/15), група I.1 (Димитров 2004, 177-179), от песъклива глина, на ръчно колело и с украса от врязани хоризонтални линни, направени вероятно с гребен. Украсата е разположена под шийката по плещите на съда. Възможно е да е обхващала целия корпус, но фрагмента е малък, за да сме сигурни. Вторият фрагмент е от дъно на съд от червена пречистена глина със следи от излъскване (табл. I/14), група III.1 (Димитров 2004, 183).

В кв. 39 „Д“ – „Е“ се попадна на структура, чийто характер първоначално не беше ясен. Това наложи разширяването на първоначалния изкоп в северна посока. Установи се, че сме попаднали на траншея, в която най-вероятно са били поставени дървени стълбове. От насипа в нея се откриха голям брой фрагменти от червеноглинени амфоровидни съдове, вероятно от един или два (табл. II). Те са от добре пречистена глина, недобре изпечена и ронлива. По типологическите си показатели могат да се отнесат към група III.3 (Димитров 2004, 184-185).

Сондаж № 3. Сондажът обхвана част от източната половина на могила № XXXII. Керамични фрагменти се откриха само в могилния насип. Основната част от тях принадлежи на гърнета от песъклива глина, на бавно колело. Украсата им е от врязани вълнообразни и хоризонтални линии, поотделно или заедно, а в единични случаи – по шийката, от коси успоредни линии, група I.1 (Димитров 2004, 177-179). Сред керамиката се откри част от дъно на гърне с релефен знак (табл. VII/7) и стена от амфора с надраскан част от знак (табл. VII/8).

Сондажи №№ 4 – 7. Те бяха разположени в площта между сондажи №№ 1 и 2. Чрез тях беше потърсен евентуален вход в източната линия на вътрешното землено укрепление. Керамичните фрагменти от тук са малобройни. Прави впечатление, че от повърхностния слой те изобщо липсват, независимо от позицията им спрямо крепостната стена. Повечето от фрагментите произхождат от пласт, образувал се след запълване на големия ров. От горните пластове там произхождат единични фрагменти. Те принадлежат на съдове, които са характерни за ранните за Плиска комплекси: амфоровидни червеноглинени и светлоглинени съдове групи III.2, IV.2 и V (Димитров 2004, 184-188).

Сектор пред Южната крепостна стена

За проследяване на трасетата на двата рова при южната крепостна стена бяха разположени два сондажа. Сондаж № 1 се намира на запад от източната петоъгълна кула, а сондаж № 2 между западната петоъгълна кула и южната порта. И двата сондажа са на разстояние няколко десетки метра от крепостната стена. Керамиката от тях е по-малобройна, в сравнение с тази от сондажите пред източната стена. Повечето фрагменти са от сондаж № 1, докато от сондаж № 2 те са единични.

Сондаж № 1. Повечето фрагменти са от повърхността. Това са фрагмент от тънкостенно гърне с украса от хоризонтално набраздяване и запетайкообразни ямички (табл. I/17), група VII (Димитров 2004, 191-194); фрагменти от гърнета от песъклива глина, на бързо колело, група VIII (Димитров 2004, 194); от сиви гърнета от пречистена глина и на бързо колело, с набраздена повърхност (табл. I/18), група II.1 (Димитров 2004, 179-182) и амфора, група IX (Димитров 2004, 195).

Останалата керамика произхожда от малкия ров. Това са фрагменти от гърнета от песъклива глина и на бързо колело, група VIII (Димитров 2004, 194).

Сондаж № 2. В този сондаж керамиката е само от Малкия ров: фрагмент от гърне от песъклива глина на бързо колело, с украса от снопчета вълнообразни и хоризонтални линии (табл. I/19), група VIII (Димитров 2004, 194), дръжка от тънкостенна кана (стомна) (табл. I/20), група VII.3 (Димитров 2004, 194) и амфора, група IX (Димитров 2004, 195).

Сектор пред Западната крепостна стена

Тук бяха разположени четири основни сондажа. Сондажи №№ 1 и 3 се намираха съответно пред южната и северната петоъгълни кули, сондаж № 2 пред прохода на портата, а сондаж № 4 на северозапад от северната кръгла кула.

Сондаж № 1. Керамика е само от запълванията на Малкия и Голям ров. От Малкия ров произлиза фрагмент от гърне от песъчлива глина на бавно колело и с украса от врязани единични линии (табл. III/1), група I.1 (Димитров 2004, 177-199). От Големия ров произхождат повече керамични фрагменти. Те са основно от гърнета от песъчлива глина на бавно колело. Украсата им се състои от врязани хоризонтални (табл. III/2) и вълнообразни линии, разположени на снопчета, група I.1 (Димитров 2004, 177-199). Два фрагмента са от сиво гърне с пречистена глина с набраздена повърхност (табл. III/3), група II.1 (Димитров 2004, 179-182) и част от дръжка на червеноглинен амфоровиден съд с конзоловиден издатък в долния край, група III.1 (Димитров 2004, 183).

Сондаж № 2. Той беше разпределен в четири „квадрата“ с номерация от арабски цифри от изток към запад. От повърхностния слой навсякъде произхождат няколко фрагмента от амфори без покритие от ангоба (табл. III/11) и отделни дребни фрагменти от гърнета от песъчлива глина, на бързо колело (табл. III/4, 7, 12-15). Основното количество керамика произлиза от пласта, който се е образувал след запълване на Големия ров и най-вече от кв. 3. Керамиката от този пласт включна фрагменти от амфори, група IX (Димитров 2004, 195); от тънкостенни гърнета, група VII.1 (Димитров 2004, 193-194); гърнета с песъклива глина, на бързо колело, група VIII (Димитров 2004, 194). Някои от стените на гърнета са с украса от врязани вълнообразни линии и бразди.

В този сондаж бяха регистрирани две съоръжения – Големия ров и по-късна яма, врязана в неговия насип. От ямата произхождат обезличени фрагменти от амфори, група IX (Димитров 2004, 195). В запълването на Големия ров тук се наблюдава насип с останки от производствена дейност. В него се откриха няколко фрагмента от гърнета на бавно колело с примес от едър пясък и украса от врязани успоредни линии (табл. III/5, 6, 8-10), група I.1 (Димитров 2004,. 177-179). Част от стена на гърне е от пречистена глина, на бързо колело, с украса от сноп от набраздени линии.

Сондаж № 2А. Заложен беше като спомагателен към сондаж № 2. Основното количество керамика произлиза от насипа над запълването на двата рова. Състои се от гърнета от песъклива глина с врязани хоризонтални и вълнообразни линии (табл. IV/3-6), група I.1 (Димитров 2004, 177-179), тънкостенна керамика на крачно колело (табл. IV/7), група VII (Димитров 2004, 193-194) и червеноглинени амфоровидни съдове (табл. IV/8-11), група III.3 (Димитров 2004, 184-185).

От малкия ров произлизат отделни фрагменти от гърнета с песъклива глина с врязани хоризонтални линии (табл. IV/1-2), група I.1 (Димитров 2004, 177-179), а от големия ров липсва керамика.

Сондаж № 3. От повърхностния пласт произлизат отделни фрагменти от амфора и гърнета с песъклива глина и врязани вълнообразни и хоризонтални линии (табл. IV/12, 15-16, 18-19). От насипа, образуван покрай крепостната стена след запълване на двата рова, керамичните фрагменти са много разнообразни. Срещат се фрагменти от гърнета от песъчлива глина, на бързо колело група, VIII (Димитров 2004, 194), тънкостенна кана или стомна (табл. IV/20), група VII (Димитров 2004, 193-194), от гърне със сива пречистена глина и украса от набраздяване и излъскване, група II.1 (Димитров 2004, 181-182), както и единични фрагменти от червеноглинени, група III.2 (Димитров 2004, 184), от светлоглинени, без ангоба, група V (Димитров 2004, с. 186-188), или амфоровидни съдове .

От запълванията в Малкия и Големия ров произлиза незначителен брой фрагменти. В Малкия ров се откриха отделни дребни фрагменти от гърнета с примес от пясък и врязани вълнообразни и хоризонтални линии (табл. IV/13) и стена от сива кана или стомна, без следи от излъскване група II.2 или II.3 (Димитров 2004, 182).

От горната част на насипа в Големия ров са няколко фрагмента червеноглинени амфоровидни съдове (табл. IV/17), група III.2 (Димитров 2004, 184), както и от светла глина, с покритие от червена ангоба група, VI.2 (Димитров 2004, 185-186). Гърнета са представени с отделни фрагменти от песъчлива глина, на бавно колело група, I.1 (Димитров 2004, 177-179) и от сиво гърне (табл. IV/14), група II.1 (Димитров 2004, 181-182).

Сондаж № 4. В повърхностния слой на този сондаж липсваше керамика. Намерената под него произлиза само от на Големия ров. В горната му част тя се състои основно от гърнета с песъчлива глина, на бързо колело, група VIII (Димитров 2004, 194), като върху някои стени има украса от врязани хоризонтални линии (табл. V/1-2). Тук се откри и фрагмент, покрит с тъмнозелена глазура, група VI (Димитров 2004, 188-191). От долната част на достигнатата дълбочина произлизат фрагменти от червеноглинени съдове (табл. V/7), група III.2 (Димитров 2004, 184); от светлоглинени амфоровидни съдове, без покритие от червена ангоба (табл. V/5-6, 8), група V (Димитров 2004, 186-188); от сиво гърне, група II.1 (Димитров 2004, с. 181-182) и от гърнета с песъчлива глина, на бавно колело (табл. V/3-4), група I.1 (Димитров 2004, 177-179). Върху някои от последните има украса от врязани хорозонтални линии. Тук се попадна и на един фрагмент от долиум (табл. V/9), група XI (Димитров 2003, 185).

Находки

От проучванията по трасето на Вътрешното землено укрепление произлиза неголям брой находки. Сред тях са: предмети на бита, въоръжението, части от строителни и архитектурни детайли и други.

Върху някои от тях, особено при строителните материали, се забелязват цели или частично запазени знаци и рисунки. Върху варовиков камък е запазен част от знак (табл. VI/4, кат. № 4). Състои се от издълбани с длето две линии, разположени под остър ъгъл една спрямо друга. Точното му начертание не може да се установи. Знаци се откриват и върху фрагментирани и цели тухли. Върху фрагмент от тухла (табл. VI/2, кат. № 17), преди изпичането, е врязан с тънко острие кръст, чието хоризонтално рамо е по-късо, или не е запазено цялото. Върху цяла тухла (табл. VI/1, кат. № 8) след изпичането са надраскани тънки линии, които не оформят определена фигура. При друг фрагмент от тухла (табл. VI/3, кат. № 27) още преди изпичането е оформен жлеб, чието предназначение остава неясно.

От сондаж № 1 при Източната крепостна стена произхождат два мраморни фрагмента. Единият най-вероятно е част от малка колонка или торус от корниз (табл. VI/5, кат. № 1), а вторият е плочка за подова настилка (табл. VI/6, кат. № 6). Те са използвани вероятно като сполии в градеж, за което говори и полепналия червен хоросан по стените на плочката. Подобни фрагменти се откриват и на други места като се свързват с изграждането и разрушаването на монументалните постройки в Плиска.

Освен върху строителни материали, знаци и графити са установени и върху битова керамика и костени предмети.

Керамични жетони. Те са два и заедно с ашик от кост спадат към предметите, използвани вероятно за игра. Жетоните са направени от стени на съдове. Енинията е с грубо оформени шест страни (табл. VII/3, кат. № 26) и е изрязан от стена на амфоровиден съд. Вторият (табл. VII/6, кат. № 34) е от стена на тънкостенен съд, на бързо колело, и е с почти правилна кръгла форма. И по двата няма следи от знаци или врязвания.

Костеният ашик (табл. VII/9, кат. № 28) има върху едната си страна врязано с тънко острие изображение на „дама“ или „вавилон“. Изображението представлява два вписани един в друг правоъгълници, чиито страни са пресечени в средата от напречни линии. Подобни изображение са известни и от други места (Рашев 2006, 66-71). Според своите детайли, изображението намира близост с подобно от Саркел (Рашев 2006, обр. 6_1).

Предмети от метал. Преобладават тези от желязо – върхове на стрели, ножчета, пирони, пластини и др.

Железни пластини с отвори и халка. Откриха се две железни пластини с овални форми и отвор в центъра (табл. VIII/1-2, кат. № 9 и 24), които вероятно са изпълнявали функцията на шайби. Подобна пластина (табл. VIII/3, кат. № 43), но оловна, е използвана вероятно за тежест. Една желязна халка (кат. № 33) е вероятно част от юзда, или друг предмет.

Върхове на стрели. Открити са три железни върха на стрели, които са от два типа. Единият (табл. VIII/4, кат. № 39) е плосък, с правилна ромбовидна форма и ограничител на шийката. Отчасти е отчупен. Може да се отнесе към група I, тип 4, вариант A по класификацията на В. Йотов (Йотов 2004, 25, табл. 3). Втория връх (табл. VIII/5, кат. № 21) е с четвъртито сечение. Лошата запазеност не позволява сигурно определение, но най-вероятно се отнася към група II, тип 2, вариант A (Йотов 2004, 25, табл. 3). Третият връх (табл. VIII/6, кат. № 42) е с ромбовидно сечение, но без запазен шип. Той се отнася към група II, тип 3, вариант A (Йотов 2004, 25, табл. 3).

Инструменти. В сондаж № 2 при западната крепостна стена се откриха два идентични предмета (табл. VIII/7-8, кат. № 18 и 22). Запазени са само работните им части, които са с клиновидна

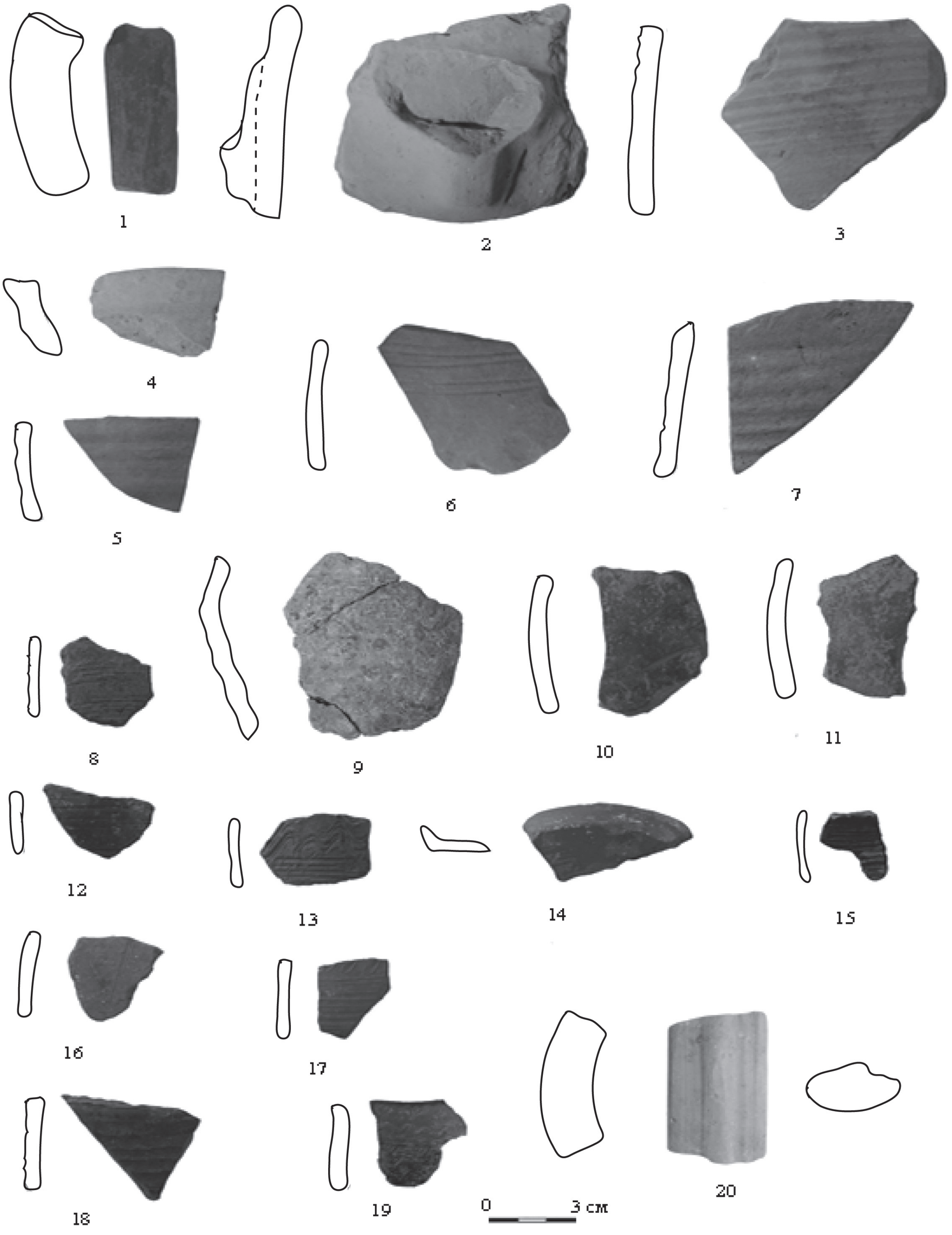

ТАБЛ. 1. 1. икс, кв. 10, север, 0-60; 2. икс, кв. 10а, 0-1; 3. икс, кв. 10а, 0-30; 4. икс, кв. 10а, 70-1,40; 5. икс, кв. 10а, 0-30; 6. икс, кв. 10, север, 0-60; 7. икс, кв. 10д, 0-1; 8. икс, кв. 10в, 1,30; 9. икс, кв. 10г, 50-1,10; 10. икс, кв. 10в, 1-1,30, късен ров; 11. икс, кв. 10в, 1-1,30, късен ров; 12. икс, кв. 39в, 0-40; 13. икс, кв. 39д, 0-60; 14. икс,сондаж 2, голям ров; 15. икс, сондаж 2, голям ров; 16. икс, кв. 39ж, 30-50; 17. юкс, сондаж1, кв. 5, 0-15; 18. юкс, сондаж1, кв. 7, 20-40; 19. юкс, сондаж 2, кв. 8, 60-80; 20. юкс, сондаж 2, кв. 7-8, 40

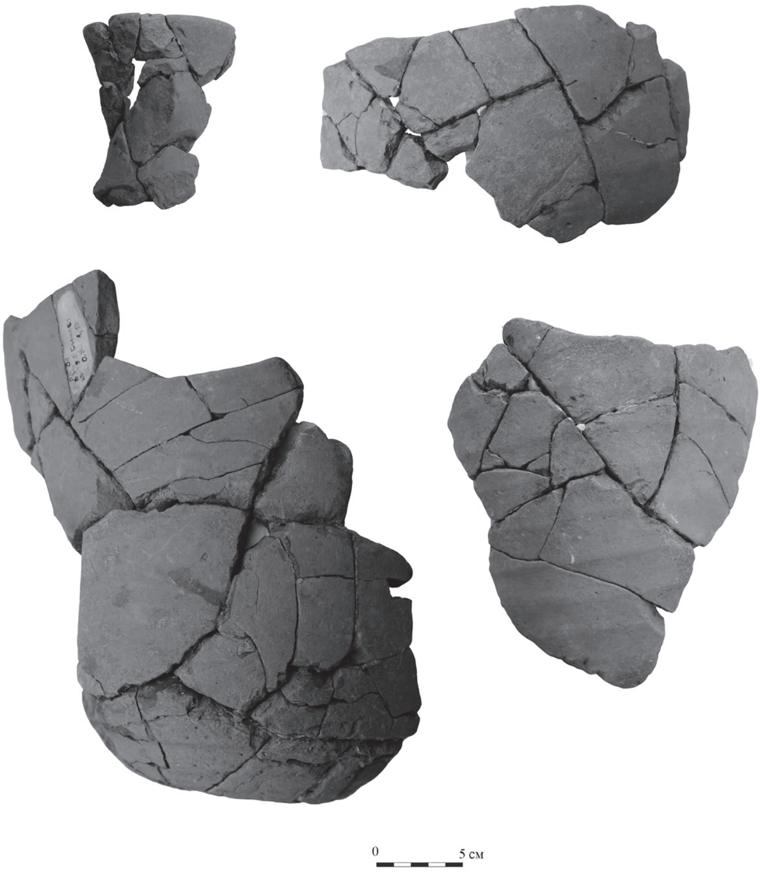

ТАБЛ. 2. Червеноглинен амфоровиден съд от насипа на траншеята в кв. 39 „Д“ – „Е“

форма. Липсват задните части с ръкохватките или мястото върху което се е удряло. Тяхната форма и размери позволяват да се предположи, че се касае за части от длета. Длета са известни и от други места. Откритите в Плиска принадлежат на тип I по класификацията на Л. Дончева – Петкова. (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 63, обр. 12; табл. X I X, №№ 70 – 74).

Ножове. Открити са два фрагмента. Запазените им части показват, че формата им не се отличава от намираните често в селища от периода на ранното средновековие (табл. VIII/9, кат. № 35) (Михайлова, Иванов 2007, 319, 341, обр. 3)

Обков и дръжка на ведро. Един от железните предмети вероятно принадлежи на механизъм за затваряне на врата (кат. № 38). Той представлява Г – образно извита пластина, която е била забита в касата на вратата и е задържал езичето на бравата, като по този начин не е позволявал отварянето на вратата.

Дръжката от ведро (табл. VIII/10, кат. № 40) е дъговдно извита и се е прикрепяла, постредством плоска пластина, неподвижно закрепена към съда. Връзката между неподвижната пластина и дръжката се е осъществявала посредством „ухо“. В Плиска подобни части от ведра са откривани и друг път (Станчев 1960, 41, № 310, обр. $8В_{16}$).

Бронзови предмети. Находките от цветен метал са единични. Една от тях е и малка бронзова пластина (табл. VIII/11, кат. № 10). На едната страна има следи от железен окис, а от другата следи от позлатяване. Пластината е фрагмент от по-голям предмет. Останките върху двете страни позволяват да се предположи, че той е бил апликиран, посредством желязна връзка към друг материал. Малката запазеност на пластината не позволява да се определи нейното предназначение.

Монети и печати. Монетите са шест на брой и произхождат от повърхността в сондаж № 1 при източната крепостна стена. Четири от монетите са на Истрия (табл. IX/1-4, кат. № 11-14), петата е с датировка V в. (табл. IX/5, кат. № 15), а шестата с датировка XI – XII в. (табл. IX/16, кат. № 16)[4].

---

[4] Определянето на монетите дължим на доц. д-р Д. Аладжова, за което ѝ благодарим.

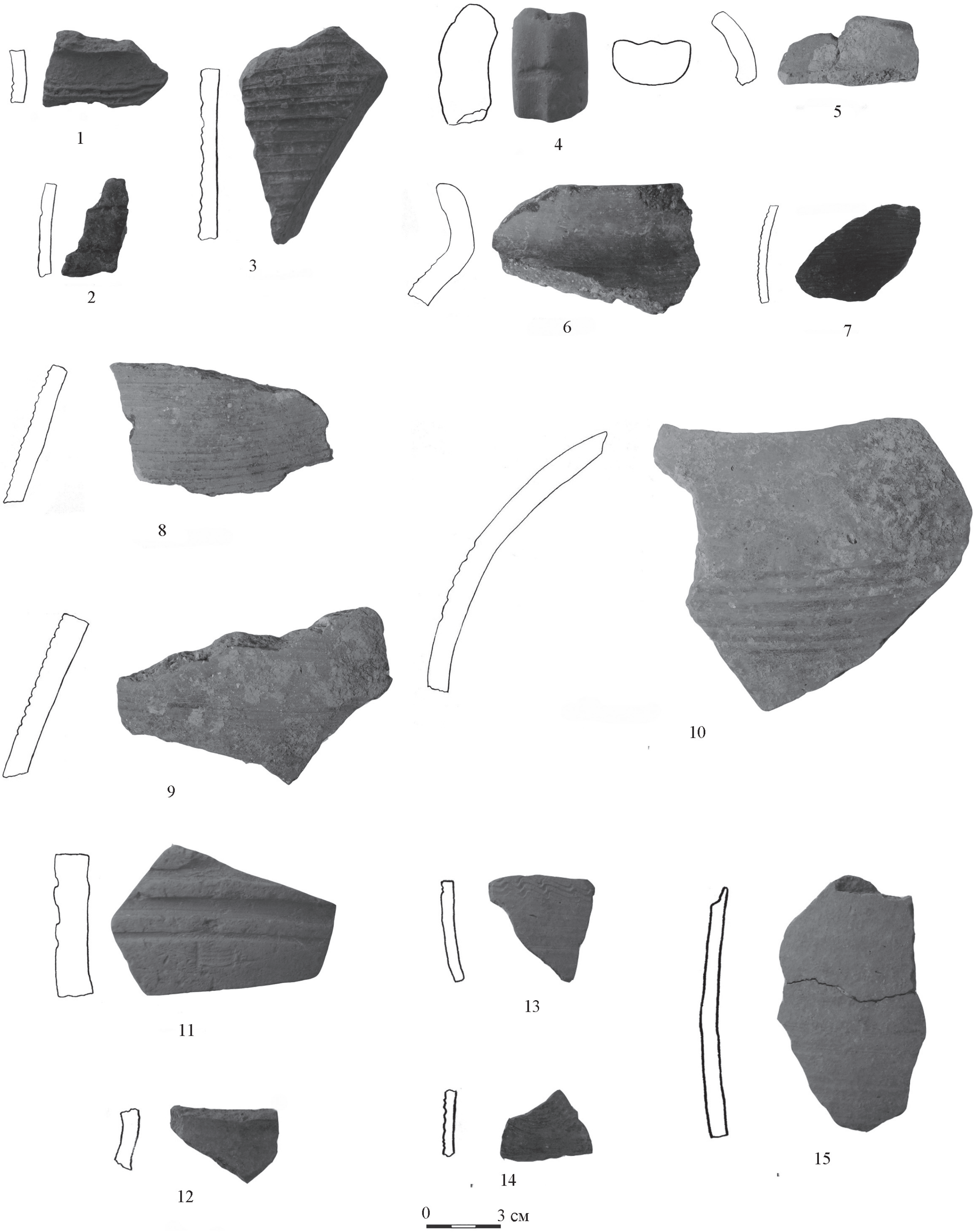

ТАБЛ. 3. 1. зкс, сондаж 1, 1,60-1,80, късен ров;2. зкс, сондаж 1, 3,70-3,90, ранен ров 3. зкс, сондаж 1, 5,20-5,50, ранен ров; 4. зкс, сондаж 2, 50-1,30, ранен ров; 5. зкс, сондаж 2, кв. 4, 1,30-2,10, производство; 6. зкс, сондаж 2, кв. 4, 1,30-2,10, производство; 7. зкс, сондаж 2, 2,90; 8. зкс, сондаж 2, кв. 4, 1,30-2,10, производство; 9. зкс, сондаж 2, кв. 4, 1,30-2,10, производство; 10. зкс, сондаж 2, кв. 4, 1,30-2,10, производство; 11. зкс, сондаж 2, кв. 2, 20-40; 12. зкс, сондаж 2, кв. 3, 20-50; 13. зкс, сондаж 2, кв. 3, 20-50 14. зкс, сондаж 2, кв. 3, 20-50; 15. зкс, сондаж 2, кв. 3, 20-50

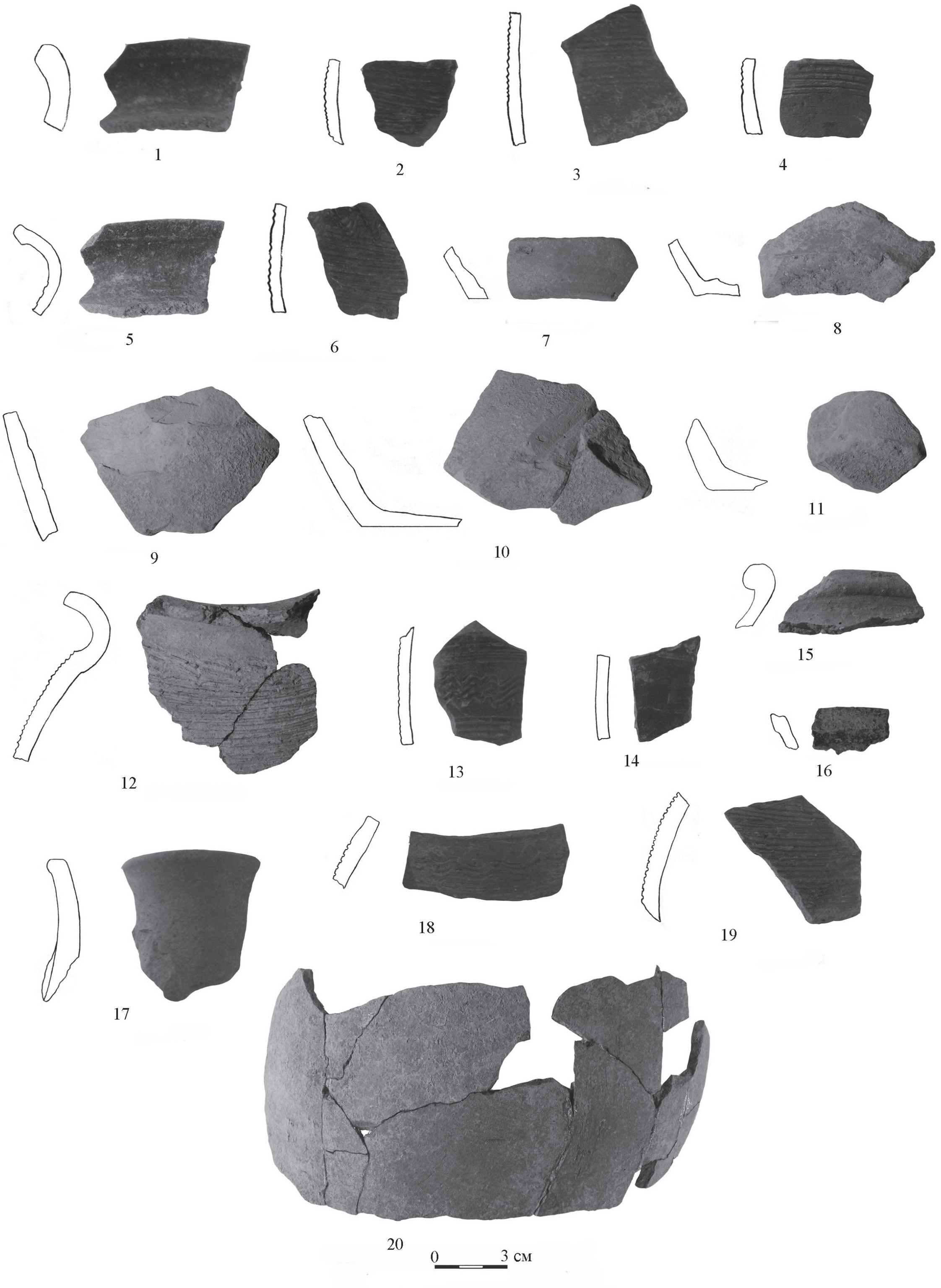

ТАБЛ. 4. 1. зкс, сондаж 2а, 1-1,60, късен ров; 2. зкс, сондаж 2а, 1-1,60, късен ров; 3. зкс, сондаж 2а, 60-90 4. зкс, сондаж 2а, 40-60; 5. зкс, сондаж 2а, 40; 6. зкс, сондаж 2а, 60-90; 7. зкс, сондаж 2а, кв. 2, 40, 8. зкс, сондаж 2а, кв. 2, 40; 9. зкс, сондаж 2а, кв. 2, 40; 10. зкс, сондаж 2а, кв. 2, 40; 11. зкс, сондаж 2а, кв. 2, 40; 12. зкс, сондаж 3, кв. 4, западно от хоросана; 13. зкс, сондаж 3, кв. 3-4, 0-60; 14. зкс, сондаж 3, 1,40-1,60, голям ров; 15. зкс, сондаж 3, кв. 4, 60-1,30; 16. зкс, сондаж 3, кв. 4, западно от хоросана; 17. зкс, сондаж 3, кв. 4, западно от камъните, над хоросана; 18. зкс, сондаж 3, кв. 4, западно от камъните, над хоросана; 19. зкс, сондаж 3, кв. 4, западно от камъните, над хоросана; 20. зкс, сондаж 3

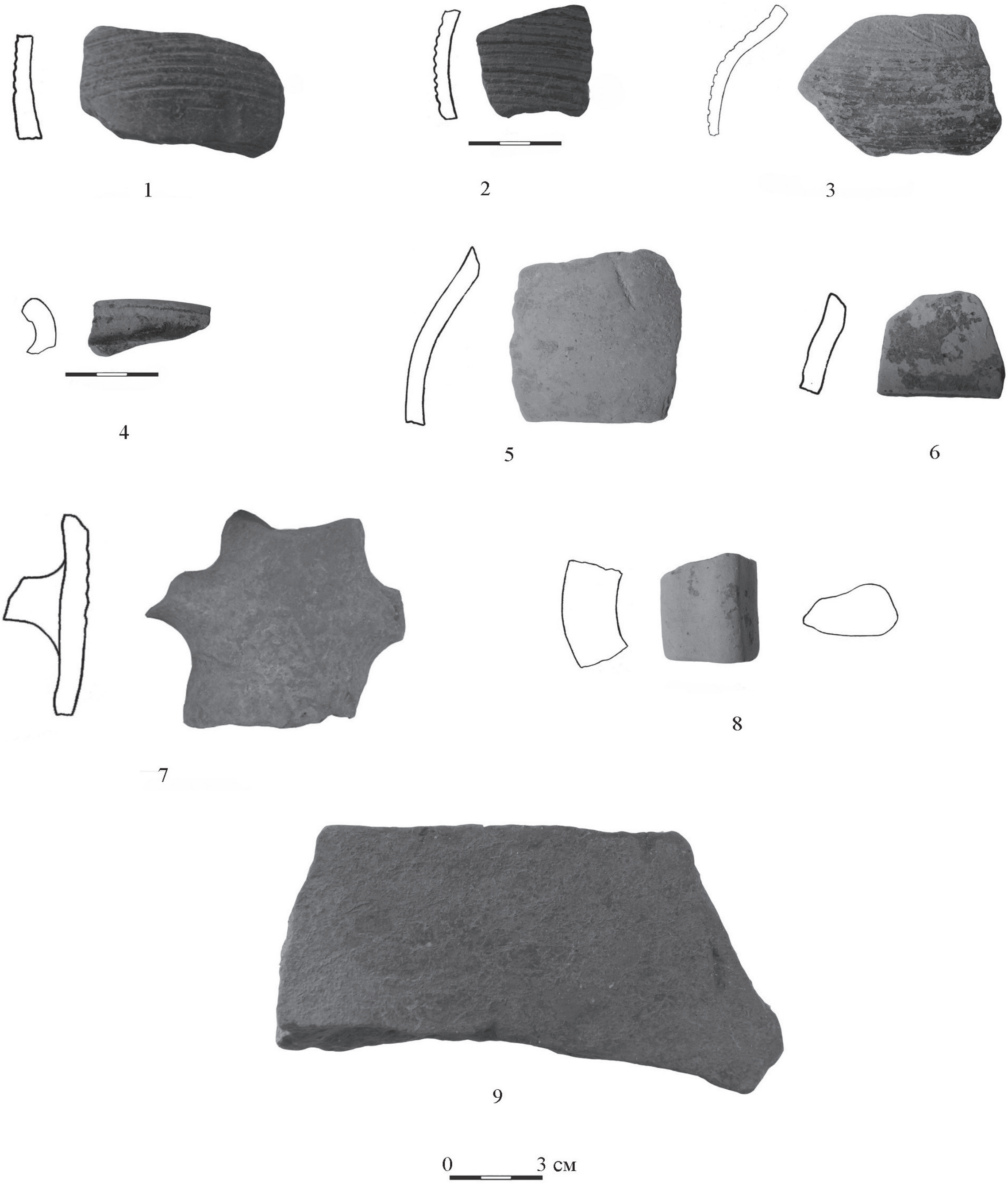

ТАБЛ. 5. 1. зкс, сондаж 4, запад, 1,10-1,30; 2. зкс, сондаж 4, запад, 1,10-1,30; 3. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 4. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 5. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 6. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 7. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 8. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30; 9. зкс, сондаж 4, 1,19-2,30

Последните две са в много лошо състояние. Изясняването на обстоятелствата на намирането на тази „колективна“ находка показа, че е възможно да е била подхвърлена на обекта. Това ни накара да потърсим консултация със специалисти. Оказа се, че монетите на Истрия са фалшиви, а другите две са автентични. Те изглежда са били подхвърлени заедно с фалшивите, за да подкрепят автентичността на последните. Изработката и пласирането на фалшиви статери на град Истрос у нас отбелязва още Т. Герасимов (Герасимов 1972, 31-32).

Единственият моливдовул (табл. IX/, кат. № 36) е намерен през 2006 г., южно от сондаж №

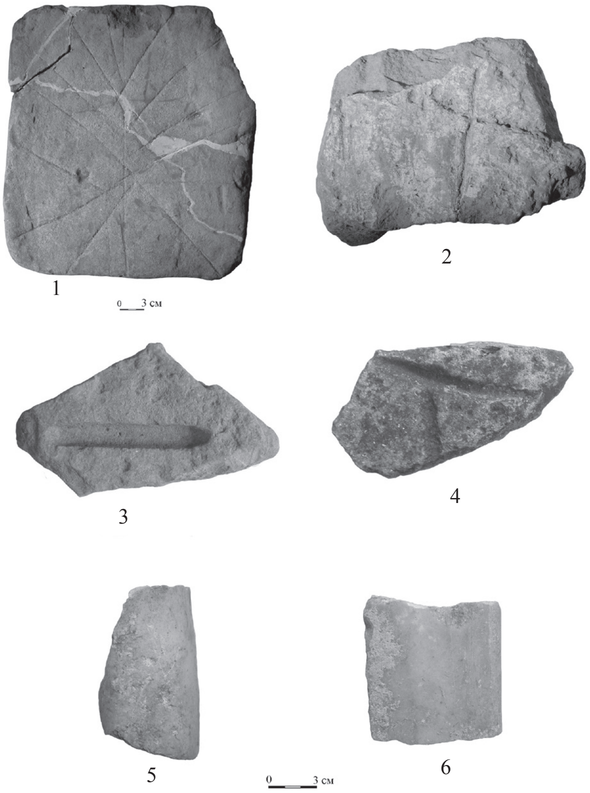
1
0 3 см
2
3
4
5
0 3 см
6

ТАБЛ. 6. 1. 2000/8; 2. 2003/1; 3. 2003/11; 4. 2000/4; 5. 2000/1; 6. 2000/6

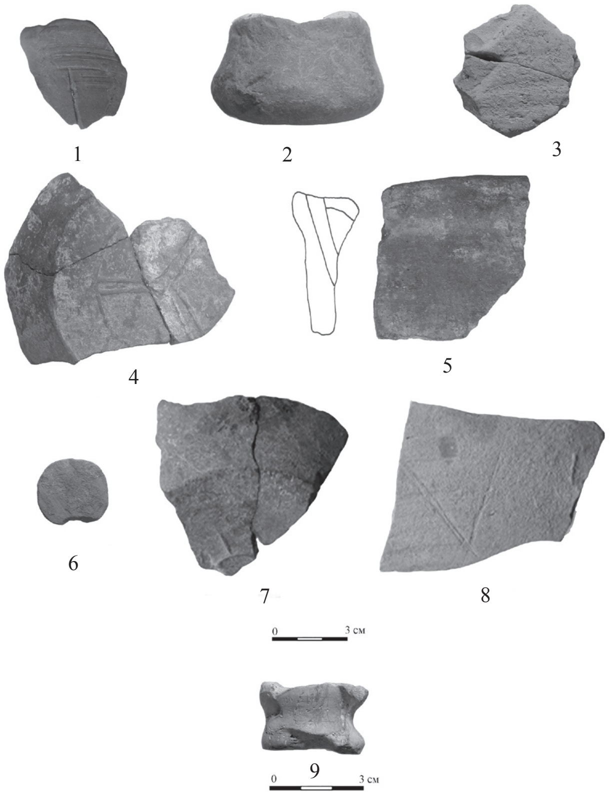
1
2
3
4
5
6
7
8
0 3 см
9
0 3 см

ТАБЛ. 7. 1. 2000/2; 2. 2000/5; 3. 2003/10; 4. 2000/7; 5. 2000/3; 6. 2006/1; 7. икс, сондаж 3; 8. икс, сондаж 3; 9. 2003/12

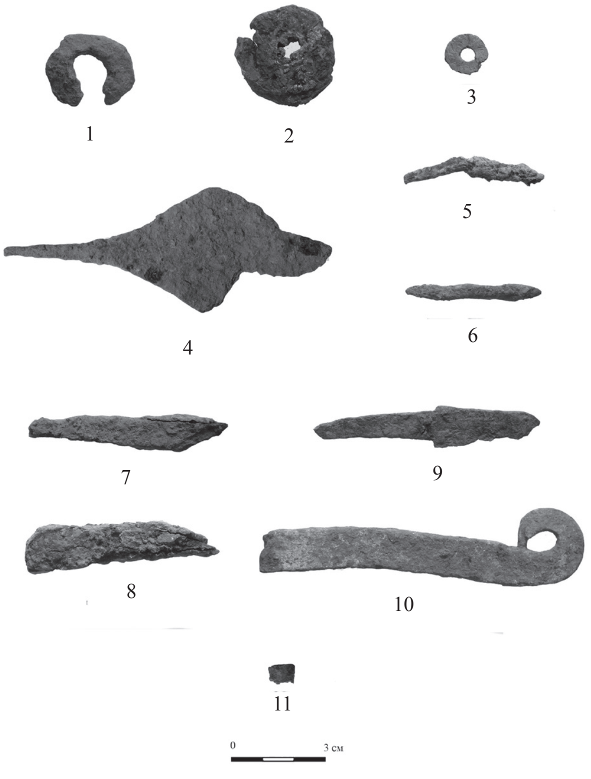
1
2
3
5
4
6
7
9
8
10
11
0 3 см

ТАБЛ. 8. 1. 2000/9; 2. 2003/8; 3. 2006/10; 4. 2006/6; 5. 2003/5; 6. 2006/9; 7. 2003/2; 8. 2003/6; 9. 2006/2; 10. 2006/7; 11. 2000/10

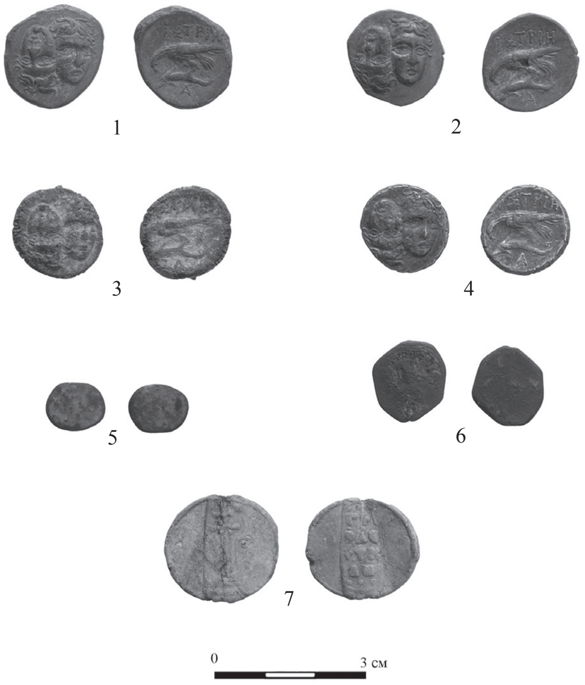
1
2
3
4
5
6
7
0 3 см

ТАБЛ. 9. 1. 2000/11; 2. 2000/12; 3. 2000/13; 4. 2000/14; 5. 2000/15; 6. 2000/16; 7. 2006/3

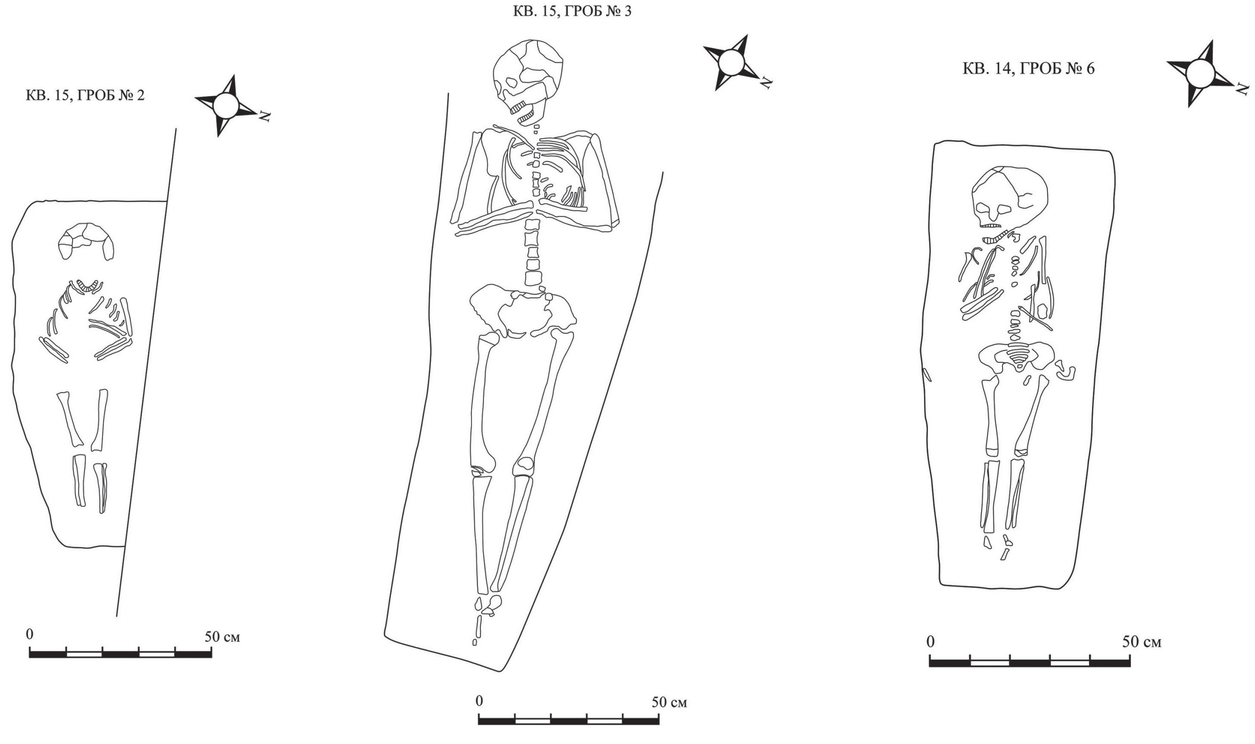
КВ. 15, ГРОБ № 2
КВ. 15, ГРОБ № 3
КВ. 14, ГРОБ № 6
N
0
50 см

ТАБЛ. 10. Гробове №№ 2, 3 И 6 – графично

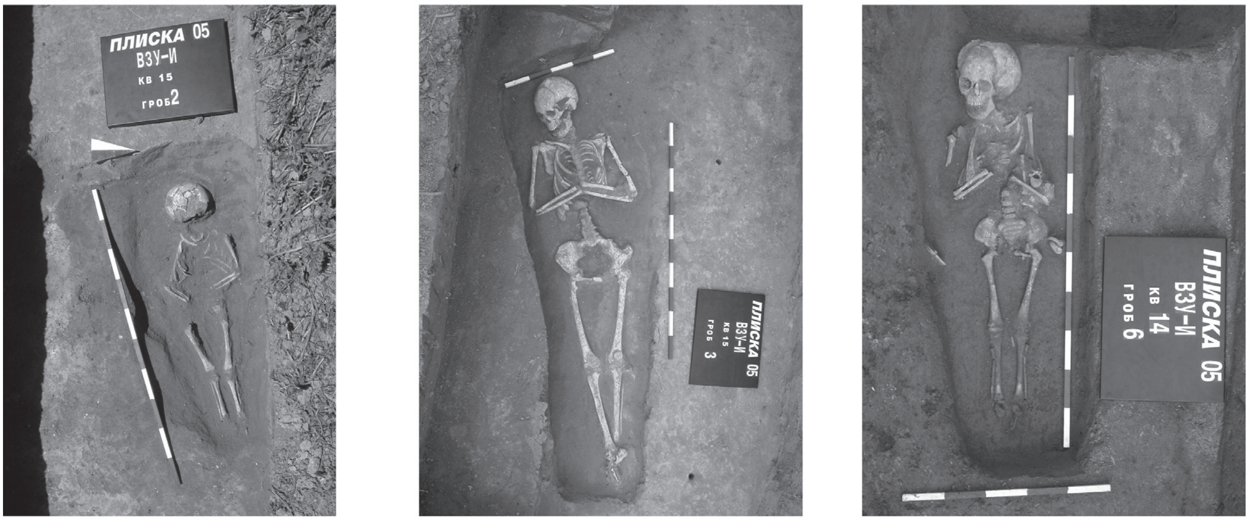
ПЛИСКА 05
ВЗУ-И
КВ 15
ГРОБ 2
ПЛИСКА 05
ВЗУ-И
КВ 15
ГРОБ 3
ПЛИСКА 05
ВЗУ-И
КВ 14
ГРОБ 6

ТАБЛ. 11. Гробове №№ 2, 3 и 6 – снимки

5, пред източната крепостна стена. Той е добре запазен. От двете му страни са отпечатани само централните части, поради което изображението и надписите са непълни. Размери: 2,2х2,4х0,2 см; тегло 6,43 гр.

Л: Разцъфнал кръст върху постамент от три стъпала. Възможно е окловръст да е имало надпис, който не е отпечатан.

О: Четириредов надпис

.ГР.|..Р'А'С.|..Р,Т,К..|.АN.. От запазените букви и наличието на паралели, е възможно да се определи притежателя му.

.ГР.
..Р'А'С.
..Р,Т,К..
. АN.
+ГРН|ГОРАСПА|ТАРТКΛН|RANA

+[Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ] Γρ[ηγο]ρ(ίῳ) (πρωτο)σ[παθα]ρ(ίῳ) τ[(ῷ)] Κ[λιβ] άν[ᾳ]

От територията на България са известни три негови печата. Първият е в колекцията на Николай Георгиев съхранявана в РИМ – Шумен и произлиза от Преслав или Силистра. Вторият е в частната колекция на Николай Николов и произлиза от Преслав (Jordanov 2009, 213-214, 1133, № 545, 545a). Трети екземпляр беше намерен при разкопките на обект Кръгла каменна площадка в Плиска[5].

Гробове

На тях попаднахме в сондаж № 3, в частта му върху източния скат на могила № XXXII. Те са от известния тук некропол, който се явява вторичен спрямо могилния насип. Регистрираните останки от 6 гроба са с различна степен на запазеност. При два от тях се откриха само черепите, които принадлежат на възрастни индивиди, а при другите липсват отделни кости. Три от гробовете са на деца, а едно на възрастен индивид. Погребенията са извършени по християнски обред: положени по гръб с глави на запад и крака на изток. Ръцете са поставени в областта на таза или гърдите. Отклонение се откри при гроб № 3, където краката на погребания са кръстосани при глезените, а горната част на скелета е извит леко на юг.

При предишните проучвания на могила № XXXII, проведени през 1950-1951 г. са открити два гроба (Георгиева 1955, 30-31, 33). Единият от тях е със скелетите на два възрастни индивида и две деца и вероятно е семеен (Георгиева 1955, 30-31). В него липсва черепът на жената. Не може да се изключи възможността, единият от откритите от нас два отделни черепа да е от този гроб.

Каталог на разкритите гробове

Гроб № 1. Череп на възрастен индивид, останалите кости липсват. Черепът е ориентиран запад – изток, 260°. Попада в кв. 14, на дълб. 0,50 м, сред струпани камъни. Липсва инвентар.

Гроб № 2. Детски скелет (табл. X/XI). Дължина 0,98 м. Тялото е положено по гръб, ориентиран запад – изток, 255°. Черепът наклонен към гърдите, липсва горната челюст. Долната челюст е със запазени млечни зъби. Запазени са 10 зъба. Ръцете са в областта на таза. От дясната липсва раменната кост. Не се откриват прешлени, а от таза запазена само част. Лявата пищялна кост в края е изтляла. Липсват стъпалата. Попада в кв. 15, дълб. 0,70 м. Без инвентар.

Гроб № 3. Възрастен индивид (табл. X/XI). Скелетът е по гръб, леко извит от кръста на юг. Ориентиран запад – изток, 240°. Горната част на скелета е с отклонение от 30° на юг, а долната с 15° на юг. Черепът наклонен към дясното рамо. Ръцете си кръстосани в областта на гърдите, а краката кръстосани при глезените. Гробната яма не е ясна, отчасти остава в южния профил. Попада в западната част на кв. 15, дълб. 0,60 м. Липсва инвентар.

Гроб № 4. Череп на възрастен индивид. Липсват всички кости от скелета, а се откриват само част от прешлените при главата, която лежи на дясната си страна. Ориентиран е север – юг 200°. Попада в кв. 13, дълб. 0,75 м. Липсва инвентар.

Гроб № 5. Детски скелет. При изчерпването на пласта е разрушена неговата горната част. На място е само черепът, ориентиран запад – изток 260°. На ниво 0,60 м, при пристъргване не се очерта гробна яма. При събирането на размесените кости стана ясно, че са от горната чест на тялото: ребра и една раменна кост. От останалите няма следи. Попада в кв. 15, дълб. 0,65 м, на 0,40 м източно от гроб № 2. Липсва инвентар.

Гроб № 6. Детски скелет (табл. X/XI). Положен по гръб, с ръце свити в областта на гърдите и изпънати долни крайници. Ориентиран запад – изток 250°. Попада в кв. 14, на 2,00 м от източния край на квадрата, дълб. 1,40 м. Липсва инвентар.

---

[5] Благодарим на колегата Андрей Аладжов за информацията

Използвана литература

Балабанов 1985: Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена на Плиска (1977-1978 г.). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 117-131.

Василев 1937: Д. Василев. Строителната традиция в прабългарските дворци от Плиска. София, 1937.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба – Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 19-30.

Георгиев 2006: П. Георгиев. Принципията – дворец в кампуса Плиска. – Херсонесский сборник, вып. 15. Севастополь, 2006, 81-95.

Георгиев 2009а: П. Георгиев. Хинтерландът на Абоба – Плиска: пътни комуникации, селищни и военни средища. – В: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae. София, 2009, 333-353.

Георгиев 2009б: П. Георгиев. Главният път Византия – България до края на VIII в. – В: Пътуванията в средновековна България. Велико Търново, 2009, 84-103.

Георгиев, Балабанов, Иванов 2001: П. Георгиев, Т. Балабанов, Ст. Иванов. Вътрешното землено укрепление на Плиска – сектор Източна порта. – Археологически открития и разкопки през 1999-2000 г. София, 2001, 125.

Георгиев, Василев 2005: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление на Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 311-313.

Георгиев, Василев 2010: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление във Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 435-436.

Георгиев, Иванов 2002: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2001. София, 2002, 114.

Георгиев, Иванов 2003: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2002 г. София, 2003, 120.

Георгиев, Иванов 2004: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление. – Археологически открития и разкопки през 2003 г. София, 2004, 172.

Георгиев, Иванов 2005: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2004 г. София, 2005, 261.

Георгиев, Иванов 2006: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 313-314.

Георгиев, Иванов 2007: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 449-451.

Георгиева 1955: С. Георгиева. Разкопки на могили XXXI-II и XXXII в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 11-41.

Герасимов 1972: Т. Герасимов. Фалшиви монети в Румъния и у нас. – Нумизматика, 1972, 2, 31-33.

Димитров 2003: Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – Плиска – Преслав,9, 2003, 181 – 221.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977-1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 169-197.

Дончева-Петкова 1979: Л. Дончева-Петкова. Западната крепостна стена в Плиска. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 81-97.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, т. 1, София, 1999.

Дончева-Петкова и кол. 2001: Л. Дончева-Петкова, Й. Хенинг, П. Георгиев, С. Витлянов, Я. Димитров. Българо – немска експедиция в Плиска през 2000 г. – Археологически открития и разкопки през 1999 – 2000, София, 2001, 122.

Дончева-Петкова и кол. 2002: Л. Дончева-Петкова, П. Георгиев, С. Витлянов, Я. Димитров. Българо – немска експедиция в Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2001, София, 2002, 113.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII – IX в.). Велико Търново, 2004.

Материали 1995: Материали за картата на средновековната българска държава (територията на североизточна България). – Плиска – Преслав, 7, 1995 (Плиска, автор Я. Димитров).

Милчев 1964: Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура и на плиска през последните 20 години. – Археология, 1964, 3, 23-35.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948-1951). – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 49-181.

Михайлова, Иванов 2007: Т. Михайлова, С. Иванов. Железни инструменти от Дворцовия център на Плиска (краят на X – XI век). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, Велико Търново, 2007, 318-347.

Петрова 1992: П. Петрова. Към въпроса за историко – археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 64-76.

Петрова 2000: П. Петрова. Ретроспекция на проучванията от север на каменната крепост на Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 31-34.

Рашев 1985: Р. Рашев. Земленото укрепление на Плиска. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 7-15.

Рашев 2006: Р. Рашев. Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседни страни. – Археология, 2006, 1-4, 65-77.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.

Станчев 1960: С. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 23-65.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 30-61.

Henning 2007: J. Henning. The Metropolis of Pliska or, how large does early medieval settlement have to be in order to be called a city? – In: Post – Roman Towns, 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Ed. by J. Henning. Berlin, New York, 2007, 209-240.

Jordanov 2009: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria. Vol. 3, Sofia, 2009.

Schleifer 2007: N. Schleifer. Geophysical prospecting in Pliska (Bulgaria): applied methods and results. – In: Post – Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, vol. 2. Byzantium, Pliska, and the Balkans. Ed. By J. Henning. Berlin, New York, 2007, 341-350.

Каталог находки

Кат. №	Пол. №	Наименование и описание на предмета	Размери	Местонамиране	Образ
1	1/2000 г.	Фрагмент от мраморен архитектурен детайл (?), с овално сечение	Диаметър 6 см, височина 9,9 см	Кв. 10, южна част, д. 0 – 0,60 м	Табл. VI/5
2	2/2000 г.	Фрагмент от устие на амфоровидна стомна. Пречистена глина, сива. Върху шийката, преди изпичането, е врязан знак – IYI, от който е запазена малка част	Диаметър устие 6 см, деб. стена 0,6 см	Кв. 10А, д. 0 – 0,30 м	Табл. VII/1
3	3/2000 г.	Фрагмент от устие на котел с вътрешни уши. Глина с едри примеси на пясък, черен лом, керемиденочервен цвят на глината	Диаметър устие 20 см, деб. стена 0,9 см	Кв. 10Б, североизточна част, д. 0,60 – 0,80 м	Табл. VII/5
4	4/2000 г.	Фрагмент от варовиков камък с врязан част от знак	14x7x3,8 см; ширина на линиите 0,7 см; дълб. 0,4 – 0,5 см	Кв. 23А, д. 0 – 0,30 м (на повърхността)	Табл. VI/4
5	5/2000 г.	Фрагмент от столче на глинен съд. Керемиденочервена глина, добре пречистена и изпечена.	Диаметър при основата 6 см, диаметър при връзката с дъното на съда 4 см	Кв. 10В, д. 1,10 – 1,30 м	Табл. VII/2
6	6/2000 г.	Фрагмент от мраморна плоча от подова настилка или облицовка. Има една крайна страна, която е заоблена. По всички страни полепнал розов хоросан.	8,3x7,5x3,3 см	Кв. 10А, северна част, д. 0,30 м	Табл. VI/6
7	7/2000 г.	Фрагмент от дъно на тънкостенно гърне с релефен знак. Глината е добре пречистена и изпечена, изработено на бързо колело.	Диаметър 8 см, дебелина на стената 0,9 см, на дъното 0,7 см	Кв. 10Б, д. 0,80 – 1,10 м	Табл. VII/4
8	8/2000 г.	Тухла, почти цяла, с рисунка врязана след изпичането	0,32x0,29x0,055 м	Кв. 10А, северна част, д. 0,30 – 0,50 м, част от бъркалото за хидрофобен хоросан	Табл. VI/1
9	9/2000 г.	Желязна пластина с овална форма и прорез, счупена	Диаметър 2,8 – 2,4 см, диаметър на отвора 1,1 см, дебелина 0,5 см	Кв. 10Б, д. 1,10 – 1,30 м	Табл. VIII/1
10	10/2000 г.	Бронзова пластина. От едната страна полепнали следи от железен окис, а от другата следи от позлатяване.	0,8x0,6x0,15 см	Кв. 10В, д. 1,10 – 1,30 м	Табл. VIII/11

Каталог находки

Кат. №	Пол. №	Наименование и описание на предмета	Размери	Местонамиране	Образ
11	11/2000 г.	Дидрахма на Истрия. Л: Две глави на млади мъже, лявата обърната. О: Орел кълве делфин, наляво и надпис над орела ΙΣΤΡΗ , а под делфина буквата Б	2,05x1,9x0,35 см; тегло 8,87 гр.	Кв. 10Б, на 3,50 м от северозападния ъгъл на квадрата, д. 0 – 0,10 м	Табл. IX/1
12	12/2000 г.	Дидрахма на Истрия. Л: Две глави на млади мъже, лявата обърната. О: Орел кълве делфин, наляво и надпис над орела ΙΣΤΡΗ , а под делфина буквата Б	1,9x1,9x0,4 см; тегло 8,79 гр.	Кв. 10Б, на 3,50 м от северозападния ъгъл на квадрата, д. 0 – 0,10 м	Табл. IX/2
13	13/2000 г.	Дидрахма на Истрия. Л: Две глави на млади мъже, лявата обърната. О: Орел кълве делфин, наляво и надпис над орела .ΣΤΡΗ , а под делфина буквата Б	1,85x1,85x0,35 см; тегло 7,12 гр.	Кв. 10Б, на 3,50 м от северозападния ъгъл на квадрата, д. 0 – 0,10 м	Табл. IX/3
14	14/2000 г.	Дидрахма на Истрия. Л: Две глави на млади мъже, лявата обърната. О: Орел кълве делфин, наляво и надпис над орела ΙΣΤΡΗ , а под делфина буквата Б	1,75x1,75x0,35 см; тегло 5,21 гр.	От рампата до кв. 10Б	Табл. IX/4
15	15/2000 г.	Бронзова монета, V в.	1,2x1x0,1 см; тегло 0,53 гр.	От рампата до кв. 10Б	Табл. IX/5
16	16/2000 г.	Бронзова монета, половин тетартерон, XI – XII в.	1,7x1,55x0,15 см; тегло 1,64 гр.	От рампата до кв. 10Б	Табл. IX/6
17	1/2003 г.	Фрагмент от антична тухла с керемиденочервен цвят. От едната страна следи от две диагонални линии направени с пръсти в меката глина, от другата надраскан с тънко острие преди изпичането знак	15,2x10,3x5,6 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 2, д. 0,20 – 0,40 м	Табл. VI/2
18	2/2003 г.	Фрагмент от железен инструмент (?) с четвъртито сечение и клиновидно стесняващ се в единия край	6x1,1x1 – 0,7 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 1, д. 0,20 – 0,40 м	Табл. VIII/7
19	3/2003 г.	Железен пирон	5,5x1,3x0,6 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 1, д. 0,20 – 0,40 м	
20	4/2003 г.	Железен пирон	6,8x2x0,7 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 2, д. 0,40 – 0,60 м	

Каталог находки

Кат. №	Пол. №	Наименование и описание на предмета	Размери	Местонамиране	Образ
21	5/2003 г.	Желязна стрела, четвъртито сечение на острието и шип	Острие 2,4x0,6 см; шип 2,2x0,3 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 3, д. 1,30 м, западен край на ранен ров	Табл. VIII/5
22	6/2003 г.	Фрагмент от железен инструмент (?) с четвъртито сечение, клиновидно стесняващ се в единия край.	6x1,3x1,4 – 0,7 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 3, д. 1,30 м, яма вкопана в ранния ров	Табл. VIII/8
23	7/2003 г.	Железен пирон	5,8x2,8x1,1 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 4, д. 1,40 м, западно от хоросана, пласт с производствен отпадък	
24	8/2003 г.	Желязна пластина с кръгла форма и отвор в средата	Диаметър 3,1 см; диаметър отвор 0,6 см; дебелина 0,7 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 4, д. 1,60 м, западно от хоросана, пласт с производствен отпадък	Табл. VIII/2
25	9/2003 г.	Железен предмет	2,6x2,2x2 см	ЗКС, сондаж № 1, д. 3,70 – 3,90 м, насип в ранен ров	
26	10/2003 г.	Керамичен жетон от стена на амфоровиден съд, грубо очупен, с шестостенна форма.	5,4x4,6x1,6 см	ЗКС, сондаж № 2А, д. 0,60 – 0,90 м	Табл. VII/3
27	11/2003 г.	Фрагмент от тухла с врязан преди изпичането жлеб.	15,1x8,1x4,4 см; жлеб 8,6x1,2x0,8 см	ЗКС, сондаж № 1, д. 5,20 – 5,50 м	Табл. VI/3
28	12/3003 г.	Костен ашик с рисунка „дама“	3,1x2x1,7 см; размери на изображението 1,2x1,1 см	ЗКС, сондаж № 2, кв. 3, д. 0,50 -0,60 м, от по-късното вкопаване	Табл. VII/9
29	1/2005 г.	Фрагмент от стъклена гривна с кръгло сечение и черен цвят	2,4x0,6x0,5 см	ИКС, сондаж № 3, кв. 3, д. 0,20 – 0,40 м	
30	2/2005 г.	Желязна пластина, фрагмент от лезвие на нож (?)	3,1x1,2x0,15 см	ИКС, сондаж № 3, кв. 5, д. 0,50 – 0,70 м	
31	3/2005 г.	Железен пирон	2,5x1x0,5 см	ИКС, сондаж № 3, кв. 10, д. 0,90 – 1,00 м	
32	4/2005 г.	Железен пирон	4,1x1x0,4 см	ИКС, сондаж № 3, кв. 15, д. 0,70 м	
33	5/2005 г.	Желязна халка	3,3x3x0,7 см	ИКС, сондаж № 3, кв. 14, д. 0,90 – 1,10 м	

Каталог находки

Кат. №	Пол. №	Наименование и описание на предмета	Размери	Местонамиране	Образ
34	1/2006 г.	Керамичен жетон от стена на тънкостенен съд, добре пречистена и изпечена глина глина, охровочервен цвят.	2,8x0,4 см	ИКС, Сондаж 4, западно разширение, д. 0,20 – 0,40 м	Табл. VII/6
35	2/2006 г.	Фрагмент от железен нож.	Дълж. 7,3 см; лезвие – дълж. 3,5 см, шир. 1,4 см, деб. 0,35 – 0,1 см; дръжка дълж. 3,8 см, шир. 0,9 – 0,5 см, шир. 0,3 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 6 м север – северозападно от сондаж № 5	Табл. VIII/9
36	3/2006 г.	Оловен печат на Григорий Клибанас, протоспатарий (X – XI в.)	2,2x2,4x0,2 см; тегло 6,43 гр.	ИКС, обхождания с металотърсач, на 9 м жно от сондаж № 5	Табл. IX/7
37	4/2006 г.	Железен пирон.	4,3x0,9x0,3 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 35 м южно от сондаж № 5	
38	5/2006 г.	Железен предмет с Г – образна форма и четвъртито сечение.	4,9x0,6x0,3 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 47 м южно от сондаж № 5	
39	6/2006 г.	Железен връх на стрела, плосък, с правилна ромбовидна форма и ограничител на шийката, от едната страна леко отчупена.	Дълж. 10,9 см; острие – 7,1x4,3x0,3 см; шип – 2,8x0,6 – 0,2 см; ограничител – 0,6 см, диам. 0,7 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 65 м южно от сондаж № 5	Табл. VIII/4
40	7/2006 г.	Желязна планка, единият край извит като ухо.	10,5x1,3x0,4 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 72 м, южно от сондаж № 5	Табл. VIII/10
41	8/2006 г.	Железен предмет.	5,2x2,7x1,7 см	ИКС, обхождания с металотърсач, на 110 м, южно от сондаж № 5	
42	9/2006 г.	Желязен връх на стрела с четвъртито сечение.	4,3x0,5 см	Сондаж И от ИКС, д. 1,10 м, в насипа от сондажа от 2004	Табл. VIII/6
43	10/2006 г.	Оловна шайба	Диам. 1,4 см, диам. отвор 0,5 см, деб. 0,15 см	Сондаж И от ИКС, на С от И порта, д. 0,60 м	Табл. VIII/3

ПРИЛОЖЕНИЕ

Поленови проби от ров в Плиска – предварителен анализ и оценка на материала за по-нататъшни изследвания

ст. ас. д-р Елена Маринова,
катедра Ботаника, Софийски Университет

Съхранението на полен до или в археологически обекти в нашата страна, поради специфичните климатични условия е сравнително рядко, поради това събраният през есента на 2005 г. материал от ров в Плиска заслужава особено внимание. Още повече археоботанични данни от нашето Средновековие почти липсват.

За да се провери наличието на полен и съхранението му в любезно предоставения за анализ материал по стандартна лабораторна техника бяха приготвени 2 проби от дълбочина 587 и 670 см. Полученият палинологичен материал бе анализиран под микроскоп като за да се добие представа за наличния полен бяха преброени по 250 поленови зърна от всяка проба. Анализът показа съхранение на полен в ниска концентрация и с 18-22% на кородирани поленови зърна. Резултатите с по-важните поленови типове са представени под формата на диаграма и групирани на дървесни=trees , тревисти=herbs и локални =local поленови типове. Прави впечатление, че в долната проба (670 см) – близо до дъното на рова дървесните и особено дъба (*Quercus*) са представени в по-голямо количество отколкото в горната проба (587 см). В последната се наблюдава и увеличение на антропогенните индикатори (*Cerealia*, *Plygonum, Plantago, Chelidonium* и др.).

И в двете проби сравнително е високо количеството на овъглените дървесни частици (charcoal).

Същите проби (587 и 670 см) бяха използвани и за проверка на наличие на растителни макроостанки в тях. Материалът бе промит през сита 0,16 и 0,9 мм. Не бяха установени семена от културни растения. Преобладават фрагменти от дървесина и някои семена от диви растения.

В заключение трябва да се спомене, че материалът би могъл да се изследва по-пълно и да даде сравнително добра палеоекологична реконструкция на локалните условия край рова. Но едно подобно изследване си струва да се проведе само при възможност за датиране на седимента така, че той да бъде свързан с определен период и наистина да може да се използва от съответните специалисти. Освен това е важно преди палинологично изследване да се провери интактността на седимента – при липса на такава получените палинологични резултати няма да бъдат репрезентативни.

THE INNER EARTHEN FORTIFICATION OF PLISKA (THE LATE 8TH C. – BEGINNING 9TH C.) (INVESTIGATIONS IN 2000 – 2006)

Pavel Georgiev, Stanislav Ivanov

(Summary)

The work presents the results of the trench investigations of the earthen works unknown well before 2000. The authors consider it as an *inner* defensive line as it is located in the middle of the Outer (the Large) one until recently believed to be the only fortification of the Capital city of Pliska. As a matter of fact, the newly found earthen works had been constructed before the moat and rampart known already to K. Jireček and K. Škorpil, closing a vast territory of nearly 2300 ha. It existed as a major and independent fortification of Pliska from the late 8th till about 830ies. Then it was replaced by a new type of defense structure: a stone fortress receiver also of the wooden fort around the sovereign’s residence in the southeastern sector of the fortified area in the late 8th c.

The earthen fortification is shaped as a trapezium elongated north – south. It closes the earliest in date terrace suitable for representative forms of living and constructions in Pliska (Aboba) field, left of its main water source, Assar Dere. The area enclosed within its four defense lines amounts to about 83 ha. The initial constructions of the sovereign's residence next to the Large Basin and the neighbouring buildings are located on its main axis north – south, while the Krum's Palace is to be found on the axis between the eastern and western gates of the earthen and the large wooden fortifications, as the gates spots have been determined only approximately (fig. 1).

According to the shapes, sizes and plans of the constructions known within it, the *inner* earthen fortification bears the appearance of a permanent military camp of Roman – Byzantine type (campus, kampon), set up for the needs of the Bulgarian State in the time of its stabilization as a military and political power in the last two decades of the 8th c. For that reason the authors accept that the term describing the Capital City as Pliskas tõn kanpon mentioned in the Chatalar inscription of Khan Omurtag from 821/2 relates to the fortification here discussed. It is the major defensive ring of the military camp containing a permanent royal residence and its authentic (proto)Bulgarian name is reported by some Byzantine chroniclers from the late 10th and the 11th – 12th c. as Pliskoba. The phrase in the inscription of Omurtag comes to be a calque of this name thus the characteristic of the early Capital centre as a military camp is an integral part thereof.

The defensive line is of a closed type and has been composed of a moat 8 to 12 m wide, its depth not quite certainly determined, but up to or above 7 m north and east. Today it is filled up completely and is visible only north and northwest of the stone fortress as there its traces were registered by K. Škorpil and partially revealed by P. Petrova. The rest of its sectors have been filled up deliberately with materials from the rampart after – or to be more exact – in the time of construction of the stone fortress. When the latter functioned, the moat was opened only along its northern side. There it circumscribed an area of about 28 ha serving as a kind of annex to the Inner Town of the Capital City in the 9th – 10th c. About the late 10th c. it was replaced by a fence constructed of slab stones and clay.

The rampart behind the moat has not survived and only its lowest parts appear at some sectors. More significant elements of it have remained within the core of Mound 33, and possibly Mound 34. They raise in both northern corners of the earthen fortification and there are sound grounds to consider the mounds have been piled up over deliberately preserved sectors of the rampart. Thanks to these remains, the authors have registered a platform made of wooden beams dug into the rampart as the structure its filling contains also pieces of rotten wood. The wooden construction probably served as an armature of the earthen work 4 – 5 m high at least and composed of marl and crushed stones taken out while digging the broad and deep moat at many sectors entering the marl rock below the loess plate of Pliska field. This circumstance has allowed using the moat also as a water catching and drainage structure (canal) draining to the southwest through canals leading to Assar Dere, and to the southeast in the natural ravine next to the Motel.

The construction features of the rampart distinguish it from the Large earthen fortification. The recent research shows that the latter has been piled up as late as about the first half of the 9th c. The wooden – earthen structure of the earlier rampart gives grounds to compare it closely with the well preserved and completely investigated Early Medieval fortifications in the Eastern and Central Europe. This parallel puts forwards some new questions on the origins of the fortification practice in Danubian Bulgaria in the early stage of its existence. Furthermore, it puts the question about the existence of a wooden defensive construction over the ridge of the rampart of Pliska.

Unfortunately, the trench nature of the research and its untimely end has left behind a lot of questions on the initial earthen works of the *campus of Pliska* unsolved or short of answers clear enough. They relate mainly to its entrance gates and corners, as well as to the parameters and construction of both moat and rampart. Future studies in this direction are imperative.

In the course of the field work, alongside the moat and traces of a rampart enclosing Pliska in the late 8th and the first decades of the 9th c., the authors have registered still another defensive line known as the Small moat. About 8 – 10 ms of it have been traced before the eastern, southern and western walls of the stone fortress. Its existence on the north is also possible but has not been yet revealed. It was built before the fortress wall as an additional barrier, without a rampart, most probably about the late 10th c. Its maximum width is about 5 m, and depth about 1,30 – 1,50 m.

The authors present also descriptions of some other structures and archaeological artifacts discovered in the trenches that allow a solid ground for a relative chronology of the life and construction activities directly in front of the stone fortress of Pliska.

КЪМ АРХЕОЛОГИЧЕСКАТА КАРТА НА ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА:

Контролни сондажи в района между каменната крепост и Асар дере (проучвания 2005 г.)

Янко Димитров, Мариела Инкова

Предистория на проучването

Първоначалната цел на разкопките бе да се изясни характера на един от обектите, които бяха издирени във Външния град на Плиска при наблюдения на изкопните работи за полагане на водопроводни тръби от локалната напоителна система „Виница“, Масиви 47 и 48 (Димитров 1992, 58-59, обр. 1; Dimitrov 2007, 258-260, Abb. 4; Димитров 2013, 323-324, № 135, табл. XXXVII-XXXIX, XLI).

В процеса на нашите краткотрайни разкопки направихме общо 14 сондажа (изкопи №№ I – XIV), разположени по протежение на 235 м в посока от север на юг, с начало т. нар. обект 92 (предварителни данни, срв. Димитров, Инкова 2006, 327) (обр. 1).

Т. нар. обект 92 във Външния град на Плиска е разположен в района между каменната крепост и Асар дере – на 230 – 240 м, западно от северната петоъгълна кула на западната крепостна стена и на 280 м, северно от могила XXXIV (обр. 1). Той бе локализиран през 1989 г. при наблюдения на изкопните работи по водопроводно трасе РВ/XXI/89 г., засечки 12 – 13, където бе констатирано, че в дълга около 12 м отсечка земекопната машина е пресякла дебел слой с розов хоросанов трошляк и, не успявайки преодолее участъка, се е счупила. Съобразно тази ситуация, както и според разпръснатите на повърхността парчета от тухли и късове от хоросанов трошляк с отпечатъци от квадрово – тухлен градеж, тогава се предположи наличие на масивна сграда.

В първата публикация на резултатите от наблюденията обектът бе категоризиран като „масивна каменна постройка“, означена постройка $А_{20}$ (Димитров 1992, 58-60, 62, обр. $1_{А\text{-}20}$). В каталога и картата на археологическите паметници във Външния град, издадени по случай 100-годишнината от началото на археологическите разкопки в Плиска, обектът е означен с № 92 – каменна постройка (Рашев, Димитров 1999, 52 – карта, 65).

През 1997 – 2000 г. върху същия терен археологически проучвания на големи площи (геодезично заснемане, геофизично изследване и контролни сондажи в 17 изкопа) бяха извършени от Българо – немската археологическа експедиция в Плиска (съкратено БНЕ). За съжаление, предприемайки разкопките през 2005 г., ние не разполагахме с цялостната база данни от това проучване. В няколкото кратки предварителни публикации, по неясни причини, вместо точен ситуационен план на изкопите и на изследваните геофизично площи, бяха представени общи схеми с провизорно (?!) изчертани трасета на установените по направление север – юг линейни археологически сруктури – ров и вал с „панцири“ (?) на изток от него (Henning 1999, 19-21; Henning 2000a, 76, Abb. 1; Henning 2000b, 6-15; Дончева-Петкова и др. 2001, 122; Дончева-Петкова и др. 2002, 112).

Едва след последната публикация на данните от проучванията на БНЕ, която представи тахиметрично заснемане на терена и точна ситуация на изкопите в района между Вътрешния град и Асар дере (Henning 2007, 212, 214, 215, 218, 226, 235, Fig. 3, Plates 23, 24_{left}) (обр. 2, 3, 4) стана ясно, че част от нашите сондажи са попаднали в близост с изкопи 11, 15, 17 и 22 на БНЕ. Изкопи IV и V от 2005 г. попадат съответно от север и от юг на изкоп 11; изкопи IX и X – от север и от юг на изкоп 17; изкопи X и XI – от север и от юг на изкоп 15, изкоп VIII – от юг на изкоп 22 (обр. 6).

Описание на сондажите и откритите в тях структури

Поради възприетия сондажен метод на проучване, откритата при разкопките битова керамика е в сравнително малко количество – общо 217 фрагмента. Около ¼ от тях са открити в

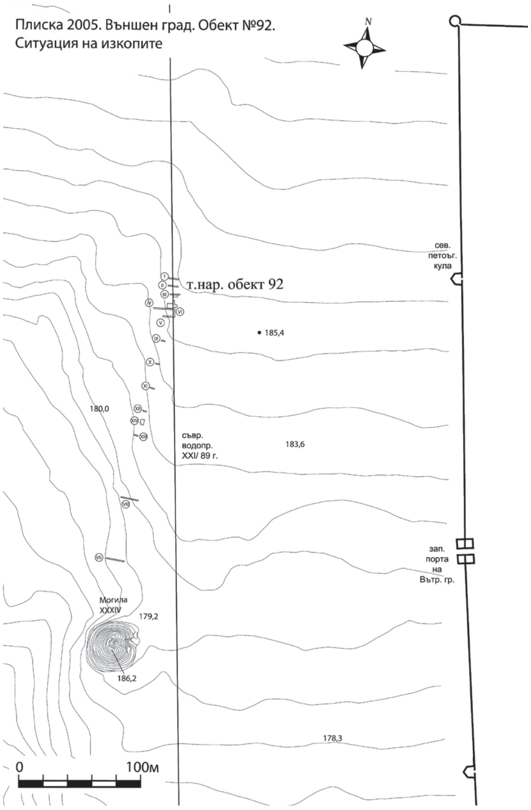
Плиска 2005. Външен град. Обект №92.
Ситуация на изкопите
N
т.нар. обект 92
I
II
III
IV
VI
V
IX
X
XI
XII
XIV
XIII
VIII
VII
• 185,4
180,0
сев.
петоъг.
кула
съвр.
водопр.
XXI/ 89 г.
183,6
зап.
порта
на
Вътр. гр.
Могила
XXXIV
179,2
186,2
178,3
0
100м

Обр. 1. Ситуация на изкопите от 2005 г. (№№ I – XIV) (изчертал маг. Ю. Савев)

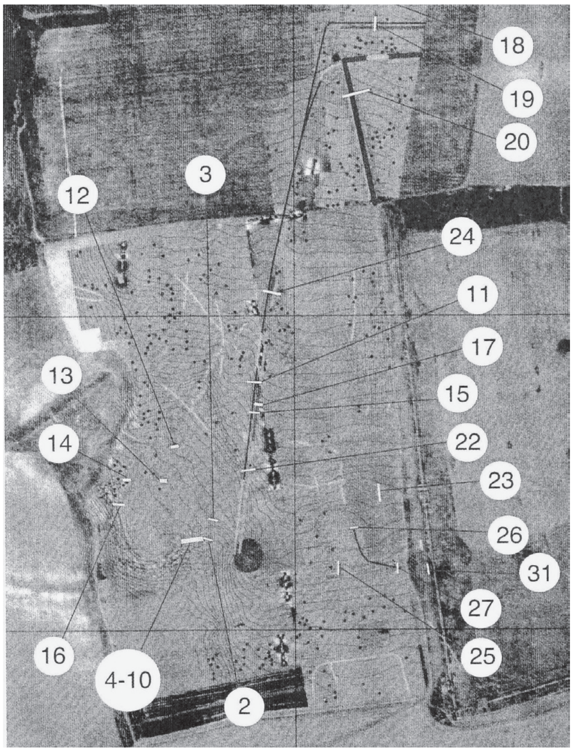
18
19
20
3
12
24
11
17
15
13
14
22
23
26
31
27
25
16
4-10
2

Обр. 2. Проучвания на БНЕ в Плиска, района между Вътрешния град и Асар дере – ситуация на изкопите (по Henning 2007)

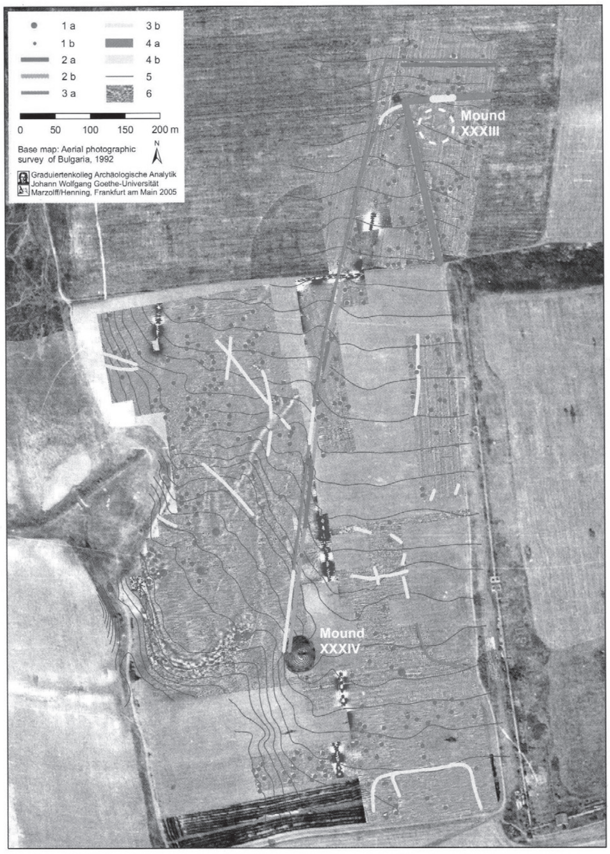
1 a
1 b
2 a
2 b
3 a
3 b
4 a
4 b
5
6
0
50
100
150
200 m
N
Base map: Aerial photographic survey of Bulgaria, 1992
Graduiertenkolleg Archäologische Analytik
Johann Wolfgang Goethe-Universität
Marzolff/Henning, Frankfurt am Main 2005
Mound XXXIII
Mound XXXIV

Pliska. Investigation area (1997-2001) west of Pliska's Inner Town; key: 1 - grubenhaus, 2 - rampart/fortification wall, 3 - ditch, 4 - broad ditch, a - confirmed, b - expected, 5 - contour lines (0.5 m), 6 - geomagnetics

Обр. 3. Проучвания на БНЕ в Плиска, района между Вътрешния град и Асар дере – фортификационни линии и вкопани жилища (по Henning 2007)

повърхностния разораван пласт, поради което са обезличени и слабо информативни. Предвид голямата отдалеченост на изкопите и частичното изследване на откритите в тях структури, керамичният материал ще бъде представен по сондажи, пластове и съоръжения, съобразно разработената от Я. Димитров класификационна схема за описание и датировка на керамиката от Плиска (Димитров 2003, 183-185; Димитров 2004, 174-195; Димитров 2007, 61-94).

Откритите в процеса на разкопките предмети, с едно изключение, произхождат от повърхностния пласт, който е бил ежегодно разораван. Така връзката им с откритите в сондажите структури е несигурна и те ще бъдат представени отделно, в края на настоящата работа.

Изкопи I – III. Още с първите три сондажа (размери 8,00 х 0,90 м, напречно на съвременното водопроводно трасе № XXI/89 г.) (обр. $1_{\text{I-III}}$, $7_{\text{I-III}}$), бе установено, че предполаганата тук сграда с масивен (квадрово – хоросанов) градеж, означавана като „обект № 92“, липсва.

Вместо това и в трите сондажа, както и в заложените през 11 и 5 м на юг от тях ***изкопи IV и V*** (размери 0,80 х 1,00 м, напречно на линията на водопроводната тръба) (обр. 1_{IV-V}, 7_{IV-V}) бе засечена рехава основа на зид с ширина 1,00 – 1,05 м (само в изкоп V ширината ѝ е 1,10 м) (обр. 7 – 11). Основата, която бе разкрита на дълбочина от 0,20 до 0,40 м от съвременната повърхност, в пласта на орницата и непосредствено под нея (обр. 8), е съставена от буци розов хоросанов трошляк (сред тях и фуги от квадров градеж), дребни ломени камъни и фрагменти от тухли. Измерена при страните, нейната дебелина е 0,25 – 0,30 м. Непосредствено върху тези сравнително плътно насипани като подложка материали, в изкопи III и V, се разкриха буци от втвърдена светложълта глина, вероятно от разложен кирпич (обр. $8_{III, V}$). Засечките по протежение на 32,50 м в петте изкопа показаха, че основата продължава на юг, по посока към западната страна на Могила XXXIV.

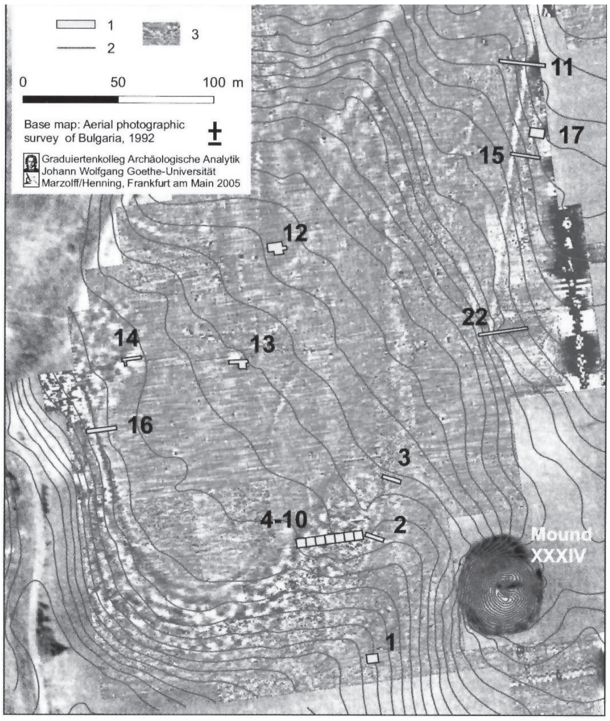
1
2
3
0
50
100 m
Base map: Aerial photographic survey of Bulgaria, 1992
Graduiertenkolleg Archäologische Analytik
Johann Wolfgang Goethe-Universität
Marzolff/Henning, Frankfurt am Main 2005
11
17
15
12
22
14
13
16
3
4-10
2
Mound XXXIV
1

Обр. 4. Проучвания на БНЕ в района между Асар дере и могила XXXIV. Легенда: 1 археологически изкопи; 2- хоризонтали на релефа; 3 –геомагнитограма на изследваните геофизично площи (по Henning 2007)

И в петте сондажа, в пласта на дълбочина до 0,50 м, бяха открити отделни животински кости и фрагментирана битова керамика с белези за датиране във втората половина на IX – средата на X в. По-голяма бе концентрацията на керамиката в изкопи III и IV, където бяха открити: 33 фр. от съдове от песъчлива глина с врязана линейна украса – гърнета (обр. 23_1) и купи; 1 фр. сиволъскава керамика – гърне с плоски дръжки, захванати за устийния ръб (обр. 25_4); 2 фр. от стомни – червеноглинени и (червено) ангобирани (обр. 27_4); 20 фр. глазирана керамика – 11 от неголеми стомни (обр. $28_{2,4}$), 2 от съдове (гърнета или чаши) с червен чиреп и безцветна глазура (обр. 28_3), както и един кръгъл жетон изработен от стена на съд (обр. 28_5).

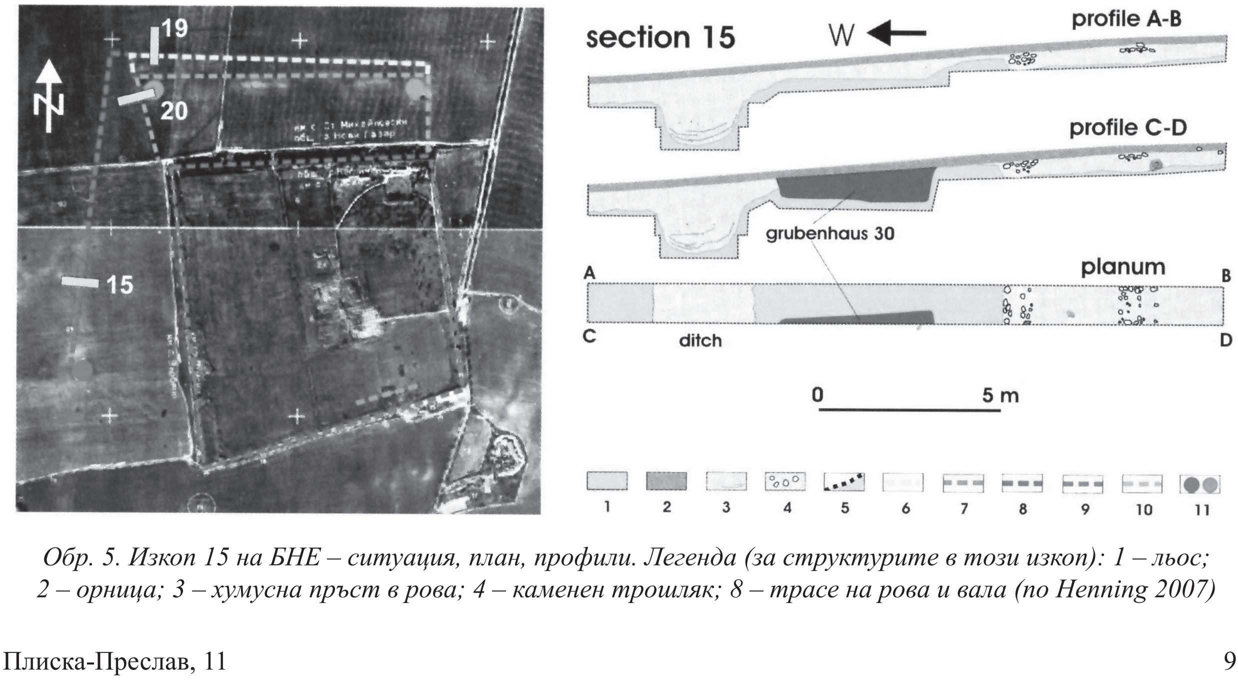
19
20
15
N
section 15
W
profile A-B
profile C-D
grubenhaus 30
planum
A
B
C
D
ditch
0
5 m
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

Обр. 5. Изкоп 15 на БНЕ – ситуация, план, профили. Легенда (за структурите в този изкоп): 1 – льос; 2 – орница; 3 – хумусна пръст в рова; 4 – каменен трошляк; 8 – трасе на рова и вала (по Henning 2007)

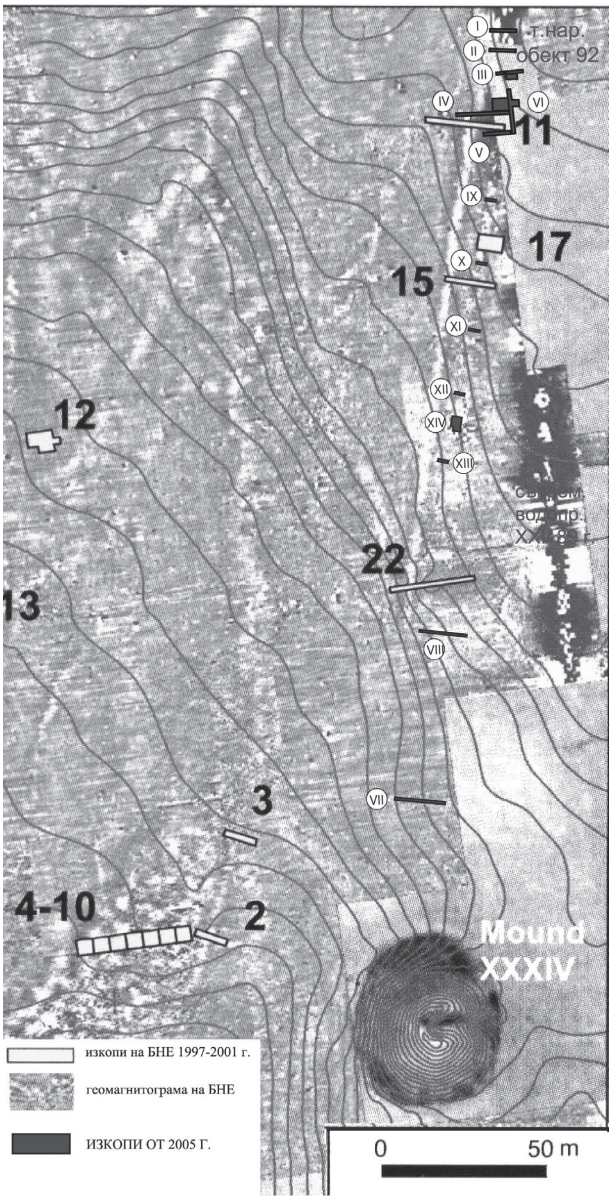
I
II
III
IV
V
VI
т.нар. обект 92
11
IX
17
X
15
XI
XII
XIV
XIII
съврем. водопр. XXI/89 г.
12
22
13
VIII
VII
3
4-10
2
Mound XXXIV
изкопи на БНЕ 1997-2001 г.
геомагнитограма на БНЕ
ИЗКОПИ ОТ 2005 Г.
0
50 m

Обр. 6. Ситуация на изкопите от 2005 г. и изкопите на БНЕ в района между Вътрешния град и Асар дере (по Henning 2007, с добавки на авторите, изчертал маг. Ю. Савев)

Ситуацията в изкоп II показа, че прокопаната още през 1989 г. траншея за водопроводна тръба (№ XXI/89 г.) е пресякла косо основата от хоросанов трошляк и ломени камъни (обр. 7_{II}, 8_{II}, 12).

Близо 10 години по-късно, същата тази основа, ведно с разположен западно и успоредно с нея (?) ров, бе регистрирана от БНЕ, първо чрез геомагнитометрични измервания, а след това (през 1998 – 2000 г.) нейното трасе бе потвърдено в 5 участъка с контролни археологически изкопи (Дончева-Петкова и др. 2001, с. 122; Henning 1999, 20; Henning 2007, 212, 214, 215, 218, 226, 235, 236, Fig. $3_{11, 15, 17, 22, 24}$, Plates 23_{2}, 24-left$_{11, 15, 17, 22}$, $28_{\text{red line, section 15}}$) (обр. $4_{11, 15, 17, 22, 24}$, 5_{2}, $6_{11, 15, 17, 22}$, $14_{\text{план: 15, легенда: 8}}$)(обр. 3, 5).[1]

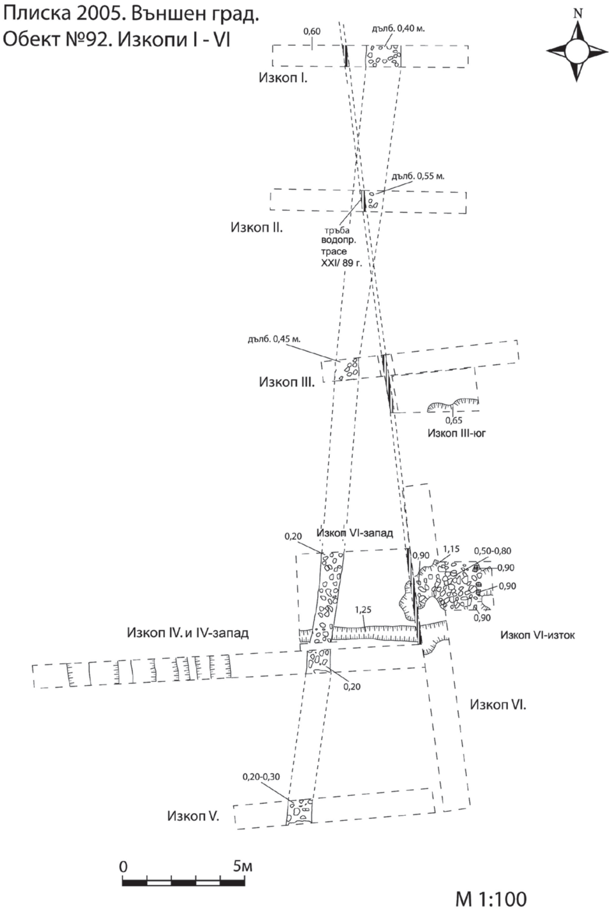
Плиска 2005. Външен град.
Обект №92. Изкопи I - VI
N
0,60
дълб. 0,40 м.
Изкоп I.
дълб. 0,55 м.
Изкоп II.
тръба водопр. трасе XXI/ 89 г.
дълб. 0,45 м.
Изкоп III.
0,65
Изкоп III-юг
0,20
Изкоп VI-запад
0,90
1,15
0,50-0,80
0,90
0,90
0,90
1,25
Изкоп IV. и IV-запад
Изкоп VI-изток
0,20
Изкоп VI.
0,20-0,30
Изкоп V.
0
5м
М 1:100

Обр. 7. Контролни сондажи от 2005 г. – план на изкопи №№ I-VI

Веднага след като бе открита, тази линейна структура бе обявена от Й. Хенинг за следа от външна (западна) облицовъчна стена („панцир“) на земнонасипен вал, който е синхронен с рова и ведно с него образува единна защитна линия с фронт на запад (Henning 1999, 20; Henning 2000b). По същото време бе изказано и друго мнение по този въпрос, според което основно-

---

[1] През 2005 г., когато все още не беше публикуван нито един точен ситуационен план на изкопите на БНЕ, за ориентиране в ситуацията на терена съдействие ни оказаха доц. П. Георгиев и проф. Л. Дончева-Петкова – участници в ръководния екип на БНЕ от българска страна. Още веднъж им благодарим за полезната предварителна информация за проучванията през 1998 – 2000 г. и главно за предоставената ни възможност да прегледаме част от текстовата и графична документация (полевия дневник за 1999 г. и заснемането на ситуация и профили в изкопи 11, 15, 17, 22 и 24).

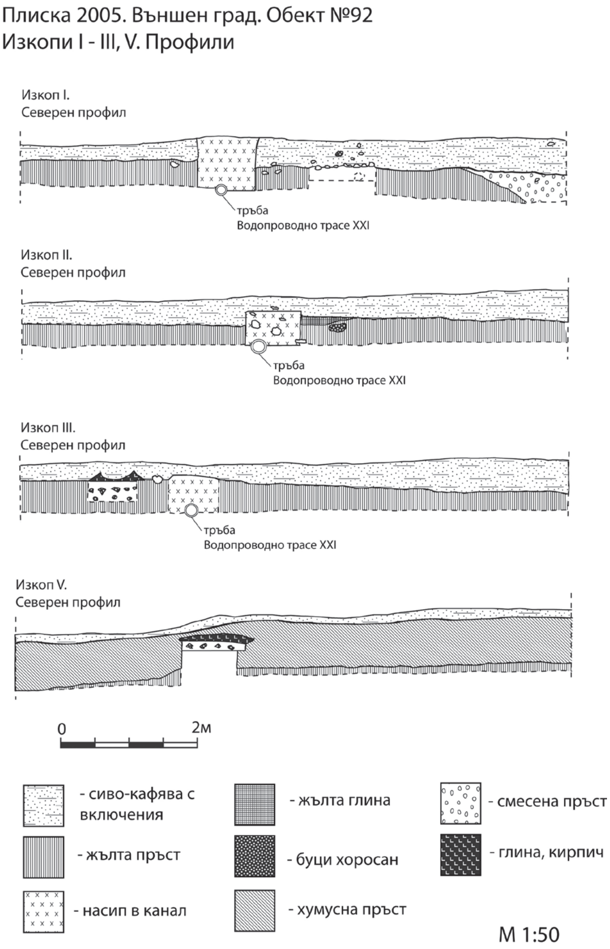
Плиска 2005. Външен град. Обект №92
Изкопи I - III, V. Профили
Изкоп I.
Северен профил
тръба
Водопроводно трасе XXI
Изкоп II.
Северен профил
тръба
Водопроводно трасе XXI
Изкоп III.
Северен профил
тръба
Водопроводно трасе XXI
Изкоп V.
Северен профил
0
2м
- сиво-кафява с включения
- жълта пръст
- насип в канал
- жълта глина
- буци хоросан
- хумусна пръст
- смесена пръст
- глина, кирпич
M 1:50

Обр. 8. Изкопи I-III, V – стратиграфски профили

то предназначение на рова е на отводнително, а не на фортификационно съоръжение (Георгиев 2000, 23). В контекста на последното определение, бе допуснато, че ивицата от хоросанов трошляк и ломени камъни от изток на рова е останка от антиерозионна преградна стена предпазваща го от запълване с наноси.[2]

В последната публикация на резултати от разкопките на БНЕ, ровът отново се интерпретира като част от защитна линия с фронт на запад, но и като „channel for the colluvium materials“ (= „канал за ерозивни материали“) (Henning 2007, 235, Plates 24_{right}, $28_{\text{Key-8}}$). В същата публикация бяха представени резултатите от контролен изкоп 15 по трасето на рова (Henning 2007, 235-236, Plate $28_{\text{section 15, Key-4, 8}}$) (обр. 5). От вътрешната му (източна) страна, в хоризонтален план и в профилите, са документирани две успоредни ивици от ломени камъни и хоросанов трошляк, които според Й. Хенинг са следи от „earthen rampart with facing dry stone walls on both sides, the outer facing of the rampart built out of demolition stone and reddish mortar material“ (Henning 2007, 236, Plate $28_{\text{Key-8}}$), т. е. вал с две „панцирни“ стени. Както в констативната си част, така и в реконструктивната ин-

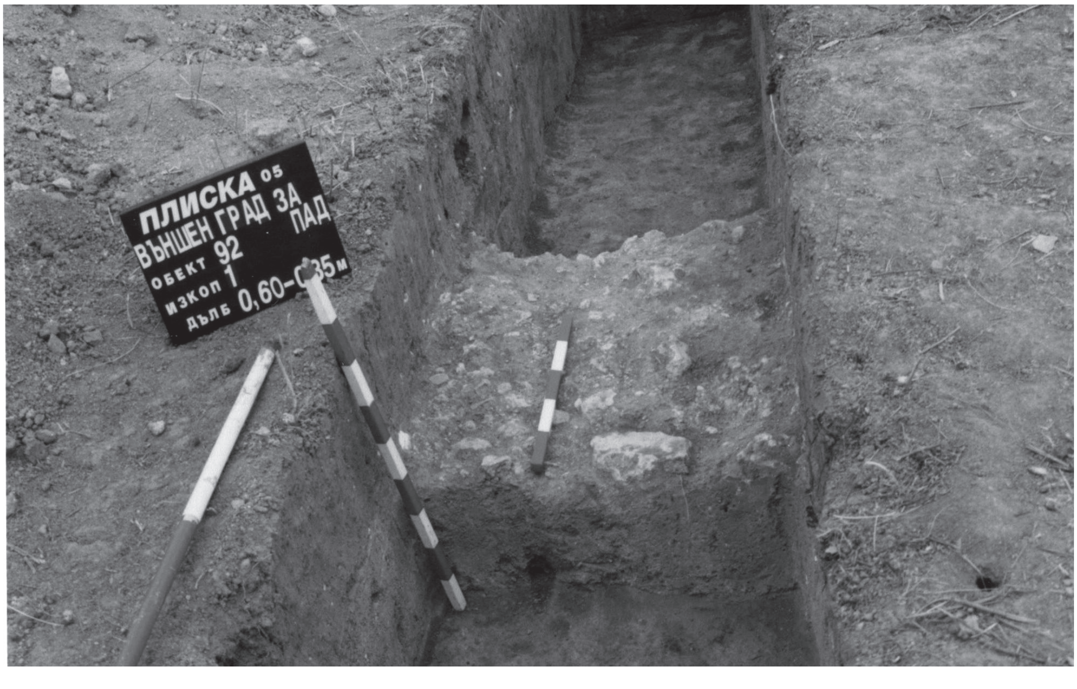
ПЛИСКА 05
ВЪНШЕН ГРАД ЗАПАД
ОБЕКТ 92
ИЗКОП 1
ДЪЛБ 0,60-0,35м

Обр. 9. Изкоп I – основата от хоросанов трошляк и ломени камъни, поглед от запад

---

[2] Мнение на П. Георгиев, отразено в текста на полевия дневник за разкопките на БНЕ през 1999 г.

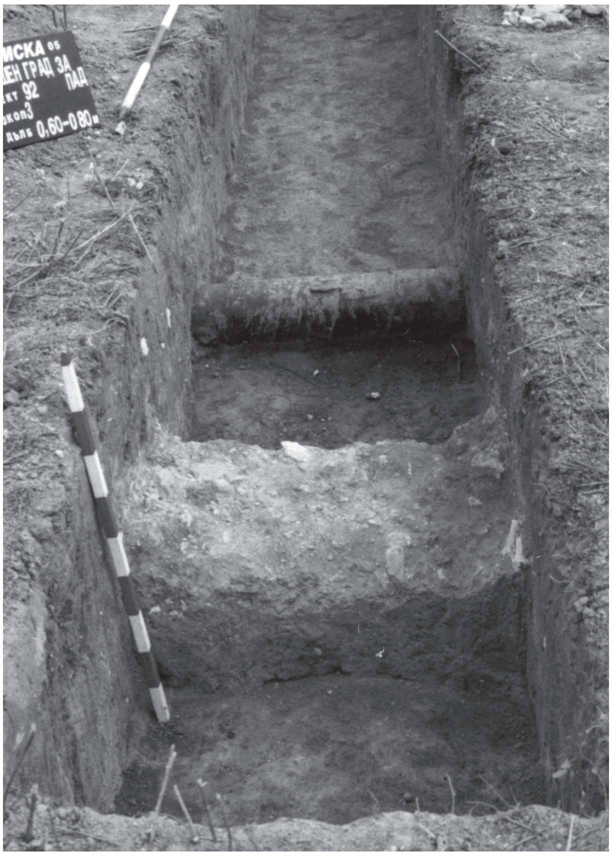

Обр. 10. Изкоп III – основата от хоросанов трошляк и ломени камъни и съвременна водопроводна тръба № XXI/ 89 г., поглед от запад

терпретация, това заключение е неубедително, тъй като данните от изкоп 15 не са подкрепени с тези от останалите контролни изкопи по трасето на рова (изкопи 11, 17, 22, 24), регистрирано според геомагнитна аномалия на разстояние от близо 280 м (Schleifer 2007, 344, Fig. 3_{2}; Henning 2007, 214, Fig. $3_{11, 15, 17, 22, 24}$, Plate $23_{\text{Key-2a}}$) (обр. 3, 4).

Липсата на достатъчно данни за градежа, но главно за трасето на общо взето несигурно установеното и с неизяснен характер линейно съоръжение от източната страна на рова бе основната причина, която ни подтикна да продължим нашите контролни сондажи, излизайки извън „ареала“ на т. нар. обект 92. Първоначално заложените 5 сондажа бяха разширени в отделни участъци (обр. $7_{\text{III-юг, IV-запад, VI-запад, VI-изток}}$), а в пространството на юг от тях, по посока към могила XXXIV, проектирахме линията на основата според вече направените засечки и заложихме още 9 изкопа (изкопи №№ VI – XIV) (обр. $1_{\text{IX-XIV}}$, $6_{\text{IX-XIV}}$). Целта на тези изкопи бе да се добият повече данни за трасето и конструкцията на стената, като се провери за отвори в нея и за (югозападен) ъгъл, а също за наличие на по-ранни или по-късни структури.

Изкоп III – юг. Изкоп III бе разширен в посока на юг (3,50 x 1,60 м) (обр. $7_{\text{III-юг}}$), за да може

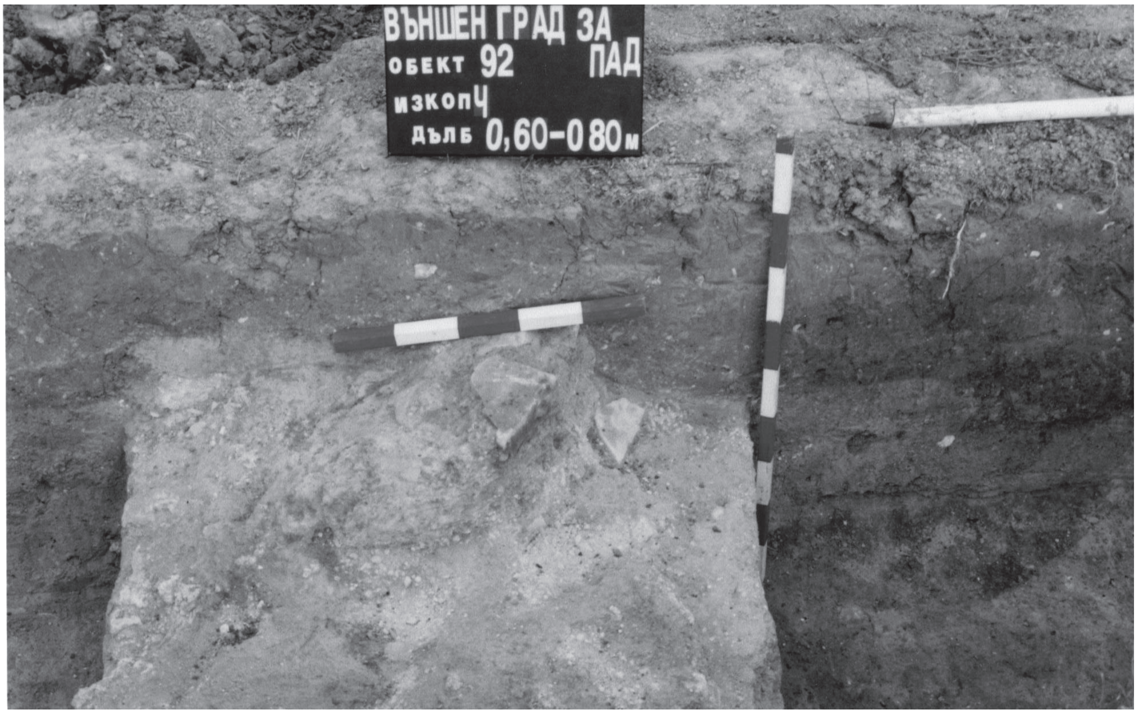

Обр. 11. Изкоп IV – основата от хоросанов трошляк и ломени камъни, поглед от юг

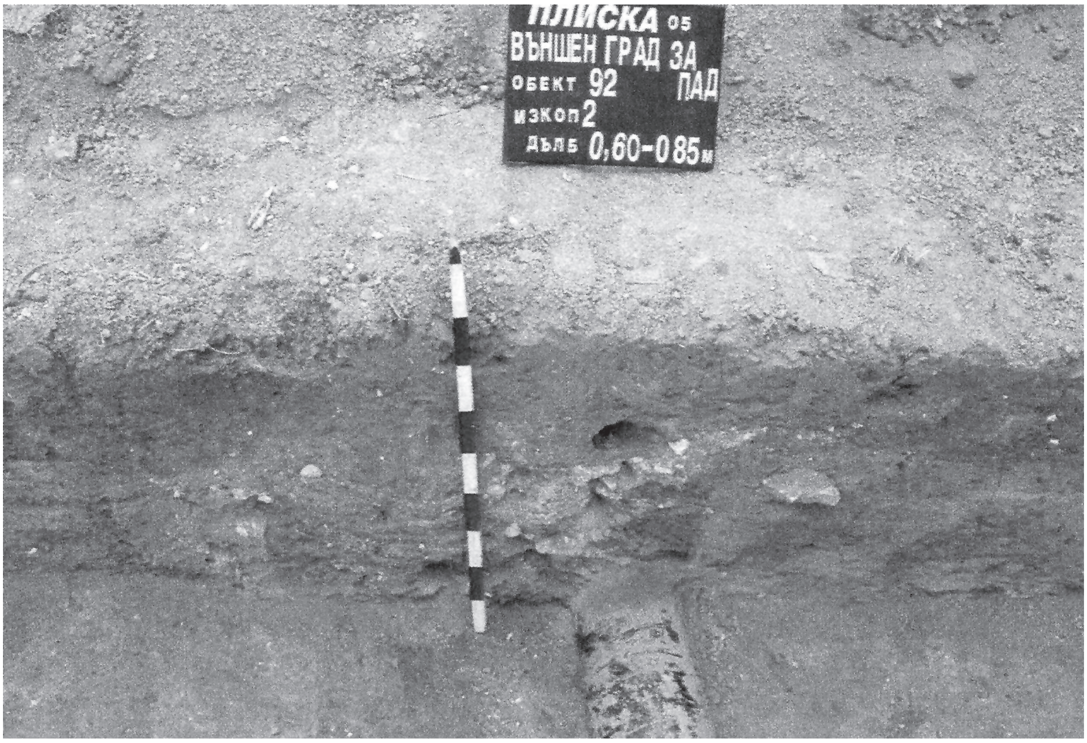

Обр. 12. Изкоп II – водопроводна тръба XXI/ 89 г. и останки от разбитата основа, поглед от север

да се потърсят очертания на структура, която да обясни откритата тук в по-значително количество фрагментирана керамика. В югоизточната част на разширението, на дълб. 0,65 м от днешната повърхност, се попадна на северния край на вкопано съоръжение, вероятно яма с битов характер. Тя бе запълнена със сивокафява пръст, в която се откриха отделни животински кости и няколко керамични фрагмента, от съдове с белези за датиране в края на VIII – първата половина на IX в.: 13 фр. от гърнета от песъчлива глина с врязана линейна украса (обр. $24_{1, 2, 3}$); 7 фр. сиволъскава керамика (обр. 26), сред които с датираща стойност е фрагментът от кана с „псевдодръжка“ (обр. 26_2).

Изкоп IV – запад. Изкоп IV бе удължен с 8 м на запад, за да може да бъде направен пълен напречен срез на рова (обр. 6_{IV}, $7_{IV\text{-запад}}$, 13).

Профилът на среза (обр. $16_{A\text{-}A1}$) показа, че ровът е прокопан в естествена вдлъбнатина (овраг) с насоченост север – юг. Вдлъбнатината е отразена в заснемането на релефа на терена (обр. 1), откъдето ясно се вижда, че тя отделя равната тераса, на която е разположена каменната крепост, от съседната от запад тераса, която е с изявен наклон по посока към Асар дере.

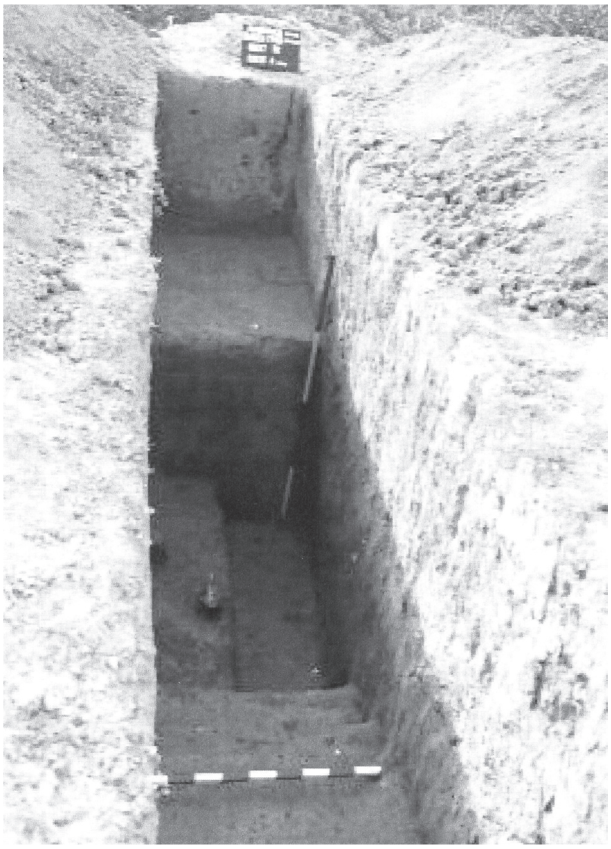

Обр. 13. Изкоп IV-запад, срезът на рова, поглед от изток

Обр. 14. Изкоп IV-запад, срез на рова – дъното при източната страна

Ровът е врязан „фуниеобразно“ в льоса, като западната му стена е права и стръмна и оформя ъгъл при дъното. Източната стена е полегата, като е начупена от два равни „отстъпа“. Ширината измерена в най-горната част на рова е 4,20 м, при ръба на горния „отстъп“ 3,50 м, а при долния „отстъп“ 1,50 м. Дъното е широко 0,70 м, „коритообразно“ извито от изток (обр. 14, 15, 16) с дълбочина 2,50 м от днешната повърхност и 2,90 м от нивото, на което се открива основата на преградната стена. Запълването на рова в източната му горна част и до дъното е от смесена равномерно сивожълта (хумусна и льосова) пръст. В западната горна част ровът е запълнен с по-светла жълтокафява пръст, като в дълбочина, покрай стръмната му западна стена, бяха проследени 2 хоризонтални прослойки от чиста льосова пръст, на ниво 0,20 и 0,50 м над дъното.

В средната част от запълването на рова, на 1,30 – 1,70 м над дъното, бяха открити 8 фрагмента керамика: 5 фр. от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, 2 фр. от сиво – лъскави гърнета и стомни (обр. 25_3), 1 фр. от червеноглинена стомна. На 0,30 – 0,40 м над дъното се намериха 3 фрагмента от тухли с полепнал по тях хоросан. Прави впечатление, че в запълването на рова липсваха животински кости, с изключе-

Обр. 15. Изкоп IV-запад, срез на рова – дъното, поглед от юг

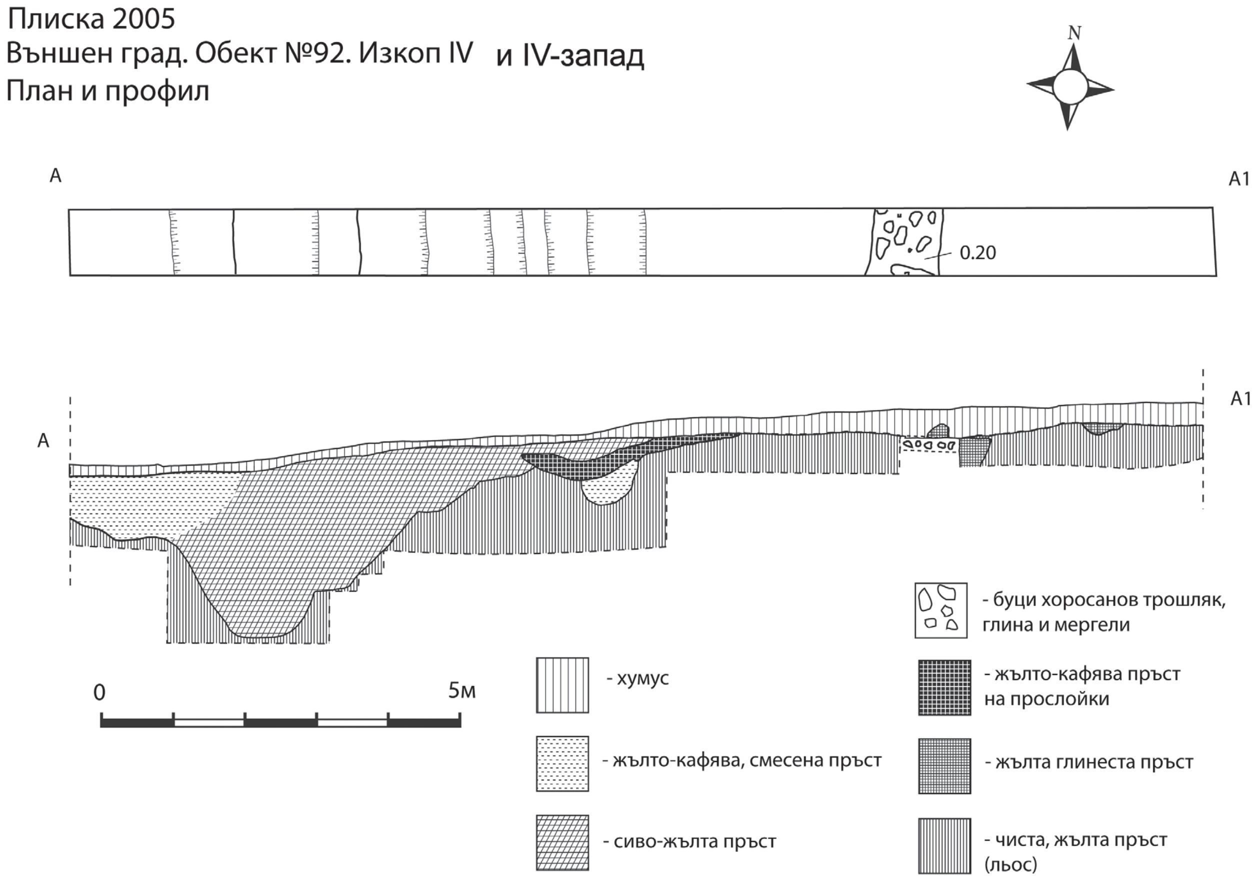
Плиска 2005
Външен град. Обект №92. Изкоп IV и IV-запад
План и профил
N
A
A1
0.20
A
A1
0
5м
- хумус
- жълто-кафява, смесена пръст
- сиво-жълта пръст
- буци хоросанов трошляк, глина и мергели
- жълто-кафява пръст на прослойки
- жълта глинеста пръст
- чиста, жълта пръст (льос)

Обр. 16. Изкоп IV и IV-запад, план и профил по северната страна

ние на ашик от говедо, без следи от използване.

На 1,40 м източно от рова, в северния и южен профили на контролния изкоп, бе регистрирана в срез траншея, която в този участък е с посока север – юг (обр. $16_{A\text{-}A1}$). Траншеята е широка в горната част 0,75 м, има леко наклонени стени и „коритообразно“ извито дъно, което е широко 0,30 – 0,50 м, на дълбочина 1,00 м от съвременната повърхност. Запълнена е със смесена жълтокафява (льосова и хумусна) пръст, като в горната част на запълването се открояват 6 – 7 равномерни прослойки. За предназначението на това съоръжение засега трудно може да се каже нещо определено. Все пак, ако се съди по наклона на стените, коритообразната извивка на дъното и най-вече по характера на нейното запълване, откритата траншея може да се определи по-скоро като канавка, отколкото като легло на дървена ограда.

На 3,70 м източно от траншеята, в двата среза на изкопа, бе разчистена основата на преградната стена, която тук е с дебелина от 0,20 м.

Изкоп VI (размери 7,00 х 1,20 м) бе заложен непосредствено от изток на водопроводната тръба, свързвайки изкопи IV и V (обр. 7_{VI}). В северната му част се попадна на пласт с разпръснати нарядко камъни и изкопът бе удължен с 6,50 м на север, като бяха направени две негови разширения – източно (2,25 х 2,00 м) и западно (обр. 7) .

Изкоп VI – запад (5,00 х 4,00 м) (обр. $7_{VI\text{-запад}}$, 17, 18). В западното разширение на изкоп VI, на дълбочина 0,20 м, бе разкрита 5-метрова отсечка от основата на преградната стена. Нейните две страни са почти прави, което показа, че действително се касае за субструкция на зид, а не за обезличен вследствие на разораването „панцир“ от външната страна на вал, каквато възможност бе обсъждана в публикациите на резултати от разкопките на БНЕ (вж. за това по-горе). Важен резултат от разкриването на основата в изкоп VI-запад е, че източно от нея не се откри паралелна ивица от ломени камъни, каквато е констатирана в изкоп 15 на БНЕ (Henning 2007, 235-236, Plate $28_{\text{section 15, key – 4}}$) (обр. 5).

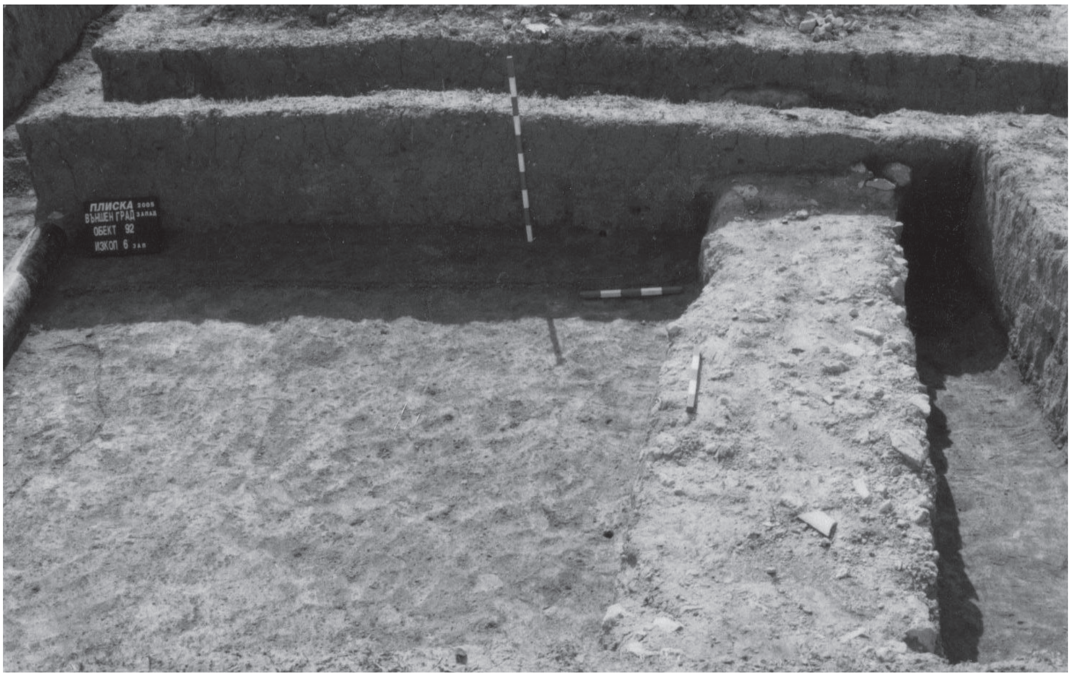

Обр. 17. Изкоп VI-изток, основата на стената и траншеята с посока И-З под нея, поглед от север

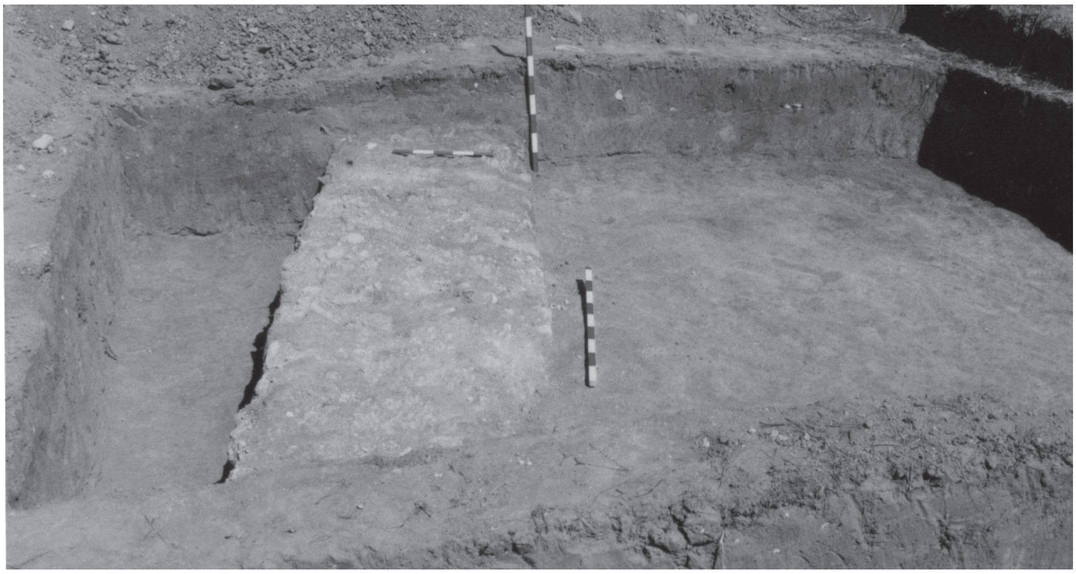

Обр. 18. Изкоп VI-запад, основата на стената, поглед от юг

И тук, както в изкоп V, непосредствено над подложката от хоросанов трошляк, ломени камъни и фрагменти от тухли, бяха открити останки от кирпич, вероятно от суперструкцията на стената.

Освен преградната стена, в южната част на изкопа бе разкрита 6-метрова отсечка от още една линейна структура – траншея, която е ориентирана изток – запад и продължава в непроучен терен, насочвайки се перпендикулярно към рова (обр. $7_{\text{VI-запад}}$). Границите ѝ бяха очертани на дълбочина 0,55 м от днешното ниво на терена (обр. 17). Ширината на траншеята е 0,40 – 0,60 м, стените са отвесни, дъното равно – на дълбочина 1,25 м, в льоса. В запълващият я насип от тъмнокафявосива пръст бе открит само един фрагмент от гърне с врязана украса от прави линии (възможната датировка е в IX – X в.). Траншеята, която най-вероятно е легло на дървена ограда, е залегната от преградната стена, т. е. е по-ранна от нея. В бъдеще би било особено важно да се изследва съотношението между траншеята и рова, което ще допълни съществено данните за относителната хронология на четирите линейни структури, попадащи в изкопи IV и VI.

В орницата и в пласта, в който е вкопана основата, бяха открити неголямо количество животински кости, отделни бучки железен шлак и фрагментирана битова керамика от X в. (10 фр. от гърнета с врязана линейна украса).

Изкоп VI – северно и източно разширения (обр. $7_{\text{VI-изток}}$). На дълбочина 0,20 м от съвременния терен, бе разчистено струпване от едри ломени камъни, буци розов хоросан и отделни фрагменти от тухли, които лежат в смесена насипна пръст, съдържаща животински кости, едри буци железен шлак и опалена до червено глина, както и фрагментирана керамика. Само в източното разширение на изкопа камъните от струпването изглеждат като подредени в структура на зид. Тук те бяха разкрити на дълбочина 0,80 м от съвременния терен и достигат височина от 0,30 – 0,40 м. Повечето от камъните имат неправилна форма, но някои са с прави ъгли и с размери до 0,50 х 0,47 м. В западната ѝ част тази структура е била унищожена при изкопаването на траншеята за водопроводна тръба (обр. $7_{\text{VI, VI-изток}}$, 19). Възможност за изясняване на нейния характер би дало доразкриването ѝ в посока на изток. Засега, въз основа на характеристиката на битовата керамика, може да се каже, че структурата датира от X в. Около камъните, на дълбочина от 0,40 до 0,90 м, бяха открити общо 80 фр. керамика: 63 фр. от гърнета с врязана линейна украса (обр. $23_{5,\,6}$); 14 фр. сиволъскава – от делви (обр. $25_{1,\,6}$) и гърнета (обр. 25_{5}); 3 фр. глазирана, сред тях и устие от паница (обр. 28_{1}).

В насипа, около струпването с камъни, бе открито шило от кост, с останки от оцветяване с червена боя.

От южната и западна страни на струпването бяха рзкрити повърхностно няколко по-големи камъка, които лежат в насип, запълващ голяма яма с дълбочина повече от 1,10 м.

На 0,50 м южно от структурата с едри ломени камъни, след престъргване на дълбочина 0,80 м, се очерта северната граница на траншеята с посока изток – запад, която тук е запълнена със смесена чернофсива пръст.

Изкопи VII и VIII (размери 15,00 х 0,80 м и 14,50 х 0,80 м) бяха заложени съответно на 50 и на 100 м северно от могила XXXIV, напречно на линията на преградната стена (обр. $1_{\text{VII, VIII}}$, $6_{\text{VII, VIII}}$). И в двата изкопа бе достигната дълбочина 0,60 м от днешното ниво, без да се попадне на културен пласт или на вкопани структури. Само в западния край на изкоп VII, по северния профил, като че ли има „вкопавне“, което е запълнено с по-тъмна кафява, хумусна пръст.

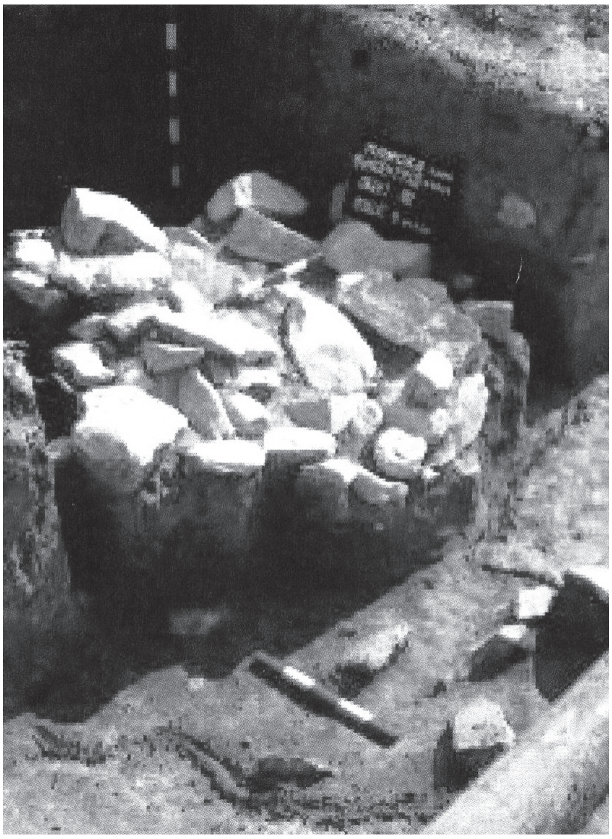

Обр. 19. Изкоп VI-изток – структурата с ломени камъни, поглед от СЗ

След като тези две контроли показаха, че основата на преградната стена не достига на юг до могила XXXIV, проследяването на нейното трасе бе продължено в обратна посока.

Изкопи IX – XIII. Петте изкопа, които бяха заложени през 20 м в отсечката между изкопи V и VIII, са с размери 3,00 х 0,80 (обр. $1_{\text{IX-XIII}}$, $6_{\text{IX-XIII}}$). Навсякъде, с изключение на изкоп XIII, в орницата или непосредствено под нея, бяха разкрита останки от основата на преградната стена – в изкоп IX на дълбочина 0,20 м, в изкоп X на 0,30 м, в изкоп XI на 0,40 м, в изкоп XII на 0,35 м (обр. $21_{\text{IX-XIII}}$). Във всички изкопи характеристиката ѝ е една и съща – като тази в изкопи I – VI.

Керамиката от пласта, в който е вкопана осно-

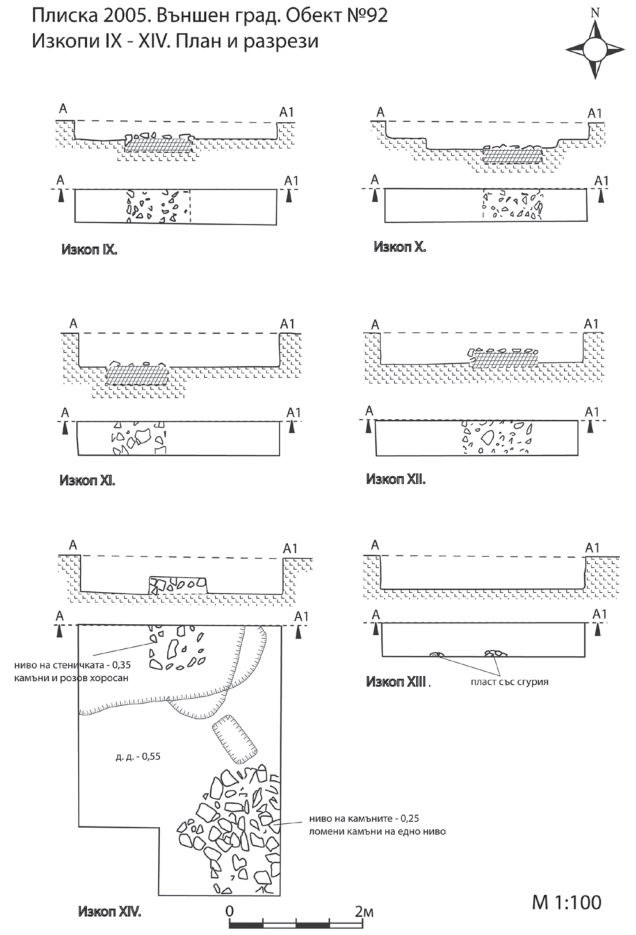
Плиска 2005. Външен град. Обект №92
Изкопи IX - XIV. План и разрези
N
A
A1
Изкоп IX.
Изкоп X.
Изкоп XI.
Изкоп XII.
Изкоп XIII .
пласт със сгурия
ниво на стеничката - 0,35
камъни и розов хоросан
д. д. - 0,55
ниво на камъните - 0,25
ломени камъни на едно ниво
Изкоп XIV.
0
2м
M 1:100

Обр. 21. Изкопи IX – XIV – планове и разрези

вата на преградната стена и от покриващият я орен пласт, е от съдове с белези за датировка в X в. – 36 фрагмента от гърнета от песъчлива глина с врязана линейна украса, 2 фр. сиволъскава керамика, 2 фр. глазирана керамика от гърнета (обр. 28_6) и стомни (обр. 28_7). Налице са, обаче, и единични фрагменти от амфоровидни стомни – светлоглинени (обр. $27_{1, 2}$) и червеноглинени (обр. 27_3), чието разпространение в Плиска е в границите на IX в. По-голяма концентрация на фрагментите бе установена в изкопи IX и XI.

В изкоп XIII, където липсваха останки от основата, льосът бе достигнат на дълб. 0,50 м. В южния профил на изкопа, на дълбочина 0,30 м, бе засечен северния край на две малки структури (ями ?) и прослойка от сипкава сивопепелява пръст, въглени и желязна сгурия (обр. 21_{XIII}).

Изкоп XIV (3,00 x 4,00 м) бе заложен на 10,00 м северно от изкоп XIII (обр. 1_{XIV}, 6_{XIV}). Основата от хоросанов трошляк, ломени камъни и късове от тухли бе разкрита в северния край на изкопа, на дълбочина 0,35 м. Тук тя е широка 0,85 м и завършва на юг с дъговидна извивка, като „застъпва“ петно от насипна тъмнокафявосива пръст (обр. 21_{XIV}, 20). Очертани на дълбочина 0,55 м, границите на петното оформят югоизточния край на голяма структура, която продължава в непроучен терен на север и на запад и най-вероятно

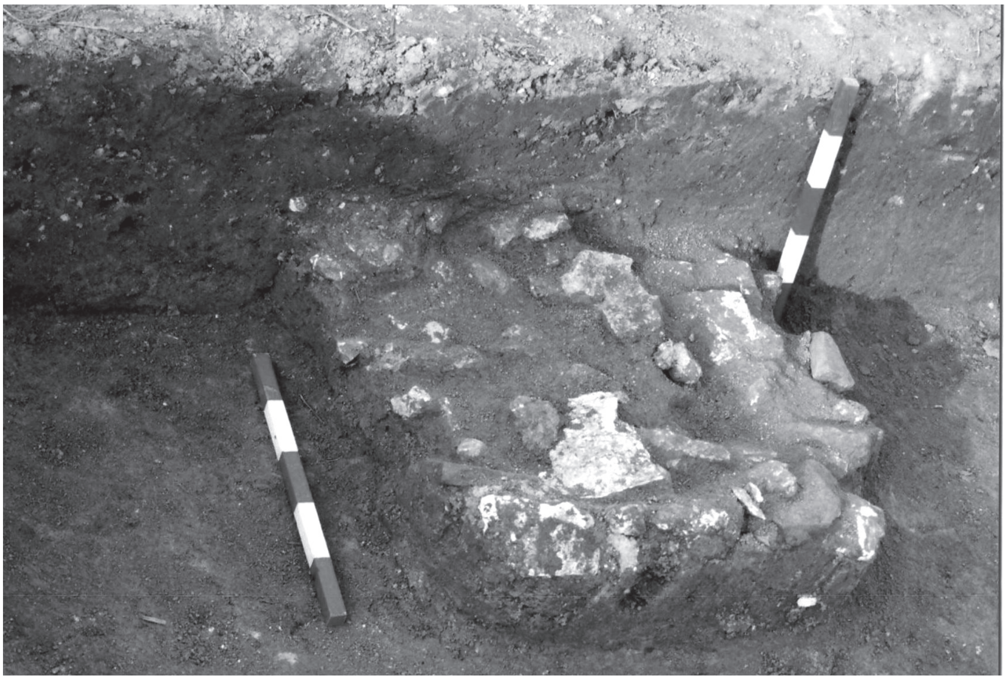

Обр. 20. Изкоп XIV – прекъсване в основата на стената, поглед от юг

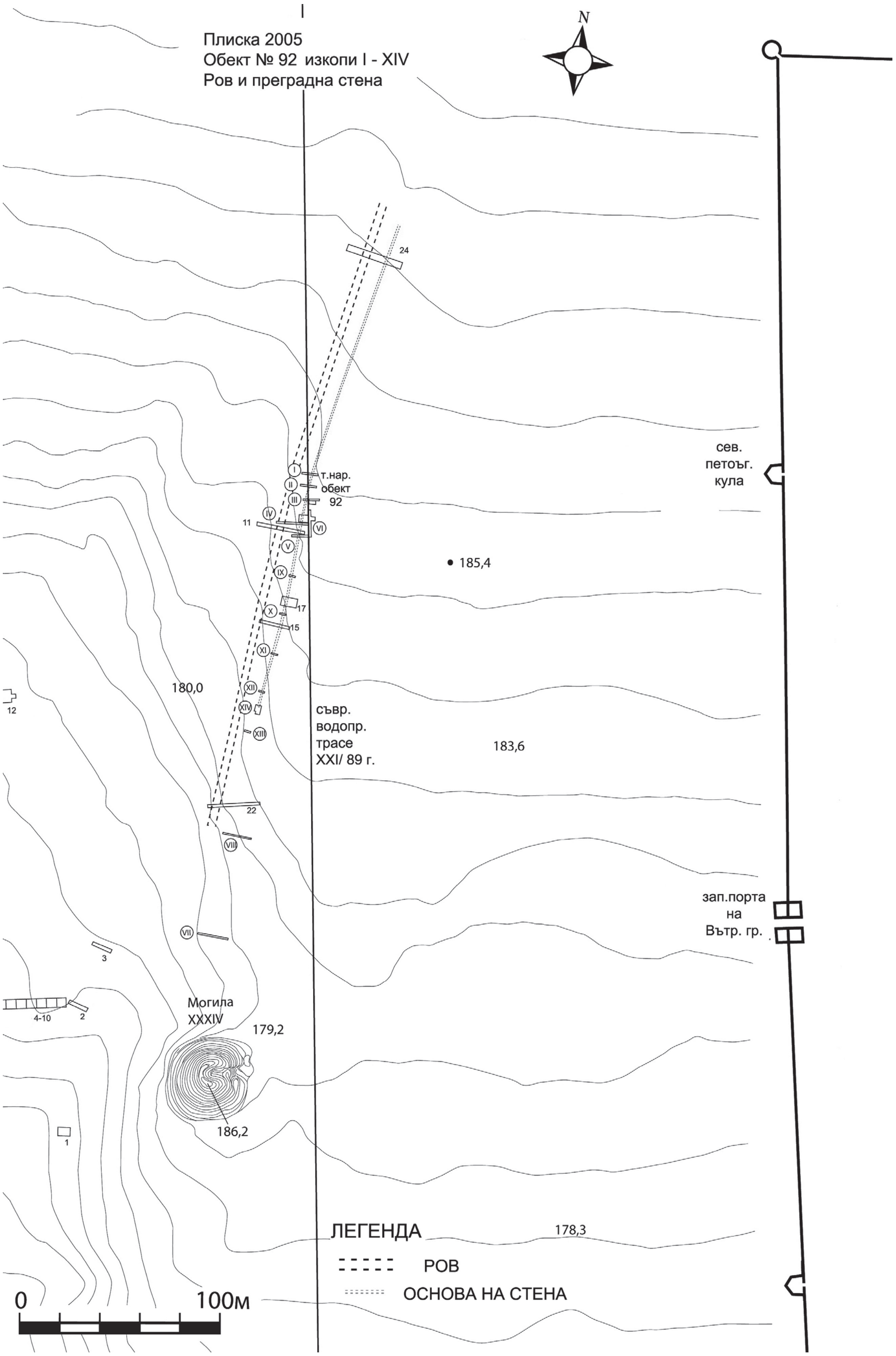
Плиска 2005
Обект № 92 изкопи I - XIV
Ров и преградна стена
N
24
сев.
петоъг.
кула
т.нар.
обект
92
I
II
III
IV
VI
11
V
185,4
IX
X
17
15
XI
180,0
12
XII
XIV
XIII
съвр.
водопр.
трасе
XXI/ 89 г.
183,6
22
VIII
зап.порта
на
Вътр. гр.
VII
3
4-10
2
Могила
XXXIV
179,2
186,2
1
ЛЕГЕНДА
178,3
РОВ
ОСНОВА НА СТЕНА
0
100м

Обр. 22. Ситуация на линейните структури в района между Вътрешния град и Асар дере (I-XIV – изкопи от 2005 г.; с арабски цифри – изкопи на БНЕ) (изчертал маг. Ю. Савев) е жилище – полуземлянка (?). В запълващият я насип бяха открити животински кости, късчета железен шлак и 2 фрагмента от стомни покрити със зелена глазура (датировка в X в.).

В югоизточния ъгъл на изкопа бе разчистен разсип от едри ломени камъни, които са на ниво, приблизително равно с това на останките от основата (обр. 21_{XIV}). Между тези две структури, на дълбочина 0,55 м, се очерта четвъртита яма (размери 0,80 х 0,45 м), която е запълнена със същата като в землянката насипна пръст.

Относителна хронология и датировка на структурите

Въз основа на данните от сондажите може да се заключи, че като цяло обхванатият от проучването терен е бил обитаван през периода от около средата на VIII в. докъм последната четвърт на X век. Според установените стратиграфски съотношения на структурите и главно въз основа на находките от битова керамика, хронологически могат да се разграничат две фази:

Фаза 1 (втора половина на VIII в. – докъм края на IX в.)

Жилищен район на запад от т. нар. Вътрешен град. За обитаването на терена през този период свидетелстват находките от кости и керамика в частично проучената битова (?) яма в изкоп III – юг, както и медната монета на Никифор I Геник (802 – 811 г.). Поради близостта си с Асар дере, равната тераса западно от Вътрешния град изглежда е била заселена още през VIII в. Това се потвърждава и от наблюденията по трасето на изкопа за съвременен водопровод № XXI/89 г. (обр. 1, 22), където в отсечката на юг от т. нар обект 92 са регистрирани общо 10 жилища – полуземлянки, част от които според керамичните находки са датирани в VIII – IX в. (Димитров 1992, 59, 66, обр. 1-$Б_{26}$; Рашев, Димитров 1999, 52- карта/C_{38}, 67; Dimitrov 2007, 262, Abb. 5-C_{38}; Димитров, под печат). В изкоп 15 на БНЕ е регистрирано жилище – полуземлянка (жилище № 30 по номерацията на БНЕ), което въз основа на съотношение с рова и преградната стена е отнесено към „късния IX в.“ (Henning 2007, 236, Plate $28_{\text{section 15}}$) ф (обр. $14_{\text{section 15}}$).

Траншея от дървена ограда. Най-вероятно в тази фаза следва да се отнесе новооткритата отсечка от траншея – легло на дървена ограда (?) с насоченост изток – запад (изкопи VI и VI – запад). Припокрита от основата на преградната стена, тя със сигурност е по-ранна от нея. Ако се съди по нивото ѝ на очертаване, траншеята е относително по-ранна и от структурата с ломени камъни, която бе проучена частично в изкопи VI и VI – изток. Съотношението на траншеята изток – запад с рова и с траншеята по направлението север – юг (изкоп IV – запад) остава неясно на този етап от проучването.

Отводнителен ров. Данните от контролните сондажи от 2005 г. показаха, че във Фаза 1 найвероятно е бил изкопан и е функционирал ровът. Битовата керамика, която бе открита в горната част от запълващата го ерозивна пръст, всъщност бележи terminus antae quem на използването му. Както вече посочихме, въпреки, че фрагментите са в ограничено количество и твърде обезличени, като цяло те могат да се датират в края на IX – X в.

Установените през 2005 г. (в изкоп IV – запад) данни за рова – параметри, конфигурация на стените и състав на запълването, са общо взето идентични с данните получени в изкоп 15 на БНЕ (Henning 2007, 235, Plate $28_{\text{section 15}}$).

По отношение на линейните структури от източната страна на рова, обаче, данните от нашите изкопи се различават съществено.

Срезът в изкоп IV – запад показа категорично липсата на вал от вътрешната (източна) страна на рова и по такъв начин потвърди мнението, че той (ровът) е бил изкопан не като част от защитна линия, а като отточен канал. Важно за отбелязване обстоятелство е, че трасето на рова е съобразено с геоморфологията на терена. То следва точно естествена вдлъбнатина, която е с наклон в посока към Асар дере и изглежда е била „доустроена“ така, че да може да поема поройни води, отклонявайки ги встрани от жилищния район, но главно от могила XXXIV. Впрочем, на геомагнитограмата на БНЕ ясно се вижда, че аномалията индикираща трасето на рова не достига до могила XXXIV и никъде не чупи встрани (Schleifer 2007, 344, Fig. 3_2), както е логично да се очаква, ако ровът бе (елемент от) фортификационо съоръжение.

В участъците проучени през 2005 г. от източната страна на рова бяха открити останки само от една стена, която по ориентация, ширина и начин на градеж съответства на линейната структура, означавана от Й. Хенинг като външна (западна) стена на вал. Липсата на вал и на следи от втора

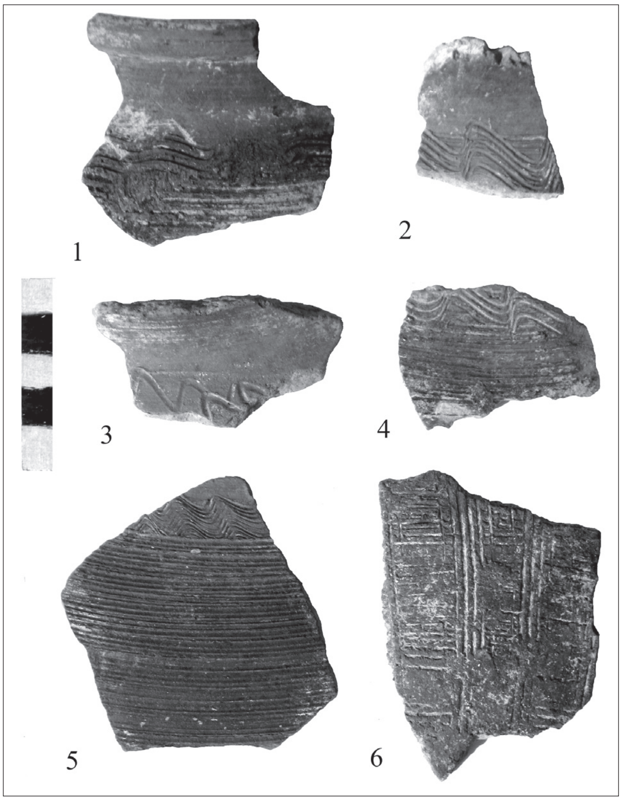

Обр. 23. Фрагменти от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, X в.: 1-4 от пласта 0,30 – 0,50 м в изкопи III и IV; 5-6 – от структурата с ломени камъни в изкоп VI-изток

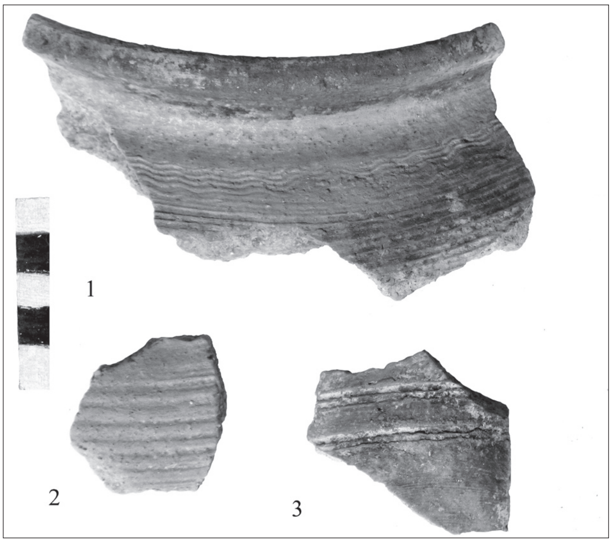

Обр. 24. Фрагменти от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, IX в.: 1-3 – от яма в изкоп III-юг

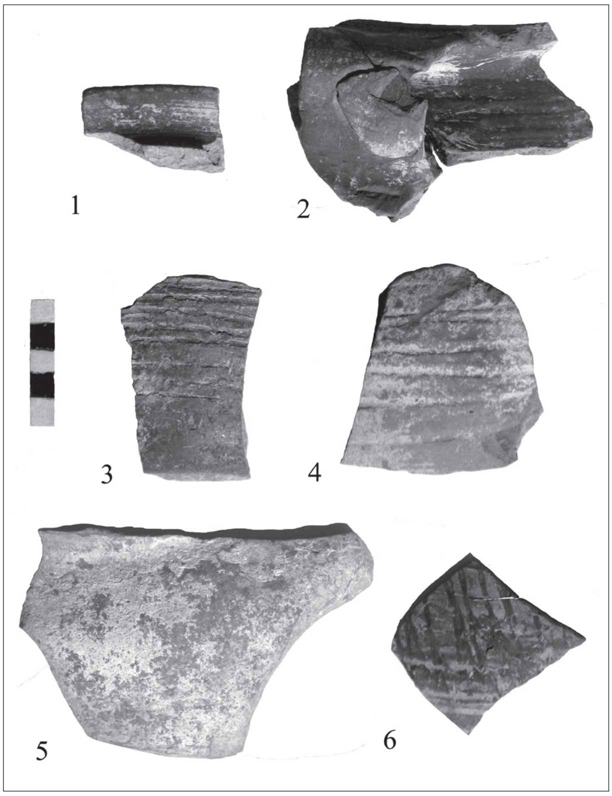

Обр. 25. Сиво-лъскава керамика: 1-2, 5, 6 – фрагменти от делва и от гърнета, X в. – от структурата с ломени камъни в изкоп VI-изток; 3 – фрагмент от гърне, IX-X в. (?) – от изкоп IV-запад, запълването на рова; 4 – фрагмент от гърне с дръжки, X в. – от пласта 0,30-0,50 м в изкоп III

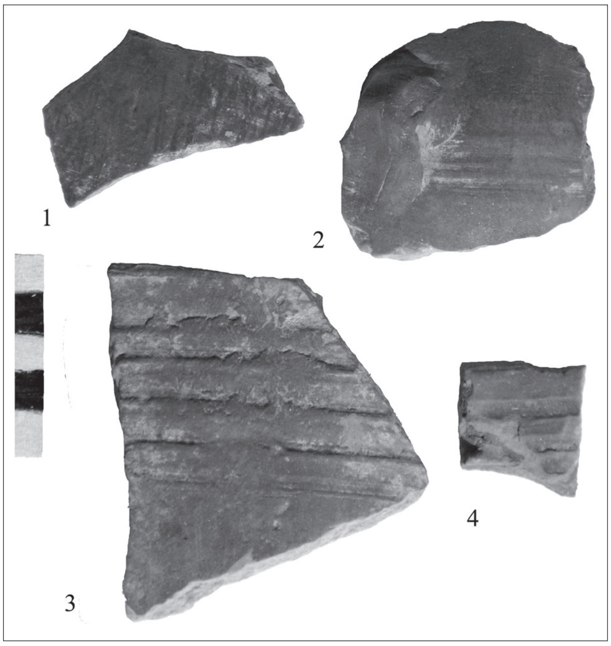

Обр. 26. Сиво-лъскава керамика, кр. на VIII – IX в.: 1-4 – от яма в изкоп III-юг

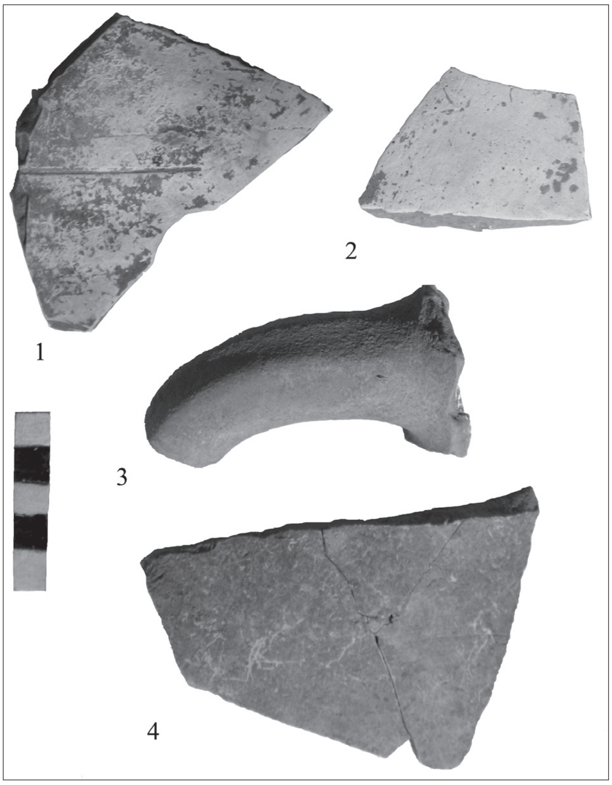

Обр. 27. Фрагменти от стомни, светлоглинени (покрити с червена ангоба) и червеноглинени, на бързо колело, IX в.: 1-3 – от пласта 0,40 – 0,60 м в изкопи IX и XI; 4 – от пласта 0,20-0,40 м в изкоп I

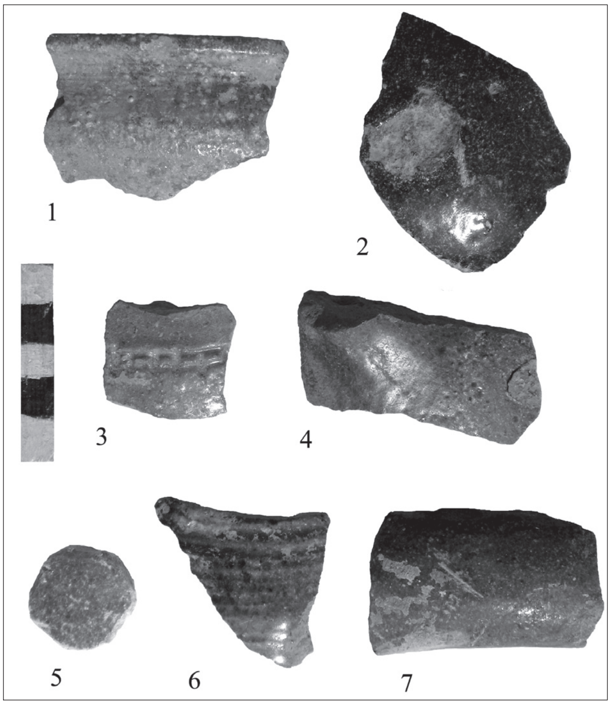

Обр. 28. Фрагменти от глазирани съдове, X в.: 1 – устие от купа – от структурата с ломени камъни в изкоп VI-изток; 2-5 – от стомни, гърнета и чаши, пласта 0,30-0,50 м в изкопи III-IV; 6-7 – от пласта 0,30-0,50 м в изкопи IX и XIII

стена бе установена първо в хоризонтален план с проучването на терена в границите на изкоп VI – запад, което наблюдение се потвърди с направения в изкопи IV и IV – запад пълен срез, обхващащ рова и дълъг 10 м участък на изток от него.

Между данните от проучването на участъка в нашия срез в изкоп IV – запад и среза в изкоп 15 на БНЕ (разположен на 50 м по на юг) има и друга разлика – отстоянието на преградната стена (основата от хоросанов трошляк и ломени камъни) от рова. В нашият изкоп IV и IV – запад то е 5,80 м, докато в изкоп 15 на БНЕ е 6,20 м. Макар и малка, тази разлика в отстоянието на двете линейни съоръжения заслужава внимание, защото е констатирана и в други сондажи на БНЕ по трасето на рова: в изкоп 22 отстоянието е 1,60 м (Дончева-Петкова и др. 2001, с. 122), а в изкоп 24 около 7,20 м.[3] За изкопи 11 и 17 не разполагаме с данни, но и така е ясно, че линиите на двете съоръжения – рова и стената, не са абсолютно успоредни една на друга (обр. 22).

Друга разлика между нашия контролен срез и срезовете на БНЕ е, че само в изкоп IV – запад от 2005 г., между рова и преградната стена, бе установена траншея – канавка, която специално в този участък е третата линейна структура по направлението север – юг. Стратиграфският профил показа, че тя е било изкопана по-късно от рова, но преди отстоящата на 3,70 м източно от нея преградна стена.

Фаза 2 (края на IX в. – докъм третата четвърт на X в.)

Жилищният район. В сравнение с предходната фаза обитаването на района е по-интензивно. В изкопи I – V и VI – запад бе засвидетелстван културен пласт с животински кости, късчета обгоряла глина (от пещи ?) и значително количество фрагментирана керамика, сред която сравнително голям е делът на глазираните съдове. За определяне на горната хронологическа граница е показателна липсата на фрагменти от византийски амфори, „тънкостенна“ керамика на бързо колело, а също и на византийски анонимни фолиси от клас А1 и следващи класове.

---

[3] Непубликувани данни от разкопките на БНЕ през 2000 г.

Към тази фаза, въз основа на находките от битова керамика, се отнасят частично проучените жилищни и/или производствени (?) структури в изкопи VI – изток, XIII и XIV. Те трябва да се синхронизират с няколко жилища – полуземлянки от края на IX – X в., които са регистрирани само на 20 – 50 м източно и южно от проучените през 2005 г. участъци, при наблюденията по трасето на съвременен водопровод № XXI/89 г. (Димитров 1992, 59, 66, обр. 1/ $Б_{26}$; Рашев, Димитров 1999, 52 – карта/ C_{38}, 67; Dimitrov 2007, 262, Abb. 5/ C_{38}; Димитров 2013, 301, кат. № 40,41, табл. $XLI_{C37, C38}$).

Преградната стена (обр. 24) може да се определи като най-късната от разкритите през 2005 г. общо 3 линейни структури по направление север – юг, както показа стратиграфският профил по северната страна на изкоп IV – запад.

Чрез сондажите от 2005 г. нейното трасе бе проследено на разстояние 120 м, като основата ѝ, разкрита в изкопи №№ I – XII и в северната част на изкоп XIV, навсякъде е с еднообразна характеристика.

В изкопи VII, VIII и XIII не бяха открити следи от основата, а в изкоп XIV бе констатирано, че тя завършва на юг с дъговидно извита „страница“ и „ляга“ над вкопана структура (землянка ?) от фаза 2. Не може да се каже със сигурност дали тази напречна „страница“ в стената се е оформила при целенасочено избиване на отвор в нея още през средновековието. Като се има предвид, че същата линейна структура е „засечена“ в изкоп 22 на БНЕ (т. е. на около 50 м южно от нашия изкоп XIV) (Дончева-Петкова и др. 2001, 122; Henning 2007a, 214, Fig. 3_{22}), както и факта, че останките от основата на места се откриваха съвсем плитко, не изключваме възможността прекъсването на съоръжението да е резултат от дълбока оран или някакви съвременни изкопни работи в този участък.

Останки от основата на стената са „засечени“ в една линия на разстояние около 280 м в изкопи 11, 15, 17, 22 и 24 на БНЕ (Henning 2007a, 214, Fig. $3_{11, 15, 17, 22, 24}$, 235-236, Plate 23_{Key-2a}). Засега не са разкрити ъгли и чупещи по посока на Вътрешния град трасета, каквито би следвало да са налице, в случай, че стената е била изградена като защитна линия или ограда. Не може да се счита за потвърдено и другото обяснение на съоръжението – като своеобразна антиерозионна преграда, тъй като цялостното трасе не е ясно.

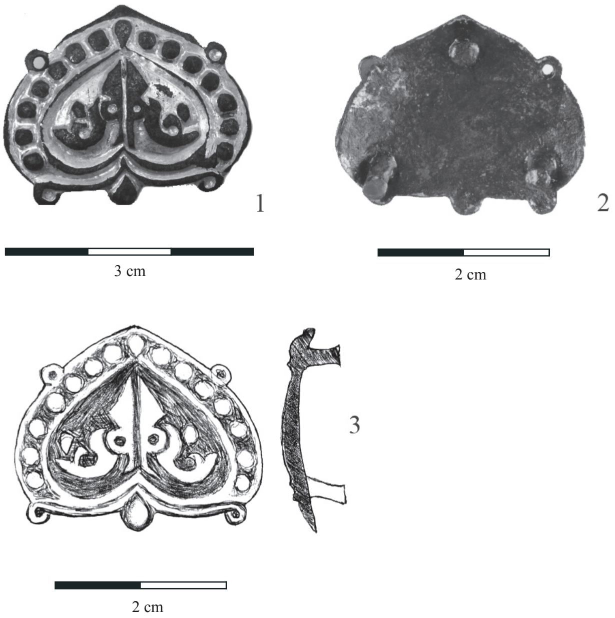

Обр. 29. Апликация, бронз, позлата: 1-2. Лице и опако. 3. Рисунка

Резултатите от контролните сондажи от 2005 г. показаха, че изследването на преградната стена, рова и останалите линейни структури по направление север – юг в района между т. нар. Вътрешен град и Асар дере не може да се счита за приключено. Засега техните трасета са категорично потвърдени приблизително в участъка на север от западната порта на каменната крепост.

Въпреки, че бяха краткотрайни, разкопките показаха, че поне що се отнася до преградната стена, набирането на повече данни за трасето, конструкцията, хронологията и главно за предназначението на това безспорно важно съоръжение, може да продължи с ефективно и с „класическите“ методи на полевата археология – контролните сондажи.

Находки[4]

Както вече бе отбелязано, с изключение на шилото от кост, всички предмети произхождат от повърхностния разораван пласт – те бяха открити на дълбочина 0,00 – 0,30 м, при отнемането на пласта в границите на заложените изкопи, или при проверка на терена около тях с металотърсач.

---

[4] Автор на тази част от текста на статията е М. Инкова.

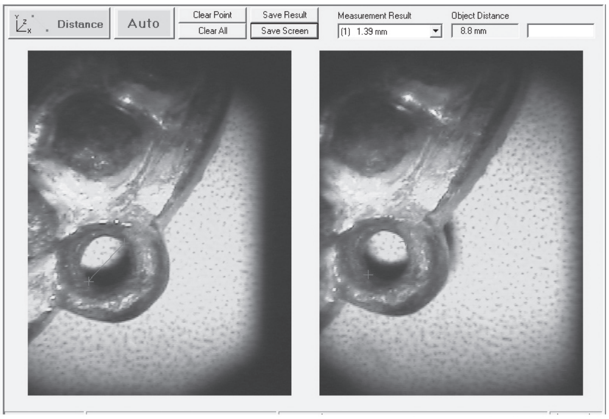

Measurement Result: (1) 1.39 mm
Object Distance: 8.8 mm

Обр. 30. Апликация, бронз, позлата. Вторично пробит отвор

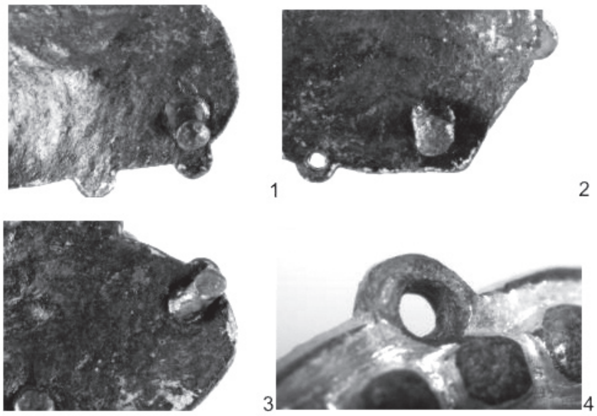

Обр. 31. Апликация, бронз, позлата. Детайли: 1-3. Липса на свързващ „шев“ между основата и нитовете. 4. Следи от въртеливо движение на инструмента, с който е пробит отвора.

По-специално внимание заслужава една бронзова позлатена апликация, открита на рампата на изкоп II (НИМ инв. № 50968) (обр. 29). Тя има широка, леко изпъкнала сърцевидна форма. При основата притежава пластична пъпка, която е фланкирана от две тънки волутки, извити надолу. Симетрично, от двете страни, са разположени по една пъпка, съответно с „ямка“ и кръгъл отвор с диам. 1,39 мм. Отвън навътре лицето е украсено с бордюр от едри псевдоперли, следва тънка релефна сърцевидна рамка, в която е вписана деветлистна, симетрично „разцепена“, палмета. Средното листо има издължена копиевидна, срязана по средата, форма. Две от листата оформят кръг с ямка в средата, четирите крайни са извити нагоре, а две от листата с капковидна форма са отделени и разположени несиметрично едно спрямо друго. Лицето и страничните стени са били цялостно позлатени. Понастоящем позлатата е запазена само във вдлъбнатите участъци и частично – отстрани. Обратната страна е гладка с три нита за прикрепване – двата са при основата, а третият – при върха. Размери: 2,54 х 2,06 см, дебелина 0,12 см.

Резултатът от направения количествен анализ на основата на апликацията сочи, че тя е отлята от нискокалаен бронз (срв. Приложение). Присъствието на следите от злато сред примесите следва да се обясни с неговата дифузия при последвалия процес на позлатяване. Почти идентичен е и съставът на нитовете (срв. Приложение). Този факт, както и констатираната при микроскопския оглед по време на консервацията непрекъснатост на повърхностната леярска структура между основата и нитовете (обр. 31), подсказват, че подобно на повечето апликации от края на IX – X в., тя е отлята заедно с нитовете и следователно в затворена леярска форма, която позволява производството на цялостни изделия. Тази леярска практика е широко разпространена, защото осигурява бързото производство на цялостно окомплектовани и механично устойчиви изделия чрез спестяване на необходимото за прикрепването на нитовете време. След отливането, лицето и страничните стенички на апликацията са била позлатени чрез обмазване. Направеният анализ сочи, че е използвана „огнена“ техника с готова живачно – златна амалгама (срв. Приложение). Високият процент (6,14%) живак свидетелства или за кратковременно нагряване при ниска температура, при което е останал неизпарен живак, или може би за използването на богата на живак несгъстена амалгама. Следите от позлата откъм гърба са резултат от нейното потичане при обмазването или при нагряването (обр. 29$_2$). Трасологичните наблюдения сочат, че отворът в единия пъпковиден издатък е пробит посредством въртеливо движение с остро пособие (обр. 31).

Формата и, до известна степен, украсата на апликацията, са характерни за периода края на IX – X в. – например двете широка и тясна апликации от РИМ – Варна (обр. 32$_{2-3}$) (Плетньов, Павлова 2000, 227, табл. XXXVI$_{640-641}$), а композицията на самата палмета, особено с извитите нагоре две странични листа и малките ямки, напомнят друга апликация от същия музей (обр. 32$_4$) (Плетньов, Павлова 2000, 227, табл. XLIV$_{766}$). Тук обаче ще обърнем внимание на

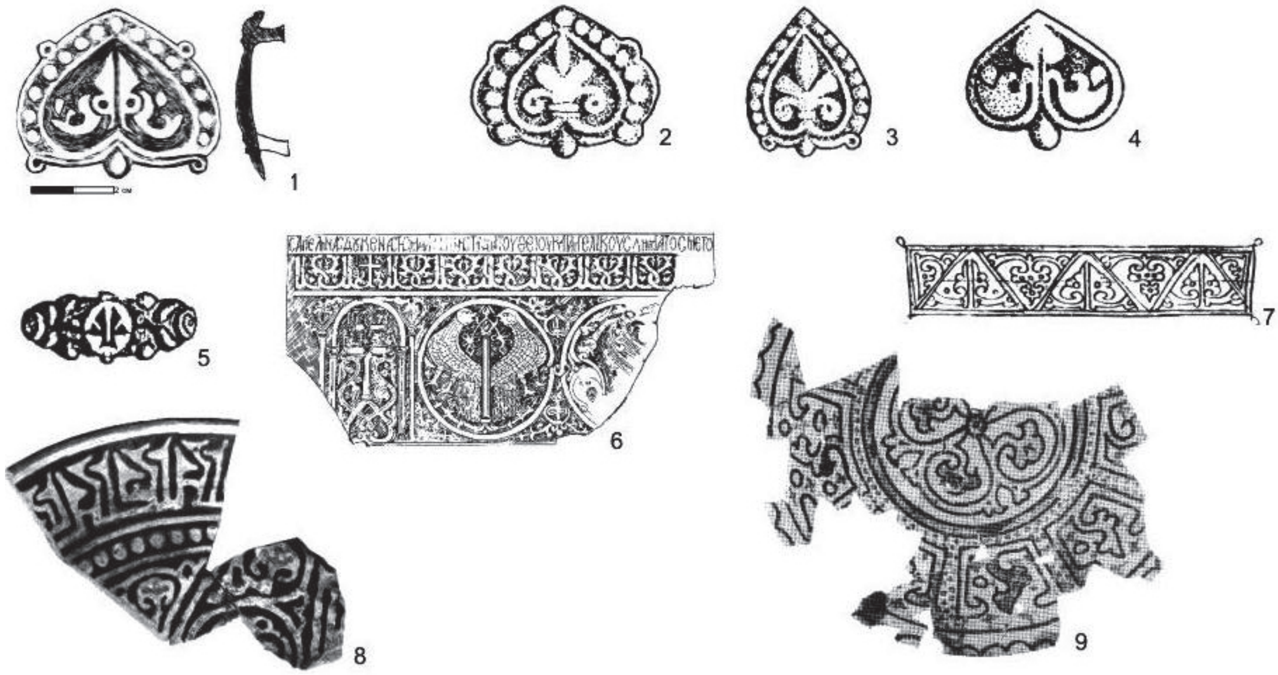

Обр. 32. 1. Апликацията от т.нар. обект 92. 2-4 Апликации от РИМ-Варна (по В. Плетньов, В. Павлова). 5. „Разцепена“ палмета върху пръстена от Одърци (по Л. Дончева-Петкова). 6. „Куфи“-орнамент по надгробната плоча от Димитриада, Гърция, XIII в. (по А.В. Банк). 7. Орнамент от Кодекс 23 от Йерусалим (по K. Weitzmann). 8-9. „Куфи“-орнамент върху рисувани византийски съдове от Константинопол и Херсон (по M. Mango и А. В. Банк)

друга особеност в иконографията ù, а именно – рядко срещаната върху апликациите от периода симетрично „разцепена“ палмета. От известните ни паметници от територията на Североизточна България подобна „разцепена“ палмета, изпълнена в техника ниело, е представена върху плочката на сребърния пръстен от гроб 357 от некропола при Одърци, датиран в XI в. (обр. 32_5) (Дончева-Петкова 2005, 121-122, обр. 15_{357}). Л. Дончева определя мотива върху плочката като палмета или буква „Т“. Всъщност, средното листо на доста схематичната палмета има същата копиевидна конфигурация и е симетрично „разцепено“. Този стилов елемент се свързва с влиянието на ислямската торевтика от X – XI в. и по-конкретно на куфическите надписи или орнамента в куфически стил по ислямските метални съдове (Даркевич 1976, табл. 27-38). Неговите белези се откриват сред паметниците на византийската култура от периода X – XIII в. – например в каменната пластика (надгробната плоча от Епископията до Димитриада, датирана в края на XIII в.) (обр. 32_6); в ръкописите – Кодекс 23 от Йерусалим (обр. 32_7) (Weitzmann 1935, LXXXI_{506}), както и някои образци на византийската белоглинена и сграфито керамика от Коринт, Атина, Константинопол (обр. 32_8) и Херсон (обр. 32_9) (Банк 1994, 6-19; Залесская 1997, 32-33; Mango 2001, 31-31, Fig. 18, 22), в торевтиката – сребърните позлатени гривни с куфическо писмо в техника ниело, съхранявани в музей Бенаки в Атина (Megaw 1935-1936, 142) и т. н. Подражанието на куфическите надписи във византийската орнаментика е резултат от „арабското пребиваване“ в Гърция, което датира от началото на IX в. – като участието във военните походи на славяните в Пелепонес, постоянните набези към гръцките острови, опустошението на Атон през 30-те и 60-те години на IX в. и най-вече след превземането на Крит от византийците през 960 г., когато много военнопленници – мюсюлмани били преселени в Атика и по-конкретно в Атина. От друга страна, именно транзитното положение на гръцките търговски центрове, в които попадали вносни арабски стоки, способствало за усвояването на „куфи“ орнамента. Появата на този стилов куфически белег сред паметниците на старобългарската металопластика може да се разглежда като естествено развитие на нейната декоративна система, в резултат появата по

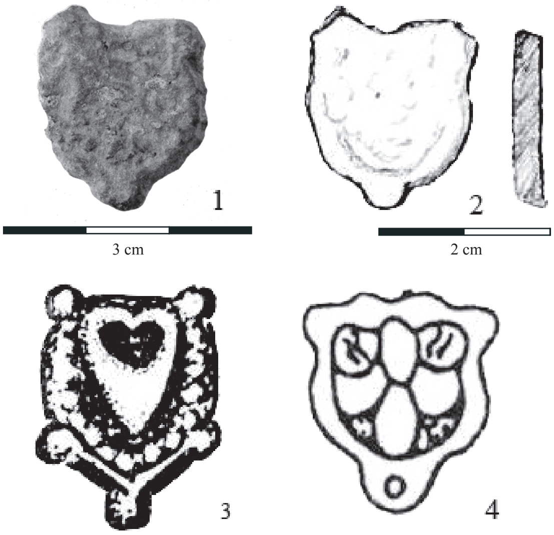

Обр. 33. 1-2. Апликация, бронз (снимка и рисунка). 3. Старобългарска опликация от X в. (по В. Плетньов, В. Павлова). 4. Късноаварска апликация

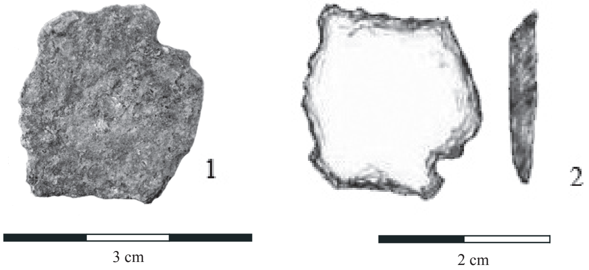

Обр. 34. Модел, олово (снимка и рисунка)

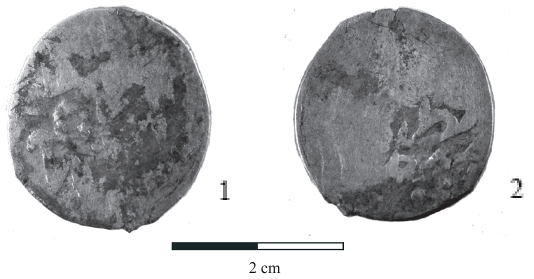

Обр. 35. Монета на султан Мехмед IV (1648-1687) (лице и опако)

Обр. 36. Шило, кост (снимка и рисунка)

търговски път на някои паметници на ислямската металопластика в земите на Първото българско царство. Най-вероятно пръстенът от Одърци, както и сребърният пръстен с „куфи“ орнамент от гроб 168 от некропола пред Източната порта на Плиска (Димитров и др. 2005, 9 – долу, ляво), са импорт от Изтока. Другата възможност е косвеното въздействие, осъществено чрез посредничеството на византийската орнаментика от X – XI в. С тези аргументи бихме могли да отнесем коментираната апликация по-скоро във втората половина на X в.

Обстоятелството, че е позлатена, предполага по-високия социален ранг на нейния собственик, а пробитият вторично отвор подсказва по-късната употреба като медальон.

Втората апликация е отлята от бронз и има сърцевидна форма с пъпка при върха и два издатъка при основата, а украсата е обезличена (пол. инв. № 4) (обр. 33_{1-2}). Размери: 1,56 х 1,38 х 0,26 см. Открита е в западната част на изкоп VI, в пласта под чимовете. По форма напомня един от типовете старобългарските малки апликации от края на IX – X в. (обр. 33_3). Те, обаче имат при върха две волутки с кръгли издатъци, каквито тук не личат. Сходна форма имат и една група малки късноаварски апликации, датирани от Ф. Дайм към края на късноаварската фаза SPA III a, т. е. 710 – 800 г. (обр. 33_4) (Daim 1987, Abb. 29). Обикновено се апликират върху допълнителните тесни вертикални ремъци. Подобни са известни от старобългарските некрополи от Изворул (Mitrea 1989, 147-148, XXX_{1-2}) и Обършия Ноуа (Toporu, Stoika 1972, 179).

От същото място е и един също силно обезличен оловен модел, вероятно бракуван още през средновековието (пол. инв. № 5) (обр. 34). Размери: 1,72 х 1,36 х 0,21 см.

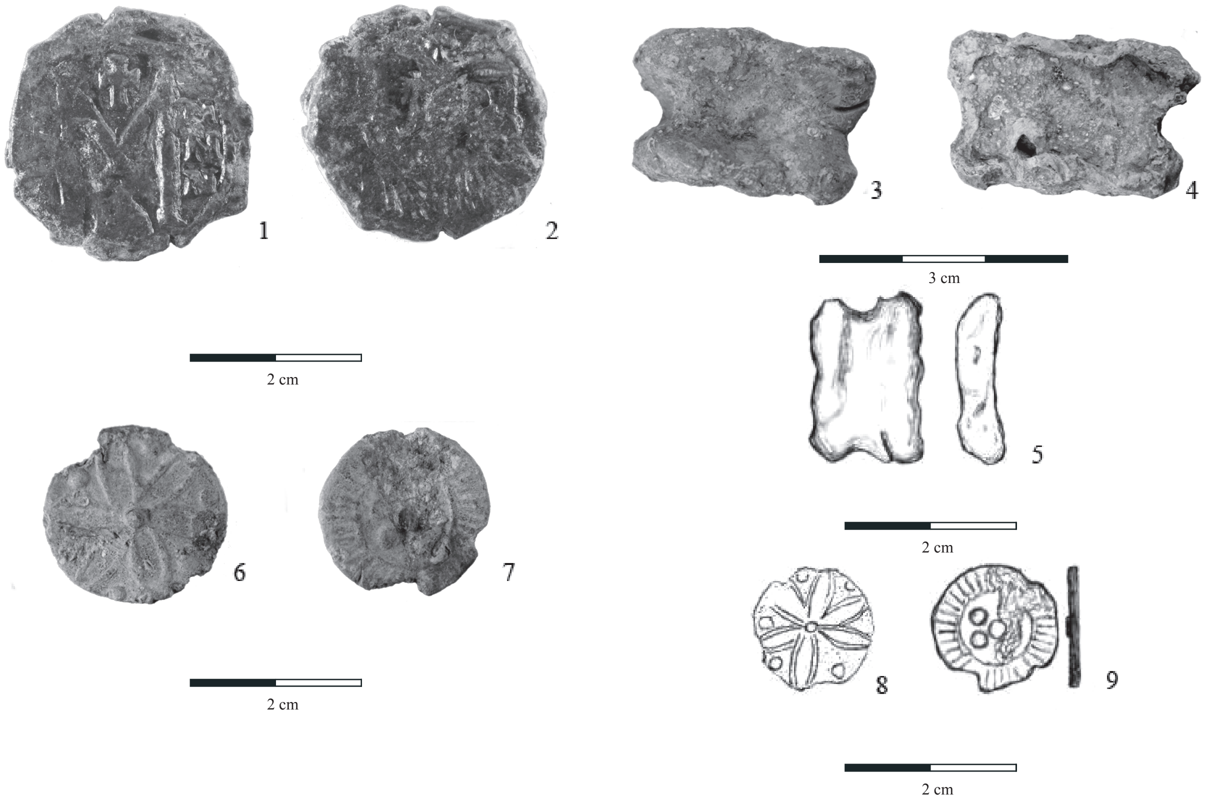

Обр. 37. 1-2. Монета на Никифор I и Ставракий (803-811). 3-5. Ашик, полуформа, олово. 6-9. Амулет, олово

От проучване на структурата с ломени камъни в източното разширение на изкоп VI е едно костено шило, дълж. 9,11 см (НИМ инв. № 50970) (обр. 36), каквито са известни от старобългарските селища от езическия и християнския период. В два участъка шилото има запазени следи от червен пигмент.

От рампата на същия изкоп е сребърна монета на султан Мехмед IV (1648 – 1687), сечена в Цариград (НИМ инв. № 50969)[5] (обр. 35).

На повърхността, между изкопи VI, VII и VIII, с металотърсач, бяха открити и още три паметника, които ще споменем накратко:

Медна монета на Никифор I Геник (802-811) (пол. инв. № 7) (обр. 37_{1-2}). Тя е анонимен меден фолис и се отнася към тип, сечен при съвместното управление на Никифор I и синът му Ставракий. Откритите в Плиска монети от този тип са две и те основателно се свързват с похода от лятото на 811 г. (Жекова 2000, 168-171, Кат. № 1, 2).

Оловен ашик – полуформа с вдлъбната обратна страна (НИМ инв. № 50971), размери: 2,74 x 1,75 см (обр. 37_{3-5}). Подобен, но с несигурен контекст на откриване, е известен от късноантичната крепост Августе при с. Хърлец, Община Козлодуй (Непубликувана находка от археологически проучвания на Десислава Александрова през 2008 г., за проучването срв. Александрова 2009, 412-415). Възможно е да произхожда от средновековния пласт от X в.

Оловен амулет (пол. инв. № 8) (обр. 37_{6-9}). Двустранен – от едната страна е украсен с шестлистна розета, а в средата и между листенцата са разположени релефни пъпки, от другата – кръгъл пояс от радиално разположени лъчи, в средата – розета от пластични пъпки. Размери: 1,75 x 1,74 см. Близка, но не идентична украса, притежават два оловни медальона, тип G I по Ст. Дончева (Дончева 2007, 141-142, 232-233, табл. LXX_{14}, LXXI_{19}). Единият (№14) е от Добричко – едностранен, с точковидна розета, рамкирана от два пояса с радиални насечки, а вторият (№19) – с неизвестнен произход, украсен с подобна островърха розета, но без пластични точки. Този тип паметници са разпространени в Североизточна България в широките граници от края на IX в. до началото на XI в.

---

[5] Монетите са идентифицирани от ст. н. с. Вл. Пенчев от НИМ, на когото изказваме своята благодарност.

Използвана литература

Александрова 2009: Д. Александрова. Археологически проучвания на НАР „Августе“, с. Хърлец, община Козлодуй. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 412-415.

Банк 1994: А. В. Банк. Подражание арабским надписям в орнаментике архитектурных памятников средневековой Греции (X – XIII вв.) – Във: *Византия и Ближний Восток.* Санкт – Петербург, 1994.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба – Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 19-30.

Даркевич 1976: В. Даркевич. Художественный металл Востока. Москва, 1976.

Димитров 1992: Я. Димитров. Нови данни за археологическата карта на Плиска. – Приноси към българската археология, I, София, 1992, 53-67.

Димитров 2003: Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от Обект 31 в Плиска. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 181-221.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977 – 1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 169-198.

Димитров 2007: Я. Димитров. Към характеристиката на светлоглинената и червеноглинена керамика на бързо колело от VIII – IX в. в Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4 – 2, 2007, 61-94.

Димитров и др. 2005: Я. Димитров, Хр. Стоянова, Ст. Иванов. Накити от Плиска IX – XI в. [албум]. Шумен, 2005.

Димитров 2013: Я. Димитров. Археологическа карта на Външния град на Плиска: Издирване проучване и картографиране на обектите 1899 – 2009 г. – В: Аладжов, А. (съст. и ред.) Археологическа карта на Плиска, София, 2013, 270-399.

Димитров, Инкова 2006: Я. Димитров, М. Инкова. Проучвания на обект № 92 във Външния град на Плиска. – АОР през 2005 г. София, 2006, с. 327.

Дончева-Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI в. Т.2, София, 2005.

Дончева-Петкова и др. 2001: Л.Дончева-Петкова, Й. Хенинг, П. Георгиев, С. Витлянов, Я. Димитров. Българо – немска експедиция в Плиска през 2000 г. – Археологически открития и разкопки през 1999 – 2000 г. София, 2001, с. 122.

Дончева-Петкова и др. 2002: Л.Дончева-Петкова, П. Георгиев, С. Витлянов, Я. Димитров. Българо – немска експедиция в Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2001 г. София, 2002, с. 112.

Дончева 2007: Ст. Дончева. Медалиони от Средновековна България. Велико Търново, 2007.

Жекова 2000: Ж. Жекова. Монетите на Никифор I Геник (802 – 811 г.) и Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 168-171.

Залесская 1997: В. Н. Залесская. Прикладное искусство Византии IV – XII веков. Санкт – Петербург, 1997.

Плетньов, Павлова 2000: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – Известия на народния мзей Варна, 30-31 (45-46), 2000, 24-239.

Рашев, Димитров 1999: Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999.

Daim 1987: F. Daim. Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Wien, 1987.

Dimitrov 2007: J. Dimitrov. Zur historicshen Topographie Pliskas Einhundert Jahre nach den ersten Ausgrabungen. – In: Henning, J., ed. Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2007, 253-271.

Henning 1999: J. Henning. Franken – Bulgaren – Byzantiner. Zur kulturellen Brückenfunktion Südosteuropas im Frühmittelalter im Lichte der neuesten Pliska – Grabungen. – In: Henning J. (Hrsg.). Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie, Frankfurt am Main, 1999, 19–21.

Henning 2000a: J. Henning. Vom Herrschaftszentrum zur stadtischen Grolisiedlung mit agrarischer Komponente. Archaologische Nachweise der Landwirtschaft aus dem fruhmittelalterlichen Pliska. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 74–86.

Henning 2000b: J. Henning. Pliska – Machtzantrum Zwischeh Byzanz und Abendland: Neue Wege der Archaologie, In: Forschung Frankfurt, 2, 2000, 6-15.

Henning 2007: J. Henning. The Metropolis of Pliska or, how large does an medieval settlement have to be in order to be called a city? In: Henning, J., ed. Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2007, 209-240, Plates 21-31.

Mango 2001: M. Mango. Polychrome Tiles Found at Istanbul: Typology, Chronology, and Function. – In: A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium. 2001.

Megaw 1937: H. Megaw. Arhaeology in Greece. 1935 – 1936. – The Journal of Hellenic Studies. T. LV.

Mitrea 1989: B. Mitrea. Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhunderts von Isvorul, jud. Giurgiu. – Dacia, XXX, 1989.

Schleifer 2007: Norbert Schleifer. Geophisical prospecting in Pliska (Bulgaria): applied methods and results , In: Joachim Henning (Ed.) Post Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2: Byzantium, Pliska, and the Balkans, Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2007, 341-350.

Toporu, Stoika 1972: O. Toporu, O. Stoika. La nécropole préfeodale d'Obirsia-Olt (Note preliminare). – Dacia, NS 16, 1972.

Weitzmann 1935: K. Weitzmann. Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10 Jahrhunderts. Berlin, 1935.

ПРИЛОЖЕНИЕ[1]

Апликация, НИМ инв. № 50 968

Norm.wt. %

елемент	**Si**	**Ag**	**Sn**	**Sb**	**Fe**	**Cu**	**As**	**Pb**	**Au**	**Zn**	**Hg**
основа	1,80	0,17	2,52	0,00	0,10	93,28	1,37	0,00	0,44	0,32	
нит	1,74	0,38	2,47	0,00	0,06	93,05	1,96	0,00	0,00	0,35	
позлата		1,59	0,33	0,00	0,18	3,28	0,00	0,00	88,47	0,00	6,14

---

[1] Анализите са извършени от Христо Станчев без вземане на проба с рентгенов микроанализатор TRAKOR NORTHERN TN – 2000 на сканиращ електронен микроскоп JEOL JSM 35 CF чрез енергийно дисперсивна система, по безеталонна количествена програма.

ON THE ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE OUTER TOWN OF PLISKA: ARBITRARY TRENCHES IN THE REGION BETWEEN THE STONE FORTRESS AND ASSAR DERE (SURVEY IN 2005)

Yanko Dimitrov, Mariela Inkova

(summary)

The work presents the results of the arbitrary trenches conducted in 2005 in the region enclosed by the stone fortress and Assar Dere (fig. 1).

The initial aim of the trenches was to clarify the nature of Site N 92 localized in the region in 1989 in the course of digging the modern water main bed, some 230 – 240 m west of the northern pentagonal tower along the western fortress wall, and 280 m north of Mound XXXIV.

The first five trenches already showed that the supposed building of a massive construction marked as Site N 92 is absent there. Instead, all the trenches revealed the foot of a wall constructed of mortar and crushed stone, oriented north – south (figs. $7_{\text{I-V}}$, 9-12). The situation in the trenches showed that in the course of digging the water main bed in 1989 they crossed this very structure. It is linear in shape and continues northwards and southwards. The same structure was registered some 10 years later by BNE during investigation of a ditch by means of arbitrary trenches. Its bed was traced through geo-physical measuring (figs. 2-5).

For to supplement and specify the data of both massive structures remaining not quite clear, the arbitrary trenches in 2005 stretched outside the area of Site 92. The initial 5 trenches were broadened to cover also the ditch in a certain sector. Further 9 trenches covered the foundation of mortar and crushed stone as some part of it comes closer to the ditches of BNE (figs. 1, 6, 21).

Residence area west of the Inner Town. The situation in the trenches, as well as the data coming from some earlier investigations in the region show that the terrace west of the Inner Town was inhabited from about the mid 8th c. till the last quarter of the 10th c. On the grounds of stratigraphic correlations of partially investigated residence and/or production structures, and mainly according to the characterization of the household ceramics available (figs. 23-28), as well as having in mind the coin of Nicephoros I Genik (802 – 811) found in the region, we have distinguished two chronological phases: Phase 1 – the second half of 8th – till about the late 9th c.; and Phase 2 – the late 9th – till the third quarter of 10th c.

Draining ditch. The data of the ditch established in 2005 – parameters, configuration of the walls and composition of the filling (fig. 13-16) come to be generally identical with the data obtained from trench

15 of BNE (fig. 5). According to the ceramics found within its filling, the ditch functioned during the chronological period of Phase 1.

The sectors of the eastern wall of the ditch investigated in 2005 revealed a situation significantly different from the situation in trench 15 of BNE. In the trenches of 2005 we did not established a rampart with *carapace*. This circumstance supports the supposition already proposed that the ditch had been dug out as a draining canal rather than as an element of a defensive system. According to the authors, the main purpose of the ditch was to catch the rainwaters and to draw them away from the residence region, and from Mound XXXIV in particular.

Barrage wall (fig. 22). In 2005, the remains (foundation) of a single wall were revealed east of the ditch. Its nature all over is the same. Its both sides are almost straight thus leading to the conclusion that it is a sub-structure of a wall rather than a carapace destroyed by the ploughing up, constructed along the outer side of a rampart (figs. 17, 18).

The stratigraphy within the total section of the ditch and the 10 m long sector east of it shows that the wall has not been constructed together with the ditch but some time later (fig. 16). Still another indication of the different dates of the ditch and the wall comes to be the fact that both structures are not absolutely parallel one to the other (fig. 22).

The trenches in 2005 traced the foundation of the wall along a distance of 120 m south of Site 92. Its remains appeared in all the trenches except for the southernmost three of them. Therefore it follows that the structure does not reach Mound XXXIV.

Trench XIV revealed that the foundation breaks there because of a large sunken structure, most probably a semi-dug out house (figs. 20, 21_{XIV}). Judging from the fragments of glazed pitchers found in its filling we may date it from the 10th c. The ceramics from the layer containing the foundation of the defensive wall dug into it also come from vessels bearing characteristics of the 10th c. On the grounds of all the data we can assign the construction of the wall to the second half of the 10th c.

The situation on the terrain does not allow specifying if the breaking of the wall happened as a result of making an opening on purpose as early as the Middle Ages or because of the deep ploughing or some other modern diggings in the sector.

According to the authors, the arbitrary trenches of 2005 in the region enclosed within the Inner Town and Assar Dere show that there are not enough data for reconstruction and functional interpretation of the wall running east of the ditch at this stage of investigation. The foundation of the wall is registered along a distance of about 280 m in the north – south trenches of BNE, as well as in those of 2005 (fig. 22). However, for the moment the whole plan of the structure remains unclear. Corners have not been revealed, as well as some bifurcations leading to the Inner Town, which we would expect in case the wall had been constructed as a defensive line or a fence. We cannot take for certain the other explanation of the structure too – as a kind of barrage against erosion protecting the drainage ditch west of it.

The questions about the bed, the construction, the chronology and mainly the purpose of this structure undoubtedly important for post-capital Pliska are to be cleared up in the future.

The artifacts discovered in the course of the excavations, except for a bone awl, come from the surface layer. For that reason they are out of the context of the structures revealed in the trenches (figs. 29-37). A special attention has been paid to a bronze gild appliqué as on the grounds of a technological and style analysis it has been related to the second half of the 10th c. (figs. 29-32).

КЕРАМИЧЕН КОМПЛЕКС ОТ ПЛИСКА

Валери Григоров

През 2006 г. при проучване на трасетата на подземните ходници, излизащи на север от цитаделата, беше разкрита яма[1] (обр. 1), запълнена изцяло с фрагменти керамика. Съдовете са начупени на малки и средно големи парчета, сред които се откриват както цели устия, дъна и дръжки, така и отделни отчупени части от тях. Обемът на депонираната керамика е около 0,6 – 0,7 куб. м. За уточняване на относителния брой на съдовете беше направена статистическа обработка на по-характерните фрагменти. Установени са предимно части от амфоровидни стомни и стомни с една дръжка – 56 фрагмента от устия, 110 фрагмента от дъна и 193 фрагмента от дръжки. В ямата бяха открити също части от гърнета – 11 фрагмента от устия и 4 от дъна.

Посочените данни показват, че в ямата е заровен многоброен керамичен комплекс предимно от трапезни съдове – амфоровидни стомни, стомни и няколко гърнета. Специализираната количествена оценка позволява да се приеме, че в ямата са били депонирани части от около 58 съда: от тях – 53 стомни и 4 – 5 гърнета. Несъответствието в пропорциите между броя на устията и дъната на стомните, които са в съотношение ½, предполага, че съдовете са били счупени на друго място, а не при заравянето им в ямата. Подобно несъответствие се наблюдава и при гърнетата, но тук броят на устията е по-висок от броя на дъната.

Основна информация за датирането на ямата дава стратиграфският профил в проучвания участък (обр. 2). Най-горният пласт, дебел около 0,50 – 0,70 м, се състои от строителни деструкции, нападали от стената на цитаделата. Под него следват културни пластове с материали от X – началото на XI в. Нивото на стария терен е на дълбочина 1,50 м и е прорязано от изкопа на ходника и от ямата. За изясняване на относителната хронология на ямата е важно, че тя е вкопана в насипа на вече разрушения ходник, като очертанията ѝ бяха регистрирани на дълбочина 2,00 – 2,20 м, т. е. с повече от 0,50 м под нивото на стария терен. Това означава, че ямата е била вкопана непосредствено или малко след срутването на тавана на ходника, което е довело до дълбоко хлътване на земната повърхност. За по-голяма прецизност трябва да се добави също, че трасето на ходника спада към последната фаза на използване на тези съоръжения.

След предприетата от Ст. Георгиева (керамик – консерватор в Националния археологически институт – филиал в Шумен) реставрация на амфоровидните стомни, бяха възстановени изцяло или частично 33 съда и бяха установени части от още 20 съда (общо 53). По технологични показатели откритите в ямата стомни могат да бъдат разделени в три групи.

Най-многобройна е групата на стомните, изработени от добре пречистена глина със светлокафяв или бледожълт цвят. Те съставляват около 63% от намерените в ямата керамични фрагменти. При извършената реставрация бяха възстановени 18 стомни и са установени части от още 10 съда (обр. 3, 3а, 4, 4а, 5 и 6). Всички те са изработени на бързо въртящо се (крачно) грънчарско колело. По вътрешните стени на съдовете са оставени дълбоки успоредни, хоризонтални бразди от пръстите на грънчаря. Изпичането е ставало при висока температура в специални пещи, за което говори хомогенната плътна структура на стените и равномерното оцветяване. Ломът е еднороден, почти чист. Дебелината на стените на фрагментите е различна – в зависимост от това към коя част на съда принадлежат, тя варира между 5 и 10 мм, а при един от съдовете достига до 15 – 20 мм.

В зависимост от броя на дръжките стомните,

---

[1] Проучването трасетата на подземните ходници се проведе под ръководството на Ст. Станилов. Ямата се намира на 7 м северно от стената на „Цитаделата“, в изкоп 14Б, квадрат 1.

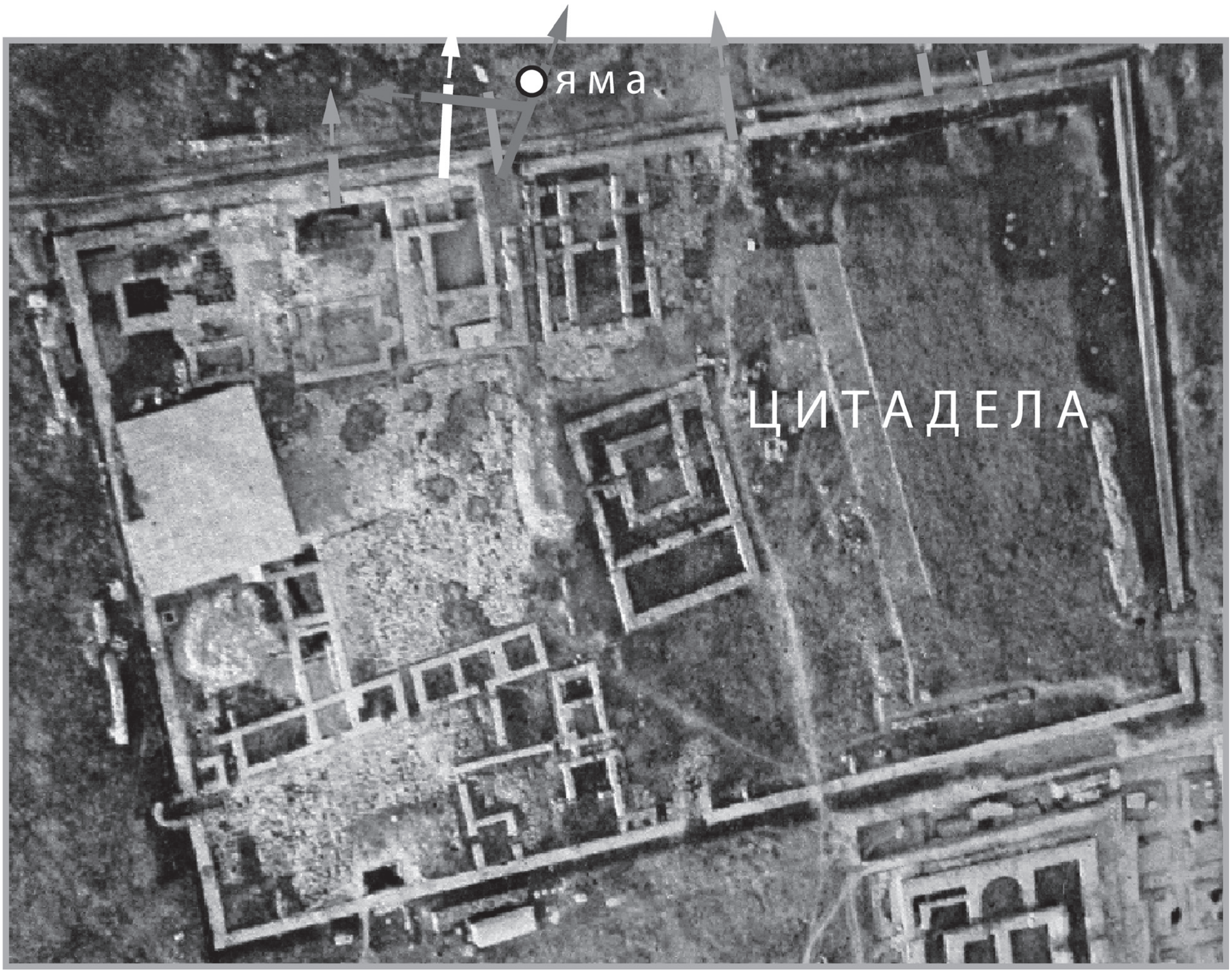
яма
ЦИТАДЕЛА

Обр. 1. Местонахождение на яма № 1

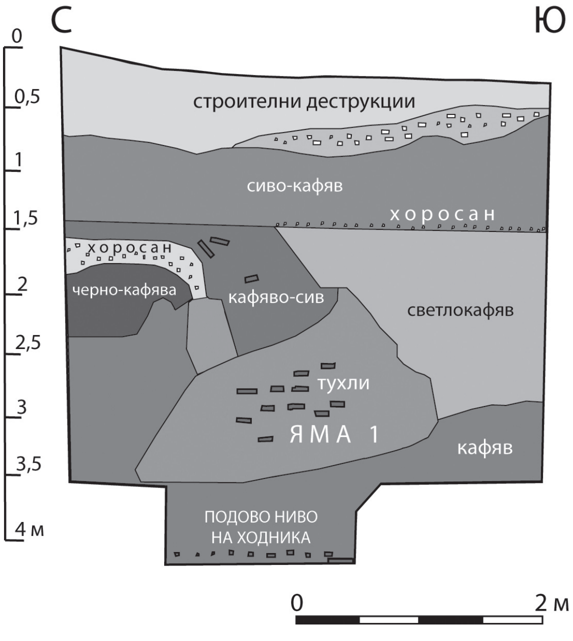
С
Ю
0
0,5
1
1,5
2
2,5
3
3,5
4 м
строителни деструкции
сиво-кафяв
хоросан
хоросан
черно-кафява
кафяво-сив
светлокафяв
тухли
ЯМА 1
кафяв
ПОДОВО НИВО
НА ХОДНИКА
0
2 м

Обр. 2. Източен профил на изкоп 14Б, кв. 1

изработени от светлокафява глина, оформят две подгрупи: стомни с една (обр. 3 и 3а) и стомни с две дръжки (обр. 4 и 4а). Преобладават стомните с две дръжки. Съдовете от двете групи имат много близка форма – телата са овоидни и издължени, стесняващи се конусообразно към дъното. По отношение на размерите и пропорциите стомните показват сравнително малки вариации, като преобладават съдовете със средни и големи размери.[2] Само една от стомните (№ 45) е с малки размери (обр. 6 *8*).

---

[2] В специализираната литература определянето размера на амфоровидните стомни на малки, средни и големи се основава на различни критерии и често е съобразено с особеностите на паметниците. Например, откриваните в некрополи съдове с височина над 25 см често се определят като средно големи или като големи. В случая под големи се приемат амфоровидните стемни с височина над 35 см, средно големи са стомните с височина между 25 и 35 см, а малки са стомните под 25 см.

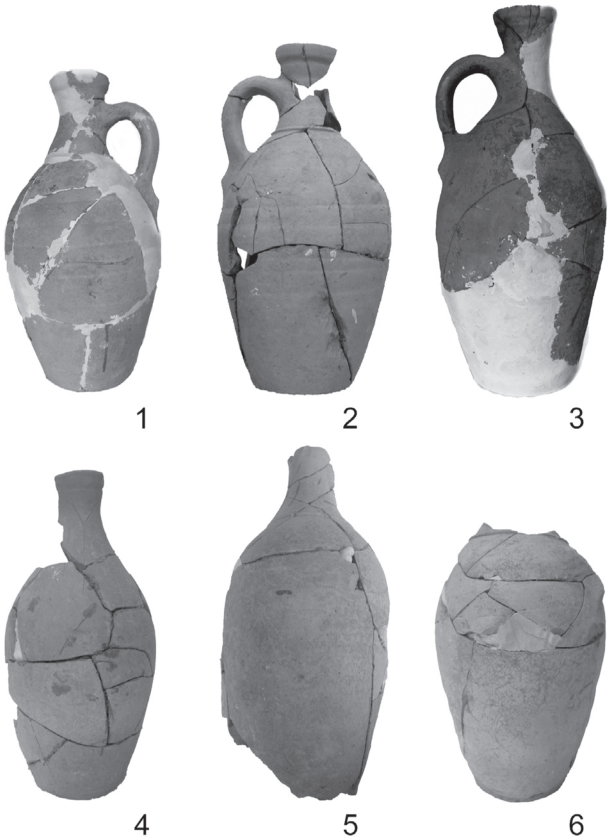

Обр. 3. Възстановени амфоровидни стомни с една дръжка изработени от светлокафява глина.

1. стомна № 1; 2. стомна № 8; 3. стомна № 21; 4. стомна № 15; 5. стомна № 6; 6. стомна № 7.

При една част от стомните устията са слабо профилирани – те имат проста фуниевидна форма, като устийният ръб е хоризонтално отрязан. При повечето стомни устието е двойно или тройно профилирано, с формата на муфа и наподобява устията на металните съдове. Шията на стомните е гладка и сравнително къса (между 7 и 10 см). На една от тях се установи специфична техника на прикрепване към тялото, при която от вътрешната страна на шията се е образувал удебелен пръстен от напластена глина (обр. 7). Друг елемент, който наподобява металните съдове, е наличието на релефен пръстен в основата на шията. Такъв пръстен имат няколко от стомните с една дръжка (обр. 3а *1 – 3, 5 – 6*). Външните стени на съдовете са гладки, при някои тялото и плещите са със слабо набраздени и загладени плитки ивици. Дъната са равни, масивни, наблюдава се допълнително заравняване и заглаждане на ръба (обр. 8). Дръжките са предимно с овално или с елипсовидно сечение и гладка повърхност (обр. 9), но се срещат и слабо профилирани – с плосък инструмент е оформян плитък надлъжен жлеб. При някои дръжки в горната част има оформена ямка. Долната част на дръжката обикновено завършва с масивен езичест издатък – още един белег на имитация в керамичното производство на характерни за металните съдове елементи. По стените на дванадесет от възстановените стомни има врязани знаци. Те са нанесени на шията или на търбуха, в повечето случаи преди изпичането на съдовете.

Размери на стомните, изработени от светлокафява глина

H – максимална височина
D – максимален диаметър
h – височина от дъното до максималния диаметър
D_1 – диаметър на устието
D_2 – диаметър на дъното
* Стомните с една дръжка са дадени с курсив

Съд №	H	D	h	D_1	D_2
1	*33,5 см*	*18 см*	*15 см*	*6,3 см*	*9,9 см*
6		*14 см*			
7		*16,5 см*	*15,2 см*		*9,2 см*
8	*38,5 см*	*18 см*	*17,5 см*	*5,8 см*	*11 см*
15	*32,4 см*	*16,6 см*	*15,2 см*	*6,2 см*	*10 см*
21		*17,3 см*	*16,2 см*	*6 см*	
2		18,3 см	15,5 см		10,5 см
4		17 см	15,7 см		11,5 см
5	32 см	17 см	14,6 см	6,7 см	9,5 см
9		19,8 см	16,5 см		12 см
12	38,3 см	19,2 см	18,2 см	7 см	11 см
13	39,5 см	20,5 см	18,5 см	7,1 см	11,7 см
17	35,5 см	17,6 см	15 см	7 см	9,4 см
30		22 см			11,3 см
33				6,5 см	
34				6,1 см	
36					10,6 см
37		18,1 см	13,8 см		10,8 см

Втората по количество група съдове е представена от стомни, изработени от червенокафява глина (около 23 – 24 %). Повърхността на повечето съдове е специално изгладена, а в много случаи се наблюдават и останки от покритие с червена ангоба. При извършената реставрация бяха възстановени 10 стомни и части от още 10 съда (обр. 10, 10а, 11, 11а, 12 и 13). Те имат аналогична на първата група издължена овоидна форма, но поиздути тела и високо стоящи плещи. Идентичен е

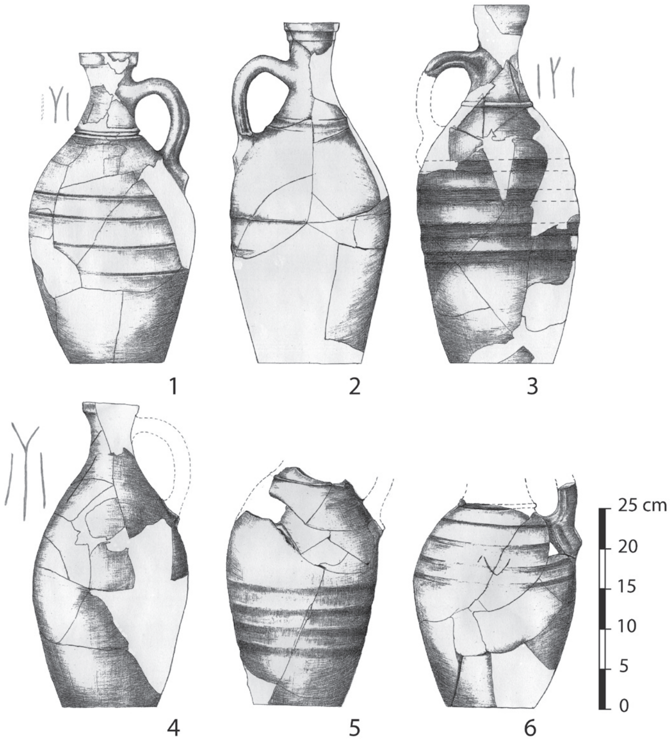

начинът на оформяне на устията, както и наличието при няколко стомни на релефен пръстен в основата на шийката. Дръжките са оформени по същия начин, като в основата на повечето от тях има масивен езичест издатък. Прави впечатление, че преобладават стомните с една дръжка, пред тези с две. Всички съдове са изработени на бързо грънчарско колело. От вътрешната страна слабо личат следите от пръстите на грънчаря. При изработката на съдовете е използвана добре пречистена глина. В лома на някои от фрагментите обаче се наблюдават отделни едри пясъчни фракции. Дебелината на стените е различна – освен дебелостенни, се намират и доста тънкостенни фрагменти. Характерен елемент при тази група съдове е наличието на един или повече врязани знаци по шията или

Обр. 3а. Амфоровидни стомни с една дръжка изработени от светлокафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 1; 2. стомна № 8; 3. стомна № 21; 4. стомна № 15; 5. стомна № 7; 6. стомна № 23

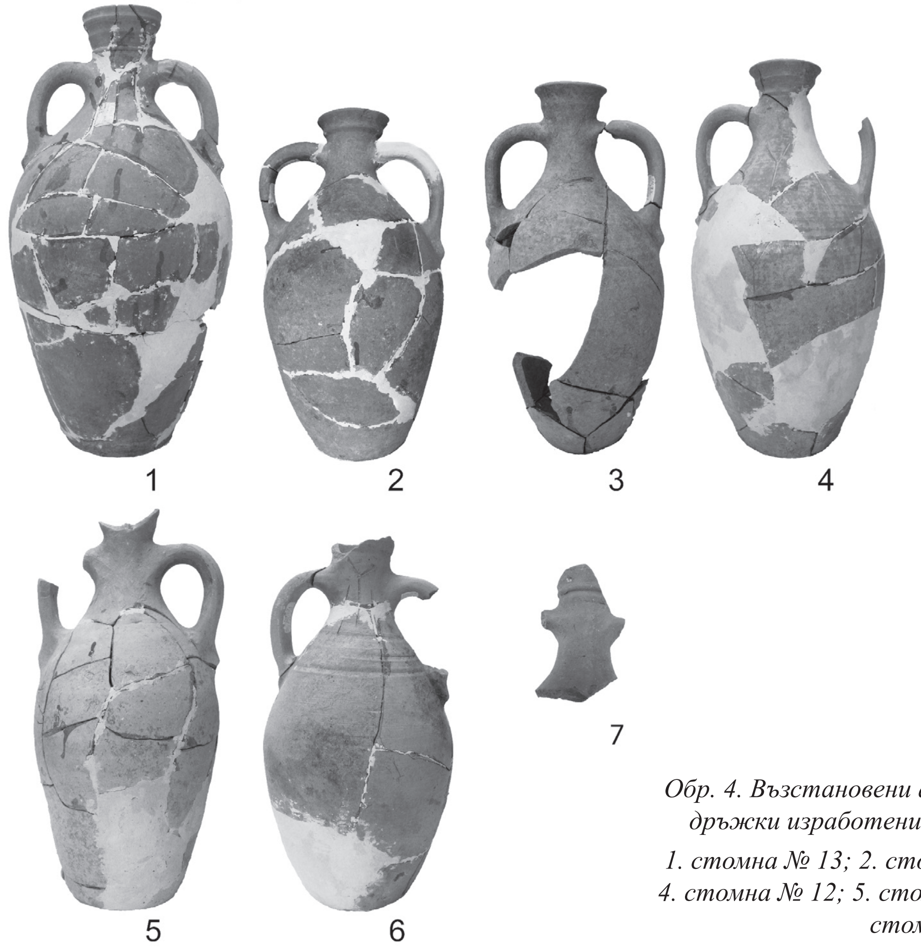

Обр. 4. Възстановени амфоровидни стомни с две дръжки изработени от светлокафява глина.

1. стомна № 13; 2. стомна № 5; 3. стомна № 17; 4. стомна № 12; 5. стомна № 4; 6. стомна № 2; 7. стомна № 34

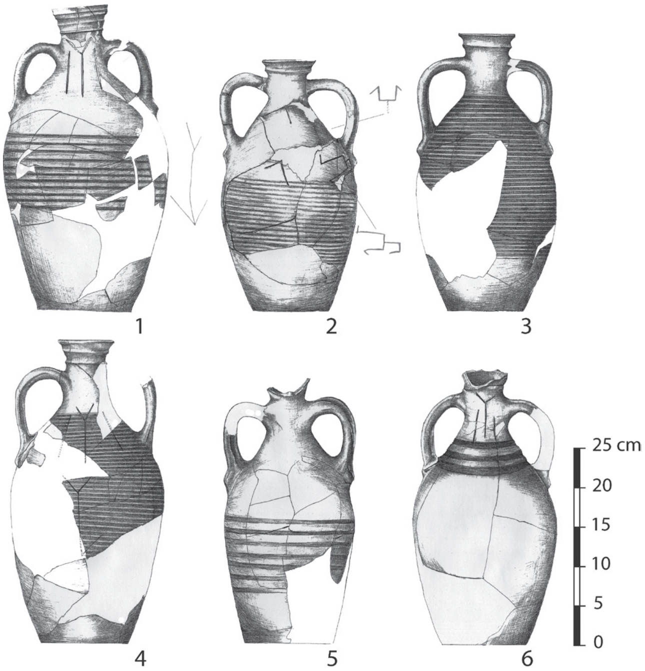

Обр. 4а. Амфоровидни стомни с две дръжки изработени от светлокафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 13; 2. стомна № 5; 3. стомна № 17; 4. стомна № 12; 5. стомна № 4; 6. стомна № 2

върху тялото. По отношение на размерите и пропорциите, при стомните от втората група преобладават съдовете със средни и големи размери.

Размери на стомните, изработени от червено-кафява глина

H – максимална височина
D – максимален диаметър
h – височина от дъното до максималния диаметър
D_1 – диаметър на устието
D_2 – диаметър на дъното
* Стомните с една дръжка са дадени с курсив

Съд №	**H**	**D**	**h**	**D_1**	**D_2**
3	*32,5 см*	*16,7 см*	*14,5 см*		*10,2 см*
10	*36,5 см*	*18,7 см*	*15 см*	*7,3 см*	*9,7 см*
14	*31.7 см*	*19,6 см*	*16,5 см*		*10,1 см*
16		*18,5 см*	*11,5 см*		*10,3 см*
24		*20,3 см*	*18,6 см*		*9,2 см*
39		*15,5 см*	*14,5 см*		*9,5 см*
11	41,5 см	19,2 см	17,5 см	7,1 см	10 см
18		19,5 см	19 см		12 см
20		19 см	16 см	7 см	11,5 см
38		19,5 см	18,7 см		11,4 см

Третата група амфоровидни стомни е представена от съдове, изработени от сива или сивочерна на цвят глина с малки примеси от

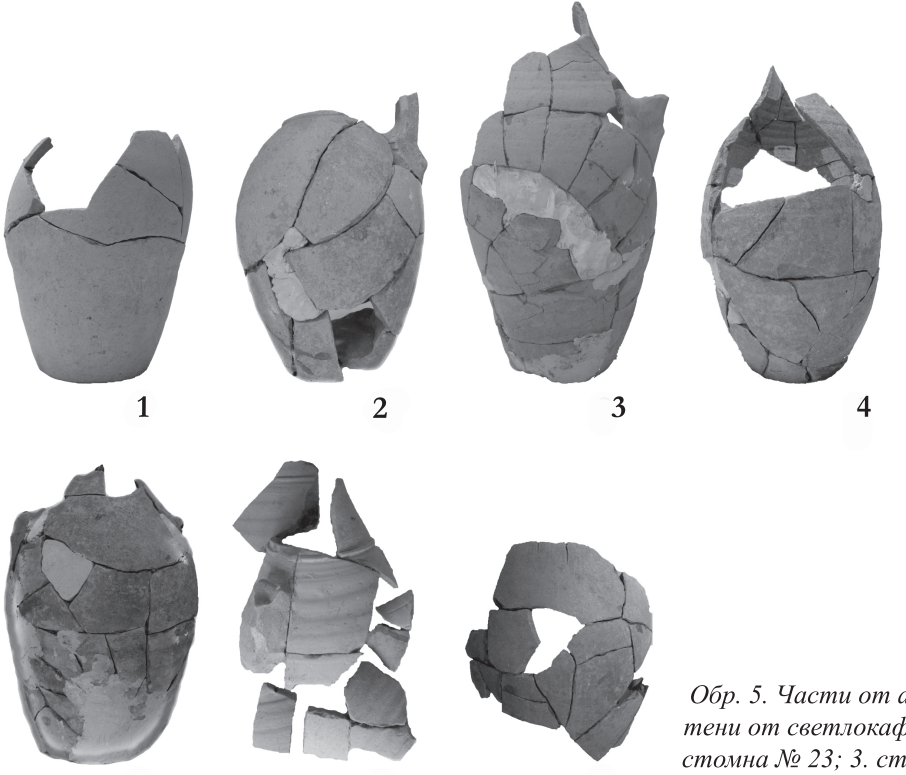

Обр. 5. Части от амфоровидни стомни изработени от светлокафява глина. 1. стомна № 27; 2. стомна № 23; 3. стомна № 9; 4. стомна № 22; 5. стомна № 37; 6. стомна № 48; 7. стомна № 43

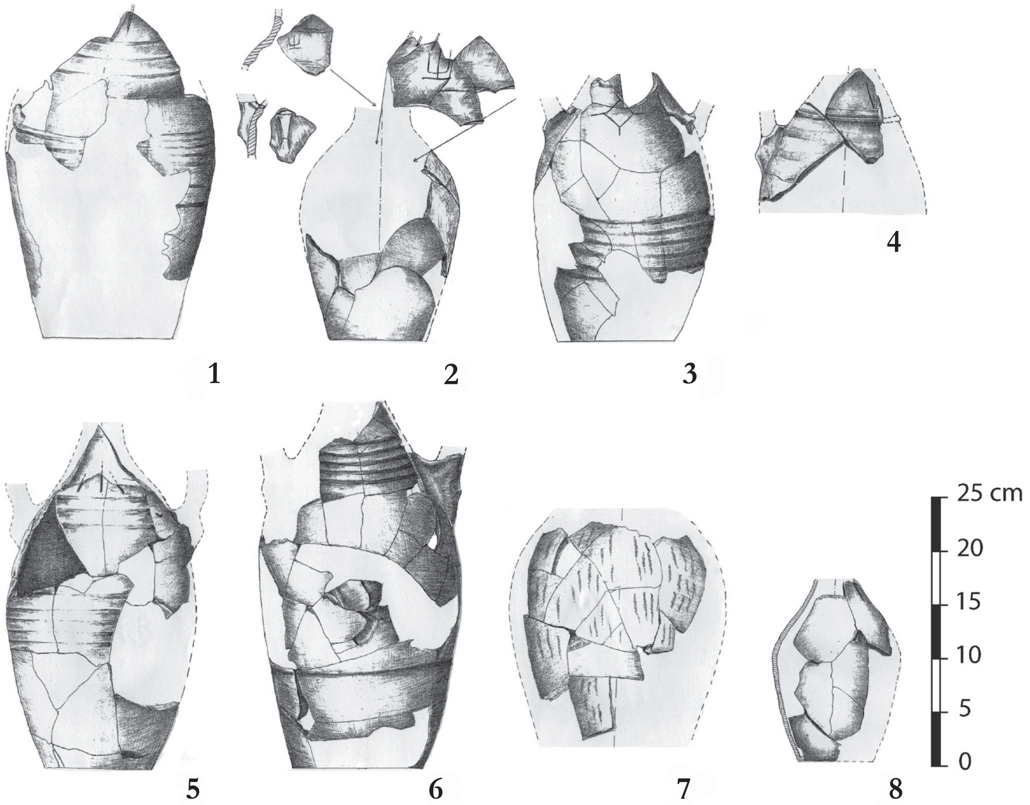

Обр. 6. Части от амфоровидни стомни изработени от светлокафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 41; 2. стомна № 29; 3. стомна № 37; 4. стомна № 48; 5. стомна № 22; 6. стомна № 9; 7. стомна № 31; 8. стомна № 45

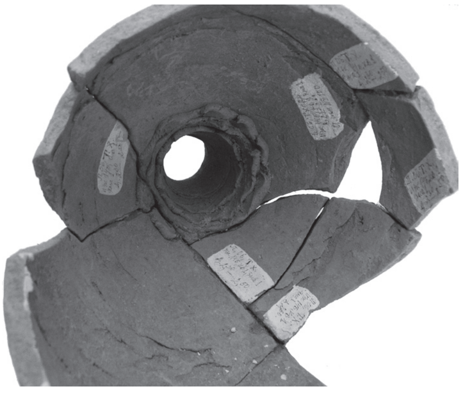

Обр. 7. Технологичен детайл от стомна № 17

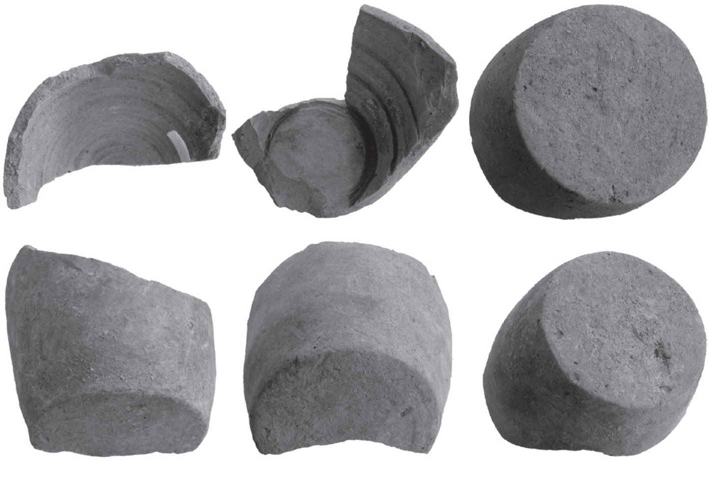

Обр. 8. Дъна на амфоровидни стомни

едри песъчинки. Те съставляват около 9 % от фрагментите. При извършената реставрация бяха възстановени 5 съда (обр. 14 и 14а). Сивите стомни имат аналогична издължена овоидна форма, но са с по-малки размери. Всички открити в ямата екземпляри са с две дръжки, които са без езиковиден издатък в основата. За разлика от съдовете от предните две групи, сивите стомни са изработени на ръчно грънчарско колело. Съдовете са сравнително дебелостенни – между 6 и 10 мм. В редки случаи дебелината им надвишава 10 мм. В долната половина на някои съдове са врязани плитки и сравнително широки успоредни линии. По стените на всички съдове на шията или на търбуха има врязани знаци. Дъната на стомните са масивни, равни, без отпечатани на тях релефни знаци.

Размери на стомните, изработени от сивочерна глина

H – максимална височина

D – максимален диаметър

h – височина от дъното до максималния диаметър

D_1 – диаметър на устието

D_2 – диаметър на дъното

Съд №	H	D	h	D_1	D_2
19	24 см	12,3 см	10,5 см	5,1 см	7,6 см
35		12,2 см			8,4 см
41	26 см	12 см	9,1 см		8 см
43	26 см	12 см		5,2 см	
54		13,5 см			8,2 см

Пропорции на съдовете, представени чрез координатно съотношение на височината към максималния им диаметър

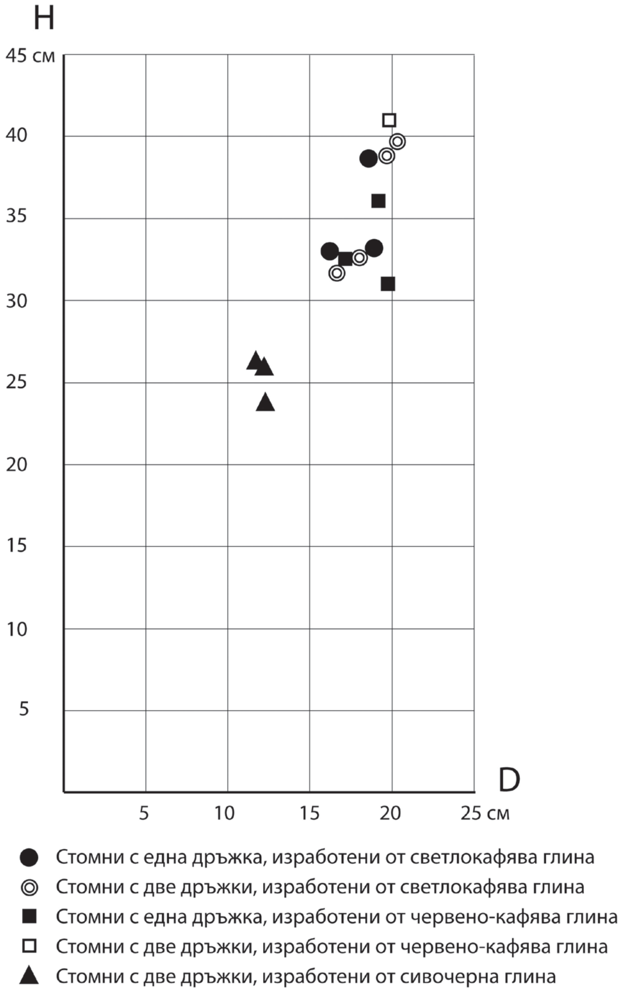

Направеният сравнителен анализ на размерите и пропорциите на стомните показва, че повечето съдове са еднотипни. Те имат близки пропорции и притежават сходни морфологични, типологични и декоративни белези. Това предполага, че е бил направен предварителен подбор на съдовете с цел те да оформят специален сервиз.[3] Височината на стомните варира между 24 и 41,5 см, като най-често е в границите между 33 и 38 см. Използваната технология и материалът, от който са направени съдовете, са определящи за размера им. Големите съдове са изработени на бързо колело от светложълта или червенокафява добре пречистена глина. Съдовете от сива или сивочерна глина са правени на бавно колело и са с по-малки размери. Функционално стомните са използвани за течности, необходими за трапезата. В зависимост от размера им те имат вместимост между 1,9 и 5,1 литра.

За изясняване на химическия състав и процентното съотношение на елементите в глината беше направен енергийно дисперсивен рентгено – флуоресцентен анализ на шест произволно избрани фрагмента от различни амфоровидни стомни. Технологичните изследвания се проведоха от инж. П. Бонев в лабораторията на НАИМ – БАН. Анализът на пробите беше направен със спектометър тип EDX – 720, като се третира повърхност с диаметър 10 мм. Използваните фрагменти № 1 и 2 са от съдове, изработени от светлокафява на цвят глина, фрагменти № 3, 4 и 5 са от съдове, изработени от червена до кафявочервена на цвят глина, а фрагмент № 6 е от съд, изработен от светлосива на цвят глина.

Резултатите от анализа позволяват да се направят следните изводи. Основни елементи в състава на глината и при шестте фрагмента са силиций (Si), желязо (Fe), калций (Ca), алуминий (Al) и калий (K). Елементите Ti, S, Ba, Mn, Sr, Zr, Rb, Zn, Y, Rh, Mg, P, C, Pb присъстват в ниски количества в глината. Съдържанието на Al и K е относително еднакво и в шестте проби. При фрагмент № 3 процентното съдържание на Si е значително по-високо. По-високо съдържание на калций (Ca) се наблюдава при фрагменти № 1, 2 и 6. Най-голяма близост в хи-

---

[3] Терминът „сервиз“ се използва в значението му на комплект от еднообразни по функция, стил и украса трапезни съдове.

Химични елементи, открити в състава на глината

фрагмент № 1	фрагмент № 2	фрагмент № 3	фрагмент № 4	фрагмент № 5	фрагмент № 6
Si – 26.096 %	Si – 28.835 %	Si – 42.275 %	Si – 27.903 %	Si – 36.229 %	Si – 27.129 %
Fe – 20.293 %	Fe – 23.977 %	Fe – 24.424 %	Fe – 29.837 %	Fe – 33.837 %	Fe – 24.226 %
Ca – 30.573 %	Ca – 25.309 %	Ca – 6.191 %	Ca – 17.954 %	Ca – 4.401 %	Ca – 28.172 %
Al – 7.589 %	Al – 8.087 %	Al – 10.330 %	Al – 9.409 %	Al – 12.352 %	Al – 8.271 %
K – 9.772 %	K – 7.760 %	K – 9.956 %	K – 8.939 %	K – 8.130 %	K – 6.808 %
Ti – 1.728 %	Ti – 2.080 %	Ti – 2.154 %	Ti – 1.833 %	Ti – 1.815 %	Ti – 1.669 %
S – 1.577 %	S – 2.105 %	S – 1.386 %	S – 1.693 %	S – 1.578 %	S – 1.202 %
Ba – 1.019 %	Ba – 0.698 %	Ba – 0.846 %	Ba – 0.877 %	Ba – 1.043 %	Ba – 1.083 %
Mn – 0.493 %	Mn – 0.710 %	Mn – 1.122 %	Mn – 0.535 %	Mn – 0.102 %	Mn – 0.841 %
Sr – 0.181 %	Sr – 0.173 %	Sr – 0.088 %	Sr – 0.089 %	Sr – 0.094 %	Sr – 0.167 %
Zr – 0.100 %	Zr – 0.137 %	Zr – 0.258 %	Zr – 0.101 %	Zr	Zr – 0.117 %
Rb – 0.056 %	Rb – 0.063 %	Rb – 0.068 %	Rb – 0.092 %	Rb – 0.100 %	Rb – 0.067 %
Zn – 0.041 %	Zn – 0.049 %	Zn – 0.098 %	Zn – 0.058 %	-	Zn – 0.065 %
Y- 0.016 %	Y – 0.016 %	Y – 0.024 %	Y – 0.019 %	Y – 0.015 %	Y – 0.019 %
Mg – 0.467 %	-	Mg – 0.640 %	-	-	-
-	-	P – 0.140 %	P – 0.488 %	P – 0.116 %	P
-	-	Cr	Cr – 0.097 %	Cr – 0.090 %	-
-	-	-	-	Pb – 0.099 %	Pb
-	-	-	Ni – 0.075 %	-	-
-	-	-	-	Zn – 0.038 %	-
-	-	-	-	-	Ac – 0.166 %
Rh	Rh	Rh	Rh	Rh	Rh
-	Cu	-	-	Cu	-
-	-	-	V	V	-
-	-	-	As	-	-
-	-	-	-	Te	-
-	-	-	-	Tm	-

мичния състав на глината показват фрагменти № 1 и 2. Те принадлежат на съдове, изработени от светлокафява глина. Идентичното процентно съотношение на елементите означава, че освен използването на общо находище на суровината, е налице и стриктно спазване на технологичния процес на пречистване и омесване на глинената смес. При останалите четири фрагмента са установени допълнителни елементи, някои от които може да са добавени в процеса на приготвяне на глиненото тесто.

Намирането на един толкова многоброен керамичен комплекс е рядкост, но не е прецедент за Плиска. През 1979 г., при проучване на опожарения подземен ходник, излизащ от „Крумовия дворец“, са открити много керамични фрагменти, от които са възстановени формите на 36 съда, както и части от още 7 (Рашев 2004, 66). Прави впечатление, че керамичният комплекс от опожарения ходник също се състои от еднообразни като форма и размери съдове (стомни и чайници), вероятно изработени по поръчка за владетелския дом, където са били използвани.

Дългогодишните археологически изследвания в Плиска, както и на паметници от региона на Долен Дунав показват, че амфоровидните стомни са сред широко застъпените в старобългарската култура трапезни съдове. Те се откриват често в културни пластове от IX и X в., но също и като гробен инвентар в некрополи от езическия период. В типологично отношение откритите в ямата съдове показват най-голяма близост до типове GVII/2, GVIII, GIX/1 и GX/1 по класификацията на У. Фидлер (Fiedler 1992, 147, Abb. 31) и до типове IIA и V по класификацията на Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова

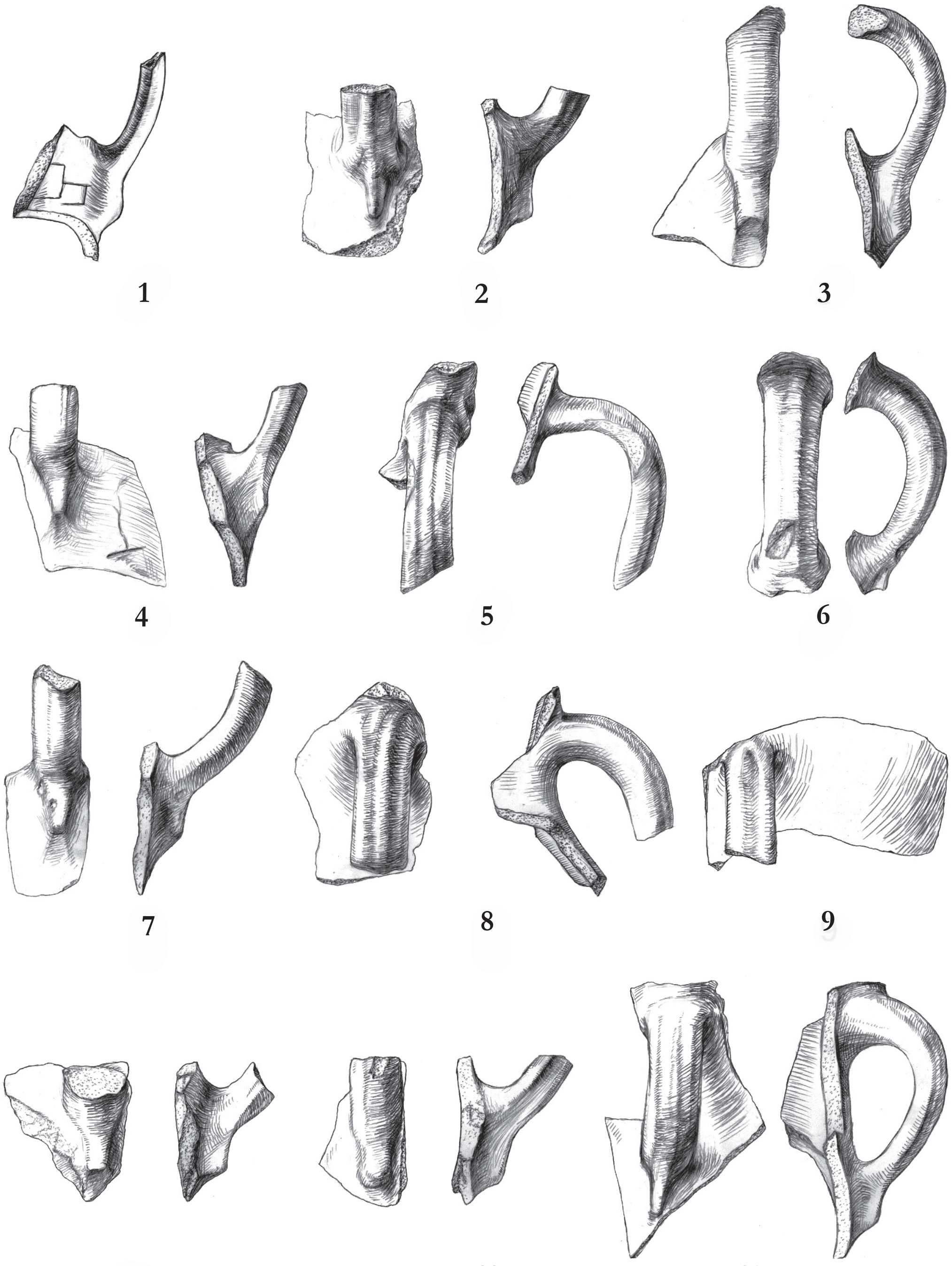

Обр. 9. Дръжки на амфоровидни стомни

1977, табл. XIX; табл. XX). Съдовете се датират в IX в., като най-голямо разпространение получават в първата и втората трета на века. Горната хронологична граница на сивите стомни не надхвърля средата на IX в., което при употреба на съдовете едно или две десетилетия поставя заравянето на целия керамичен комплекс около 60-те години на IX в.

В проучените старобългарски некрополи амфоровидни стомни са открити в Девня – 1 (в гробове 19, 20, 82 и 85) (Fiedler 1992, 263, Abb. 99, Taf. 98 *10, 13*), Девня – 3 (в гробове 3, 13, 19, 51а, 54) (Fiedler 1992, 264, Abb. 101, Taf. 99 *7, 14*), Варна – 1 (в гроб 43) (Fiedler 1992, Taf. 114 *13*), Султана (в гробове 5, 45, 82, 113 и 158) (Fiedler 1992, Taf. 39 *1, 12*; Taf. 40 *2, 4*; Taf. 41 *1,*

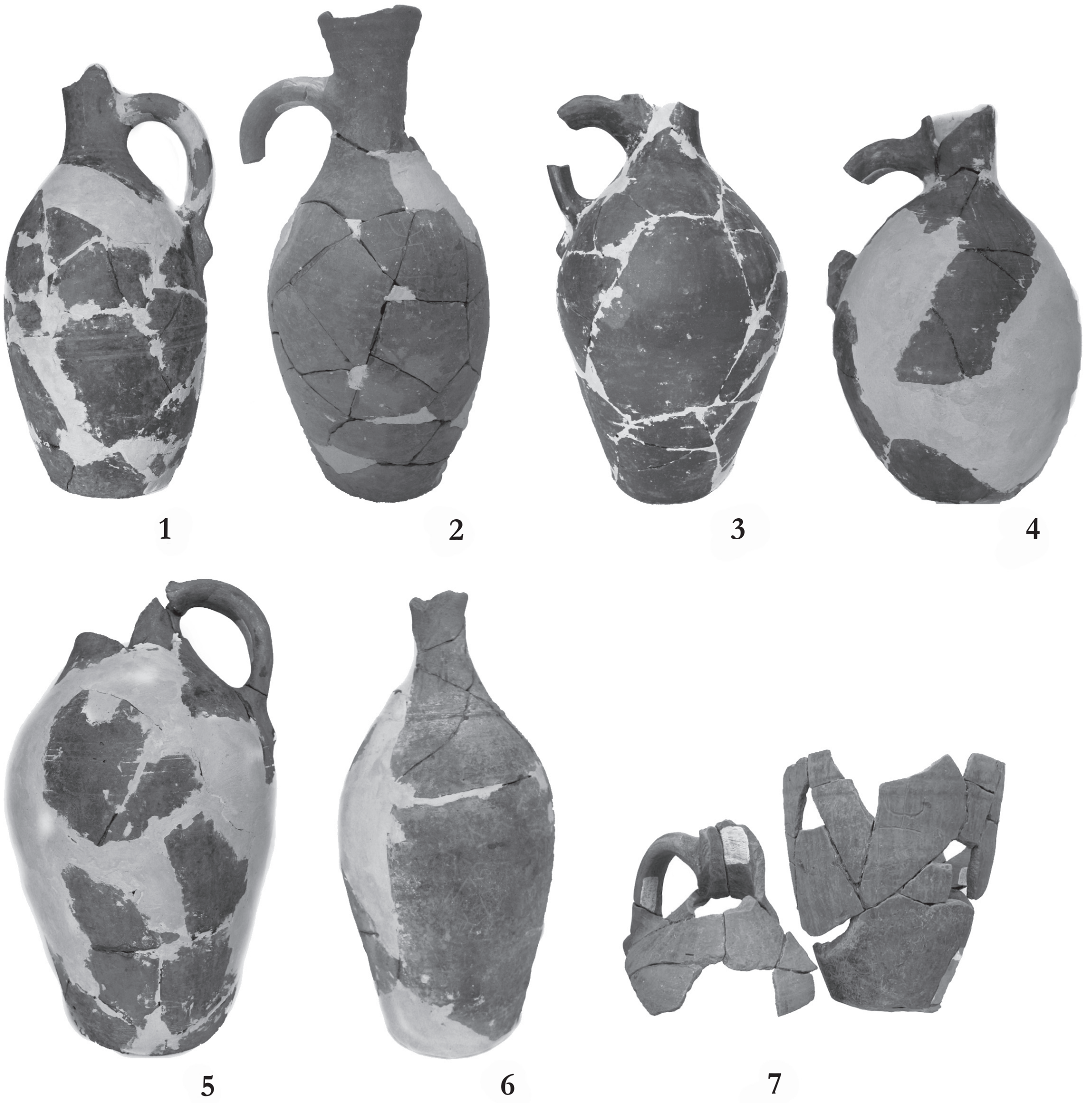

Обр. 10. Възстановени амфоровидни стомни с една дръжка изработени от червено-кафява глина. 1. стомна № 3; 2. стомна № 10; 3. стомна № 14; 4. стомна № 16; 5. стомна № 18; 6. стомна № 39; 7. стомна № 24

3), Търговище (Станилов 1975, обр. 1-1) и Олтения (Tudor 1950, fig. 2; fig. 3). Две напълно идентични с намерените в Плиска стомни, с врязани знаци, са намерени също в некропола в квартал „Трошево“ Варна (в гробове 556 и 653) (Българите и техните съседи през V – X век 2004, 50, 27:5; 51, 27:6). Най-голям брой находки са открити в некрополите Николово и Тръстеник (Станчев 2004). Повечето от съдовете са с врязани знаци, като особено характерен е „IYI“. Прави впечатление, че за разлика от съдовете открити в ямата, амфоровидните стомни от некрополите са със скъсени пропорции и малки размери – височината на съдовете е между 20 и 24 см, по рядко 25 – 33 см. Повечето от стомните са изработени на ръчно грънчарско колело и имат отпечатани релефни знаци на дъната.

Освен в некрополите, амфоровидни стомни или фрагменти от такива съдове са известни също от селищата Буков (Comşa 1978, 109 ; fig. 91-1; 131, fig. 100-3) и Дриду (Zaharia 1967, fig. 50 *4*; 191, pl. XXVI). От Попина произхожда амфоровидна стомна с ангобирана повърхност и с врязани след изпичането на съда върху шията знаци (Дончева-Петкова 1973, 16, обр. 4). Типологично близки на находките от Плиска стомни са открити в манастира до Равна (Българите и техните съседи през V – X век 2004, 67, 51:6) и в

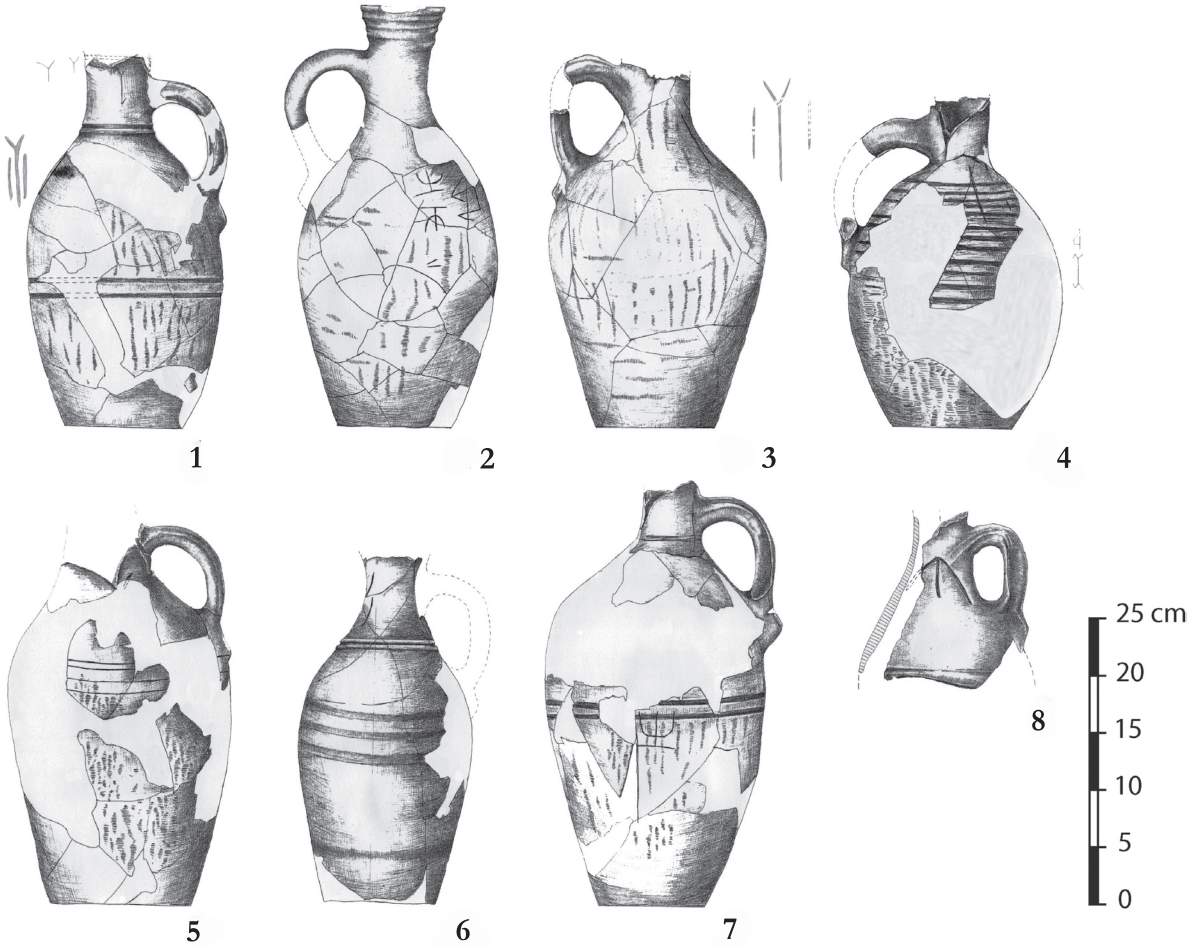

Обр. 10а. Амфоровидни стомни с една дръжка изработени от червено-кафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 3; 2. стомна № 10; 3. стомна № 14; 4. стомна № 16; 5. стомна № 18; 6. стомна № 39; 7. стомна № 24; 8. стомна № 49

Келей (Comşa 1960, 399, Abb. 1 *4-5*; Teodor 1981, fig. 16 *5-6*). Разбира се, най-многобройни са примерите от Плиска. Фрагменти от амфоровидни стомни са намирани в насипа на подземния ходник при езическия храм в цитаделата (Рашев 2004, 74, обр. 11), западно от могила 34 (Дончева-Петкова 2007, 70-72, обр. 3-5), при проучването на южната (Захариев 1979, 120, обр. 33; Димитров 2004, обр. 6 *16, 19-21*), източната и западната крепостни стени (Василев 1979, 104, обр. 9 *1-5*; Дончева-Петкова 1979, 88, обр. 9 *27*) и на редица други места във Вътрешния град (Димитров 2000).

Една важна особеност на откритите в ямата съдове е, че върху стените на повечето от тях са врязани самостоятелни или в комбинации знаци (обр. 15, 16 и 17). При стомните с една дръжка знакът обикновено е поставян на срещуположната на дръжката страна, на шията или на плещите. При стомните с две дръжки знакът е нанасян обикновено на шията в пространството между дръжките. Поставянето им на точно определени места по тялото на съда предполага, че знаците са притежавали определено значение.

Установени са 64 фрагмента, върху които са врязани по един или няколко знака, или отделни части от знаци. След проведената реставрация на съдовете почти всички знаци бяха възстановени. Общият брой на самостоятелните или в комбинация знаци е 33 (обр. 16 и 17), нанесени върху стените на 26 от възстановените стомни. В повечето случаи знаците са врязани преди изпичането на съдовете върху още меката и влажна повърхност, а други са издраскани впоследствие. Знаците, нанесени върху меката повърхност на съда преди изпичането му, са по-добре изразени, дълбоки между 0,3 и 2 мм и широки между 0,5 и 3,4 мм. Ръбовете са гладки и заоблени без да са специално заглаждани. Използвани са различни по размер инструменти със скосен профил. Знаците, които са издрасквани след изпичането, се отличават с по-плитък и по-тънък щрих, ръбовете са неравни, а допиращите се линии често се пресичат.

Репертоарът от знаци е разнообразен, но категорично преобладава „IYI“ (ипсилон с две хасти) (обр. 16), който е нанесен върху стените на 17 от възстановените стомни. Формите и размерите на знаците варират в широки граници, различна е също така и дълбочината и ширината на линиите, което показва използването на различни инструменти. Освен това изписването е ставало с различен почерк, от различни автори. Обикновено върху шията на съда е поставян само един знак – в повечето случаи това е „IYI“. Само в един случай знакът е изписан обратно, с разклонението надолу (обр. 16 *14*). Подобни примери, макар и редки, са известни и от други съдове, намирани в Плиска (Димитров 2004, обр. 9_2). Обратно са изписани също два знака, издълбани върху каменен блок от южната крепостна стена в Плиска (Дончева-Петкова 1980, 45, обр. 17б). В литературата няма категорично становище дали обърнатия „ипсилон“ следва да се разглежда като отделен знак със специфична семантика или той е резултат от конкретните обстоятелства на нанасянето му. По повод на обратното изписване на „ипсилона“, П. Петрова изказва хипотезата си, че обръщането на знака е направено целенасочено, а значението му тя свързва с идеята за „водача“ (Петрова 1990, 41). Разбира се, причината за обърнатото изписване на ипсилона върху стомната може и да не е семантично обвързана, а да се дължи на конкретните обстоятелства на нанасянето му. Това е могло да се случи например ако стомната е била поставена не с дъното, а с устието към грънчаря, който е изчертал знака.

Широката употреба на знака „IYI“ в старобългарската култура е една от причините той да бъде обект на специален научен интерес не само от археолози, но също така и от изкуствоведи и лингвисти. По въпроса за семантиката му са изказани най-различни предположения и тълкования – като прабългарски родов или магически знак, като езически или християнски теоним или знак, като зодиакален знак и др. (Рашев 2008, 241). Археологическите данни засвидетелстват най-ранното масово разпространение на „IYI“ в монументалното строителство в Плиска от началото и първата половина на IX в. (Рашев 1992, 97; Димитров 1993, 69-78). Това дава основание редица автори да го свържат с Крумовата династия, определяйки го като „родова тамга“ или като „магически знак“. Масовизирането на знака „IYI“ в средата и във втората половина на IX в. дават основание на Н. Мавродинов да го обяви за княжески знак на Борис или на Симеон (Мавродинов 1949, 165-166). Ж. Аладжов и М. Москов застъпват мнението, че така вероятно е изписвано името на бога Тангра (Аладжов 1983, 77-80; Аладжов 1991, 98; Москов 1987, 16). П. Петрова тълкува символиката в посока на идеограма на „божествените близнаци“, означени с двете хасти, т. е. на божествените прародители, от които произлиза божествената власт (Петрова 1990, 40-41; Петрова 1991, 27). Е. Мусакова прави семантична връзка на кръста с раздвоени рамене и знака „Y“ (Мусакова 1987, 15). Р. Рашев обръща внимание на връзката между кръста и ипсилона, като допуска християнската му семантика (Рашев 1992, 98-99; Рашев 2003, 165). Той приема знака за гръцки буквен символ – инсигния на Всевишния Бог, с който е означавано неговото име в периода както преди, така и след покръстването (Рашев 2008, 242). Или с други думи знакът е схващан като неканонична разновидност на кръста (Рашев 2008, 297). В посока на християнската трактовка на знака е мнението и на полския учен Е. Триарски, според който знакът „IYI“ е криптограма, с рунически букви на Исус Христос (Tryarski 1985, 57-79). Правейки анализ на един гръцки надпис, издраскан върху керамичен предмет, намерен в Абритус, Г. Дзанев обръща специално внимание на съчетаването в него на знака „IYI“ (Дзанев 2000, 226, обр. 2б). Той е вмъкнат в съществителното ‘αυτοπαΙΥΙις’. Изводът, който прави, е че знакът „IYI“ е означение на Исус Христос, респективно е равнозначно на кръста (Дзанев 2000, 227).

Досегашните изследвания определят концентрацията на знака „IYI“ предимно на Долен Дунав, в некрополи и селища, очертаващи демографските и политическите граници на средновековна България. Най-многобройни са примерите от владетелските центрове Плиска и Преслав (Дончева-Петкова 1980, 23-25). В Плиска знаци са врязани върху блокове от основите на стените на Тронната палата, езическия храм, двете час-

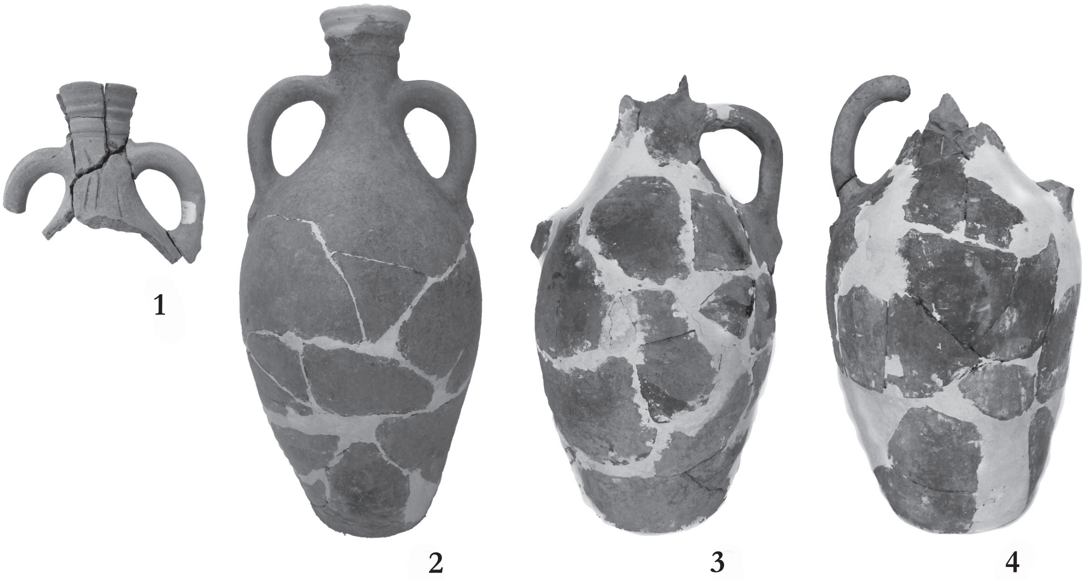

Обр. 11. Възстановени амфоровидни стомни с две дръжки изработени от червено-кафява глина. 1. стомна № 33; 2. стомна № 11; 3. стомна № 20; 4. стомна № 38

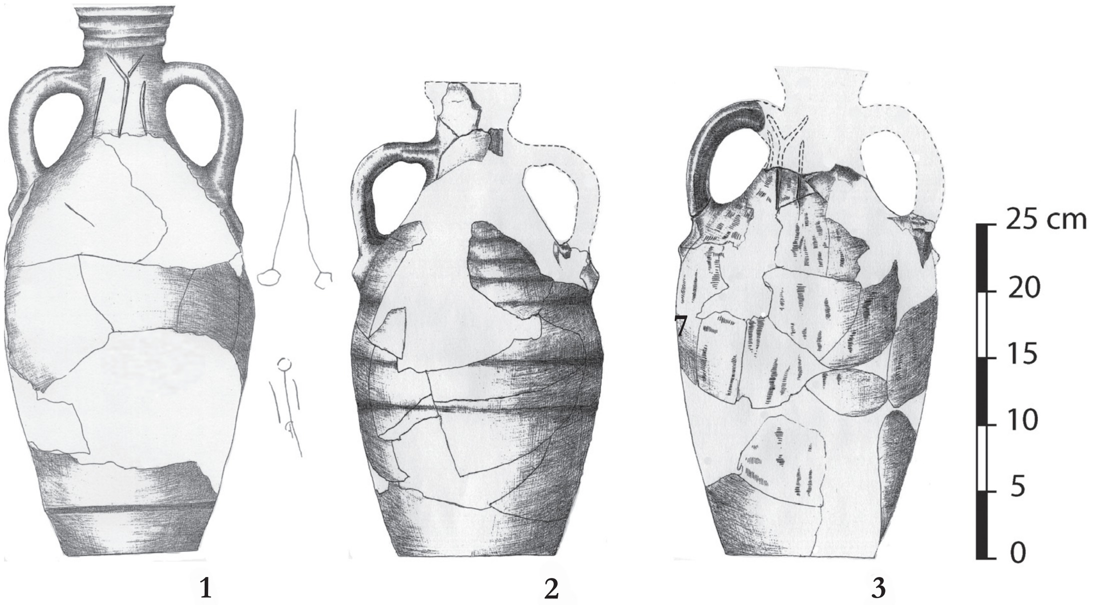

Обр. 11а. Амфоровидни стомни с две дръжки изработени от червено-кафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 11; 2. стомна № 20; 3. стомна № 38

ти на Малкия дворец, тухлената оградна стена, сграда 32, върху каменната настилка в дворцовия център и върху редица други сгради (Рашев 1992, 97; Димитров 1993, 70, обр. 1). Подобни знаци се откриват върху мраморни колони, каменни блокове и строителна керамика от различни места в Североизточна България (Попов 1936, 37-38, обр. 50в; 51 *7*; Фехер 1936, 110; Чангова 1959, 141, обр. 127 *3-4, 8-9, 13, 15, 17*; Тотев 1967, 43, обр. 10 *1,3, 12, 15, 22*; Василев 1979, 103, обр. 6 *1*; Тотев, Георгиев 1979, 27, обр. 10 *1-4*; Дончева-Петкова 1980, 11, обр. 2; 37, обр. 6; 160, табл. XXI; Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981, табл. VIII-7; Бешевлиев 1989, 49; Йотов, Атанасов1998, 304, табло CV; Първопрестолна Плиска 1999, табло III-32; IV-36; Тотев 2004, 232, обр. 3 *6-7*) и Румъ-

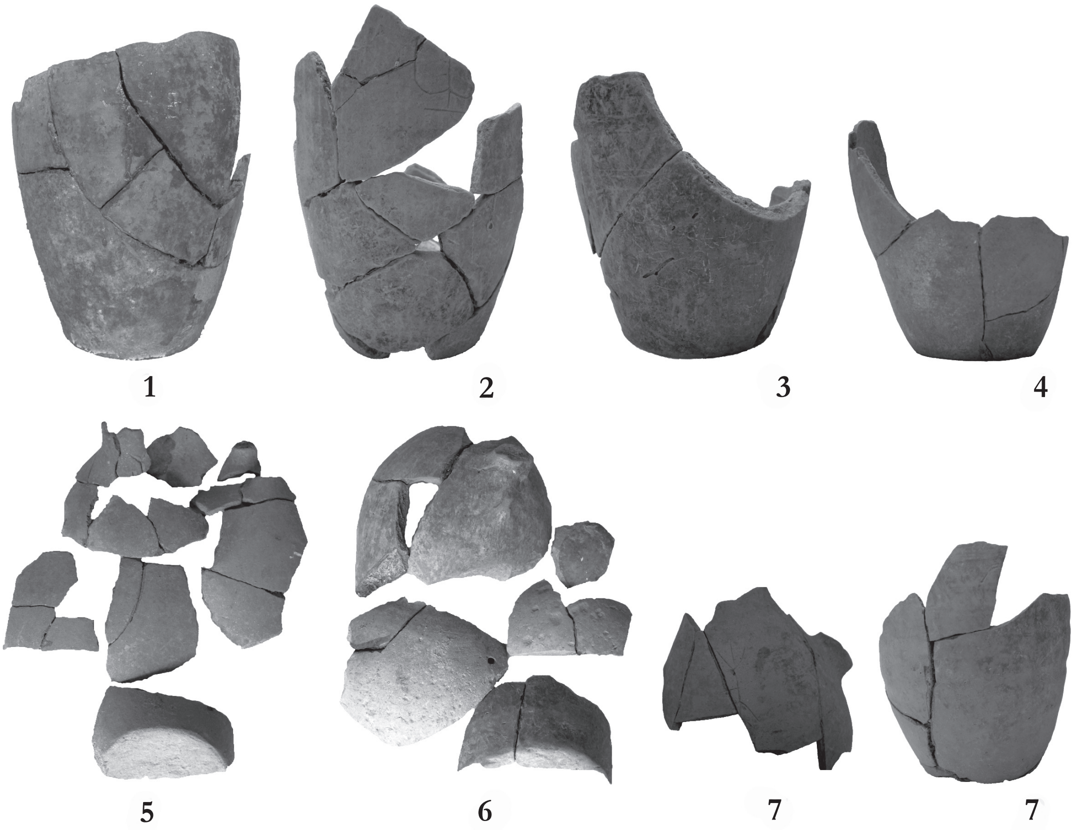

Обр. 12. Части от амфоровидни стомни изработени от червено-кафява глина. 1. стомна № 25; 2. стомна № 26; 3. стомна № 28; 4. стомна № 29; 5. стомна № 51; 6. стомна № 52; 7. стомна № 30; 8. стомна № 32

ния (Комша 1962, 257-268; Bakó 1962, fig. 1). Знакът „IYI“ е нанесен също и върху водопроводни тръби от Плиска (Дончева-Петкова 1980, 42, обр. 14) и от Късчиоареле (Mitrea 1960, fig. 2). В западните български земи подобни знаци са издълбани върху каменни блокове от манастира Шудикова (Черна гора) (Pudič 1965, sl. 1) и върху дръжка от амфоровидна стомна от крепостта Раш (Южна Сърбия) (Popović 1999, 157-158, сл. 106 *4*). Освен върху керамика и камък, знакът „IYI“ присъства и при украсата на няколко пръстена намерени в Мировци (Станилов 1997, 231, табл. V-37), Брестовац (Hampel 1905, I, 436, fig. 1280) и във Велики Преслав (Тотев 2004, 239, обр. 8-11), както и при украсата на една група бронзови медальони (Рашев 1992, 98, обр. 1; Тотев 2004, 237, обр. 6 *1*; Дончева 2007, 245, табло LXXXIII-3; Рашев 2008, 544, табло XCI *9-15*). Знакът е гравиран в центъра на широко известната плисковска седемлъчева розета (Първопрестолна Плиска 1999, табло IV-38; Рашев 2008, 544, табло XCI *16*) и върху един оловен печат (Йорданов 2001, 75, табло VIII-131). Многобройните примери показват голямото разпространение на „IYI“, който присъства върху различни паметници на монументалната архитектура, строителна и битова керамика и накити. Всичко това означава, че знакът е носил важен за старобългарското общество смисъл. Появата му и върху печат, с който вероятно е подпечатвана владетелската кореспонденция (Петрова 1990, 43) или кореспонденцията на високопоставен държавен служител, поставя „IYI“ сред знаците, носещи особено престижна семантика. Широката употреба на знака както върху предмети от представителен характер, така и върху битови предмети, дава основание той да се разглежда като един от основните идеологически белези в България през IX в.

Доскоро „IYI“ се приемаше за специфичен старобългарски знак. В един по-широк културноисторически контекст обаче знакът се открива и върху една група саксонски фибули от първата

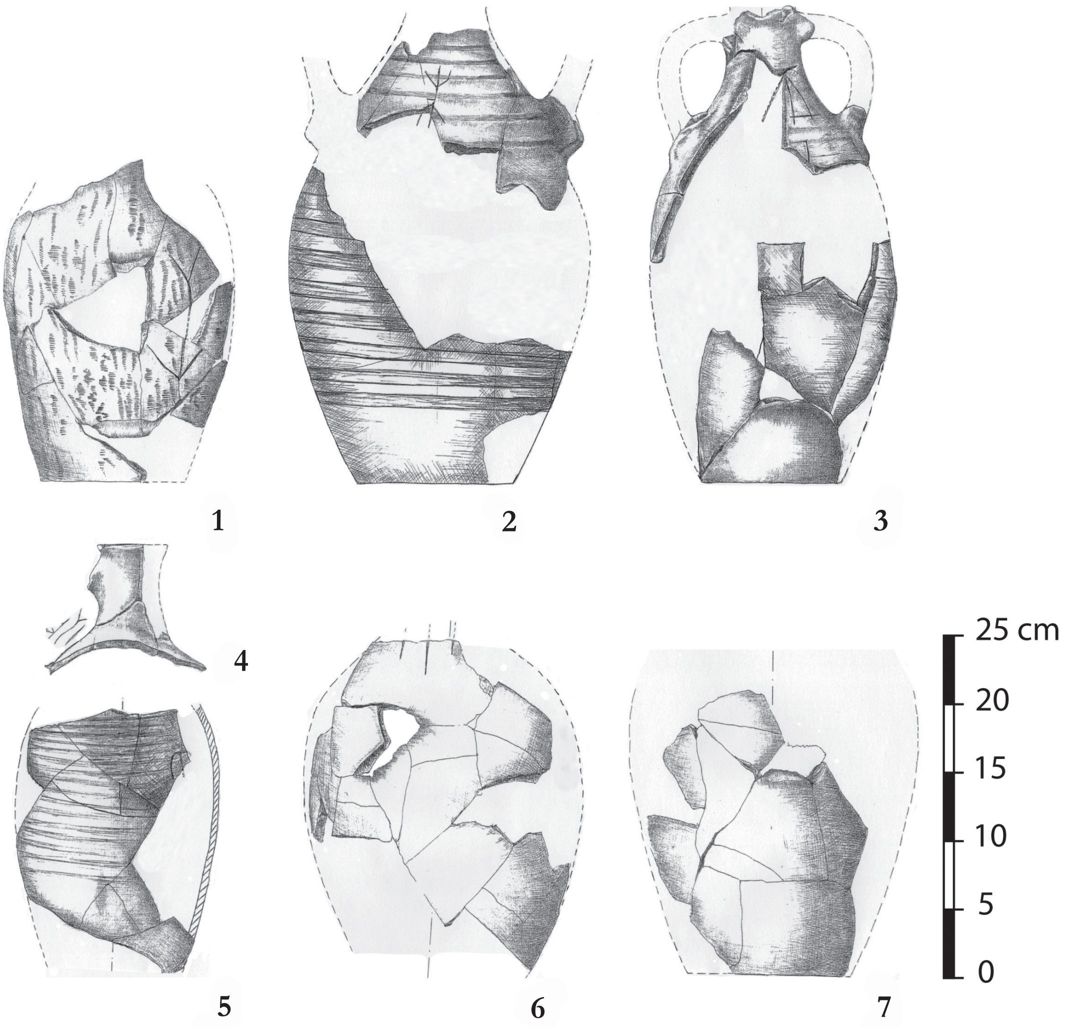

Обр. 13. Части от амфоровидни стомни изработени от червено-кафява глина (рисунки Димитър Димитров). 1. стомна № 25; 2. стомна № 30; 3. стомна № 36; 4. стомна № 46; 5. стомна № 47; 6. стомна № 43; 7. стомна № 44

половина на IX в. (Spiong 2000, 263, Taf. 3 *7-11*) (обр. 18), които са останали незабелязани от българските изследователи. Интересно е, че в някои случаи знакът е фланкиран с кръстчета или крилца, а в горния край е добавен още един Y, вписан в дъга. Посочените примери показват, че знакът „IYI“ не е изолирано явление, но едновременно с появата му в България (в началото и първата половина на IX в.), той намира приложение и при украсата на един тип фибули в Западна Европа. За Свен Спионг, който изследва тази група паметници, гравираните върху фибулите знаци имат безспорна християнска семантика. Сравнителният анализ с подобна група фибули показва, че по-късно „IYI“ се развива до изображение на християнски светци (Spiong 2000, 48).

Друг характерен знак, който присъства често върху съдовете от ямата, е трисвещникът (триножник), напомнящ по форма на гръцката буква „Ψ“ (пси) (обр. 15 *11-14*; обр. 17 *12-19*). Той е изписван предимно върху търбуха на стомните. Нанасянето му е направено с тънко острие преди изпичането на съдовете. Линиите са съвсем плитко врязани, а очертанията са направени с по-уверена ръка. Знаците са с различна големина, като са установени три различни мащаба. Макар и по-слабо разпространен, този или производни на него знаци са известни и от други старобългарски паметници. Той се открива врязан върху фрагмент от амфора от Дворцовия център в Плиска (Дончева-Петкова 1980, табл. XXVII-120а), издраскан в скалите при Мурфат-

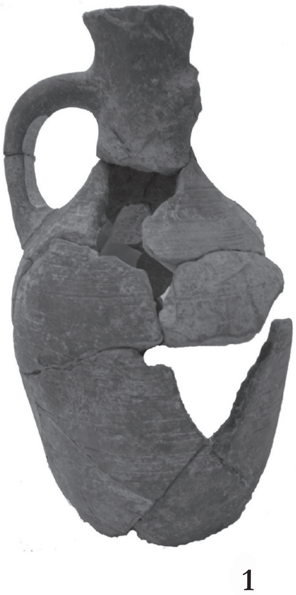

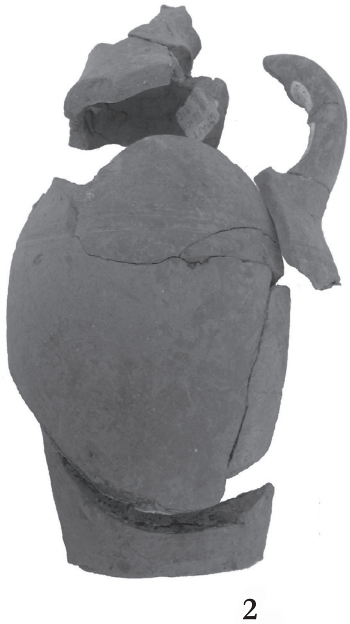

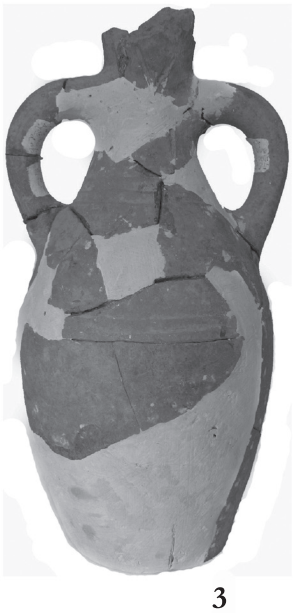

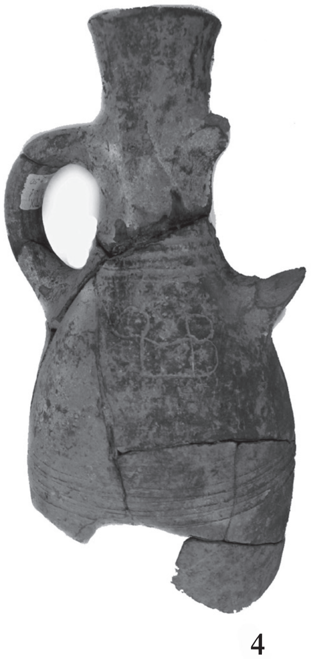

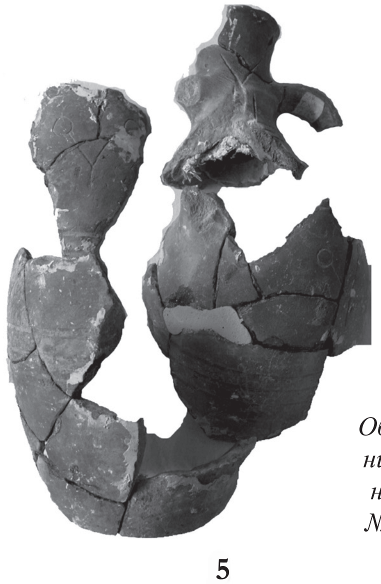

Обр. 14. Възстановени амфоровидни стомни с две дръжки изработени от сивочерна на цвят глина.1. стомна № 19; 2. стомна № 35; 3. стомна № 40; 4. стомна № 42; 5. стомна № 53

лар (Бешевлиев 1976, 20, табл. XV-25), върху хоросанова замазка на източната крепостна стена в Плиска (Стоянова 2000, 109, обр. 2), върху тухла от Мадара (Дончева-Петкова 1980, табл. XXVII-120б), както и върху водопроводна тръба от Плиска (Първопрестолна Плиска 1999, табло III-34). Вариант на знака е гравиран също и върху единия от лъчите на розетата от Плиска (Първопрестолна Плиска 1999, табло IV-38). Подобен знак, но обърнат наопаки, е издраскан върху плещите на една амфоровидна стомна от некропола Султана (Fiedler 1992, Taf. 41 *3*). Релефен знак с близка форма, отпечатан върху дъното на съд, е намерен в селището при Виница (Тотев 1981, обр. 6-12). Вариант на знака е издълбан на т. нар. „председателски“ камък при една група девташлари в Плисковското поле (Бешевлиев 1976а, 3). Освен на Долен Дунав, знакът е засвидетелстван също и в зоната на сарматската култура от началото на I-то хилядолетие (Драчук 1971, 225, рис. 2-1). Същият знак се открива върху монети от VII – VIII в. от Хорезм (Средняя Азия и Дальний Восток 1999, табл. 124-12)**.** Археологическите данни показват, че знакът „Ψ“ се среща върху

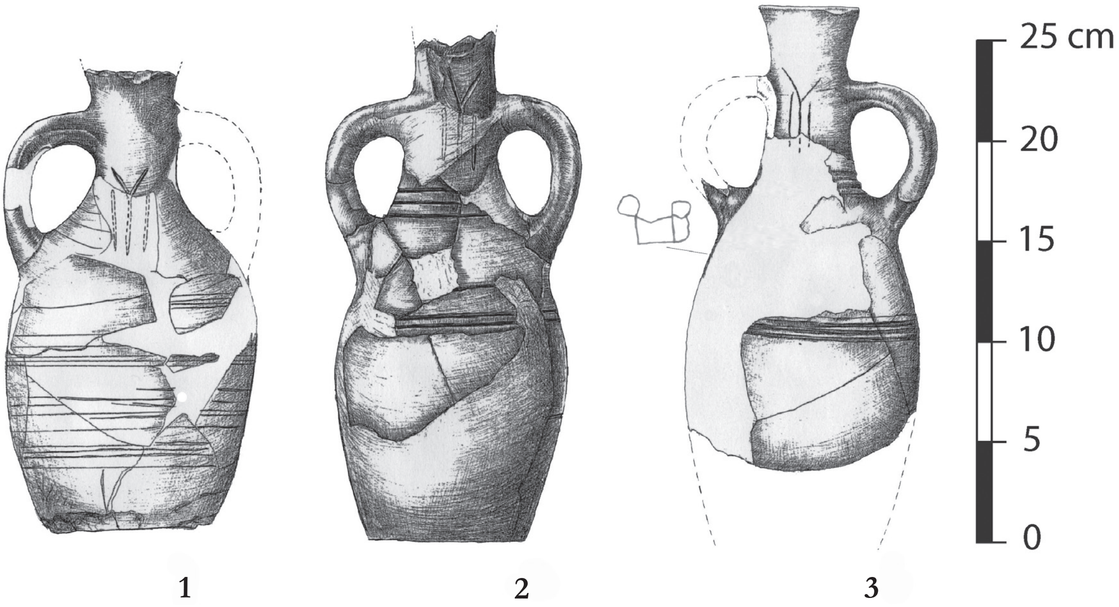

Обр. 14а. Амфоровидни стомни с две дръжки изработени от сиво-черна на цвят глина (рисунки Димитър Димитров).1. стомна № 19; 2. стомна № 40; 3. стомна № 42

редица старобългарски паметници, които се датират главно в средата на IX в. Поради близостта на изписване на графемата с тази на „ипсилона“ съществува мнение, че знакът „Ψ“ се явява негова производна, получена чрез геометризиране и стилизиране на рисунки, изобразяващи важни ритуални жестове (Петрова 1990, 48).

Сред знаците, нанесени върху съдовете, особен интерес представлява един буквоподобен знак, издраскан върху стомна със сивочерен цвят (обр. 15 *1*; обр. 17 *2*). Той е врязан след изпичането на съда. Изписването вероятно е станало с метален инструмент, който е оставил плитка, средно широка линия. Ръката, нанесла знака, е била уверена и въпреки неудобствата на твърдата повърхност почти не са се наложили допълнителни поправки. Знакът е уникален. Като форма и стилов похват той се различава съществено от руноподобните старобългарски знаци. Сравнението му с други буквоподобни знаци от района на Голямата базилика в Плиска (Димитров 1993, 74, обр. 4) също не намира точни паралели. Не се откриват сигурни аналогии и при сравнението с глаголическите букви. В известна степен знакът може да се оприличи на лигатура, съставена от два знака – отляво знакът напомня на гръцката буква „омега“, а отдясно на гръцката буква „бета“. Засега остава отворен въпросът за произхода и значението на знака. Изписването му върху стените на стомна от характерната местна сивочерна керамика, сякаш не оставя съмнение, че произходът на знака е български. Въпреки липсата на други подобни знаци, откриването му би могло да изкуши изследователите да повдигнат отново въпроса за предполагаемото съществуване на „писменост“ (?) – буквени знаци, използвани от славяните (българите), за които споменава Черноризец Храбър, а така също и арабският автор Ибн ан-Надим (Бешевлиев 1976, 17). За съжаление този въпрос може да бъде убедително решен само ако се появят и други подобни паметници. Засега новата находка си остава изолирано явление, без преки аналогии вътре и извън зоната на старобългарската култура.

Сред нанесените по стомните знаци има няколко наподобяващи разклонени вейки, завършващи на върха с лист с форма на кръг, ромб или триъгълник (обр. 15 *4, 10, 15-17*; обр. 17 *5-11*). Като вид тези знаци вероятно се явяват художествен вариант на ипсилона, или на други знаци. Близки аналогии се откриват при украсата на пръстените от Ивановци (Gerasimov 1978, 140-141, Abb. 10), Велики Преслав (Тотев 2004, 239, обр. 8-11), Мировци (Станилов 1997, 231, табл. V-37) и Брестовац (Hampel 1905, I, 436, fig. 1280).

Върху плещите на една от стомните е изчертан знак с формата на панделка (наподобяващ гръцката буква омега) (обр. 17 *1*). Подобни зна-

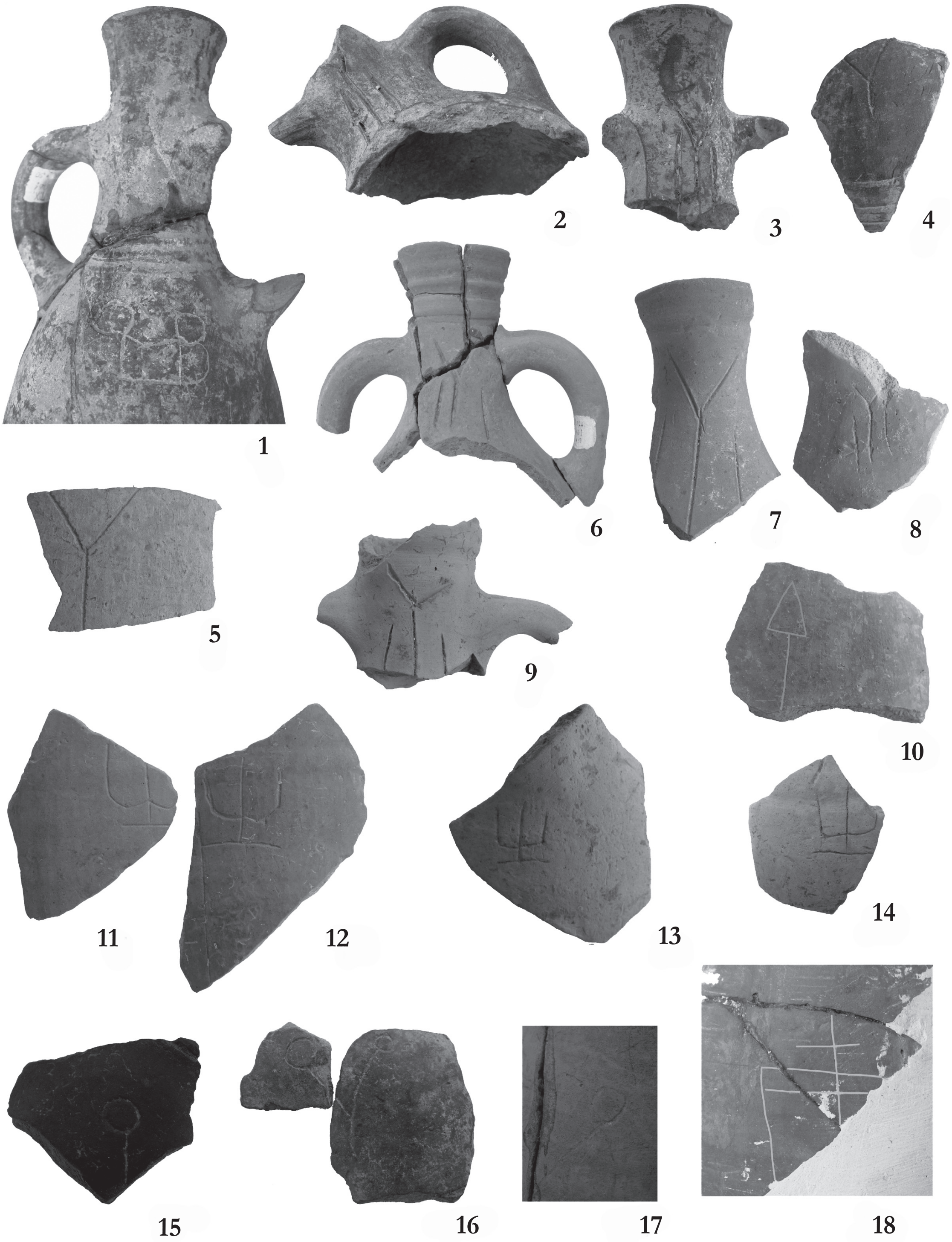

Обр. 15. Фрагменти с врязани знаци (снимки)

ци са врязани върху каменни блокове от стената на цитаделата в Плиска (Димитров 1993, 74, обр. 4), върху тухла от аула на Омуртаг (Антонова 1963, 53, обр. 9-8) и върху амфора от Плиска (Дончева-Петкова 1980, 150, табл. XI-2; Димитров 2004, обр. 9_{19}).

Направеният преглед на знаците, нанесени по стените на стомните, показва устойчивото използване на няколко основни мотива, които се повтарят при различни съдове. Важното в случая е, че тези знаци са сред най-широко разпространените в ранносредновековна България.

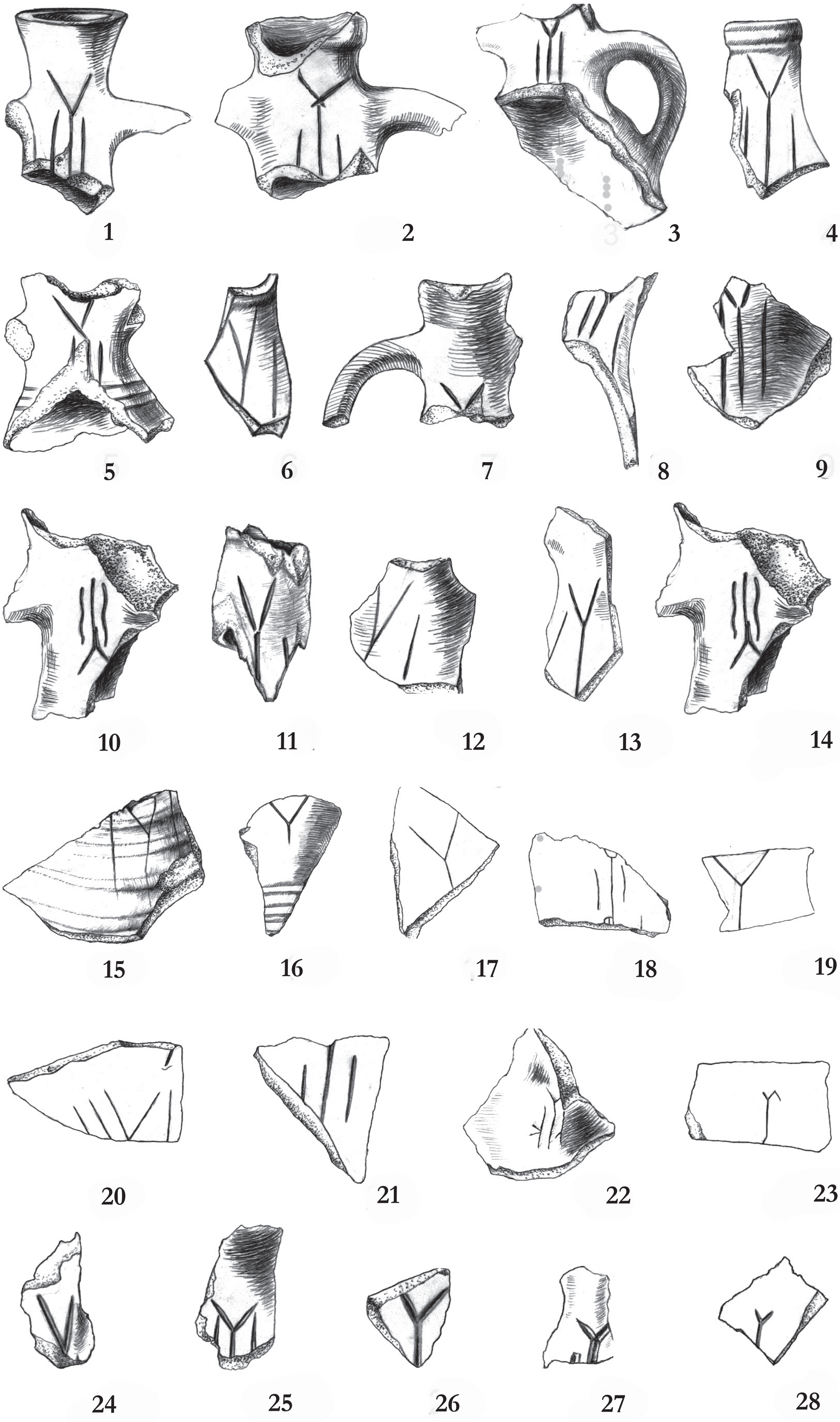
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

Обр. 16. Фрагменти с врязани знаци (рисунки)

Честата им употреба върху различни паметници е причина те да бъдат предмет на многобройни дискусии и хипотези за произхода, предназначението и семантиката (Дончева-Петкова 1977 139-144). През 80-те години на XX в. интересът към руноподобните знаци, разпространени в Източна Европа, засилва тенденцията да се търсят „общите корени“ (общ генезис). Като отражение на тези научни увлечения А. Халиков изказва предположение, че през VIII в. в салтово – маяцка културна среда е било създадено руноподобно писмо, откъдето след това то е било възприето в Дунавска и във Волжка България (Халиков 1988, 53). Цялостна систематизация на старобългарските руноподобни знаци у нас е направена от С. Венелинова (Венелинова 2002). Изключително ценен в изследването е сравнителният анализ между старобългарските знаци и знаците от близките културни зони в Източна Европа. От него се вижда, че повечето знаци са специфични само за определен регион, т. е. няма убедителни доказателства за общия им произход от един първоначален център. Изказаното твърдение за сходство на старобългарските знаци с тюркските руни също е неточно, тъй като най-характерните от тях не се откриват на Долен Дунав (Кызласов 1989, 259).

По въпроса за предназначението и семантиката на старобългарските знаци сред изследователите също няма единно становище. В научната литература са изказани различни и твърде разнопосочни тълкувания. Според едни автори става дума за надписи на тюркски език, но те не са подкрепени от сигурни разчитания (Ваклинов 1977, 153, 155; Рашев 2008, 238-239). Други изследователи виждат в тях тайнопис (Рашев 2008, 239), използван от ограничен кръг хора – като контрареакция на новопокръстени прабългари, от привърженици на гностическото или друго еретично учение (Попконстантинов 1993, 159; Георгиев 1997, 104-105; Аладжов 1991, 72). Е. Триярски допуска, че то е създадено от византийски мисионери при християнизирането на прабългарите, т. е. било е познато на мнозина (Tryjarski 1985, 69). Друга група изследователи влагат в знаците социално – производствен смисъл. Една от линиите на интерпретация е знаците да се определят като отличителен белег на отделни строителни бригади (Шкорпил 1905, 270; Макарова, Плетнева 1984, 223) или на кариерите, от където е взет строителен материал (Балабанов 1985, 128-129). По аналогичен начин знаците, нанесени върху грънчарската продукция, са определяни като занаятчийски тамги – белег за собственост на продукцията (Шкорпил 1905, 268; Иванова 1948, 13-64; Комша 1961, 459-460, рис.5; Макарова, Плетнева 1984, 213-217). Ѝ. Чангова разглежда съчетанията от няколко знака върху съдовете като изява на сдружение на свободни майстори – грънчари, а присъствието на Y отразявало зависимостта от собственика на работилницата (Чангова 1957, 233-290). Част от изследователите са склонни да разглеждат старобългарските знаци като родови и семейни (Фехер 1925, 54; Захариев 1979, 108-138; Михайлов 1955, 70; Мавродинов 1948, 166; Ваклинов 1977, 153-154; Атанасов 1992, 149-163; Атанасов 1993, 168). Р. Рашев определя единичните и съставните знаци като магическо – апотропейни (Рашев 2008, 243). Предназначението им той свързва със желанието да се запази целостта и здравината на съответните сгради, съоръжения, глинени съдове или предмети, върху които са нанесени, както и да осигурят благоденствие на лицата, които ги използват. От представените мнения се вижда, че изследователите влагат твърде разнороден смисъл на знаците, поставени в различен контекст и нанесени върху различен вид паметници. Трябва да се признае, че въпреки големия научен интерес и многобройните изследвания по темата, изказаните становища и хипотези все още не намират достатъчна аргументация за да предложат една по-убедителна и единна интерпретация.

Сред намерените в ямата стомни специално внимание трябва да се обърне на съд № 16 (обр. 10 *4*; 10а *4*). Той се отличава от останалите по силно издутия търбух и овоидна форма на тялото. В най-изпъкналата част на стомната са нанесени няколко знака и едно изключително любопитно изображение (обр. 15 *18*). То представлява схематично нанесен правоъгълник, създаващ впечатлението за сграда (църква ?), увенчана на върха с кръст. Рисунката е нанесена с тънко метално острие след изпичането на съда. Линиите са много плитки, което прави изображението забележимо само отблизо. Изглежда авторът не е търсил по-силен визуален ефект, какъвто се наблюдава при другите дълбоко врязани знаци. С приглушените си очертания рисунката засилва впечатлението за дискретност. Досега не са познати подобни рисунки от други съдове. Известна близост показва една рисунка, врязана на шията на амфоровидна стомна с две дръжки, намерена преди разкопките в некропола Галиче (Възарова 1976, 246, обр. 154 *3*). Изображението е нанесено преди изпичането на съда, но е твърде схематично очертано и не позволява да се направи по-категорично определяне.

Откриването в центъра на Плиска на един толкова многоброен керамичен комплекс, съставен от еднообразни, качествено изработени трапезни съдове (обр. 19), поставя отново въпроса за специфичните нужди на владетелския двор от такъв инвентар. Депонирането на съдовете в яма, в непосредствена близост до владетелската резиденция, дава основание да се смята, че те са бил използвани за нуждите на ханското домакинство. Резултатите от проучванията в центъра на Плиска са категорични, че подобни съдове са служели в ежедневието. Многобройните аналогии, намирани на различни места в Плиска, доказват, че производството и употребата на амфоровидни стомни е било много добре развито. Това предполага съществуването на местни работилници, които са задоволявали потребностите на населението. След реставрацията на стомните от ямата се вижда, че повечето имат много близки типологични и морфологични характеристики. Освен това и при трите технологични групи е използван сходен репертоар от знаци. Всичко това ми позволява да предположа, че стомните са произведени в местни керамични работилници, спазващи общ стандарт и образци. Друга важна особеност при повечето съдове е оформянето на устията и дръжките по подобие на металните съдове. Характерен белег на стомните с една дръжка е релефният пръстен, който украсява основата на шията. Присъствието на тези типични за металните съдове елементи предполага, че като образци в керамичното производство на стомни са използвани и метални съдове. За използването на керамични еквиваленти на метални съдове насочва също и другият голям сервиз, открит в опожарения подземен ходник (Рашев 2004, 61-100). Новата находка от яма № 1 идва да потвърди извода за широката употреба на такива трапезни съдове в ханското домакинство. Изработването на керамични имитации на метални съдове се обяснява преди всичко с нуждата да се притежава голям брой съдове, необходими при всекидневните или празнични угощения. Специалният подбор на глини с определен цвят и качество също трябва да се вземе под внимание. Стомните, изработени от светлокафява или светложълта глина, е трябвало да наподобят цвета и блясъка на металните (златни) съдове, а изработените от червенокафява глина – на съдовете, направени от мед. Вероятно поради недостига или високата стойност на цветните метали през IX в. е било невъзможно металните съдове да бъдат осигурени в необходимото количество. В такива случаи керамичните съдове се явяват най-евтиният и същевременно ефектен техен заместител. Големият им брой показва, че стомните са използвани не само във всекидневието, но и при угощения за по-широк кръг хора, давани от българските владетели. Организирането на угощения с участието на голям брой хора е имало както символично – магическо, така и важно престижно значение за владетелите (Рашев 2004, 82). Те били организирани по различни важни поводи, годишнини, военни победи, започването или завършване на изграждането на значима сграда, водопровод и др. Сведения за подобни събития откриваме в Шуменския надпис на хан Маламир, където се споменава, че „*владетелят даде много пъти на българите да ядат и да пият...*“ (Бешевлиев 1979а, 210). В десетки достигнали до нас надгробни надписи на български боили от времето на хан Омуртаг специално се отбелязва, че са били „*сътрапезници*“ на българския владетел. Организирането на пиршества за знатните и за народа е било важен елемент от демонстрацията и укрепването на авторитета на хана. В този контекст откритите в ямата съдове вероятно са имали и това предназначение.

Добрата стратиграфска позиция на ямата, в която бяха открити керамичните съдове, дава възможности за една по-тясна датировка на комплекса. Вкопана в леглото на наскоро разрушения ходник, ямата маркира времето на окончателното прекратяване използването на подземните коридори. Системните археологически проучвания на трасетата на ходниците през последните десетилетия предоставиха нови важни данни за тяхната относителна и абсолютна хронология. Днес се разграничат три основни фази на изграждане и функциониране на ходниците,[4]

---

[4] През втората и третата фази са установени допълни-

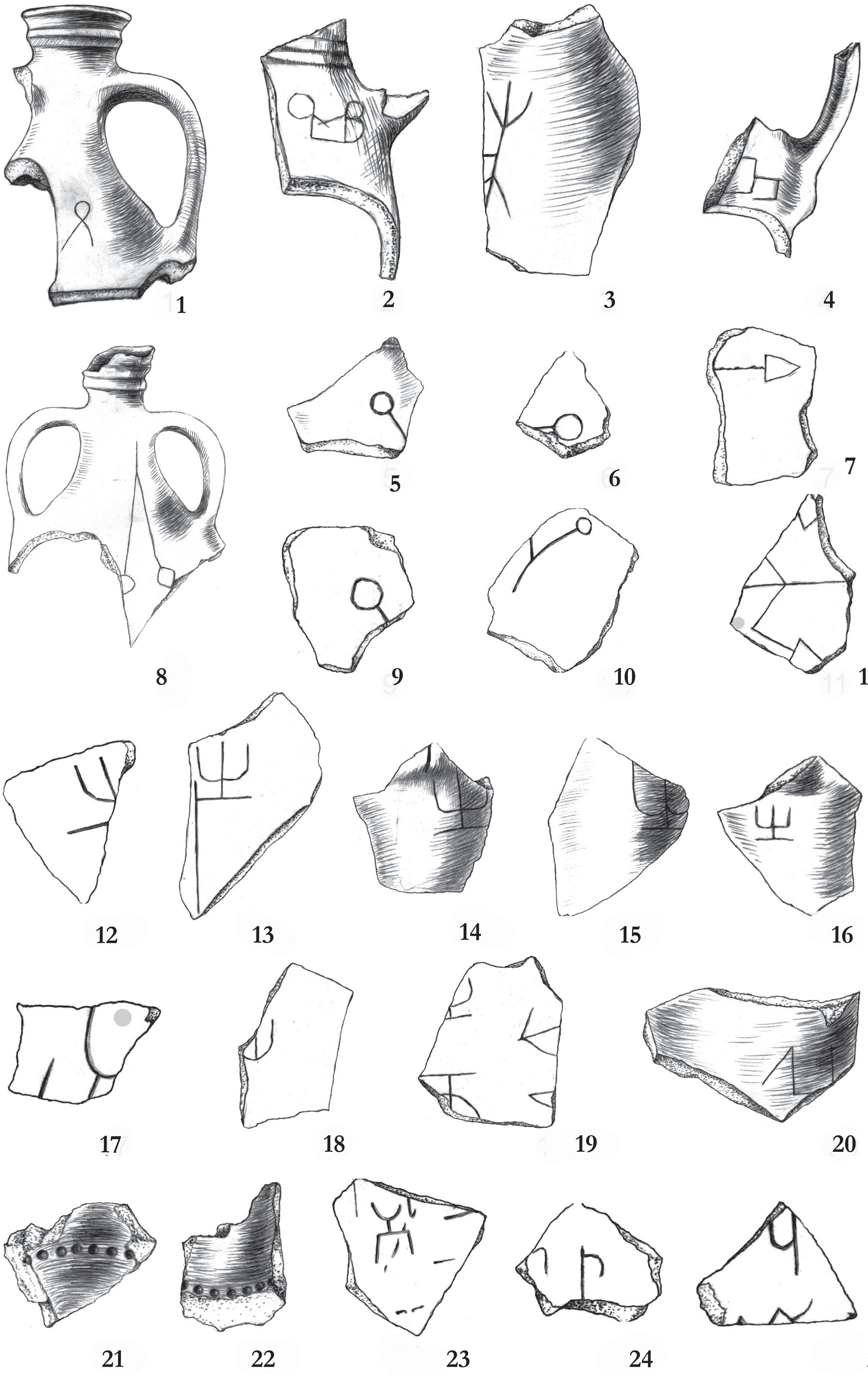
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25

Обр. 17. Фрагменти с врязани знаци (рисунки)

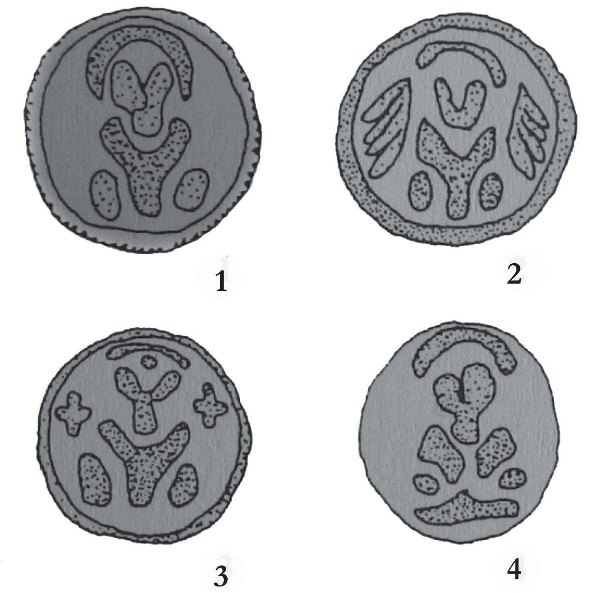

Обр. 18. Саксонски фибули от първата половина на IX в. (по Spiong 2000, 263, Taf. 3 7-11)

като всяка от тях може да се свърже с някои от монументалните строежи в Плиска. Хронологично най-ранният ходник се отнася към времето на строителство на дървеното укрепление и Крумовия дворец и завършва с тяхното опожаряване през 811 г. Втората фаза на ходниците е синхронна със строителството на каменната крепостна стена през второто десетилетие на IX в. Третата и последна фаза на изграждането на подземни ходници е пряко свързана със строителството около втората четвърт на IX в. на цитаделата. Съпоставката на трите строителни фази показва определена технологична и пространствена приемственост, особено между ходниците от втория и от третия етап на изграждане. При разрушаването на ходниците обаче се наблюдават някои важни специфики. Пожарът, разрушил дървената конструкция на най-ранния ходник, е довел до рухването на тавана по цялото му трасе. В следствие на това подовата настилка на ходника е била затрупана с дебел пласт и е останала изцяло непокътната. На място са запазени също и железни части от врати при северния и при южния изходи, както и при чупката до Крумовия дворец, където е намерен in situ многоброен сервиз от керамични съдове. За разлика от „горелия“ ходник, трасетата на ходниците от втората фаза имат по-различен край. Поради амортизация на съоръжението или по-вероятно поради градоустройствена причина ходниците от втората фаза са били преднамерено разрушени. Преди това обаче тухлите от подовата настилка са били изцяло демонтирани, след което подземните коридори са запълнени с пръст и строителни отпадъци. При ходниците от третата фаза са установени както изцяло запазени участъци с настилка, така и такива, в които тя е била частично или изцяло демонтирана. Този факт е важен, защото показва, че в края на функционирането на ходниците отделни участъци от тях са пропаднали внезапно и са затрупали подовата настилка. Причината за това състояние на съоръжението не е достатъчно изяснена. Възможно е в последния етап на използване ходниците да не са били поддържани грижливо и това да е довело до инцидентни срутвания. Предположението за лоша поддръжка на ходника обаче изглежда нелогично и малко вероятно. През IX в. българската държава има значителни ресурси за изграждане на мащабни строителни комплекси и поддръжката на подземните ходници едва ли е представлявала особен проблем. Освен това ходниците са служели за придвижването на самите владетели, които не биха допуснали компромис със сигурността си. Логиката налага да се помисли дали разрушенията по трасетата на късните ходници не са по-скоро последица на природно бедствие, съчетано по всяка вероятност с висока степен на амортизация на самото съоръжение. Един от причинителите може да се търси в някое от силните земетресения през IX в. Това обяснява защо шокът е бил толкова силен, че подземните коридори не само че не са били ремонтирани и възстановени, но окончателно е преустановено изграждането на подобни съоръжения. От историческите извори от периода около средата на IX в., в който се датират съдовете,[5] е известно едно по-значимо земетресение, което е имало голяма разрушителна сила. Според Никита Пафлагонец трусовете са започнали през август

телни преправки и ремонти на отделни участъци от ходниците.

[5] Основанието за тази датировка е големият брой на подобни съдове, откривани в гробове (езически и християнски) от най-късната фаза на езическите некрополи, както и врязаните върху съдовете знаци, повечето от които получават най-масово разпространение около средата на IX в.

Обр. 19. Реставрирани стомни, от яма № 1

863 г. и са продължили 40 дни (ГИБИ 1961, 131). Напълно възможно е именно това земетресение да е довело до масовото изпочупване на керамичните съдове, които впоследствие били заровени в яма, вкопана в пропаднал участък на ходника. Проучването на намиращия се под ямата участък на ходника потвърди, че таванът му е рухнала внезапно. Така затрупаната с дебел пласт пръст тухлената настилка отдолу е останала изцяло непокътнатата.

Хипотетичното свързване на преустановяването на използването на подземните ходници и депонирането на фрагментите от керамични съдове с това земетресение се опира на косвени данни и на логически съображения. Разбира се лансирането на тази идея може да послужи като отправна точка за една по-широка дискусия, в която да се потърсят и други възможни аргументи, подкрепящи или отхвърлящи предложените изводи. Дали природни бедствия (като земетресението от 863 г.) или политически събития (като покръстването и бунта срещу владетеля през 866 г.) са причина за изоставянето на подземните ходници е трудно да се каже. Във всички случаи причината е била достатъчно основателна, за да принуди българският владетел да нареди след десетилетия на традиционно използване и преустройства подземните коридори да бъдат окончателно засипани. Откритият комплект керамични съдове поставя в нова светлина редица важни проблеми, свързани с изясняването на относителната и абсолютната хронология в центъра на Плиска. Вкопаната в насипа на подземния ходник яма категорично маркира времето на окончателното изоставяне на тези внушителни съоръжения.

КАТАЛОГ

Съд № 1 (обр. 3 *1*, 3а *1*). Стомна с една дръжка. Изработена от добре пречистена светлокафява глина, на бързо колело. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е издължено, овоидно и се стеснява конусообразно към дъното. Максималният диаметър на съда е в горната половина на тялото, което преминава в къса конична шия. В основата на шията има слабо изразен релефен пръстен. Устието е фуниевидно, с косо отрязан ръб. От средата на шията до най-издутата част на тялото извива дръжка с овално сечение. В долния край дръжката завършва с масивен езиковиден издатък. Повърхността на стените е гладка, набраздена от четири плитки и загладени ивици, разположени хоризонтално, през равни интервали. На места по стените има останки от покритие с червена ангоба.

Размери: H 33,5 см, D 18 см, h 15 см, D$_1$ 6,3 см, D2 9,9 см.

Съд № 2 (обр. 4 *6*, 4а *6*). Амфоровидна стомна, част от едната дръжка е отчупена. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, конично стесняващо се към дъното, с максимален диаметър в средната част. Шията е къса, конична и преминава във фуниевидно устие (запазено отчасти). От средата на шията до горната част на тялото извиват две дръжки, с овално сечение и с езиковиден издатък в долния край. Стените на съда са гладки, с три плитко врязани хоризонтални канелюри в основата на шията. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху шията, между двете дръжки, е врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: H 35 см, D 18,3 см, h 15,5 см, D$_2$ 10,5 см.

Съд № 3 (обр. 10 *1*, 10а *1*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, плавно стесняващо се към дъното. Съдът е най-широк в горната половина на търбуха, с къса цилиндрична шия, устието липсва. Дръжката е захваната за средната част на шията и горната част на тялото и завършва в долния си край с масивен езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, слабо излъскани във вертикална посока. В основата на шията има слабо издаден релефен пръстен. В средната част на тялото са врязани плитко две широки хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху шията е врязан плитко знак „Y“. Върху плещите е врязан по-дълбоко знак „IYI“.

Размери: H 32,5 см, D 16,7 см, h 14,5 см, D_2 10,2 см.

Съд № 4 (обр. 4 *5*, 4а *5*). Амфоровидна стомна, част от едната дръжка липсва. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, издължено и се стеснява конусообразно към дъното. Съдът е най-широк в горната половина на тялото. Шията е къса, с конична форма и преминава във фуниевидно устие (отчупено). От горната част на шията до плещите извиват две дръжки с овално сечение, които завършват в долния си край с езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, долната половина на тялото е набраздена от седем плитки и широки хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба.

Размери: H 34,5 см, D 17 см, h 15,7 см, D_2 11,5 см.

Съд № 5 (обр. 4 *2*, 4а *2*). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, плавно стесняващо се към дъното. Съдът е най-широк в горната половина на тялото, шията е къса, цилиндрично оформена и преминава във фуниевидно устие с двойно профилиран ръб. Дръжките са захванати за средата на шията и горния край на тялото и завършват със слабо изразен езиковиден издатък. Стените на съда в горната му част са гладки, а в долната половина тялото е набраздено от нагъсто врязани плитки и загладени хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. До основата на едната дръжка и върху плещите има врязани два знака, още един знак има върху горната част на тялото.

Размери: H 32 см, D 17 см, h 14,6 см, D_1 6,7 см, D_2 9,5 см.

Съд № 6 (обр. 3 *5*). Стомна с една дръжка (липсва). Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е силно издължено, овоидно в горната част и конично стесняващо се към дъното. Максималният му диаметър е в горната половина. Шията е къса, с конична форма, устието и дъното липсват. Повърхността на съда е гладка. Върху шийката, между дръжките, е врязан дълбоко знак „IYI“.

Размери: H 30,2 см, D 14 см.

Съд № 7 (обр. 3 *6*, 3а *5*). Стомна с една дръжка (липсва). Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно и се стеснява конично към дъното. Стомната е най-широка в горната половина на тялото, устието и шията липсват. Дръжката, захваната за плещите, е с езиковиден издадък в долния си край. Стените на съда са гладки, с релефен пръстен в основата на шията. На места има останки от покритие с червена ангоба.

Размери: H 24,7 см, D 16,5 см, h 15,2 см, D_2 9,2 см.

Съд № 8 (обр. 3 *2*, 3а *2*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, издължено и се стеснява конусообразно към дъното. Максималният диаметър на съда е малко над горната половина на тялото. Шийката е висока, конична и преминава във фуниевидно оформено устие с профилиран ръб. От средата на шията до горната част на тялото извива дръжка с овално сечение и езиковиден издатък в долния край. В основата на шията има слабо издаден релефен пръстен. Тялото на съда е леко набраздено от широки хоризонтални и загладени линии, които му придават леко нагъната повърхност. На шията, срещуположно на дръжката, има плитко врязан знак „IYI“.

Размери: H 38,5 см, D 18 см, h 17,5 см, D_1 5,8 см, D_2 11 см.

Съд № 9 (обр. 5 *3*, 6 *6*). Стомна, вероятно с две дръжки (едната липсва изцяло, от другата е запазена най-долната част). Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, силно издължено, с най-голям диаметър в средната част. Шията е висока, конично оформена, устието липсва. В долния край запазената дръжка завършва със слабо изразен езиковиден издатък. Повърхността в основата на шията е набраздена от плитко врязани и широки хоризонтални линии.

Размери: H 35,1 см, D 19,8 см, h 16,5 см, D_2 12 см.

Съд № 10 (обр. 10 *2*, 10а *2*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, конично оформено при дъното, с найголям диаметър в средната част. Шията е висока, цилиндрична и преминава във фуниевидно, сложно профилирано устие. Стените на съда са гладки, със следи от излъскване във вертикална посока. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху горната част на тялото са врязани плитко три знака, двата от които напомнят по форма на гръцката буква „Ψ“ (пси).

Размери: H 36,5 см, D 18,7 см, h 15 см, D_1 7,3 см, D_2 9,7 см.

Съд № 11 (обр. 11 *2*, 11а *1*, 17 *8*). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена глина, добила след изпичането червенокафяв цвят. На места се забелязват останки от покритие с червена ангоба. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, издължено и се стеснява плавно към дъното, с максимален диаметър в горната половина. Шията е цилиндрична и къса и преминава във фуниевидно устие, тройно профилирано. Дръжките извиват между средната част на шията и плещите, завършвайки в долния край с езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, на места с останки от покритие с червена ангоба. Върху едната страна на шията, между двете дръжки, има дълбоко врязан преди изпичането на съда знак „IYI“. Други два знака, плитко врязани, след изпичането на съда, има на срещуположната страна. Единият знак е нанесен на гърлото и плещите – представлява разклонена на две „вейка“ обърната надолу, краищата ѝ завършват с по едно елипсовидно „листо“. Вторият знак е нанесен под вейката, в основата на търбуха и наподобява знака „IYI“, с кръгче в горния край на средната хаста.

Размери: H 41,5 см, D 19,2 см, h 17,5 см, D_1 7,1 см, D_2 10 см.

Съд № 12 (обр. 4 *4*, 4а *4*). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно и се стеснява конусообразно към дъното. Съдът е най-широк в горната половина на тялото, шията е къса, цилиндрично оформена и преминава във фуниевидно устие, тройно профилирано. Дръжките са захванати за средата на шията и горния край на тялото и завършват със слабо изразен езиковиден издатък. Повърхността на тялото до 1/ 3 над дъното е набраздена от плитко врязани хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. От едната страна на шията, между двете дръжки и върху талото, има дълбоко врязани преди изпичането на съда два знака „Y“, горният с две странични хасти.

Размери: H 38,3 см, D 19,2 см, h 18,2 см, D_1 7 см, D_2 11 см.

Съд № 13 (обр. 4 *1*, 4а *1*). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена глина, добила след изпичането светлокафяв цвят. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, с максимален диаметър в горната половина. Шията е къса, конична. Устието е фуниевидно, тройно профилирано, с релефен пръстен в основата. В долния край дръжките завършват с езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, пояс от нагъсто врязани хоризонтални линии набраздява горната част на тялото. На места има останки от покритие с червена ангоба. От едната страна на шията, между двете дръжки, има дълбоко врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: H 39,5 см, D 20,5 см, h 18,5 см, D_1 7,1 см, D_2 11,7 см.

Съд № 14 (обр. 10 *3*, 10а *3*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от червено-кафява глина с малки примеси от ситен пясък. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, с максимален диаметър в горната част, конично стесняващо се към дъното. Шията е ниска, цилиндрична, устието липсва. Дръжката е захваната за средната част на шията и за плещите, с езиковиден издатък в долния край. Повърхността на съда е гладка, с излъскване във вертикална и хоризонтална посока. Стените са покрити с червена ангоба. На шията и плещите, срещу дръжката, е врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: H 31,7 см, D 19,6 см, h 16,5 см, D_2 10,1 см.

Съд № 15 (обр. 3 *4*, 3а *4*). Стомна с една дръжка (липсва). Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно и се стеснява плавно към дъното. Стомната е най-широка в горната половина на тялото. Шията е къса, конична и преминава във фуниевидно устие с профилиран ръб. Дръжката, захваната за плещите, е с езиковиден издадък в долния си край. Стените на съда са гладки. На шията, срещу дръжката, е врязан преди изпичането на съда знака „IYI“.

Размери: H 32,4 см, D 16,6 см, h 15,2 см, D_1 6,2 см, D_2 10 см.

Съд № 16 (обр. 10 *4*, 10а *4*, 15 *18*). Стомна с една дръжка. Иработена е бързо колело от добре омесена глина с малки примеси от ситни песъчинки, добила червенокафяв цвят след изпичането. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно към сфероидно, с максимален диаметър в средната част. Шията е къса, цилиндрична, устието липсва. Дръжката е масивна, извиваща от средата на шията до средната част на тялото, с езиковиден издатък в долния край. Стените на съда са гладки, излъскани, по плещите и търбуха с плитко врязани успоредни линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху горната част на тялото са врязани след изпичането на съда знак подобен на „Y“ и схематично изображение на църква (?).

Размери: H 28,6 см, D 18,5 см, h 11,5 см, D_2 10,3 см.

Съд № 17 (обр. 4 *3*, 4а *3*, 7). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно и се стеснява плавно към дъното. Съдът е най-широк в средата на тялото, шията е цилиндрична и преминава във фуниевидно устие, двойно профилирано. Дръжките са захванати за средата на шията и горния край на тялото и завършват с добре изразен езиковиден издатък. Повърхността на тялото до 1/3 над дъното е набраздена от плитко врязани хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху плещите е изчертан, след изпичането на съда, знак с формата на панделка (наподобяващ гръцката буква омега).

Размери: Н 35,5 см, D 17,6 см, h 15 см, D_1 7 см, D_2 9,4 см.

Съд № 18 (обр. 10 *5*, 10а *5*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно и се стеснява конусообразно към дъното. Съдът е най-широк в горната половина на търбуха, шията и устието липсват. Дръжката е с овално сечение, захваната е за средната част на шията и горната част на тялото и завършва в долния си край с масивен езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, слабо излъскани във вертикална посока. В горната част на тялото са врязани плитко четири тесни хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба.

Размери: Н 34,1 см, D 19,5 см, h 19 см, D_2 12 см.

Съд № 19 (обр. 14 *1*, 14а *1*). Амфоровидна стомна с две дръжки (едната липсва). Стомната е изработена на ръчно колело от пречистена сивочерна глина с примес от едри песъчинки. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, широко, с максимален диаметър в горната част. Шията е цилиндрична и преминава във фуниевидно устие с хоризонтално отрязан ръб. Между средната част на шията и плещите извиват две дръжки с овално сечение. Стените на съда са гладки, украсени с четири пояса от плитко врязани тесни линии. В основата на шията, между двете дръжки, е врязан знак „IYI“, частично запазен.

Размери: Н 24 см, D 13,2 см, h 10 см, D_2 8 см.

Съд № 20 (обр. 11 *3*, 11а *2*). Амфоровидна стомна, по-голямата част от едната дръжка липсва. Изработена е на бързо колело от пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, издължено и се стеснява конусообразно към дъното. Съдът е най-широк в средната част на тялото, с къса конична шия, устието липсва. От средната част на шията до плещите извиват две дръжки с овално сечение, които завършват в долния си край с езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, леко нагънати от плитки хоризонтални линии, вдълбани през широки интервали по горната част на тялото. На места има следи от излъскване.

Размери: Н 34,4 см, D 19 см, h 16 см, D_1 7 см, D_2 11,5 см.

Съд № 21 (обр. 3 *3*, 3а *3*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, конично стесняващо се към дъното. Максималният диаметър на съда е в горната половина на тялото, шията е висока, конична, с релефен ръб в основата. Устието у фуниевидно, профилирано. Дръжката е захваната за средата на шията и извива към плещите. Стените на съда са гладки с четири слабо изразени широки и загладени бразди в горната половина на тялото. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху шията, срещуположно на дръжката, е врязан преди изпичането на съда знака „IYI“.

Размери: Н 36,3 см, D 17,3 см, h 16,2 см, D_1 6 см.

Съд № 22 (обр. 5 *4*, 6 *5*) Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Запазено е само тялото с част от езиковидния издатък в основата на едната дръжка от средно голям съд с овоидна форма. Стените на съда са гладки, леко нагънати от плитко вдълбани по горната част на тялото хоризонтални бразди. На места има останки от покритие с червена ангоба.
Върху шията има останки от врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: Н 33,3 см, D 17,8 см, h 14,5 см, D_2 10 см.

Съд № 23 (обр. 3а *6*, 5 *2*). Стомна с една дръжка. Изработена от добре пречистена светлокафява глина, на бързо колело. Изпичането е равномерно, при висока температура. Съдът е средно голям, с овоидна форма. Запазено е тялото и долната част на дръжката, която завършва с масивен езиковиден издатък. В основата на шията е оформен релефен пръстен. Повърхността на съда е гладка, само плещите са набраздена от четири плитки и загладени ивици, разположени хоризонтално, през равни интервали.

Размери: Н 24,5 см, D 17,3 см, h 13 см, D_2 9,3 см.

Съд № 24 (обр. 10 *7*, 10а *7*). Стомна с една дръжка. Изработена е на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, леко асиметрично в горната част, силно издължено и много стеснено при дъното. Шийката е цилиндрична, устието липсва. От средата на шията до горната част на тялото извива дръжка с овално сечение и масивен езиковиден издатък в долния край. Стените на съда са гладки, на места вертикално излъскани. В основата на шията и в средната част на тялото повърхността на съда е набраздена от широки хоризонтални линии. На места отвън и отвътре по стените има останки от покритие с червена ангоба. Върху средната част на тялото е врязан, преди изпичането на съда, знак, напомнящ по форма на гръцката буква „Ψ“ (пси) с дълга отвесна хаста от едната страна.

Размери: Н 37,4 см, D 203 см, h 18,6 см, D_2 9,2 см.

Съд № 25 (обр. 12 *1*, 13 *1*). Стомна. Стомната е средно голяма, с овоидна форма. Запазена е само долната 2/3 част от тялото. Съдът е изработен на бързо колело от добре пречистена червено-кафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Повърхността е гладка, излъскана във вертикална посока, на места има останки от покритие с червена ангоба. Върху най-издутата част на тялото, преди изпичането на съда, са врязани два знака.

Размери: H 23,8 см, D 16,8 см, h 15 см, D_2 10,5 см.

Съд № 26 (обр. 12 *2*). Стомна. Стомната е средно голяма, с овоидна форма. Запазена е само част от тялото. Съдът е изработен на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху тялото е врязан преди изпичането на съда знак, напомнящ по форма на гръцката буква „Ψ“ (пси).

Размери: D 17,7 см, D_2 9,4 см.

Съд № 27 (обр. 5 *1*). Стомна. Запазено е само тялото от средно голям съд с овоидна форма. Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки. Върху тялото, преди изпичането на съда, е врязан знак, частично запазен.

Размери: D 14,8 см, D_2 9,5 см.

Съд № 28 (обр. 12 *3*). Стомна. Запазена е само долната част от средно голям съд, изработен на бързо колело от пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са гладки, излъскани, покрити от двете страни с червена ангоба.

Размери: D_2 8 см.

Съд № 29 (обр. 6 *2*, 12 *4*). Амфоровидна (?) стомна. Запазени са отделни части от стомна със средна големина, изработена на бързо колело от пречистена кафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са гладки, на места има останки от покритие с червена ангоба. Преди изпичането на съда върху горната част на тялото е врязан знак напомнящ по форма на гръцката буква „Ψ“ (пси).

Размери: D_2 8,5 см.

Съд № 30 (обр. 12 *7*, 13 *2*). Амфоровидна стомна (запазен езиковидният издатък в основата на едната от двете дръжки, плещите и долната част от тялото). Съдът е изработена на бързо колело от пречистена кафява глина с отделни пясъчни примеси. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са набраздени от широки хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху плещите, преди изпичането на съда, е врязан знак.

Съд № 31 (обр. 6 *7*). Стомна. Запазено е само горна част от тялото на средно голям съд с овоидна форма. Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки, с вертикално излъскване.

Съд № 32 (обр. 12 *8*). Стомна. Запазено е само долната част от тялото на средно голям съд с овоидна форма. Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са гладки. Върху горната част на тялото, преди изпичането на съда, е врязан знак, частично запазен.

Размери: D 11 см, D_2 7,1 см.

Съд № 33 (обр. 11 *1*, 15 *6*). Амфоровидна стомна. Запазена най-горната част от съда – дръжките, шията и устието. Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Устието е с фуниевидна форма, тройно профилирано. От едната страна на шията, между двете дръжки, има дълбоко врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: D_1 6,5 см.

Съд № 34 (обр. 4 *7*). Амфоровидна стомна. Запазена е горната част от съда –шията и част от устието. Стомната е изработена на бързо колело от добре пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. На места има останки от покритие с червена ангоба.

Размери: D_1 6,1 см.

Съд № 35 (обр. 14 *2*). Стомна. Запазени са отделни части от тялото и едната дръжка на средно голям по размери съд. Съдът е изработен на бавно колело от пречистена сивокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са гладки, само върху горната част на плещите има две плитко врязани хоризонтални линии.

Размери: D 12,2 см, D_2 8,4 см.

Съд № 36 (обр. 13 *3*). Амфоровидна стомна. Запазени са отделни части от средно голям по размери съд. Стомната е изработена на бързо колело от пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, издължено, най-широко в средната си част. В долния край дръжките завършват с езиковиден издатък. Стените са гладки. В основата на шията, между дръжките, е врязан знак, част от друг знак е запазен подолу от него.

Размери: D_2 10,6 см.

Съд № 37 (обр. 5 *5*, 6 *3*). Амфоровидна стомна. Частично възстановена, липсват дръжките и устието. Стомната е изработена на бързо колело от пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Формата на тялото е овоидна, с максимален диаметър малко над средната му част. В долния край двете дръжки завършват с езиковиден издатък. Стените на съда са гладки, нагъната от пояс хоризонтални бразди е само долната половина на тялото. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху плещите плитко е врязан знак с формата на ромб с издаващи се в страни от ъглите къси черти.

Размери: Н 25,1 см, D 18,1 см, h 13,8 см, D_2 10,8 см.

Съд № 38 (обр. 11 *4*, 11а *3*). Амфоровидна стомна. Изработена е на бързо колело от пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, силно издуто, с максимален диаметър в горната част, плавно стесняващо се към дъното, шията и устието липсват. В долният край на двете дръжки (едната липсва) има езиковидни издатъци. Стените на съда са гладки, с излъскване във вертикална посока. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху шията, преди изпичането, е врязан знак „IYI“, частично запазен.

Размери: Н 34,6 см, D 19,5 см, h 18,7 см, D_2 11,4 см.

Съд № 39 (обр. 10 *6*, 10а *6*). Стомна с една дръжка (липсва). Стомната е изработена на бързо колело от пречистена червенокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, силно издължено и конично стесняващо се към дъното. Шията е цилиндрична и тясна, в основата ѝ е оформен двоен релефен пръстен. Устието липсва. Стените на съда са гладки, нагънати в най-издутата част на тялото от три плитки вдълбани широки хоризонтални линии. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху шията, срещуположно на дръжката, е врязан преди изпичането на съда знак „IYI“.

Размери: Н 31,2 см, D 15,5 см, h 14,5 см, D_2 9,5 см.

Съд № 40 (обр. 14 *3*, 14а *2*). Амфоровидна стомна. Стомната е изработена на бавно колело от пречистена сивочерна глина с примес от едри песъчинки. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, силно издължено, с максимален диаметър малко под средната му част. Шията е висока, конична, устието липсва. Украсата на стомната е съставена от два снопа от по три хоризонтални канелюри, врязани в основата на шията и върху горната част на тялото. Върху едната страна на шията, между двете дръжки, е врязан преди изпичането знакът „IYI“, частично запазен.

Размери: Н 26 см, D 12 см, h 9,1 см, D_2 8 см.

Съд № 41 (обр. 6 *1*). Стомна. Частично запазено тяло от голям съд с овоидна форма. Липсват шията, устието и дръжките. Стомната е изработена на бавно колело от пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените са гладки. В основата на шията има три успоредни врязани линии, други две успоредни линии са врязани по най-широката част на търбуха.

Размери: Н 30,6 см, D 19,6 см, h 17,5 см.

Съд № 42 (обр. 14 *4*, 14а *3*, 17 *2*). Амфоровидна стомна, частично запазена (липсва една от дръжките и долната част от тялото). Стомната е изработена на ръчно колело от пречистена сива глина с примес от едри песъчинки. Изпичането е равномерно, при висока температура. Тялото е овоидно, силно издължено, с максимален диаметър в средната му част. Шията е висока, цилиндрична и преминава в слабо издадено навън фуниевидно устие с хоризонтално отрязан и заоблен ръб. Дръжките са захванати за средната част на шията и за плещите и са силно извити навън, издавайки се встрани от най-издутата част на тялото. Стените на съда са гладки, украсата е съставена от два снопа от по три хоризонтални канелюри, врязани в основата на шията и върху горната част на тялото. Върху шията, между двете дръжки, е врязан знакът „IYI“. На срещуположната страна, върху плещите, е врязан (след изпичането на съда) буквоподобен знак.

Размери: Н 26 см, D 12 см, D_1 5,2 см.

Съд № 43 (обр. 5 *7*, 13 *6*). Амфоровидна стомна, частично запазена (липсват устието, шията, дръжките и дъното). Запазената част от тялото е с овоидна, силно издута форма, с големи размери. Стомната е изработена на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Повърхността на съда е гладка, с останки от покритие с червена ангоба. Върху шията, между дръжките, е врязан знакът „IYI“, частично запазен.

Размери: D 20,2 см.

Съд № 44 (обр. 13 *7*). Запазени са отделни фрагменти от голяма амфоровидна стомна. Стомната е изработена на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Повърхността на съда е гладка.

Размери: D_2 12 см.

Съд № 45 (обр. 6 *8*). Стомна. Запазен фрагмент от малка амфоровидна (?) стомна, изработена на бързо колело от пречистена светлокафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Запазената част от тялото е със заоблена биконична форма. Повърхността на съда е гладка. В основата на шията е запазена част от знак, врязан преди изпичането на съда.

Съд № 46 (обр. 13 *5*). Стомна с една дръжка. Запазен фрагмент (най-горната част от съда с основата на дръжката) от средно голяма стомна, изработена на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Повърхността на съда в запазената част е гладка. Върху плещите е вразан знак „IYI“.

Съд № 47 (обр. 13 *4*). Стомна. Запазен фрагмент от тялото на средно голяма стомна с овоидна форма. Изработена е на бързо колело от пречистена кафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са леко набраздени от плитко врязани хоризонтални линии. Върху най-издутата част на тялото е врязан знак, запазен частично.

Размери: D 14 см.

Съд № 48 (обр. 5 *6*, 6 *4*). Стомна. Запазени са отделни фрагменти (от тялото и основата на една дръжка) от голяма амфоровидна (?) стомна. Съдът е изработен на бързо колело от пречистена кафява глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки. В основата на шията има релефен пръстен. Над него е врязан знак, частично запазен (една вертикална хаста).

Размери: H 17 см, D 12 см, h 10 см, D_2 7 см.

Съд № 49 (обр. 10а *8*). Амфоровидна стомна. Запазена е горната част от стомната, заедно с едната дръжка, която завършва в долния край с езиковиден издатък. Съдът е изработен на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Върху средата на шията е врязан от знак („птича стъпка“), запазен отчасти.

Размери: H 15,5 см.

Съд № 50. Амфоровидна стомна. Запазени са три фрагмента от съда, който е изработен на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Върху два от фрагментите са врязани знаци, отчасти запазени. Стените на стомната в запазената част са гладки.

Съд № 51 (обр. 12 *5*). Амфоровидна стомна. Запазени са фрагменти от тялото, шията и дъното на съда, който е изработен на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки. На места има останки от покритие с червена ангоба. Върху един от фрагмент от шията на стомната е врязан знакът „IYI“, отчасти запазен.

Съд № 52 (обр. 12 *6*). Амфоровидна стомна. Запазени са фрагменти от тялото, основата на едната дръжка и дъното на съда, който е изработен на бързо колело от пречистена кафявочервена глина. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки. На места има останки от покритие с червена ангоба.

Съд № 53 (обр. 14 *5*). Амфоровидна стомна. Запазени са фрагменти от тялото, устието, едната дръжка и дъното на съда, който е изработен на ръчно колело от пречистена сива глина, примесена с едри песъчинки. Изпичането е равномерно, при висока температура. Стените на съда са гладки, само средната част на тялото е набраздена от плитко врязани хоризонтални линии. Върху шията е врязан знакът „IYI“, а върху плещите са врязани знаци „Y“, завършващи в двата края на вилката с кръгчета.

Използвана литература

Аладжов 1983: Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. – Археология, 1983, 1-2, 77-80.

Аладжов 1991: Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци. (В търсене на закономерности). – Разкопки и проучвания, XXII, 1991, 71-154.

Антонова 1963: В. Антонова. Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум. (Проучвания 1960 – 1961 г.). – Археология, 1963, 2, 50-56.

Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981: В. Антонова, Цв. Дремсизова – Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981.

Балабанов 1985: Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977 – 1978). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 117-131.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Християнки медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, 9, 1992, 146-162.

Атанасов 1993: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – В: Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев. 1993, 163-171.

Бешевлиев 1976: В. Бешевлиев. Етническа принадлежност на руническите надписи при Мурфатлар. – Векове, 1976, 4, 18-20.

Бешевлиев 1976а: В. Бешевлиев. Към въпроса за девташларите. – Известия на Народния музей Варна, XII (XXVII), 1976, 1-7.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, XV (XXX), 1979, 17-24.

Бешевлиев 1979а: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1979.

Бешевлиев 1989: В. Бешевлиев. Географското разпространение на прабългарския знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, XXV (40), 1989, 49-51.

Българите и техните съседи през V – X век 2004: Българите и техните съседи през V – X век. Каталог на изложба. Варна, 2004.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI – XI в. София, 1977.

Василев 1979: Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска (Разкопки през 1972 – 1974 г.). – Плиска – Преслав, 1, 1979, 98-107.

Венелинова 2002: С. Венелинова. Руническите паметници като изворов материал за писмената традиция на прабългарите от края на VII – началото на XI век /по епиграфски данни/. – Дисертация, 2002.

ГИБИ 1961: Гръцки извори за българската история, IV, 1961.

Дзанев 2000: Г. Дзанев. Ранносредновековни християнски паметници от Абритус (за значението на старобългарския знак IYI). – Плиска – Преслав, 8, 2000, 224-228.

Димитров 1993: Я. Димитров. Знаци по зидовете на монументални постройки в Плиска. – Плиска – Преслав, VI, 1993, 69-78.

Димитров 2000: Я. Димитров. Историческа топография на Плиска. Дисертация, 2000.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977 – 1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 169-197.

Дончева 2007: Ст. Дончева. Медальони от средновековна България. Велико Търново, Фабер, 2007.

Дончева-Петкова 1973: Л. Дончева-Петкова. Ранносредновековни ангобирани съдове. – Археология, 1973, 3, 14-21.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българската битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.). София, 1977.

Дончева-Петкова 1979: Л. Дончева-Петкова. Западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.) – Плиска – Преслав, 1, 1979, 81-97.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII – X век. София, 1980.

Дончева-Петкова 2007: Л. Дончева-Петкова. За един вид белоглинена керамика от Плиска. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев, 2007, 54-73.

Драчук 1971: В. Драчук. Зеркало с загадочными знаками из Ольвии. – Советская археология, 1971, 1, 222-229.

Захариев 1979: Ив. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.). – Плиска – Преслав, 1, 1979, 108-138.

Йорданов 2001: Ив. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001.

Иванова 1948: В. Иванова. Разкопки в Аврадака. – Разкопки и проучвания, III, 1948, 13-64.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Комша 1961: М. Комша. О значении гончарных клейм раннефеодальной эпохи. – Dacia,V, 449-461.

Комша 1962: М. Комша. Знаки раннефеодальной эпохи, врезанные на римско-византийской колонне. – Dacia, 1962, 257-268.

Кызласов 1989: И. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Восточной Европы (новые аспекти изучения). – Проблеми на прабългарската история и култура, I, 255-262.

Мавродинов 1948: Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. – Разкопки и проучвания, III, 1948, 159-170.

Макарова, Плетнева 1984: Т. Макарова, Св. Плетнева. 1984. Типология и типография знаков мастеров на стенах внутреного города Плиски. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 212-223.

Михайлов 1955: Ст. Михайлов. Археологически материали (1948 – 1951). – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 49-181.

Москов 1987: М. Москов. Прабългарски рунически знак IYI за теонима Тангра (разчитане и тълкуване). – Старобългаристика, 1987, 1, 15-22.

Мусакова 1987: Е. Мусакова. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. – Археология, 1987, 2, 9-17.

Петрова 1990: П. Петрова. За произхода и значението на знака „ипсилон“ и неговите дофонетични варианти. – Старобългарсистика, 1990, 2, 39-50.

Петрова 1991: П. Петрова. Още една хипотеза за семантиката на ипсилона с две хасти и неговите разновидности. – Годишник на музеите от Северна България, 1991, 25-37.

Попконстантинов 1993: К. Попконстантинов. Рунически надписи от Средновековна България. – В: Сборник в честа на проф. В. Бешевлиев, 141-162.

Попов 1936: Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/1935 г. – Мадара, II, 1936, 31-104.

Първопрестолна Плиска 1999: Първопрестолна Плиска. 100 години археологически проучвания. (Съставители Й. Хенинг, Л. Дончева-Петкова). Франкфурт на Майн, 1999.

Рашев 1992: Р. Рашев. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти“. – Приноси към българската археология, I, 1992, 96-102.

Рашев 2003: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: Studia protobulgarica et mediavalia europensia. В чест на професор Веселин Бешевлиев. 2003, 158-174.

Рашев 2004: Р. Рашев. Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 61-100.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век. София, 2008.

Средняя Азия и Дальний Восток 1999: Средняя Азия и Дальний Восток в эпоху средневековья. Средняя Азия в раннем средневековье. Москва, 1999.

Станилов 1975: Ст. Станилов. Ранносредновековен некропол в Търговище. – Векове, 1975, 5, 73-77.

Станилов 1997: Ст. Станилов. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 186-232.

Станчев Д. 2004: Д. Станчев. Ранносредновековни некрополи от Русенско. 2004, (дисертация).

Стоянова 2000: Хр. Стоянова. Към проучването на Източната крепостна стена в Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 108-113.

Тотев Т. 1967: Т. Тотев. Старобългарски некропол в чашата на язовир Виница. – Известия на Народния музей Шумен, IV, 1967, 35-56.

Тотев 1981: Т. Тотев Нови данни за средновековна Виница през IX – X в. – Годишник на музеите от Северна България, 1981, 37-43.

Тотев 2004: Т. Тотев. Сондажни проучвания в местността Стамбол йолу край Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 229-243.

Тотев, Георгиев 1979: Т. Тотев, П. Георгиев. Две църкви в Преслав. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 18-31.

Фехер 1925: Г. Фехер. Паметници на прабългарската култура. – Известия на Българския археологически институт, III, 1925, 1-90.

Фехер 1936: Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. – Мадара, II, 1936, 107-154.

Халиков 1988: А. Халиков. Руническите знаци и надписи от Волжка България и техните дунавски паралели. – Археология, 1988, 3, 47-53.

Чангова 1959: Й. Чангова. Средновековната битова керамика от България (VIII – XI в.). – Археология, 1959, 1-2, 135-141.

Чангова 1957: Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, 233-290.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Знаки на стоительном материале. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 250-280.

Bakó 1962: G. Bakó. Încă o mărturie cu privire la dominaţia primului stat bulgar la nort de Dunăre. – Studii şi cercetâri de istoriae veche, 1962, 2, 461-466.

Comşa 1960: M. Comşa. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau des IX. und X Jhs. im Lichte der archäologischen Forschungen. – Dacia, IV, 1960, 395-422.

Comşa 1978: M. Comşa. Cultura materială veche Românească (Asezările din secolele VIII – X de la Bucov-Ploiesti). Bucureşti, 1978.

Constantinescu 1958: N. Constantinescu. În legătura cu o siglă de pe un vas din specia cenuşie prefeudală de la Torgşor. – Studii şi cercetâri de istoriae veche, IX, 1958, 2, 461-468.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. I Band, Bonn, 1992.

Gerasimov 1978: T. Gerasimov. Protobulgarische Zeichen. – In: Studia in honorem Veselini Beševliev, Sofia, 1978, 235-254.

Hampel 1905: J. Hampel. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Band I – III, Braunschweig, 1905.

Mitrea 1960: B. Mitrea. Două tuburi dintr-o conductă de apă din epoca feudală timpurie descoperite la Căscioarele. – SCIV, 1960, 2, 435-440.

Popović 1999: M. Popović. The fortress of Ras/Tvrdava Ras. – In: Archaeological Institute. Monographies № 34, Beograd, 1999.

Pudič 1965: I. Pudič. Čudikovski znaci. – Naučno dručtvo Bosne i Hercegovine. Godinčnjak. Centar za Balkanoločka ispitivanja. 1965, 179-185, tabla I-II.

Spiong 2000 : S. Spiong. Fibeln und Gewandnadeln des 8. bis 12. Jahrhunderts in Zentraleuropa. Eine archäologische Betrachtung ausgewählter Kleidugsbestandteile als indikatoren Menschlicher identität. Bonn, 2000.

Teodor 1981: D. Teodor. Romanitatea Carpato-dunăreana şi Bizantul in veacurile V – XI e.n. Jaşi, 1981.

Tryarski 1985: E. Tryarski. Alter und neue Probleme der runenartigen Inschrift Europas. Versuch der Entziferung der Texte Murfatlar und Pliska. – In: Runen, Tamges und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 1985, 53-80.

Tudor 1950: D. Tudor. Vase "protobulgare" descoperite in Oltenia. – Studii şi cercetâri de istoriae veche, 1950, 2, 139-151.

Zaharia 1967: E. Zaharia. Săpăturile de la Dridu. Contributie la arheologia şi istoria perioadei de formare a popurului român. Bucureşti, 1967.

CERAMIC COMPLEX FROM PLISKA

Valeri Grigorov

(summary)

A pit was revealed in 2006 during the investigation of the beds of underground passages running north of the citadel (fig. 1). The pit was full of ceramic fragments. The specialized amount evaluation gives grounds to accept that fragments of about 58 vessels have been deposited there: 53 amphora-like pitchers and 4 – 5 pots. The incompatibility of the number of mouths and bottoms suggests the vessels had been broken somewhere else rather than when they were thrown into the pit.

For to clarify the relative chronology of the pit, it is important to note that it had been dug into the already destroyed passage, as its outline was registered at the depth of 2,00 – 2,20 m and that is more than 0,50 m below the level of its the daily terrain. This circumstance means the pit was hollowed out immediately or a bit later after the ceiling of the passage collapsed resulting in a deep sinking of the surface. For to be more precise, we have also to note that the passage bed belongs to the latest phase of making use of these structures.

As a result of restoration 33 amphora-like pitchers have been recovered entirely or partially, and fragments of another 20 pitchers have been distinguished (53 in total). We can differentiate three groups of pitchers found in the pit according to their technological features. The most numerous group contains pitchers made of well-purified clay of light brown or pale yellow colour (fig. 3, 3a, 4, 4a, 5, 6). They are about 63% of all the fragments in the pit. The pitchers with two handles prevail. Pitchers made of red-brown clay (about 23 – 24%) represent the second in amount group. Ten pitchers and fragments of 10 more vessels have been restored (fig. 10, 10a, 11, 11a, 12, 13). The pitchers with a single handle prevail. All the vessels of both groups have been worked out on a fast potter's wheel.

The amphora-like pitchers of the third group have been made of clay grey-black in colour containing small amounts of large grains of sand. They are about 9% of all the fragments. Five pitchers of them have been restored (fig. 14, 14a). All the vessels found in the pit have two handles. In contrast to the pieces of both other groups, the grey pitchers have been drawn on a slow potter's wheel.

The comparative analysis of the size and proportions of the pitchers shows that most of them are of a single type. They display close proportions and bear similar morphological, typological and decorative features. This circumstance suggests that they had been beforehand selected to form a special set. In functional aspect the pitchers are used for liquids served at the dining table. According to the size, their capacity is 1,9 to 5,1 litre. For to clarify the composition and the percentage correlation of the elements within the clay, a chemical analysis has been carried out of six fragments of different pitchers chosen at random.

It is significant to note that single signs or combinations of them have been incised on the walls of most of the pitchers (fig. 15, 16, 17). The single-handle vessels have their signs on the side opposite the handle, on the neck or the shoulders. The two-handle jugs display signs incised usually on the neck between both handles. In most of the cases the signs have been cut before firing, on the still soft and moist surface, and in the rest of the cases – later on. The repertoire of signs is various and still IYI (epsilon with two hastae) is predominating (fig. 10). It appears on the walls of 17 of all the restored jugs. Still another distinctive sign often incised on the vessels is the three-candlestick – tripod reminding in shape the Greek character of Ψ (psi) (fig. 15 *11-14*; 17 *12-19*). Still another unique character-like sign incised on a fragment of a pitcher grey-black in colour comes to be of a special interest (fig. 15 *1*; 17, *2*).

There is not yet unanimous opinion on the question of the purpose and semantics of the Old Bulgarian signs. Quite different interpretations have been proposed in the academic literature defining them as magic – apothropeus, clan or family ones, as inscriptions in Turkic language, or cryptography of the followers of the Gnostic or some other heretic doctrine. While another scholars find the signs have a social and production meaning.

Among all the jugs found in the pit, the representation on vessel N 16 (fig. 15 *18*) is especially curious. It represents a rectangle incised in outline suggesting a building (a church?) crowned with a cross.

The discovery of such a numerous ceramic complex in the centre of Pliska, composed of similar tableware of a good quality (fig. 19), puts forth once again the question of the specific demand of the royal court of this type of sets. The deposition of the vessels in a pit close to the royal residence gives grounds to assume they were involved in the Khan's household. After the restoration of the pitchers from the pit we can see that most of them display close typological and morphological characteristics. Furthermore, all the three technological groups bear similar repertoire of signs. All the mentioned features allow me to suppose the pitchers have been produced in local potter's workshops keeping the same standard and models. Still another peculiarity of most of the vessels is the shape of their mouths and handles resembling the metal ware. The production of ceramic imitations of metal ware can be explained mostly with the necessity to posses a large number of vessels for the everyday or formal feasts.

The good stratigraphic position of the pit containing the ceramic ware gives grounds for even more precise dating of the complex. Dug into the bed of the recently collapsed passage, the pit marks the time of the final neglect of the underground passages. The systematic research of the passages' beds in the recent decades presents some new important data of their relative and absolute chronology. Today we distinguish three main phases of their construction and functioning as any of them can be related to some of the monumental buildings in Pliska. Chronologically, the earliest underground passage refers to the time when the wooden fortification and Krum's palace were constructed to end with the conflagration in 811. The second phase is synchronous to the construction of the stone fortress wall in the second decade of the 9th c. The third and last phase of underground passages construction comes to be directly relating to the buildings from about the second quarter of the 9th c. in the Citadel. The research so far ascertained that the end of function of the latest passages came as a result of numerous sudden collapses of certain sectors of the structure as the corridors were filled with thick layer of soil covering the brick pavement of the floor. Most probably a severe earthquake provoked this devastation. That can explain why the shock was so strong that no repairs followed, as they never tried again to construct similar structures. The historical chronicles from about the mid 9th c. coinciding with the date of the pitchers report about a significant earthquake in August 863. The hypothetical connection between the end of usage of the underground passages and deposition of the ceramic fragments in the pit with the earthquake in 863 is based upon circumstantial data as well as upon logical considerations. It seems difficult to say if some natural calamities (as the earthquake in 863) or political events (as the conversion to Christianity and the revolt against the sovereign in 866) provoked the neglect and purposeful filling up of the underground passages. In any case, the reason was sound enough to compel the Bulgarian sovereign to order filling up the corridors after decades of traditional function and reconstructions. The set of ceramic pitchers found puts forwards a series of important problems in a new light relating to the elucidation of the relative and absolute chronology in the centre of Pliska. The pit dug into the fill of the underground passage marks definitely the time of the final neglect of these impressive structures.

ПЕЩ ЗА ИЗПИЧАНЕ НА БИТОВА КЕРАМИКА В ЮГОИЗТОЧНИЯ СЕКТОР НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Янко Димитров, Христина Стоянова

Археологическите проучвания в югоизточния ъгъл на Вътрешния град на Плиска (табло I, 1) се провеждат вече 9 години – започнати през 2001 г., те продължиха и през през лятото на 2009 г. (Димитров, Стоянова 2007, 591-593; Димитров, Стоянова 2008, 74-77; Димитров, Стоянова 2009, 449-450; Димитров 2011, 372, 381, обр. 1_A, 3). Откритите в сектора останки от дървени и каменни постройки и дебелият до 1,40 м културен пласт свидетелстват за непрекъснат живот и изключителна активност на строителството през столичния и следстоличен периоди, като се започне от края на VIII в. и се стигне до първите десетилетия от втората половина на XI в. Предвид големите параметри на откриваните дървени и каменни постройки и свързаните с тях оградни стени (табло I, 2) и снижената интензивност на разкопките, първоначалното намерение на ръководния екип да публикува добитите на терена резултати наведнъж и в тяхната цялост очевидно няма да се осъществи в близките няколко години. Затова, избирайки тема на нашия доклад, се насочихме към паметник, който е цялостно разкрит и който заслужава да бъде своевременно оповестен.

Грънчарската пещ, която представяме, бе открита през 2006 г., когато за пръв път обектът бе включен в програмата за целево финансиране и ограниченият дотогава обхват на проучванията бе значително разширен (Димитров, Стоянова 2007, 591-593). В квадрати 8Б/9Б т. е. на разстояние 12 м от източната крепостна стена, на дълбочина 0,50 – 0,80 м, се попадна на овална купчинка ломени камъни, за които предположихме, че са от рухнал свод на битова пещ (табло I, 3). След като камъните бяха разчистени, се разкри долната част от стената на кръгла по форма пещ, запазена на височина до 0,20 – 0,22 м в нейната югоизточна периферия. Околовръст на пещта се очертаха равномерно разположени около нея кръгли дупки, които бяха запълнени с по-тъмна пръст и въглени, на места с обгоряла до червено глина (табло I, 4). Те, най-вероятно, са от забитите в земята пръчки на кофража за изграждане свода на пещта. При разчистване на вътрешната част на пещта в нейния отухлен глинен „под“ се попадна на вертикални отвори, след разчистването на които стана ясно, че пещта е имала две разположени една над друга камери и следователно е производствена, а не битова, както приехме отначало.

Във вкопаната ѝ част пещта е много добре запазена. Топлопроводно – разпределителният блок представлява дебела 0,38 – 0,42 м скара от отухлена глина с 9 въздуховодни отвора в нея, които имат диаметър по 0,08 – 0,10 м (табло II, 1). Горивната камера е със запазена височина – едва 0,15 – 0,18 м и с отвор от юг (табло II, 2). Последният е оформен като къс фуниеобразен канал, широк 0,75 – 1,20 м, дълъг 0,40 м и със силно опалено дъно, равно с това на горивната камера (табло II, 3). Камерата за изпичане на глинените съдове е кръгла, с диаметър в основата 0,85 – 0,90 м. Ако се съди по запазената част от стените, във височина тя се е стеснявала и е имала кошеровидно оформен купол. Горивната (долната) камера има форма на пресечена от юг (където е предкамерния канал) елипса, с размери 1,30 x 0,96 м. В същинската си част е с правилна овална форма и има диаметър малко по-голям от този на горната камера – 0,96 м в посока изток – запад. Срезът, който бе направен преди пещта да бъде засипана, разруши нейната западна половина, но се оказа напълно оправдан, тъй като позволи да се установи неочаквано сложното устройство на скарата (табло III, 1). Така можахме да установим, че тя не е плътна, а сегментирана на кухини, около кухо стълбче, стените на което са дебели по 0,05 – 0,06 м и обхващат централния вертикален въздуховоден отвор (табло III, 2). Дебелината на горната част от кухата ска-

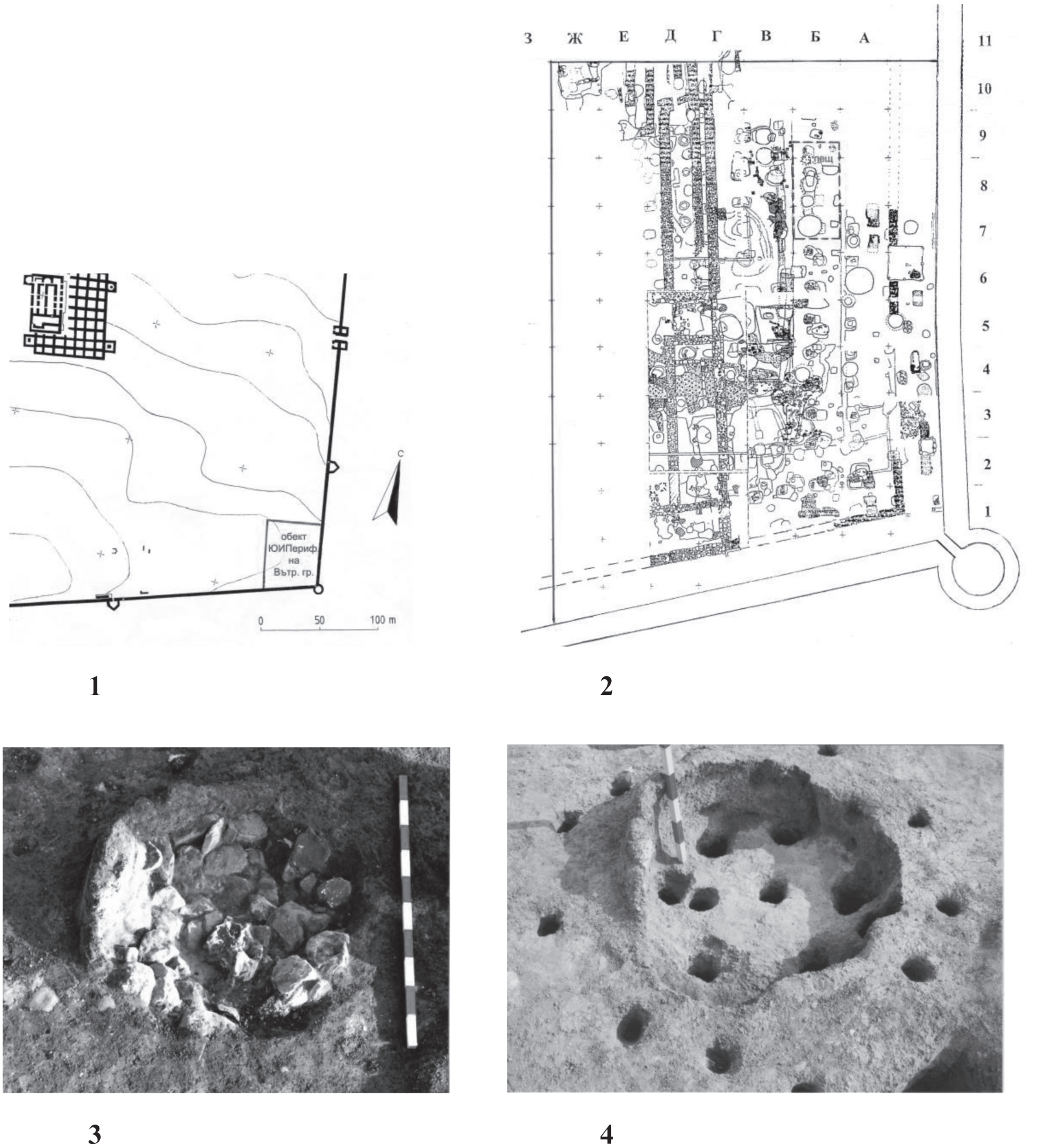

1 2

3 4

Табло I. Новооткритата грънчарска пещ в Плиска: 1. Ситуация на обекта във Вътрешния град; 2. Местоположение на пещта; 3. Горната камера на пещта преди разкриването; 4. Стената на горната камера, скарата и дупките от кофража, след разкриването

ра е 0,06 м, а на долната 0,12 м. Така устроена, „скарата“ на пещта е изпълнявала функцията на топлопроводно – разпределителен блок, който в съчетание с фуниеобразния тунел на устието, е позволявал както бързото повишаване на температурата при процеса на изпичане (при отворено устие), така и акумулирането на топлина и равномерното ѝ пропускане към горната камера.

Сред камъните, запълващи горната камера, се откриха няколко бучки остъклена маса и 16 фрагмента от глинени съдове. Повечето фрагменти са от съдове с белези за датиране в края на X – XI в., няколко са фрагментите от червеноглинени амфоровидни стомни от IX – X в.(табло III, 3), каквито бяха открити и в структурата на долната част от стените на пещта.

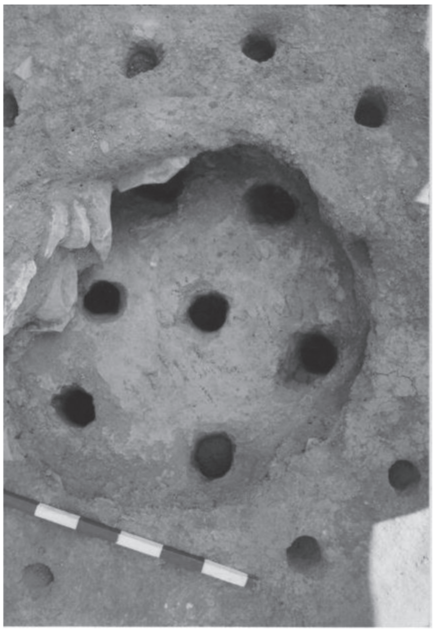

1

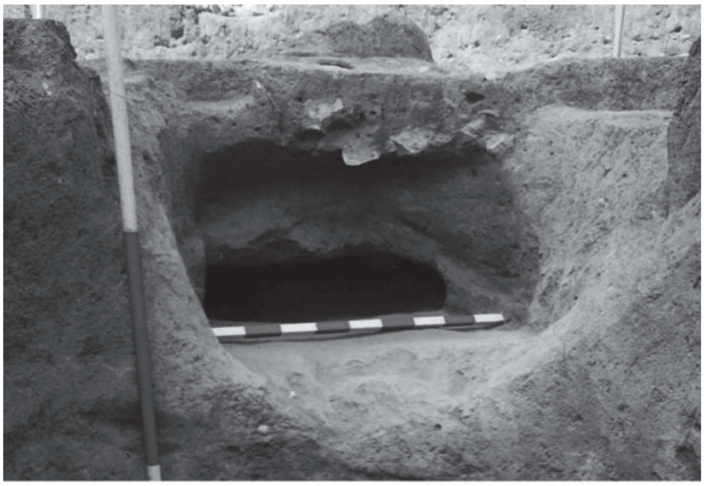

2

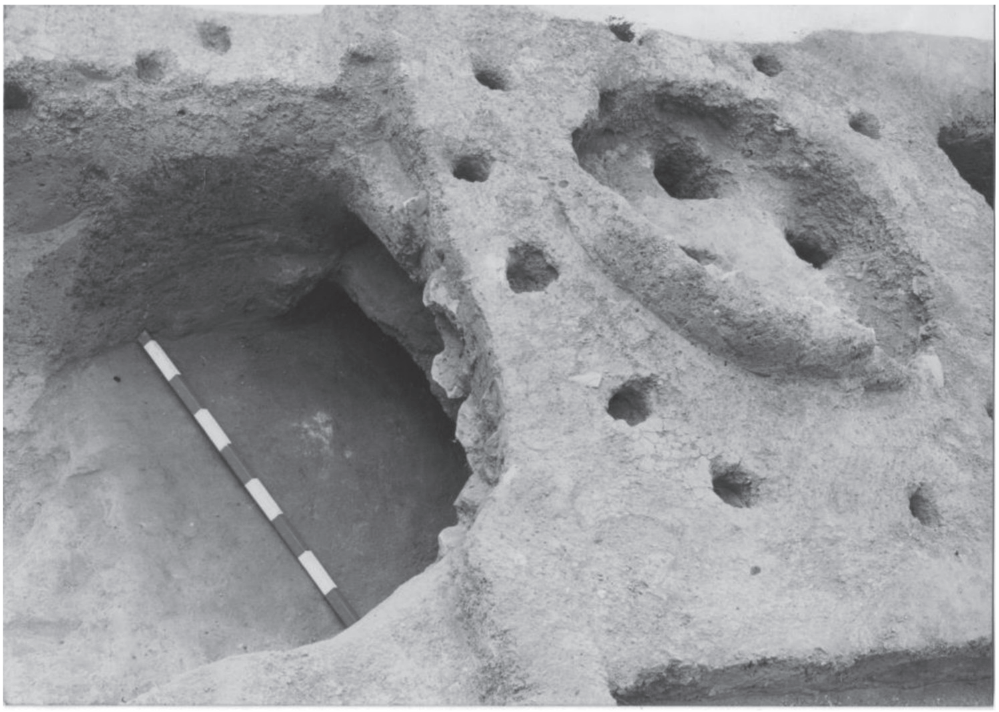

3

Табло II. Топлопроводно – разпределителният блок („скарата“) и отворът на долната камера: 1. Въздухопроводните отвори в „скарата“ – поглед от горе; 2, 3. Фуниеобразно оформеният отвор на долната камера

От юг на пещта бяха разкрити 3 големи ями, които са разположени в редица, малко косо на надлъжната ѝ ос (табло IV).

Най-северната яма има общо взето елипсовидна форма. Ориентирана север – юг, тя е с максимални размери 1,80 х 1,60 м. Дъното е равно, изрязано в льоса, на дълбочина 2,20 м. То е с ниво на 0,65 м под дъното на долната камера и горивния тунел на пещта. Покрито бе с дебел слой дървесна пепел, което показва, че ямата е свързана функционално с пещта и всъщност е вкопано помещение предназначено за обслужването на нейната горивна камера. Ако се съди по двете редици дупки от колове встрани от стените на ямата, може да се допусне, че ямата – помещение е имала някакво покритие. В горната си част тя бе запълнена със сивокафява пръст, примесена с пепел и въглени и с чиста светложълта глинеста пръст.

В запълването на ямата, на дълбочина до 0,50 м над дъното, се откриха няколко железни предмета – езиче от тока, ножче, част от панта, инструментче, гривна със зооморфно оформени краища**,** фрагменти от стъклена и от медна гривни (табло V, 1), точило от зелен шифер. От насипа на предпещното помещение произхождат три цялостно възстановени съда. Двата са гърнета от песъчлива глина с врязана по цялото тяло украса от прави линии, нанесени с еднозъб плосък инструмент (табло V, 2, 3). По-специално внимание заслужава съдът за провесване над огън, който е възстановен според запазен цял профил (табло V, $4_{a,b}$). Представлява гърне с пробити в плещите отвори, които са прикрити с външни „уши“. Съдът е силно опушен отвън. Изработен е от песъчлива глина и е украсен с неравномерно врязани посредством 5-зъб инструмент пояси от прави линии по цялото тяло. Тези три съда, както и намерената в сравнително голямо количество фрагментирана керамика – гърнета и купи от песъчлива глина с врязана украса на ръчно колело (табло VI, 1), тънкостенни съдове на крачно колело (табло VI, 2), сиволъскави делви, византийски амфори (табло VI, 3) датират от края на X – първата половина на XI в. Същата е датировката и на гърнето – котел с външни уши. Формата е рядко срещана, но е позната в Плиска. Фрагмент от точно такъв съд е открит при проучване на комплекса от постройки край южния сектор на западната крепостна стена, в пласт от началото на XI в. (Дончева-Петкова 1993, 83, обр. 8).

Следващата „предпещна“ яма има форма на овал (диаметър 1,50 – 1,70 м), заоблени стени и равно дъно на дълбочина 2,60 м, т. е. 0,40 м под дъното на предходната яма и 1,05 м под горивната камера на пещта (табло IV). На 0,50 м над дъното двете съседни ями се съединяват. Това може да е резултат от частичното им припокриване, но, имайки предвид еднородността на откритата в запълващият ги насип керамика (табло VII), а също наличието на пепел и въглени, допускаме, че и тази яма е била свързана с функционирането на грънчарската пещ.

Третата яма, попадайки малко встрани от редицата на двете „предпещни“, е значително по-голяма от тях – има кръгла форма с диаметър 2,30 – 2,50 м (табло IV). Стените са отвесни, дъното е равно, на дълбочина 2,20 м. Запълнена бе със сивокафява рохка пръст, фрагменти от керемиди и тухли, отделни камъни, много кости и фрагментирана керамика – почти без изключение от тънкостенни съдове, датиращи от първа половина на XI в.

Пещта и свързаните с нея две ями бяха разкрити под ниво с останки от тухлена настилка, жилища – полуземлянки, ями и други структури, които според монети (Димитров 2011, 371-372, 376, 382, 386, обр.10) и керамика са датирани около и след средата на XI в., т. е. в най-късния от регистрираните няколко етапа на живот в сектора (табло VIII, 1 – структурите оцветени в лилаво). Наравно с горната камера на пещта се откриха очертанията на няколко неголеми ями с правоъгълна форма (размери приблизително 0,20 – 0,35 х 0,20 – 0,40 м), които са разположени в редици север – юг, на 2,5 – 3,0 м от двете страни на пещта и свързаните с нея предпещни ями (табло VIII, 1 – оцветените в светлосиньо ями). За тези ями предполагаме, че са легла от носещите греди на постройки – навеси, които са синхронни с грънчарската пещ.

Относително по-ранни от пещта, предпещните ями и синхронните с тях ями – гнезда от дървени навеси, са 4 големи ями с четвъртита форма, които са запълнени с жълтокафяв насип (табло IX, 1 – оцветените в оранжево и кафяво структури). Със северната си част пещта заляга една такава яма, която има на дъното подложка от 3 реда цели и фрагментирани тухли (табло III, 1). Големите четвъртити ями, със или без тухлени подложки на дъното, са от редици на опорни стълбове от II и III етапи на дървеното строителство в сектора, датирани според керамика и отделни метални находки в края на VIII в. и през IX в. (Димитров, Стоянова 2007, 591-593; Димитров, Стоянова 2008, 74-77; Димитров, Стоянова 2009, 449-450; Димитров 2011, 372-373).

В резюме на стратиграфските данни може да се заключи, че грънчарската пещ се синхронизира с откритите в сектора жилища, ями и други

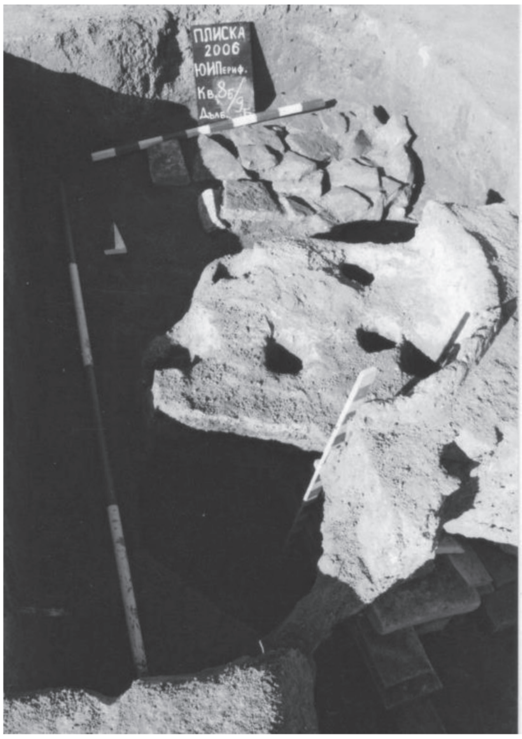
ПЛИСКА
2006
ЮИП
Кв.

1

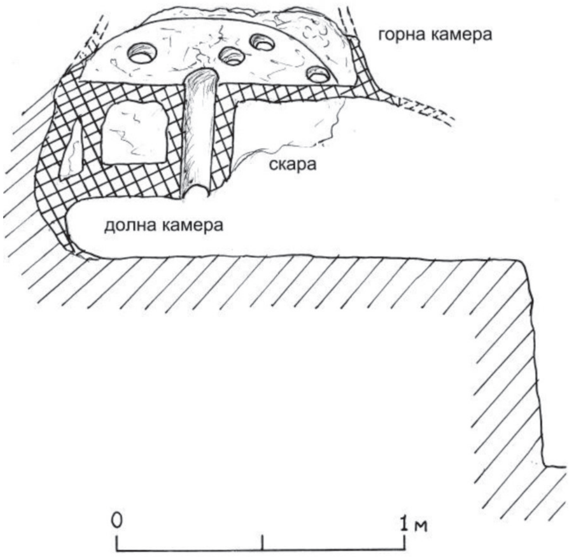
горна камера
скара
долна камера
0
1м

2

3

Табло III. Срез на пещта: 1. Снимка от юг – „скарата“, заедно с тухлената подложка на по-ранната от пещта яма – легло на дървен стълб; 2. Срез на пещта – графично заснемане от запад; 3. Фрагменти от червеноглинени амфоровидни стомни от стените и основата на пещта

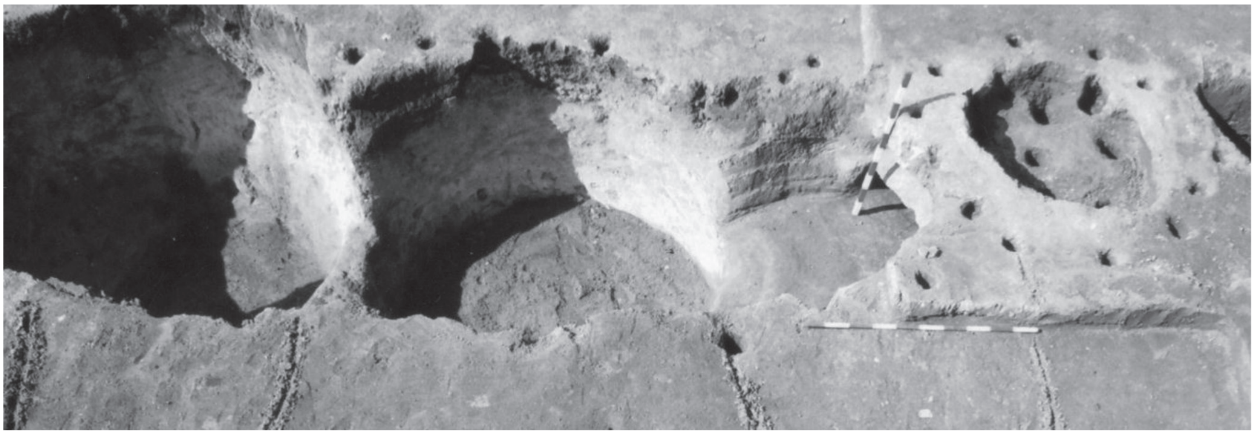

1

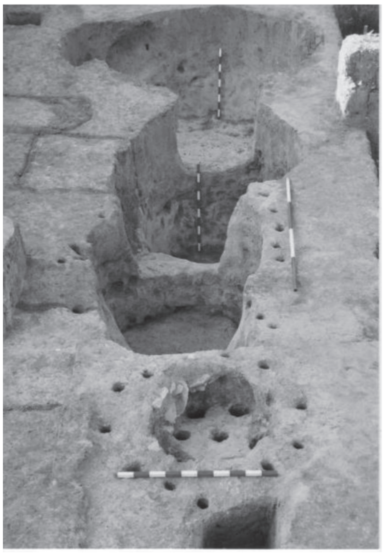

2

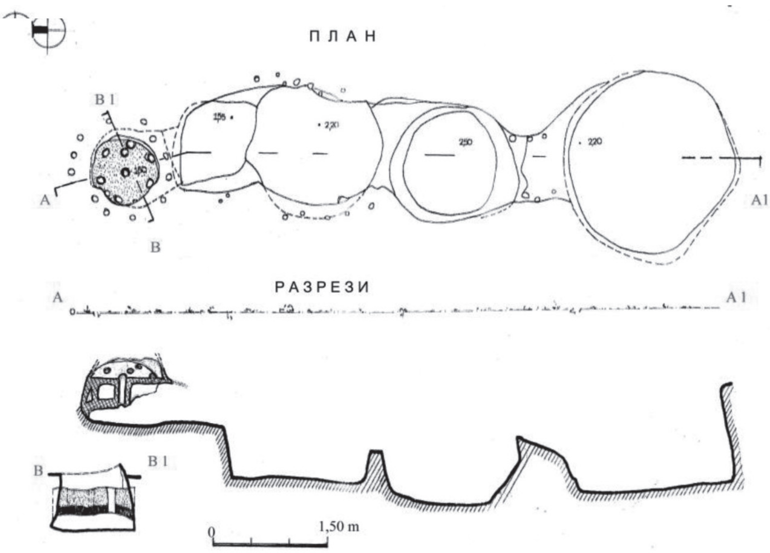

3

Табло IV. Пещта, заедно с трите свързани с нея ями: 1. Снимка от изток; 2. Снимка от север; 3. План и разрези

съоръжения от следстоличния период на Плиска. Той е с най-малко 4 етапа на живот и строителство, от които тук показаните са само два (табло VIII, 1 – структурите оцветени в лилаво и светлосиньо). Както бе посочено, в насипа на първата и втора предпещни ями е открита керамика от края на Х в. и по-скоро началото на ХI в. В най-горната част от запълването на първата предпещна яма са открити две монети – византийски анонимни фолиси от клас А2 (976 – 1030/35 г.) (Grierson 1973, 634 и сл., Pl. 50 – 54). От пласта, който е на едно ниво с горната камера на пещта, около нея, произлиза част от глинен котел с вътрешни уши (табло VIII, 2). Тези материали са попаднали там след изоставянето на пещта и всъщност бележат terminus ante quem на нейното функциониране, което трябва да се постави в Х в. Що се отнася до това, дали към т. нар. български или византийски етапи на следстоличния период, на този въпрос ситуацията на терена и подемният материал не предоставят данни за точен отговор.

Може да се направи опит за прецизиране датата на пещта като се потърсят парелели по отношение на нейната конструкция и метрични параметри. В Плиска почти идентична грънчарска пещ е открита през 2006 г. в противоположната северозападна част на Вътрешния град, в жилище, което е датирано с монетна находка около средата на Х в. (Георгиев, Василев 2007). Оста-

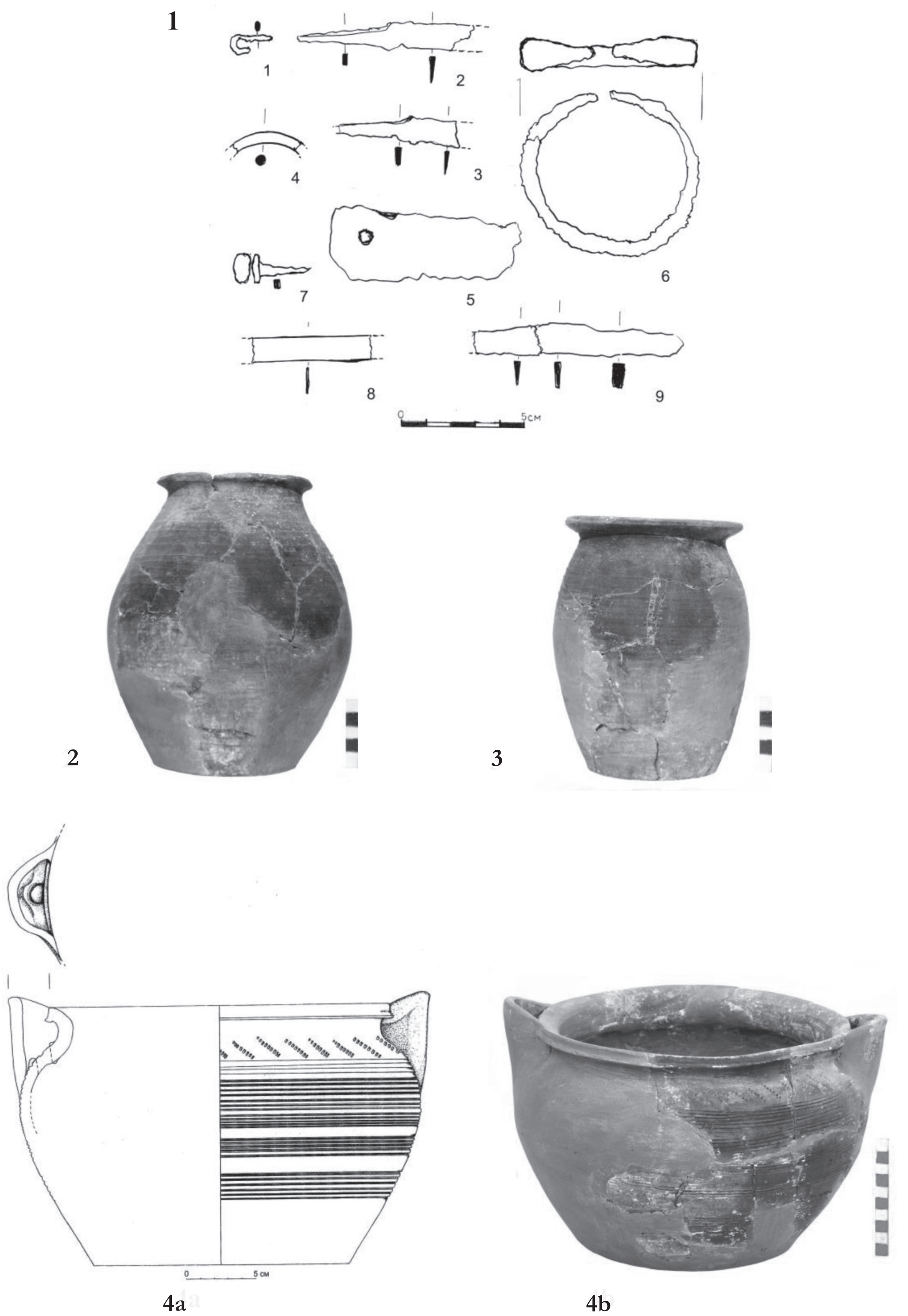
1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
0
5см
2
3
0
5 см
4a
4b

Табло V. Находки от първата предпещна яма: 1. Метални предмети и фрагмент от стъклена гривна; 2, 3, 4. Цялостно възстановени съдове

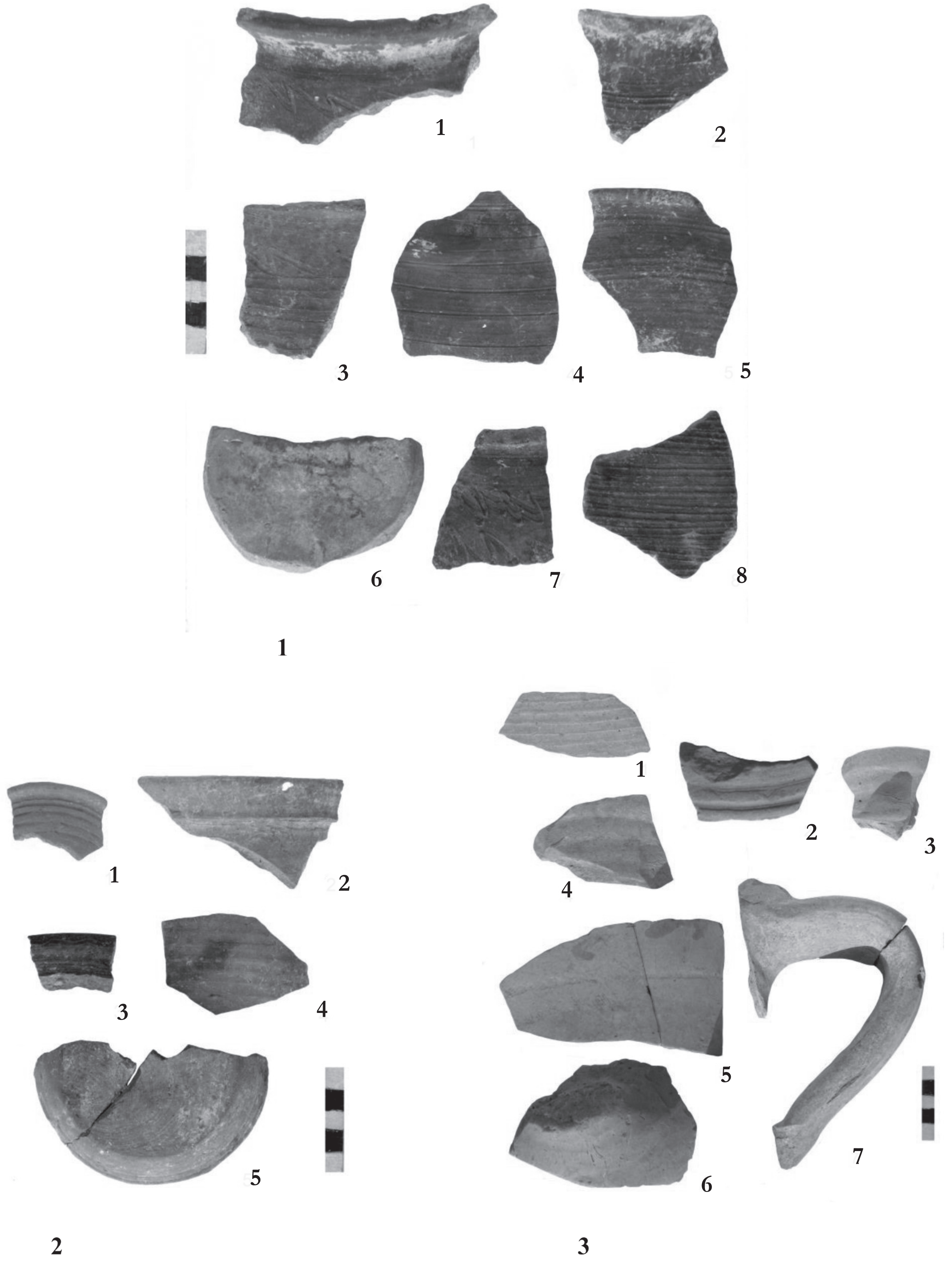
1
2
3
4
5
6
7
8
1
1
2
3
4
5
2
1
2
3
4
5
6
7
3

Табло VI. Фрагментирана керамика от първата предпещна яма: 1. Гърнета и паници от песъчлива глина с врязана украса; 2. Тънкостенна керамика на крачно колело; 3. Амфори

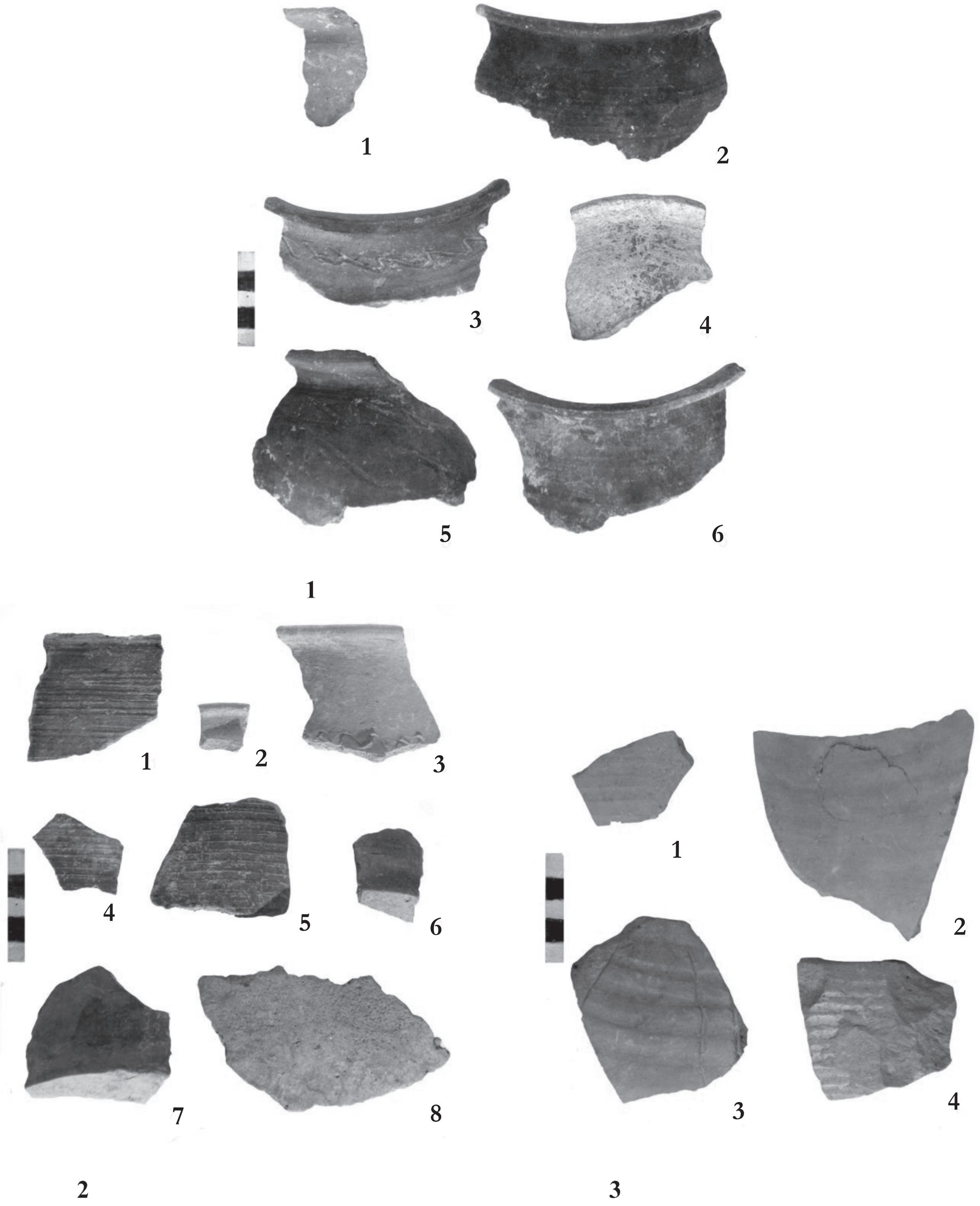

Табло VII. Фрагментирана битова керамика от насипа на втората предпещна яма: 1. Гърнета и паници от песъчлива глина с врязана украса; 2. Тънкостенна керамика на крачно колело; 3. Амфори

налите кръгли двукамерни грънчарски пещи от Плиска – тези покрай северния сектор на западната крепостна стена (Антонова, Витлянов 1985, 63-65, обр. 22, табл. VI), южно от гроба на Карел Шкорпил (Милчев 1983, 212, 215, 221, обр. 1, 7) и в района на Асар дере (Милчев 1960, 33 – 36, табл. I – XV) имат по-различна конструкция.

Съобразно класификацията на В. Петрова, представената тук пещ може да се отнесе към тип II „двукамерна кръгла пещ за изпичане на бито-

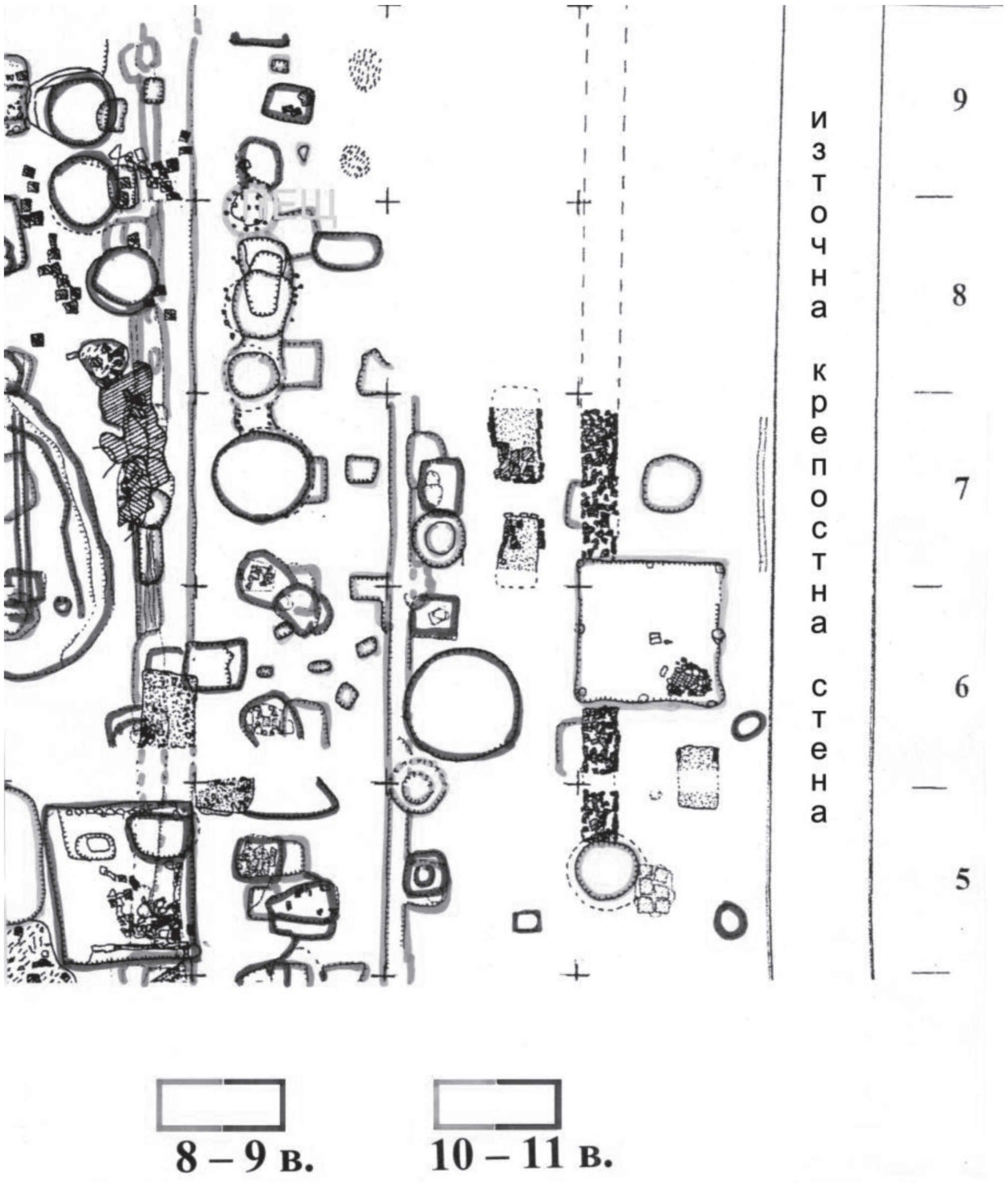
източна крепостна стена
9
8
7
6
5
ПЕЩ
8 – 9 в.
10 – 11 в.

1

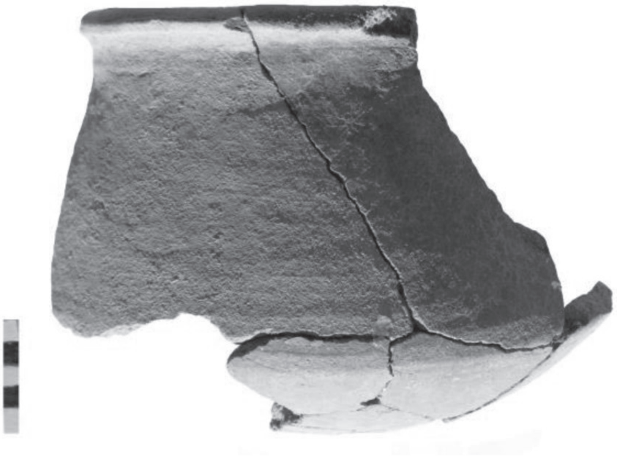

2

Табло VIII. 1. Ситуация на новооткритата пещ за изпичане на битова керамика и установените в съседство с нея структури от столичния и следстоличен периоди на Плиска; 2. Част от глинен котел, от пласта встрани от горната камера на пещта

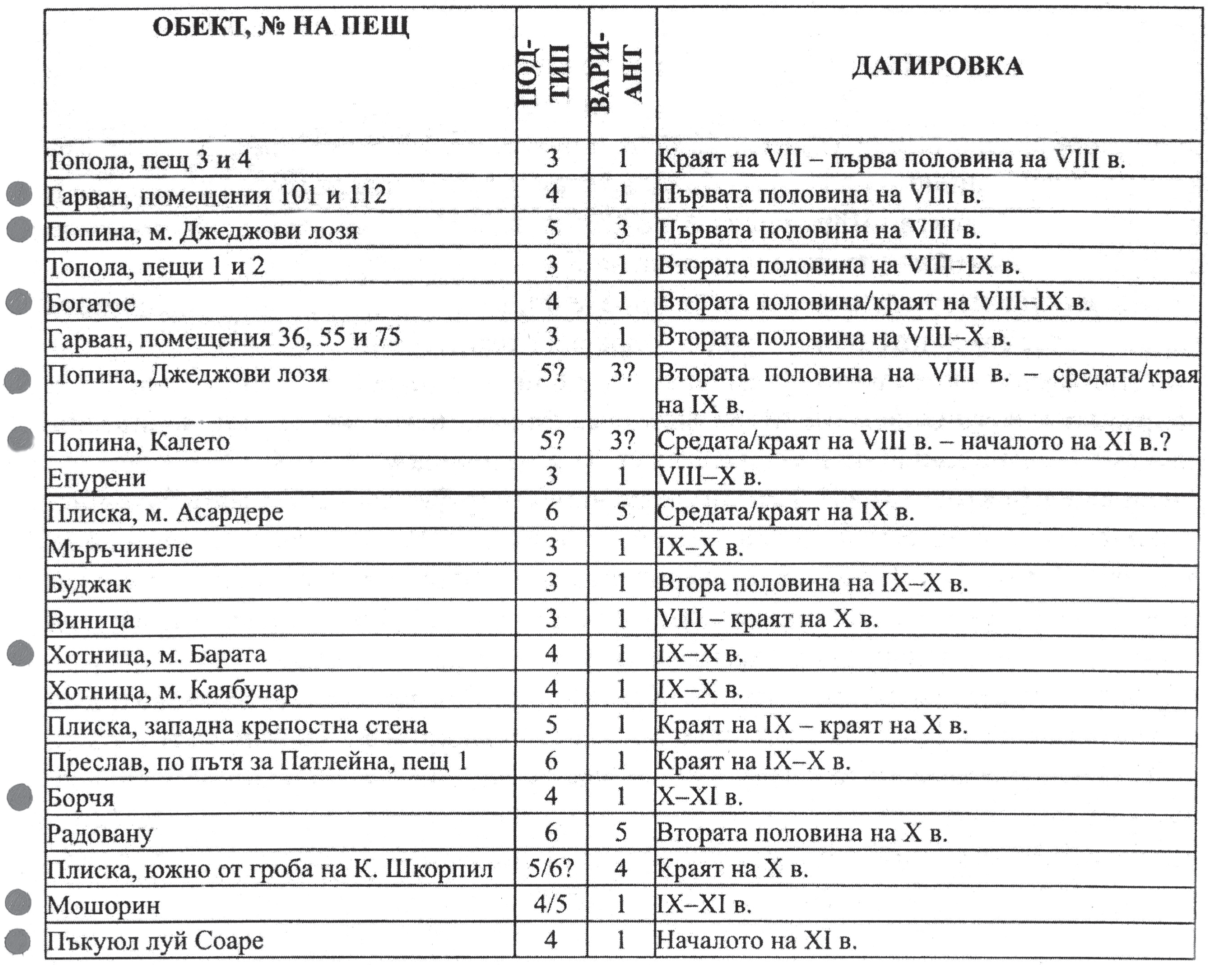

	ОБЕКТ, № НА ПЕЩ	ПОДТИП	ВАРИАНТ	ДАТИРОВКА
	Топола, пещ 3 и 4	3	1	Краят на VII – първа половина на VIII в.
●	Гарван, помещения 101 и 112	4	1	Първата половина на VIII в.
●	Попина, м. Джеджови лозя	5	3	Първата половина на VIII в.
	Топола, пещи 1 и 2	3	1	Втората половина на VIII–IX в.
●	Богатое	4	1	Втората половина/краят на VIII–IX в.
	Гарван, помещения 36, 55 и 75	3	1	Втората половина на VIII–X в.
●	Попина, Джеджови лозя	5?	3?	Втората половина на VIII в. – средата/края на IX в.
●	Попина, Калето	5?	3?	Средата/краят на VIII в. – началото на XI в.?
	Епурени	3	1	VIII–X в.
	Плиска, м. Асардере	6	5	Средата/краят на IX в.
	Мъръчинеле	3	1	IX–X в.
	Буджак	3	1	Втора половина на IX–X в.
	Виница	3	1	VIII – краят на X в.
●	Хотница, м. Барата	4	1	IX–X в.
	Хотница, м. Каябунар	4	1	IX–X в.
	Плиска, западна крепостна стена	5	1	Краят на IX – краят на X в.
	Преслав, по пътя за Патлейна, пещ 1	6	1	Краят на IX–X в.
●	Борчя	4	1	X–XI в.
	Радовану	6	5	Втората половина на X в.
	Плиска, южно от гроба на К. Шкорпил	5/6?	4	Краят на X в.
●	Мошорин	4/5	1	IX–XI в.
●	Пъкуюл луй Соаре	4	1	Началото на XI в.

Табло IX. Типо – хронологическа таблица за кръглите двукамерни грънчарски пещи от ранносредновековна България (по В. Петрова, 2005). Отбелязани са пещите, които са подобни по устройство на новооткритата пещ от Плиска

ва керамика“, подтип 4/5, варианти 1/3 (Петрова 2005, 43, 47-51, 59, табл. 2). Възползвайки се от нейната типо – хронологическа таблица за кръглите двукамерни грънчарски пещи от ранносредновековна България, сме отбелязали онези от тях с които новооткритата пещ от Плиска има сходство по цялостната си конструкция и метрични характеристики (табло IX). Вижда се, че паралелите са пещи от VIII – IX в. (Гарван, Попина – Джеджови лозя, Богатое – Измаилски район, Одеска област на Украйна), такива от IX – X в. (Попина – Калето, Хотница, м. Барата), както и пещи датирани в X – XI в. (Борчя – североизточно от Кълъраш, Мошорин – десният бряг на Тиса, Пъкуйул луй Соаре).

Най-близка по устройство на плисковската пещ е пещта от Пъкуйул луй Соаре, която също има отвор на огнищната камера оформен като къс канал и много дебел топлопроводно – разпределителен блок. Датирана от С. Бараски в първата половина на XI в., тя с основание е предатирана от В. Петрова в границите на X в. (Петрова 2005, 48-49, обр. 13). Тази дата ни се струва вероятна и за пещта от Плиска, която се синхронизира с жилищата – полуземлянки от по-ранния етап на следстоличния период в сектора покрай източната крепостна стена (табло VIII, 1 – структурите оцветени в светлосиньо).

Пещта е била предназначена за изпичане на неголям брой съдове, но с висока и прецизно регулирана температура, което личи от много сложното устройство на топлопроводно – разпределителната скара. Като се имат предвид и другите подобни по конструктивно – техническите си характеристики и датировка пещи във Вътрешния град, представеният тук паметник илюстрира демографската и стопанска ситуация в Плиска през X в. – гъсто застрояване на цялата територия на крепостта, „надребняване“ на производствените дейности по квартали, относително високо качество на немногобройната продукция на отделните грънчарски работилници.

Използвана литература

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – Сектор Север (археологически разкопки 1973 – 1975 г.). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 44-78.

Георгиев, Василев 2007: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укрепление на Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2006 година. София, 2007, 446-449.

Димитров 2011: Я. Димитров. Апликации – пропелери (края на VIII – IX в.) и златна монета -„фуре“ (1054 – 1055 г.) от разкопки на два обекта във Вътрешния град на Плиска. – В: България и Европа – мит, история, съвремие, т. IV (Доклади на Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев „България, земя на блажени…“ Велико Търново, 29 – 31 октомври 2009 г.), Ив. Лазаров отг. редактор, Университетско издателство „Св. Св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2011, 371-386.

Димитров, Стоянова 2007: Я. Димитров, Х. Стоянова. Археологически проучвания на обект „Плиска. Югоизточна периферия на Вътрешния град“. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 477-480.

Димитров, Стоянова 2008: Я. Димитров, Х. Стоянова. Разкопки в Плиска на обект „Югоизточна периферия на Вътрешния град“. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 591-593.

Димитров, Стоянова 2009: Я. Димитров, Х. Стоянова. Плиска, Обект Югоизточна периферия на Вътрешния град. – В: Българска археология 2008. Каталог към изложба. 2008, 74-77.

Дончева-Петкова 1993: Л. Дончева-Петкова. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. – Плиска – Преслав, 6, 1993, 79-84.

Милчев 1960: Ат. Милчев. Археологически разкопки в местността Асардере – Плиска 1959 г. – Годишник на Софийския университет, Философско – исторически факултет, 53, II, 1960, 31-64.

Милчев 1983: Ат. Милчев. Разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил във Вътрешния град на Плиска. – Преслав, 3, 1983, 211-225.

Петрова 2005: В. Петрова. Двукамерни кръгли пещи за изпичане на битова керамика от територията на Първата българска държава (края на VII – началото на XI в.). – В: Българските земи през средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев (=Acta Musei Varnensis, III/2), Варна, 2005, 41-62.

Grierson 1973: Ph. Grierson Ph. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Vol. III, part 2. Washington, 1973.

POTTERY KILN, FOUND IN THE SOUTH-EAST SECTOR OF THE INNER TOWN OF PLISKA

Yanko Dimitrov, Hristina Stoyanova

(Summary)

The work presents a pottery kiln found in the southeastern sector of the Inner Town of Pliska (Димитров, Стоянова 2007; Димитров, Стоянова 2008; Димитров, Стоянова 2009; Димитров 2011, 372, 381, figs. 1_A, 3) (Pl. I: 1, 2).

The kiln was revealed in the course of excavations in 2006, some 12 m away from the eastern town wall, and some 40 m away from the southern town wall. It appeared after removing a pile of stones oval in shape (Pl. I: 3). Below the stones the authors found the lower sector of a circular kiln wall made of clay and small-size stones (Pl. I: 4).

There were traces of 12 round holes alongside the kiln circumference marking the spots of wooden posts fixed in the ground to support the shuttering of the kiln dome construction. Inside the kiln the fired clay floor was cleared up, with vertical holes in it. Judging from this circumstance, the kiln had two chambers arranged one above the other, and therefore it used to be a craftsman’s device rather than a domestic

furnace.

The firing chamber of the kiln is circular in shape, its bottom 0,85 – 0,90 m in diameter (Pls. II: 1; IV). Following the curve of the surviving parts of the wall, we can suppose the kiln narrowed gradually in height to form a dome naturally shaped as a beehive. The earthenware was arranged in the upper chamber and then the dome closed.

A fired clay grid some 0,38 – 0,42 m thick, with 9 air ducts in it 0,08 – 0,10 m in diameter each, served as a heat conducting and distribution system (Pls. II: 2; III: 2; $IV_{A\text{-}A1,\ B\text{-}B1}$). The sectional cut made across the kiln central line revealed unexpectedly a complicated grid structure (Pl. III: 1, 2). The grid proved to be not integral but rather segmented to separate the cavities formed by hollow blocks surrounding the vertical air ducts. Thus the kiln grid operated as a precise heat conducting and distribution system evenly supplying heat from the firing chamber and the funnel-shaped duct to the working chamber.

The height of the firing (lower) chamber is 0,15 – 0,18 m in total. Its working surface is circular in shape 0,96 m in diameter, a bit bigger than the upper chamber (Pls. III: 2; IV). In the south it is connected with a funnel-shaped pre-chamber duct 0,40 m long, with a fired clay bottom in line with the firing chamber bottom (Pls. II: 3; III: 2; $IV_{A\text{-}A1}$).

Three big oval pits were revealed arranged in a row south of the kiln (Pl. IV). Two of them are 1,50 – 1,80 m in diameter, functionally connected with the kiln and obviously serving as supplementary ones. The thick layer of ashes over the bottom of the first pit testifies it has been used for loading and cleaning the firing chamber. The presence of coal and ashes in the next pit, as well as the similarity of the ceramic fragments found there suggest it was also connected with the kiln. This conclusion was further supported by the traces of holes alongside both pits walls of wooden posts once supporting a kind of a light roofed structure. The third pit is a bit away of both other ones mentioned above. It is considerably bigger in size and contains ceramic fragments dating from a later period – the first half of 11th c.

Summarizing the stratigraphic data available, the authors assume the pottery kiln belongs to the post-capital period of Pliska when some long stone buildings, dug-out dwellings and pits were set up in the same sector (Pl. VIII: 1). The kiln and both its supplementary pits have been revealed below the floor level of a semi-dug out dwellings dating from the mid or the second half of 11 c. judging from the coins and ceramic shreds found there (Pl. VIII: 1 – coloured in purple) (Стоянова 2007, 479-480, fig. 3; Димитров 2011, 371-372, 376, 382, 386, fig. 10).

A couple of metal artifacts have been discovered in both supplementary pits (Pl. V: 1), as well as three ceramic vessels now entirely restored – two handless pots (Pl. V: 2, 3), and a pot with side openings covered with external lugs for hanging over the fireplace (Pl. V: 4). The restored pots and the ceramic fragments found (Pl. VI) bear the features of the late 10th and mostly the early 11th c. production. Two coins have been also discovered within the upper layer of the filling of the first supplementary pit. They are Class A2 Byzantine anonymous folles (Grierson 976 – 1030/ 35 AD) (Grierson 1973, p.634 sq., Pl. 50 – 54). However, the ceramics and the coins fell into the pit after the kiln had been abandoned, and therefore they mark *terminus ante quem* regarding the kiln active life.

According to Vasilena Petrova’s Classification of Pottery Kilns in Early Medieval Bulgaria, the kiln here described belongs to Type 2 (circular in plan, a double-chamber pottery kiln), sub-type 4/5, variant 1/3 (Петрова 2005, 43, 47-51, 59, Pl. 2) (Pl. IX). The closest parallel in type and chronology of the kiln in Pliska comes to be the one in Păcuiul lui Soare (Romania, the Lower Danube). Silvia Barasky is dating it from the first half of the 11th c. (Baraschi 1974, 462, fig. 1). Nevertheless, V. Petrova suggests the kiln was constructed in the 10th – early 11th c. Such a date is much more appropriate for Pliska kiln as it corresponds to the time of the dug-out dwellings along the eastern town wall in the same sector. The latter are characteristic of the early years of the post-capital period of Pliska (Pl. VIII: 1 – coloured in light blue).

КЕРАМИКА ОТ КОМПЛЕКСА В ЮГОЗАПАДНИЯ ЪГЪЛ НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Людмила Дончева-Петкова

При археологическите разкопки през 70-те – 80-те години на миналия век в южния сектор на западната стена на каменната крепост на Плиска се натъкнахме на части от по-късни зидове, които се насочват на изток към търговско – занаятчийските помещения, открити от проф. Ат. Милчев, и без съмнение свързани с тях. След 12 годишно прекъсване (от 1992 г.) през 2004 г. отново започнахме разкопки край крепостната стена, като в продължение на шест археологически кампании (до 2009 г. включително) бе разкрит участък от шест сгради, пет жилища (полуземлянки и наземни), 23 късни и 11 ранни ями. Този „комплекс“ обхваща площ от 1650 кв. м. Намира се на около 80 м на север от югозападната кула на крепостната стена, между стената – на 10 м от източното ѝ лице – и помещения 16 – 19, както и на север от тях (обр. 1).

В изследвания сектор се очертава сложна стратиграфска картина, която най-общо съответства на трите основни хронологически периода, установени в Плиска – столичния от VIII – IX в., българския следстоличен от края на IX – втората половина на X в. и т. нар. византийски – от края на X до 60-те години на XI в. (Димитров 2004, 169, 173). Най-ранни (VIII – началото на IX в.) са 11 ями за стълбова конструкция, вкопани в долния пласт на дълб. 1,30 – 1,40 м (10 от тях са под основите на сграда IV). Следва междинният пласт на дълб. 0,80 – 1,00/1,20 м, по-ясно изразен с една П-образна пещ, яма № 20, разрушена от западния зид на сграда III, и теренът около нея. Откритите в тях материали се отнасят предимно към края на IX – първата половина на X в. Към втората половина – края на X в. са съществували три жилища – полуземлянки (№ 3 – 5). Най-интензивен е бил животът от края на X – началото на XI в. до 60-те години на XI в. (горният пласт, дълб. 0,20 – 0,70/0,80 м). Може би още при император Йоан Цимисхий, но най-вероятно по времето на Василий II, са изградени търговско – занаятчийските помещения и свързаните с тях дълги „коридори“, които се насочват и допират до крепостната стена, и които са продължение на помещения № 16 и 19. От това време са, може би, ями № 4 и 6. За това строителство напомнят анонимните византийски фолиси А1, датирани различно (969 – 976 или 969 – 989), от които са открити 5 броя и особено преобладаващите фолиси А2 (20 броя), датирани между 976 – 1028, 989 – 1028 или 976 – 1030/35. По-късни са сгради I и III. Под основите на сграда I е намерен анонимен фолис А2. Тази по-стабилно градена сграда е преустройвана и е съществувала до опожаряването ѝ през 60-години на XI в. Най-вероятно заедно с нея е построена и сграда III, в която е открит фолис клас В (1028 – 1034; 1030/35 – 1042) (за различното датиране на монетите клас А2 и В вж.: Йотов, Атанасов 1998, 126, бел. 17, 18, 23–35, 31, 32; Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 132, бел. 21–29). С двете сгради са свързани ями № 1, 2, 3, 9, които разрушават втория коридор, а и ями № 5, 7, 8, както и 10 – 15 (в ями № 11 и 14 са открити фолиси А2). Хронологически (към 40-те - 50-те години на XI в.) следват сгради IV и V и ями № 19 и 21. Може би по същото време е съществувало и вкопаното, облицовано с камъни, жилище № 2, а най-късна е опожарената сграда VI с ями № 17 (в нея е намерен анонимен фолис клас D), № 18, 22, 23, както и наземното жилище № 1. В района е открит само един анонимен фолис клас С (1042 – 1050), още един клас D (1050 – 1060), както и фолис на император Константин X Дука (1059 – 1067).[1]

В целия този комплекс, както е естествено да се очаква, най-масов и разнообразен е керамич-

---

[1] Монетите са изследвани от гл. ас. д-р Ж. Жекова-Велева, за което ѝ благодаря

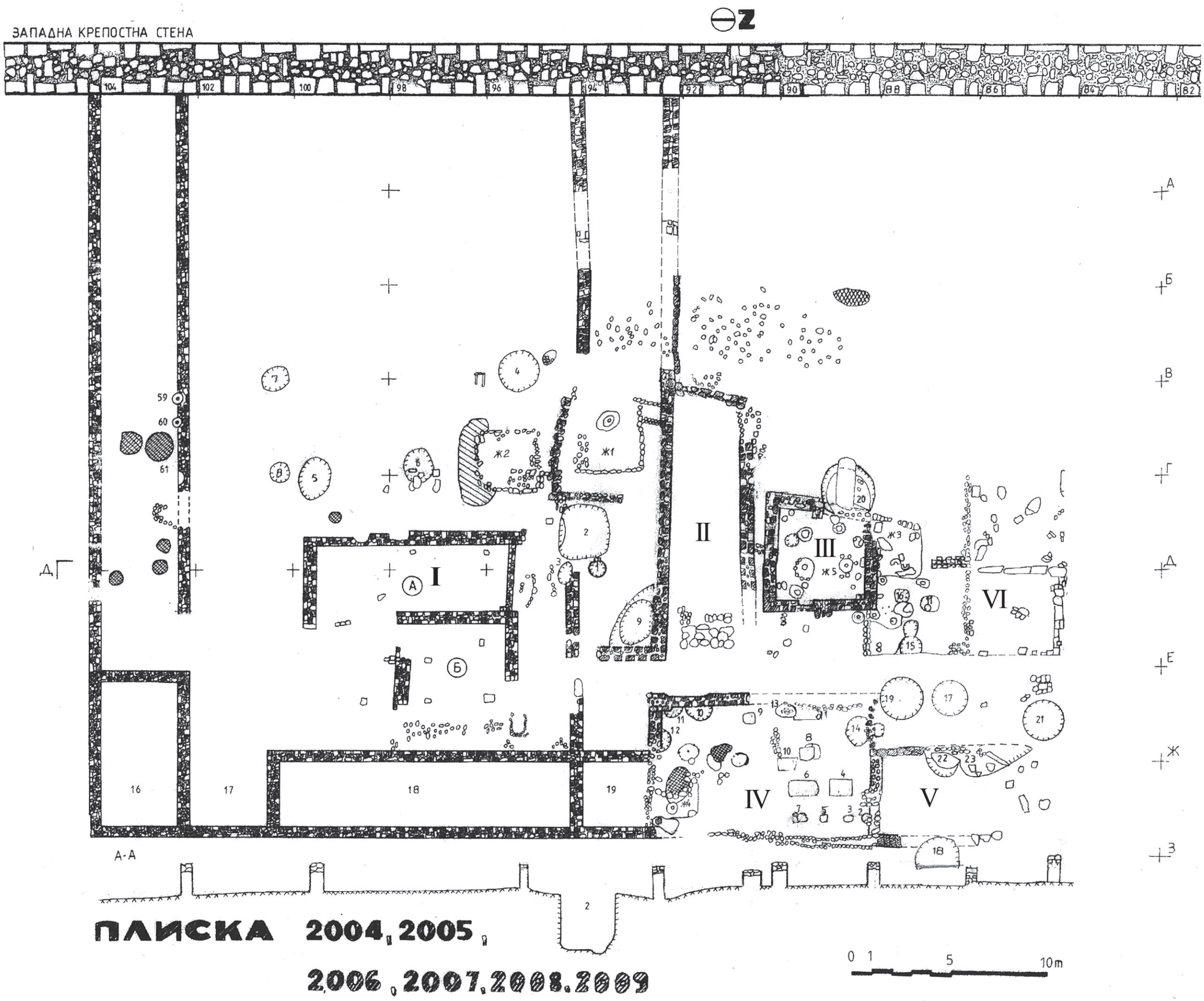

Обр. 1. План на комплекса при западната крепостна стена на Плиска

ният материал, който заслужава да бъде представен в отделно изследване. Поради фрагментираното състояние на керамичните съдове, ясно изразени типове рядко могат да бъдат очертани. Най-много фрагменти и цели или възстановени съдове, са открити в сграда I и южно от нея, както и в сграда VI (обр. 2, 3).

Погледнато хронологически, най-ранни са малкото фрагменти в две от ямите за стълбова конструкция. В яма № 1 са намерени парченца от ангобиран съд (обр. 4,б, в), дръжка от сива кана (обр. 4г) и ½ от устие на кана от бледожълта глина (обр. 4 а), еднакво с това на съдовете от тайния ходник (Рашев 2004, табл. IA–IIIB) и от сондажите на българо – немската експедиция (Дончева-Петкова 2007, обр. 3), както и част от дъно на грубо изработена гърне от песъчлива глина (обр. 4д). Малък фрагмент от стена на ангобиран съд се откри и в яма № 11.

Части от гърнета, характерни за края на IX – X в., направени от песъчлива глина с врязана украса (прави и вълнисти линии, ямички) и от чиста глина с излъскана повърхност, се срещат рядко в междинния пласт на дълб. 0,80 – 1,00 м, дори и на 1,20 м (обр. 5а-г). При това те се откриват до 15 – 20 м от крепостната стена (най-много около П-образната пещ в кв. 96 В), като пó на изток почти липсват, което показва, че теренът не е обитаван през този период, за разлика от по-късния. Интересен е фрагмент от малко гърне с дръжка, направено от чиста светложълта мека каолинова глина. Отвън е било украсено с прави врязани на интервали линии, а отвътре личат отделни ленти, напомнящи за изработва-

Обр. 2. Фрагменти от счупени съдове в източната част на помещение Б на сграда I

не на неусъвършенствано ръчно колело (обр. 5д). От това време от яма № 20 са фрагменти от гърнета с врязана украса (гъсти и дълбоки прави лини, вълнисти ленти над или върху тях, наклонении снопчета и т. н.). От ямата произлизат и фрагменти от трапезни съдове – дръжка с пирамидално издължен долен край – от съд, най-вероятно амфоровидна стомна, направена от чиста жълта глина и покрита с червена ангоба (обр. 6а). През 2008 г. в оставения профил между кв. 90 В/Г, на запад от ямата, бе намерена горна част на амфоровидна стомна, изработена от чиста светлокафява глина, върху чиято шийка преди изпичането е врязан знак IYI (обр. 6,б). Малко по на юг в същия профил през 2009 г. на дълб. 1,00 – 1,20 м се откриха фрагменти от още три амфоровидни стомни от светлокафява чиста глина, като тази на обр. 6в. Изработени са на по-усъвършенствано ръчно колело – от вътрешната страна на шийките личат бразди, оставени при формуването, а не налепени ленти, но въпреки това стомните са дебелостенни и тежки. Една от тях, счупена на няколко големи части, е възстановена (вис. 28 см, диам. на устието 5 см, на тялото 15 см, на дъното 8 см). Тя е с тясно овоидно тяло, фуниевидно устие и плоско дъно. Глината ѝ е светлокафява. Върху шийката преди изпичането са врязани 3 отвесни линии – знак ? (обр. 6г). Шийка от подобна амфоровидна стомна с врязан преди изпичането знак е намерена на изток в кв. 90 Е (обр. 6д).

Все в този район, непосредствено от север до яма № 20 (кв. 90 Г) на дълб. 1 – 1,20 м са открити фрагменти от най-интересния съд в комплекса – амфоровидна стомна с украса, характерна за преславската рисувана керамика и с височина около 28 см (обр. 7а, б). Фрагментите са 20 на брой и са от различни части на съда (2 от устието, 4 от шийката, 9 от стените, 1 от дъното и 4 от дръжките). Запазените части от устието, двете дръжки, стените и дъното позволяват съдът да бъде приблизително възстановен. Устието е фуниевидно, леко профилирано, с диам. 5 см и с хоризонтално срязан ръб, шийката – с диам. 4 см, е огъната и е малко по-тясна от устието, дръжките, широки 3 см, са с триъгълно сечение и в долния край, при съединяването със стените завършват с пирамидално удължение. Дъното е плоско – диам. 11 см. Дебелината на отделните части е различна – от 0,4 – 0,5 см при устието и шийката до 1 см при дъното, а при съединяване на стените с дъното – 2 см. Съдът е направен на крачно колело от чиста охровожълта глина. Върху стените, от вътрешната страна (обр. 7,б), както и върху дъното, се виждат дълбоки концентрични кръгове, получени при въртенето на колелото. Отвън, върху дъното, личат вдълбани успоредни линии, образувани при отделянето от колелото с нишка

Обр. 3. Фрагменти от счупени съдове в сграда VI

или може би това са отпечатъци от подложката, върху която е изсъхвал съдът (обр. 7а). По форма и изработка тази амфоровидна стомна не се различава от характерните за Плиска стомни, покрити с червена ангоба. За съжаление съдът е горял, цветовете и орнаментите се забелязват трудно, но изглежда, също е бил покрит с червена ангоба, която е служила за фон, и върху която след изпичането е нанесена рисуваната украса. Контурите са изпълнени с тъмна, може би кафява боя, която сега изглежда черна, а запълнените части в орнаменталните мотиви – с бяла. Около устието обикаля арковиден орнамент, по шийката – двулистна палмета, в основата на шийката и стените се преплитат двойни дъговидни линии, запълнени с бяла боя, а до тях – кръгове с точки. Два по-големи фрагмента от средните части на стените са украсени с извити двойни линии, запълнени с бели кръгове (т. нар. „бисерен наниз“), а празното пространство – със сърцевидни мотиви и клонки. В периферията на дръжките се спускат надлъжни контурни линии. В украсата може би са употребявани и други цветове, които сега не личат (на места се забелязват по-светли червени петна). Няма следи от глазура. Съдът изглежда е излязъл от ръцете на грънчар, правещ амфоровидните стомни с червена ангоба, и допълнително е орнаментиран по подобие на преславските рисувани съдове.

Както е известно, за първи път Кр. Миятев обръща внимание и отделя трапезната рисувана керамика (Миятев 1936, 46–50). По-късно в изследването си върху трапезните рисувани съдове от Преслав И. Акрабова – Жандова посочва, че те не са изолирано явление и освен в укрепения град се срещат и в неговата околност (Акрабова – Жандова 1976, 62–63). Проучванията в м. Селище, върху терасата на юг от Златната църква и особено в Дворцовия манастир, където са открити над 400 фрагмента, показват разнообразието на трапезната керамика. Преобладават паници с ниско пръстеновидно столче, следвани от дълбоки купи, чаши и кани с една дръжка (Тотев 1994, 224; Тотев 1998, табл. LV–LVIII). Сред преславската керамика досега не е известен амфоровиден съд, като този от района на западната крепостна стена на Плиска, макар че орнаменталните мотиви върху плисковската стомната се доближават до орнаментите на съдове от Преслав. Така арковидната украса около устието и сърцевидният мотив са подобни на тези върху чаши от Дворцовия манастир, където контурите на арките са запълнени с бяла боя и са разположени върху тъмновинен фон. Подобни палмети, „бисерен наниз“ и сърцевидни орнаменти са често срещани върху различни други съдове и облицовъчни плочи (Тотев 1993, обр. 73; Тотев

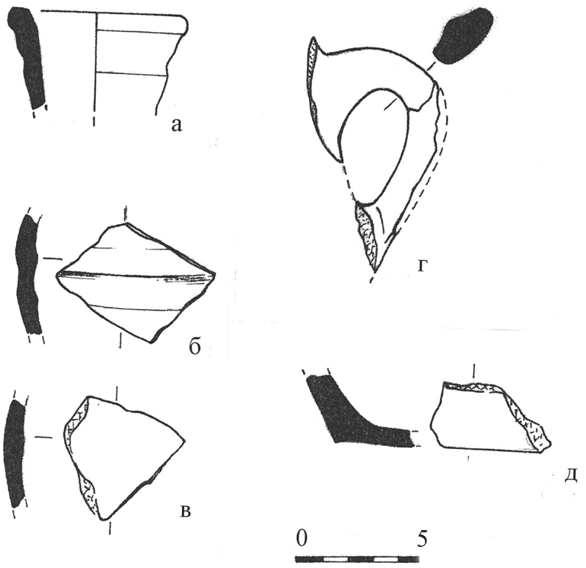

Обр. 4. Керамични фрагменти от яма № 11

1994, 15, обр. 1а; Тотев 1998, табл. LV–LVII$_4$; LVIII$_2$; Миятев 1936, 30, 31, обр. 30, 34, 48, 61, 70, табл. VIII, XV–XVII; Акрабова-Жандова 1976, обр. 4). Дали амфоровидната стомна е дело на някое от преславските ателиета или е изработена в Плиска от местен или преславски художник (посочено беше, че по глина, форма и покритие с червена ангоба не се различава от плисковсите ангобирани съдове), може само да се гадае. Този съд е единствен за сега, открит извън Преслав и неговия район. Времето на направата, ако го сравним с характерните за Плиска амфоровидни стомни, не е по-късно от края на IX в.

В междинния пласт много рядко се откриват фрагменти от съдове (стомни, амфоровидни стомни ?), покрити с червена ангоба. Намерен беше и един съвсем малък фрагмент, по чиято външна бледокремава повърхност е рисувано (прави, наклонени линии) с червена ангоба. Части от такива съдове са засвидетелствани и в други пунктове от времето на Първото българско царство (Дончева-Петкова 1977, 129, обр. 393) и предимно в Добруджа, като особено много са открити в Диногеция – Гарван (Comşa 1967, 163–164, fig. 100–102).

Към втората половина на X в. могат да се отнесат незначителните керамични фрагменти от трите жилища-полуземлянки – № 3, 4 и 5 (обр. 8). Това са части от гърнета, източени на ръчно колело от песъчлива глина с полегато срязан, заоблен или запетаеобразно извит устиен ръб, украсени с врязани прави, вълнисти, S-овидно чупещи линии. Върху един от фрагментите от жилище № 4 под шийката над орнамента преди изпичането е врязан обърнат знак IYI (обр. (8д).

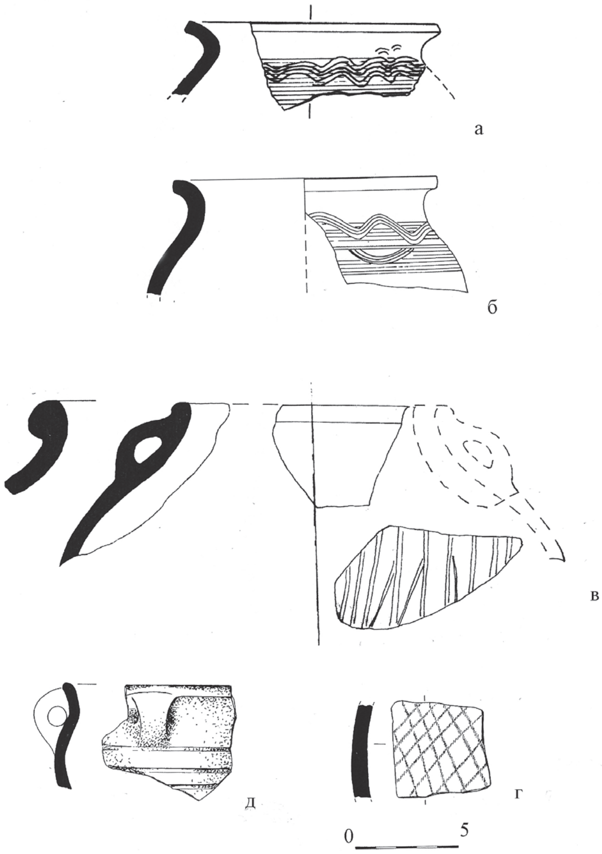

Обр. 5: а, б/ Фрагменти от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, намерени до пещта в кв. 96 В, дълб. 1–1,20 м; в, г/; фрагменти от сиви гърнета с излъскани ивици, кв. 98 В, дълб. 1,20 м; д/ фрагмент от малко гърне, открит в профила между кв. 100 В/Г, дълб. 1 м

Както се посочи, в тази част на вътрешния град на Плиска най-интензивен е бил животът от края на X до 60-те години на XI в. В най-горния пласт, към който принадлежат двата „коридора“, в по-късните сгради I – VI, в жилища № 1 и 2 и в 23-те късни ями е намерена многобройна и разнообразна фрагментирана керамика. Твърде много фрагменти (около 1000) произлизат от ями № 2, 3, 5 и 14, от помещение А и до разрушения източен зид на помещение Б на сграда I, извън него до южната му стена, от сгради III и особено много от сграда VI. Частично или напълно са възстановени към 20 съда. Повечето фрагменти се откриват на дълб. 0,20 – 0,60 м, но там, където пластовете са нарушени, попадат и

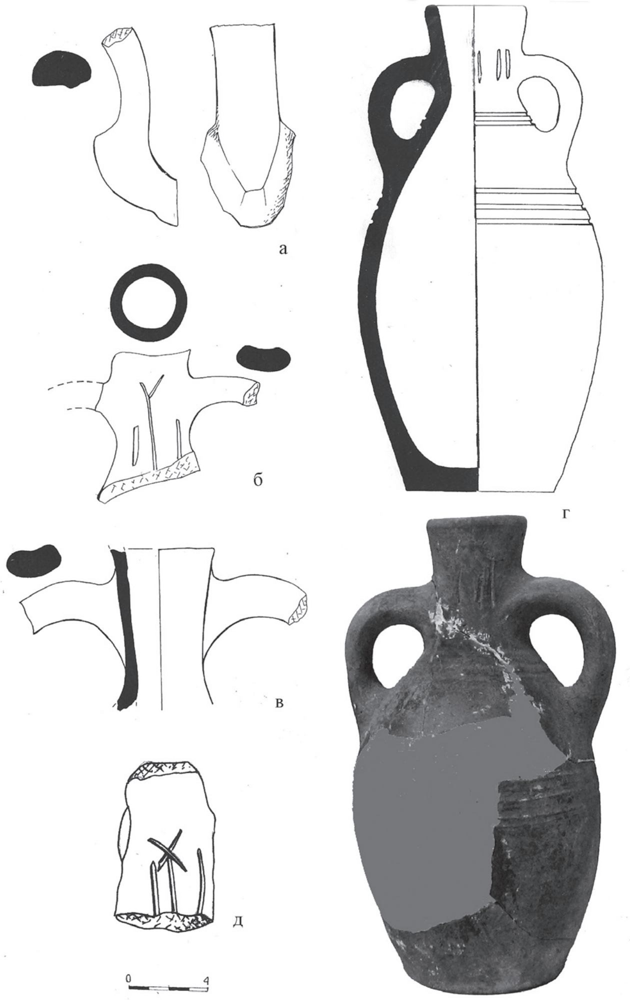

*Обр. 6. Фрагменти от амфоровидни стомни: а/ яма № 20; б, в/ от профила между кв. 90 В и Г; г/ възстановена амфоровидна стомна от профила между кв. 90 В/Г; д /фрагмент от амфоровидна стомна от кв. 90 Е, дълб***.** *0,90 м*

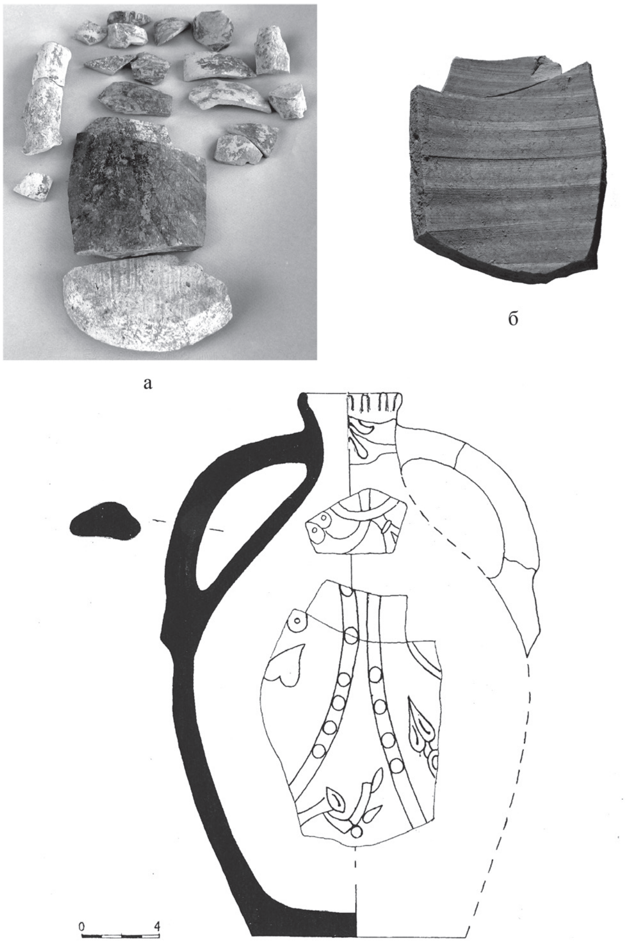

*Обр. 7. Амфоровидна стомна с рисувана украса. Опит за възстановяване***;** *7 а/ фрагментираният съд; 7 б/ вътрешна страна на стените*

на дълбочина до 1 дори 1,20 м, а в ямите и над 2,5 – 3,00 м (№ 2, 9, 18). Предназначението на съдовете, от които са останали фрагментите, е било различно и според въведената преди години класификационна схема възстановените съдове и фрагментите могат да се причислят към групите на кухненската, трапезната, за съхраняване на продукти керамика и към керамиката със специално предназначение.

Кухненската керамика е представена от гърнета, похлупаци, котли с вътрешни уши. Фрагментите от **гърнета** количествено са наймного – към 60 % от съдовете. Едни са направени на усъвършенствано ръчно грънчарско колело, други – на крачно, като съотношението им е приблизително еднакво. Сред гърнетата на ръчно колело преобладават източените от песъчлива глина с врязана украса. Фрагментите от съдове, изработените от чиста глина с излъскани стени, са малко (около 2 – 3 %). Две гърненца и няколко фрагмента са покрити с глазура.

В зависимост от различията във формата гърнетата от песъчлива глина се разделят (понякога доста условно) на няколко типа, като части от различни типове се срещат във всички сгради и почти във всички ями.

В разрушената източна част на помещение Б на сграда I между различните счупени керамични съдове са намерени фрагменти от гърне, което е възстановено (обр. 9а). То (вис. 20 см, диам. на устието 16 см, на тялото 20 см, на дъното 8 см) е с форма на обърнат пресечен конус (за-

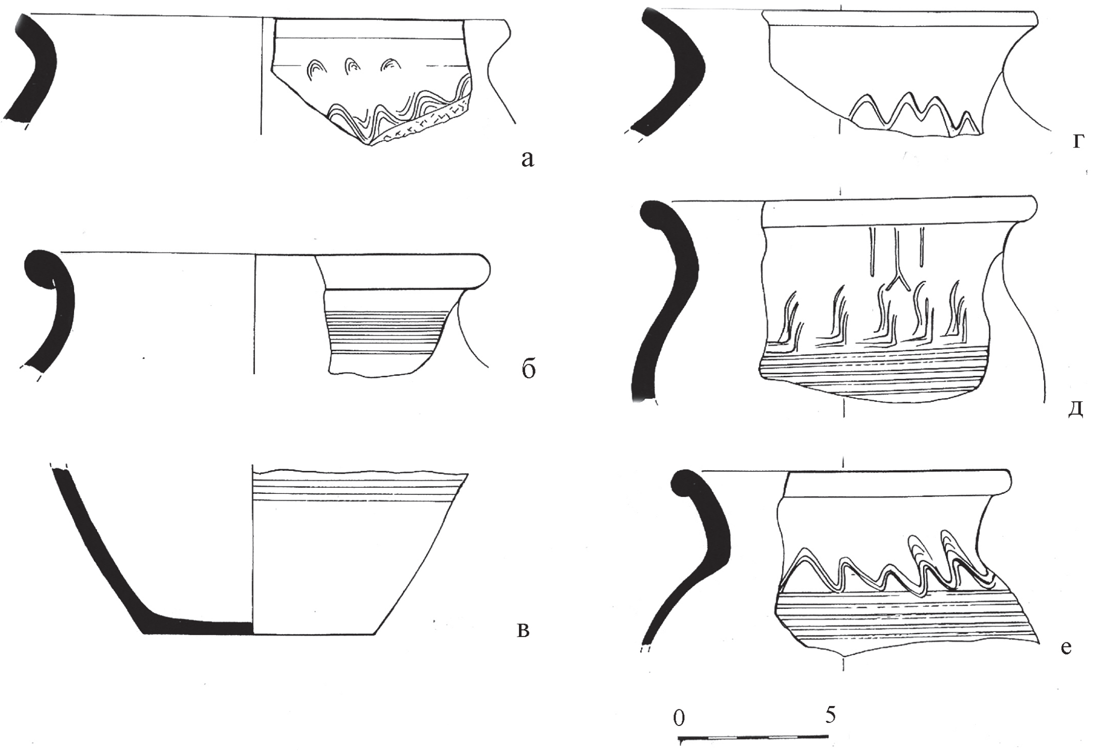

Обр. 8: а-в/ Керамични фрагменти от гърнета, намерени в полуземлянка № 3; г-д/ от полуземлянка № 4

облените рамена са в горната част на тялото), с прибрана шийка и запетаеобразно извито устие. Стените са покрити с гъсто врязани линии, над които под шийката е вдълбано вълнисто снопче. Изработено е от кафява песъчлива глина, повърхността му е сивочерна, опушена. Направата е прецизна, вероятно на усъвършенствано ръчно колело (дъното е изцяло възстановено). Намерено е заедно с други гърнета, фрагменти от делви и амфори, опушени и начупени при пожар. Тези съдове, както и откритите южно от помещение Б, са най-вероятно от последния период на съществуване на комплекса (60-те години на XI в.), когато сградата, и особено източната ѝ стена, са били разрушени. По форма и изработка някои от тях се свързват със съдове от най-късната сграда – VI. Подобни фрагменти от гърнета с високи рамена, които се отнасят към I тип, вариант Б по класификацията на битовата керамика (Дончева-Петкова 1977, 44, обр. 10_{81}), са открити и в други части на проучения сектор – особено много в ями № 2, 3, 5, 7, 14, 17 (обр. 9 б-з, обр. 10). В размерите, профила на устията (с полегато срязан, заоблен и надебелен, прищипнат, запетаеобразно извит ръб, понякога с легло за похлупак) и в орнамента (прави, вълнисти линии, наклонени снопчета, ямички) се наблюдава голямо разнообразие. Цветът на глината, със ситен пясък в състава, е най-често кафяв или керемиденочервен. Стените обикновено са опушени след дълга употреба в домакинството. В сравнение със съдовете от предишния период, фрагментите от горния пласт са по-тънкостенни, орнаментът е по-прецизно нанесен, обикновено с по-тесни зъбци, изпичането е равномерно, макар че при някои се забелязва сива ивица в лома. Най-голямата яма № 2 и яма № 3 (от тях са фрагменти на обр. 9в, г, з) разрушават втория „коридор“, свързан с търговско – занаятчийските помещения и откритите в тях материали не са по-ранни от 30-те – 40-те години на XI в. В яма № 14, от където са фрагментите на обр. 10а-г, са намерени два анонимни фолиса клас А2, които са terminus post quem. В късната яма № 17, с анонимен фолис клас D, също се откриха подобни фрагменти (обр. 10д). Всичко това показва, че формата, характерна за съдовете от X в., се запазва до края на съществуване на сградите, но изпълнението е по-прецизно.

По-рядко се срещат гърнета, за които може да се каже, че продължават традициите на овоидните съдове от езическия период и от втората

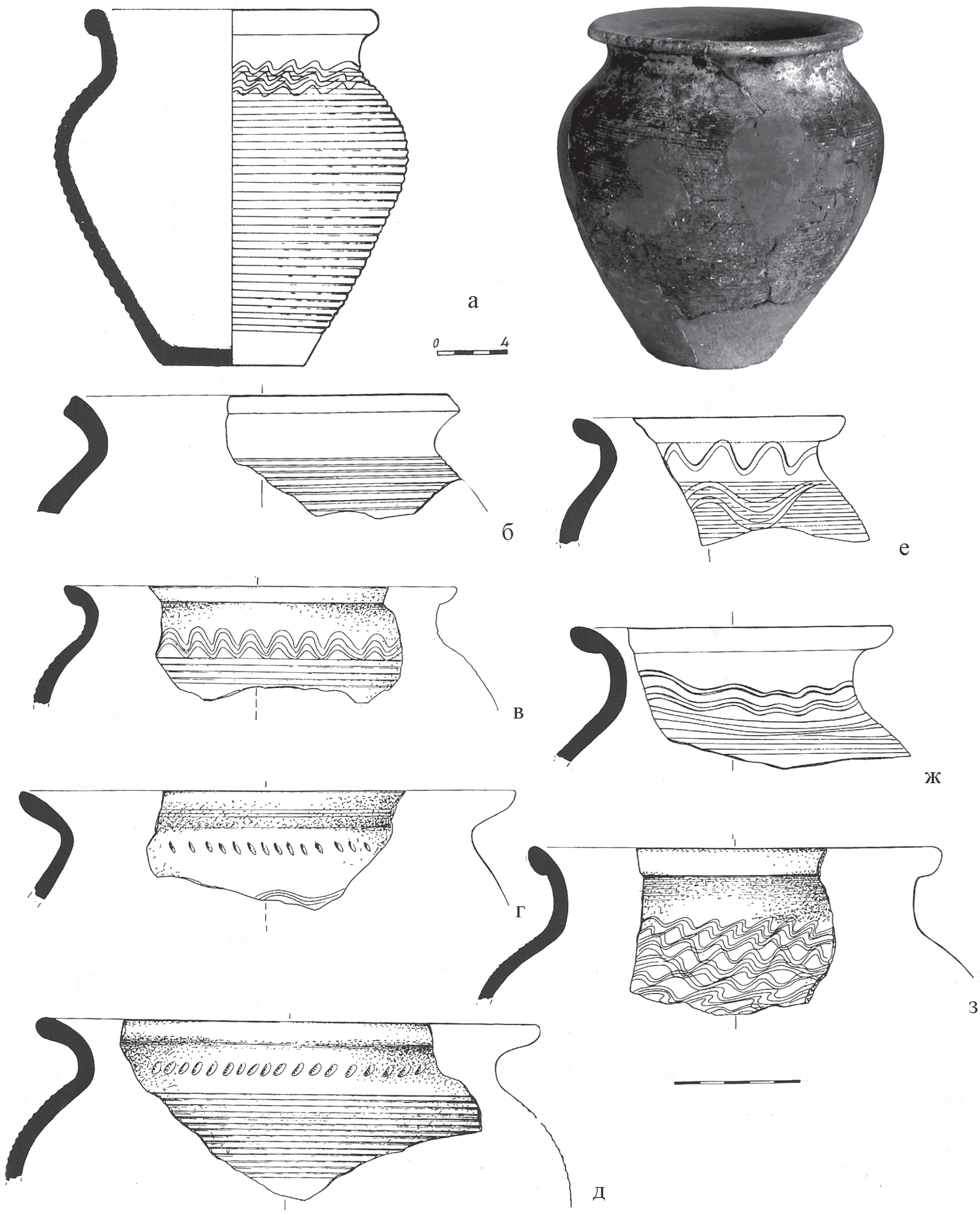

Обр. 9: а/ Гърне от помещение Б на сграда I; фрагменти от: б/ кв. 88 В, дълб. 0,60 м; в / от яма № 2; г/ яма № 3; д/ кв. 94 Г, дълб. 0,20 м; е/ кв. 88 Е, дълб. 1,20 м; ж/ кв. 88 В, дълб. 1 м; з/ яма № 2

половина на IX – X в. (III тип) (Дончева-Петкова 1977, 51–53, обр. 12_{131}). Те са с по-заоблени, по-смъкнати рамена. Такова, възстановено само в горната половина гърне, е намерено пред южния зид на сграда I Б, само на 0,40 м дълбочина. Изработено е от керемиденочервена глина, устието е запетаеобразно извито, шийката – прибрана, а стените са плътно покрити с дълбоко врязани прави линии и вълнисто снопче над тях. Повърхността е силно опушена (обр. 11а). Има и други подобни гърнета, при които устийният ръб и направата са като на съдовете от I тип – изработени са най-често от керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък, като в лом често се

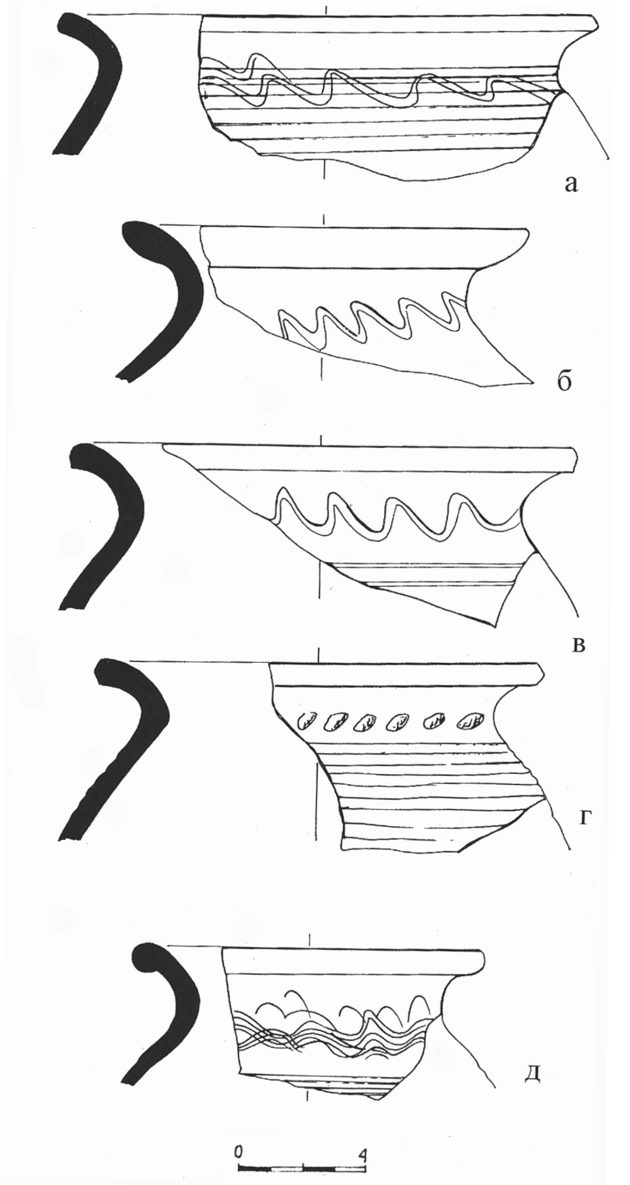

Обр. 10: а.-г/ Фрагменти от яма № 14; д/ яма № 17

наблюдава сива ивица. Подобен е и орнаментът – вълни върху водоравни линии, отвесни начупени линии, наподобяващи меандри, съчетания на прави линии с ямички, с наклонени снопчета или с вълнисти линии и ямички (обр. 11,б-ж, 12а, б). Фрагменти от такива гърнета се срещат в ями № 2 (обр. 11 в, ж) и № 3 заедно с тези от I тип. От късната яма № 23 е приблизително възстановеното гърне на обр. 12 в, което не е по-ранно от 50-те – 60-те години на XI в. Следователно и тези, по-малко по количество фрагменти от гърнета, напомнят за съхранени традициите на съдове още от IX – X в.

Сред гърнетата от проучвания сектор на Плиска впечатляват по-тънкостенните съдове (деб. на стените 0,5 – 0,6 см), направени от глини, придобили след изпичането както керемидено-червен, така и кафяв или сив цвят (обр. 13а-г). Те се отличават със заоблените и силно издути рамена. Украсата им е подобна на гърнетата от предишните два типа, но е още по-фино и прецизно нанесена. Откриването на фрагменти от такива гърнета както в яма № 2, така и в сграда III на дълб. 0,70 – 0,80 м свидетелства за употребата им през 30-те – 40-те години на XI в.

Гърнетата, принадлежащи към описаните по-горе три типа, са направени на усъвършенствано ръчно колело (вероятно с голям диаметър, който осигурява по-голям инерционен момент, а оттам и по-равномерно въртене и правилни форми). Но за това, че колелото е ръчно, напомнят релефните ръбове в периферията и рядко срещаните опростени релефни знаци (обр. 18а-в). Срещат се и гладки дъна със ситни ямички от оронен пясък. В проучвания сектор се откриват и дъна, вероятно на гърнета формувани на крачно колело, с характерните извити линии от отрязване с нишка, или дъна, старателно загладени след свалянето от колелото. Но за сега няма сигурни данни, че някои от гърнетата с врязана украса са изработвани и на крачно колело (не е открит нито цял съд, нито фрагменти от стени с дъна).

Други типове са представени от гърнета, които са типични за XI в. – често с големи размери (височина над 20 – 30 см), тънкостенни, изработени предимно на крачно колело от глини със ситни пясъчни примеси, със семпла украса само в горната част на тялото – няколко прави линии, единични вълни, ред ямички, и по-рядко с ред ямички и вдълбани на интервали линии върху по-голяма част от стените. Едни от тях (обр. 14а-г), с овоидно тяло, с високи заоблени рамена, са с доста различия в големината (диам. на устието от 10 – 18 до 20 – 30 см). Сред съдовете пред разрушения източен зид на помещение Б на сграда I заедно с гърнето на обр. 9а и с амфорите на обр. 32, е намерено и възстановено голямо гърне (вис. 24, см, диам. на устието 18 см, на тялото 25 см, на дъното 13 см) със сив цвят на глината, която е примесена със ситен пясък. Овоидното му тялото е с издути рамена, прибрана къса шийка, извито устие с полегато срязан ръб и с плоско дъно. Стените са гладки и само под шийката е вдълбана гирляновидна линия и под

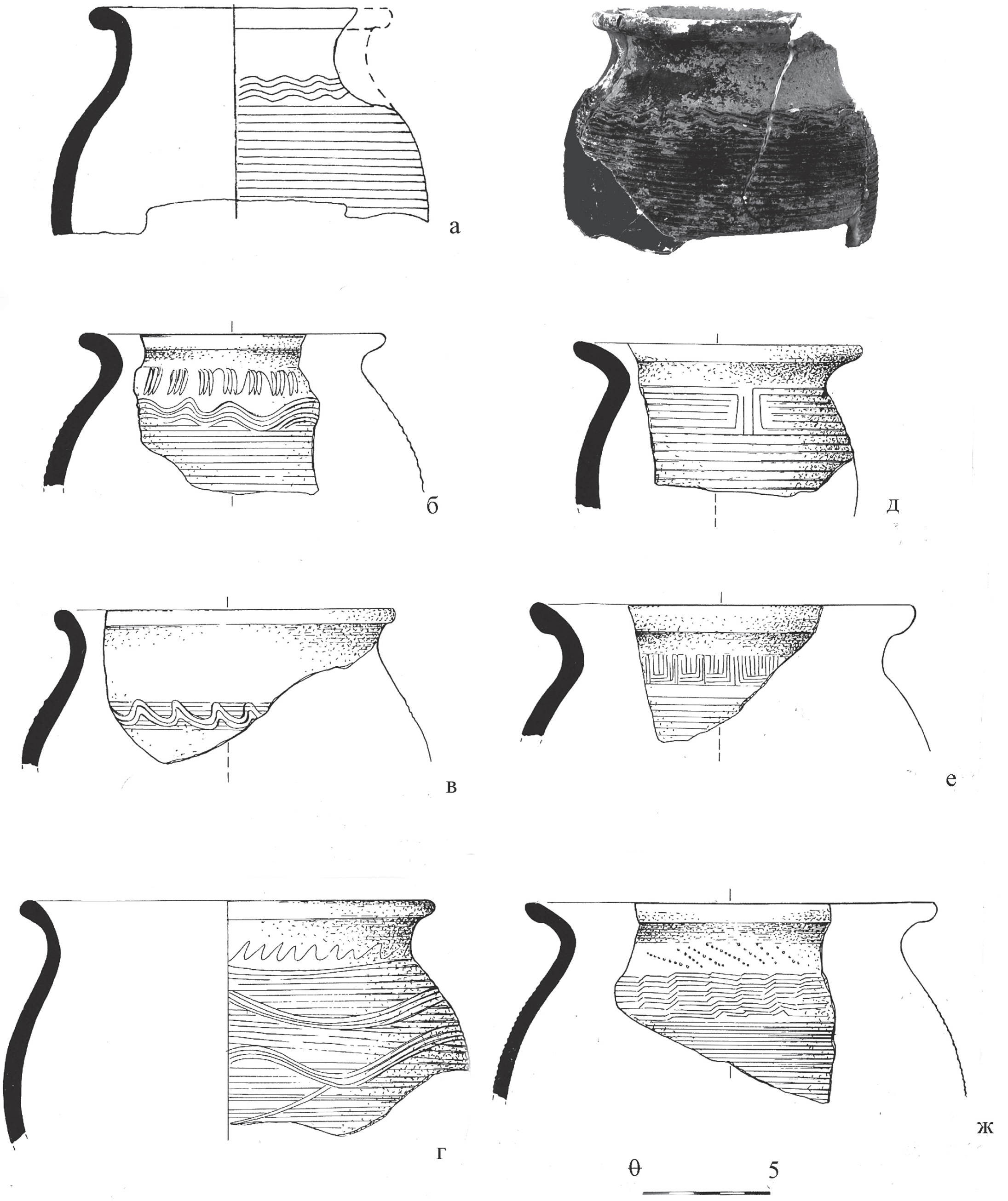

Обр. 11. Фрагменти от гърнета: а/ отчасти възстановено гърне, кв. 102 Д – пред южния зид на помещение Б, сграда I, дълб. 0,40 м; б/ кв. 90 Е, дълб. 0,20 м; в/ яма № 2; г/ кв. 90 Е, дълб. 0,60 м; д/ кв. 94 Г, дълб. 0,60 м; е/ кв. 94 Г, дълб. 0,40 м; ж/ яма № 2

нея 2–3 прави (обр. 14а). Заедно с цялото гърне в помещение Б на сграда I е намерено и наполовина възстановеното гърне на обр. 14б. Двата съда са близки по цвят, форма и направа. Фрагменти от подобни големи гърнета са открити и в други части на комплекса. Горна част от сиво гърне с по-малки размери произлиза от яма № 14 (обр. 14в). Украсата му се свързва с тази на цялото гърне, но е разменена – гирляндовидната лента е под правите линии. Фрагментът е открит заедно с изхвърлените ненужни фолиси клас А2 и подсказва за употребата на тези съдове не по-рано от 30-те – 40-те години на XI в. За сигурното им използване до последния период – 60-те години на XI в., напомнят не само гърнетата пред разрушения източен зид на сграда I, открити в горния слой със следи от силен пожар, но и гърнето на обр. 14г от най-късната обезличена и също

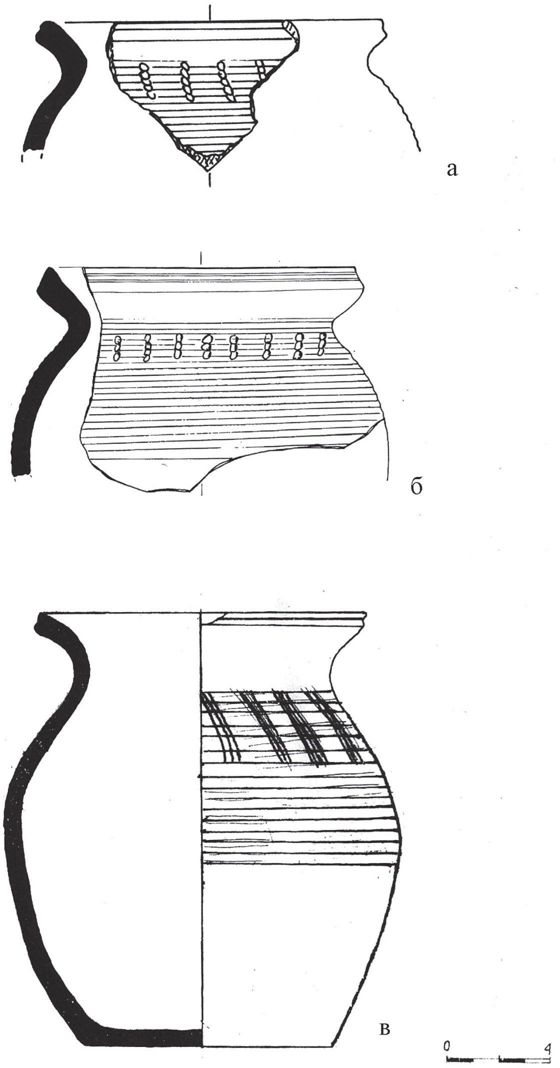

Обр. 12. Фрагменти от гърнета: а/ кв. 88 Д, дълб. 0,60 м; б/ кв. 88 В, дълб. 0,40 м; в/ яма № 23

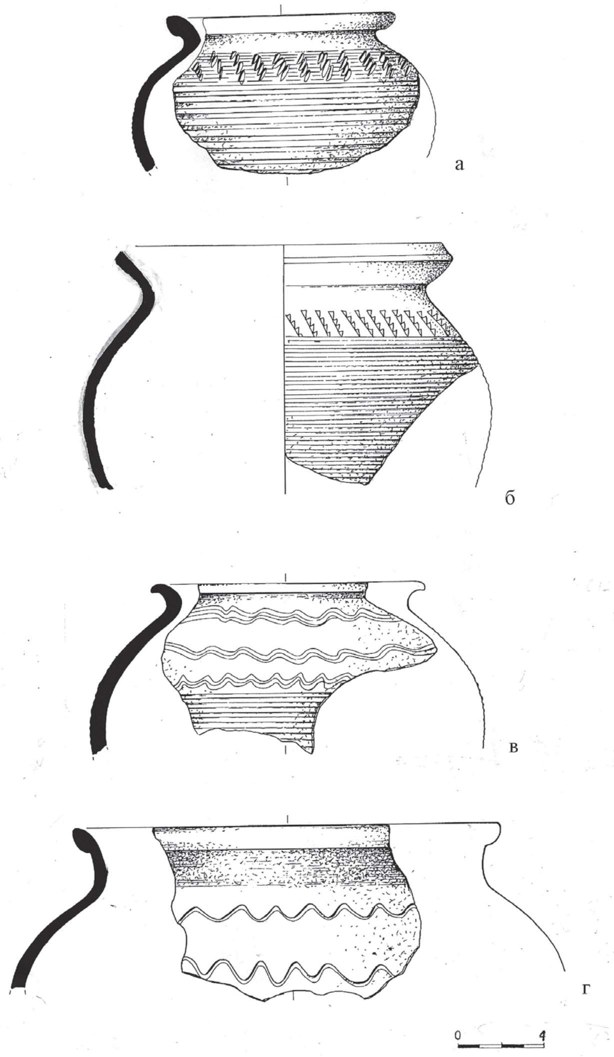

Обр.13. Фрагменти от гърнета: а, б, г/ от яма № 2; в/ от сграда III, дълб. 0,80 м

опожарена сграда VI. Възстановено е от много фрагменти, поради което е доста деформирано. По размери (вис. 30 см, диам. на устието 22 см, на тялото 27,5 см, на дъното 17 см) е малко по-голямо от гърнето на обр. 14а. И то е направено от сива глина с примеси на ситен пясък. Около шийката е врязан ред ямички, а стените са украсени с прави линии, вдълбани на интервали с единично острие. Повърхността му е почерняла от пожара в сградата. Изработването е прецизно, но какво е било колелото, на което е формуван съдът (крачно или по-скоро усъвършенствано ръчно), не е много ясно. Тези наблюдения показват, че разглежданите съдове са се появили около 30 – 40-те години, като са особено разпространени през 50-те – 60-те години на XI в. Това се потвърждава и от подобни гърнета, открити в дворцовия център на Плиска (Станчев 1960, 44, обр. 11 В). Не ни е известно такива съдове да са използвани в селищата на Североизточна България до края на X в. Фрагменти от подобни гърнета са открити в средновековния Дръстър, където са датирани през 40-те години на XI в (Angelova 1987, 96–98, Tabl. I–III 2-6, 8-12, III 1-8). Познати са от Скала, като са отнесени „след края на X – началото на XI в.“ (Йотов, Атанасов 1998, 67, табл. LVI $_{7,\ 8}$). В Южна България са много по-разпространени, и то по-рано – втората половина и края на X в., като изработването им в различни варианти продължава не само през XI, но и през XII в (Борисов 2002, 34–44, обр. 13 а-в, 14, 16).

Друго голямо гърне (обр. 15а), което също е

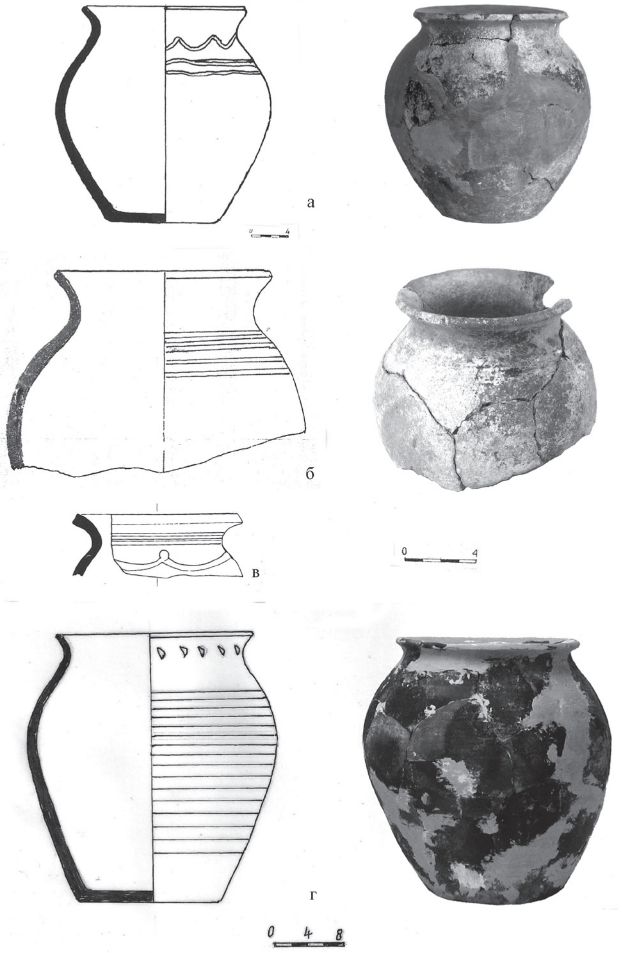

Обр. 14. Гърне и фрагменти от гърнета: а, б/ помещение Б на сграда I, дълб. 0,20; в/ яма № 14; д/ гърне от сграда VI, дълб. 0,40 м

възстановено (вис. 24,5 см, диам. на устието 21 см, на тялото 25 см, на дъното 13,5 см), е близко по форма на това на обр. 14а. И то произлиза от сграда VI. И при него стените са гладки и само под шийката са вдълбани тънки прави линии. От вътрешната страна на устието има едва забележимо легло за похлупак. Гърнето е направено много добре и само дъното със слаби следи от релефен ръб в периферията и с леко изпъкналия релефен знак – кръст показва, че е формувано на усъвършенствано ръчно колело. Това гърне е снабдено с една дръжка, елипсовидна в сечение, която започва от шийката и достига до рамената. Отнася се към последния период от съществуването на сградите – 60-те години на XI в. Подобно гърне е възстановено от опожареното жилище № 8 на комплекса на юг от западната порта, от където произлизат два анонимни фолиса клас В (Дончева-Петкова 1993, 253, обр. 7). Гърнета с една дръжка са отдавна известни от средновековния Дръстър (Angelova 1987, 98, tabl. I–III$_5$). Открити са и при последните разкопки в условно озаглавения участък УПИ I, където са намирани анонимни фолиси, най-късните, от които, както в проучвания от нас сектор на Плиска, са клас D (Kirilov, Koleva 2008, Abb. 83 и сведение на Р. Колева). През XI и XII в. са употребявани в селищата и крепостите на Южна България (Борисов 2002, 36, обр. 15 в, г; 43, обр. 18в, д). Различни гърнета с една дръжка са известни от византийските центрове – от разкопките на Сарачхане в Цариград през продължителен период от време – от края на IX до началото на XII в., като най-голямото им разпространение е през X и XI в. (Hayes 1992, 117, fig. 63$_{4, 5}$).

В изследвания район са открити и фрагменти от гърнета, подобни на описаните, но овоидната им форма е малко по-различна – рамената са посмъкнати и най-широката част на тялото е в средата (обр. 15б-д). При едно от тях, със сравнително малки размери, освен горната половина, е запазено и дъното (обр. 15 б). Шийката е широка, а устието е с профилиран външен ръб. Стените при рамената са украсени с тънки врязани линии. Намерено е в яма № 14. В помещение Б на сграда I и в други части на комплекса са открити фрагменти от подобни по форма, но с различни размери (някои доста големи) гърнета. Ръбът на устието е полегато срязан, а глината, също със сив цвят, е с доста ситен пясък в състава. Някои са без украса, при други върху рамената са вдълбани плитки прави линии. И тези гърнета са употребявани от 30-те – 40-те до 60-те години на XI в. Близки по форма, изцяло възстановени гърнета, са открити в опожареното жилище № 8 в комплекса, разположен на юг от западната порта (Дончева-Петкова 1993, 251–253, обр.4, 5). В селищата на Югоизточна България такива съдове са засвидетелствани от втората половина на X в. – началото на XI в. (Борисов 2002, 34, обр. 13 а, б).

Характерни за сградите, а и за периода, към който принадлежат, са тънкостенни византийски гърнета, източени на крачно колело с изцяло набраздени стени. Едни са направени от много добре обработена керемиденочервена или кафява глина, като са добре изпечени и звънливи, други са от сива, сивокафява глина с повече пясъчни примеси (повърхността им обикновено

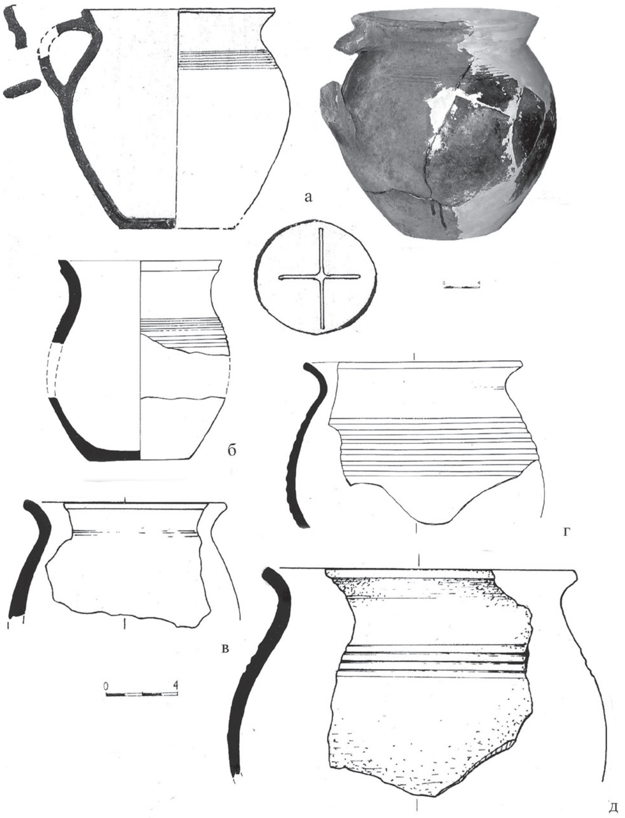

Обр. 15. Гърне и фрагменти от гърнета: а/ сграда VI, дълб. 0,40 – 0,60 м; б/ яма № 14; в/ кв. 90 Ж, дълб. 0,20 м; г/ кв. 88 Е, дълб. 0,60 м; д/ помещение Б на сграда I, дълб. 0,20 м

е калцирана). Не е открит цял съд, но по форма изглежда са били сферични (обр. 16а, б) и овоидни (обр. 16в), а може би и биконични (обр. 16г, д). Устията са различно оформени – някои с обикновен полегато срязан или заоблен ръб, други са по-сложно профилирани – прищипнати, с легло за похлупак или с остър релефен ръб при шийката. Повърхността им е покрита с тесни бразди. Много старателно е било направено малко гърне с диам. на устието 8 см. Набраздените му стени са тънки 0,2 – 0,3 см, звънливи и съдът напомня на ранновизантийските (обр. 16г). Гърнета с набраздени стени са намерени в ями № 2 (обр. 16 б, г), № 5 (обр. 16в, ж, и) и № 14 (обр. 16е), в сграда III (обр. 16з) и на други места. Те до голяма степен показват, че тези ями са едновременни, а откритите два фолиса клас А2 в яма № 14 сочат, че съдовете не са по-ранни от 30-те – 40-те години на XI в. Това се потвърждава и от вече споменатия анонимния фолис клас В от сграда III.

Подобни по направа гърнета имат една или две дръжки. Едно възстановено (вис. 13,5 см, диам. на устието 12 см, на тялото 16,5 см, на дъното 10,5 см) е с овоидно тяло, прибрана шийка, извито устие с полегато срязан ръб. От устието до най-широката част на тялото извива плоска дръжка с надлъжни канелюри. Върху плоското дъно ясно личат образувалите се при отрязване с нишка линии (обр. 17а). Тънкостенно, с по-тясно тяло, със светлокафява глина със ситни бели варовикови (?) частици е било друго гърне, от което е запазена горната половина (обр. 17 б). И двете произлизат от яма № 3. Близко до тях, но с по-подчертани биконични стени е било гърне, от което е запазена част от горната половина. Открито е в яма № 5 (обр. 17в). От същата яма е възстановено подобно по изработка гърне, но със сфероидно тяло и с две дръжки (вис. 17,5 см, диам. на устието 18 см, на тялото 22,5 см, на дъното 12,5 см, шир. на дръжката 3,6 см, деб. 1,3 – 1,5 см). Дъното му е допълнително изгладено, тъй като няма следи от изрязване с нишка от колелото (обр 17г). Части от такива гърнета се намериха и в северния край на проучвания сектор – кв. 88 Е (обр. 17д). Фрагменти са открити и в ями № 2, 9, 14. Всички те са от съдове с много тънки стени, източени от много добре обработена глина с наситен червен цвят. Дъната са равни с извити линии, образувани при отрязването от грънчарско колело (обр. 18 д). Върху дъното на гърне от яма № 3 се вижда – пъпка – умбо, като при ранновизантийските съдове (обр. 18г). Формата на тези гърнета, набраздените стени и дъната, говорят за дълго съхранени, непрекъснати традиции. Познати са от византийски крепости като Гритил (Redford 1986, 124, Fig. 6 A, H). Тези гърнета като че ли са характерни за 30-те – 40-те години на XI в. Отсъстват както в по-ранните, така и в най-късните сгради и ями.

За разлика от Южна България, керамиката от XI в Северна България е по-слабо изследвана. Както се посочи, подобни гърнета с гладки стени, украсени само с ямички или с набраздени стени, понякога с една дръжка, са открити в средновековния Дръстър, както и в Скала, където преобладаващите анонимни фолиси са клас А2, а по-късни от клас В не са намерени (Йотов, Атанасов 1998, 136–137). Такива съдове обаче липсват в Одърци, където последните монети са също клас В. В Одърци липсват и гърнета с набраздени стени с една

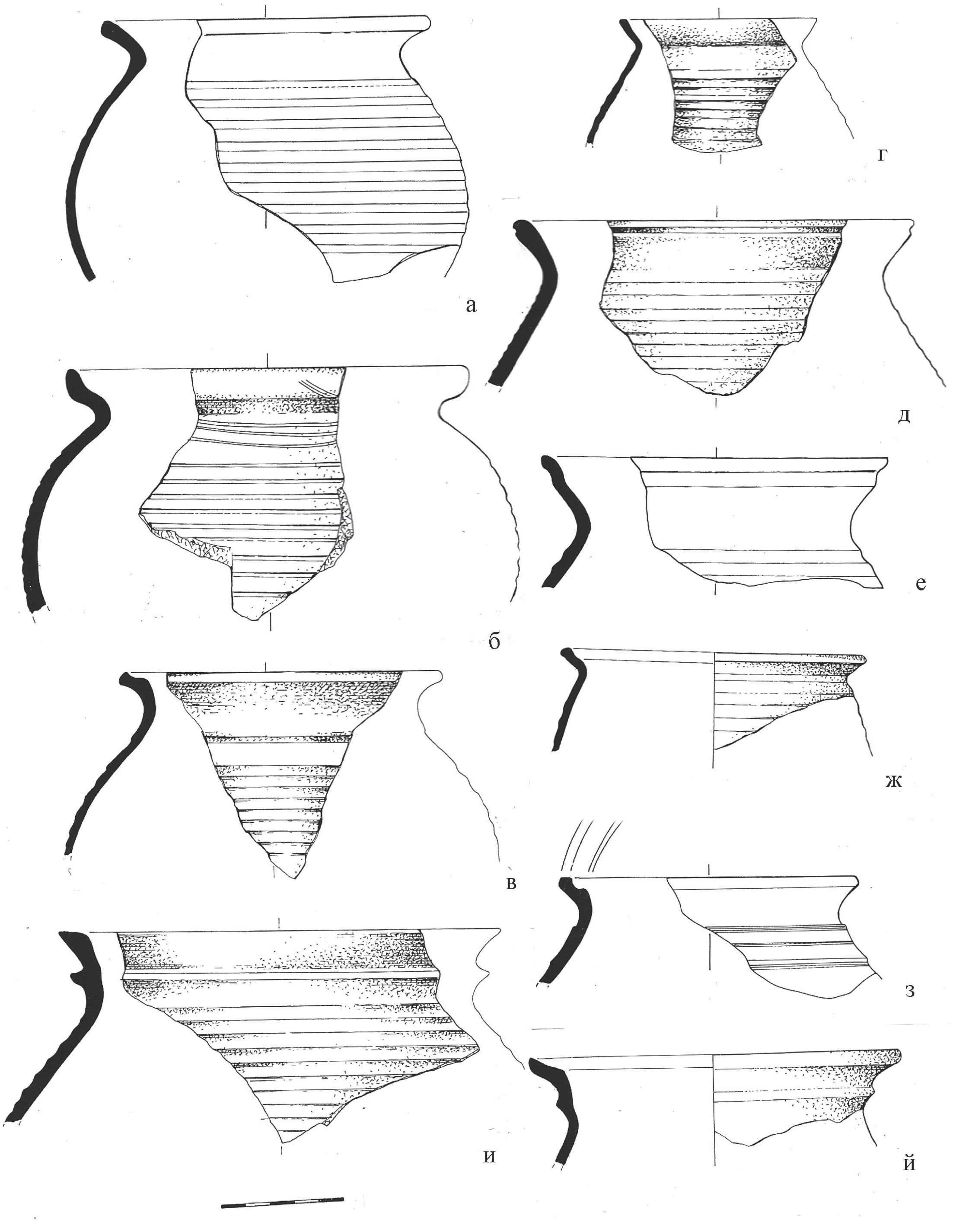

Обр. 16. Фрагменти от гърнета: а/ кв. 88 Е, дълб. 0,80 м ; б, г/ яма № 2; в, ж, и/ яма № 5; д/ кв. 90 З, дълб. 0,20 м; е/ яма № 14; з/ сграда III; й/ кв. 92 Д, дълб. 0,60

или две дръжки. Липсват и в Дуранкулак, в укрепеното селище при с. Хума. По-различни гърнета с една дръжка, започваща от шийката, са открити в Скала, като са датирани в края на X – началото на XI в. (Йотов, Атанасов 1998, 70–71, обр. 56, 57). Затова тук си поставяме въпроса дали тези съдове не са по-късни? Дали животът в Скала не е продължил и след 30-те години на XI в. (както в Плиска и Дръстър), независимо, че не са открити по-късните и по-редките монети клас C и D? Гърнета с една дръжка са засвидетелствани в Цар Асен, като едно от тях е близко до плисковския съд на обр. 17а. Д. Ил. Димитров е склонен да ги отнесе към втората половина на X в., което не

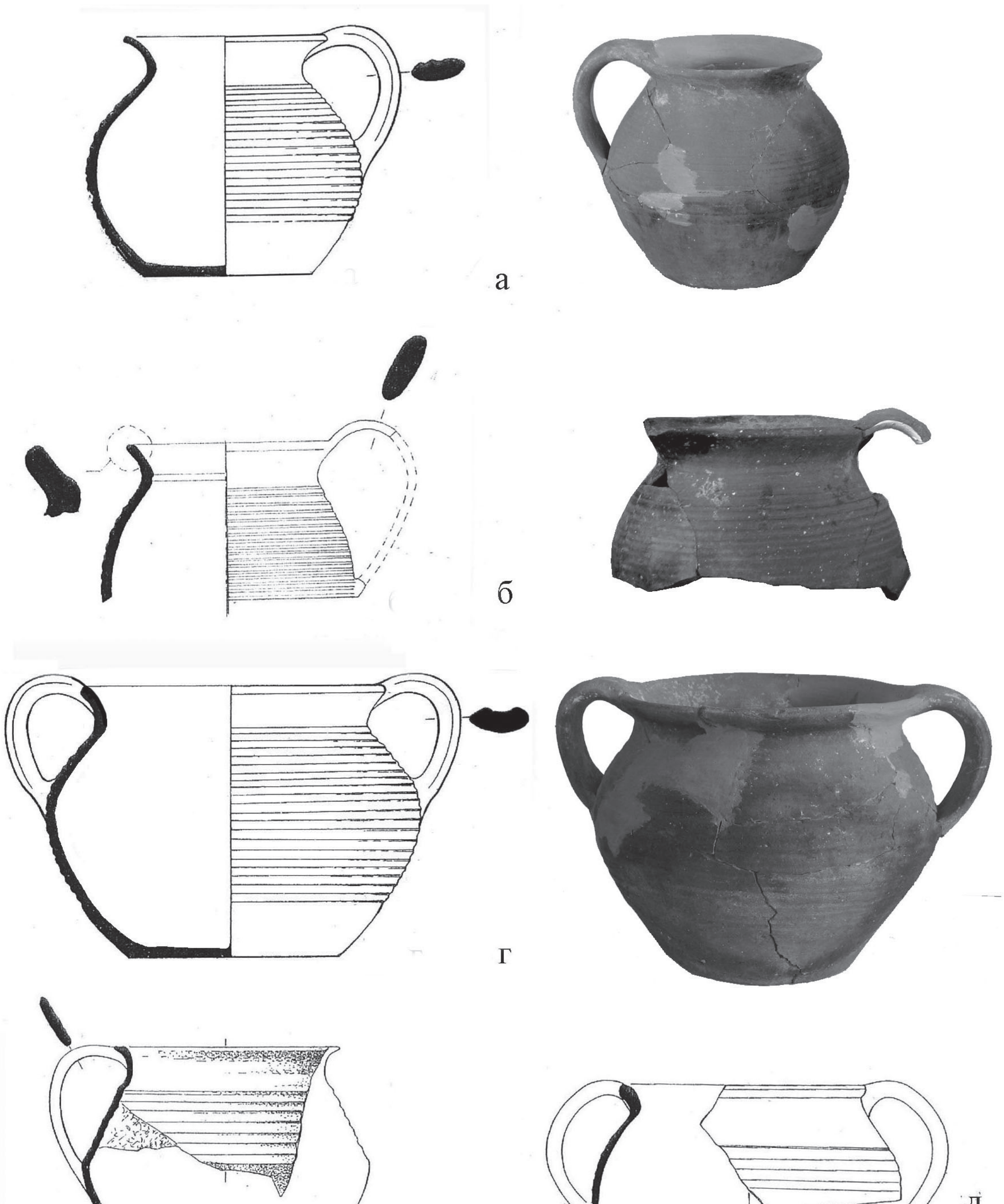

Обр. 17. Гърнета и фрагменти от гърнета: а, б/ яма № 3; в, г/ яма № 5; д/ кв. 88 Е, дълб. 0,80 м

се потвърждава от съдовете в Плиска (Димитров 1983, 90–91, табл. XII$_8$, с. 113).

Единични са фрагментите от съдове, които продължават традициите на сивата излъскана керамика. Това са части от гърнета, със заоблено, запетаеобразно извито устие, но с две малки дръжки, които при съдовете от края на Х – началото на XI в. свързват устието или шийката (непосредствено под устието), с горните части на раменатa. Стените им са гладки, излъскани във водоравна посока (рядко с излъскани отвесни ивици) или са покрити с широки прави линии (обр. 19а–в). През този период – до 30-те – 40-те години на XI в., както в Одърци, се срещат

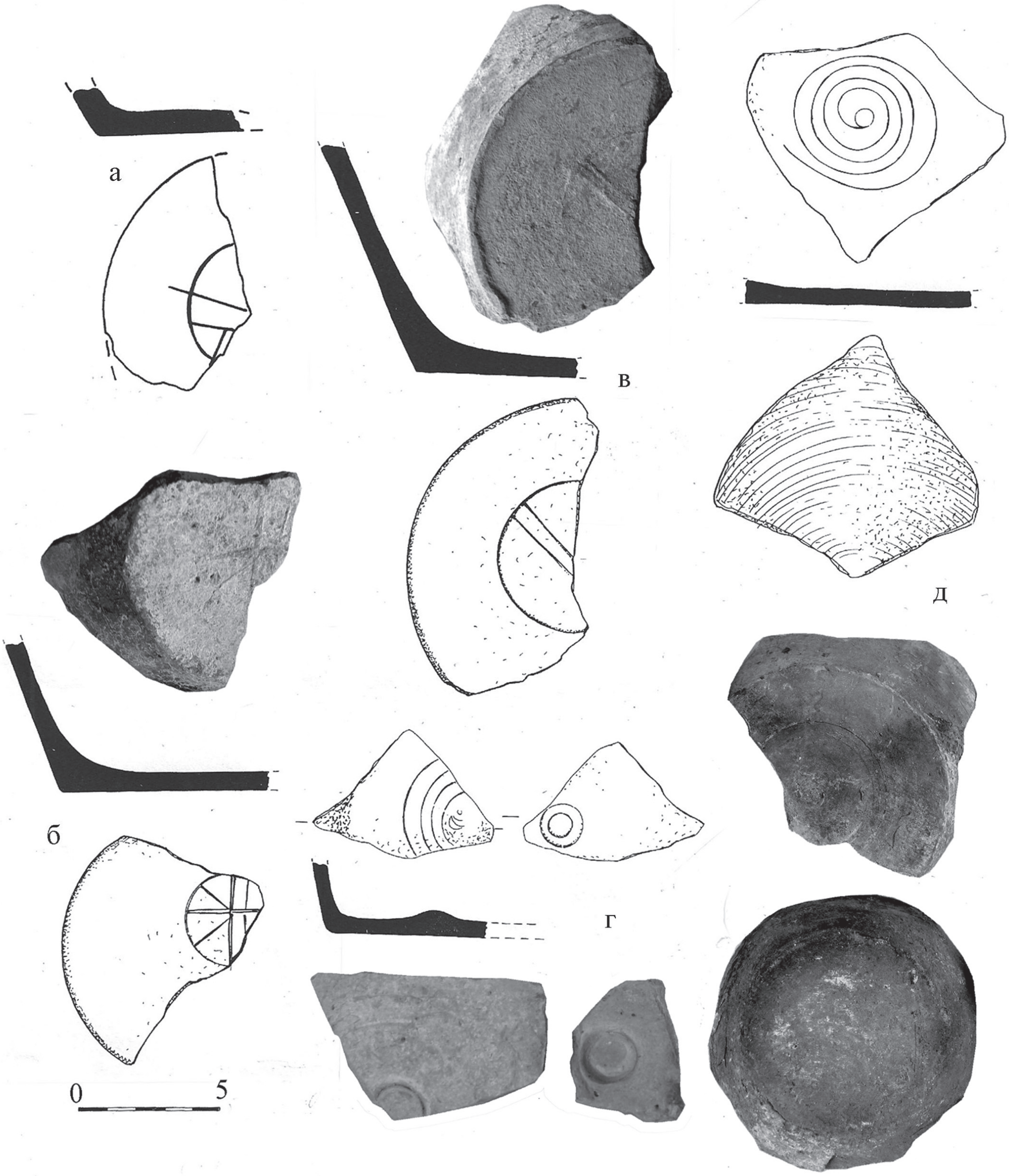

Обр. 18. Дъна на гърнета: със знаци: а/ кв. 88 Г; б/ кв. 90 Г, дълб. 0,20 м; в/ яма № 2; г/ кв. 92 Г; *д/ яма № 5*

гърнета, чийто дръжки са украсени с канелюри. Фрагменти от излъскано гърне, направено от кафява глина, са открити в яма № 2. В най-късните жилища и ями напълно липсват.

В ями № 3, 9, 18 се попадна на фрагменти от неизвестни до края на Х в. гърнета. Формата на съдовете е била сферична, биконична (?), почти цилиндрична. При някои непосредствено от ръба на устието, при други малко под него – до рамената извиват две широки (3, 3,5, 4 см) цилиндрични дръжки. Съдовете са направени от различни по цвят „меки“ глини – светлокафява, жълтокафява, керемиденочервена със значителни примеси, понякога на ситни бели варовикови частици (обр. 20а-в). Изпичането е равномерно по цялата дебелина. Стените са гладки без орнаменти. Тези съдове, от които са намерени само 5 – 6 фрагмента, са се появили някъде през 30-те – 40-те години, като са употребявани и до 50-те – 60-те години на XI в., за което свидетелства фрагментът от късната яма № 18. Подобен изглежда е бил и съд, от който е останал фрагмент, намерен при разкопките на манастира при Голямата базилика в Плиска (Георгиев, Витлянов 2001, 118, обр. 55_3).

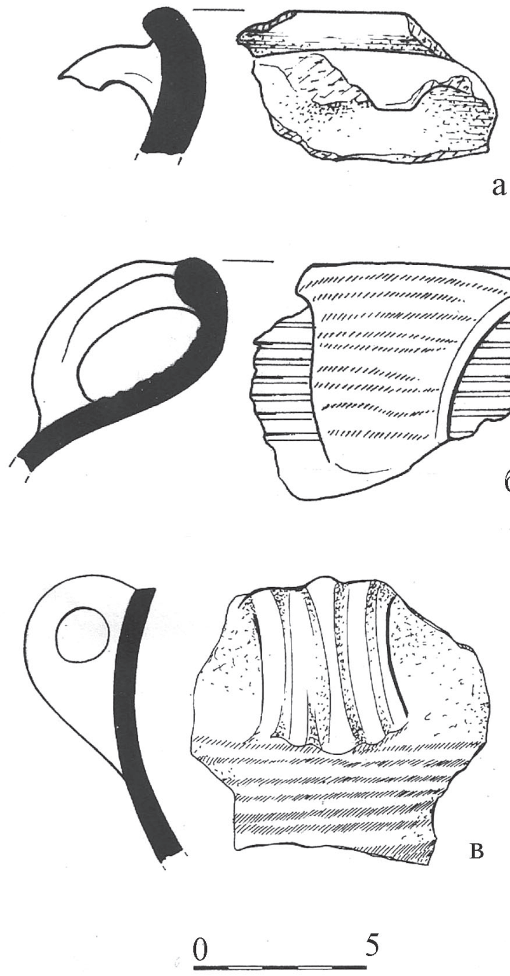

Обр. 19. Фрагменти от сиви излъскани гърнета: а/ яма № 5; б/ кв. 104 В, дълб. 0,60 м ; в/ яма № 2

Няколко фрагмента и две малки гърненца са принадлежали на деца, или са използвани като чашки (обр. 21а, б). Намерени са на различни места и на различна дълбочина, но по направа и форма са почти еднакви – тялото отчасти наподобява обърнат пресечен конус, но е с по-широки рамена, шийката е слабо подчертана, а устието е широко със заоблен ръб, дъното – плоско. Направени са от керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък. Преди изпичането стените на интервали са украсени с единични вълни, след което по-малкото е покрито с кафява глазура и е повторно изпечено. По-голямото (вис. 9 см, диам. на устието 7,2 см, на тялото 7,7 см, на дъното 4,1 см) е намерено заедно с глазирана паница (обр. 24 е) при североизточния външен ъгъл на сграда III на дълб. 0,80 – 1 м, а по-малкото (вис. 5,8 см, диам. на устието 5,3 см, на тялото 5,5 см, на дъното 3,7 см) – на запад в кв. 100 В на дълб. 0,60 м. Посочихме, че в сграда III е открит анонимен фолис клас В, който помага да се определи времето на нейното съществуване. Със сградата са свързани и „хромелните“ съоръжения и съдовете пред североизточния ѝ ъгъл. Така двете гърнета могат да се датират към 30-те – 40-те години на XI в. През XI в., както ще видим, са употребявани и други покрити с кафява глазура съдове.

Похлупаци се срещат рядко, и то във фрагментирано състояние. При два – от яма № 14, са запазени дръжките с части от перифериите. По горната повърхност на дръжките се виждат линии, получени при изрязване с нишка, които показват, че изработването на грънчарското колело е започвало от дръжката. При друг има следи от глазура (обр. 22а, б). От яма № 14 произлиза похлупак или свещник, направен на ръка от груба сивокафява глина с много кварцови примеси. Периферията му е отчупена, но в края на дъното или дръжката са вдълбани дупчици, които не излизат на повърхността (обр. 22г). Сред керамиката на ръка в Плиска са познати направени на ръка гърнета, които се свързват с печенежкото присъствие (Антонова, Витлянов 1985, 66, табло VIII$_1$; Дончева-Петкова 1993, 250–251, обр. 1, 2; 254, обр. 7–10).

Котли. Към кухненската керамика принадлежат един възстановен и части от двадесетина други котли, известни като тип II или печенежки. Техният брой не е голям, но се намират почти навсякъде в комплекса (кв. 90 Ж, 96 В, 100 В, Г, Д, Е сред счупените съдове от сграда VI, в ями № 2, 9 и т. н), най-често в горните пластове на дълб. 0,20 – 0,40 м. Възстановеният котел (вис. 19,5 см, диам. на устието 30 см, на тялото 28 см, на дъното 11 см) е намерен близо до южния външен зид на помещение Б на сграда I на дълб. 0,40 м. Той е със заоблени стени и дъно, с широко устие с Т-образен ръб, вълнообразно разширен на две срещуположни места, където преди изпичането са пробити по два отвора за провесване. Направен е на ръчно колело, от песъчлива керемиденочервена глина, като загладените стени, еднакво дебели с дъното (0,9 – 1 см), са украсени с 3 – 4 прави линии под устието (обр. 23а). Намерен е с фрагменти от други начупени съдове със следи от пожар. Една част от стените му е черна, опушена, докато друга е запазила цвета на изпечената глина. Фрагмент от устие на друг котел с диам.

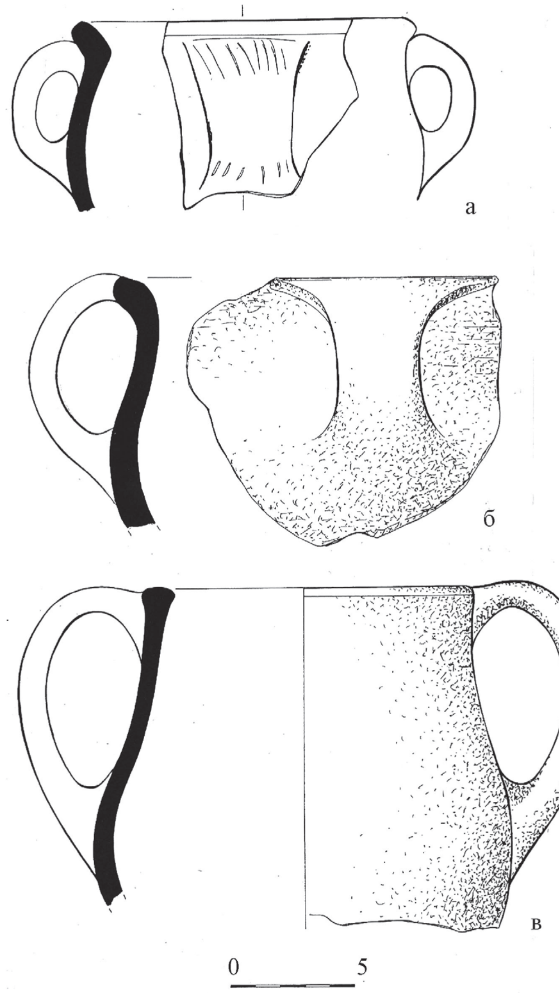

Обр. 20.Фрагменти от гърнета с две дръжки: а/ яма № 18; б, в/ яма № 9

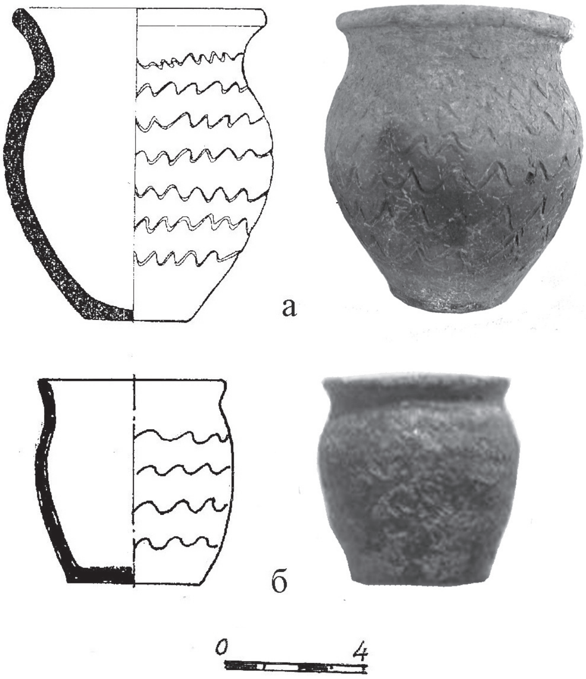

Обр. 21. Малки гърнета: а/ при североизточния външен ъгъл на сграда III; б/ кв. 100 В, дълб. 0,60 м

28 см, е открит в яма № 2 (обр. 23б). Черната му повърхност е украсена с прави линии, които се редуват с вдълбани със зъбно колелце с триъгълни зъбци. Откривани са и други фрагменти от котли, като устията им с Г или Т-образен профил, обикновено са с диам. между 28 и 30 см. Направени са от керемиденочервена или кафява с примеси на пясък глина, стените им са украсени с широки прави линии, единични вълни или арки (обр. 23в-е). Намирането на такъв фрагмент в яма № 2 заедно с разгледаните по-горе гърнета потвърждава началната дата на употребата на тези съдове през 30-те – 40-те години на XI в. Крайната дата съвпада с унищожаването на Плиска през 60-те години на XI в., за което напомня съдът на обр. 23а и фрагментът от сграда VI. Освен в Плиска, фрагменти от котли са засвидетелствани във всички селища в Североизточна България и Добруджа, превзети от печенезите – Дръстър, Цар Асен, Одърци, Скала, Ветрен, Кривина и т. н. (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 68, бел. 51–55; Йотов, Атанасов 1998, 69, обр. 55 , бел. 29; Димитров 1983, 105, бел. 46–57).

И тук ***трапезната керамика*** е представена от интересни и разнообразни по предназначение съдове.

Паниците не са от често използваните съдове – намерени са неповече от 10 фрагмента. По форма се разделят на няколко типа. Едни са с форми, известни от края на X и продължили съществуването си и през първата половина на XI в. Изработени са на ръчно колело. Наподобяват пресечен конус, завършващ при дъното с ниско плътно столче. Ръбът на устието е прав – водоравен или леко наклонен (обр 24а). Стените са гладки или са украсени с врязани успоредни линии. Фрагменти от такава паница, които дават възможност за нейното възстановяване – с леко конкавно издути стени, са открити в яма № 9 (обр. 24а), което показва, че съдът е бил използван през 30-те – 40-те години на XI в. В най-късната сграда VI сред многобройните счупени съдове е намерен и фрагмент от паница, чийто стени са покрити с редове, нанесени със зъбно

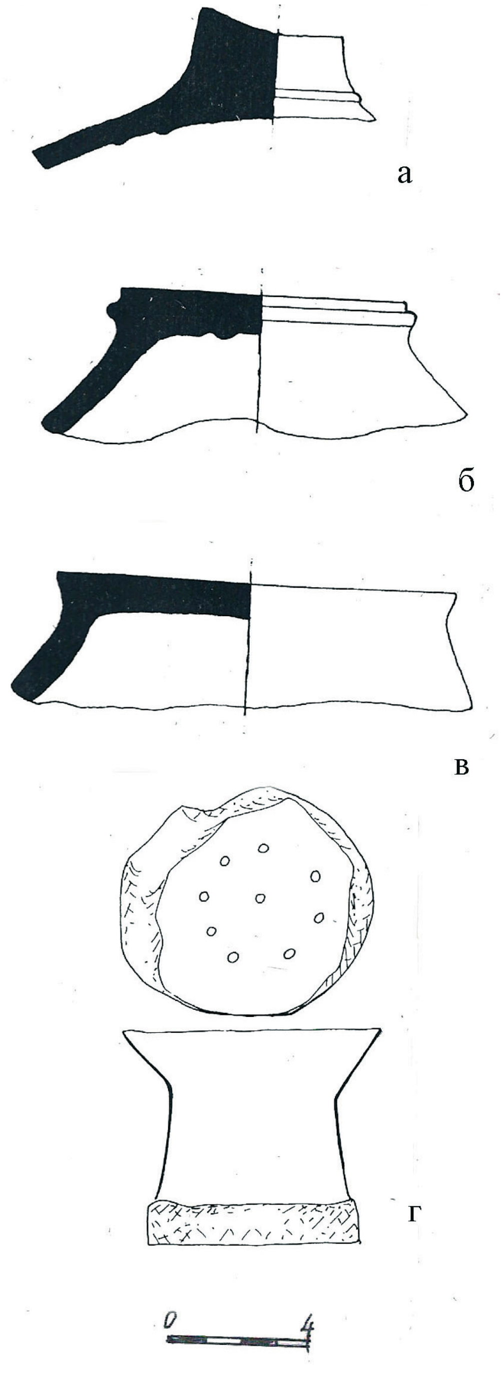

Обр. 22. Похлупаци: а/ кв. 86 Ж, дълб. 0,20 м, б, в, г/ яма № 14

колелце с правоъгълни зъбци – украса, срещана при печенежките котли (обр. 24 б). Такава, но направена на крачно колело от добре пречистена бледочервена глина, изглежда е била формата на друга паница – от яма № 14. От нея са запазени два фрагмента, които показват, че под устието съдът е бил украсен с релефен ръб и с наклонени ямички от двете му страни, а стените са покрити с гъсто врязани прави линии (обр. 24в). Паници от този тип са познати от други сектори на Плиска (Дончева-Петкова 1980, 34–35, обр. 13; Димитров 2004, .обр. $33_{4,\ 7}$), от Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, табло XXV_{158}), Скала (Йотов, Атанасов 1998, табло LXI 5, 9, 10), Цар Асен (Димитров 1983, 86, табл. VIII_{13}), от Северна Добруджа (Comşa 1967, 180, fig. $115_{1,\ 4}$), от селищата в Южна България и от Сърбия (Борисов 2002**,** обр. 67к, м, н, о, п и цит. на с. 87 лит. за Сърбия; Чангова 1992, 76–77, обр. 61_4). Датират се различно – от края на X до XI – XII в.

Малко по-различна паница (вис. 9 см, диам. на устието 17 см, на дъното 8 см) с по-широко, извито устие, е открита в най-късната сграда VI и затова може да се датира в 60-те години на XI в. Тя е изцяло възстановена. Изработена е от керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък Дъното е гладко с малко столче. Стените са без украса, калцирани и опушени (обр. 24г). Такива паници са известни от градището при с. Цар Асен (Димитров 1983, табл. IV21), от Хисарлъка при Сливен, където се датират в XI – XII в. (Борисов 2002, 86–87, обр. 67и). Формата на други паници не е съвсем ясна, тъй като са представени само с един фрагмент – от яма № 14. Устието с дам. 13,5 см показва, че съдът е бил малък и е представлявал по-точно купичка, изработена от добре пречистена керемиденочервена глина. И при нея устието е слабо извито (горната част на устийня ръб е равна), но на прехода към леко вдълбаната шийка има съвсем тесен релефен ръб, след което стените са леко конкавно нагънати и, както изглежда, са стеснени към дъното, където може би е имало малко столче (обр. 24д).

Към отделен тип принадлежат глазирани паници (купи) с кухо конусовидно столче. Възстановена е една, открита до средното „хромелно съоръжение“ при североизточния външен ъгъл на сграда III, което показва, че е била употребявана през 30-те – 40-те години на XI в. Височината на съда е 10,2 см, диам. на устието 17,5, на дъното 9 см, вис. на столчето 3 см. Тялото е полусферично с извито устие. Съдът е направен от керемиденочервена глина и е покрит с тъмнозелена глазура, която е обгоряла и почерняла (обр. 24е). Сред многобройните фрагменти от комплекса са намерени още две части от столчета на подобни паници, покрити с масленозелена глазура, като при едното в горния край има

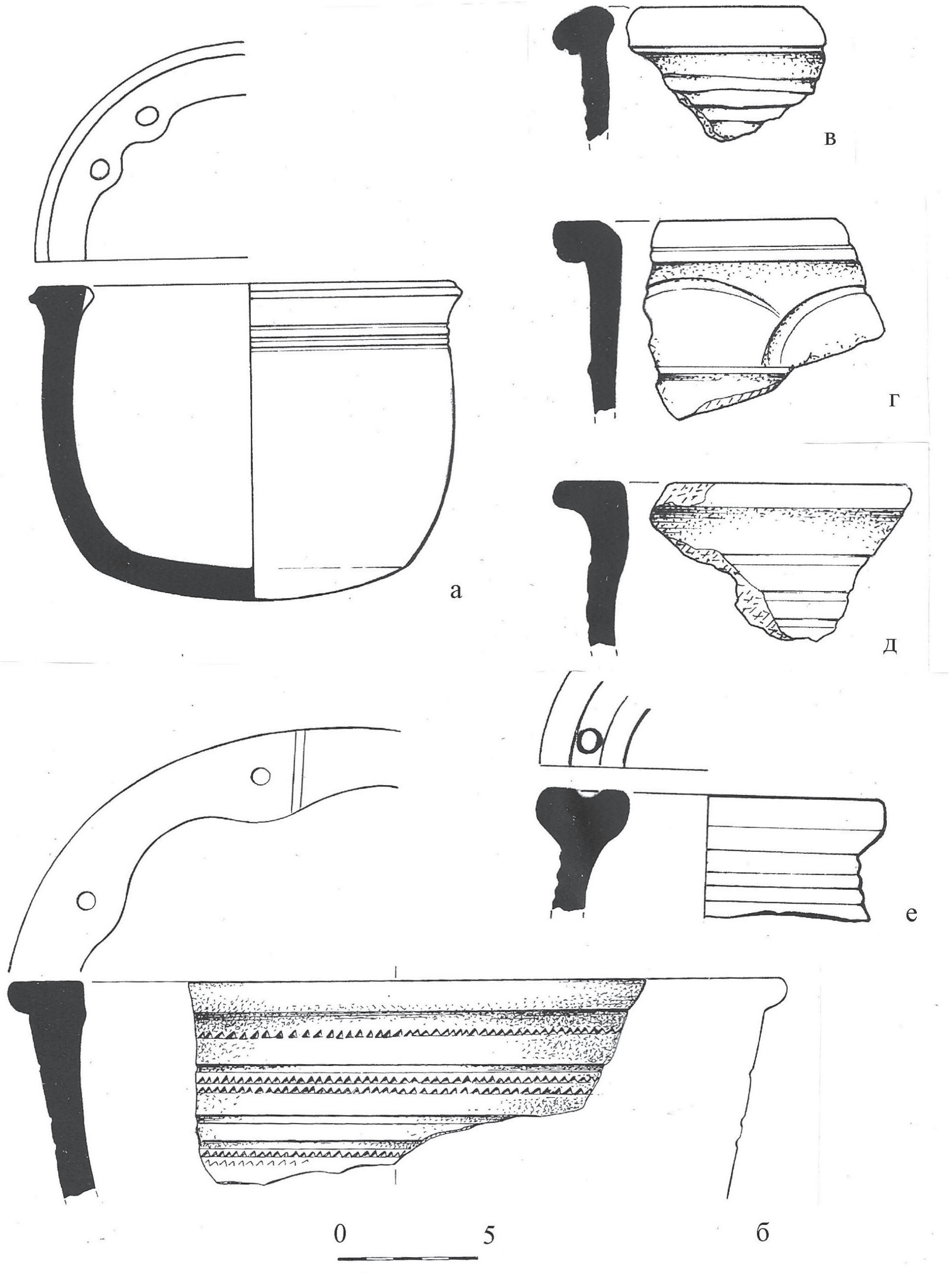

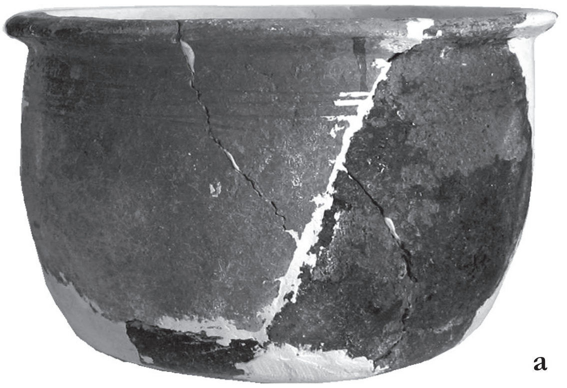

Обр. 23. Котел и фрагменти от керамични котли: а/ южно от помещение Б на сграда I – кв. 100 Е, дълб. 0,40 м; б/ яма № 2; в/ кв. 100 Д, дълб. 0,40; г/ кв. 100 В, дълб. 0,20; д/ кв. 100 Г, дълб. 0,40 м; е:/ кв. 90 Ж, дълб. 0,40 м

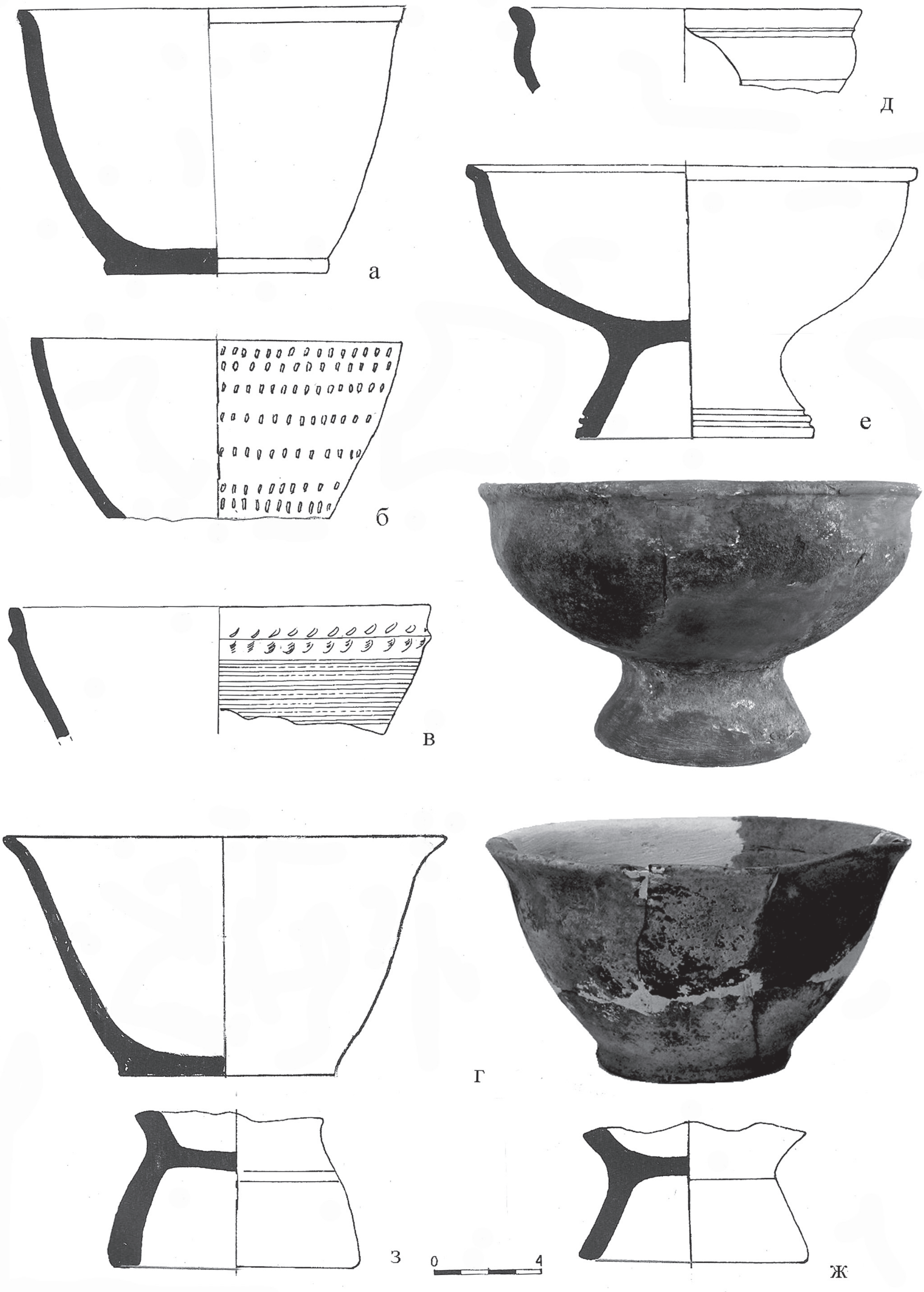

Обр. 24. Паници: а/ отчасти възстановена паница от яма № 9; б/ фрагмент от сграда VI; в/ яма № 14; г/ сграда VI; д/ яма № 14; е/ пред североизточния външен ъгъл на сграда III; ж/ кв. 94 Б, дълб. 0,60 м; з/ кв. 90 Г, дълб. 0,40 м

ивица бяла ангоба (обр. 24з). Такива глазирани паници са открити и в различни други части на Плиска – при Голямата базилика, обект № 31, № 41 и твърде вероятно е да са местно производство (Георгиев, Витлянов 2001, 114–115, обр. 50, 55_7; Димитров 2003, 186–187, табл. $I_{40, 41}$; Витлянов, Константинов 2009, с. 377, обр. 10)

Чашите не са били от разпространените съдове. До нас са достигнали 4 – 5 фрагмента от бъчвовидни по форма чаши, със слабо извита къса шийка и заоблен ръб на устието, снабдени с една кръгла дръжка. Направени са от керемиденочервена или сива глина на ръчно колело. След формуването върху стените на някои са вдълбани арковидни орнаменти, при други – на интервали по две прави, запълнени с къси наклонени или пресичащи се линии (обр. 25а, б, г), при трети са нанесени пояси бяла ангоба (обр. 25в). Покрити са с жълтозелена или зеленокафява глазура, под която ивиците бяла ангоба изглаждат жълти. Фрагментите са намерени в яма № 2 и в сграда III, което помага да се отнесат до 30-те – 40-те години на XI в. Подобни чаши са познати от първите разкопки в Плиска – на Руския археологически институт, от разкопките на западната порта в Плиска и от Преслав (Дончева-Петкова 1977, 93, обр. 26, кат. № 330, 331 и цит. литература; Тотев, 1998, обр. 82), от Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, с. 72, кат. № 150, обр. 117_{150}, табло XXIV_{150}), Пъкуюл луй Соаре (Diaconu, Vîlceanu, 1972, p. 102, fig. 43, Pl. XXV_6). Не е изключено освен в Преслав да са произвеждани и в Плиска, за което свидетелстват някои фрагменти от пещите край Асар дере (Милчев, 1960, 38, обр. 2, табл. IV, V).

Стомни. Принадлежат към различни типове. Повече фрагменти от устия, дръжки, стени, дъна (около 20 броя) принадлежат към известните от X в. от Преслав (Чангова 1957, 254–256, кат. № 8– 22, табл. VIII–IX), Плиска (Милчев 1979, с. 171, обр. 104) и други ранносредновековни селища стомни, направени на ръчно колело от керемиденочервена глина с тясно издължено тяло, фуниевидно устие, тясно плоско дъно, понякога образуващо ниско столче, и покрити с жълтозелена глазура. При някои са поставяни подглазурни ивици бяла ангоба, които, след покриването с глазура, изглеждат жълти на цвят. Срещат се части от много големи, дебелостенни съдове (диам. на дъната 14 – 15 см) и деб. на стените 1 – 1,8 см (обр. 26а-г). Такива фрагменти са намерени заедно с глазираното гърненце и глазираната паница до североизточния външен ъгъл на сграда III. Тези наблюдения подсказват, че съдовете са били в употреба и през 30-те – 40-те години на XI в. Други са с арковидни орнаменти в двойна линия и с вдълбани ямички по тях (обр. 26д). При почти всички се наблюдават малки точки – дефекти, дължащи се на различни причини и засвидетелствани върху керамиката от други пунктове и селища, като средновековния Дръстър (Колева 2009, 279–280 и цит. лит.).

В сграда III са намерени части от шийката, стените, дъното, дръжка на тънкостенна стомна или кана, изработена на крачно колело от червена глина с примеси на песъчинки. Дръжката, с елипсовидно сечение, е с надлъжни канелюри. Върху влажния съд преди изпичането е нанесена красива украса от кръгчета, триъгълници и полегати линии. След изпичането съдът е покрит изцяло с кафява глазура, под която прозират песъчинките. Направен е опит за неговото възстановяване. И този, най-вероятно внесен в Плиска съд, е бил използван през 30-те – 40-те години на XI в. (обр. 26е).

Изключително рядко се откриват части от стомни без глазура, източени на крачно колело от добре пречистена глина, добила след изпичането най-често червен цвят в различни нюанси. Те са тънкостенни с деб. на стените 0,3 – 0,4 см. Изпичането е много добро, съдовете са били леки и стените им звънливи. Така от яма № 14 произлиза устие и цилиндрични шийки, украсена по средата с релефен пръстен и с много тънки врязани прави линии под и над релефния ръб. Устието е слабо извито с полегато срязан ръб. От едната страна при релефния пръстен започва широка плоска с канелюри дръжка (обр. 27а). Срещат се фрагменти и от много по-големи стомни (обр. 27 б). Тези съдове са безспорно византийски. Познати са от Дръстър (Кирилов, Колева 2007, 284, Abb. 82), от селищата в Северна Добруджа (Diaconu, Vîlceanu, 1972, 108, fig. 46_{5-7}, Pl. XXVII_{1-3}), от Югоизточна България, Западна Антиохия и се датиран във втората половина на XI – XII в (Борисов 2002, 118–119, обр. 94, а-г; Redford 1986, 118–119,126, fig. 8 A, C, D).

До североизточния външен ъгъл на едно от най-късните жилища – № 1 се откриха фрагменти от устие с шийка, стени и дъно от различни

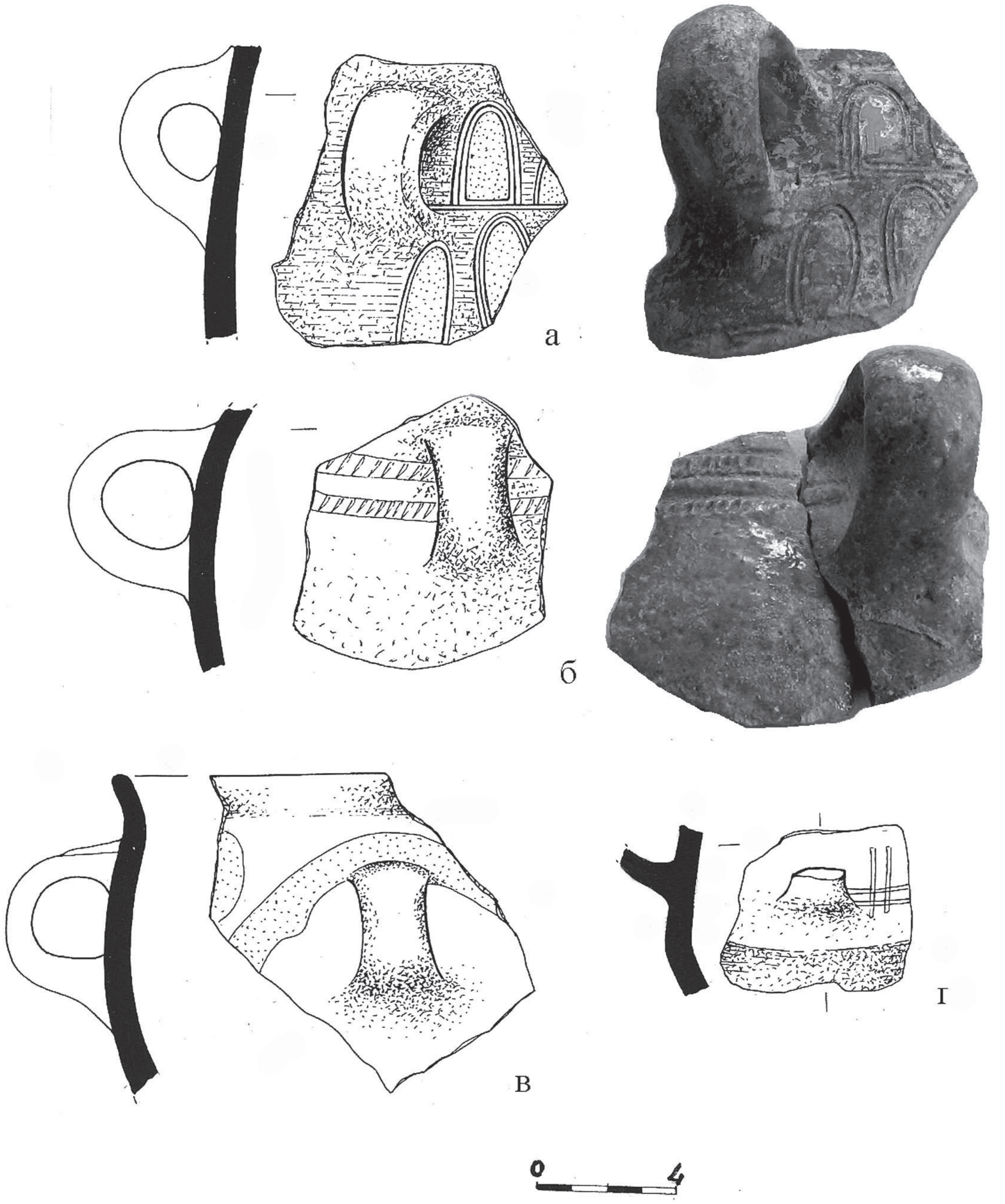

Обр. 25. Чаши: а, б/ яма № 2; в, г/ сграда III

стомни, направени на крачно колело от чиста жълта и светлокафява глина. Трилистното устие (обр. 27в) е малко (диам. 6 см), шийката – конвексно огъната с релефен ръб в основата. Преди изпичането по стените, чак до дъното на двата фрагмента (обр. 27г, д) са вдълбани кръгчета „птиче око“, съединени с двойни вдълбани линии. Покрити са със златиста ангоба. В яма № 17 (с анонимен фолис клас D) е намерен малък цилиндричен фрагмент с пръстеновидно удебеляване в средната част (дълж. 2,7 см с диам. 1,7 см) – може би някакво чучурче. Глината е керемиденочервена и е с покритие от златиста ангоба. При разкопките на западната крепостна стена във вкопани, облицовани с камъни жилища, както и в някои от ямите са откривани части от стомни, покрити със златиста ангоба (Дончева-Петкова 1992, 132, 133).

Каните са също само във фрагментирано състояние. На различни места в изследвания сектор и на различна дълбочина (0,40 – 1,00 м) са открити устия на тънкостенни (0,4 – 0,5 см) кани,

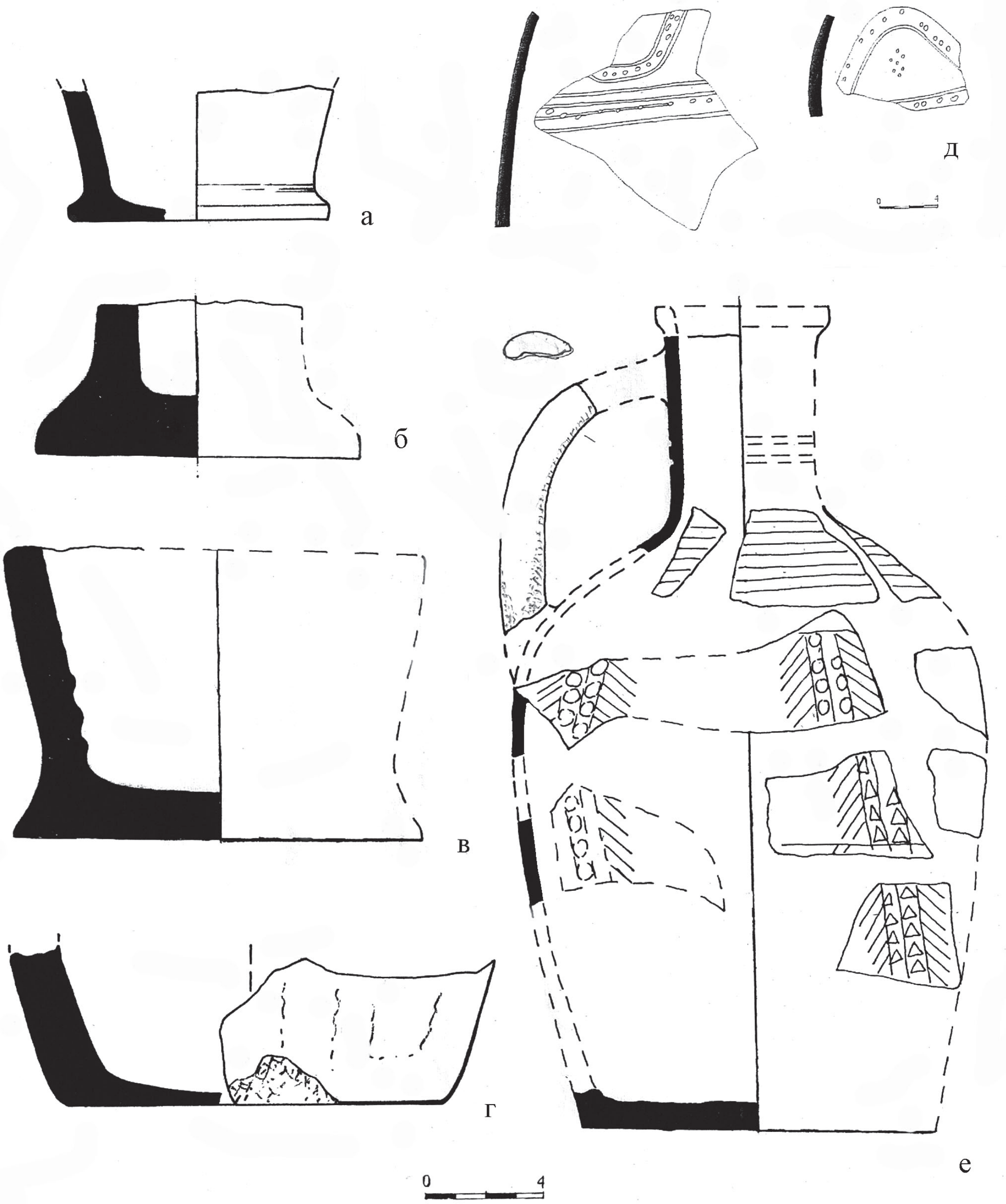

Обр. 26. Фрагменти (дъна) от глазирани стомни: а/ кв. 92 Ж/З, дълб 1 – 1,20 м; б, в/ кв. 92 Б, дълб. 0,80 м; г/ североизточно от сграда III, кв. 88 Д; д/ кв. 86 В, дълб. 0,80 м; е/ опит за възстановяване на стомна от сграда III

източени на крачно колело (от вътрешната страна на шийката личат широки бразди), от добре изпечена, звънлива при удар охровочервена или керемиденочервена глина. Не са покрити с глазура. За съжаление формата на съдовете не може да се установи, но разнообразно направените устия показват, че са принадлежали към различни типове, макар че диаметърът им е еднакъв – около 12 см. При едни шийката е по изправена, конкавно огъната под устието и с релефен ръб, под който повърхността е набраздена. Устието е по-широко, извито с хоризонтално срязан ръб, украсен с 4 – 5 врязани линии (обр. 28а, б). При други почти цилиндричната шийка са разши-

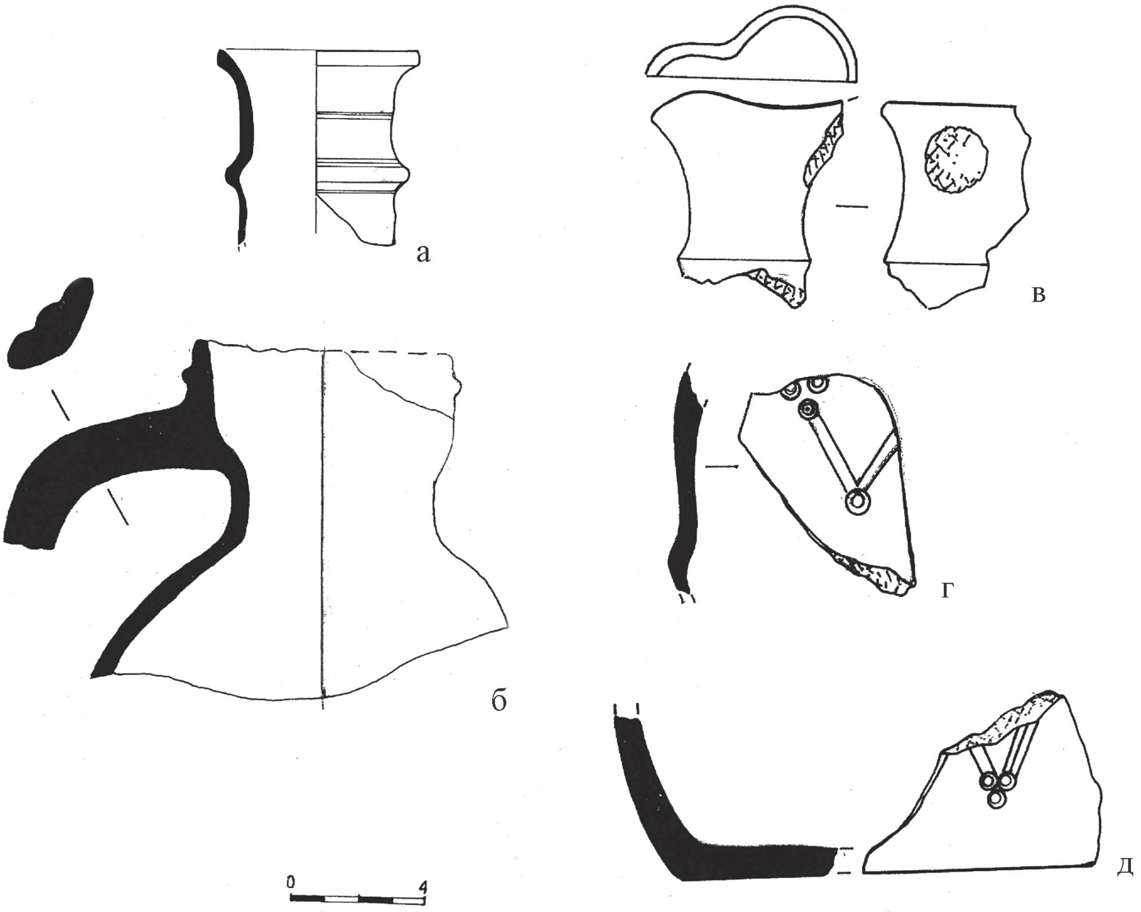

Обр. 27. Фрагменти от стомни: а/ устие на стомна от яма № 14; б/ кв. 94 Г/Д, дълб. 0,60 м; в-д/ части от стомни, покрити със златиста ангоба, открити до североизточния външен ъгъл на жилище № 1

рява в горния край, образувайки извито устие с водоравно срязан ръб, върху който са вдълбани две вълнообразни линии, а върху шийката – две широки линии и под тях – 8-образен орнамент (обр. 28в). Срещат се фрагменти с прищипнато устие и с украсена с вълнисти линии шийка (обр. 28г). При някои фрагменти шийката е подчертано конична, украсена с плитки канелюли, а под тях – две вълнообразни ленти. Устието е с широк хоризонтален ръб (обр. 28д).

Съвсем различни са други две гладки, неорнаментирани части от кани. Шийката при едната е цилиндрична, като в горния край се разширява почти в полукръгло устие с удебелен, заоблен ръб. Намерена е в яма № 2 (обр. 28е). Другата е с форма на обърнат пресечен конус, стеснен към устието, което е запетаеобразно извито. Само в горната част на шийката е врязана тънка права линия (обр. 28ж). От яма № 14 произлиза голям фрагмент от стените, вероятно на тънкостенна кана, направена от керемиденочервена глина с дребни кварцови примеси. Рамената са украсени с тънко врязани прави линии (обр. 28з).

В проучения сектор почти липсват фрагменти от тънкостенни съдове от червена или кафява глина с отвесно излъскани стени. Само в яма № 14 с анонимен фолис А2 са намерени две части от стени на съд – може би гърне или кана (обр. 28и). Фрагменти от такива съдове (също с фолис клас А2) са открити и в яма № 4 в комплекса, разположен непосредствено на юг от западната порта (Дончева-Петкова 1992, 132). Според Я. Димитров и С. Иванов подобни фрагменти се срещат и в проучваните от тях сектори на Плиска (югоизточната част на вътрешния град и в северозападната част на площада – отвън на южната тухлена стена). Разкопките в проучвания район при западната крепостна стена показват, че не са характерни за първата половина – до 60-те години на XI в.

Дръжки. В сградите и ямите се попада на разнообразни дръжки, които са принадлежали на гърнета, но най-вече на стомни и кани. Някои

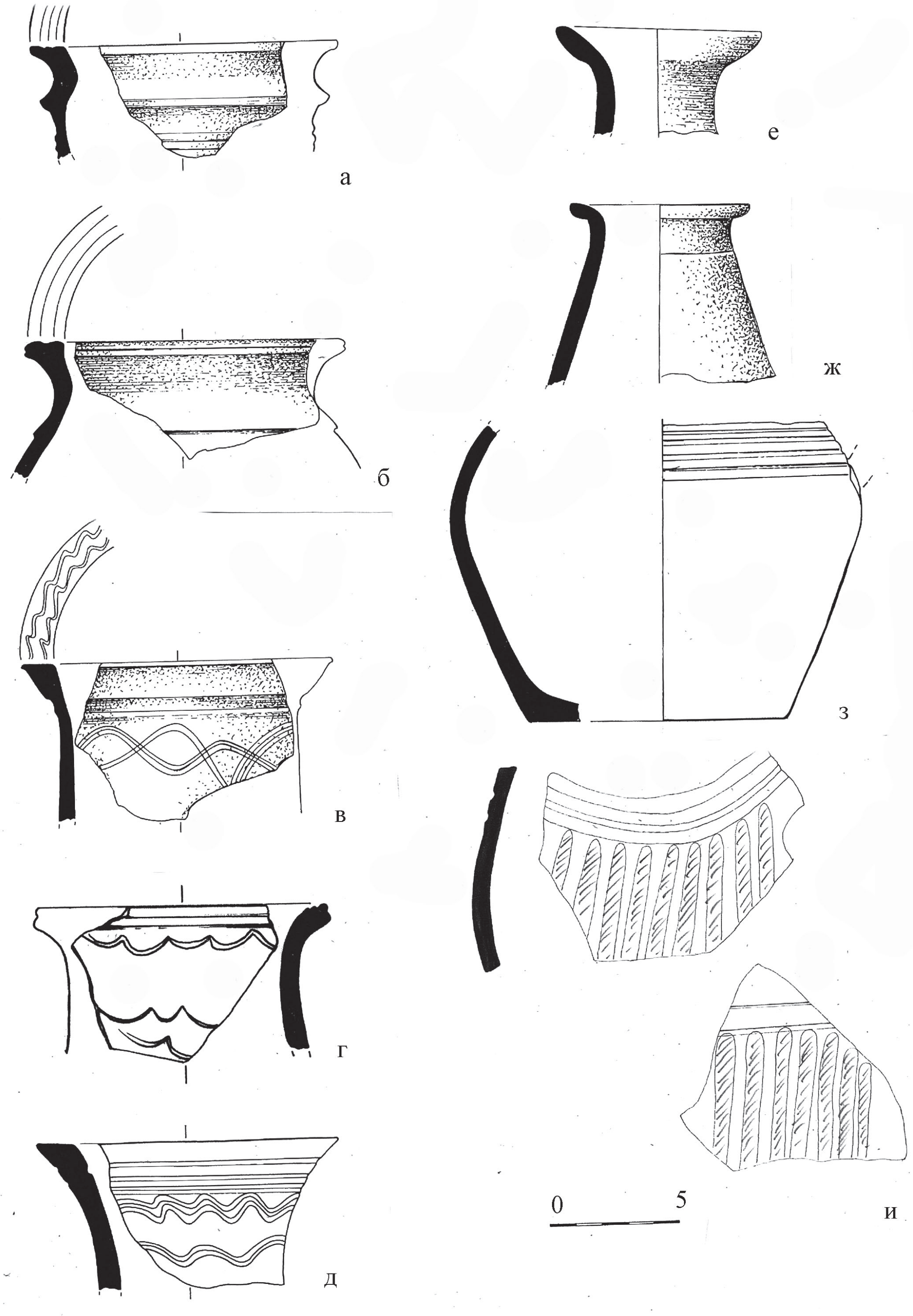

Обр. 28. Фрагменти от кани: а/ кв. 92, дълб. 0,40 м; б/ сграда III; в/ кв. 90 Г, дълб. 1 м; г/ кв. 88, дълб. 0,60 м; д/ кв. 86 Ж, дълб. 0,60 м; е/ яма № 2; ж/ кв. 90 Е, дълб. 0,60 м; *з, и/ яма № 14*

заедно със съдовете, към които са били прикрепени, са покрити с глазура. Често са украсени с надлъжни канелюри, като в горната част при устието понякога имат една, две или три ямички (обр. 29а-г).

С врязана украса – елхов орнамент и с издаващо се в средната горна част шипче, е дръжка на съд с бледорозов цвят на глината (обр. 29д). Не по-малко интересна с направата си и с това, че е принадлежала на съд, чиято запазена част

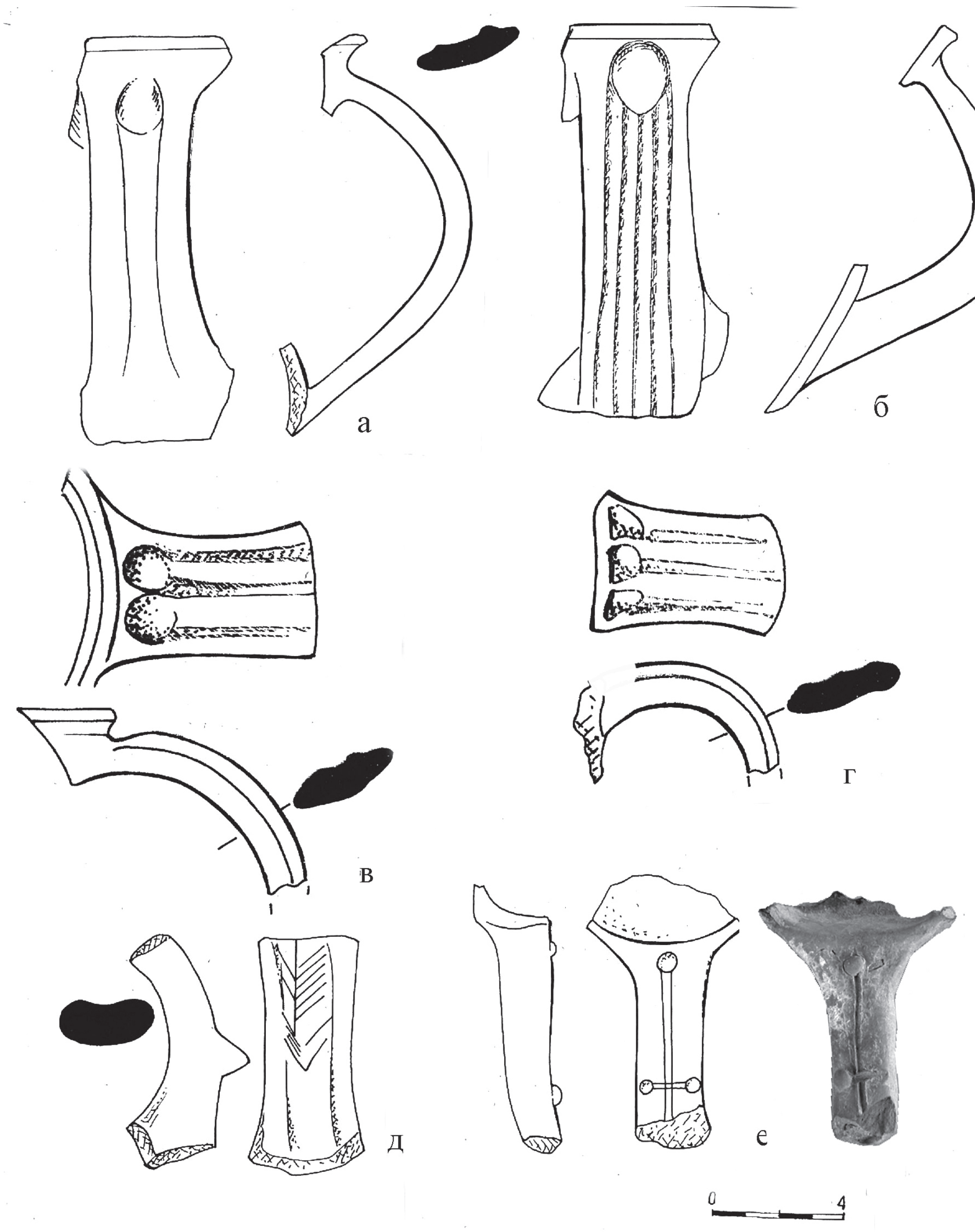

Обр. 29. Дръжки на стомни и кани: а/ яма № 17; б/ кв. 90 Ж, дълб. 0,20 м; в/ кв. 90 Г, дълб. 0,20 м; г/ кв. 90 Г/Д, дълб. 0,20 м; д/ кв. 88 З, дълб. 0,40 м; *е/ кв. 88 Ж, дълб. 0,40 м*

показва, че е наподобявал плитка паница или тиган (?) с хоризонтална дръжка на обр. 29е. Съдът, на който е принадлежала дръжката, е бил изработен от бледорозова глина. Върху запазения фрагмент има следи от опушване. Върху горната повърхност на дръжката преди изпичането е вдълбан кръст, по краищата на който са залепени пъпки.

Керамиката за съхраняване на продукти е представена от делви и амфори.

Делвите са едни от разпространените (трети по количество, към 7 % от фрагментите) и интересни съдове в комплекса. Откривани са през всичките години, в много от сградите и в ямите. Направени са на крачно колело. Тъй като размерите им са били големи, те са разчупени на много късове и трудно могат да се възстановят. Най-големи – около 70 см височина, са били делви, направени от добре пречистена керемиденочервена глина с висока 7 – 10 см прибрана цилиндрична шия и с широко пръстеновидно устие с Г-образен профил. През лятото на 2009 г. много фрагменти от този тип бяха открити в сграда VI, където е възстановена една делва с вис. 72 см, вис. на шийката 10 см, диам. на устието 28,5 см, на тялото 50 см, на дъното 19 см. Дебелината на стените е само 1 см, а украсата е твърде интересна – на интервали са залепени 3 релефни ленти. Между шийката и първата лента са врязани с инструмент със ситни зъбци вълнисти и прави линии, а между тях – зигзагообразна. Съдът е много старателно изработен от керемиденочервена глина с примеси на ситен пясък. Изпичането е равномерно, прецизно (обр. 30а). От същия тип делви са открити в кв. 90 Г на 0,60 м дълбочина от сегашното ниво (обр. 30б), както в наземно жилище № 1 и в яма № 22. Фрагменти, цели и възстановени делви са засвидетелствани в най-горния пласт и в други сектори на Плиска. Много близки са целият и наполовина възстановеният съд от дворцовия център, където най-късните монети са също на Константин Х Дука (Станчев 1960, 118–119, обр. 94). Такива делви са открити и в Пъкуюл луй Соаре (Diaconu, Vîlceanu, 1972., 115–119, fig. 51–53). Близък до разглеждания съд от Плиска е намерен в едно от жилищата на селището при Дядово, като е датиран един век по-късно – във втората половина на XII в. (Борисов 2002, 28, кат. № 3, обр. 9). Подобни съдове са чести находки в Перникшката крепост, където са употребявани през XI – XII в (Чангова 1957, 28, кат. № 3, обр. 9).

Към друг тип могат да се причислят големи делви, чийто широки устия, с диам. 20 – 23 см, са Г-образно извити (ширичина на устния ръб 3 – 3,3 см). Шийките са стеснени до 17 – 18 см и са профилирани с дълбоки и остри бразди. Формувани са на крачно колело (обр. 31а). Имало е и делви с по-тесни устия (диам. 15 – 16 см) със заоблен ръб. Върху горната равна част на венеца понякога са вдълбани концентрични кръгове. Техните шийки са нагънати от широк заоблен изпъкнал ръб (обр. 31 б). Керемиденочервеният цвят на прецизно направените съдове (и при едните и другите) е еднакъв по цялата дебелина.

Срещат се части от тънкостенни (0,6 – 0,7 см) делви. И те са изработени от керемиденочервена глина със ситни пясъчни примеси с диам. на устието към 25 см, вис. на шийките 3 или 4 см. Устието им е извито, профилирано, с широк до 2 см венец. Шията е украсена с отвесни снопчета от много ситни врязани на интервали линии, началото на стените – с няколко бразди, а под тях – със същия ситен гребен е вдълбан 8-образен орнамент (обр. 31в). Фрагменти най-вероятно от такива делви, неточно отнесени към „големите“ гърнетата, са намерени в крепостта при Скала, като са датирани в „началото на XI в.“ (Йотов, Атанасов 1998, 71–72, табло LIX$_{1-9}$).

По-тънкостенни съдове са открити и в помещение Б на сграда I, на дълб. 0,60 м. Запазени са горни части от устията, които показват, че по форма са приличали на гърнетата (обр. 31г, д).

От богатата с керамика яма № 14 са извадени фрагменти от горната част на амфоровиден съд – от устието и стените и от едната дръжка (обр. 31е). Устието и запазените части от стените имат биконичен профил – от късата и тясна шийка нагоре устието се разширява конусовидно, от шийката надолу към тялото разширението е още по-голямо. Устието, с диам. 18 см, е с полегат ръб от вътрешната страна и е профилирано отвън. В средната част е прищипнато, като образува малък улей. Съдът се отличава със старателната изработка, тънки 0,5 – 0,6 см стени, добре обработената яркочервена глина (на места личат дребни кварцови частици). Старателно е нанесена и неговата украса – две дълбоко врязани линии под устийния ръб, които чупят под остър ъгъл при улея, а под тях – вълниста лента, врязана с много ситни зъбци. Под шийката стените са украсени с вълниста лента и под нея следва единична вдълбана линия. Съдът е имал две дръжки. Намерени са части от едната – плоска с две надлъжни канелюри и с три ямички в горния край. Размерите и дебелината ѝ контрастират с тънките и фини стени на тялото. В яма № 14, от където са фрагментите от този съд, както бе отбелязано, са открити два фолиса клас А2. Ямата вероятно е обслужвала обитателите на сграда III. Застъпена е от северния зид на по-късната сграда IV. Може да се допусне, че съдът е използван през 30-те до началото на 40-те години на XI в. Подобен съд с улей произхожда от сметна яма в Дядово, като е датиран във втората половина на XI в. (Борисов 2002, 125–126, кат. № 418, обр. 100е). Заедно с голямата делва в сграда VI са намерени фрагменти от друг, по-малък съд, който по-вероятно е малка делва, отколкото голямо гърне, тъй като за разлика от гърнетата е с тясно устие (обр. 31ж). Възстановена е по-голяма част от тялото (зап. вис 27 см, диам. на устието 12,5 см, на тялото

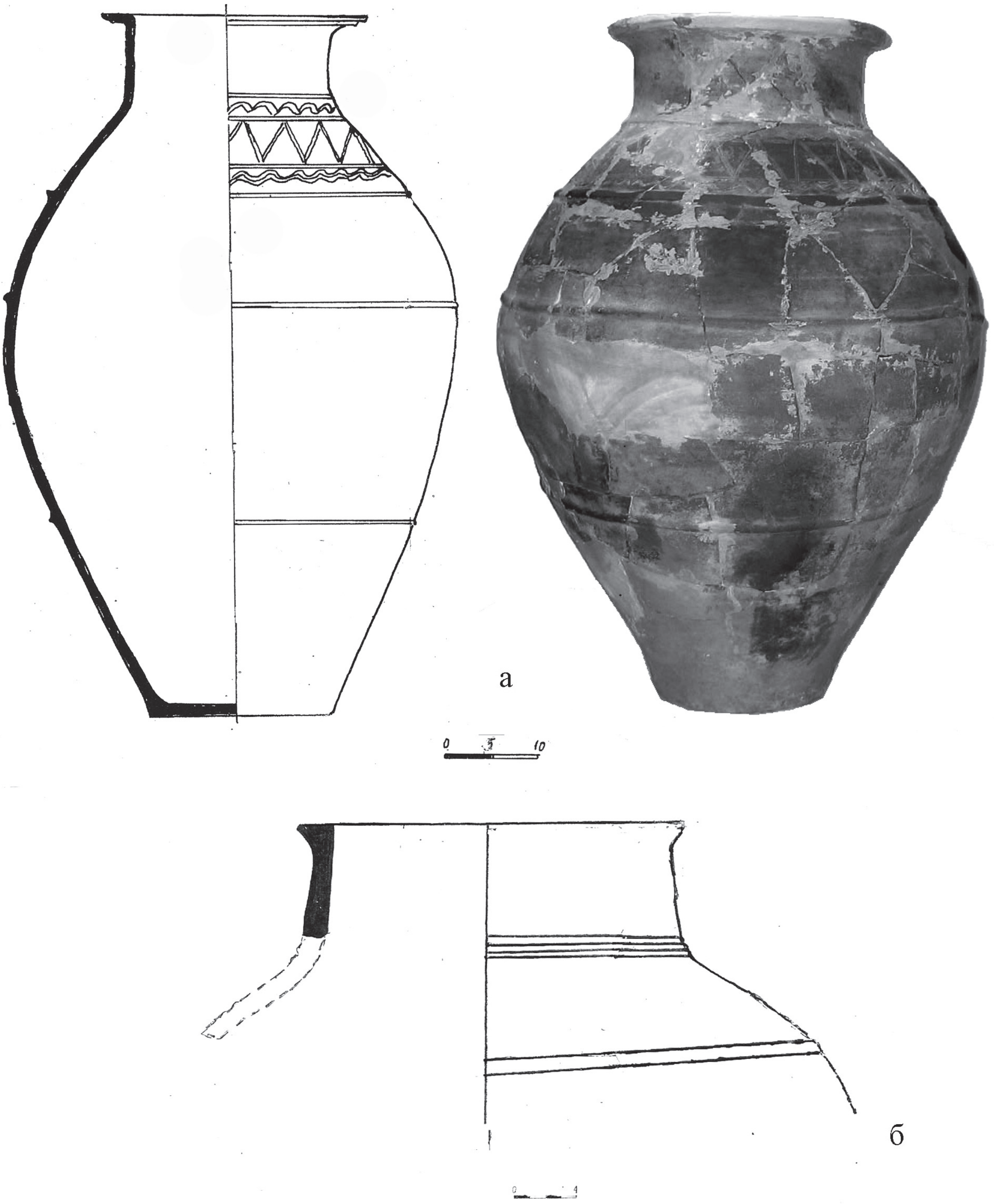

Обр. 30. *Делви: а/ сграда VI, дълб. 0,40 м; б/ кв. 90 Г, дълб. ,60 м*

24,5 см). Долната част и дъното липсват. Съдът е интересен с извитото си устие, с конусовидно разширяващата се към тялото шийка, с това, че върху нея са вдълбани кръгли ямички, а под тях тялото е покрито с доста небрежно врязани прави и вълнисти линии. И този съд е направен от керемиденочервена глина с пясъчни примеси. Стените му са опушени при пожара в сградата. Датира се през 60-те години на XI в.

Много рядко са срещат и фрагменти от дебелостенни делви, изработени от чиста глина. Те са със запетаеобразно извито устие, със широки заоблени рамена, понякога украсени с пояс от прави линии, и стеснени към дъното стени. Цветът им е сивочерен, повърхността – излъскана. Фрагменти от такива съдове произлизат от дългия коридор, водещ от помещение № 16 към крепостната стена, където са разчистени

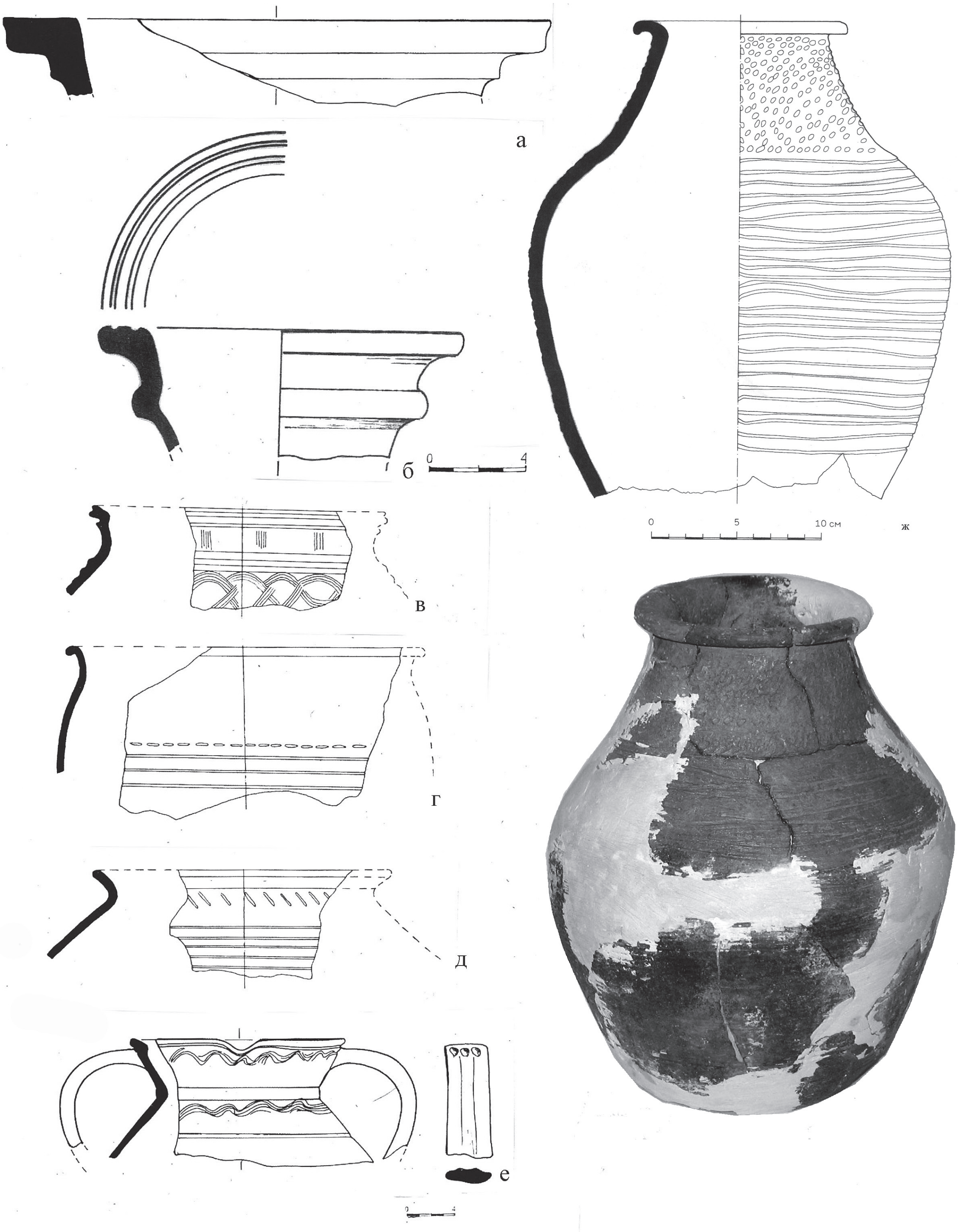

Обр.31. Части от делви: а/ сграда VI; б/ кв. 90 Г, дълб. 0,80 м; в/ кв. 90 Ж, дълб. 0,40 м; г/ кв. 98 Г, дълб. 0,60 м; д/ кв. 96 Е, дълб. 0,60 м, сграда I, помещение Б; е/ яма № 14; ж/ отчасти възстановена делва от сграда VI

две ковашки огнища. Фрагменти са намерени и в яма № 2. Тези съдове са характерни предимно за края на X в., а вероятно и за първите две – три десетилетия на XI в., и може да се каже, че с изключение на някои гърнета с две дръжки, запазват традициите на сивата излъскана керамика от Първото българско царство. Такъв съд произхожда от последното помещение – № 19 и е публикуван от Ат. Милчев (Милчев 1979, 167, обр. 94). Тези съдове липсват в най-късните ями и сгради на комплекса.

Амфори. Фрагменти от този вид съдове се

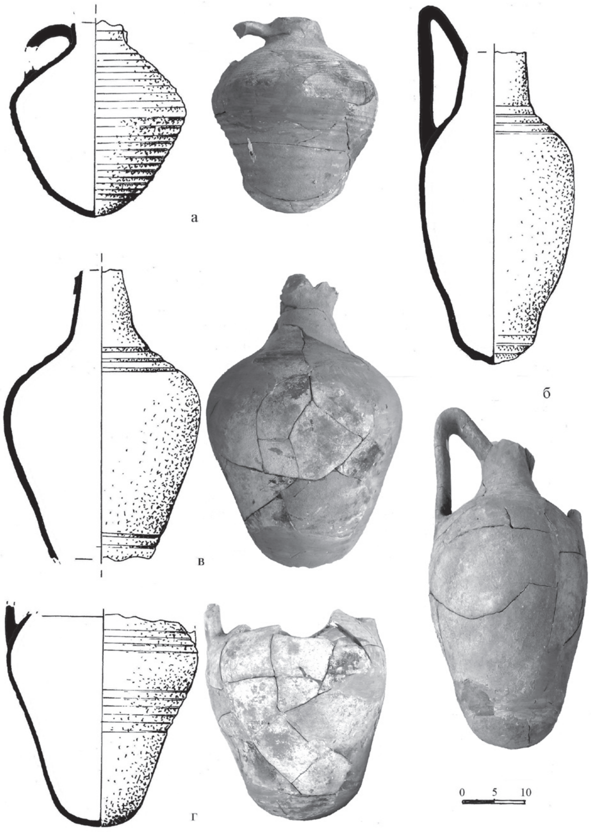

Обр. 32. Амфори: а-г/ помещение Б, сграда I, дълб. 0,60 м

срещат из целия комплекс. След гърнетата, те са най-разпространените форми – съставляват към 12 % от керамичния материал. Най-много са намерени до и над разрушения източен зид на помещение Б на сграда I, откъдето отчасти са възстановени 4 съда. Принадлежат към два типа. Единият се свързва с амфорите, които обикновено се приемат за по-ранни – от края на Х – началото на XI в. Те са с по-заоблено, по-широко тяло, къса шийка и устие, заоблено дъно. Стените са изцяло покрити с бразди – по-ситни в горната половина и разширяващи се към дъното. Дръжките при тези амфори са свързвали средата на шията с рамената. При нашия възстановен съд липсва устието и едната дръжка. Отчасти е запазена другата дръжка с шир. 2,5 – 3,5 см. Височината на амфората е 30 см, диам. на шията 7,7 см, макс. диам. 29 см (обр. 32 а). Целият съд и фрагментите показват, че тези амфори са изработени старателно от розовочервена добре пречистена глина с равномерни примеси на ситен пясък. В хлътналите части на браздите личи, че са потапяни в бяло-кремава ангоба. Големи фрагменти от такава амфора са нахвърляни в яма № 5. Цели и фрагментирани части от този тип са намерени на различни други места в изследвания сектор и в Плиска (Станчев 1960, обр. 10 Б, кат. № 331). При разкопките на А. Милчев в помещение № 18, което е разположеното непосредствено от изток на страда I и помещение Б, е открита горна половина на такъв съд. В това голямо помещение е намерен и анонимен фолис – вероятно клас А2, определен като „монета на императорите Василий II и Константин (976 – 1025)“ (Милчев 1979, 167, обр. 94). За първи път у нас внимание на този тип съдове обръща ѝ. Чангова, която посочва примери от Попина, Свищов, от морето край Кранево, от Варна и Преслав. Свързва ги със амфори от двореца Мангана на император Василий I в Константинопол и е склонна да ги датира в IX – X в. (Чангова 1959, 248, 250, 255, обр. 42, 5). Оказва се обаче, че тези амфори са използвани за запълване на пространството над сводовете в двореца Мангана и църквата „Св. Георги“, но в периода на възстановяване на комплекса от император Константин IX Мономах (1042 – 1055) (Demangel, Mambury 1939, 19). В годините след публикуването на съдовете от ѝ. Чангова, при разкопки на редица ранносредновековни селища и крепости у нас, са открити фрагменти или цели амфори от този тип и двата му варианта, определени според различията на шийките – в Кладенци, Цар Асен, Дългопол, Несебър, Видин (Дончева-Петкова 1977, 100–101 и цит. лит., обр. $30_{356, 359}$, табл. $\text{XXX}_{356, 358}$), в Хума (Рашев, Станилов, 1987, с. 66), Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 74, табло XXVI_{172}), Скала (Йотов, Атанасов 1998,74, обр. 61, табло $\text{LXIV}_{1–4}$), Силистра (Todorova 2011, 132–134, fig. 2). Прави впечатление, че в селищата на Югоизточна България амфорите са слабо застъпени, най-вероятно защото още не са открити (Борисов 2002, 26–27, обр. 7). Произходът им е безспорно византийски. В музеите на Турция и Гърция – в Измир, Бурса, Комотини се съхраняват такива съдове, датирани доста общо от IX до XI в. (Günsenin 1989, 269–271, fig. 2–4). Този тип съдове количествено преобладава (30 – 40 %) в сравнение с останалия амфорен материал, открит при разкопките в Сарачхане, където се отнасят към края на X – началото на XII в. (Hayes 1992, 75, fig. $24_{1\text{-}11}$). Разпространени са по бреговете на Черно море – в Северна

Добруджа (Barnea 1989, 131–133, fig. 1, 2 и цит. .лит.), в Херсон (Якобсон 1950, с. 336, обр. 6_{27}). Засвидетелствани са в Сърбия, като обикновено се датират през X – XI в., но се срещат и през XII в. – един екземпляр от Белградската крепост е открит с монети на Йоан II Комнин (1118 – 1143) (Bjelajac 1989, 111–113, fig. 2). Проучванията у нас (напр. в Одърци, Хума) показват, че се появяват в началото на византийското владичество – в 70-те години на X – или в първите десетилетия на XI в. Досегашните наблюдения от Плиска показват, че там не са по-ранни от 30-те – 40-те години на XI в. (фрагментите от нашите разкопки в яма № 5, както и от помещение № 18, проучено от А. Милчев). Амфората от сграда I, помещение Б пък е била в употреба през 50-те – 60-те години на XI в.

Към II тип се отнасят три отчасти възстановени амфори, които са намерени заедно с амфората от тип I и с гърнета на обр. 9а и 14а, б до и над разрушения зид на помещение Б на сграда I (обр. 32 б-г). Едната е почти изцяло възстановена, без устието и едната дръжка, другата е възстановена без устието, дръжките и дъното, а третата – до шийката. Те са с високо, издължено овоидно тяло, висока шия с форма на пресечен конус. Сред фрагментите, свързани с тези съдове, има и устие с диам. 12 см, принадлежащо може би на някои от трите съда. То, както при известните запазени амфори, е извито във вид на масивен пръстен, широк 3 см. Дъната са заоблени. Стените при двата съда са леко набраздени при рамената и към дъното, докато останалата част на тялото е гладка. При третия съд бразди са вдълбани на интервали върху тялото. Тези амфори се отличават и с масивните елипсовидни дръжки, шир. 6 см и деб. 2 см, които започват от шията, извиват под остър ъгъл над устието и се спускат върху рамената. Само при по-добре запазената амфора е възстановена едната дръжка, като при съединяването ѝ със стените е вдълбана елипсовидна ямичка.[2] Всичките съдове (и амфората от I тип) са обгорели и потъмнели от силен пожар. Този пожар, за който стана дума и при съдовете от сграда VI, най-вероятно е свързан с нападението на узите през 1064 г. Фрагменти от такива амфори се открити и в наземното жилище № 1. В яма № 3 са намерени части от още по-големи дръжки на амфори, широки 7 – 8,5 см, и с деб. 2,8 см. Не се знае към какъв тип са принадлежали. Амфори от II тип се откриват много по-често – навсякъде в Плиска, където има материали от XI в. Намерени са покрай западната крепостна стена в комплекса на юг от западната порта – в опожарените жилища № 2 и № 8 с монета клас В (Дончева-Петкова 1992, 131, обр. 22; 1993, 257, обр. 17), при разкопките на руската експедиция (Димитров 2004, 195, обр. 9 18–22). Откривани са и във Външния град – в едно от жилищата, проучени от българо – немската експедиция и т. н.[3] Познати са от Преслав, от Дръстър, Ветрен, Скала, като Г. Атанасов приема, че са употребявани „между началото на XI до втората половина на XII в.“ (Йотов, Атанасов 1998, 74, обр. 61, табло LXIV1–4). Византийският произход на тези амфори, както и разпространението им в днешните български земи по време на византийското владичество, са безспорни. На територията на Турция са засвидетелствани в егейския и черноморския район – в Измир, в двореца Мангана в Константинопол, в Синопе и Самсун. Те не са датирани, но е посочено, че подобни амфори от Херсон се отнасят към X – XI в. (Günsenin 1989, 271, fig. 5). Амфори от този тип са засвидетелствани в редица селища на Северна Добруджа, като са отнесени към XI в. (Barnea 1989, 133–134, fig. 3). Проучванията в Североизточна България и Добруджа показват, че този тип се появява някъде към началото на XI в. Може би производството и употребата му са продължили и по-късно – до 60-те години на XI в., както показват примерите от Плиска и дори до края на века, според данните от Дръстър (Todorova 2011, 134–135, fig. 3–4).

Групата със ***специално предназначение*** е застъпена най-слабо, и то само във фрагменти.

Към тази „група“ могат да бъдат отнесени две дръжки – тръби, които са принадлежали към съдове, чиято форма не е известна. Подобни дръжки, свързани с изцяло или отчасти запазени съдове, са познати вече от редица наши градове и селища, като се свързват с „времето на византийското присъствие през XI – XII в. (Колева 2009, 215–217). За тяхното предназначение са изказани различни мнения: съдове за дестилация (Й. Алексиев), за утаяване (Б. Борисов), за източване на съхраненото в питоси вино (Н. Зекос), т. е. за изсмукване на течности – сифони, тегленици, мнение, което се потвърждава с етнографски паралели от Троян (Колева 2009 б, 217–222 и цит. лит.; Колева 2009а, 277). Според Р. Колева тези съдове вече трябва да се наричат тегленици. Тя допуска, че са служели за изтегляне на вино от амфорите, като основание за това ѝ дава значителното количество амфорни фрагменти (както и в Плиска), открити заедно с фрагменти от такива съдове в проучвания участък (УПИ I) на Дръстър (сведение на Р. Колева). Ясно е, че при тези съдове тръбата – дръжка е играела основна роля. През 2006 г. в комплекса при западната крепостна стена е намерена интересна дръжка (зап. дълж. 12 см) (обр. 33 а). Тя е извита, куха отвътре и канелирана отвън. Направена е от глина, придобила след изпичането сив цвят. В горната част е с пластична украса – към устието се разширява до 8,5 см, а в средата на най-високата част е оформен лист (дълж. 4,8 см, шир. 2,5 см). Разширената част от двете страни и листът са украсени с дълбоки ямички. След изпичането съдът е покрит с масленозелена глазура. От Плиска и Преслав, от Добруджа са известни съдове, украсени с растителни, животински и човешки мотиви, но в проучвания сектор при западната крепостна стена на Плиска е намерен само още един малък фрагмент от съд, украсен с трилистник, чиято форма не може да се определи. Долна част от тръба, най-вероятно от съд за източване на течности, определена като „чучурче“ бе открита преди години в голямата облицована с камъни полуземлянка, вкопана в сграда III на комплекса, разположен на юг от западната порта. „Чучурчето“ е покрито с масленозелена глазура и е „прегърнато“ от животинска фигура (Дончева-Петкова 1992, 133–134, обр. 29а, б).

---

[2] Амфората на обр. 32,б е със запазена височина 49 см, диам. в горната част на шията 9 см, макс. диам. 29 см, диам. на дъното 12 см; амфората на обр. 32в е със запазена височина 46 см, диам. в горния край на шията 8 см, макс. диам. 30 см; амфората на обр. 32г е със запазена височина 32,5 см, макс. диам. 20 см, диам. на дъното към 10 см.

[3] Материалите не са публикувани.

От сграда III произлиза друга интересна дръжка – куха, цилиндрична, с издаващо се шипче в горната част. Направена е от глина с пясъчни примеси с наситен червен цвят (обр. 33 б). Тя е много близка до дръжка от Силистра, която обаче е с „охрист“ цвят и е намерена в пласт с анонимни фолиси клас D (1050 – 1060) и с монети на Константин Х Дука (1059 – 1067) (Колева 2009б, кат. № 12, обр. 512). Дръжката от Плиска е може би по-ранна, тъй като е открита в сграда III с анонимен фолис клас В. В средата на XI в. са датирани фрагменти от такива съдове от Скала, докато повечето примери са отнесени след XII в. (Kirilov, Koleva 2007, S. 239).

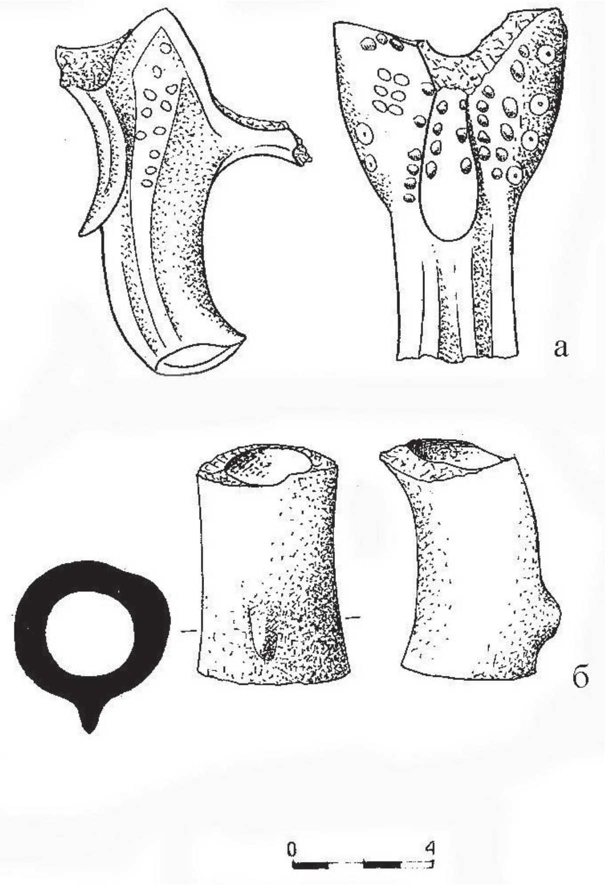

Обр. 33. Дръжки-тръби: а/ кв. 86 Ж, дълб. 0,60 м; б/ сграда III, дълб. 0,80 м

Към керамиката със специално предназначение трябва да бъдат свързани и няколко фрагменти от сравнително голям съд с дебелина на стените 0,7 – 0,8 см, изработен от добре изпечена песъчлива глина с наситен червен цвят. Такива фрагменти са откривани и преди години при разкопките непосредствено до западната крепостна стена. За съжаление те са малобройни, силно начупени и формата им не може да се възстанови. Интересното при тях е, че от вътрешната страна са покрити с черно смолисто вещество – може би някаква запалителна течност, чийто състав е необходимо да бъде анализиран. Както изглежда, не са сфероконуси.

Откритите сгради и материали, основно от края на X – началото на XI в., когато са изградени търговско – занаятчийските помещения, до 60-те години на XI в., когато Плиска е унищожена от узите, ни заставят да хвърлим по-задълбочен поглед върху този пренебрегван период от живота на някогашния столичен град. Надяваме се, че изследваната, макар и предимно фрагментирана керамика, ще служи като сигурен показател за определяне времето на сходни археологически находки, защото тя е в рамките на 60 – 70 години.

Около 1/3 от тази керамика е представена от гърнета, които продължават традициите на българското грънчарско производство, други са най-различни византийски съдове, а трети са представители на печенежката керамика – котли и похлупак (или свещник), направен на ръка. Гърнета, които продължават традициите на керамиката от Първото българско царство, са направени от песъчлива глина, а стените им са плътно покрити с врязани линии в различни комбинации. Изработени са, както се посочи, на усъвършенствано ръчно колело. Такива гърнета се срещат много по-рядко в Южна България. Не се намират, както и може да се очаква, сред керамичния материал от съвременните им същински византийски селища и крепости, защото това са български по произход и традиция съдове. Други гърнета са внесени от неизвестни византийски центрове или са направени, може би и в Плиска, под влияние на византийски керамични традиции, защото за първи път след прекъсване от три столетия, отново по нашите земи се откриват съдове формувани на крачно колело. В едни и същи сгради и в ями се попада на фрагменти от гърнета, направени както на ръчно, така и на крачно колело. Преобладават византийските керамични форми – гърнета с гладки стени с тесни вдълбани пояси под шийката, направени на крачно колело. Може би под влияние на българското грънчарско производство някои от тези типични византийски съдове са изработени на ръчно колело, за което напомня само слабо изпъкналият кръст и релефният ръб на дъното. През 30-те – 40-те години на XI в. са употребявани гърнета с набраздени стени, източени на крачно колело. През този период се срещат гърнета с една или с две дръжки, каквито сред керамиката от Първото българско царство липсват. Дръжките са плоски, често украсени с надлъжни канелюри, с ямички, с пъпки. Появяват се похлупаци. Конусовидните паници от края на X в. продължават да се произвеждат, като се явяват и нови варианти, използвани и в най-късните сгради. Нови форми са паниците с кухо столче. Разнообразни, за съжаление достигнали до нас във фрагментиран вид, са стомните и каните, някои от които са покрити с глазура. Глазираните съдове (не повече от 1,5 – 2 %) са изработвани както на усъвършенствано ръчно (издължените стомни, чашите), така и на крачно колело (някои гърнета и тънкостенни стомни). Наред с жълтозелена се среща и кафява и масленозелена глазура, и то при съдове, формувани на крачно колело. Най-много глазирани съдове са открити в сграда III и те напомнят за по-големите възможности на нейните обитатели. След 30-те – 40-те години на XI в. се откриват фрагменти (само 4 броя) от съдове, покрити със златиста ангоба. Почти липсват фрагменти с червен цвят на глината с отвесни излъскани ивици. Те са характерни за по-късния период (XII в.), когато се появява и ранната сграфито керамика, както и рисуваната с кафяво и зелено червеноглинена керамика, които в Плиска липсват. През 30-те – 40-те години на XI в. започва употребата на разнообразни делви, източени на крачно колело от глини с примеси на ситен пясък (сивите излъскани излизат от употреба), като са разпространени предимно през 50-те – 60-те години на XI в. Твърде вероятно е да са вносна продукция, тъй като прецизната направа, а и големината им изискват изпичане в специални пещи, каквито за сега не са засвидетелствани в Плиска. Широко разпространени са вносните византийски амфори. Характерната за Първото българско царство сива излъскана керамика, представена в отделни незначителни фрагменти от гърнета и делви, се среща до към 30-те – 40-те години на XI в. и напълно отсъства в най-късните сгради. Така разгледаните съдове от проучвания сектор при западната крепостна стена на Плиска допълват и потвърждават разнообразието на форми от края на X до 60-те години на XI в. Много от възникналите през този период форми се запазват и през следващите десетилетия, когато се появяват и други видове и типове.

Изследваната керамика до голяма степен допълва направените изводи от 90-те години на миналия век във връзка с публикуване на керамичния материал от жилище № 8 край западната крепостна стена. Тогава обаче допуснахме, че втората печенежка вълна е унищожила помещението с монети клас B (Дончева-Петкова 1993, 260). Сега с по-голяма убеденост може да се твърди, че регистрираните пожари в сгради I и VI, са свързани с последните нападения, извършени от узите и са предшествани от най-късните монети – на Константин X Дука и анонимните фолиси клас D. Така разнообразната българска, византийска и печенежка керамика в Плиска потвърждава сведенията на византийските автори (Аталиат, Ана Комнина) за наличие на „миксоварвари“ през XI в. (Тъпкова – Заимова 1976, 126–127).

Използвана литература

Акрабова – Жандова 1976: И. Акрабова – Жандова. Преславската рисувана трапезна керамика. – Преслав, 2, 1976, 62-85.

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, С. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 44-78.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI – XII век. Раднево, 2002.

Витлянов, Константинов 2009: С. Витлянов, К. Константинов. Керамични съдове от обект № 41 в Плиска. – In: Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae. Sofia, 2009, 355-381.

Георгиев, Витлянов 2001: П. Георгиев, С. Витлянов. Архиепископията – манастир в Плиска. София, 2001.

Димитров 1983: Д. Ил. Димитров. Керамика от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – Добруджа, 10, 1983, 76-122.

Димитров 2003: Я. Димитров. Наблюдения върху битовата керамика от обект № 31, в Плиска. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 181-221.

Димитров 2004: Я. Димитров. Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977 – 1980, 1983 г.) в Плиска . – Плиска – Преслав, 10, 2004, 169-197.

Дончева-Петкова 1977: Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. София, 1977.

Дончева-Петкова 1980: Л. Дончева-Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска. – Археология, 22, 1980, 4, 27-35.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 124-145.

Дончева-Петкова1993: . Л. Дончева-Петкова. Глинени съдове от XI в. – Преслав, 4, 1993, 250–262.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Том I. Селище от Първото българско царство. София, 1999.

Колева 2009а: Р. Колева. Средновековна глазирана керамика от Дръстър. – In: EURIKA. In honorem Ludmilae Donchevae – Petkovae, Sofia, 2009, 276-289.

Колева 2009б: Р. Колева. Съдове със специално предназначение от Силистра. – In: Laurea. In honorem Margaritae Vaklinova, I, 2009, 215-228.

Милчев 1960: А. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в местността Асардере – Плиска през 1959 г. – Годишник на Софийския университет, Философско – исторически факултет, LIII, 1960, 33-66.

Милчев 1979: А. Милчев**.** Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 139-176.

Миятев 1936: К. Миятев. Преславската керамика. София, 1936.

Рашев, Станилов 1959: Р. Рашев, С. Станилов. Старобългарско укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. – Разкопки и проучвания, XVII, 1987.

Станчев 1960: С. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 23-65.

Тотев 1993: Т. Тотев. Велики Преслав. Пътеводител. Варна, 1993.

Тотев 1994: Т. Тотев. За една колекция рисувани белоглинени съдове от Преслав. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 1994, 214-222.

Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.

Тъпкова – Заимова 1976: В. Тъпкова – Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския запад. София, 1976.

Чангова 1957: Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, 233-290.

Чангова 1959: Й. Чангова. Средновековни амфори в България. – Известия на Археологическия институт, XXII, 1959, 243-260.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник. Т. III, София, 1992.

Якобсон 1950: А. Л. Якобсон. Средневековый Херсонес (XII – XIV вв.). – Материалы и исследования по археологии СССР, № 17, 1950.

Angelova 1987: S. Angelova. Sur la charactéristique de la céramique du Haut Moyen âge provenant de Drastar (Silistra). – In: Dobrudža. Etude ethno-culturelles. Sofia, 1987, 93-114.

Barnea 1989: I. Barnea. La céramique Byzantine de Dobroudja, X^{e} – XIIe siècles. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondence Hellénique

Supplément XVIII, 1989, 131-142.

Bjelajac 1989: L. Bjelajac. Byzantine amphorae in Serbuia danubian area in the 11th – 12th centuries. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondence Hellénique Supplément XVIII, 1989, 109-118.

Comşa 1967: M. Comşa. Ceramica locală. – Dinogetia, I, 1967, 134-142.

Demangel, Mambury 1939: R. Demangel, E. Mambury. Le quartier des Manganes et le première region de Constantinopole. Paris, 1939.

Diaconu, Vîlceanu 1972: P. Diaconu, D. Vîlceanu. Păcuul lui Soare. Citatea bizantină, Vol. I, Bucureşti, 1972.

Günsenin1989: N. Günsenin. Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs. – Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondence Hellénique Supplément XVIII, 1989, 267-276.

Hayes 1992: J. W. Hayes. Fxcavations at Saraçhane in Istsnbul, The Pottery, II. Princeton University Press, 1992.

Kirilov, Koleva 2008: C. Kirilov, R. Koleva. Durostorum – Drăstăr zwischen antike und Mittelalter: einge resultate der Rettungsgrabung 2007. – Cultura şi civilizaţie la Dunărea de Jos., vol. XXIV, Călăraşi, 2008, 231-249.

Redford 1986: S. Redford. Excavationя at Grittlle (1982 – 1984): The Mefieval Period. A Preliminary Report. – Anatflidm Studies, 36, 1986, 104-136.

Todorova 2011: E. Todorova. The Medieval Amphorae (Ninth to Forteenth Centuries AD) from Excavation at Silistra in 2007 (Preliminary Report). – Production and Trade of Amphorae in Black Sea II, 2011, 131-140.

CERAMICS FROM THE COMPLEX IN SOUTHWESTERN CORNER OF THE INNER CITY OF PLISKA

Ljudmila Doncheva-Petkova

(Summary)

A complex of 6 buildings, 6 houses (semi-dugouts and ground dwellings), 11 early pits and 23 late pits was excavated between 2006 and 2009 in the southwestern corner of the Inner city of Pliska, near the trade and crafts facilities. An elaborate stratigraphic patter is outlined. The earliest pits (VIII – beginning of IX c.), located on the bottom on depth 1,30 – 1,40 m, are 11 ones used for column structures; then intermediate layer on depth 0,80 – 1,20 m with materials from IX – first half of X c. There were 3 semi-dugouts (№ 3 – 5) in the second half of X c. Life was most intense between the end of X – the beginning of XI c. and 60-th years of XI c (the upper layer on depth 0,20 – 0,70/0,80 m) as the 6 buildings, ground dwellings № 1 and 2 and 23 late pits are dated back to that period. The ceramics are the most numerous and various among the excavation objects and as such, they are worth being analyzed separately. The ceramics are studied chronologically – fragments from the early pits, ceramics from IX – X c., as special attention is paid to amphora-shaped pitcher decorated like Preslav painted ceramics. The ceramics from the end of X to 60-th years of XI c., are the most numerous. As a result, they are presented by types and dated back based on the founded coins – anonymous folises class A1, A2, B, C, D and folis of emperor Konstantin X Duka (1059 – 1107).

МЕТАЛНИ НАКИТИ И КОЛАННИ ГАРНИТУРИ ОТ РАЗКОПКИТЕ НА КОМПЛЕКСА ПРИ ЮЖНИЯ СЕКТОР НА ЗАПАДНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА В ПЛИСКА

Константин Константинов

Обект на настоящата публикация са метални накити и коланни гарнитури, открити при археологическото проучване на комплекса при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска в периода 2004 - 2009 г.[1] През последните години подобна група находки са обект на изследване в редица трудове с монографичен характер (Станилов 2006; Григоров 2007; Бонев, Дончева 2011). Интересът към тях е продиктуван най-вече от значението им като свидетелства за равнището на българската средновековна култура. Анализът им дава възможност да се проследи развитието на старобългарската металопластика, както в технологично отношение, така и във връзка с орнаменталната украса.

Групата метални накити от югозападния сектор на Вътрешния град на Плиска включва пръстени, обеци, медальони и амулети, изработени предимно от медна сплав. Те принадлежат към различни типове, познати сред археологическия материал от редица селища и некрополи от ранното българско средновековие.

ПРЪСТЕНИ. Важно място сред намерените при разкопките на комплекса накити заемат пръстените. Откриват се, както във вкопани жилища, така и в наземни сгради с каменна конструкция. Принадлежат към четири типа според морфологичните и декоративните си особености.

Първият тип включва един пръстен (обр. 1_1) с куха конична касета и украса във вид на осмолистна розета, завършваща на върха с топче. Халката е плоска лента, образувана чрез припояване на тънки нишки. Изработен е от медна сплав и е с посребряване. Открит е във вътрешността на едно от късните жилища в комплекса – жилище № 2, което по стратиграфски данни се отнася към първата половина на XI в. Пръстенът спада към тип IX по класификационната схема на В. Григоров (Григоров 2007, 62, 199, обр. 69). Подобни пръстени са известни от редица селища и некрополи на ранносредновековна България и съседните ѝ територии – Плиска (Димитров 1998, 73, 79, обр. 3 г), Новосел (Бонев, Дончева 2011, 130, 293, табло $LI_{576-579}$), Ловеч (Георгиева, Пешева 1955, 544-545, обр. $40_{7,8}$), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 23, 56, табл. V_{47}), Пъкуюл луй Соаре (Diaconu, Vilceanu 1972, 140, fig. 56_4) и др. Особено ценен е един екземпляр от Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967, 285, fig. 170_{21}), който е част от съкровище със сигурен terminus post quem монета на Йоан II Комнин (1118 - 1143).

Вторият тип също е представен от един екземпляр (обр. 1_2), който спада към групата на т. нар. пръстени с кабошон. Изработен е от медна сплав и е с посребряване. Халката представлява плоска пластина с кръгла форма, украсена по външната си повърхност с две припоени успоредни нишки, между които има зрънчест орнамент. Касетата е цилиндрична, припоена допълнително и има кръгла основа, украсена с двойноусукана филигранна нишка. По тези външни белези пръстенът принадлежи към тип VIII, според В. Григоров (Григоров 2007, 62, 199, обр. 69) и към тип D на пръстените от Коринт (Davidson 1952, 228, Pl. $102_{1830-1832}$). Той намира аналогии сред материалите от северния сектор на западната крепостна стена в Плиска (Антонова, Витлянов 1985, 69, табло IX_{42}), в ранносредновековните селища и некрополи при Скала (Йотов, Атанасов 1998, 115, 158, 306, табло $CVII_{378,381}$), Копривлен (Кацарова, Хаджиангелов 2002, 222, 424, фиг. 229_6), Одърци (Дончева - Петкова 2005, 414, табло $CLXIV_{15,17,19}$) и др. Пръстени с подобни външни белези обикновено се отнасят към X - XI в., въпреки че според някои автори имат ранновизантийски произход (Davidson 1952, 228).

---

[1] Използвам случая да изкажа благодарност на ръководителя на разкопките проф. д.и.н. Людмила Дончева - Петкова за предоставената възможност да публикувам настоящия археологически материал.

Третият тип пръстени са с гравирано върху плоската плочка изображение на орел в хералдическа поза. От комплекса в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска са открити два екземпляра, изляти от медна сплав, които се отнасят към тип III. 5 по класификацията на В. Григоров (Григоров 2007, 55, 193, обр. 63) и към група А по Ст. Дончева (Бонев, Дончева 2011, 128-129, 292, обр. 567). Върху елипсовидната плочка на единия пръстен (обр. 1_3) птицата е представена с разперени встрани криле, подчертани чрез успоредни врязани линии. Опашката е с трапецовидна форма. От двете страни на плочката по халката има врязана украса от кръстообразно пресичащи се линии. Доста посхематизирана е фигурата на орел върху другия пръстен от този тип (обр. 1_4). Контурите на изображението личат слабо, без да са предадени всички подробности. От двете му страни, по самата халка е гравирана комбинация от две пресичащи се прави линии. Пръстени с подобни технологични и декоративни белези се откриват у нас сравнително късно. Като долна граница на разпространението им може да се приеме втората половина на IX век, тъй като не се срещат в езически некрополи по българските земи. Засвидетелствани са сред археологическия материал от Преслав (Чангова 1969, 224-225, обр. 20_2; Тотев, 2004, 239, обр. 8_{12}, Илиева 2007, 366, обр. 1в,г), Пъкуюл луй Соаре (Diaconu, Vilceanu 1972, 140, fig. 56_8), Одърци (Essential Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 102-103, 161, табло $XLVII_{626-627}$), Перник (Чангова 1992, 128, 133, обр. 121_1), Дуранкулак (Меламед 1989, 137, табло V_{21}), Омуртаг (Апостолов 2009, 225, обр. 6_5) и др., което доказва масовото им разпространение през посочения период.

Четвъртият тип е представен само от един пръстен (обр. 1_5). Открит е в незастроена част на комплекса пред вътрешното лице на западната крепостна стена. Изработен е от сребро. Има гладка халка с плоско сечение. На мястото, където се събират краищата ѝ, е припоена елипсовидна плочка, фланкирана с по три релефни гранули, оформени като грозд. Най-вероятно пръстенът не е запазен в цялостния си вид. Останки от гранулационна украса има и по самата плочка. Предвид аналогиите с други подобни образци може да се допусне, че върху плочката допълнително е прикрепена полусферична или конична касета, заобиколена от гранули. С тези си предполагаеми външни белези, пръстенът може да се причисли към тип VI. 2 по класификацията на В. Григоров (Григоров 2007, 60, 197, обр. 67) и към тип III, вид 1/4 според Д. Станчев (Станчев, Д. 2005, 222-223, 229). Близки по форма и изработка сребърни пръстени има сред материалите от разкопките на некрополите при източната крепостна стена в Плиска (Балабанов 2000, 98, обр. 5_{19}), при Дуранкулак (Меламед 1989, 137, табло V_7), при гара Табачка (Станчев, Д. 1984, обр. 4а) и с. Батин, Русенско (Станчев, Д. 1998, 13, 180, обр. 12), в селището при Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 103, 161, табло $XLVII_{630-631}$), както и в крепостта при Скала (Йотов, Атанасов 1998, 114, 306, табло $CVII_{375}$). Датировката им категорично се отнася в първите десетилетия на XI в.

ОБЕЦИ. Обеците са слабо засвидетелствани сред археологическите материали от разкопките на комплекса в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. За периода 2004 - 2009 г. е открит само един екземпляр от медна сплав (обр. 1_6), който по външни белези спада към тип I. 4 по класификацията на В. Григоров. В долната част на кръжилото, което е с кръгло сечение, са нанизани три кухи топчета, средното от които липсва, а другите две са смачкани. Единият край на кръжилото е оформен като кукичка за закопчалка. Подобни обеци са рядкост сред археологическия материал от този период у нас като се срещат в различни варианти с по-малък брой сфери по основната халка или с окачени допълнително по нея верижки (Кацарова, Хаджиангелов 2002, 220, 423, фиг. 227/6). Обикновено се датират в широките хронологически граници на IX - XI в. Доста по-стеснена датировка има обецата от комплекса до западната крепостна стена в Плиска. Тя е открита в насипа, запълващ късна яма № 9, заедно с фрагменти от тънкостенни гърнета и амфори, отнесени към първите десетилетия на XI в. Същата датировка имат и няколко обеци от с. Татул, Кърджалийско (Балкански 1983, 93-94, фиг. 5_{4-5}), както и екземпляри от други средновековни селища и некрополи в Родопите (Ваклинова 1976, 122-123, обр. 6).

МЕДАЛЬОНИ И АМУЛЕТИ. През последните години все по-голям интерес сред творбите

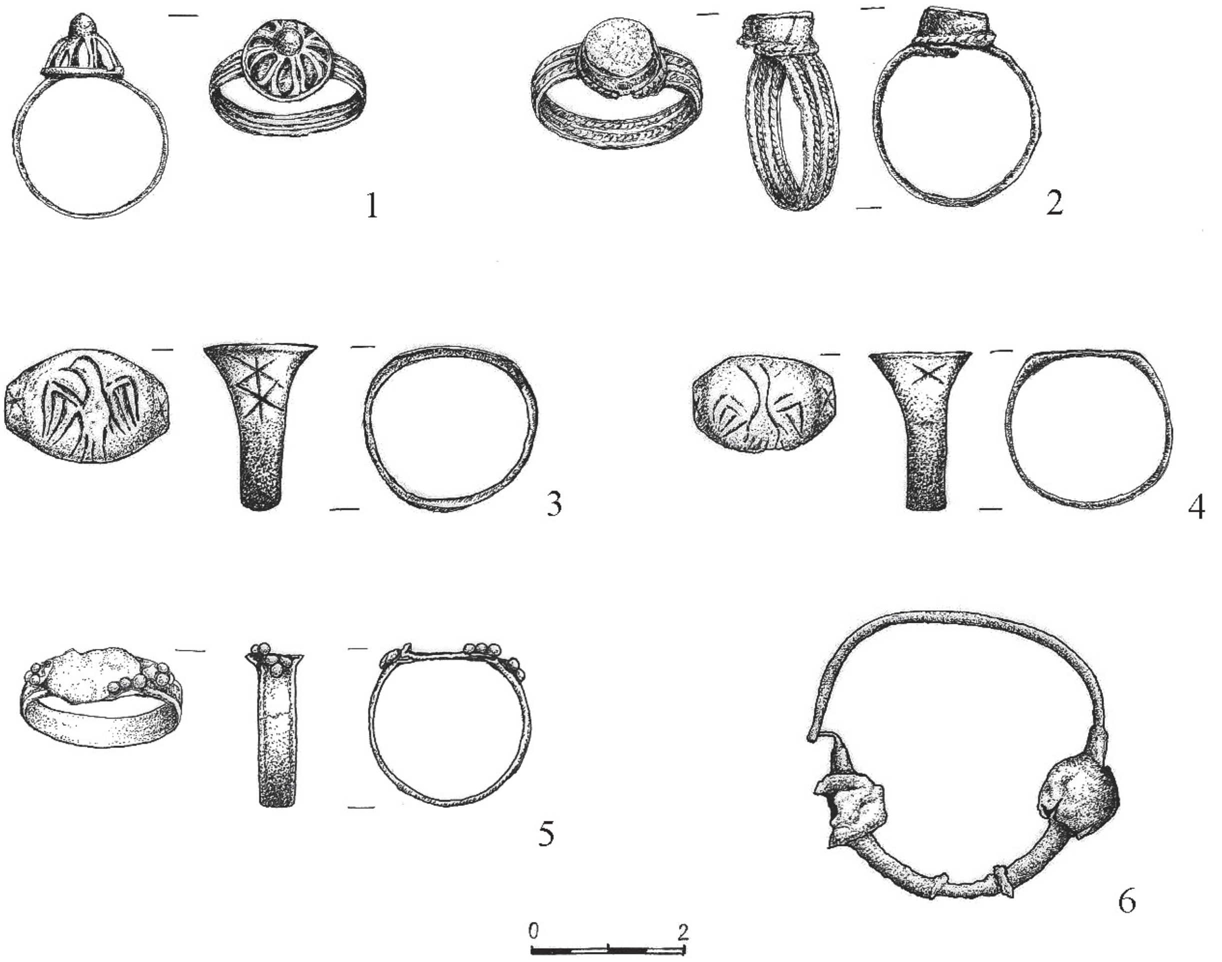

Обр. 1

на българската средновековна металопластика предизвиква група предмети, които, заедно с кръстовете, отразяват религиозната принадлежност на населението в периода след средата на IX в. Това са медальони и амулети, даващи информация както за орнаменталната украса, така и за етнокултурната принадлежност на техните притежатели. Подобен род находки са засвидетелствани, макар и чрез единични екземпляри, и в комплекса в южния край на западната крепостна стена в Плиска.

При археологическите проучвания в периода 2004 - 2009 г. е намерен оловен медальон (обр. 2_1), който се отнася към тип G. I според класификационната схема на Ст. Дончева (Дончева 2007, 33-35). Той е с кръгла форма, снабден с ухо за окачване като продължение на горния край. На лицевата му страна има релефна украса от радиално разположени пъпки, образуващи петлистна стилизирана розета, заобиколена с двоен околовръстен бордюр, запълнен с коси насечки. Подобни медальони с едностранни изображения се срещат в редица селища и некрополи, предимно на територията на днешна Североизточна България – производствения център при Новосел (Бонев, Дончева 2011, 138, 295, обр. 629), крепостите при Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 30, 104, табл. VIII$_{80}$; Атанасов 1992, 154, табл. II:5) и Руйно (Атанасов 1991, 31, 33, табл. II$_9$), некрополът при Одърци (Дончева - Петкова 2005, 96-97, обр. 6_{204}). Особено ценен е един екземпляр от разкопките в югозападния край на Дворцовия център в Преслав (Тотев 1981, 184, обр. 1_{4a}). Намерен е заедно със сребърна монета на Йоан Цимисхий (969 - 976), която може да се приеме като относителен terminus post quem на подобен род паметници.

Масовото им разпространение не е случайно, тъй като още от античността се смята, че розата има оздравителна сила (Атанасов 1992, 155;

Joret 1892, 108-109). Поставянето на този символ върху медальони обикновено се тълкува и като израз на слънчевите лъчи (Тотев 1981, 184) или на капките кръв от раните Господни в християнската религия (Шевалие, Геербрант 1996, 308). Това обяснява твърдението, че през IX в. са използвани като християнски медальони-апотропеи преди масовото навлизане на нагръдните кръстове (Атанасов 1988, 22). Очевидно разпространението им продължава и през X и XI в., което се потвърждава безусловно от находката от Плиска.

Групата на амулетите също включва само един екземпляр (обр. 2_2). Открит е на дълбочина 0,20 - 0,40 м в близост до късна яма № 2. Представлява листовиден амулет излят от медна сплав, с кръстовидно оформени във вътрешността рамена. По лицевата му страна личи украса от врязани къси успоредни линии. Според изказаните досега мнения, ажурният орнамент в средата наподобява някакво животно (гущер или птица с разперени крила) или стилизирано клонче (Атанасов 1986, 79; Йотов 2000, 242), чиято семантика все още не е разгадана. Декоративните и конструктивните белези на предмета го причисляват към тип 1, според класификацията на В. Йотов (Йотов 2000, 242). Той намира аналогии сред материалите от Плиска,[2] Дръстър (Атанасов 1986, 78-79, табл. $II_{1,4}$), Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967, 281, fig. $168_{11,13,14}$) и други ранносредновековни градски центрове. Особено ценен е един амулет от Дворцовия център на Преслав, открит заедно с анонимна византийска монета клас А2 (976 - 1028) (Бонев 2009, 178-182, обр. 1). Към добре характеризиран културен пласт се отнася и един образец от Скала (Йотов, Атанасов 1998, 120, обр. 86_1, табл. CVI_{364}), намерен във вътрешността на наземно жилище заедно с анонимни фолиси клас А2 (976 - 1028) и клас В (1028 - 1034). Датировката им в първите десетилетия на XI в., както и ареалът на разпространение – в крепости на юг от р. Дунав, е основание да се приеме, че подобни амулети принадлежат към археологическото наследство на едни от късните номади – печенезите (Йотов 2000, 242).

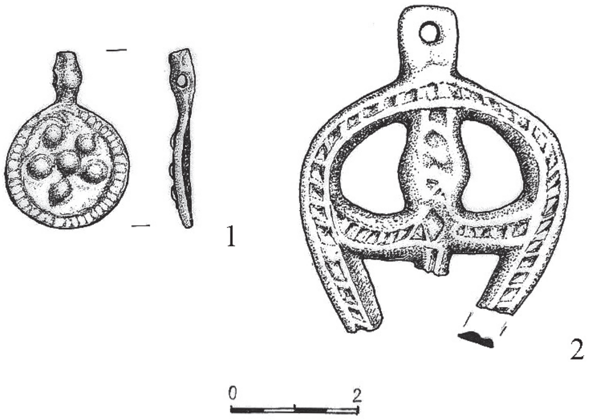

Обр. 2

Групата на коланните гарнитури, намерени при южния сектор на западната крепостна стена в Плиска е по-многобройна и включва токи, ремъчни накрайници и апликации. Преобладават предметите от медна сплав, като при част от тях се забелязват следи от позлата или посребряване. Макар и рядко се срещат оловни екземпляри, някои от които част от бракувана продукция.

ТОКИ. Според формата и конструктивните си белези токите от комплекса се делят на две групи: токи с две рами и токи с плочка.

Токите с две рами са общо пет на брой. Принадлежат към два възприети при анализа на подобен род паметници типа – „лировидни“ (обр. $3_{1, 2, 3}$) и „токи с две рами“ (обр. $3_{4, 5}$) (Станилов 1995, 111). Макар и малоброен, ***първият тип*** токи се разделя по външни белези на два подтипа: с двойна елипсовидна рама и с елипсовидна опорна и четириъгълна носеща рама.

Към *първия подтип* спадат една бронзова тока (обр. 3_1) и един оловен модел (обр. 3_3). В краищата на носача ясно личат издадени навън декоративни пъпки. Подобни токи са открити в Плиска (Станчев, Ст. 1955, 208, обр. 26_2), в Дворцовия център (Витлянов 2004, 137, фиг.11_7) и в местността Стамбол Йолу (Тотев 2004, 239, обр. 8_4) в Преслав, в Долни Луковит (Въжарова 1976, 205, обр. 127_3), Градешница (Mašov 1979, 45, fig. 15_4), съхраняват се и във фондовете на Националния археологически музей (Станилов 1991, 11, 55, табл. I 1_5) и на Шуменския музей (Антонова 1986, 49, табл. I_2). Те намират аналогии и със сребърната тока от саркофаг № 4 от Голямата базилика в Плиска (Инкова 2000, 60, обр. 13_2). Най-общо се датират към X - XI в.

---

[2] Непубликувана находка от разкопки на П. Георгиев през 1991 г. в района северно от тухлената ограда на Цитаделата.

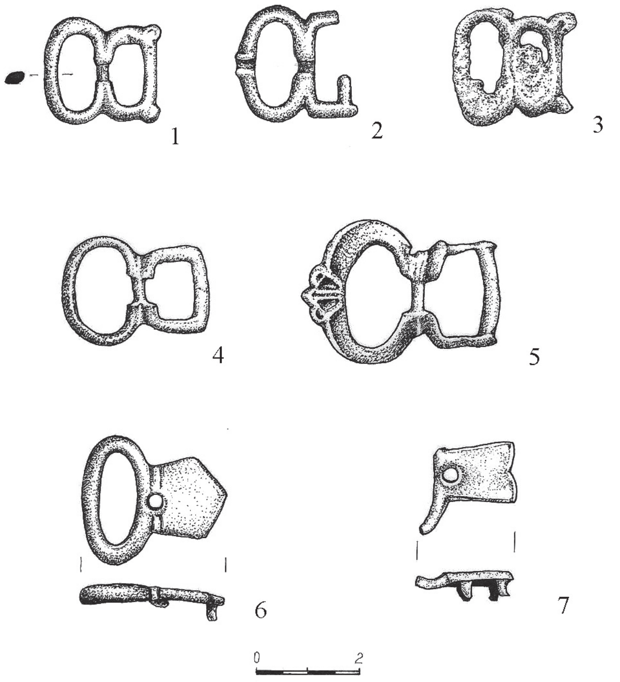

Обр. 3

Местното производство на подобни токи се доказва от намерения в комплекса оловен модел (обр. 3_3). Той има сходни външни белези и е използван вероятно при направата на калъпи за бронзовата отливка. Елипсовидната носеща рама е запълнена с разлят метал, което го причислява към бракуваната продукция при производството на коланни гарнитури (Плетньов 2004, 237). Доказателство за местния произход на подобни токи е и откриването им сред изделията от производствения център при с. Надарево, Търговищко (Дончева 2010, 17-18, табл. I_2)

Вторият подтип токи е представен само от един екземпляр (обр. 3_2), който е запазен фрагментарно. Има елипсовидна опорна и четириъгълна носеща рама. Пъпките в задната част на носача представляват продължение на основната част. Леглото на езика, който не е достигнал до нас, е релефно моделирано върху напречните страни на рамата. Подобни токи са открити в Плиска (Балабанов 2000, 98, обр. 5_{18}), в производствения център при Новосел (Бонев, Дончева 2011, 106, 273-274, табл. $XXXI_{203-206}$), съхраняват се и във фонда на Варненския археологически музей (Плетньов 2004, 233, табл. 3_{47}).

Вторият тип най-общо могат да бъдат наречени токи с двойна рама. Включва два екземпляра (обр. $3_{4,\ 5}$), на които опорната рама е елипсовидна, докато носещата наподобява трапец. Езикът липсва, но ясно личи добре оформеното за основата му гнездо. Подобни токи са открити при разкопките на ранната северна крепостна стена в Преслав (Аладжов 1985, 171, табл. V_7).

Особен интерес предизвиква изработката на втората тока от този тип (обр. 3_5). При нея леглото за езика при опорната рама е декоративно оформено с релефен, растителен мотив. Подобна тока с датировка IX - X в. е известна от разкопките на верижната постройка в м. Стамбол Йолу в Преслав (Тотев 2004, 239, обр. 8_9), както и от фонда на Регионалния исторически музей в Шумен (Антонова 1986, 49-50, табл. I_4). Луксозната изработка и сходната декоративна украса дават основание да се допусне, че двете токи са направени от местни майстори, вероятно за нуждите на заможните слоеве от населението.

Токите с плочка, намерени в комплекса при западната крепостна стена на Плиска, са две (обр. $3_{6,\ 7}$). Според формата си се отнасят към два типа: с петостенна и с двустранно скосена плочка.

Първият тип включва една тока, изработена от медна сплав (обр. 3_6). Има елипсовидна рама и петостенна плочка с кръгъл отвор за езика. Подобни токи са широко разпространени в периода IX - XI в. Открити са в Преслав (Станилов 1995, 113, обр. 3_{21}; Овчаров 1985, 155, обр. 42; Витлянов 2007, 256, табл. $1_{1,3,5,6}$), в Пернишката крепост (Чангова 1992, 142-143, обр. 130_5) и Скала (Йотов, Атанасов 1998, 108, 312, табло $CXIII_{432}$). Токи с такава форма са намерени още в Смядово, Шуменско (Антонова, Петрова 1983, 7, обр. 22_3), Якимово, Монтанско (Милчев 1963, 34, обр. 14) и др. Най-вероятно са дело на местни майстори, за което свидетелства както присъствието им сред продукцията от производствения център при с. Новосел, Шуменско (Бонев, Дончева 2011, 105, 273, табло XXXI_{198}), така и един оловен модел от друг център на металопластиката при с. Надарево, Търговищко (Конаклиев 2000, 236, обр. 1_1).

Вторият тип е представен от една тока (обр. 3_7), чиято плочка е двустранно скосена при основата. Подобна конструктивна особеност дава основание на някои изследователи да я определят като тип „лястовича опашка“ (Станилов 1995, 113). Макар и частично запазена, рамата ѝ най-вероятно е била елипсовидна. На гърба плочката има четири шипа за прикрепяне. Токите от този тип са сравнително рядко срещани. Такива са известни от Двореца в Преслав (Станилов 1995, 113, обр. 3_{24}), както и от крепостта при Скала (Йотов, Атанасов 1998, 108, 312, табло $CXIII_{431}$). Срещат се и сред материалите във фонда на Националния археологически музей (Станилов 1991, 10-11, обр. 2). Обикновено се датират в края на X - XI в.

НАКРАЙНИЦИ. Ремъчните накрайници и висулки заемат значителен дял сред находките от метал от комплекса. При разкопките през последните шест археологически сезона се попадна на 13 цели и фрагментирани екземпляри, които условно могат да се обособят в няколко групи. Преобладават образците, изляти от медна сплав, с изключение на три, които са направени от олово.

Първият тип включва накрайници с гладка, неукрасена лицева повърхност. Представен е от един частично запазен екземпляр (обр. 4_1), с липсваща основа. По задната му страна, близо до върха, има закривен шип. Фрагментарният вид на накрайника не дава възможност за точното му определяне и класифициране. Може да се допусне, че той принадлежи най-общо към вид F (Плетньов, Павлова 1992, 168). По външни белези се доближава до редица образци от Преславското съкровище (Станилов 1993, 140, обр. 2_{14}, 155), от преславския дворец (Станилов 1995, 124, обр. 8_{88}) и представителните сгради южно от него (Витлянов 2007, 249, 254, 256, табл. 1_{21}). Подобни са известни и от производствените центрове при Новосел (Бонев, Дончева 2011, 107, 274, табл. $XXXII_{216-220}$) и Надарево (Дончева 2010, 18-19, табло I_6, IV_6), както и от Пернишката крепост (Чангова 1983, 199, обр. 1), попадащи в хронологическите рамки на X - XI в.

Вторият тип са ремъчните накрайници с врязана украса по лицевата страна. Към него спадат два екземпляра от разкопките на комплекса. Единият от тях (обр. 4_2) има издължена форма с ъгловато оформена към средата основа. Изработен е от медна сплав и е с позлата, което го причислява към луксозните образци на старобългарската металопластика. По гладкото му лице е врязана композиция от волути и разчленени трилистни палмети. Тези особености го отнасят към вид F, вариант 1d (Плетньов, Павлова 1992, 173). Археологическият му контекст – намерен в пласт на дълбочина 0,60 м, както и отделянето на средния лист на палметите от лицевата му украса (характерно за ремъчните апликации от края на IX - X в.), дават основание да се допусне, че това е един от най-ранните накрайници в комплекса. Подобни са открити сред продукцията от производствените центрове при Новосел (Бонев, Дончева 2011, 108, 275, табл. XXXIII_{229}) и Надарево (Дончева 2010, 18-19, табло I_7, IV_7), което доказва местния им произход.

Сходна е украсата и на другия накрайник от този тип (обр. 4_3), запазен само с част от основата, заедно с конкавната извивка. По лицето му е врязана композиция от повтарящи се волути и издължени копиевидни листа. Липсата на точни аналогии сред публикувания археологически материал не позволява формата на накрайника да бъде възстановена. Той намира известна близост с два екземпляра от Варненския археологически музей (Плетньов 1997, 233, табло 3_{43}; Плетньов, Павлова 1992, 199, табл. V_{34}), датирани в края на X – началото на XI в.

Третият тип ремъчни накрайници е представен от четири екземпляра с релефна украса върху лицевата повърхност. Единият от тях (обр. 4_4) се отличава с огледално - рефлексна композиция от силно стилизирани палмети, обрамчени с бордюр. Има издължена езиковидна форма с извити навътре краища при основата, т. нар. лястовича опашка. Спада към вид G, тип IX3 по класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1992, 183, 204, табл. X_{79}). Този ремъчен накрайник има важно значение, защото е намерен в ясна археологическа среда. Открит е във вътрешността на вкопано жилище № 3, което на базата на керамичния материал се датира в края на X – първата половина на XI в. Подобна датировка имат и други екземпляри от посочения тип, намерени в Плиска (Плетнева 1992, 61, обр. 32_1), Преслав (Мавродинов 1959, 229, обр. 268; Станилов 1995, 124-125, обр. 8_{97}), както и при с. Якимово, Монтанско (Милчев 1963, 33, обр. 12).

Сравнително рядко срещан е орнаментът върху друг ремъчен накрайник от този тип (обр. 4_5). Лицевата му страна е разделена на две надлъжни полета, запълнени с по една вълниста линия в нисък релеф. Подобни външни белези и украса отнасят със сигурност накрайника към вид F, тип VI6 по класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1992, 176). Той намира точна аналогия с един накрайник с неизвестно местонахождение, съхраняван във фонда на Варненския археологически музей (Плетньов, Павлова 1992, 200, табл. VI_{50}), който се отнася най-общо към IX - X в. Датировката на ремъчния край от Плиска може да се определи доста по-категорично. Основание за това е откриването му във вътрешността на късна сграда II заедно с анонимен византийски фолис клас А1 (971 - 976).

Към този тип принадлежи и един накрайник, намерен във вътрешността на сграда III (обр. 4_{6}). Формата му е същата, но се отличава със силно извита конкавна основа. По лицевата му страна е представено стилизирано изображение на животинска глава, заобиколено от околовръстен бордюр. Досега подобни накрайници не са известни сред археологическия материал от средновековна България, което затруднява изказването на категорични заключения. Това прави ремъчния край от Плиска особено важен. Намерен е в ясна археологическа среда, заедно с анонимен византийски фолис клас А2 (976 - 1030/35), което е основание да се смята, че подобен тип колании украси следва да се отнесат към края на X и първите десетилетия на XI в.

Рядък като вид и украса е и друг накрайник от този тип, от който е запазена само част от върха (обр. 4_{7}). По лицевата му страна в оградено от бордюр поле е представена композиция, представляваща редуване на стилизиран геометричен орнамент, наподобяващ главната буква „омега“. С тези свои белези намереният в югозападния район на Вътрешния град на Плиска екземпляр се отнася към вид G, тип XIV по схемата на Плетньов и Павлова (Плетньов, Павлова 1992, 187). Той намира сравнително малко аналогии сред археологически материали предимно на територията на днешна Североизточна България (Плетньов, Павлова 1992, 205, табл. XI_{91}), отнесени към X в.

В отделен ***четвърти тип*** могат да се обособят други четири ремъчни украси от комплекса (обр. $4_{8\text{-}11}$). Главно заради външните им белези и наличието на отвор в основата те са известни като накрайници с петлици и често се свързват с езическата култура на Първото българско царство (Станилов 2000, 175). Морфологичният им анализ дава известни основания за обособяването на два подтипа:

Подтип I включва два двустранни ремъчни края, изляти от медна сплав. Единият от тях (обр. 4_{8}) е с ажурна украса от сърцевидни фигури, „превързани“ със стилизирани растителни клонки. Той намира точни аналогии с накрайник от фонда на Варненския археологически музей (Плетньов, Павлова 1992, 196, табл. II_{14}), датиран към края на VIII -IX в.

Вторият ремъчен край от този подтип е покрит с ажурна мрежа от начупени напречни линии като част от геометричен орнамент (обр. 4_{9}). Фрагментарната му запазеност, както и липсата на точни аналогии не позволяват да се правят категорични заключения относно произхода и датировката му.

Към *подтип II* спадат други два накрайника, изработени от олово. Лицевата страна на единия (обр. 4_{10}) е покрита с често срещания орнамент „елхови клонки“ или „рибя кост“, докато при другия (обр. 4_{11}) личи релефна геометрична украса от надлъжно разположени скачени ромбове между околовръстен бордюр. Ремъчни накрайници с подобна украса са известни от селището при Голямата базилика в Плиска (Георгиев 1981, 194, обр. IV_{26}), както и в ареала на салтовската култура (Плетнева 1967, 163, рис. 44_{56}).

Начинът на украса и металът, от който са направени, предизвикват известни противоречия относно тяхното предназначение. Според някои изследователи подобни образци не са използвани като ремъчни краища, а са представлявали висулки, закрепени към хоризонталната част на колана (Плетньов 2003, 317). Фактът, че са изработени от олово, както и следите от недовършеност по някои екземпляри, са основание да се предположи, че те са били модели за изработване на калъпи за отливане на по-усъвършенствани накрайници от медна сплав и др.

Към отделен ***пети тип*** може да се отнесе един двусъставен накрайник с релефна украса (обр. 4_{12}). Изработен е от медна сплав чрез леене. Има езиковидна форма с прорез при равната основа. За закрепване на ремъка личат пет нита, три от които разположени по повърхността на напречен релефен ръб. От едната страна на накрайника е представен релефен орнамент, наподобяващ стилизирана палмета, от другата страна – украса от начупени прави линии. Подобни ремъчни краища са рядко срещани сред археологическия материал, което затруднява определянето на точната им

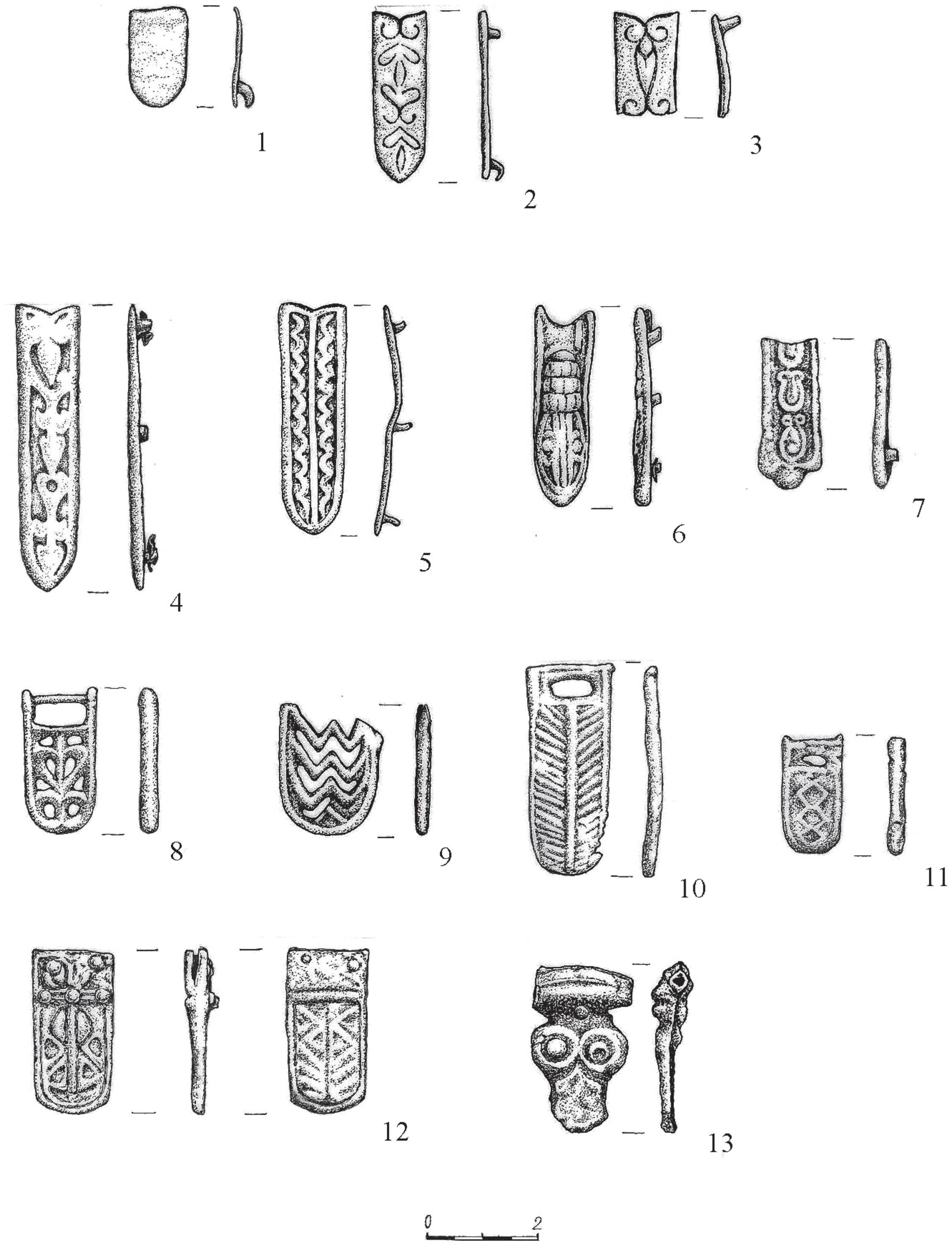

Обр. 4

датировка. Въз основа на анализа на керамичните фрагменти от яма № 19, откъдето произхожда и накрайникът, може да се допусне, че подобни образци се отнасят най-общо към X - XI в.

Сходна датировка има и ремъчният край от ***шести тип*** (обр. 4_{13}). Изработен е от олово, като формата му се различава съществено от другите образци в тази група. Има издължено тяло, разширено в средата чрез две издаващи се волути. Основата е оформена чрез правоъгълно напречно уширение, служещо за прикрепване на ремъка. По задната страна на накрайника едва забележимо личат следи от нитове. Подобни външни белези са рядко срещани в паметници от подобен тип, което не позволява категоричното определяне на техния произход и датировка. Разпространението им може условно да се отнесе към първите десетилетия на XI в.

АПЛИКАЦИИ. Представляват най-многобройната група от представените находки от комплекса в Плиска. До момента са известни 25 екземпляра, които принадлежат към седем различни типа и няколко подтипа, класифицирани въз основа на формата и орнаменталната им украса. Изработената схема се основава на вече утвърдени класификации на подобни материали (Станилов 1991, 5-70; Плетньов, Павлова 2000, 24-239; Бонев, Дончева 2011, 109-127). Поради незавършеното проучване на комплекса предложената типологизация има предварителен характер и предстои да бъде допълвана и усъвършенствана при бъдещата работа в този столичен район.

Първият тип апликации имат триъгълна форма. Включва два екземпляра (обр. $5_{1,2}$), изработени от медна сплав без допълнителна украса по гладката лицева страна. На обратната страна личат два надлъжно разположени петлика за прикрепяне. Подобни апликации не са известни сред археологическия материал от други български средновековни селища и некрополи, което затруднява определянето на тяхната датировка. Въз основа на стратиграфската им позиция може да се допусне, че те се отнасят към хронологическите рамки на X - XI в.

Към ***втория тип*** спадат образци със сърцевидна форма на тялото. Това е и най-многобройната група апликации от комплекса, което налага разграничаването според украсата им в няколко подтипа:

Подтип I е представен от две апликации с пъпка при основата и гладка лицева повърхност (обр. $5_{3,\ 4}$). По външни белези се отнасят към вид В. I. 1 по Ст. Станилов (Станилов 1991, 8, 59, табло $\mathrm{V}_{24,25}$) и към вид С, тип I1 по В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 40, 197, табл. $\mathrm{VI}_{110-117}$). Точни аналогии на тези апликации се откриват в крепостта Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967, 296, fig. 173_{8}), както и сред находките от крепостта при с. Пет могили, Шуменско (Станилов 1993а, 153, обр. 2_{7}). Обикновено се датират към IX - X в.

Подтип II включва четири апликации с релефна украса от стилизирана палмета с различен брой листа (обр. 5_{5-8}). Всички имат по една пъпка в средата на основата. Спадат към група Д на сърцевидните апликации с релефна украса по класификационната схема на Ст. Дончева (Бонев, Дончева 2011, 115) и към вид С, тип XII. 1 според В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 69-70, 224, табл. $\mathrm{XXXIII}_{575-592}$). Подобни по форма и украса апликации са широко разпространени в Преслав (Тотев 2004, 237, обр. 6_{6}; Витлянов 2007, 257, табл. $2_{4,11,14}$), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 21, табл. III_{20}), Скала (Йотов, Атанасов 1998, 108, 313, табло $\mathrm{CXIV}_{436\ 439}$). Готови образци и оловни модели се срещат и в производствените центрове при Надарево (Конаклиев 2000, 235-236, обр. 1_{4}; Конаклиев 2005, 241, табл. $\mathrm{I}_{1-3,16}$; Дончева 2010, 20-21, табло II_{40-42}) и Новосел (Бонев, Дончева 2011, 115, 283, табло $\mathrm{XLI}_{383-395}$), както и в неизвестно находище от Североизточна България (Дончева - Петкова 1992, 210-211, обр. 2). Подобни апликации се съхраняват и във фонда на Регионалния исторически музей в Шумен (Антонова 1986, 52, табл. I_{12}).

Находките от комплекса в Плиска имат важно значение за определяне на датировката на апликациите от този тип. Открити са в ясна археологическа среда заедно с три анонимни византийски фолиса, клас А2 (976 - 1030/1035), което е основание да ги отнесем към края на X и 30-те години на XI в.

Отделен ***трети тип*** са апликациите с щитовидна форма. Към него се отнасят общо 5 екземпляра, които могат да се обособят в няколко подтипа, според украсата върху лицевата повърхност:

Подтип I включва две апликации с издължена форма и умбо в средата, заобиколено от бордюр от врязани линии (обр. $5_{9,\ 10}$). Встрани по периферията им се издават по шест симетрични пъпки. Обратната им страна е пълно копие на лицевата, но в негатив. Отнасят се към към вид С, тип V. 14 по схемата на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 49, 206-207, табл. $\mathrm{XV}_{276-285}$). Намират аналогии сред материали от Преслав (Мавродинов 1959, 230-231, обр. 274_{3}; Бонев 1993, 72-73, обр. $12_{\text{а,б}}$; Витлянов 2007, 257, табл. 2_{13}), Дуранкулак (Меламед 1989, 137, табло V_{20}, 140, VIII), Стърмен (Генсель, Дымачевская, Дымачевский, Гильчерувна 1970, 238, рис. $7_{1,3}$), както и във фонда на Националния археологически музей в София (Станилов 1991, 16, табло IV$_{31}$, V$_{33-35}$). Обикновено се датират в края на IX - X в.

Към *подтип II* могат да се причислят други две апликации (обр. $5_{11,\ 12}$). За разлика от предходните имат по-широко тяло и четири пъпковидни издатъка по периферията. По лицевата страна на едната (обр. 5_{11}) чрез дълбоко врязване е оформено капковидно поле. Тези външни белези я причисляват към образците от вид С, тип V. 3 по В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 46, 203, табл. XII$_{220-222}$). Подобни ремъчни апликации са сравнително рядко срещани по българските земи. Освен от Варненския музей, няколко непубликувани такива са известни и от музея в Добрич (Плетньов, Павлова 2000, 46).

Другата апликация от този подтип (обр. 5_{12}) има същата форма, но е с украса от врязана трилистна палмета, вписана в сърцевидна рамка. Листата на палметата са остри, като страничните са извити навън. Подобни апликации са известни от крепостите при Средище, Силистренско (Атанасов 1985, 130, табл. I$_{3}$), на остров Пъкуюл луй Соаре (Diaconu 1969, 503, Abb. 1_{16}), както и от селището при Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106, табло L$_{673-674}$). Това сочи един доста стеснен ареал на тяхното разпространение предимно в района на днешна Североизточна България, където според някои автори са били и изработвани (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106).

Подтип III е представен само от един екземпляр (обр. 5_{13}). По периферията му симетрично са разположени шест издадени навън пъпки. Лицевата му страна представлява сърцевиден медальон, заобиколен с псевдоперлен ред. Във вътрешността на медальона е гравирана релефна растителна украса от т.нар. „вейки“. Тези външни белези доближават находката до подтип 2 по класификацията на Ст. Станилов (Станилов 1993, 150) и до вид С, тип XVI. 6 по В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 88). Подобни апликации се определят в научната литература като „преславски тип“ (Тотев 1986, 103) или като „профанни“ (Станилов 1993, 146). Засвидетелствани са сред археологическия материал от Преслав (Чангова 1957, 240, обр. 8_{2}; Мавродинов 1959, 230, обр. 273_{2}), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 21, табл. III$_{17,18}$), Пъкуюл луй Соаре (Diaconu, Vilceanu 1972, 155, fig. 62_{2}), както и във фондовете на Националния археологически музей (Станилов 1991, 19, 64, табло X$_{71}$) и на Варненския музей (Плетньов, Павлова 2000, 88, 203, табл. XLV$_{788-795}$). От съществено значение за изясняване на произхода им е откриването на няколко подобни оловни и бронзови модела от производствените центрове при Надарево (Конаклиев 2005, 241, табл. I$_{3}$; Дончева 2010, 20, табло I$_{15-31}$, IV$_{15-31}$) и Новосел (Бонев, Дончева 2011, 110, 275-276, табло XXXIII$_{239-240}$, табло XXXIV$_{241-249}$). Особено важна за датировката е една апликация от крепостта при с. Скала, Тервелско (Йотов, Атанасов 1998, 109, 313, табло CXIV$_{444}$), открита заедно с четири анонимни византийски фолиса клас А1 (971 - 976). Това дава основание целият подтип да бъде отнесен към края на X и началото на XI в.

Четвъртият тип апликации от комплекса имат листовидна форма. Тук се причисляват общо 3 апликации, които се отнасят към два подтипа:

Подтип I включва две апликации с релефна украса от стилизирана петлистна палмета със заоблени къси листа при основата и копиевиден среден лист (обр. $5_{14,\ 15}$). Около нея върви рамка от S-овидно извити волути. Основата и страните на апликациите са с пъпковидни издатъци. Външните им белези ги причисляват към вид С, тип XIII. 15 по класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 74) и към група Д на листовидните апликации с релефна украса според Ст. Дончева (Бонев, Дончева 2011, 117). Подобна форма и украса е масово разпространена в старобългарската металопластика през IX - XI в. – в Преслав (Тотев 2004, 237, обр. 6_{6}; Витлянов 2007, 257, табл. $2_{4,6,11,14}$), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 21, табл. III$_{20}$), Скала (Йотов, Атанасов 1998, 108, 313, табло CXIV$_{436-439)}$ и други средновековни селища. Срещат се и сред продукцията от производствените центрове при Надарево (Конаклиев 2005, 241, табл. I$_{5}$; Дончева 2010, 18, 20, табло I$_{32-37}$, IV$_{32-37}$) и Новосел (Бонев, Дончева 2011, 117, 286, табло XLIV$_{438-440}$), съхраняват се и във фонда на музея във Варна (Плетньов, Павлова 2000, 74, 227, табл. XXXVI$_{628-635}$).

Намерените в комплекса в Плиска образци от този подтип имат категорична датировка. Открити са в повърхностния слой, заедно с три анонимни фолиса от клас А2 (976 - 1030/1035),

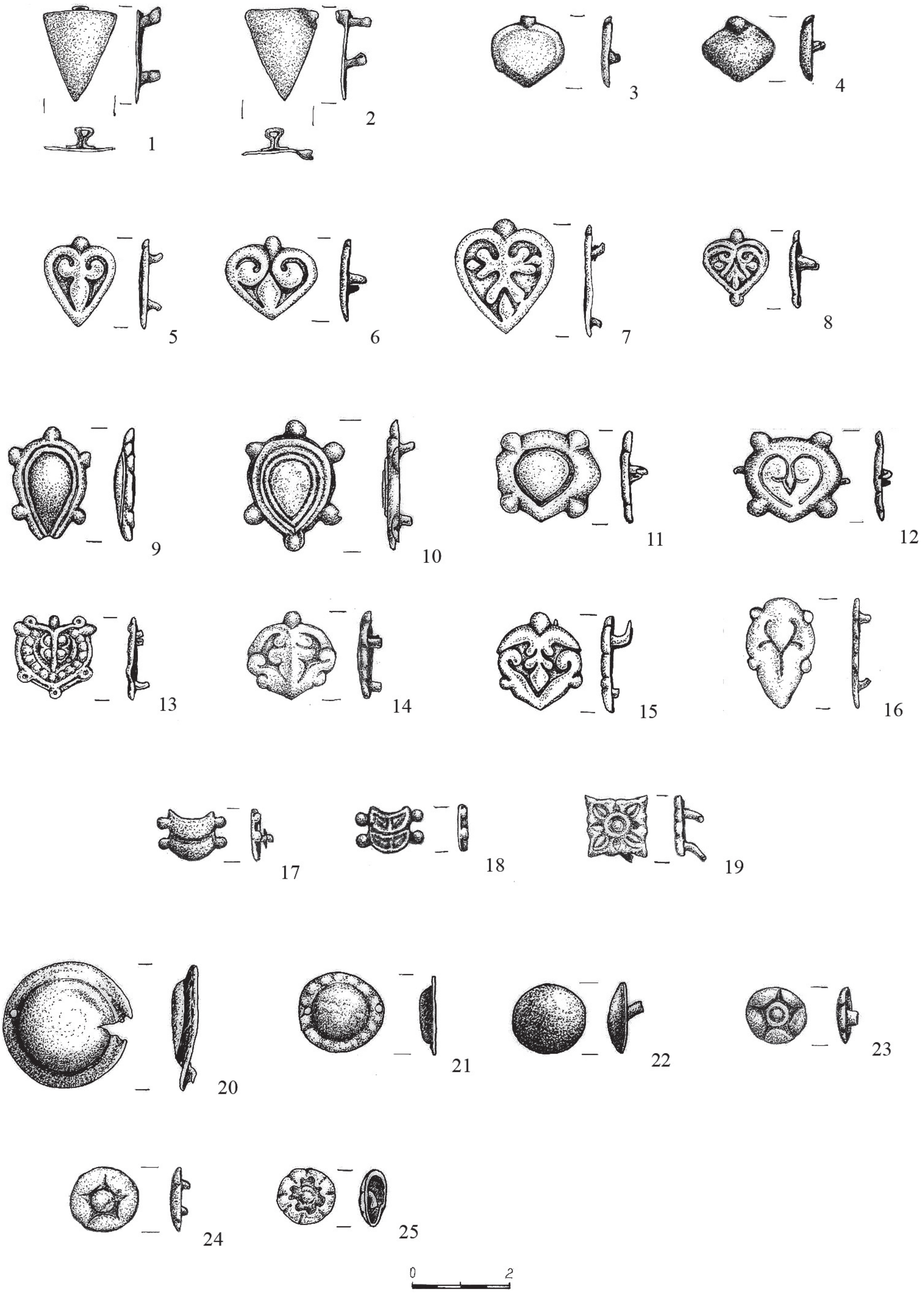
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
0
2

Обр. 5

което е основание да ги отнесем към края на X и 30-те години на XI в.

Към *подтип II* може да се причисли една апликация (обр. 5_{16}) с издължено тяло и врязана украса от „вейка“ с четири клончета върху лицевата страна. По периферията ѝ са разположени четири симетрични пъпки, издадени навън. На обратната страна са запазени два шипа за прикрепяне. Отнася се към тип B. II . 1_2 по класификацията на Ст. Станилов (Станилов 1991, 16) и към вид C, тип X. 1 според В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 60). Намира паралели с ремъчни апликации от Преслав (Станилов 1995, 115, обр. 4_{35}; Витлянов 2007, 257, табл. 2_3), Маркели (Момчилов 2007, 264, обр. 1), Скала (Йотов, Атанасов 1998, 109, 313, табло $CXIV_{447}$) и др. Обикновено се датира към X и първите десетилетия на XI в.

Петият тип апликации са известни в литературата като двойнолуновидни. Досега в комплекса са открити две такива (обр. $5_{17, 18}$). Луниците им са разделени от врязана линия, като в краищата на всяка от тях се издава по една пъпка. Лицето на първата апликация е гладко (обр. 5_{17}), докато това на втората е с врязана украса от симетрични островърхи листенца с релефен ръб между тях (обр. 5_{18}). Отделни образци със сходни външни белези произхождат от крепостта Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, табл. III_{23}), от Окорш и Малък Преславец, Силистренско, от Могила, Варненско (Станилов 1993, 152, обр. $2_{2\text{-}4}$). Срещат се и сред продукцията от производствените центрове при Надарево (Конаклиев 2005, 234, 241, табл. I_{10}; Дончева 2010, 21-22, табло $II_{67, 68}$) и Новосел, Шуменско (Бонев, Дончева 2011, 126, 291, табло XLIX_{547}). Тридесет двойнолуновидни апликации са известни от ранносредновековното селище до Дебрене, Добричко (Йотов 1993, 123, табл. III_7). Разпространението им е значително и в земите на днешна Централна Европа. Петдесет апликации са открити в гроб от некропола при Башхалом, Унгария (Йотов 1993, 123). Според Св. Плетнева този тип апликации са обединяващото звено между металопластиката на народите от източноевропейските степи и Унгария (Бокий, Плетнева 1988, 110). Ст. Станилов ги свързва с унгарската експанзия срещу Първото българско царство (Станилов 1993, 161), докато В. Йотов е категоричен в датировката им не по-късно от началото на X в. (Йотов 1993, 123).

Находките от комплекса в Плиска поставят под съмнение подобни хронологически граници. Намерени са в ясна археологическа среда във вътрешността на късна сграда II заедно с два анонимни фолиса клас A2 (976 - 1030/1035). Този факт, както и цялостната датировка на комплекса, ни дават основание да допуснем разпространението им до към края на X и първите десетилетия на XI в.

Шестият тип апликации имат четириъгълна, близка до квадрат форма. От досегашните проучвания на комплекса е намерен само един екземпляр от медна сплав (обр. 5_{19}). Лицевата повърхност е покрита с ажурна украса от осемлистна розета с бадемови листа около едро кръгче в центъра. На обратната страна личат два дълги шипа за прикрепяне. Подобни апликации са сравнително редки в репертоара на старобългарската металопластика, като обикновено се датират в X - XI в. Единични бройки са известни от състава на Преславското съкровище (Станилов 1993, 139, обр. 1_3, 140-141), сред материалите от Дворцовия център в Преслав (Станилов 1995, 120, обр. 6_{66}) и неговите околности (Антонова 1986, 51, табло 1_{10}).

Седмият тип апликации са с кръгла форма. Според външните белези и начина на прикрепяне се различават четири подтипа:

Подтип I включва две апликации (обр. $5_{20, 21}$), с изпъкнала като умбо лицева страна. По периферията имат симетрично разположени отвори за прикрепяне. Точни аналогии са известни от крепостите при Плиска (Антонова, Витлянов 1985, 69, табло IX_{44}; Димитров, 1995, 56, 61, обр. 10_5; Дончева - Петкова 1984, 188, обр. 8и), Преслав (Станилов 1995, 120, обр. 6_{77}), Ветрен (Атанасов, Йорданов 1994, 21, табл. III_{27}), Скала (Йотов, Атанасов 1998, 110, 314, табло CXV_{463}), Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967, 291, fig. 172_{19}), както и от некропола при с. Одърци (Дончева - Петкова 2005, 138, обр. 20_{376}). Авторите, които ги публикуват, са категорични, че става дума за произведения на къснономадската (печенежката) металопластика и като такива твърдо ги отнасят към първите десетилетия на XI в. (Атанасов, Йорданов 1994, 21; Йотов, Атанасов 1998, 110; Дончева - Петкова 2005, 149).

Към *подтип II* спада една апликация с гладка повърхност с шип за прикрепяне на обратната си страна (обр. 5_{22}). По външни белези се отнася към вид А, тип XI. 1 според В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 34). Подобни ремъчни украси са известни от Якимово (Милчев 1963, 35, обр. 15), Стърмен (Kurnatowska 1973, fig. 7_{9}), Надарево (Конаклиев 2005, 234, 241, табл. I_{12}; Дончева 2010, 23, табло II_{69-70}, V_{69-70}) и др. Такива се съхраняват и във фонда на Варненския археологически музей (Плетньов, Павлова 2000, 34, 194, табл. III_{45-52}).

Апликациите от *подтип III* са със сравнително малки размери и украса от звезда с пет лъча (обр. $5_{23,\,24}$). В средата имат малко кръгче с точка. Образци с подобни белези се отнасят към вид А, тип XI. 4 по класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 36) и към група А на апликациите с геометрична форма според Ст. Дончева (Бонев, Дончева 2011, 123-124). Срещат се сред материалите от Якимово (Милчев 1963, 35, обр. 15), Скала (Йотов, Атанасов 1998, 110, 314, табло CXV_{454}), Новосел (Бонев, Дончева 2011, 123, 291, табло XLVIII_{525}), Диногеция (Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967, 291, fig. 172_{25}), както и във фондовете на Националния археологически музей в София (Станилов 1991, 13, 57, табло $\text{III}_{14,15}$) и на Варненския музей (Плетньов, Павлова 2000, 36, 195, табл. IV_{65-77}). Обикновено се датират в IX - X в.

Подтип IV включва една апликация с украса от малка осемлистна розета от радиално врязани линии и кръгче в средата (обр. 5_{25}). Изработена е от медна сплав със следи от посребряване. По външни белези се отнася към вид А, тип IX. 3 според В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 2000, 35). Подобен образец с близки черти и датировка в IX - X в. е известен от Стърмен (Генсель, Дымачевская, Дымачевский, Гильчерувна 1970, 238, рис. 7_{6}). Такива кръгли апликации се съхраняват и във фондовете на Националния археологически (Станилов 1991, 14, 57, табло III_{12}), Варненския (Плетньов, Павлова 2000, 35, 195, табл. IV_{58-61}) и Шуменския музей (Антонова 1986, 53, табл. III_{9}).

Представените метални накити и коланни гарнитури от комплекса в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска имат различни стилови и технологични белези. Те принадлежат към няколко типа, формирани на базата на морфологичния им анализ. Много вероятно е голяма част от представените находки да са изработени от местни майстори в самия комплекс или в непосредствена близост до него. Доказателство за това са намерените цели и фрагментирани керамични поти за излизване на метал, както и няколкото представени по-горе оловни модели. При орнаментиката на накитите и коланните гарнитури се забелязват различни мотиви, най-вече от византийския и къснономадския стил в металопластиката. Въз основа на всички тези белези може да се твърди, че преобладаваща част от представените находки се датира от края на X в. до 60-те години на XI в. В подкрепа на подобно твърдение е и фактът, че значителен брой от представените археологически материали (39 %) са намерени в повърхностния слой или са ясно датирани чрез нумизматичен материал.

Използвана литература

Аладжов 1985: Ж. Аладжов. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска - Преслав, 4, 1985, 161-176.

Антонова 1986: В. Антонова. Старобългарски коланни украси от Окръжния исторически музей в Шумен. – Годишник на музеите от Северна България, XII, 1986, 49-54.

Антонова, Петрова 1983: В. Антонова, П. Петрова. Старобългарски некропол до гр. Смядово (Шуменски окръг). – Годишник на музеите от Северна България, IX, 1983, 1-9.

Антонова, Витлянов 1985: В. Антонова, Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена – сектор север (Археологически разкопки 1973-1975 г.). – Плиска - Преслав, 4, 1985, 44-78.

Апостолов 2009: К. Апостолов. Средновековен некропол на хълма „Сакарджа“ край гр. Омуртаг. – В: EURICA. In honorem Ludmilae Donchevae - Petkovae. София, 2009, 217-229.

Атанасов 1985: Г. Атанасов. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренско. – Добруджа, 2, 1985, 129-135.

Атанасов 1986: Г. Атанасов. Средновековни амулети от Силистра. **–** Известия на Народния музей Варна, 22 (37), 1986, 74-81.

Атанасов 1988: Г. Атанасов. Ранносредновековни оловни медальони от североизточните български земи. – Нумизматика, 2, 1988, 21-26.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – Добруджа, 8, 1991, 28-50.

Атанасов 1992: Г. Атанасов. Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, 9, 1992, 146-162.

Атанасов, Йорданов 1994: Г. Атанасов, Ив. Йорданов.

Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.

Балабанов 2000: Т. Балабанов. Некрополът при северната порта и източната крепостна стена на Плиска. – Плиска - Преслав, 8, 2000, 93-102.

Балкански 1983: Ив. Балкански. Средновековно селище и некропол при с. Татул, Кърджалийско. – Известия на музеите от Южна България, IX, 1983, 87-97.

Бокий, Плетнева 1988: Н. М. Бокий, С. А. Плетнева. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. – Советская археология, 1988, 2, 99-116.

Бонев 1993: Ст. Бонев. Архитектурен комплекс в Преслав. – Преслав, 4, 1993, 56-78.

Бонев 2009: Ст. Бонев. Амулет „печенежки“ тип – за първи път в Преслав. – Приноси към българската археология. Т. V, 2009, 178-182.

Бонев, Дончева 2011: Ст. Бонев, Ст. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. Велико Търново, 2011.

Ваклинова 1976: М. Ваклинова. Археологически материали от гр. Девин. – Родопски сборник, Т. IV, 1976, 115-128.

Витлянов 2004: Ст. Витлянов. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX - X в. София, 2004.

Витлянов 2007: Ст. Витлянов. Непубликувани коланни гарнитури от Велики Преслав. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София, 2007, 245-258.

Възарова 1976: Ж. Възарова. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI - XI в. на територията на България. София, 1976.

Генсель, Дымачевская, Дымачевский, Гильчерувна 1970: В. Генсель, У. Дымачевская, А. Дымачевский, С. Гильчерувна. Результаты польских археологических исследований в городище Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962 - 1968). – Советская археология, 1970, 3, 233-241.

Георгиев 1981: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска - Преслав, 2, 1981, 190-197.

Георгиева, Пешева 1955: С. Георгиева, Р. Пешева. Средновековен български некропол край град Ловеч и накитите намерени в него. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 511-557.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (VII - XI в.). София, 2007.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X - XI в.) – Плиска - Преслав, 7, 1995, 42-70.

Димитров 1998: Я. Димитров. Два некропола във Външния град на Плиска (края на IX - XI в.). – Трудове на Катедрите по история и богословие към Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, 2, 1998, 68-80.

Дончева 2004: Ст. Дончева. За един вид орнаментална украса в ранносредновековната българска металопластика. – Преслав, 6, 2004, 212-227.

Дончева 2007: Ст. Дончева. Медалиони от средновековна България. София, 2007.

Дончева 2010: Ст. Дончева. Метални украси от производствения център при с. Надарево, Търговищко. – Паметници, реставрация, музеи, 3-6, 2010, 16-36.

Дончева - Петкова 1984: Л. Дончева - Петкова. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. София, 1984, 181-191.

Дончева - Петкова 1992: Л. Дончева - Петкова. Два модела за коланни апликации. – Приноси към българската археология, I, 1992, 210-213.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. Т. 1. София, 1999.

Дончева - Петкова 2005: Л. Дончева-Петкова. Одърци. Некрополи от XI в. Т. 2. София, 2005.

Илиева 2007: Г. Илиева. Пръстени от Преслав с изображение на орел. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София, 2007, 362-367.

Инкова 2000: М. Инкова. Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. – Плиска - Преслав, 8, 2000, 52-73.

Йотов 1993: В. Йотов. Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 10, 1993, 123-130.

Йотов 2000: В. Йотов. Листовидни ажурни амулети от XI в. – Плиска - Преслав, 8, 2000, 242-246.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X - XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Кацарова, Хаджиангелов 2002: В. Кацарова, В. Хаджиангелов. Късноантичен и средновековен некропол край с. Копривлен. – Копривлен, Т. 1, София, 2002, 215-243.

Конаклиев 2000: А. Конаклиев. Модели за апликации от с. Надарево, Търговищко. – Плиска - Преслав, 8, 2000, 235-238.

Конаклиев 2005: А. Конаклиев. Коланни апликации от с. Надарево, Търговищко. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 230-242.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Меламед 1989: К. Меламед. Средновековните некрополи. – Дуранкулак. Т. 1. София, 1989, 111-147.

Милчев 1963: А. Милчев. Ранносредновековни български накити и кръстове от Северозападна

България. – Археология, 1963, 3, 22-37.

Момчилов 2007: Д. Момчилов. Старобългарска апликация от Маркели. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. София, 2007, 259-265.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970 - 1976). – Плиска - Преслав, 4, 1985, 132-160.

Плетнева 1967: С. Плетнева. От кочевий к городам. Моква, 1967.

Плетнева 1992: С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977 - 1980 гг.). – Плиска - Преслав, 5, 1992, 35-63.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей. – Българите в Северното Причерноморие, 6, 1997, 75-88.

Плетньов 2003: В. Плетньов. Ранносредновековни оловни ремъчни висулки с изрез във Варненския археологически музей. – Плиска - Преслав, 9, 2003, 317-323.

Плетньов 2004: В. Плетньов. Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България. – Преслав, 6, 2004, 228-240.

Плетньов, Павлова 1992: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна, 28 (43), 1992, 158-226.

Плетньов, Павлова 2000: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна, 30 - 31 (45 - 46) за 1994 - 1995, 2000, 24-239.

Станилов 1991: Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – Разкопки и проучвания, XXII, 1991, 5-70.

Станилов 1993: Ст. Станилов. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. – Преслав, 5, 1993, 138-164.

Станилов 1993а: Ст. Станилов. Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. – Плиска - Преслав, 6, 1993, 152-163.

Станилов 1995: Ст. Станилов. Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. – Плиска - Преслав, 7, 1995, 110-135.

Станилов 2000: Ст. Станилов. Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – Плиска - Преслав, 8, 2000, 172-178.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 - 9 век). София, 2006.

Станчев, Д. 1984: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол до гара Табачка. – Годишник на музеите от Северна България, X, 1984, 33-42.

Станчев, Д. 1998: Д. Станчев. Ранносредновековен некропол № 2 до с. Батин, Русенско. – Известия на Историческия музей Русе, V, 1998, 9-30.

Станчев, Д. 2005: Д. Станчев. Ранносредновековни пръстени от фонда на Исторически музей - Русе. – В: Проф. дин Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 220-229.

Станчев, Ст. 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 183-227.

Тотев 1981: Т. Тотев. Прабългарски метални амулети от Преслав. – Плиска - Преслав, 2, 1981, 182-186.

Тотев 1986: Т. Тотев. Преславското съкровище. – Известия на Народния музей Варна, 22 (37), 1986, 81-107.

Тотев 2004: Т. Тотев. Сондажни проучвания в местността Стамбол Йолу край Велики Преслав. – Плиска - Преслав, 10, 2004, 229-243.

Чангова 1957: Й. Чангова. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. – Известия на Археологическия институт, XXI, 1957, 233-291.

Чангова 1969: Й. Чангова. Гражданска постройка в м. Селище в Преслав. – Известия на Археологическия институт, XXXI, 1969, 211-230.

Чангова 1992: Й. Чангова. Перник (Крепостта Перник VIII - XIV в.). Т. 3, София, 1992.

Чангова 1993: Й. Чангова. Към проучването на старобългарската металопластика през IX - X в. – Преслав, 3, 1983, 198-203.

Шевалие, Геербрант 1996: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите. Т. 2. София, 1996.

Davidson 1952: G. Davidson. The Minor Objects. – Corinth, XII, New Jersey, 1952.

Diaconu 1969: P. Diaconu. Einige Zierrate und Zaumzeugstücke von Pacuiul lui Soare. – Dacia, XIII, 1969, 501-506.

Diaconu, Vilceanu 1972: P. Diaconu, D. Vilceanu. Păcuiul lui Soare. Četatea bizantină. I, Bucureşti, 1972.

Joret 1892: Ch. Joret. La rose dans l'antiquite et au Moyen Âge. Paris, 1892.

Kurnatowska 1973: Z. Kurnatowska. Elementy uzbrojenia I oporzadzenia jezdzeckiego z wczesnosredniowiecznego grodziska w Styrmen w Bulgarii. – Slavia Antiqua, XX, 1973, 87-124.

Mašov 1979: Sp. Mašov. La necropole medievale pres du village Gradešnica, dep. de Vraca. – Известия на Археологическия институт, XXXV, 1979, 31-47.

Ştefan, Barnea, Comşa, M., Comşa, E. 1967: Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogetia. I, Bucureşti, 1967.

КАТАЛОГ

Пръстен. Медна сплав с посребряване. Халката плоска, образувана от припоени тънки нишки. Касетата представлява осмолистна розета с пъпки в центъра, ажурна. Диам. на халката 20 мм; диам. на касетата 8 мм; кв. 96 В, дълб. 0,60 м (жилище № 2), 2006, пол. инв. № 727, обр. 1_1.

Пръстен. Медна сплав с посребряване. Силно корозирал. Халката е изработена от плоска пластина с кръгла форма. По външната повърхност украса от две припоени успоредни нишки, между които има зрънчест орнамент. Касетата е припоявана допълнително и има кръгла цилиндрична форма с изразен на места релефен ръб. Вътрешността ѝ е запълнена със зеленобял камък. Диам. на халката 21 мм; диам. на касетата 8 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 801, обр. 1_2.

Пръстен. Медна сплав. Плоска ламарина. Плочката е с издължена елипсовидна форма. Върху плочката врязано изображение на орел в хералдическа поза с глава наляво. От двете страни на плочката по халката комбинация от врязани пресичащи се прави линии. Диам. 21 мм, диам. на плочката 15 х 18 мм; кв. 90 Г, дълб. 0,40 м, 2006, пол. инв. № 787, обр. 1_3.

Пръстен. Медна сплав. Плоска ламарина. Плочката представлява разширение на халката с издължена елипсовидна форма. По нея личи гравирано схематично изображение на орел в хералдическа поза. От двете страни по халката врязани пресичащи се прави линии. Диам. 19 мм, диам. на плочката 13 х 16 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 824, обр. 1_4.

Пръстен. Сребро. Неукрасена елипсовидна плоска плочка, фланкирана със припоен зрънчест орнамент. Халката е изработена от плоска пластина с неправилна кръгла форма. Диам. 21 мм; кв. 90 Б, дълб. 0,60 м, 2006, пол. инв. № 800, обр. 1_5.

Обеца. Медна сплав. Кръжило с нанизани 3 сфери. Средната счупена, другите две смачкани. Кръгло сечение на халката. Диам. 41 мм; кв. 94 Д, дълб. 1,90 м, яма № 9, 2006, пол. инв. № 827, обр. 1_6.

Медальон. Олово. Ажурен тип. Кръгла форма. Върху лицевата страна розета от кръгла пъпка в центъра и други пет около нея, оградени с бордюр с коси насечки. Обратната страна е гладка. В горния край има удължение с ухо за окачване с диам. 1,5 мм. Диам. 28 мм, деб. 2 мм; кв. 100 В, дълб. 1,20 м, яма № 5, 2006, пол. инв. № 710, обр. 2_1.

Амулет. Медна сплав. Лят. Листовидна форма. Ажурен тип. Разделен е бил на 3 или 4 сектора. Периферията и разделителните линии са украсени с насечки. Със запазена четириъгълна халка за окачване с кръгъл отвор. Долната част е отчупена и липсва. Вис. 51 мм, ширина 42 мм, деб. 2 мм; кв. 94 Г, дълб. 0,40 м, 2006, пол. инв. № 685, обр. 2_2.

Тока. Олово. Лировидна форма с две елипсовидни рами. В краищата на носещата рама две пъпки. Езичето липсва. Дълж. 22 мм, макс. ширина 20 мм; кв. 96 Д, дълб. 0,40 м, 2006, пол. инв. № 679, обр. 3_1.

Тока. Медна сплав. Кръгло сечение. Лировидна форма с елипсовидна опорна и правоъгълна носеща рама. По опорната рама личи оформено гнездо за езика. Правоъгълната рама е отчасти счупена. Езичето липсва. Дълж. 22 мм, макс. ширина 24 мм; кв. 92 В, дълб. 0,40 м, 2006, пол. инв. № 781, обр. 3_2.

Тока. Олово. модел. Кръгло сечение. Лировидна форма с елипсовидна опорна и правоъгълна носеща рама. В задния край личат две пъпки. Недовършена. Запълнена с разлят метал. Езичето липсва. Дълж. 25 мм, макс. ширина 21 мм; кв. 88 Е, дълб. 1,60 м, яма № 19, 2008, пол. инв. № 919, обр. 3_3.

Тока. Медна сплав. Лировидна форма с елипсовидна опорна и трапецовидна носеща рама. Езичето липсва. Дълж. 29 мм, макс. ширина 23 мм; кв. 96 Д, дълб. 0,40 м, 2006, пол. инв. № 676, обр. 3_4.

Тока. Медна сплав. Лировидна форма с украса от растителни мотиви в края на опорната рама. Едностранна. Добре запазена, но липсва езичето. Дълж. 39 мм, макс. ширина 28 мм; кв. 96 Г, дълб. 0,40 м, 2005, пол. инв. № 648, обр. 3_5.

Тока. Медна сплав. Халка с кръгло сечение и издължена елипсовидна форма. Към нея е прикрепена петоъгълна плочка с кръгъл отвор за езика. Дълж. 29 мм, макс. ширина 26 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 825, обр. 3_6.

Тока. Медна сплав. Фрагмент. Плочка с четириъгълна форма, двустранно скосена при основата. Непосредствено до рамата е пробит малък отвор. Върху опаката страна в квадрат са разположени четири шипа. Дълж. на плочката 15 мм, ширина на плочката 10 мм; кв. 104 Г, дълб. 0,20 м, 2005, пол. инв. № 624, обр. 3_7.

Накрайник. Медна сплав. Фрагмент. Езиковидна форма. Гладка повърхност. От обратната страна – извито шипче. Зап. дълж. 17 мм, ширина 10 мм; кв. 94-96 Б профил, дълб. 1,20 м, 2007, пол. инв. № 844, обр. 4_1.

Накрайник. Медна сплав с позлата. Езиковидна форма, завършваща в задния край с „лястовича опашка“. По лицевата страна украса от растителни мотиви. От обратната страна – две разположени в редица шипчета, едното от които отчупено. Дълж. 30 мм, ширина 10 мм; кв. 102 Б, дълб. 0,60 м, 2004, пол. инв. № 618, обр. 4_2.

Накрайник. Медна сплав. Фрагмент. Плоска пластина, оформена при основата като „лястовича опашка“. От лицевата страна е гравиран орнамент – трилистник с четири волути. На обратната страна запазен един шип. Зап. дълж. 19 мм, ширина 16 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 763, обр. 4_3.

Накрайник. Медна сплав. Издължена езиковидна форма, завършваща в задния край с „лястовича опашка“. По лицевата страна украса от палмети, ограничена с бордюр. От обратната страна три нита, разположени в редица по дължина. Дълж. 50 мм, ширина 10 мм; кв. 88 Г, дълб. 0,60 м, (жилище № 3), 2007, пол. инв. № 751, обр. 4_4.

Накрайник. Медна сплав. Лят. Издължена езиковидна форма. Двустранно скосен в средата при основата. Лицевата страна е разделена от гладка надлъжна ивица на две симетрични полета, запълнени с по една начупена линия. По периферията тесен, гладък бордюр. На обратната страна четири шипчета – две в горния край (едното счупено), едно при върха и едно по средата. Дълж. 40 мм, ширина 12 мм; кв. 92 Д, дълб. 0,20 м, (късна сграда II), 2006, пол. инв. № 751, обр. 4_5.

Накрайник. Медна сплав. Издължена езиковидна форма, силно скосена в задния край като „лястовича опашка“. Върху лицевата страна бордюр и стилизирана изпъкнала украса. От обратната страна три нита, разположени в редица. Дълж. 35 мм, ширина 11 мм; кв. 90 Д, дълб. 0,20 м, (късна сграда III), 2006, пол. инв. № 681, обр. 4_6.

Накрайник. Медна сплав. Фрагмент. Лят. Издължена езиковидна форма с пъпка при върха. Релефен бордюр по периферията на лицевата страна. Украса от стилизиран геометричен орнамент, наподобяващ главната буква „омега“. По обратната страна е запазен един нит при върха. Зап. дълж. 26 мм, ширина 10 мм; кв. 92 Д, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 698, обр. 4_7.

Накрайник. Медна сплав. Езиковидна форма с правоъгълен отвор за окачване при основата. Двустранен. Ажурна украса от сърцевидни фигури, „превързани“ със стилизирани растителни клонки. Дълж. 25 мм, ширина 13 мм; кв. 90 Е, дълб. 0,40 м, 2007, пол. инв. № 848, обр. 4_8.

Накрайник. Медна сплав. Фрагмент. Лят. Ажурен със зигзаговиден орнамент. Зап. дълж. 23 мм, ширина 18 мм; кв. 94 Г, дълб. 0,60 м, 2006, пол. инв. № 724, обр. 4_9.

Накрайник. Висулка. Олово. Издължена езиковидна форма. При основата елипсовиден отвор. По лицевата страна украса „елхови клонки“ в позитив. Дълж. 37 мм, ширина 14 мм; кв. 88 З, дълб. 0,60 м, 2008, пол. инв. № 910, обр. 4_{10}.

Накрайник. Олово. Издължена езиковидна форма с релефен бордюр по края, излизащ над горната равна основа. От лицевата страна – релефни скачени ромбове. Обратната страна е неравна. В горния край – елипсовиден отвор. Дълж. 20 мм, ширина 10 мм; кв. 90 В, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 697, обр. 4_{11}.

Накрайник. Медна сплав. Езиковидна форма с прорез в задния край и пет нита. От едната страна релефен орнамент – чупеща палмета, от другата страна – зигзаговиден орнамент. Дълж. 28 мм, ширина 15 мм; кв. 88 Е, дълб. 1,60 м, яма № 19, 2008, пол. инв. № 920, обр. 4_{12}.

Накрайник. Заготовка. Олово. Лят. Недовършен. Неясен орнамент от две волути, комбинирани с „елхови клонки“. От обратната страна – следи от нит. Дълж. 30 мм, ширина 17 мм; кв. 86 Ж, дълб. 0,20 м, 2008, пол. инв. № 880, обр. 4_{13}.

Апликация. Медна сплав. Форма на равнобедрен триъгълник. Лицевата страна е гладка. От обратната страна две уши за прикрепяне. Дълж. 18 мм, ширина 15 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 678, обр. 5_1.

Апликация. Медна сплав. Плоска пластина с форма на равнобедрен триъгълник. На обратната страна две уши с кръгли отвори за прикрепяне. Дълж. 19 мм, ширина 15 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 802, обр. 5_2.

Апликация. Медна сплав. Сърцевидна форма с пъпка при основата. Гладко лице. Две нитчета от обратната страна. Дълж. 15 мм, ширина 15 мм; кв. 88 Г, дълб. 0,40 м, 2007, пол. инв. № 847, обр. 5_3.

Апликация. Медна сплав. Сърцевидна форма с пъпка при основата. Гладко лице с едва забележими тънки врязвания. От обратната страна – две нитчета. Дълж. 14 мм, ширина 15 мм; кв. 88 Ж, дълб. 0,60 м, 2008, пол. инв. № 869, обр. 5_4.

Апликация. Медна сплав. Сърцевидна форма с пъпка при основата. Върху лицевата част релефна трилистна палмета, оградена с бордюр. Върху обратната страна – две шипчета. Дълж. 16 мм, ширина 14 мм; кв. 94 Д, дълб. 0,80 м, 2006, пол. инв. № 740, обр. 5_5.

Апликация. Медна сплав. Лята. Сърцевидна форма с пъпка при основата. Върху лицевата страна – релефна трилистна палмета с издължен среден лист. По периферията – бордюр. На обратната страна две шипчета за прикрепяне. Дълж. 20 мм, ширина 18 мм; кв. 92 В, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 748, обр. 5_6.

Апликация. Медна сплав. Лята. Сърцевидна форма с пъпка при основата. По лицевата страна стилизирана палмета. От обратната страна – три шипчета. Дълж. 24 мм, ширина 20 мм; кв. 90 Д, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 683, обр. 5_7.

Апликация. Медна сплав. Лята. Сърцевидна форма с две пъпки – при върха и при основата. Релефен бордюр заобикаля стилизиран растителен орнамент, съставен от три сектора с пъпки и клонки. Две нитчета в широката част на обратната страна. Дълж. 17 мм, ширина 15 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 674, обр. 5_8.

Апликация. Медна сплав. Щитовидна форма с умбо, заобиколено от две врязани линии и по-широка периферия. До плочката са прикрепени пет симетрични пъпки. От обратната страна – две нитчета. Дълж. 22 мм, ширина 17 мм; кв. 90 Б, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 756, обр. 5_9.

Апликация. Медна сплав. Щитовидна форма с умбо, заобиколено от три вдълбани линии и по-широка периферия. По краищата на периферията – шест симетрично разположени пъпки. От обратната страна, която е негативно повторение на лицевата – два нита. Дълж. 28 мм, ширина 18 мм; рампа, 2005, пол. инв. № 653, обр. 5_{10}.

Апликация. Медна сплав. Лята. Щитовидна форма. По ъглите са разположени четири пъпки. Върху лицевата част е врязан щитовиден мотив, заобиколен с широка периферия. Обратната страна е негативно изображение на лицевата. На обратната страна са запазени два закривени нита. Дълж. 20 мм, ширина 18 мм; кв. 100 Г, дълб. 0,60 м, 2006, пол. инв. № 716, обр. 5_{11}.

Апликация. Медна сплав. Щитовидна форма с четири големи пъпки – по две при основата и при върха. По лицевата страна гравирана трилистна палмета с издължен среден лист. От обратната страна – две нитчета. Дълж. 19 мм, ширина 18 мм; кв. 96 Г, дълб. 0,60 м, 2005, пол. инв. № 650, обр. 5_{12}.

Апликация. Медна сплав. Лята. Щитовидна форма. По лицевата страна сърцевиден медальон, заобиколен с псевдоперлен ред. Във вътрешността на медальона гравирана релефна украса от т.нар. „вейки“. По периферията шест симетрично разположени пъпки. На обратната страна три нитчета. Дълж. 17 мм, ширина 16 мм; кв. 90 Е, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 750, обр. 5_{13}.

Апликация. Медна сплав. Листовидна форма с пъпка при основата. Във вътрешността по лицевата страна релефна петлистна палмета с издължен среден лист, фланкирана с волути. От обратната страна три нитчета. Дълж. 19 мм, ширина 18 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 830, обр. 5_{14}.

Апликация. Медна сплав. Листовидна форма. По периферията релефен бордюр с три пъпки. Във вътрешността по лицевата страна петлистна палмета с издължен среден лист, фланкирана от волути. От обратната страна три шипчета. Дълж. 18 мм, ширина 15 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 675, обр. 5_{15}.

Апликация. Медна сплав. Листовидна форма с четири пъпки по периферията, по две на дългите страни. По лицевата страна врязана украса „вейка“ с четири клончета. От обратната страна две шипчета. Дълж. 24 мм, ширина 15 мм; кв. 88 В, дълб. 0,20 м, 2007, пол. инв. № 838, обр. 5_{16}.

Апликация. Медна сплав. Плоска пластина, съставена от две гладки, съединени луници, фланкирани от по две пъпки. Нит с пластинка в центъра на обратната страна. Дълж. 10 мм, ширина 15 мм; кв. 92 Ж, дълб. 1,00 м, 2006, пол. инв. № 821, обр. 5_{17}.

Апликация. Медна сплав. Плоска пластина, съставена от две малки луници с по две пъпки отстрани. По лицевата страна врязана украса от симетрични островърхи листенца с релефен ръб между тях. Дълж. 10 мм, ширина 15 мм; кв. 92 В, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 753, обр. 5_{18}.

Апликация. Медна сплав. Квадратна форма. От лицевата страна – релефна розета. От обратната – два дълги изкривени шипа. Дълж. 12 мм, ширина 12 мм; кв. 88 Б, дълб. 0,60 м, 2008, пол. инв. № 876, обр. 5_{19}.

Апликация. Медна сплав. Кръгла форма с изпъкнала като умбо централна лицева част. В единия край малък отвор за пришиване. Диам. 26 мм; кв. 98 Д, дълб. 0,80 м, 2006, пол. инв. № 758, обр. 5_{20}.

Апликация. Медна сплав. Кръгла форма с изпъкнала като умбо централна лицева част. По оформената релефно периферия са пробити два симетрично разположени отвора за прикачване. Диам. 18 мм; рампа, 2006, пол. инв. № 820, обр. 5_{21}.

Апликация. Медна сплав. Полусферична форма. Гладко лице. Върху задната страна едно шипче. Диам. 15 мм; кв. 102 Б, дълб. 0,20 м; 2004, пол. инв. № 613, обр. 5_{22}.

Апликация. Медна сплав. Полусферична форма. Върху лицевата страна врязана украса – два концентрични кръга. Пет лъча излизат от външния кръг и достигат периферията. Върху задната страна – шипче. Диам. 12 мм; кв. 92 Д, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 745, обр. 5_{23}.

Апликация. Медна сплав. Полусферична форма. В центъра на лицевата страна кръг, от който излизат пет лъча към периферията. Две нитчета от обратната страна. Диам. 14 мм; кв. 90 Е, дълб. 0,40 м, 2007, пол. инв. № 850, обр. 5_{24}.

Апликация. Медна сплав с посребряване. Полусферична форма. Върху лицевата страна в центъра розета, заобиколена със сребърен кант. Върху обратната страна – нитче за прикрепяне. Диам. 12 мм; кв. 92 Д, дълб. 0,20 м, 2006, пол. инв. № 746, обр. 5_{25}.

METAL JEWELS AND BELT MOUNTINGS FROM THE EXCAVATIONS OF A COMPLEX IN THE SOUTHERN SECTOR ALONG THE WESTERN FORTRESS WALL IN PLISKA

Konstantin Konstantinov

(Summary)

A comparatively large group of metal jewels and belt mountings are discussed. They come from the 2004 – 2009 excavations of a complex in the southern sector along the western fortress wall in Pliska. Recently many academic studies of monographic nature have been dedicated to similar collections. The interest they provoke is due to their significance as an evidence for the development of the Medieval Bulgarian culture. The artifacts here discussed belong to a complicated stratigraphic profile of the area in front of the eastern face of the western fortress wall in Pliska.

The analysis of the collection in question gives the opportunity to trace back the development of the Old Bulgarian metal production concerning the technological features and the decoration patterns.

The group of jewels found in the southwestern sector of the Inner Town of Pliska comprises rings and earrings made mostly of metal alloy. The pieces belong to various types known also from other complexes of the Early Medieval Bulgaria.

The group of belt mountings found in the southern sector along the western fortress wall in Pliska is larger in number and consists of belt buckles, strap ends and appliqués. Most of them have been made of metal alloy as traces of gold and silver can be seen on some of pieces. Some plumb samples rarely appear as a result of production waste.

According to their shapes and decoration patterns the metal jewels and belt mountings in question belong to various types. A great number of them have been influenced by the Byzantine and Late Nomadic styles. On the grounds of their features as well as of the analysis of the pottery from the same stratigraphic layers, most of the pieces in question are dating from the late 10th – 1060ies.

МАЛЪК ПРИНОС КЪМ ПРОУЧВАНЕТО НА ХУДОЖЕСТВЕНИЯ МЕТАЛ В ПЪРВОТО ЦАРСТВО

Станислав Станилов

В публикацията си на новоразкопаната църква, означена с № 51 в Плиска, Радослав Василев представи една интересна апликация за ремък (Василев 2008, 211, обр. 12.). Открита е с металотърсач в североизточния ъгъл на притвора, където културния пласт бил разрушен, вероятно от иманяри. Авторът не коментира паметника – не го описва, не прави сравнителен анализ, само отбелязва, че би могло да произхожда от разрушен гроб, каквито много често се разполагат в тази част на старобългарските църкви.

Апликацията е показана само с фотос, без рисунка, поради което, публикацията е неизползваема, и се наложи да работя непосредствено с паметника в Националния археологически институт с музей при БАН. Има размери 25,5 х 23,5 мм, височина 7 мм (обр. 1 – 5). Уникална е в пълния смисъл на думата – подобен по форма и украса паметник до сега не е открит. Въпреки това, в морфологията и орнаментиката има нещо познато. Нейната форма принадлежи към малобройната група ранносредновековни апликации, чиито контур повтаря външния контур на орнаменталния мотив. Самият мотив представлява, на пръв поглед, седемлистна палмета, композирана от две части. Горната се състои от пет листа, страничните четири, от които, представляват само стъбълца с едри завити навън волути, средното е само пъпка или листенце, с тичинка в средата на основата. Долната част на мотива условно може да се означи пак като петлистник или петлистна палмета, съставена от две странични листа, завити три пъти във волути и между тях право дълго стъбло с малък трилистник на върха. Така трилистникът лежи върху основата на горната палмета т. е. тя, като че ли, израства зад средното му листо. Самият трилистник се състои от, право рамбовидно средно, и две странични, като че ли в профил, листа, чиято основа е отделена от средното листо с кръгчета подобни на тези в завивките на листата на горната петлистна палмета.

Апликацията е с категорично изразен релеф, твърде висок по отношение на плоскостта, която лежала на ремъка (обр. 1, 4, 5). Лята е от медна сплав, лицето е дообработвано с резец, опаката страна повтаря в негатив само общите форми на релефа (обр. 3, 5). Състав на сплавта: Cu 85.710 %; Pb 4.296 %; Fe 3.424 %; Zn 3.362 %; As 1.866 %; Sn 0.747 %; Ag 0.580 %; Ni 0.115 %. Лицето е покрито с дебела позлата, която лежи и върху високите части на релефа по гърба. По ръбовете сега тя е изпадала. Състав на позлатата: Au 85.585 %; Hg 7.946 %; Ag 2.239 %; K 2.182 %; Cu 2.048 %. Отзад – в средата и в долните вдлъбнатини на волутите – има отчетливи останки от припой, с който били свързани нитовете (шипове или петлици) за закрепване към ремъка. Състав на припоя: Sn 76.429 %; Cu 15.854 %; Pb 4.604 %; Zn 1.812 %; Au 9.986 %; Ag 0.231 %; Ni 0.083 %. По разливите няма следи от позлата, макар че в средата, между нея и припоя, има съприкосновение. Това прави много вероятно спояването да е било извършено едва след полагане на златното покритие.

Апликацията е открита, без съмнение, в културни отлагания от IX – X век, което, ако и да не определя категорично хронологическата рамка, представлява важен аргумент за нейната идентификация. Горната част от орнаменталният мотив, без да е напълно идентична, явно принадлежи към стила, означаван на немски език с термина stäbchen – ranken dekor, преведено на български като „пръчици – ластари“. Първият паметник от България в този стил, е пръстенът от Мътница (обр. 6), чиито подредени по вертикалата трилистници са същите, като горните три листа на петлистната палмета от църква № 51 от Плиска. Сходни паметници от България в същия стил и неговото развитие съм посочил при разработката на концепцията за художествения метал на бъл-

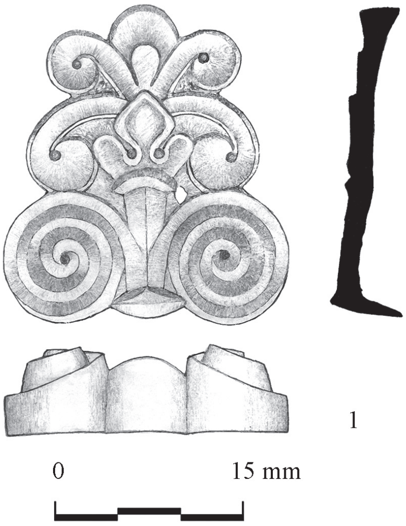

1

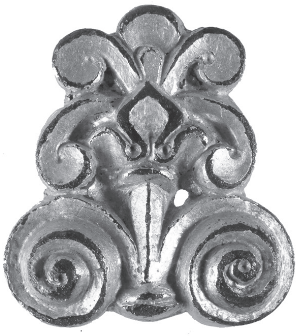

2

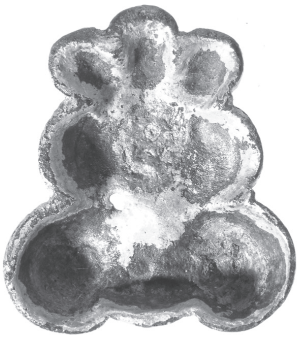

3

4

5

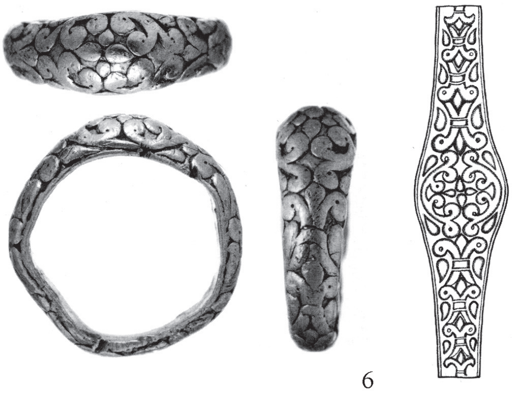

6

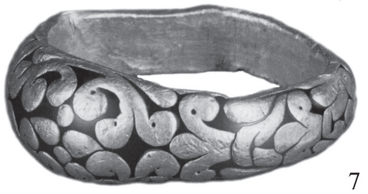

7

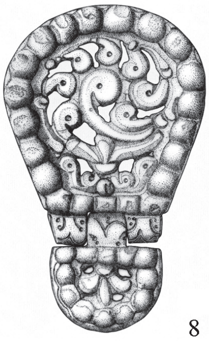

8

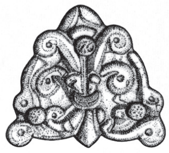

9

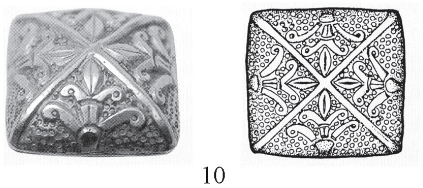

10

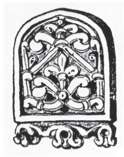

11

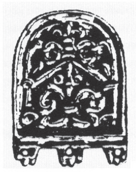

12

13

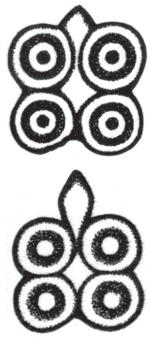

14

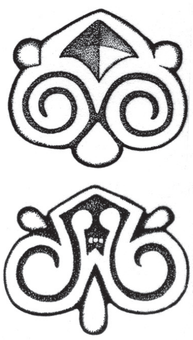

15

Обр. 1 Апликацията от църква №51 в Плиска (графика Ст. Станилов). Обр. 2-5 Апликацията от църква №51 в Плиска (фото К. Георгиев). Обр. 6 Пръстенът от Мътница (фото М. Филипов, графика Ст. Станилов). Обр. 7 Пръстенът от Мътница. Реконструкция (по Ст. Станилов). Обр. 8-9 Апликации от Хоенберг-Бозен (по Ф. Дайм). Обр. 10 Копчето от Преславското съкровище (фото М. Ваклинов, графика Ст. Станилов). Обр. 11 Накрайникът от Блатница (по Ф. Дайм). Обр. 12 Накрайникът от Блатница (по Ф. Дайм). Обр. 13 Фрагмент от орнаментален мотив от купа 14 от съкровището от Наги сент Миклош (фото Ф. Дайм). Обр. 14-15 Апликации за ремъци от IX-XI в (графика Ст. Станилов) гарите от VIII – IX в. (Станилов 2006, 190-227). Там той е идентифициран, като дело на византийското приложно изкуство от VIII век, т. е. от иконоборческия период, с еталонен паметник втората група съдове от съкровището Наги сент Миклош. Неговите деривати в паралелните на византийската култури са предмет на внимание и на други изследователи на ранното средновековие (Daim 2000, 77-204.). Коментирани са паметници, които произхождат от културната среда на Велика Моравия и аварския хаганат, с оценка за една от периферните прояви на византийската култура от VIII в. Една група гарнитури за колани в този стил са обособени с отделен титул – „Брестовац – Вайден на Зее“ (Daim 2000, 162-182). Комплектът от тока, голям и малки накрайници за колан от Брестовац (Хърватия), има най-вероятната оценка, че произхожда от гроба на български аристократ, намерил смъртта си по време на българската инвазия през IX век в зоната на Среден Дунав (Станилов 2006, 216-222). Повечето от паметниците в този стил представляват луксозни произведения на елитарни ателиета – според прецизните анализи на купа 19 от съкровището Наги сент Миклош и пръстена от Мътница, орнаменталните мотиви при едни от паметниците са на черен емайлов фон (обр.7). От реконструкциите се вижда, че те имат изключителна естетическа стойност (Станилов 2006, 194, обр. 3), следователно принадлежат към най-изисканата категория на византийския художествен метал, чиито реципиент е висшата аристокрация в самата империя и периферния „византийски свят“. В подобен стил са изработени и комплектите от гарнитури за колани (обр. 8) от типа „Хоенберг – Бозен“ (по Фалко Дайм), където има дори апликации (обр. 9) с идентични мотиви (Daim 2000, 136-159, Abb. 68,*1,2*). Тук е мястото да се отбележи, че едни от паметниците, означени от Фалко Дайм като „Брестовац – Вайден на Зее“ са декорирани и с орнамента „точка – запетая“ (на немски език „punkt – komma ornament“), но тези, означени като „Хоенберг – Бозен“, нямат такава декорация, както е на апликацията от Плиска.

Петлистна палмета (с право средно и странични, завити във волута краища, листа) има върху пирамидално – сферичното копче (обр. 10) от Преславското съкровище. Подробната корелация го свързва с орнаментиката на коланните накрайници от Блатница (Унгария) (обр. 11) и Болиеславец (Полша) (обр. 12), а в известен смисъл и с тази на купа № 14 от Наги сент Миклош (обр. 13). Моето заключение остава, че украсата на копчето е дериват на стила „пръчици – ластари“, а самото копче е датирано по-скоро в IX в. (Станилов 2006, 200-202, обр. 7). Подобна трябва да бъде и интерпретацията на мотива от плисковската апликация – приемам за коректна датировката, според археологическата среда, в IX – X в., при което петлистната палмета би трябвало да е дериват на ранните мотиви от стила „пръчици – ластари“. Доказателство за това не е само сравнителният анализ, а и коментарът на долната част от орнаменталната декорация. Листо (трилистник), между волути, би могло са се появи от един вариант на типологичния ред апликации за ремък, композирани от четири (или две) концентрични кръгчета (обр. 14) със сигурна датировка в IX – X в. Други, вече сърцевидни апликации, напомнят същия мотив с двете си двойно завити волути и разположено между тях четиригранно „листо“ или волути с една завивка в обратна посока и два края на ластар с пъпки (обр. 15). Мотивът като цяло, малко се отклонява от типичната за стила „пръчици – ластари“ характеристика – плоскостите са по-широки и, с малките кръчета в завивките на листата, напомнят стила на групата „грифони – ластари“, разположена в хронологическата рамка от края на VII до началото на VIII в. (Станилов 2006, 90-157; Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007, 1-4, 57-66, обр. 2,*12-13.*; Тонкова, Георгиева 2006, 165-166. ; Stanilov, Raschev 2011 (под печат). Освен това, тези плоскости при апликацията от Плиска са наклонени навътре, което при стила „пръчици – ластари“ не се среща и тук се оказва нов стилов белег. При петлистните палмети от копчето от Преславското съкровище и накрайника от Блатница се наблюдават, маркирани с две чертици или с кръгче, коленца при разклоненията на палметните листа. На плисковската апликация тези коленца са маркирани с релефен ръб, който имитира пръстенче. Съвсем нов и различен от другите части на мотива, е трилистникът, зад чието средно листо израства горната петлистна палмета. В този си вид, той далече напомня трилистици в хералдичната орнаментика на готическото изкуство, което, според мене, е нищо повече от случайно сходство. От друга страна подобна конфигурация имат мотиви от арабската орнаментика от IX в, макар да няма отчетлива аналогия. Най-сетне, тичинката в горното средно листо несъмнено произхожда от тичинките на венчелистния стил в украсата на византийските ръкописи от IX – X в, (Weitzmann 1935, 22-32), които са забелязани и върху паметници на художествения метал (Станилов 1998, 3-11). Това наблюдение, не само потвърждава датировката на апликацията от църква № 51, установена според археологическата среда, но и допълва горния сравнителен анализ.

Както се вижда от него, неособено значителният на пръв поглед паметник, съдържа значима информация по отношение решаването на изключително оскъдния, откъм археологически извори, проблем за приемствеността между културата на езическа и културата на християнска България. И в друг случай съм обръщал внимание, че такава приемственост се забелязва при детайлния анализ на паметници от най-профанното равнище на производство и потребление (Станилов 2006, 184-188, обр. 11, 196-198, обр. 4). Така се наблюдават две явления – прехвърляне на форми и украси от елитарно към профанно пространство и прехвърляне на същите форми и украси от един в друг етап от развитието на старобългарската култура.

Известно противоречие в горното заключение предизвиква онази част от морфологичната характеристика, която касае височината (дебелината) на апликацията, а също и прикрепването на нитовете с припой. Силно изпъкнали гарнитури за ремък, чиито нитове са споени допълнително с натрупване на мек припой в основата, се разпространяват на Долния Дунав предимно в края на X – първата половина на XI век (Димитров 1995, 49, 50, 61, обр.10,*1*) и това поставя под известно съмнение определената по-горе хронологична рамка IX – X в. Но успоредно с това наблюдение може паралелно да се приведе и друго – едни от споменатите по-горе гарнитури за колани от групата Хоенберг – Бозен също са „високи“, т. е. изпъкнали спрямо линията на ремъка, на който са монтирани (Daim 2000, 136-159, Abb. 62-67). Така хронологическата рамка на апликацията от църква № 51 в Плиска, зависи в много отношения от нови паметници и свързаните с тях нови наблюдения.

Използвана литература

Атанасов, Венелинова, Стойчев 2007: Г. Атанасов, Св. Венелинова, Ст. Стойчев. Ранносредновековен некропол в Шумен (квартал Дивдядово). Археология 2007, 1-4, 57-66, обр. 2, *12-13. /* G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stojchev. An Early Medieval Graveyard in the Divdyadovo Quarter of Shumen. (NE Bulgaria). Archaeologia Bulgarica, XII, 2008, 2, 59-80.

Василев 2008: Р. Василев. Църква № 51 в югоизточния ъгъл на външния град на Плиска. – В: Християнската култура на Средновековна България. Велико Търново 2008, 195-212.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X – XI в). – Плиска – Преслав 7, 1995, 42-70.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав VII – IX в. Опит за емпирично изследване. София, 2006 / St. Stanilov. Die Metallkunst des Bulgarenkhanats der Donau 7. – 9. Jh. Versuch einer empirischen Untersuchung. Sofia, 2006.

Станилов 1998: Ст. Станилов. Венчелистният стил в художествения метал на Първото българско царство. – Проблеми на изкуството, 4, 1998, 3-11.

Тонкова, Георгиева 2006: М. Тонкова, В. Георгиева. Ямно светилище от късножелязната епоха и ранносредновековен езически гроб в центъра на с. Гледачево, обект „Двора“, община Раднево. – Археологически открития и разкопки през 2005, София, 2006, 164-166.

Daim 2000: F. Daim. „Byzantinische“ Gürtelgarnituren des 8 Jahrhunderts. – In: F. Daim. Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monografien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 77-204.

St. Stanilov, R. Raschev 2011: St. Stanilov und R. Raschev. Denkmäler aus dem Komplex Vrap – Erseke in Bulgarien. Mainz, 2011 (unter dem Drück).

K. Weitzmann 1935: K. Weitzmann. Die byzantinische Buchmalerei aus 9 und 10 Jahrhunderts. Berlin, 1935.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ART METAL IN THE FIRST KINGDOM

Stanislav Stanilov

(summary)

The author discusses an appliqué for a strap found during excavations of Church N 51 in the Outer Town of Pliska. It has been cast in bronze further processed by means of a chisel and deeply gold plated. On its back side there are traces of soldering three rivets to fix it to the strap, as the solder does not bear traces of gold. The piece has been worked out in high relief; its outer contour repeats the contour of the ornamental decoration.

The pattern is composed of two elements: the upper one presents a five-leaf palmette and the lower one – two volutes with a stem rising between them terminating in a trefoil (a palmette). The five-leaf palmette follows the style of *wands – sprouts* as its etalon is to be found in the second group of vessels in the Nagyszentmiklós Treasure dating from the 8th – 9th c. The style of two groups of belt sets is also similar defined by Falko Daim as groups of *Blatnitsa – Weiden am See* and *Hohenberg – Bozen*. The appliqué in question bears a style – technological feature relating it to the ornamentation of the belt mountings of the group of *Vrap - Velino* – the scrolls of the sprouts – leaves of circles made by means of auger. Both lower volutes remind the patterns on the Old Bulgarian mountings from the 9th – 10th c. Furthermore, the upper leaf of the five-leaf palmette contains also a stamen appearing only in the petalous style of the Byzantine ornamentation from the 9th – 10th c. The most probable date of the piece in question is the second half or late 9th c. as it does not contradict its stratigraphic characteristic as well.

The author considers the appliqué represents a comparatively later derivate of the *wands – sprouts* style from the 8th – 9th c. in a combination with the palmette style of the belt sets widespread in the 9th – 10th c. thus coming as an obvious evidence of continuity between the cultures of pagan and Christian Bulgaria. At the end of the work he notes that the upper chronological frame of the piece might be expanded to the first half of the 11th c. for a certain similarity of its morphology and technology with the belt sets spread along the Lower Danube in the post-old-Bulgarian period.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ПРЪСТЕНИ ОТ ФОНДА НА РИМ – ШУМЕН

Тихомир Тихов

Предмет на настоящото съобщение са три ранносредновековни пръстена, които за жалост не са от теренни археологически проучвания и нямат точни стратиграфски данни. През 2000 – 2005 г. в Средновековният фонд на РИМ – Шумен постъпиха различни предмети, сред които и три пръстена. Те са от различен метал, съответно: *1) Сребърен пръстен от Плиска, Външен град; 2) Бронзов пръстен от Разградско; 3) Оловен пръстен (модел) от с. Риш, Шуменско.* Техниката на изработка, украсата и типологическото определяне на тези накити предизвикват научен интерес и заслужават специално внимание, предвид на по-ранната им дата сред останалите паметници старобългарската металопластика от VII – XI в.[1]

Накитите от момента на своето появяване откликват на развитието и модните тенденции на всяка една епоха. Пръстените са сред най-често използваните предмети в старобългарската култура. При тези паметници нерядко динамичните модни тенденции се отразяват по-отчетливо в декорацията на плочката, предвид по-бавните промени във формата им във времето (Григоров 2007, 46-47).

Първият пръстен е сребърен,[2] с отворена (леко деформирана под натиск) халка и елипсовидната плочка. Украсата е врязана и представлява кръстовидна композиция от релефно очертан в контур флорално третиран кръст, с разцъфнали в краищата рамена. Вертикалното рамо е със завити навън волутообразни краища от палметни листа, а хоризонталното е със симетрични повлеци от бръшлянови листа. Кръгов орнамент, разположен в средикръстието, центрира композицията. Фонът в междурамията и встрани от кръста е пунциран, с точковидни орнаменти (ситни кръгчета), нанесени чрез замба. Изобразителното поле на плочката е окантено с релефно изпъкнала ивица. Технологията на изработка е чрез отливане, след което са изсечени плочката и халката по контурите им, изтънени чрез допълнително коване (обр. 1 1-2).

В морфологично и технологично отношение пръстенът притежава белези, които го свързват с цяла група подобни предмети, които са: 1) Тънка пластина от мед, бронз или др. метал, от която едновременно са изрязани халката и плочката; 2) Елипсовидната или ромбовидна плочка с врязана, по рядко с релефна щампована украса; 3) Незатворена халка.

Подобни пръстени са известни в Подунавието (от Унгария до делтата), главно в България и Румъния. Тези паметници на ранносредновековната металопластиката са в научен оборот сравнително отдавна и привличат вниманието на редица автори. На гробни находки от Долен Дунав се спират Ст. Станчев (Станчев, Иванов 1958, 13, табл. XIII – 42$_{7;}$ Станчев 1960, 54), Уве Фидлер и Р. Рашев (Fiedler 1992, 181-182, Abb. 40; Рашев 1997, 180-185). Пръстените с отворена халка са били предмет на изследване и от други автори (подробен историографски обзор у: Станилов 2000, 300-306; Григоров 2007, 49-52, обр. 57-59). При публикацията и коментара на пръстенът от Върбяне Р. Рашев групира пръстените с отворена халка на малки и големи според размера на плочката, при което тенденцията на датиране пръстените с малка плочка е в IX – началото на X в. (Рашев 1997, 181, 180-185). В подкрепа на това той привежда примери с гробните находки

---

[1] Благодаря на доц. д-р С. Дончева за насоките и съдействието при коментара на предметите и на Б. Христов при подготовката на рисунките. Фотоснимки – И. Иванов, РИМ – Шумен.

[2] РИМ – Шумен, Средновековен фонд – инв. № 24477, постъпи в музея за откупуване заедно с други предмети през 2005 г., а според приносителя им тяхното местонахождение е в чертите на Външния град на Плиска. Размери: диам. на плочката – 1,5 см; диам. На кръжилото – 2,5/1,8 см; деб. – 0,1 см.

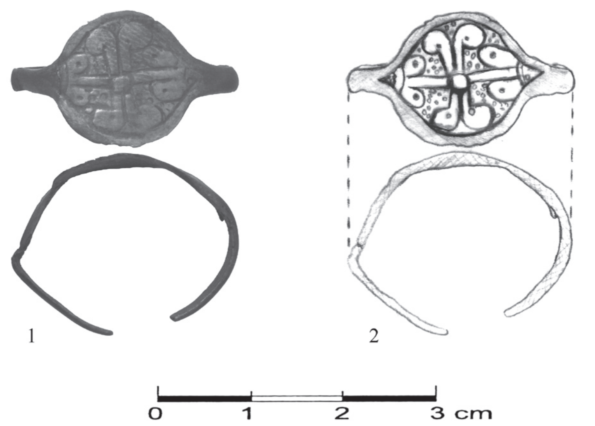

Обр. 1. Сребърен пръстен от Плиска, Външен град: 1. Фотография (И. Иванов, РИМ – Шумен); 2. Рисунка орнамента на плочката и халката (Т. Тихов)

от Изворул, Обършия Ноуа, Бдинци, Преслав – 2 (Рашев 1997, 181). Предвид и на по-новите публикации могат да се прибавят и тези от Одърци и Окорш (Дончева – Петкова, Нинов, Парушев 1999, 161, табло XLVII-XLVIII/612; Станилов 2000, 301-302, обр. 1/10-11; Инкова 2007, 224-225). За по-ранната датировка на пръстените с големи плочки, а именно в VIII – средата на IX в., свидетелства пръстенът от гроб № 42 в Нови пазар (с украса "птиче око" в погребение с трупоизгаряне), пръстенът от Върбяне, Плиска – некропола при Голяма базилика (третия пръстен), Султана и др. (Рашев 1997, 181, пос. лит., 185, обр. 1 а-в; Георгиев 1993, 32-34, обр. 30$_{\text{а–в}}$, пос. лит.), а и тези от Видин ("птиче око"), Престовац и Мировци, макар и като случайни находки (Рашев 1997, 181, пос. лит.). Според Р. Рашев най-характерното за тях е силно издължената и конкавна плочка с размери от 24 x 16 мм (Мировци) до 36 x 23 мм (Върбяне) (Рашев 1997, 181).

Наблюденията на други автори сочат, че по-големите плочки са разположени винаги перпендикулярно на халката, докато при по-малките е обратното – халката съвпада с надлъжната им ос (Инкова 2007, 225). С този морфологичен белег се свързва пръстенът от НИМ (обр. 4. *4*), който разширява долната хронологическа граница на пръстените с по-голяма плочка (Инкова 2007, 233,обр. 1$_1$).

Незатворените халки правят пръстените универсални за всяка възраст. Някои автори приемат тази морфологична особеност, като белег за култово – обредно предназначение, което се съгласува с техните изображения (Станчев, Иванов 1958, 102; Георгиев 1993, 33, обр. 30$_{\text{а–в}}$).

Както бе посочено, декорацията на плочката може да се тълкува като кръстообразен растителен мотив. Напречното рамо на т. нар. разцъфнал кръст завършва в двата си края със сърцевиден орнамент (бръшлянови листа) с гънки, които са маркирани посредством точки т. е. краищата на напречното рамо на кръста са оформени като "кръгови листа" с точки в средата. Този декоративен мотив наречен "пръчици – ластари" е елемент, който е характерен за художествения стил на късноаварската и старобългарска металопластика от VIII – първата половина на IX в. и група съдове от Над Сент Миклошкото съкровище (Станилов 2000, 305, вж. бел. 40, 41 там пос. лит.; Инкова 2007, 226, обр. 2$_{5\text{-}8,}$ патера №15, тас № 21, тас № 20; Ваклинов, Ваклинова 1983, 68-69, № 30, 76-77, № 20, 86-87, № 42) (обр. 4 *11-14*). Подобен в стилистично отношение е и пръстенът от Върбяне (Рашев 1997, 181, 185 – обр. 1.1 а-в) (обр. 4. *5*).

Според П. Георгиев към този тип могат да се отнесат първата група пръстени от селището при Голямата базилика, Плиска (Георгиев 1993, 33, 31, обр. 29 а-в) (обр. 4. *7-9*). Съчетанието на стилизиран растителен мотив от една страна и разцъфнал кръст от друга, според него може да се приеме като "двузначно" стилизиране на изображението – явление, характерно за салтовския кръг от паметници на металопластиката.

Разглеждания тук сребърен пръстен не се вписва в този художествен кръг, въпреки някои формални белези. Пръстените от тънки медни пластини с незатворена халка, която се разширява постепенно, оформяйки елипсовидна плочка, върху която са гравирани изображения, не са познати в ареала на Салтовската култура. Към втората група пръстени с отворена халка от селището при Голямата базилика са отнесени екземплярите с гравирани или щамповани върху плочката изображения на кръст, който е съставен от пет релефни пъпки (Георгиев 1993, 33). Тази група пръстени ще бъде разгледана при коментара на третия оловен пръстен от с. Риш, Шуменско.

Подобни пръстени с изобразени кръстове с раздвоени краища на раменете има открити и в некрополите Обършия – Ноуа и Истрия, където се датират в VIII в. Тези примери сочат, че кръстовидните изображения, които се срещат

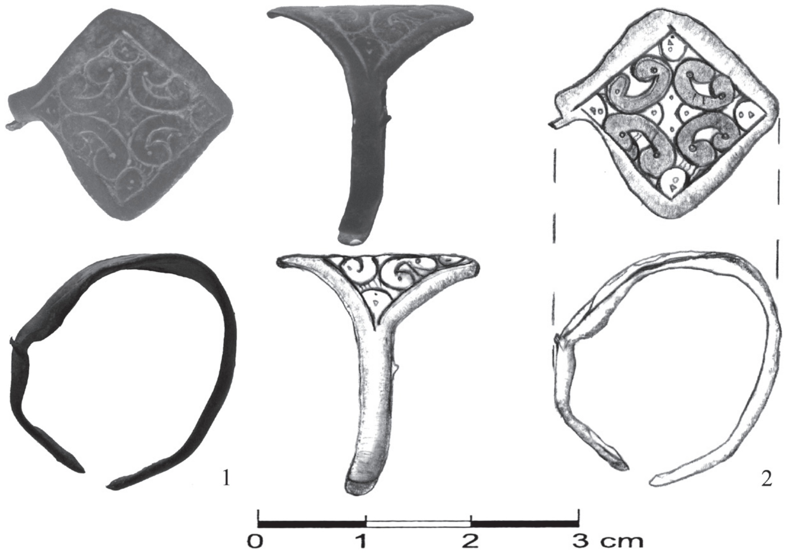

Обр. 2. Бронзов пръстен от Разградско: 1. Фотография (И. Иванов, РИМ – Шумен); 2. Рисунка на орнамента на плочката и халката (Т. Тихов; Б. Христов)

върху пръстени с незатворени краища на халката, имат римо – византийски произход и са разпространени главно сред новопокръстените народи от IV в. нататък, като у нас се явяват в периода VIII – X в. (Георгиев 1993, 33).

Според някои автори тези пръстени се срещат главно по Долния и Среден Дунав и по Адриатическото крайбрежие, Южното Предкарпатие и в Гърция, което насочва към византийския им произход. Свидетелство, че са продукт на византийски ателиета или са произведени под влияние на византийската ювелирна традиция е пръстенът с отворена халка от Изворе – Бахна, датиран в VIII – IX в. (Георгиев 1993, 32-33; Mitrea 1979, 30, 2, 145-162. fig. 3/7). Тезата за византийския произход се поддържа и от други автори, които привеждат примери от некропола при Скалистое и според данни от писмените извори, обвързват появата на пръстените с отворена халка и кръстовиден знак на Долния Дунав с преселването в началото на IX в. на пленено християнско население от Тракия (Григоров 2007, 52, 66, 48-50; Инкова 2007, 224-225, пос. лит., бел. 14).

Пръстени с отворена халка се срещат и в късноаварски некрополи от VIII в., появили се на Средния Дунав в края на втората третина на IX в. (Инкова 2007, 225, цит. лит.; Szőke 1992, 869-871, 886-887, Abb. 1).

У нас те се откриват главно в двуобредните езически некрополи, както и в тези от периода непосредствено след покръстването (Георгиев 1993, 32-33; Григоров 2007, 66). Освен от некрополи те произхождат и от селища в Североизточна България, като Плиска, Калугерица, Ветрен, Преслав (християнски гроб), Равна, Одърци, и се датират в границите на IX – Хв. (Георгиев 1993, 32, пос. лит.).

Извън ареала на старобългарската култура те са познати от находки в Панония от предаварско време, в некропол от VIII в. край Истрия на Адриатика, а също и в Молдавия (VIII – IX в.) (Георгиев 1993, 32-33, пос. лит.). В древноруските центрове, пръстените от този тип се датират след средата на X в., като са чести находки в центровете разположени по трасето на известния път "из варяг в греки" (Георгиев 1993, 33, пос. лит.).

Според въведената неотдавна типология на металните накити от Средновековна България, коментирания пръстен от Плиска се отнася към *тип II. 1-3* по формата на плочката и елементи от декорацията (Григоров 2007, 49-52, 188-189, тип II. 1-3, обр. 58-59)**,** но най-близък е до *тип II. 2-3* (Григоров 2007, 189, обр. 59, тип II. $2_{1-3,}$ 3_{7-8}) (обр.4.*3,6; 7-10*).

Уникалният характер на пръстена, подобно на тези от *Тип II. 3* (Султана, Окорш, района на Плиска[3] – Върбяне) предполага производство на място, "а ювелирите са комбинирали идеи от византийския и аварски художествен метал" (Григоров 2007, 52). Сред многобройните пръстени от Султана има и един, който е с растителен мотив (обр. 4. *3*), третиран аналогично в художествен

---

[3] Подобен пръстен е открит в археологическия комплекс при южния сектор на Западната крепостна стена в Плиска, информация на проф. Л. Дончева – Петкова за която й благодаря.

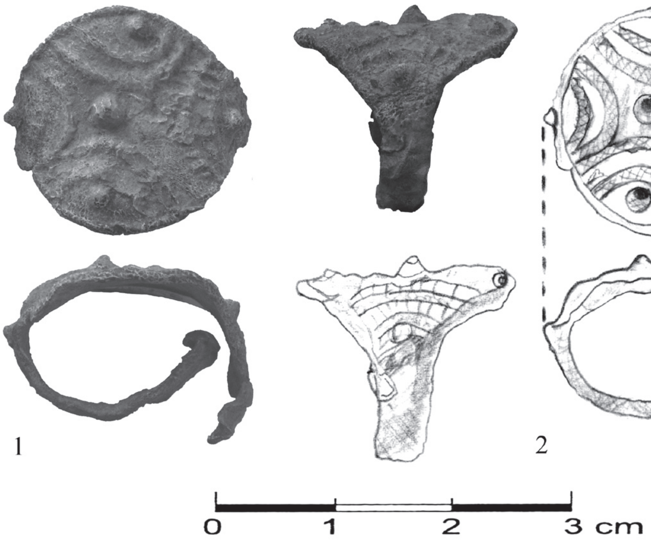

Обр. 3. Оловен пръстен (модел) от с. Риш, Шуменско: 1. Фотография (И. Иванов, РИМ – Шумен); 2. Рисунка на орнамента на плочката и халката (Т. Тихов)

стил “точка – запетая“ на сребърния пръстен от Плиска. По стилистика пръстенът от гроб № 83 от Султана (Григоров 2007, 50, 189, обр. 59, тип II.3$_{7;}$ Станилов 2000, 301, обр. 2$_{3,}$ 303; Mitrea 1988, 128, pl. 5$_{14}$; 133, pl. 10-83$_{2}$), както и пръстенът от НИМ[4] (обр. 4. *4*), се доближават до стилистиката на метала от византийския художествен кръг от VII – VIII в. (Инкова 2007, 225-226; 233 обр. 1$_{1}$). Към този стил, по всяка вероятност, може да се причисли и коментирания пръстен, но датиран в по-широки граници края на VIII – средата и втората половина на IX в.

Освен декорацията, типологичен белег за сходство е и елипсовидната плочка на пръстена от Плиска, която макар и с по-малки размери от тези на пръстена в НИМ, е също с пунциран фон. Друг типологичен белег е контурирането на изобразителното поле с врязана линия, подобно на пръстените от селището при Голямата базилика в Плиска (Георгиев 1993, 31, обр. 29 $_{\text{а–в,}}$ обр. 30 $_{\text{б, в}}$; Станилов 2000, 301, обр. 1$_{4\text{-}6,\ 8\text{-}9}$; Григоров 2007, 189, обр. 59 тип II. 2 $_{1\text{-}3}$.) (обр. 4. *7-9*).

Други автори разделят в две основни групи пръстените с отворена халка съответно – *със знаци* и *с орнамент*. Последната група с орнамент формално се разграничава в две подгрупи: 1) *пръстени с геометрична* и 2) *пръстени с растителна* украса (Станилов 2000, 305, пос. лит.). Към първата се отнасят най-различните варианти на кръста, чиято поява се извежда от ранновизантийската религиозна символика (Георгиев 1993, 33-34). Разглежданият пръстен отнасяме условно към втората група, макар и по формални белези може да се отнесе и към първата. Декорацията на пръстена, подобно на пръстените от селището при Голямата базилика на Плиска, един от Дворците, Калугерица, Окорш и Ветрен “тиражират форми от ранновизантийската християнска емблематика в езическата обстановка на българския духовен живот през VIII – IX в.“(Станилов 2000, 303). С. Станилов давайки за пример Коринт, където се появяват едва през IX – X век, пръстените от ламарина с отворена халка не са характерни за византийската култура през този период. Орнаментиката на разгледаните от него пет пръстена той извежда от Втория аварски хаганат, но като накит счита, че те са без аналогии сред старобългарската металопластика, а имитират луксозни пръстени подобно на пръстена от Видин (Станилов 2000, 303; Инкова 2007, 225, бел. 18; Станчев, Иванов 1958, 102, обр. 28).

Коментираният пръстен се причислява към групата от вече известните шест пръстена *с растителна украса* – един от Плиска – обект 31 (обр.4. *10*), три от селището при Голямата базилика и един от некропола Султана в Румъния (Станилов 2000, 303, обр. 1. *4-6*, обр. 2. *3*, вж. бел. 35-37) и наскоро публикувания и посочен като аналог пръстен от фонда на НИМ – София (Инкова 2007, 224-239, обр. 1$_{1}$) (обр. 4 *4*).

Наблюденията на тази типологична група от пръстени (обр.4) насочват според мен към извода, че пръстенът от Върбяне не бива да се изолира в отделен типологичен ред, а да се причисли към посочената група. Още повече, че пръстенът от Върбяне е декориран с гладки “кръгови листа“

---

[4] НИМ инв. № 43 793.

изпъкващи на пунциран фон (т. нар. “пясъчни зрънца“), с което се доближава по декорация до пръстена от Плиска. Листата от изобразителното поле на пръстена от Върбяне оформят четири сърцевидни мотива, подобно на пръстена от Плиска, но при него сърцевидните мотиви са два и по рисунък са бръшлянови листа. По-далечни аналогии могат да се направят и с пръстена от Мътница (Станилов 1992, 233-242; Станилов 2006, 190-228) (обр. 4.*6.*) по някои детайли от орнамента, включващ “пръчици – ластари“ и “привързани палмети“. С представените в това съобщение два пръстена групата на публикуваните пръстени *с растителна украса* става общо десет броя (обр. 4). Напълно сигурен съм, че с това тя не се изчерпва и този типологичен ред от паметници, които безспорно са в неразривна стилова и морфологична връзка помежду си, ще продължи да се допълва с нови находки.

Наблюдението върху орнаменталната декорация от ранното средновековие показва, че върху плочката на сребърният пръстен са изобразени палметни листа, а кръгчетата във волутни завивки се свързват с т. нар. “ластари от кръгови листа“, които са характерни за металопластиката на Втория аварски хаганат (VII – IX в.) (Станилов 2000, 305, обр. 1 $_{4\text{-}6}$, вж. бел. 40). Някои стилови аналогии се откриват и върху апликации и накрайници от гробната находка Хоенберг, датирани във втората половина на VIII в. (Инкова 2007, 226, обр. 2$_4$; Daim 2000, S. 136-154, Abb. 62-70, 72).

Пръстените с отворени халки от езическите некрополи в България нямат ясно изразена стилистика, както и по форма, така и по украса. За разлика от тях твърде многобройните пръстени от старобългарските езически некрополи на север от р. Дунав имат тиражирана форма и украса, подобни се откриват и в България, но извън такива некрополи (Станилов 2000, 305). Авторът смята, че това показва разпространението им през християнският период след 864 – 865 г. т. е. от третата третина на IX в. насетне (Станилов 2000, 305). Изложените тук наблюдения върху цялостната композиция на коментирания пръстен и приведените аналогии прецизират горната граница на тази хронологическа рамка, главно предвид на по-малките размери на плочката.

Необходимо е да се вземе под внимание също и метала от който е направен пръстена, а именно сребро както и по специфичната символика на украсата. Въз основа на това може да се предположи, че пръстените са били изработвани за специални случаи, предимно за високопоставени личности. Малките размери на пръстена предполагат носенето му като накит от жена или дете. Съчетаването на елементи от два художествени стила – “кръгови листа“ (аварски) и “пръчици – ластари“ (византийски) е показателно за измененията, настъпващи в културата на ранносредновековна България на прага на прехода от езичество към християнство. То е свидетелство за добре овладения от старобългарския майстор художествен репертоар от втората половина на VIII – началото на IX в.

Вторият пръстен е изработен от медна сплав – бронз.[5] Той е с ромбовидна плочка релефно декорирана със стилизирана флорална композиция от симетрично разположени палметни листа. Изобразителното поле е обрамчено с релефна ивица повтаряща формата на плочката, халката е отворена и леко деформирана (обр. 2 *1-2*).

Следвайки посочената по-горе класификация, този пръстен се отнася към *тип II. 2 – 3,* а по формата на плочката към *тип II. 1 и 5* (Григоров 2007, 189, обр. 59 – тип II. 2$_{1\text{-}3}$, обр. 59 – тип II.3$_{4\text{-}8}$; 188, обр. 58 – тип II. 1$_{5\text{-}8}$; 189, обр. 59 тип II. 5 $_{13\text{-}14}$). По стилови и морфологични белези той е аналогичен на сребърния пръстен от Плиска и също се отнася към групата на пръстените с отворена халка и растителна украса. (обр. 4). Въпреки че, този пръстен се различава по формата на плочката и някои декоративни стилови белези от останалите пръстени от посочената група, това не е основание да не бъде причислен към нея.

По своята флорална композиция пръстенът се доближава до орнаменталните мотиви свързани с формиране на повлека с “кръгови листа“ с точки в средата (Станилов 2000, 305, пос. лит.; Станилов 2006, 190-228). Орнаментът му съчетава белезите и на друг византийски стил означаван като “пункт – кома – орнамент“ и с това се доближава до пръстена от гроб № 83 от Султана, Румъния и до украсата на група съдове от Над сент Миклош, декорирани във византийския стил “пръчици – ластари“ (Инко-

---

[5] РИМ – Шумен, Средновековен фонд – инв. № 22741. Размери: плочка – 2,0 см; диам. на кръжилото – 2,0/1,8 см; деб. – 0,1 см.

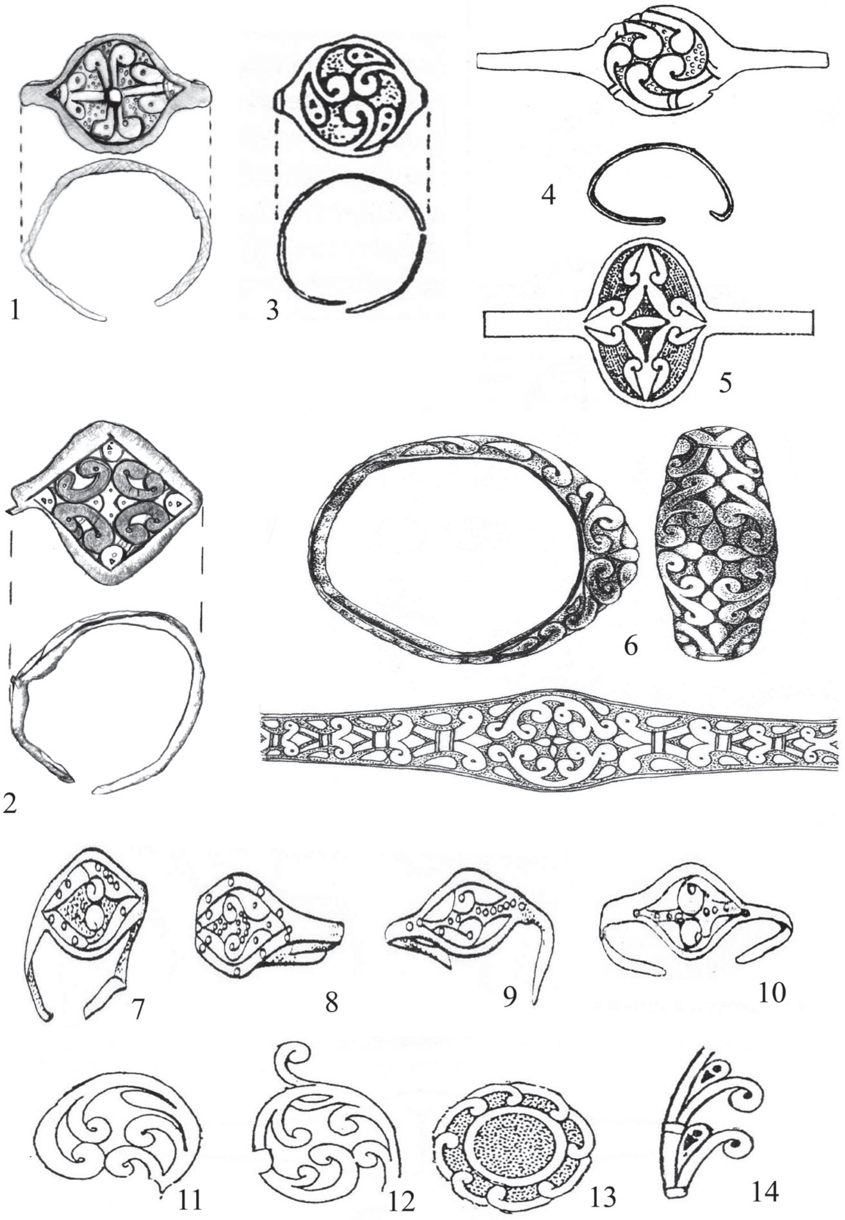

Обр. 4. Пръстени с отворена халка и растителна украса – типологичен ред: 1. Плиска, Външен град; 2. Разградско; 3. Султана, гроб № 83 (по Б. Митреа 1988); 4. НИМ – София (по М. Инкова 2007); 5. Върбяне (по Р. Рашев 1997); 6. Мътница (по С. Станилов 1992); 7-9. Плиска (по Георгиев 1993); 10. Плиска, обект 31 (по Михайлов, Милчев 1959); 11-14. Детайли от украсата на съдове от съкровището от Над сент Миклош (по М. Инкова 2007, рис. J. Arneth); 11-12. Патера № 15. 13. Тас № 21. 14. Тас № 20

ва 2007, 226, обр. 2$_{8}$, тас № 20; Ваклинов, Ваклинова 1983, 76-77, аналогии с № 20; 68-69, № 30, 86-87, № 42; Станилов 2006, 190-228, 278-309) (обр. 4 *11-14*). Далечни аналогии се откриват и с мотиви по коланни накрайници и токи от Станица Романовская, Чир юрт, Вихарьова, Вознесенка, Врап, Чуринская (Южен Урал) (Станилов 2006, 126, обр. 17; 90-157). Доближава се и до паметници с орнаментални мотиви – розети от четири листа (пъпки), като тези от Келегей, Велино, Ерсеке, Мътница, Томиз, Малая Перешчепина (Станилов 2006, 133, обр. 19; 90-157). Близък е и със стила на привързаните палмети "Михелсдорф – Скалистое"(Станилов 2006, 162-166,обр. 2-4).

Морфологичните и стилистични особености, както и декорацията, предполагат използване на аналогиите, които бяха приведени при коментара на пръстена от Плиска. Представеният паметник е уникален по своя характер – до момента не са известни негови преки аналогии. По всяка вероятност, пръстенът е реплика на оригинален предмет, който е бил произведен в местно ателие, работещо по византийски образец, но не трябва да се изключва и възможността да е внесен от Византия. Предвид на представените аналогии, датировката на пръстена би трябвало да се отнесе към края на VIII – първата половина на IX в.

Третият пръстен е оловен и представлява изработен чрез отливане модел[6] (обр. 3 1 – 2). Има елипсовидна плочка с релефна украса от пет пъпки включени в полудъги. Цялата композиция оформя т. нар. Андреевски кръст (Влайков 2003, 113, фиг. 28). Халката е отворена с деформирана кръгла форма (част от нея липсва). Следите от леярски шев по халката и нейното извиване във форма подходяща за нахлузване, предполага използването му като накит, а не само като модел за отливка. Необходимо е и да се вземе под внимание и символиката на метала – олово, от който е изработен предмета. В библейския текст оловото е еднозначен символ на греха – предвид относителната тежест на този метал, както и лесната му топимост, тълкувани като невъзможност да устои на пречистващата роля на Божия огън, за разлика от златото и среброто. От друга страна оловото има качеството на защитен символ, като се вярва, че предпазва от магии, болести и зли сили т. е. е апотропей (Влайков 2003, 171; Шевалие, Гееербрант 2000, 130; Бидерман 2003, 294). Изследванията през последните години сочат, че може да се предположи съществуването на специализирани производствени центрове (комплекси от работилници) за производство на оловни предмети при всяко по-голямо населено място. Те обаче са били разположени на различни места от другите центрове за производство на изделия от цветни метали (Дончева 2007, 69-70, пос. лит.; Бонев, Дончева 2011).

Този тип пръстен е близък до втората група пръстени от ранносредновековното селище при Голямата базилика в Плиска и отнесени към втората група – с гравирани или щамповани изображения на кръст (Георгиев 1993, 33, обр. 30 $_{а,\ б}$). Аналогичен пръстен е известен и от манастира в м. Кирика при с. Калугерица, Шуменско (Фехер 1936, 143, обр. 191 *14*). Тези пръстени имат аналогии от Молдавия, Коринт, Пастирското градище, както и с пандантив от некропола от Обършия – Ноуа, медальон от Преслав (Георгиев 1993, 33-34, пос. лит.). Подобни пръстени с изобразени кръстове, които обаче са с раздвоени краища на раменете, виждаме и в некропола Обършия – Ноуа, а също и от Истрия, където се датират от VIII в. (Георгиев 1993, 33, пос. лит.). Вече бе посочено, че различните кръстовидни изображения, които се срещат върху пръстени с незатворени краища на халката, имат римо – византийски произход и се датират от IV в. насетне, като у нас се явяват в периода VIII – X в. (Георгиев 1993, 33, пос. лит.). Според приетата класификация, пръстенът от Риш се отнася към *тип II. 6* (Григоров 2007, 189, обр. 59 – тип II. $6_{15\text{-}16}$).

Могат да се направят аналогии и с други паметници на старобългарската металопластика, като например оловните медалиони с изображение на *Андреевски кръст и гама кръст от дъги*, открити при археологически разкопки и датирани в края на IX – първата половина на X в. (Дончева 2007, 30 – 33; каталог № 130-139, аналогии с “гамадиони“ 228 – табло LXVI F III $_{9\text{-}12\,;}$ каталог № 137-138, тип FIII, 9-12; с “Андреевски кръст“, каталог № 130-132, тип E; 216, табло LIV – тип E). Сред тях един медалион[7] е близък аналог по украса с коментирания пръстен (Дончева 2007, 130, тип E (2) – медалиони с изображение на χ – кръст или “Андреевски кръст“). С оглед на това, датировката на оловния пръстен от Риш е от втората половина на IX в. до първата половина на X век. Друг показател е и декорацията на пръстена, която съчетава два символа – слънчевия диск и кръста (Влайков 2003, 111-115). Оловният пръстен, както и привлечените като негови аналогии медалиони с изображения – от двойния кръст (съставен от равнораменен кръст и гръцката буква “Х“ или “Г“) до древното езическо слънчево колело (интерпретирано от християните като Христов монограм), свидетелстват за синкретизма във вярванията на българите през ранното средновековие, който се е съхранил и до наши дни като неделима съставна част от нашата душевност (Дончева 2007, 54-55 и сл., пос. лит.).

Що се отнася до местонамирането на паметника, може да се предположи, че пръстенът произхожда от античната и средновековна крепост при с. Риш обитавана през IV – V в. и IX – X в., която се намира западно от връх Маненица, над долината на Боаз дере и вляво от шосето Риш – Карнобат[8].

---

[6] РИМ – Шумен, Средновековен фонд – инв. № 24429, постъпи в музея за откупуване заедно и с други предмети през 2005 г. Местонамирането на пръстена се определя от приносителя му в землището на с. Риш, община Смядово, Шуменско. Размери: диам. – 2,3 см; диам. на плочката – 2,0 см; деб. – 0,2 см.

[7] РИМ – Шумен, Средновековен фонд – инв. № 24161.

[8] Крепостта е регистрирана под кат. № 928 в: Материали 1995, 270, пос. литература.

Представените паметници на старобългарската металопластика от VIII – X в. са уникални. Това се подразбира и от липсата на точни аналогии в богатия художествен репертоар на старобългарските майстори – ювелири, съчетали синкретизма на различните художествени стилове на епохата при тези предмети на дребната пластика. Свързването на пръстените с отворена халка от Плиска и Разградско с групата пръстени с растителна украса в един типологичен ред е важна предпоставка за бъдещи проучвания в тази насока.

Използвана литература

Бидерман 2003: Х. Бидерман. Речник на символите. София, 2003.

Бонев, Дончева 2011: С. Бонев, С. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал при с. Новосел, Шуменско. Велико Търново, 2011.

Ваклинов, Ваклинова 1983: С. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Над сент Миклош. София, 1983.

Влайков 2003: С. Влайков. Книга на символите. Велико Търново, 2003.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България VII – XI в. – В: Дисертации 1, том 1, София, 2007.

Дончева 2007: С. Дончева. Медалиони от Средновековна България. Велико Търново, 2007.

Дончева – Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство. 1, София, 1999.

Инкова 2007: М. Инкова. Ранносредновековни накити от НИМ. – В: Сб. В чест на проф. Рашо Рашев "Изследвания по българска средновековна археология", Велико Търново, 2007, 224–239.

Михайлов, Милчев 1959: С. Михайлов, А. Милчев. Разкопки в Плиска през 1955 г. – Известия на Археологическия институт, XXII, 1959, 263-290.

Материали 1995: Материали за картата на Средновековната българска държава (територията на днешна североизточна България). – Плиска – Преслав, 7, 1995, 155-332.

Рашев 1997: Р. Рашев. Пръстенът от Върбяне. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 180-185.

Станилов 1993: С. Станилов. Към въпроса за пръстена от Мътница. – Годишник на Народния археологически музей, VIII, 1992, 233-242.

Станилов 2000: С. Станилов. Старобългарски пръстени с отворена халка. – Годишник на Департамент Археология – НБУ/АИМ, IV – V, 2000, 300–306.

Станилов 2006: Ст. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 – 9 век). Опит за емпирично изследване. София, 2006.

Станчев 1960: С. Станчев. Материали от Дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 23-65.

Станчев, Иванов 1958: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.

Фехер 1936: Г. Фехер. Разкопки в м. Кирека над с. Калугерица. – Мадара, т. II, 1936, 106-154.

Шевалие, Геербрант 2000: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите, т. 2, София, 2000.

Daim 2000: F. Daim. "Bizantinishe" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – In: F. Daim (Hrsg.), Die Awaren am Rand der byzantinishen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarvhäologie 7. Innsbruck 2000, 77-204.

Fiedler 1992: U. Fiedler. Sjudien zu Gräberfeldern des 6 bis 9 Jahrhundert an der Unteren Donau. Teil 1-2. Universitätforshungen zur prähistorischen Arheologie 11. Bonn, 1992.

Mitrea 1979: I. Mitrea. Imfluente bizantine în cultura materială şi spirituală din regiunea subcarpatică a Moldovei în secolele VI – IX. – Studii şi cercetâri de istorie veche şi archeology, 1979, 30, 2, 145-162.

Mitrea 1988: I. Mitrea. La necropole birituelle de Sultana. Rezultats et problemes. – Dacia, XXXII, 1988, 91-140.

Szőke 1992: B. Szőke. Die Beziehunden zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9 Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schumuck). – Daim. F. (Hrsg.), Awarenforschungen, II. Wien, 1992, 869-871, 886-887, Abb. 1.

EARLY MEDIEVAL FINGER RINGS FROM THE DEPOT OF REGIONAL MUSEUM OF HISTORY – SHUMEN

Tihomir Tihov

(summary)

The work presents three Early Medieval rings. Unfortunately, they do not come from archaeological research and do not have any exact stratigraphic data. In the course of 2000 – 2005 various artifacts entered the Medieval depot of the RMH – Shumen, the three rings made of different metals among them: 1). Silver ring from Pliska, Outer Town. Date 8th – second half of the 9th c.; 2). Bronze ring from Razgrad region. Date 8th – first half of the 9th c.; and 3). Lead ring (a model) from Rish village, Shumen region. Date second half of the 9th – first half of the 10th c. Their production technique, decoration and typological affiliation provoke academic interest and are worthy of a special attention having in mind their earlier date among the other pieces of the Old Bulgarian metalwork from the 7th – 11th c.

The combination of two artistic styles as *round leaves* (Avarian) and *wands – sprouts* (Byzantine) on both first rings comes to be indicative of the circumstances on the verge of the transition from heathendom to Christianity. It well shows the Old Bulgarian artisan mastered the artistic repertoire of the second half of 8th – early 9th c. The attachment of the rings with open loop from Pliska and Razgrad area, and the group of rings with floral decoration to the same typological order is a significant precondition for future research along these lines.

ПРЕДПАЗИТЕЛ НА МЕЧ ОТ ПЛИСКА

Валери Йотов

През 2005 г. в настлана с тухли яма, заедно с предмети от желязо, мед, бронз, кост и стъкло, общо 25 бр., в Плиска е открит интересен бронзов предмет (обр. 1 1, 2). Направен е чрез отливане. Представлява осмоъгълна втулка отгоре, която се разширява и продължава с извити надолу рамена. Долната част завършва с елипсовидна в сечение втулка. Размери: височина – 67 мм, ширина 64 мм.

Проучвателят П. Георгиев[1] вече публикува бронзов калъп за производство на арабски монетовидни знаци (брактеат или имитация на динар, дирхем или фелс), който е открит в същата яма. Времето на укриването, според Георгиев, е първата половина на XI в. и е свързано най-вероятно с първите нападения (30 – 40 г. на XI в.) на печенегите на юг от р. Дунав (Георгиев 2008, 353–364).

Формата и основните характеристики на предмета „втулка – рамена – втулка“, както и сравняването с подобни паметници, позволяват определянето му като предпазител на ръкохватка на меч. За времето на българското средновековие са ми известни няколко такива предпазителя: от Плиска (обр. 2) (Станчев 1955, 207, рис. 24), от крепостта на дунавския остров Păcuiul lui Soare (обр. 3) (Diaconu 1972, 137, Pl. XX: 11), от района на с. Галово (меч и предпазител), в насипа на Островския окоп (обр. 4) (Николов 1962, 36, обр. 9) и един с неизвестно местонамиране в Североизточна България (обр. 5) (Йотов 2004, 40, кат. № 429, обр. 12: 429, табло XXIX).

В статия посветена на византийското и арабско оръжие и екипировка, известният английски изследовател на средновековно въоръжение и снаряжение D. Nicolle специално се спира на няколко подобни предпазители на мечове. Едни от тях той нарича втулчати или с яка – „*the sleeve or collar extending beneath*“, а други, с форма на буквата „D“ – „*the D-shaped sword – guard*“. Припомняйки мнението на Ada Bruhn Hoffmeyer, че много от бойните техники с меч (сабя) идват в Европа от ислямския свят (Hoffmeyer 1961, 43), D. Nicolle заключава, че навярно някои от включените в тези две групи предпазители на мечове са създадени в съседните на Византийската империя арабски земи (Nicolle 1991, 305–306).

В каталога към цитираната статия, а също и в друга статия D. Nicolle включва един предпазител на меч (обр. 6), който е като плисковския. Произхожда от Централна Арабия (Сирия ?), и по-конкретно – пътната станция al-Rabadhah (Nicolle 1991, 312, fig. 3-a; Nicolle 2002, 164, kat. No 38). Предпазителят е бронзов[2], както е посочено в едно популярно списание на руски език (Фарисы 2002, 9). D. Nicolle датира предпазителя от пътната станция al-Rabadhah в VIII – IX в., каквато е и датировката в руското списание. С голямо основание може да се допусне, че предпазителят от Плиска и този от пътната станция al-Rabadhah са лети в направени от една и съща матрица калъпи.

Еднакъв на разглеждания предпазител от Плиска и на този от al-Rabadhah е открит през 1905 г. в югозападната част на акропола на Херсонес Таврически, сега в експозицията на музея (обр. 7) (Йотов 2009, 251–261, рис. 1). Също е бронзов, горната част е счупена. В музейния картон е записана и датировка на предпазителя в X в.

Така, сравнявайки разглеждания паметник от Плиска, засега имаме два еднакви предпазителя. Датировката на предпазителите от al-Rabadhah

---

[1] Благодаря на колегата Павел Георгиев, който вече няколко пъти ми предоставя възможността да публикувам паметници, които са открити на археологически обекти, на които той е ръководител.

[2] Според D. Nicolle е железен, но английският автор греши.

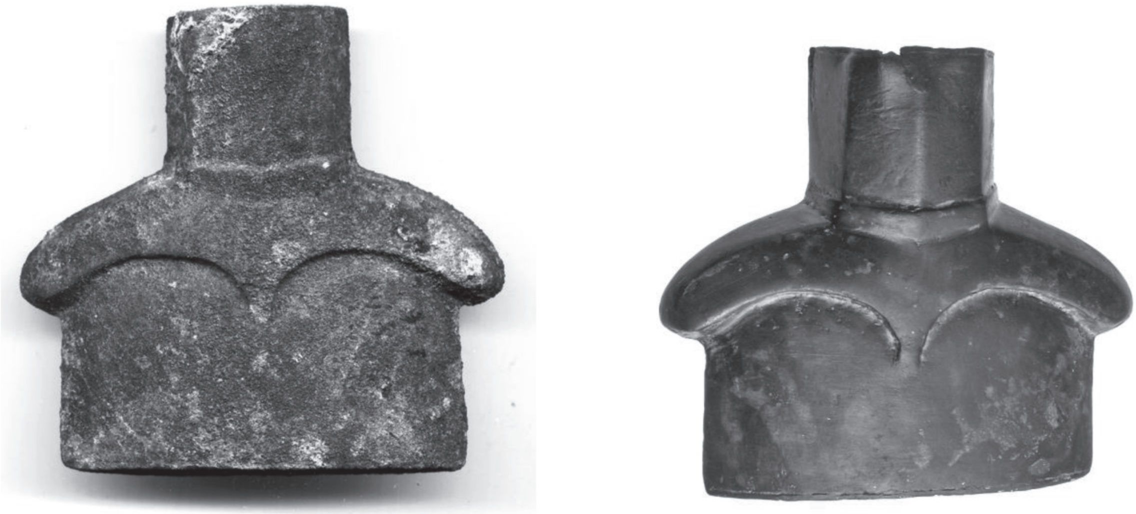

Обр. 1. Предпазител на меч от Плиска (преди и след реставрация)

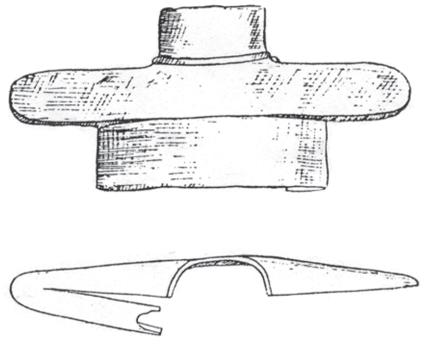

Обр. 2. Предпазител на меч от Плиска (открит в 1948 г.)

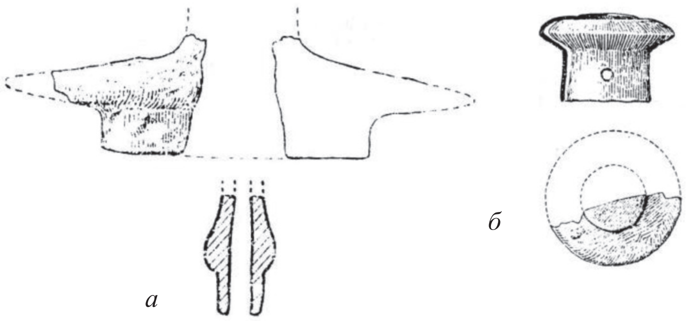

Обр. 3 а, б. Предпазител на меч от крепостта на дунавския остров Păcuiul lui Soare

и от Херсонес Таврически кореспондира с датата, която дава и откривателя на предпазителя от Плиска П. Георгиев – началото на XI в. Развитото от D. Nicolle мнение за влиянието, което е оказвал арабския военен опит върху Империята (виж още: Fehér 2001, 157–164), косвено се подкрепя от намерения в Плиска, заедно с предпазителя на меч, бронзов калъп за производство на арабски монетовидни знаци.

От многото художествени паралели на подобни предпазители на мечове у D. Nicolle ще посоча по-близките като форма, макар и те да са доста стилизирани. Имам предвид мечът в ръката на библейския воин Голиат (обр. 8) на каменния релеф в екстериора на арменската църква "Светия кръст" (915-921), езерото Ван, Турция (P. Donadebian 1987, 379, fig. 251; D. Nicolle 1991, fig. 30), два меча (обр. 9) при една неидентифицирана фигура от Kitab al Kawakib al Sufar с датировка 1009 г. (Abbasid Iraq или Fatimid Egipt – D. Nicolle 1991, fig. 46) и мечовете (обр. 10) в три сцени от едно Коптско Евангелие от Dumyat, Египет с датировка 1179/80 г. (D. Nicolle 1991, fig. 48: a-c)

Трите еднакви паметника – от Плиска, от пътната станция al-Rabadhah и от Херсонес Таврически позволяват определянето на **един тип предпазители на мечове**, които без съмнение са били изработвани и разпространени във Византийската империя или нейните съседи – арабите. Тъкмо откриването на предпазителя от Плиска помага за по-точна датировка, а именно втората половина на X – началото на XI в. Така определеният тип предпазители липсва в известните ми „типологични“ схеми на византийски мечове – на A. B. Hoffmeyer 1966, fig. 16) и на T. Dawson (обр. 12) – по изображения от средновековни ръкописи, стенописи в църкви, каменни и костени релефи (Dawson 2007, 28). Малка прилика има в тип 2 по типологията на T. Dawson.

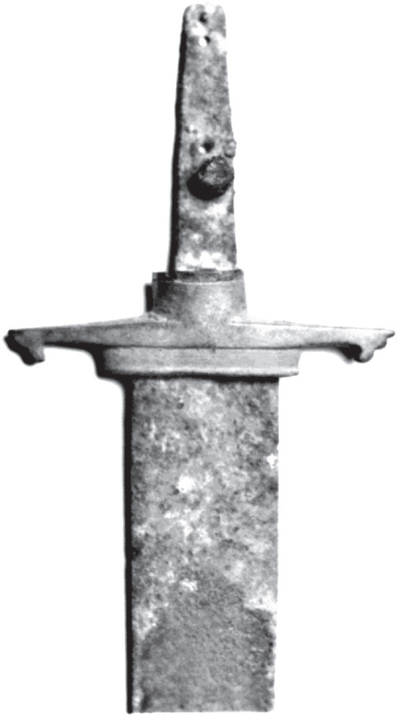

Обр. 4. Меч от района на с. Галово в насипа на Островския окоп

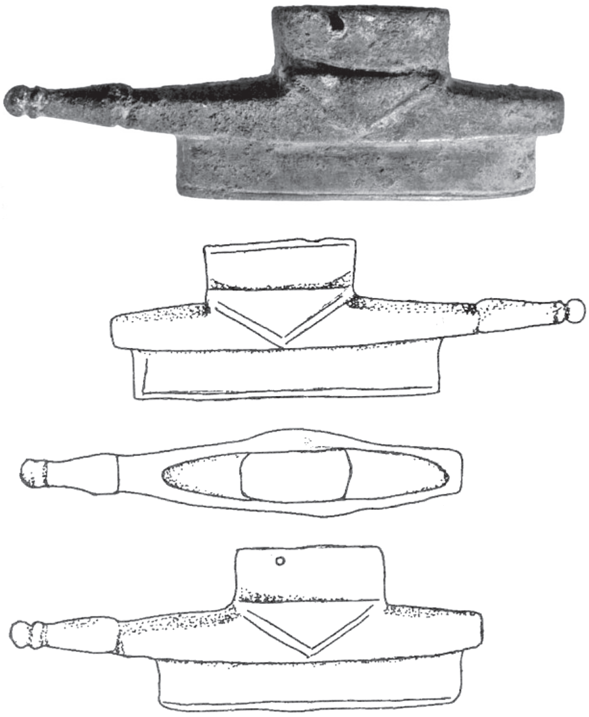

Обр. 5. Предпазител на меч с неизвестно местонамиране в Североизточна България (снимка и рисунка)

По повод споменатите опити за типологии ще припомня мнението на T. Kolias, който отбелязва, че „... *въпреки устойчивостта на материала за изработка на мечовете, не са известни екземпляри, които с основание да бъдат представени за византийски мечове*“ (Kolias 1988, 134). Главната причина е фактът, че воините-християни са погребвани без инвентар. Тъкмо в съседните на империята територии, обаче се откриват добре датирани артефакти. Неслучайно, единствените по-цялостни опити за групиране (не и систематизиране) на византийски по произход мечове са от територията на Средния Дунав – на É. Garam (Garam 1991, 129–166) и L. Simon за VII в. (Simon 1991, 263–346) и на Kiss за VII – началото на XI в. (Kiss 1997, 199–201, 205–207, Abb. 6–7).

В периода, към който се отнасят предпазителя на меч от Плиска и неговите паралели (X – XI в.) засега са публикувани само 3 меча: от Kunágota, комитат Chongrad, от Sfintu Gheorge (Sepsiszentgyörgy) – Eprestető (A. Kiss 1997, 199–201, 205–207, Abb. 6–7) и от Текија, Дунавски кључ, Източна Сърбия (Janković 1983, 58, Pl. IV: 1).

Мечът ог Kunágota

От тези находки безспорна е само датировката на меча от Kunagota (обр. 13) в средата на на X в. (Yotov 2012, 219–226, figs 1-3; Yotov 2014, 123–130, figs 1-2).

Мечът от Sfintu Gheorge

Z. **Székely, който първи публикува меча от** Sfintu Gheorge (Sepsiszentgyörgy) – Eprestető **го датира в V – VII в. (**Székely 1945**, 61–64), но** A. Kiss, **не особено аргументирано** отнася меча към края на X – средата на XI в. и го свързва с унгарците. В предпазлив, но според мен по-коректен анализ си позволих да посоча, че меча от Sfintu Gheorge е „византийски“, но е открит в прабългарски некропол от „Трансилванската“ група (т. нар. култура Бландиана – А; етноса „секели“ и пр.) и следва да се датира във втората половина на IX – началото на X в. (Yotov 2011-b, 36–37, fig. 1).

Мечът от Текија

Въз основа на местонамирането му в средновековния слой на обекта, M. Janković датира меча от Текија, най-общо в X – XI в. (Janković 1983,

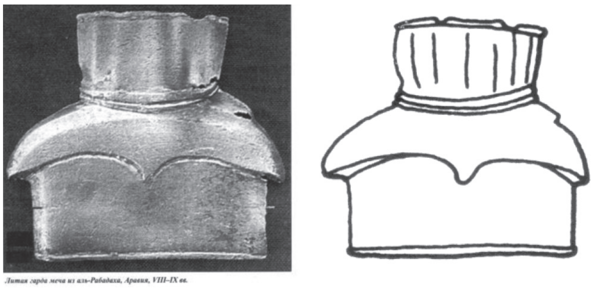
Литая гарда меча из аль-Рабадаха, Аравия, VIII–IX вв.

Обр. 6. Предпазител на меч от пътната станция al-Rabadhah, Сирия

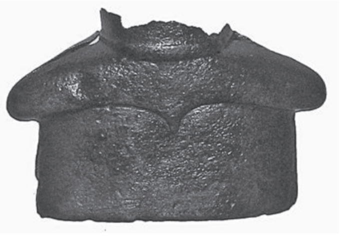

Обр. 7. Предпазител на меч от югозападната част на акропола на Херсонес Таврически

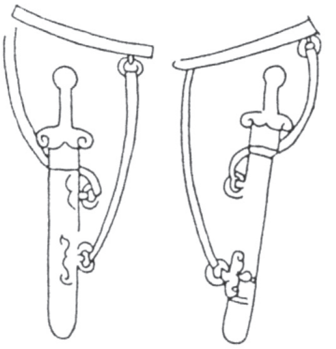

Обр. 9. Рисунки на мечове – неидентифицирана фигура от Kitab al Kawakib al Sufar (Abbasid Iraq или Fatimid Egipt)

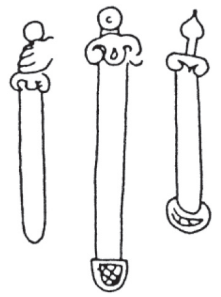

Обр. 10. Рисунки на мечове – Коптско Евангелие от Dumyat, Египет

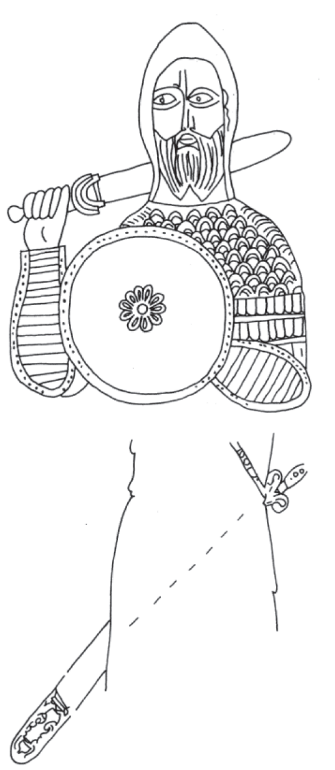

Обр. 8. Обр. 8. Голиат – каменен релеф в екстериора на арменската църква „Светия кръст“

58). Големият познавач на средновековните мечове Z. Vinski посочи от своя страна, че мечът от Текия е или къснокаролингски или византийски (Vinski 1983, 45, N 25, Tab. VI: 1).

Като изключим някои много добре запазени паметници (Vagalinski 1998, 96–106), на находките на византийско оръжие от България не е обърнато специално внимание, но вече имах възможност да посоча, че за някои паметници следва да се търси тъкмо византийски произход или да бъдат свързани с военната култура на

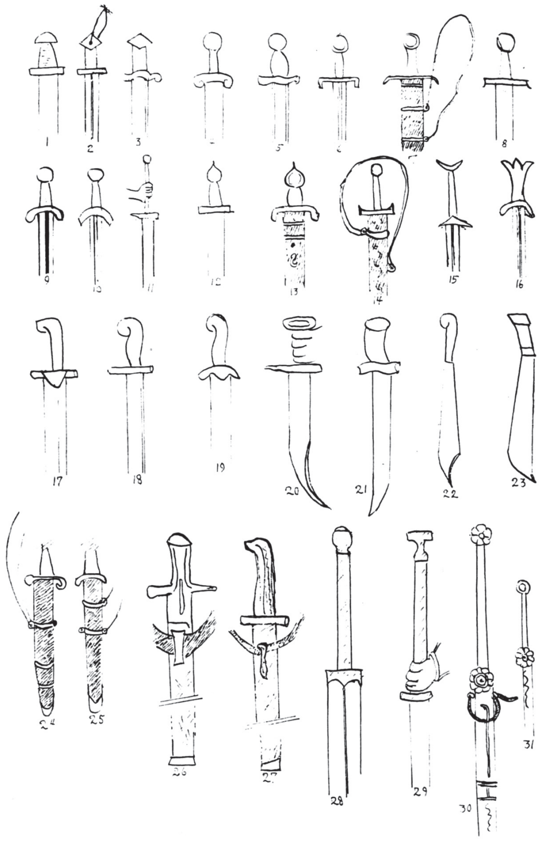
1
2
3
5
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31

Обр. 11. „Типологична“ схема на византийски мечове на A. B. Hoffmeyer

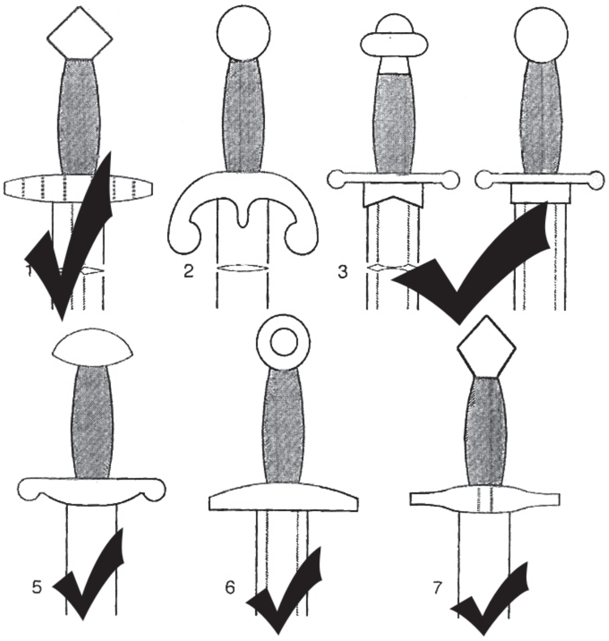

Обр. 12. „Типологична“ схема на византийски мечове на T. Dawson

Византийската империя: мечът от Галово, един бронзов предпазител с неизвестно местонамиране, накрайник за ножница на меч от крепостта до Минерални бани, Хасковско (Йотов 2004, 40, 45–46, обр. 12: 421, 429; 431, табло XXVIII–XXIX).

Без съмнение точното определяне, а от там и класифицирането на мечовете (и на други видове оръжие и снаряжение) произвеждани и разпространени във Византийската империя е трудна задача, но според мен определянето на някои типове е възможно и предстои. Публикуването на тук разгледания предпазител на меч, който в специална статия (Yotov 2011-a, 118–119, plate IV) вече нарекох с наименованието „тип Плиска – 2005“ (по годината на откриване) е малка стъпка в тази насока.

Използвана литература

Георгиев 2008: П. Георгиев. Калъп за монетовидни знаци (брактеати) с псевдокуфически надпис от Плиска. – В: Сто години от рождението на д-р Васил Хараланов. Шумен, 2008, 353-364.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII – XI в.). Варна, 2004.

Йотов 2009: В. Йотов. Перекрестье меча из Херсонеса. – Античная древность и средние века, 39. Екатеринбург, 2009, 251-261.

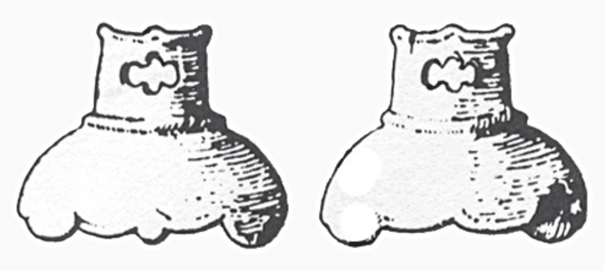

Обр. 13. Предпазител на меч от гроб 1 от некропола Kunágota, комитат Chongrad, Унгария

Николов 1962: Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп. – Археология, 1962, 2, 33-37.

Станчев 1955: Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 183-228.

Фарисы. Тяжелая конница сарацин (1050 – 1250 г.г.). – Новый солдат, 25, 2002.

Dawson 2007: T. Dawson. Byzantine Infantryman. Eastern Roman Empire c. 900 – 1204. Oxford, 2007.

Diaconu 1972: P. Diaconu, D. Vîlceanu. 1972. Păcuiul lui Soare. I. Cetatea bizantină. Bucureşti, 1972.

Donadebian 1987: P. Donadebian. J. Thierry. Les Arts Arméniens. Paris, 1987.

Fehér 2001: B. Fehér. Byzantine sword art as seen by the Arabs. – Acta Ant. Hung., 41, 2001, 157-164.

Garam 1991: É. Garam. A Tiszakécske-óbögi avarkori sírok. Adatok az avarkori szablyákhoz és az egyenes, egyélű kardokhoz. – Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Óbög. Angaben zu den Säbeln und zu den geraden, einschneidigen Schwertern der Awarenzeit. – Com. Arch. Hung., 1991, 129-166.

Hoffmeyer 1961: A. B. **Hoffmeyer. Introduction** to the history of Eiuropean sword. – Gladius, I, 1961, 30–74 (http://gladius.revistas.csic.es/index.php/gladius/article/viewFile/212/214)

Hoffmeyer 1966: Ada Bruhn Hoffmeyer. Military Equipment in the Byzantine Manuskript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid. Granada, 1966.

Janković 1983: M. Janković. Implements and Weapons from 9th – 11th centuries found at Ključ Dunava. – Byzantinische Schwerter Balcanoslavica, 10, 1983, 55-70.

Kiss 1997: A. Kiss. Frühmittelalterliche Bizantinische Swherter im Karpatenbecken. – Acta Arch. Hung., XXXIX, 1997, 193-210.

Kolias 1988: T. Kolias. Byzantiniche Waffen. Wien, 1988.

Nicolle 1991: D. Nicolle. Byzantine and Islamic Arms and Armour; Evedence for Mutual Influence. – Graeco – Arabica, 4, 1991, 299-323.

Nicolle 1999: D. Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era, 1050 – 1350, II. Islam, Eastern Europe and Asia. London, 1999.

Nicolle 2002: D. Nicolle. Two Swords from the Fondation of Gibraltar. – Gladius, XXII, 2002, 147-200.

Rabovyanov 2011: D. Rabovyanov. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 2, 2011. За статията на Деян Рабовянов виж приложението по-долу.

Simon 1991: L. Simon. Korai avar kardok. Studia Comitatensia, 22, 1991, 263–346.

Székely 1945: Z. Székely. Adatok a Székelyföld népvándorláskorához. – Sepsiszentgyörgy, 1945**,** 61-64.

Vagalinski 1998: L. Vagalinski. Ein Neuer Spätantiker Segmenthelm aus Voivoda, Schumen Gebiet (Nordostbulgarien). – Archaeollogia Bulgarica, 1, 1998, 96-106.

Vinski 1983: Z. Vinski. Razmatranja o poslijekarolinškim mačevima 10. i 11. stoljeća u Jugoslaviji. – Starohravatska prosvjeta, III, 13, 1983, 7-64.

Yotov 2011-a: V. Yotov. A new Byzantine type of swords (7th – 11th centuries). – Niš and Byzantium, IX, 2011, 113-124.

Yotov 2011-b: V. Yotov. Byzantine time swords (10th – 11th centuries) in Romania. – Studia Universitatis Cibiniensis (Series Historica), VIII, Supplementum 1 (The 1st International conference Interetnic relation in Transylvania Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe). Sibiu, 2011, 35-45.

Приложение

A specific type of sword guards... или „А защо“[3]

Спирайки се за пръв път в публикация на български език на предпазителя от Плиска мисля, че е необходимо да обърна внимание на публикувана в „Archaeologia Bulgarica“ статия на Д. Рабовянов (Rabovyanov 2011, 73–86), според мен – неуспешно упражняване по темата „византийски мечове/предпазители“ (Aleksic 2010, 121–136).[4] Нямаше да зачекна тая тема изобщо и да направя изпреварващата констатация „неуспешно“, но на практика статията се основава (каквото е и признанието на Рабовянов) на публикувани в мои работи находки, на цитирани от мен паралели и по-същество няма нови изводи.[5] Макар и подобен подход да се среща в научната книжнина, то най-малко поставя въпроси, ако не на научната етика, то на издателската политика.

1. Относно характеристиката „specific type of sword guards = специфичен тип предпазители за мечове“

Тази характеристика, с която започва статията на Рабовянов е, ако не погрешна, то доста повърхностна. Когато е поставен (като основен) въпросът за разглеждането на „специфичен тип на предпазители на мечове“ би следвало да очакваме наистина да става дума за един тип и да разбираме: „*обособяващи се по редица признаци оръжия и снаряжения във всеки вид (вид е оръжието – меч, сабя, копие и пр.) и техни основни елементи*“ (Йотов 2004, 12). Нелепо е използваните и цитирани по моите разработки екземпляри мечове и предпазители на мечове да се дефинират в един тип, след като те не са дори и визуално еднакви. Първи опит за определяне на „византийски“ тип меч на основата на артефакт е направен от G. D. Weinberg при публикуването на меча от „войнишкия гроб“ в Коринт (края на VI – началото на VII в.) (Weinberg 1974, 512–521). Добавяйки и нови паметници, германският учен C. Eger доразви темата за този тип и го нарече “Aradac – Kölked – Corinth“ (Plate I: 1–3) (Eger 2011). Каква е отликата, когато с темата се занимават сериозни учени (Weinberg, Eger)? Определените в един тип мечове и детайли са или еднакви или много близки.

Песимизмът, че може да се направи типология на византийското оръжие и в частност на мечовете е изказан още от T. G. Kolias (Kolias 1988, 140) и се споделя и от други учени (Fehér 2001, 157–164, note 18). В специална статия и отбелязвайки добрата разработка на C. Eger за типа „Aradac – Kölked – Corinth“ се опитах да дефинирам три нови типа (Yotov 2011-a, 113–124). Този опит за типология на мечове / предпазители на мечове едва ли може да претендира, че е завършен, но в тази връзка ще напомня думите на големия теоретик на археологическата класификация Л. С. Клейн за „мираж найлучшей типологии, мираж послушной типологии“ (Клейн 1991 103–106, 226–228).

---

[3] Известен е един анекдот – характеризиращ „най-кратката рецензия“. Ето и анекдота накратко: – „... Съобщили на Б. Шоу, че писателят „Х“ написал роман. Без замисляне Шоу коментирал – защо“.

[4] В началото на 2011 г. излезе друга статия, но на сръбски автор, която също се основава на публикувани в мои работи паметници. В писмо до M. Aleksic му обърнах внимание на няколко неизвестни нему паралели, които биха позволили определянето на нов тип.

[5] Оставям настрана моите съмнения, че и двете статии се появяват след мои представени мултимедийно доклади на конференции (в Ниш, Сърбия и в Плиска през 2009 г.), с които и двамата автори не е било трудно да се запознаят.

С горното не подлагам на съмнение, че Рабовянов не е запознат с принципите на класификацията или че предложената от мен схема е най-вярната. Но все пак..., „няколко типа може да обособят група“ (Йотов 2004, 12 и пос. лит.), а не обратното – че един „специфичен тип“ може да се раздели на групи, както е в статията на Рабовянов (Rabovyanov 2011, 77–78).

В заключение..., решения за типологията на мечове/предпазители на мечове от византийско време в статията на Рабовянов няма.

2. Относно въпроса за произхода на предпазителите – византийски, арабски и пр.

По въпроса за произхода на мечовете и предпазителите трябва да отбележа, че много, много по-рано е направен внимателен коментар на въпросите за произхода (византийски, арабски, индийски...). Какво е окуражило Рабовянов да се спира на вече изяснени или разгледани паметници и да представя като свои вече написани основни тези или хипотези остава неясно. Прочее, че „откритият в Плиска предпазител има арабски произход“ е написано и от мен доста преди от печат да излезе статията на Рабовянов (Yotov 2011-a, 115). Подчертана е обаче принадлежността на подобни паметници към византийската военна култура изобщо, характеристика, прочее давана и от всички спрели се преди това на тези въпроси автори.

3. Относно датировките

Дадената на предпазителя от Плиска – 2005 г. датировка в VIII – IX в. („earlier 8th – 9th century“) е неприемлива (най-малко – защо два века?) и тя би могла да подведе всеки интересуващ се читател. Археологическата среда на откриването на този несъмнено любопитен паметник го датира в края на X – първа третина на XI в. и с това мога да спра, без други аргументи. Мнението на Рабовянов пък за другия предпазител – Плиска – 1948, че трябва да се датира в X – XI в. (the guard found in 1948…, a more precise date than 10th – 11th century) би могло да бъде подкрепено от посочването на почти еднакъв предпазител открит в крепостта на остров Пъкуйул луй Соаре – нещо, което съм направил в неизвестна (в случая – добре...) му статия (Yotov 2011-b, 36–37).

Използвана литература

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII – XI в.). Варна, 2004.

Клейн 1991: Л. С. Клейн. Археологическая типология. Ленинград, 1991.

Aleksić 2010: M. Aleksic. Some Typological Features of Byzantine Spatha. – Zbornik Radova Vizantolochkog Instituta, XLVII, 2010, 121-136.

Eger 2011: C. Eger, Die Schwerter mit bronzener Parierstange vom Typ Aradac-Kölked-Korinth. Zur Frage byzantinischer Blankwaffen des ausgehenden 6. und 7. Jahrhunderts. – Acta Archaeologica Hungarica, 2011 (forthcoming).

Fehér 2001: B. Fehér. Byzantine sword art as seen by the Arabs. – Acta Ant. Hung., 41, 2001, 157-164.

Kolias 1988: T. G. Kolias. Byzantinische Waffen. Wien, 1988.

Rabovyanov 2011: D. Rabovyanov. Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 2, 2011, 73-86.

Weinberg 1974: G. D. Weinberg. A Wandering Soldier’s Grave in Corinth. – Hesperia, 4, 1974, 512-521.

Yotov 2011-a: V. Yotov. A new Byzantine type of swords (7th – 11th centuries). – “Nis and Byzantium” IX, 2011, 113-124.

Yotov 2011-b: V. Yotov. Byzantine time swords (10th – 11th centuries) in Romania. – Studia Universitatis Cibiuniensis (Series Historica), VIII, Supplementum 1 (The 1st International conference Interetnic relation in Transylvania Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe). Sibiu, 2011, 35-45.

Yotov 2012: V. Yotov. The Kunágota sword guard and the dating of two bronze matrices for hilt manufacturing. – RGZM – TAGUNGEN, Band 17, Mainz, 2012, 219-226.

Yotov 2014: V. Yotov. Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. София – Piliscsaba, 2014, 123-130.

A SWORD-GUARD FROM PLISKA

Valeri Yotov

(summary of the article)

The work is focused on the sword – guard found in 2005 in Pliska (fig. 1). So far a couple of similar Medieval sword – guards discovered in Bulgaria and Romania have been released: another one from Pliska (found in 1948; fig. 2); one from the Danube Island fortress of Păcuiul lui Soare (Romania; fig. 3); one found near the village of Galovo (northeastern Bulgaria; fig. 4); and one found somewhere in northeastern Bulgaria (provenance unknown; fig. 5).

Similar sword – guards have been discovered also in some other places: one in al-Rabadhah road-station along the Darb Zubaydah pilgrimage road in Central Arabia (fig. 6), and still another one in the citadel of Chersonesos Taurica (modern Sevastopol) on the Crimean Peninsula.

The author points to some parallels of similar sword – guards depicted in Medieval pieces as the relief of Goliath (fig. 8) carved in The Holy Cross Armenian Church from the early 10th c. (ca. 915 – 921) on the Achtamar Island in Vani Lake (now in Turkey); two swords (fig. 9) in the book of Kitab al Kawakib al Sufar from ca. 1009 (Abbasid Iraq or Fatimid Egypt); and three swords (fig. 10) in the Coptic Gospels from Dumyat, Egypt, from 1179/80.

Three of the pieces are identical in shape: from Pliska, from al-Rabadhah road-station and from Chersonesos Taurica. This circumstance gives grounds to define a type of sward – guards undoubtedly produced in the Byzantine Empire and distributed over its territories and among its neighbours (most likely among the Arabs). The discovery of Pliska sword – guard helps for a more accurate dating of the type – the second half of 10th – early 11th c.

A SPECIFIC TYPE OF SWORD GUARDS... OR “AND WHY“

(summary of the addendum)

In his work released in Archaeologia Bulgarica Journal (N 2, 2011, 73-86), D. Rabovianov made an unsuccessful attempt to classify a “specific type of sword guards”.

The attempt is unsuccessful mostly for the pointed out examples of swords and sword – guards that are rather different even in outline and furthermore, already classified in several typological groups by other authors.

It must be noted also that in a couple of earlier works the authors have thoroughly discussed the complicated question of some of the cited swords and sword – guards – Byzantine, Arabian, etc. It remains unclear what has encouraged D. Rabovianov to consider artifacts already examined and clarified, and to present previously released fundamental thesis or hypothesis as if his own conclusions.

The attempt of D. Rabovianov to date the sword – guards presented in his work is inaccurate or lacks enough arguments.

КАМЪК С КРЪСТОВЕ И НАДПИСИ ОТ ДВОРЦОВАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Людмила Дончева-Петкова, Николай Шаранков

Преди 25 години на юг от южния зид на Дворцовата базилика в Плиска (на около 20 м) е изровен варовиков блок. При минаване оттам пазачът Тотьо Косев забелязва камъка. Тъй като по това време един от авторите на настоящото съобщение (Людмила Дончева-Петкова) е на разкопки, тя разглежда камъка и установява, че върху едната му страна има изображения на кръстове и доста обезличени надписи на гръцки език. Камъкът е прибран в лапидариума на музея, но поради трудностите при разчитане на текста досега остана непубликуван. Едва през лятото на 2009 г. Н. Шаранков посети Плиска и разчете надписите, които представя в тази обща работа.

Камъкът е неголям паралелепипеден блок с шир. 38 см, вис. 30 см и деб. 24 см (обр. 1). От обратната страна е отчупен, изглежда при изравянето от земята. Не са равни и двете му странични стени. Внимание предизвиква лицевата страна, върху която, въпреки че не е съвсем гладка, са вдълбани ромбове, няколко кръста и три надписа (обр. 2). Централно място заема ромб (вис. 26 см, шир. 23,5 см), чиито стени са издължени, пресичат се и при върховете му образуват 4 по-малки ромба със страни между 3 и 4 см. В централния ромб (дълж. на стените между 10 и 11 см) е вписан шестраменен кръст. Рамената на кръста са предадени в двойни, леко изкривени линии, чиито краища завършват с кръгове. Това е т. нар. Голготски кръст. Отвесното му рамо е дълго 14 см. То е пресечено от две водоравни рамена – горното 4,8 см и долното – 11 см. Във всеки от малките ромбове е вдълбан кръст или буква Х, който го разделя на четири малки ромбчета. От малкия ромб – на върха, до страничните ромбове горните линии са удвоени. Пространството между тях и страните на големия ромб е запълнено също с по 4 вдълбани кръста или букви Х, които образуват по три ромбчета и два триъгълника. На върха на рисунката (над горния малък ромб) се забелязва кръстче с дължина на рамената 1,5 см. Над двата странични ромба се откроява по един по-голям кръст (дълж. на отвесните рамена 5 см, на водоравните 4 см), като рамената на този отляво завършват с вдълбани чертички, а отдясно – с триъгълничета. Върху камъка са представени още няколко кръста. При всички отвесните рамена са по-дълги от водоравните. В лявата част – два кръста, един под друг, са с дължина на отвесните рамена 5,5 см и на водоравните – 4 (горния) и 4,5 (долния) см. Те са поставени в правоъгълни рамки. Рамената им завършват с вдълбани точки, а между рамената са изписани четири букви – Х, които личат добре при долния кръст, а при горния се вижда ясно само буквата в горния десен ъгъл. Над буквите са поставени чертици като знак за съкращение, тъй като под тях се крие криптограмата Χριστὸς χριστιανοῖς χάριν χαρίζει – „Христос дарява благодат на християните“. При горния кръст поради лошата запазеност на буквите би могло да се мисли и за формулата IC – XC NI – KA. В лявата долна част също е вдълбан кръст с издължено отвесно рамо, чиито рамена завършват с точки. От краищата на рамената му до вдълбани други четири точки близо до отвесното рамо извиват по-плитки чупещи линии, които образуват зигзаговидни и ромбовидни фигури. От ляво на тази рисунка е вдълбана друга – правоъгълна рамка с кръст или буквата Х в двойна линия. В дясната страна на камъка са трите надписа. От лявата къса страна на каменния блок е вдълбан кръст с точки на рамената и с шест издължени отвесни линии по водоравното, завършващи с точки. Около горната част на този кръст е описан полукръг, а вляво от него личи неясна фигура с правоъгълно очертание (обр. 3). Възможно е този кръст с полукръг, както и централният ромб с удвоени горни страни и кръстове върху лицевата страна да са символични изображения

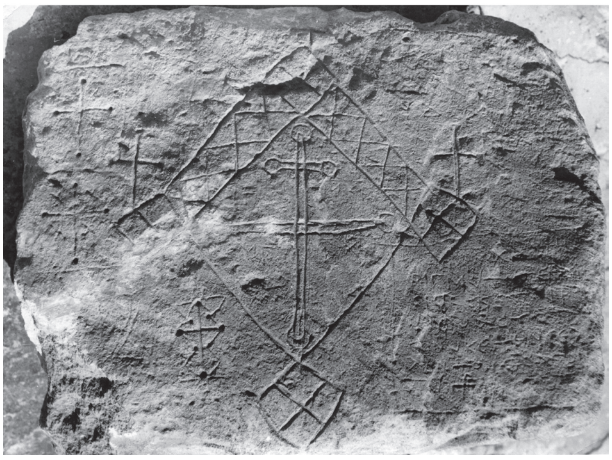

Обр. 1. Варовиков блок с кръстове и надписи

на църква.[1] От дясната къса страна на камъка са врязани само две наклонени линии.

Сред всичките тези рисунки впечатляват многократните повторения на кръстове и на ромбове. Рисунките, съпоставени с текста, отразяват преклонението пред кръста и пред Христос. Централно място заема шестраменният кръст (понякога условно наричан „патриаршески“), който с кръговете в краищата на рамената наподобява на познатите изображения на кръста на Голгота.[2] Тук рисунката е по-непосредствена. Липсват стъпалата на хълма и акантовите листа, познати от различни паметници на изкуството, сред които едно от ранните изображения е върху обратната страна на Лимбургската ставротека, датирана в средата на X в. (Банк 1978, 29). Голготския кръст, съчетан с надпис IC XC NIKA, виждаме върху отдавна публикуваната плочка – рисувана керамика от Патлейна, датирана в началните десетилетия на X в., при която рамената завършват с полукръгове (Миятев 1936, 29, обр. 28 и табл. XXVII.2; Тотев 1988, 34–36, обр. 14); върху капител от Porta Panghia – Епир (Grabar 1971, Pl. CXXXI d, № 155) и т. н. Шестраменни кръстове върху стъпала са представени и върху известните печати на Йоан и Михаил багатур, датирани в X в. (Йорданов 2001, 68–74, № 121–127, табл. VIII; Попконстантинов 2008, 68–79).[3]

Съчетания на ромбове с кръгове, кръстове, звезди или розети са познати сред различни паметници на византийското изкуство предимно от края на IX – XI в. Изглежда ромбовете са имали декоративни функции. Известни са мраморните плочи от Преслав, олтарните преградни плочи от Константинопол – църквата на Богородица в манастира Липс, в Хосиос Лука във Фокида, архитрав от Атион, плоча от Музея Бенаки в Атина и т. н. (The Glory of Byzantium 1997, 38, № 3; Grabar 1963, Pl. LXIII.5; Grabar 1971, Pl. VII b, c; XII.25; XXXV c, № 59).

Сред малките нагръдни кръстове, макар и рядко, се срещат съчетания на ромбове или кръгове с кръстове – на кръстовището и на всяко от четирите рамена. Познати са сред бронзовите плоски енколпиони и калъпи за кръстове още през VI – VII в. (Die Welt von Byzanz… 2004, № 507, 508). Ромбове на кръстовището и на рамената с вписани в тях кръстове са представени върху едно оловно кръстче от с. Малко Белово, Пазарджишко – от някогашната колекция на А. Радушев (Дончева-Петкова 2010, кат. № 941). Върху плоските нагръдни кръстове – бронзови и оловни – от X – XI в. много по-често се срещат вдълбани точки в центъра и в краищата на рамената или триъгълничета при рамената (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 126, табл. LIX.803, 804; Дончева-Петкова 2010, кат. № 842–850), каквито са представени върху страничните кръстове при камъка от Плиска. Изглежда такива изображения на кръстове са били разпространен мотив, тъй като подобни примери са познати от графитите по крепостните стени, както и по стените на монашеските килии при Мурфатлар (Barnea 1981, Pl. 12.2–3; 28.85). От Мурфатлар

---

[1] Шестраменен кръст, поставен в схематично изображение на църква и съпроводен с надпис **[-]нь твориль крьсть**, виждаме в Кръглата църква в Преслав (Медынцева, Попконстантинов 1985, 43–46, № 3, табл. IV). В известното графито на “грешния Ян“ от източната крепостна стена на Преслав виждаме кръст, поместен под полукръг и обозначен с буквите **I X**, като символ на Исус Христос, и още дванадесет кръста, символизиращи апостолите (Лисицов 1979, 181–182, обр. 10–11; Овчаров 1982, 81, табл. XCV.1).

[2] За разпространението на шестраменния кръст в България през IX – X в. вж. (Атанасов 1992, 207–211; Атанасов 1993, 167–168; Мусакова 1987). Срв. и изображенията на шестраменни кръстове в Кръглата църква в Преслав (Медынцева, Попконстантинов 1985, табл. XXIII.1, 3, 4).

[3] Трябва да отбележим, че тълкуването на формата κανεηρτχθηνος в печатите на Михаил багатур като родителен падеж по гръцкото трето склонение е спорно, доколкото първобългарските думи, завършващи на съгласна, както впрочем личи и от дателния падеж καναηρτχθηνω в печатите на Йоан багатур, по правило се подвеждат по второ склонение (срв. Бешевлиев 1992, 64–65).

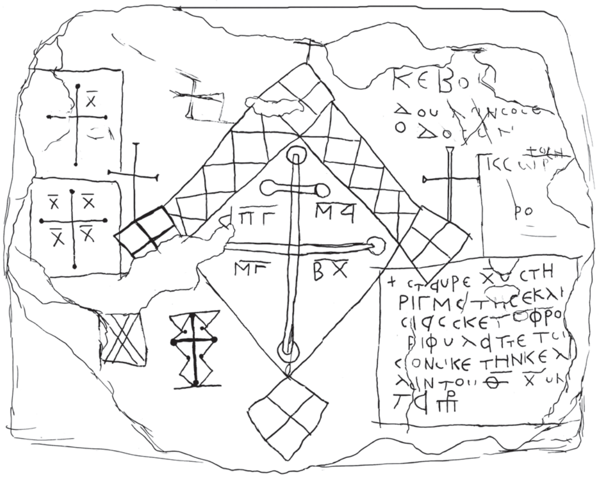

Обр. 2. Кръстове и надписи върху лицевата страна – рисунка

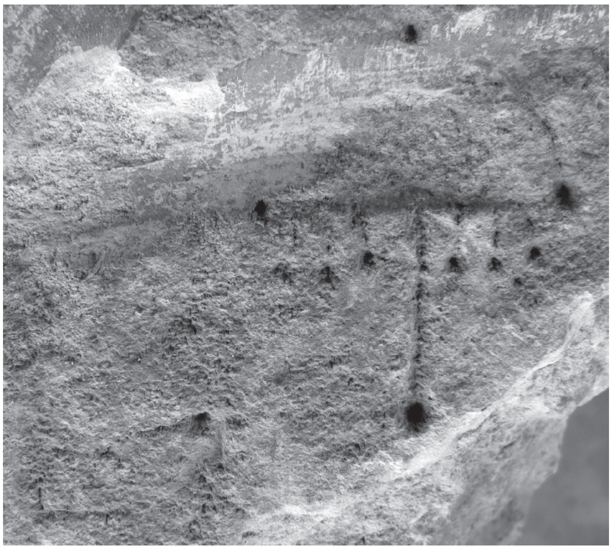

Обр. 3. Рисунка върху лявата страна на камъка

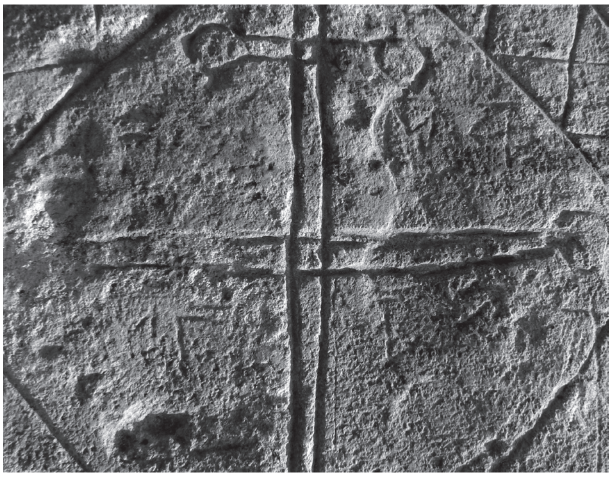

Обр. 4. Криптограмата около централния кръст

са известни и вдълбани без прекъсване на ръката кръстове, образуващи на кръстовището ромбове, а на рамената – триъгълници (Barnea 1981, Pl. 17.2–3; 31.2). Такива изображения има и върху нагръдни кръстове у нас, в Румъния – от Пъкуюл луй Соаре (Barnea 1981, Pl. 71.3b), от Националния музей в Будапеща (Lovag 1980, 366, 369, fig. 1.7a–b). Според византийски автори, с кръгове завършвали рамената на кръста, явил се на Константин Велики. Впоследствие императорът издигнал в северната част на форума в Костантинопол обкован със сребро кръст, който в краищата на рамената си имал кълба.[4] Кръст, чиито рамена завършват с кръгове, виждаме например върху печата на Георги, синкел български (Юрукова, Пенчев 1990, 43–46, табл. II.17a; Йорданов 2001, 81–84, № 143–148, табл. IX). Тези, макар и непълни примери, показват, че през периода IX – XI в. са били разпространени най-различни съчетания на ромбове, триъгълници, кръгове с кръстове.

Безспорно най-голямо внимание и интерес предизвикват надписите върху камъка. В четирите междурамия на Голготския кръст са вдълбани групи от по две букви с черта отгоре; височината на буквите е 0,6 – 1,2 см (обр. 4). Пред двете букви в лявото горно междурамие е изписана буква алфа с по-големи размери (в долната част на буквата повърхността е повредена):

Ạ $\overline{\text{ПГ}}$ $\overline{\text{МА}}$

$\overline{\text{МГ}}$ $\overline{\text{ВХ}}$

Чертиците над четирите групи букви ги определят като съкращения. Тълкуването им обаче е трудно, доколкото те не съответстват на обичайно изписваните около кръстовете текстове. Освен най-често срещаното IC XC NI KA около кръстовете могат да се поставят различни символични формули като А М П С (ἀρχὴ πίστεως Μωσαϊκῆς/μαρτύρων σταυρός – „кръстът – начало на вярата на Мойсей/мъчениците“), Φ Χ Φ Π (φῶς Χριστοῦ φαίνει πᾶσι – „светлината на Христос свети за всички“), Ε Ε Ε Ε,[5] Ρ C Α Ξ (обикновено тълкувано като ῥῦσαι σωτηρίαν ἀπὸ ξύλου – „предоставѝ (ни) спасение чрез (кръстното) дърво“), Ξ Ζ C Κ (ξύλον ζωῆς σωτῆρος Κυρίου – „животворно дърво на Господ Спасител“) (Jerphanion 1925, 432–433); Χ Μ Γ (Χριστὸν Μαρία γεννᾷ – „Мария ражда Христос“);[6] Ω Π Η (числото 888, раннохристиянска криптограма на името Ἰησοῦς, чиито букви дават същото числено значение) (Beševliev 1964, 140–143, Nr. 207, Taf. 88.230); присъстващото на кръста вляво Χ Χ Χ Χ; могат да се изписват имената на светци, четиримата евангелисти, архангели и пр.[7] Криптографското изписване на религиозни фрази около кръстове е много разпространено през цялото средновековие. По подражание на гръцките криптограми, по-късно са били създавани и кирилски (Милюков 1899, 105, 133; Покровский 2001, 444–446), но някои от съкращенията все още остават неясни. В скалната църква Св. Николай в Мидия (VIII – IX в.) в междурамията на кръст е изписана литургичната фраза CΤΑΥ – ΡWC ΙΕΡΕΟΝ ΚΑΥΧΙΜΑ (Asdracha 1996, 251–252, n° 53),[8] свързана с почитта към самия кръст. В нашия случай могат да бъдат предложени различни допълвания, напр. ΒΧ би могло да е βασιλεὺς Χριστός,[9] Π – πατήρ, παρθένος, προφήτης, Μ – Μαρία или μήτηρ (ΜΑ – напр. μήτηρ ἄνανδρος), съответно Μαρία γεννᾷ βασιλέα Χριστόν („Мария ражда царя Христос“) за ΜΓ ΒΧ, за ΠΓ παρθένος γεννᾷ (срв. обаче ΠΓ и като παράδεισος γέγονε в криптограмата ΤΚΠΓ, т. е. τόπος κρανίου π. γ.), и т. н. Тъй като засега не можем да намерим точен паралел за криптограмата в междурамията на кръста в надписа от Плиска, предпочитаме да се въздържим от подобни хипотетични възстановки.

---

[4] Parastaseis syntomoi chronikai, 16: σταυρὸς ἀργυρέμπλαστος ἐν τοῖς ἀκρωτηριακοῖς στρογγύλοις μήλοις ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου ἀνηγέρθη, ὡς ἐθεάσατο αὐτὸν ἐν τῷ οὐρανῷ (Preger 1901, 31); Ps.-Codinus, Patria Constantinopoleos, II, 18; II, 102 (Preger 1907, 160; 205); Suda, Σ 1010 (σταυρός).

Основният надпис е съобразен и свързан с големия ромб с кръста. Разположен е в долната дясна част на камъка, в оградено с линии правоъгълно надписно поле, широко 13 и високо 10 см. Текстът се състои от седем реда, височината на буквите е между 0,5 и 1,2 см (обр. 5). По отношение на палеографията и оформянето на текста трябва да се отбележат следните особености. Буквите са изписани старателно, добре врязани в повърхността на камъка. Редовете са равномерни, а думите навсякъде са пренесени по срички (срв. оставеното празно място в края на р. 1), което свидетелства за предварително обмисляне на разполагането на текста. Във формите на буквите проличава както стремеж към наподобяване на монументалната лапидарна графика, напр. при гама, ита, мю, фи, така и влиянието на ръкописното писмо при алфа, ламбда, юпсилон с почти курсивни форми, тау с по-ниска височина; липсва обаче влияние от унциалното писмо. По-характерно е изписването на: алфа като съчетание на полукръг и отвесна хаста;[10] лунарен епсилон; тита с чертица, силно излизаща извън кръга; ламбда с дълга дясна хаста и къса лява, свързана с нея под прав ъгъл; ро с малко по-голяма височина от останалите букви; сигма и тау в някои случаи са доста ниски и стигат само до средата на реда; юпсилон с курсивно изписване. Стилът и формите на буквите насочват към края на IX – X в. и периода

---

[5] За криптограмата са предлагани различни тълкувания (срв. Ὀρλάνδος, Βρανούσης 1973, 96, ἀρ. 115; Jerphanion 1925, 254–255, n. 4).

[6] Засвидетелствана още в раннохристиянските надписи, напр. в надгробния надпис на Дамиана от Одесос (Beševliev 1964, 75, Nr. 106, Taf. 37.105); срв. и цялостното изписване Μαρία Χριστὸν γεν(νᾷ) в месембрийски надпис от VI в., (Beševliev 1964, 105, Nr. 156, Taf. 59.163). За употребата на формулата вж. Mazzoleni 2002, 278–279, 287–288.

[7] Примери за такива криптограми у Кънчов 1891, 36, табл. I; Милюков 1899, 42, рис. 8; 61; Йосифова 1981, 168–171; Millet, Pargoire, Petit 1904, 64, n° 212, 184, n° 543; Jerphanion 1925, 398; Jerphanion 1936, 312, n° 183, 315, n° 185, 374, fig. 108; Каухчишвили 1951, 125–128, рис. 351–353, 355–357, 207, рис. 557; и др.

[8] Фразата е сходна с текста у Кирил Йерусалимски, Catecheses ad illuminandos, 13, 1: Καύχημα μὲν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας καὶ πᾶσα πρᾶξις Ἰησοῦ, καύχημα δὲ καυχημάτων ὁ σταυρός. καὶ τοῦτο γινώσκων ὁ Παῦλός [Гал. 6:14] φησιν· „ἐμοὶ δὲ μὴ γένοιτο καυχᾶσθαι εἰ μὴ ἐν τῷ σταυρῷ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ“; за други подобни текстове срв. по-долу коментара към основния надпис.

[9] Срв. разположения около кръст надпис ΧC – ΧC – ΝΙΚΑ – ΒΑCΙΛ[εύει] (Frolow 1956, 104, n. 37).

[10] Това е може би най-специфичната в палеографско отношение буква в надписа. Донякъде сходна алфа, състояща се от полукръг (но по-малък) и отвесна хаста, се появява още в Маламировия надпис в памет на Чепа багатур боила (Бешевлиев 1992, 238–240, № 69, обр. 163–164). През X в. срв. напр. изписването на алфа в надписа на Алиат стратилат от Кръглата църква в Преслав (Beševliev 1964, 183, Nr. 254, Taf. 112.274, 113.275; Медынцева, Попконстантинов 1985, 64, № 17 и табл. XIII.3); формите на алфа и кирилско А с отвесна хаста в двуезичния надгробен надпис на Лазар от некропола при Голямата базилика в Плиска (Georgiev 1978, 32–43); също в двуезичния надпис на Ана от Преслав, (Тотев 1966, 61–67); и подобната алфа в надпис върху оловна пластинка от Преслав (Тотев 1993, 183–187, обр. 1–2). Трябва да добавим, че изписването на алфа в криптограмата около централния кръст е различно, с ъглеста петлица, каквато е обичайна в надписи от IX – X в.

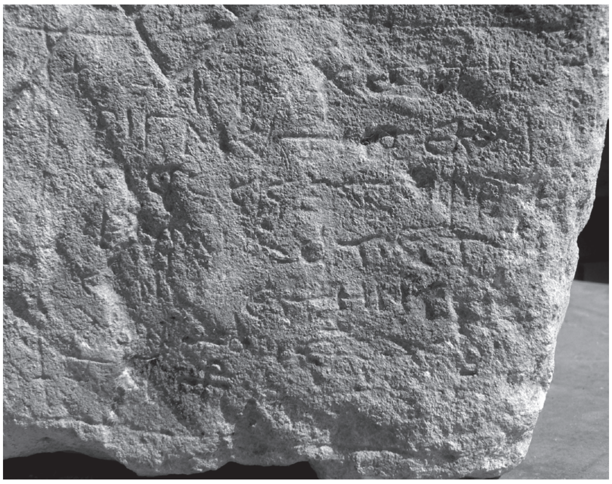

Обр. 5. Основният надпис в стихове в долния десен ъгъл

на налагане на минускула, особено с оглед на изписването на алфа, тита, ламбда и юпсилон. Може би най-характерна е формата на юпсилон, която, ако и да е позната в курсивното писмо още през късната античност, през IX в. получава по-широко разпространение благодарение на минускулното писмо и започва да навлиза и в лапидарните паметници. Впрочем подобни форми се срещат спорадично и значително по-рано, напр. идентични ламбда и може би юпсилон в датирания през V в. надгробен надпис на Аспар от Аргос (Μιτσός 1938);[11] сходен юпсилон в надпис от VII в. (Bandy 1970, 78–79, № 48),[12] тау с по-ниска височина (Bandy 1970, 103–104, № 76; 137–138, № 110).[13] В надписа са използвани съкращения само при nomina sacra Θεός и Χριστός, обозначени с чертица отгоре; тези чертици са и единствените надредни знаци в текста. В самия край на надписа има лигатура; в началото му е поставен кръст. Малкото съкращения, липсата на ударения и придихания и единствената лигатура (при това в края на надписа, донякъде съответстваща на кръста в началото със съдържащата си кръст форма) също подкрепят по-ранна датировка в последните десетилетия на IX или X в.[14]

Силно впечатление прави грамотното изписване на текста, почти без правописни особености (освен обичайното изписване на съюза καί като κέ, ι вместо ει и опростяването на една двойна съгласна; на р. 4 може би дори имаме поправка при подобно опростяване), и специално правилната употреба на йота и ита, които се бъркат дори в иначе старателно изработени надписи (Бешевлиев 1992, 50). Грамотността, старателното изписване и употребата на курсивни форми за някои букви показват, че авторът на надписа е бил високо образован и свикнал да пише човек; това се потвърждава и от поетичната форма на текста. Той най-вероятно е бил духовно лице, за което впрочем свидетелства и съдържанието на надписа.

+ CΤΑΥΡΕ Χ̅Υ̅ CΤΗ *vac.*
ΡΙΓΜΑ̣ΤΗ̣CΕΚΛΗ̣
CΙΑCCΚΕ ¯ . ΦΡΟ .
Ρ . ΦΥΛΑΤτ̣ΕΤΟ̣Ι̣
CΟ̣ΝΟ̣Ι̣ΚΕΤΗΝΚΕΛ
ΛΑΝΤΟΥ̣ Θ̅Υ̅ Χ̅Υ̅Κ̣ .
ΤΑ ΠΡ *vacat*

Р. 2: от петата буква ясно се вижда само полукръг, който би могъл да принадлежи както на алфа, така и на епсилон и съответно думата да е στηριγμέ (звателен падеж от στηριγμός) или στήριγμα, което не би изменило смисъла на текста. Все пак възстановяваме по-вероятното στήριγμα, което се изисква и от поетичната форма, в която е написан текстът. В ΕΚΛΗ вместо ΕΚΚΛΗ виждаме опростено изписване на двойната капа. Последната буква е поизтрита и не изключваме възможността да е била и йота.

Р. 3: от буквата след CΚΕ личи хоризонтална хаста в горната част на реда и може би отвесна хаста, т. е. Π или Τ; сетне е изгубена една буква, изглежда с овално очертание, след което ясно се чете ΦΡ и може би Ο, и в края на реда е изгубена поне една буква.

---

[11] Буквата с форма **υ**, тълкувана от издателя като юпсилон, би могла да е и омикрон (иначе изписван в текста на надписа като **Ο**), който има такава разновидност в курсивното писмо през този период: изглеждащата като **υ** буква присъства само в думата ὀλ**υ**κοτίνων/ὀλ**υ**κότινα „жълтици“ (редове 2 и 7), чието обичайно изписване е с **ο** (ὁλοκότ(τ)ινος/-ον), а иначе за юпсилон в надписа се използва формата **Υ**.

[12] Срв. в този надпис и формата на първата алфа в διάστυλα.

[13] Надпис от V в. и надпис датиран в VII в., със сходни алфа и ламбда.

[14] Ако в ред 5 думата οἰκέτην е била изписана като ὑκέτην (за което вж. по-долу), това ще е отражение на съществувалото до X в. произношение на юпсилона и <ΟΙ> като [ü] (вж. Бешевлиев 1939, 120, 127); подобно объркване на ΟΙ и Υ е твърде често срещано в първобългарските надписи (срв. Бешевлиев 1992, 49, 50–51). Впрочем липсата на объркване на Υ/ΟΙ с Ι/Η в надписа е също аргумент, че датата му не би могла да бъде по-късна от X в.

Р. 4: в началото на реда се вижда ро, сетне има една (или две?) загубени букви. Във ФYΛАТТЕ личи второ тау с по-малка височина, което изглежда е било пропуснато и е добавено впоследствие (изписването на формата φύλαττε с едно тау е често срещано в надписите). Въз основа на сходни надписи възстановяваме на р. 3–4 формулата σκέπ̣[ε̣], φρο[ύ]|ρ[ι], φύλαττε, „закриляй, охранявай, пази“. Тя е сравнително рядка (Feissel 1980, 516) – известните ни примери са каменен блок с рисунка на кръст и надпис от Х в. (от Константинопол?): ... σκ(αί)πε (sic), φρούρυ (sic), φύλα[ττε] τὸν [σὸν οἰκέτην?] (Mango, Ševčenko, 1978, 8–9, no. 11, fig. 11); четири надписа на стените на пещера на о-в Тенос, също от Х в. (обр. 6): ὁ Θ(εό)ς... σκ̣έ̣πε̣, [φρ]ούρη, (sic) φύλατ(τ)ε τὸν δοῦλον...; ἅγη̣ε (sic) Στέφανε, σκέπε, φρούρ[η], φύλατ(τ)ε τὸν δοῦλόν σου...; ἅγηε (sic) Στέφανε προτομάρτυς (sic), σκέπε, φρούρη (sic), φύλατ(τ)ε τὸν δοῦλόν σου...; ἅγηε Στέφανε μεγαλομάρτυ(ς), σκέπ̣ε̣, φρούρη (sic), φύλατ(τ)ε τὸν δοῦλόν σου... (Feissel 1980, 483, no. 1–2; 487–488, no. 11–12); надпис от църквата на таксиарсите в Глезос, XI в.: ἀρχιστράτηγε... σκέπε, φρούρι (sic), φύλαττε...; надпис от Хиларима в Кария: ἀγγέλων ἀρχηγέ, σκέπαι (sic), φρούρει, [φύλ]α̣τ̣ται (sic) ... (Feissel 1980, 516); молитва към Христос, изписана около шестраменен кръст, върху каменен блок от Рога Векия в Италия: Κ(ύρι)ε Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστ)έ... τῇ̣ δυνάμη (sic) τοῦ τημίου (sic) σου στ(αυ)ροῦ σκέπε, φρούρ[ι], φύλατ(τ)ε̣ τὸν σῶν (sic) τέκνον „Господи Исусе Христе..., чрез силата на честния Си кръст закриляй, охранявай, пази чедото си“ (Guillou 1996, 169, n° 153, pl. 149).[15] По-често срещани са комбинации на два от глаголите, напр. в графити от превърнатия в църква Партенон в Атина: σκέπε, φρούρη αὐτὸν (Ὀρλάνδος, Βρανούσης 1973, 97, ἀρ. 116); [Κ(ύρι)ε] ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν, [σκ]έπε, φύλαττε [τ]ὸν σὸν δοῦλον (Ὀρλάνδος, Βρανούσης 1973, 106, ἀρ. 129); [ἁγί]α Θ(εοτό)κε, σκέπε, φύλ{λ}ατε (Ὀρλάνδος, Βρανούσης 1973, 116, ἀρ. 146); от Халикарнас: Θ(εοτό)κε, σκέπε, φύλατε τῶν σῶν ὐκέτην Καλωκύρυκα (Supplementum epigraphicum Graecum, 30, № 1262).[16] В края на реда буквите тау и омикрон, следвани от почти заличена вертикална хаста, очевидно представляват определителен член (τόν̣) на прякото допълнение към трите глаголни форми.

Р. 5: четенето на началото на реда не е съвсем сигурно. Най-напред ясно се вижда подобна на леко ъгловата сигма буква; тя наподобява и дясната част на К, но отпред не личи да е имало вертикална хаста. Сетне се вижда овална буква, вероятно О; после ясно N, след което отново част от овал вляво, но и горна част от вертикална хаста – т. е. ОI или алфа и по-малко вероятно юпсилон. Най-убедително изглежда разчитането τ̣ὸ̣ν̣ | σὸ̣ν ο̣ἰ̣κέτην; то намира паралел в подобни надписи и е най-правилно от гледна точка на стихосложението, което изисква предпоследната сричка в този стих да е ударена (вж. за това по-долу). Поради правилата на стихосложението не е възможно да тълкуваме буквения комплекс KETHN като κὲ (= καὶ) τήν, тъй като липсата на предпоследна ударена сричка в стиха (съюзът καὶ е неударен, понеже именно такова е значението на тежкото ударение в гръцкия) не би съответствала на метрическите изисквания. На това място бихме очаквали да следва лично име, но върху камъка ясно се вижда думата κέλ|λαν, а и следващото по-нататък τοῦ Θ(εο)ῦ̣ Χ(ριστο)ῦ, което трудно би се интерпретирало като определение на лично име.[17]

Р. 6: според слабите следи върху камъка трябва да се възстанови очевидният юпсилон в съкратената форма Θ(εο)ῦ̣, съгласувана с определителния член τοῦ и с Χ(ριστο)ῦ, и в края на реда може да се допълни съюз κ[έ].

Р. 7: след началните две букви ТА се вижда лигатура на пи и ро, в която се крие дума, свързана с определителния член τά пред нея. Правилата на стихосложението пък изискват на това място в края на стиха да имаме трисрична дума с ударение на втората сричка.[18] Подобна лигатура в някои случаи е тълкувана и като съчетание IEP (Кахчишвили 1951, 32–33, рис. 53),[19] но това едва ли е правилно. Още повече, че τὰ ἱερά („свещенодействията"), ако и да подхожда по смисъл, би нарушило правилността на стиха, който изисква ударение на предпоследната, а не на последната сричка. Затова предпочитаме да тълкуваме лигатурата като ПР и да прочетем съкращението като τὰ πρ(οέδρου) букв. „нещата на предстоятеля". Както вече отбелязахме, лигатурата съдържа в себе си кръстен знак и по този начин съответства на началния кръст в р. 1; навярно това е предопределило и употребата ѝ в края на надписа, който не съдържа други лигатури.

---

[15] В разчитането са внесени корекции според фотографията на надписа. Срв. и обръщенията към кръста в графити от Чаръклъ клисе в Кападокия, напр. + στ(αυ)ρὲ Χ(ριστ)ὲ Χ(ριστ)ὲ στ(αυ)ρὲ Κ(ύρι)ε, φρουρῖν μ[ε] ... (Jerphanion 1925, 470–472, n° 45–49).

[16] Подобни формули срещаме и в метричните надписи в дванадесетосричен стих върху печати (вж. напр. Jordanov 2003, 34, № 5.1, 45, № 16.1, 47–48, № 18.2, 87, № 31.1, 161, № 76.1 (σκέποις); 110, № 44.1 (φρούρει).

[17] Липсата на лично име в текста (може би допълнена чрез втория, прозаичен надпис) би могла да се обясни с поетичния характер на надписа и строгите изисквания на метриката, които вмъкването на име би могло да наруши.

[18] Това е причината да отхвърлим възможността тук лигатурата ПР да представлява сравнително често срещаното съкращение πρ(εσβύτερος).

И така, с предложените допълнения се получава следният текст на надписа:

+ Σταυρὲ Χ(ριστο)ῦ, στή-
ριγμα τῆς ἐκ(κ)λη-
σίας, σκέπ̣ε̣, φρο[ύ]-
ρ̣ι, φύλαττε τὸ̣ν̣
σὸ̣ν ο̣ἰ̣κέτην, κέλ-
λαν τοῦ Θ(εο)ῦ̣ Χ(ριστο)ῦ κ̣[ὲ]
τὰ πρ(οέδρου).

„Кръсте Христов, опоро на църквата, закриляй, охранявай, пази своя раб, обителта на Бог Христос и принадлежащото на предстоятеля".

Думата κέλλα, която значи „стая, обител", обикновено се използва за означаване на манастири/монашески килии (от умалителното κελλίον всъщност произхожда и българската дума „килия"). Подобно значение тук засега не е подходящо, доколкото теренът около Дворцовата базилика не е допроучен археологически. Не е изключено в бъдеще да бъде открит манастир (Георгиев 2001, 85–86). Затова сме склонни да тълкуваме думата като „храм", каквото впрочем е и значението на латинския ѝ първообраз *cella*, и да си обясним по-особената употреба с поетичната форма на текста.

Текстът, както вече беше споменато, е оформен в стихове, в характерния за византийската литература дванадесетосричник[20] със задължително ударение на предпоследната сричка (произлязъл от античния ямбичен триметър). Метричната му схема най-често има следните два варианта:[21]

x x x x – u u || x x x – u
x x x x – || x x x x x – u

В нашия надпис в първите два стиха е представен първият вариант, а в последния – вторият вариант:

+ Σταυρὲ Χ(ριστο)ῦ, στήριγμα || τῆς ἐκ(κ)λησίας,
σκέπ̣ε̣, φρο[ύ]ρ̣ι, φύλαττε || τ̣ὸ̣ν̣ σὸ̣ν ο̣ἰ̣κέτην,
κέλλαν τοῦ Θ(εο)ῦ̣ || Χ(ριστο)ῦ κ̣[ὲ] τὰ
πρ(οέδρου).

Поетичната форма обяснява и употребата на по-редки думи (напр. οἰκέτης вместо баналното δοῦλος) и въобще изискания език на надписа; към поетизмите трябва да добавим и стилистичните фигури като натрупването на трите синонимни глагола, както и особеностите в словореда.

Като паралел за поетичното оформление на текста може да се посочи изписаният около кръст надпис със сходна молба за закрила, датиран през X в., произлизащ от манастира при с. Черноглавци, Шуменско (Балабанов 2001, 107–112).[22] Той представлява два дванадесетосрични стиха:

Τ̣ὸ στ(αυ)ρομορφότ[ευ]κτον || εὐσθενὲς κράτος
δρακοντομορφό̣τευκτον || ἠσχὺν σ̣υ̣ν̣τρίβη̣.

„Нека кръстовидно оформената крепка мощ стъпче змиевидно оформената сила".

Дванадесетосричникът, който е бил най-популярният размер в средновековната гръцка поезия преди навлизането на по-простонародния петнадесетсричен „политически стих", е познат и от други надписи от нашите земи, напр. в надписа на Константин от Шумен, също датиран в X в.:

Κωνσταντίν(ου) πόνημα || τοῦ Τζεβρινήου.[23]

---

[19] ɾP˥MONAXOY = ἱερ(ο)μονάχου, кръст от XI – XII в.

[20] Класическото изследване за този стихотворен размер принадлежи на P. Maas (Maas 1903, 278-323).

[21] С „–" означаваме задължително ударена сричка, с „u" – неударена, а с „x" – сричка, чието ударение е без значение за метрическата схема; цезурата бележим с ||.

[22] В тълкуването на текста има някои неточности и не е забелязано, че той е съставен в стихове; тук даваме нашата интерпретация на надписа.

[23] Beševliev 1964, 41, Nr. 57, Taf. 22.55, който не отбелязва стихотворния му характер. Текстът не е бил разпознат като поетичен и от първия си издател Успенски, срв. Успенский 1905, 239, № V.3. Това, че текстът представлява стих, се доказва и от употребата на поетичната дума πόνημα, която е нетипична за прозаични надписи.

Този византийски размер е бил използван като модел и в старобългарската поезия, чиито най-ранни произведения – „Азбучна молитва“, „Проглас към евангелието“ и „Похвала за цар Симеон“ са съставени в дванадесетосрични стихове (Соболевский 1900, 314–324; Якобсон 1919 [1923], 351–358).

През по-късния период дванадесетосричникът продължава да бъде смятан за най-подходящ размер за официални текстове и да се използва в надписи, включително по нашите земи. Напр. в надгробен надпис от XII – XIII в., открит край н. Емине: ξένης μοναχῆς τῆς σκοτηνῆς ὁ τάφως (Beševliev 1964, 101–102, Nr. 151, Taf. 54.150; неозначен от издателите като стих); надпис върху камбана от Мелник, посветен в нач. на XIII в. от деспот Алексий Слав: Κόδωνα χαλκήλατον δῶρον δεσπότου / Ἀλεξίου δὲ τοῦ εὐσεβοῦς Σθ(λ)άβου / πρὸς τὸν ὅσιον Νικόλαον τὸν τῶν Μύρων (Sharankov 2009, 55–59, fig. 16–21); надгробен надпис от Филипопол, XIII – XIV в.: λίψανον κῆται τελ(ειωθ)ὲν ἐνταῦ̣[θα] / Ἐπιφανίου θυγατρὸς Ἀλυάτου / τοῦ κ(αὶ) κτήτορος τοῦ θείου ναοῦ τούτ(ου) (Beševliev 1964, 147, Nr. 213, Taf. 90.235 – също некоментиран от издателите като поетичен).

Фразата „опора на Църквата“, в нашия надпис, е свързана с идеята за Христовия кръст като стълб, устой, върху който се изгражда Църквата. Почитането на кръста е заложено още в посланието на Св. ап. Павел към Галатяни, 6:14: „А мене да не ми дава Господ да се хваля, освен с кръста на Господа наш Иисуса Христа, чрез който за мене светът е разпнат, и аз на света“. Схващането му като опора на църквата и на вярващите е отразено в съчиненията на църковните отци и в литургични текстове, свързани с почитането на Честния кръст.[24] Същата идея се съдържа и в надписи, напр. в стихотворния текст върху реликварий във форма на кръст от XI – XII в.: ἐξ οὐρανοῦ δέδωκεν αὐτὸν τὸν τύπον, / **ἔρεισμα καὶ στήριγμα καὶ φρουρὸν βίου** („устой, опора и страж на живота“) (Frolow 1961, 391–393, n° 465).

В горния десен ъгъл на камъка е вдълбан още един надпис, по-плитко врязан и недобре запазен, с височина на буквите 1,1 – 1,7 см (обр. 7). Той е повреден и от отчупване на повърхността на камъка в самия ъгъл, което е унищожило края на първия ред. Формите на повечето букви са сходни с тези на основния надпис, но не е напълно сигурно дали са писани от същата ръка (тита например изглежда малко по-различна, с хоризонтална черта, която не излиза извън кръга). Изписването на делта в този надпис е характерно за IX – X в.

KE BO – – -
ΔΟΥΛΟ̣ΝCΟΥ̣Θ̣Ε̣
ΟΔΟ̣C̣.Ο̣Ν

Надписът може да се възстанови като Κ(ύρι)ε, βο[ήθει τὸν]| δοῦλό̣ν σου̣ Θ̣ε̣|οδό̣σ̣[ι]ο̣ν (или Θε|όδω̣ρ̣ον?) – „Господи, помагай на своя раб Теодосий (*или* Теодор)“.

В десния край на плочата, над основния надпис, в очертано правоъгълно поле с размери 6,7 см вис. x 7,5 см шир. е бил плитко вдълбан

---

[24] Напр. ***Ефрем Сирин***, Sermo in pretiosam et vivificam crucem, 134: σταυρός, δούλων ἐλευθερία, ἀπαιδεύτων σοφία· σταυρός, Προφητῶν κήρυγμα, Ἀποστόλων σύνδρομος, Μαρτύρων καύχημα· σταυρός, παρθένων σωφροσύνη, ἱερέων χαρά· **σταυρός, Ἐκκλησίας θεμέλιος** („основа на Църквата“), οἰκουμένης ἀσφάλεια· σταυρός, ναῶν εἰδώλων καθαίρεσις, Ἰουδαίων σκάνδαλον· σταυρός, ἀδυνάτων δύναμις, νοσούντων ἰατρός…; In sanctam parasceuen, 43: σταυρὸς πεινώντων ἄρτος, τυφλῶν ὁδηγός, πενήτων παραμυθία, ἀκολάστων μετάνοια· σταυρὸς νέων παιδαγωγός, πλεόντων κυβερνήτης, πατὴρ ὀρφανῶν· σταυρὸς δικαίων σύμβουλος, ἀνδρῶν κεφαλή, βασιλέων μεγαλοπρέπεια, δούλων ἐλευθερία, Προφητῶν κήρυγμα· σταυρὸς μοναζόντων ἄσκησις, **Ἐκκλησίας θεμέλιον**, βωμῶν ἀνατροπή, διψώντων πηγή; ***[Пс.]-Атанасий Александрийски***, Narratio de cruce seu imagine Berytensi, PG 28, p. 809: νῦν δὲ πάλιν ἐν τῇ εἰκόνι **ἐσταυρώθης** („Ти бе разпнат на кръст“), ὦ Δέσποτα, εἰς ἔλεγχον μὲν τῶν ἀσεβῶν καὶ πάντων τῶν ἀπίστων, **εἰς στηριγμὸν δὲ τῶν ἐν ἀληθείᾳ εἰς σὲ πεπιστευκότων** („за опора на истинно повярвалите в Тебе“); ***Леонтий***, In adorationem venerandae crucis, PG 62, p. 749: χαίροις, σταυρὲ, πίστεως κρηπὶς, καὶ ἱερωσύνης τελείωσις· χαίροις, σταυρὲ, ἀνομιῶν ἀπολύτρωσις, καὶ **Ἐκκλησιῶν θεμέλιος καὶ στήριγμα** („основа и опора на Църквите“)… Σταυρὸς ἀνδρείας ὅπλον καὶ ἐγκρατείας στήριγμα· **σταυρὸς θεμέλιος πίστεως**, καὶ εὐσεβείας ὑποβάθρα („кръстът – щит на храбростта и опора на самообладанието; основа на вярата и подставка на благочестието“)...; ***[Пс.]-Йоан Златоуст***, In venerabilem crucem sermo, PG 50, p. 819: σταυρὸς μοναζόντων ἄσκησις, σταυρὸς παρθένων σωφροσύνη, σταυρὸς ἱερέων χαρὰ, **σταυρὸς Ἐκκλησίας θεμέλιος**, σταυρὸς οἰκουμένης ἀσφάλεια, σταυρὸς ναῶν καθαίρεσις, σταυρὸς βωμῶν ἀνατροπὴ…; ***Леонтий***, In ramos palmarum, PG 61, p. 717: Ποῖος γὰρ οἶκος ὁ μὴ ἔχων **τὸν σταυρὸν θεμέλιον** („Защото кой дом няма кръста за основа?“); Ποῖον πλοῖον τὸ μὴ πηδαλιουχούμενον ὑπὸ τοῦ σταυροῦ; Ποία πόλις ἡ μὴ ἔχουσα τὸν σταυρὸν φρούριον; Ποῖος βασιλεὺς ὁ μὴ ἀναδεσμούμενος τὸν σταυρόν; Ποία παρθένος ἡ μὴ ἔχουσα τὸν σταυρὸν βακτηρίαν; **Ποία ἐκκλησία ἡ μὴ τῷ σταυρῷ τετειχισμένη** („Коя църква не е укрепена чрез кръста?“); Ποία χήρα ἡ μὴ ἔχουσα βακτηρίαν τὸν σταυρόν; Ποῖος ὀρφανὸς ὁ μὴ ἔχων ἀρωγὸν τὸν σταυρόν; и т. н.

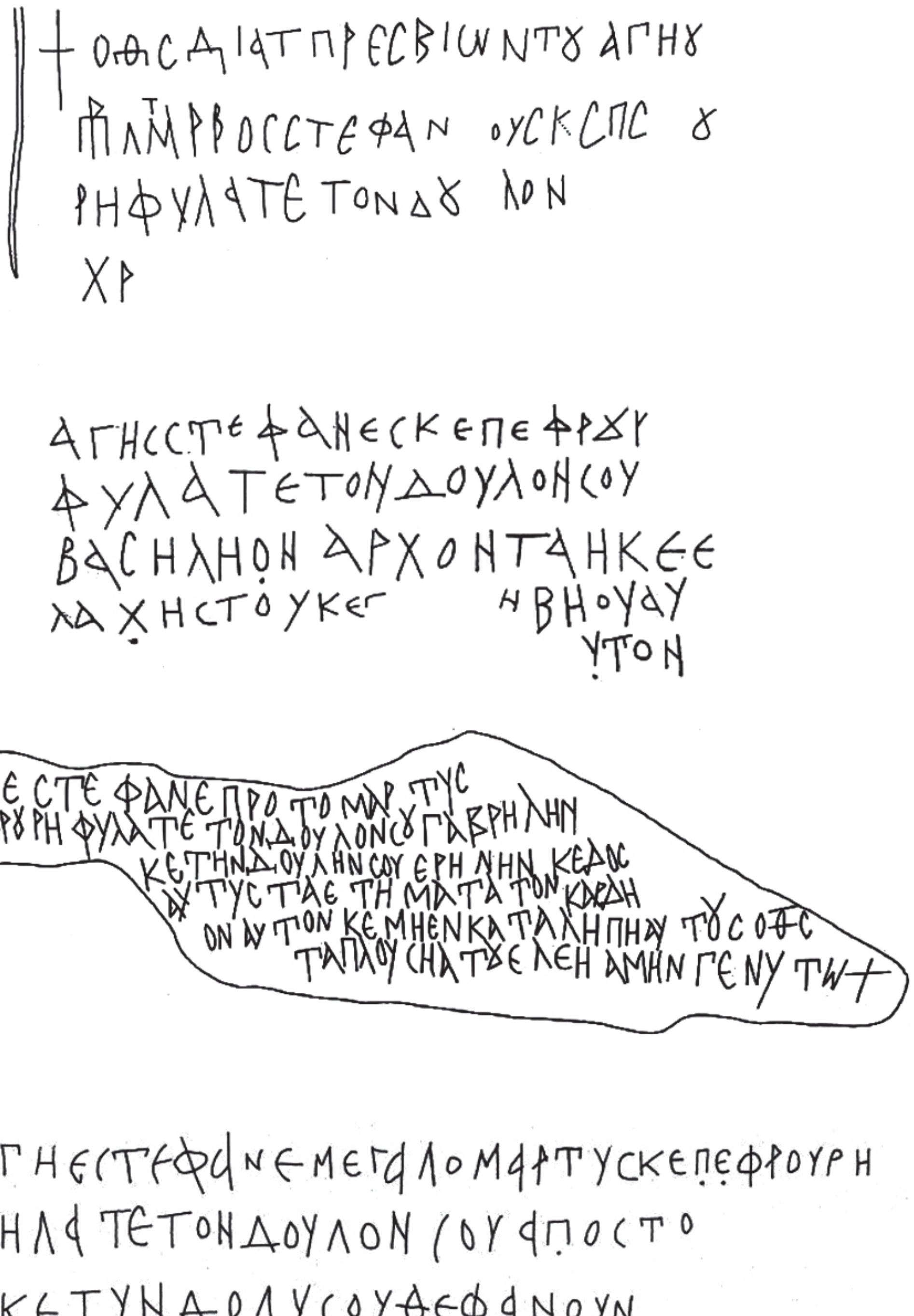

Обр. 6. Надписи с формулата σκέπε, φρούρει, φύλαττε от Тенос

друг надпис, от който днес не се чете почти нищо (обр. 8). Над правоъгълното поле е гравиран кръст, възможно е вдясно от кръста да е имало няколко букви, излизащи извън надписното поле. От текста може да се прочете сигурно само началната буква К, след която може би С или Е, т. е. съкратено Κ(ύριο)ς „Господ“ или Κ(ύρι)ε „Господи“, както и две букви от средната част на надписното поле: РО. Навярно и този надпис е бил молитва за закрила към Господ.

Съдържанието на основния текст и особено изразът „Кръсте Христов, опора на църквата“ свидетелстват, че камъкът е свързан с църковна постройка. Мястото на намирането му подсказва, че вероятно е бил вграден в Дворцовата базилика. Наличието на рисунка и върху лявата му страна, съответстваща по стил и начин на изработка на изображенията върху лицевата повърхност, навярно показва, че поне част от рисунките и надписите са били гравирани преди вграждането на камъка. Трудно е да допуснем, че става дума за ъглов блок, тъй като страничната повърхност не е изгладена за разлика от лицевата. Поставянето на кръст е било неотменна част при залагането на строежа на църкви и манастири, като във Византия то дори е било утвърдено със закони.[25]

Приемаме, че камъкът е бил вграден през или най-вероятно непосредствено и след третия строителен период на Дворцовата църква. П. Георгиев убедително доказва, че третото преустройство на църквата „носи белезите на византийското култово строителство“ и че започва в „годините след повторното пристигане на византийската мисия в българската столица, т. е. след 870 г.“ Дворцовата базилика е изпълнявала функциите на катедрален храм преди изграждането на Голямата базилика, което не е станало преди 875 г. (Георгиев 1985, 3, 60). Предполага се, че Дворцовата базилика е функционирала като църква до първите десетилетия на XI в., когато е разрушена. Върху терена ѝ, както и върху по-ранния некропол наоколо, се появяват нови, печенежки гробове (Шкорпил 1905, 97–101, табл. XXVIII, XXXI).

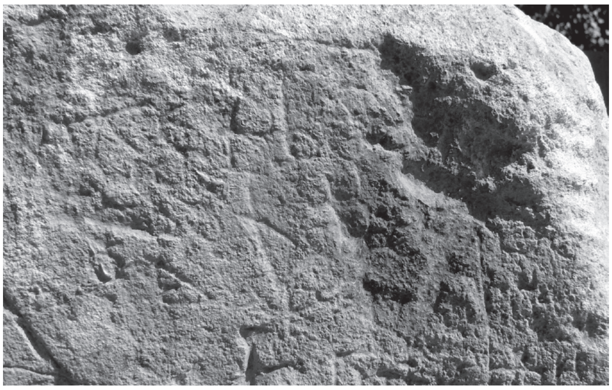

Обр. 7. Надписът в горния десен ъгъл

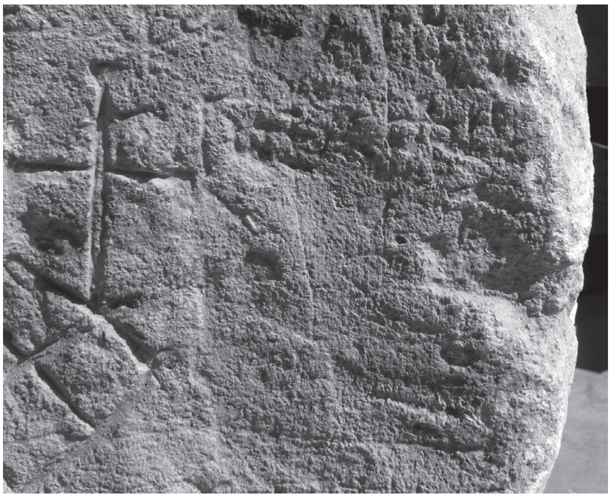

Обр. 8. Следи от трети надпис вдясно от централния кръст

Вярно написаният текст, оформен в стихове, най-вероятно е оставен от ръката на някой от представителите на византийското духовенство – според Продължителя на Теофан след Осмия вселенски събор българите започнали да се подчиняват на архиепископ, а страната им се изпълнила с епископи (Theophanes Cont., V, 96 = ГИБИ V, 121). Дали името на автора е Теодосий (или Теодор), както може би показва другият надпис, е трудно да се твърди.

В заключение можем да кажем, че представеният надпис е интересен паметник за историята на християнството в Първото българско царство и за култа към Христовия кръст. Той е важен и доколкото е един от твърде малкото намирани през последните десетилетия надписи в Плиска, а е рядък и с поетичната си форма, грамотността и изисканя си език, разкриващ влиянието на църковната литература и литургичните текстове върху духовника, който го е съставил.

---

[25] Срв. новелата на император ***Юстиниан***, Basilica, IV, 1: Ἐκεῖνο τοίνυν πρὸ τῶν ἄλλων ῥητέον, ὥστε κατὰ πάντα χρόνον καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ γῇ τῆς ἡμετέρας βασιλείας, εἴ ποτέ τις οἰκοδομεῖν εὐαγὲς μοναστήριον βούλοιτο, μὴ πρότερον ἄδειαν εἶναι τοῦτο πράττειν, πρὶν ἂν τὸν θεοφιλέστατον τῶν τόπων ἐπίσκοπον προσκαλέσαιτο, ὁ δὲ χεῖράς τε ἀνατείνειεν εἰς οὐρανόν, καὶ διὰ τῆς εὐχῆς τὸν τόπον ἀνιερώσειε θεῷ, **πηξάμενος ἐν αὐτῷ τὸ τῆς ἡμετέρας σύμβολον σωτηρίας (φαμὲν δὲ τὸν προσκυνητὸν καὶ τίμιον ὄντως σταυρόν)**, οὕτω τε ἄρξηται τῆς οἰκοδομίας, καλὸν δή τινα τοῦτον καὶ πρέποντα θεμέλιον ἀποθέμενος. Αὕτη μὲν οὖν ἀρχὴ τῆς εὐσεβοῦς τῶν εὐαγῶν μοναστηρίων ποιήσεως ἔστω. „Прочее преди всичко останало следва да кажем това, че за вечни времена и в цялата територия на нашето царство, ако някой пожелае да съгради пресветъл манастир, не е позволено да го прави, преди да повика богообичания епископ на областта, а епископът да протегне ръцете си към небето и чрез молитва да посвети на Бога мястото, **след като е забил там символа на нашето спасение (имаме предвид почитаемия и истинно честен кръст)**, и така да започне градежа, положил този добър и подобаващ устой. Та нека такова бъде началото на благочестивия строеж на пресветлите манастири“.

Използвана литература

Атанасов 1992: Г. Атанасов. За появата, семантиката и разпространението на двойния кръст в Средновековна България. – Известия на Исторически музей – Кюстендил, 4, 1992, 207-217.

Атанасов 1993: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на медальоните с IYI и двоен кръст. – В: Studia Protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 163-171.

Балабанов 2001: Т. Балабанов. За семантиката на един гръцки надпис от манастира при с. Черноглавци, Шуменско. – Преславска книжовна школа, 5, 2001, 107-112.

Банк 1978: А. Банк. Прикладное искусство Византии IX – XII вв. Москва, 1978.

Бешевлиев 1939: В. Бешевлиев. Историческа граматика на гръцкия език, I. Фонетика и морфология (съществително и прилагателно). София, 1939.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). София, 1992.

Георгиев 1985: П. Георгиев. Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864 – 870). – Векове, 1985, 3, 54-61.

Георгиев 2001: П. Георгиев. Християнските храмове в Плиска – топография и функция. – В: Християнската идея в историята и културата на Европа. Материали от VIII лятна научна среща, посветена на 2000-годишнината от рождението на Исус Христос, Варна, 24 – 25 юни 2000 г. София, 2001, 84-100.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци, селище от първото българско царство. т. 1. София, 1999.

Дончева-Петкова 2010: Л. Дончева-Петкова. Средновековни кръстове – енколпиони от България (IX – XIV в.). София, 2010.

Йорданов 2001: Ив. Йорданов. Корпус на печатите на Средновековна България. София, 2001.

Йосифова 1981: М. Йосифова. Един паметник на средновековната криптография от Калиакра. – В: Българско средновековие. Българо – съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев, 1981, 168-171.

Каухчишвили 1951: Т. Каухчишвили. Греческие надписи Грузии. Tбилиси, 1951.

Кънчов 1891: В. Кънчов. Битолско, Преспа и Охридско. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 4, 1891, 3-101, VII табл.

Лисицов 1979: Ст. Лисицов. Разкопки на източната крепостна стена от вътрешния град на Преслав през 1973 – 1974 г. – Плиска – Преслав, 1, 1979, 177-184.

Медынцева, Попконстантинов: А. Медынцева, К. Попконстантинов. Надписи из Круглой церкви в Преславе. София, 1985.

Милюков 1899: П. Милюков. Христианския древности Западной Македонии. – Известия Русского археологического института в Константинополе, 4, 1899, 21-151.

Миятев 1936: К. Миятев. Преславската керамика. София, 1936.

Мусакова 1987: Ел. Мусакова. Към въпроса за възприемането на християнската символика в старобългарската култура. – Археология, 1987, 2, 9-17.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Покровский 2001: Н. Покровский. Евангелие в памятниках иконографии, преимущественно византийских и русских. Москва, 2001.

Попконстантинов 2008: К. Попконстантинов. Новооткрит печат на Михаил багатур и багатурският род на Йоан, Сондоке и Михаил. – Археология, 2008, 1–4, 68-80.

Соболевский 1900: А. Соболевский. Черковнославянските стихотворения от IX – X век и тяхното значение за черковнославянския език. – В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 16 – 17, 1900, 314-324.

Тотев 1966: Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. – Известия на Археологическия институт, XXIX, 1966, 61-66.

Тотев 1988: Т. Тотев. Преславската керамична икона. София, 1988.

Тотев 1993: Т. Тотев. Реминисценция на стихове от псалом 67 в гръцки заклинателен надпис от Преслав. – В: Studia Protobulgarica et mediaevalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 183-187.

Успенский 1905: Ф. Успенский. Надписи староболгарския... – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, Абоба – Плиска, 1905, 173-242.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Постройки в Абобском укреплении. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, Абоба – Плиска, 1905, 62-152.

Юрукова, Пенчев 1990: Й. Юрукова, Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. София, 1990.

Якобсон 1919 [1923]: Р. Якобсон, Заметка о древнеболгарском стихосложении. – Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук, XXIV, 2, 1919 [1923], 351-358.

Bandy 1970: A. C. Bandy. The Greek Christian Inscriptions of Crete (Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος, 10), Pt. 1, IV – IX c. A. D. Athens, 1970.

Barnea 1981: I. Barnea. Christian Art in Romania, 2. Bucharest, 1981.

Beševliev 1964: V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

Georgiev 1978: P. Georgiev. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. – Palaeobulgarica, 1978, 3, 32-43.

Grabar 1963: A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople (IVe – Xe siècle). Paris, 1963.

Grabar 1971: A. Grabar. Sculptures byzantines du Moyen age, II, (XIe – XIV e sèicle). Paris, 1971.

Guillou 1996: A. Guillou. Recueil des inscriptions grecques médiévales d’Italie. Rome, 1996.

Die Welt von Byzanz… 2004: Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. München, 2004.

Feissel 1980: D. Feissel. Inscriptions Byzantines de Ténos. – Bulletin de correspondance hellénique, 104, 1, 1980, 459-475.

Frolow 1956: A. Frolow. IC XC NIKA. – Byzantinoslavica, XVII, 1, 1956, 98-113.

Frolow 1961: A. Frolow. La relique de la vraie croix. Recherches sur le développement d’un culte. Paris, 1961.

Jerphanion 1925: G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce. Texte, t. I, 1. Paris, 1925.

Jerphanion 1936: G. de Jerphanion. Les églises rupestres de Cappadoce. Texte, t. II, 1. Paris, 1936.

Jordanov 2003: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, vol. I, Byzantine Seals with Geographical Names. Sofia, 2003.

Lovag 1980: Zs. Lovag. Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. – Acta Archaeologica, 32, 1980, 363-372.

Mango, Ševčenko 1978: C. Mango, I. Ševčenko. Some Recently Acquired Byzantine Inscriptions at the Istanbul Archaeological Museum. – Dumbarton Oaks Papers, 32, 1978, 1-27.

Maas 1903: P. Maas. Der byzantinische Zwölfsilber. – Byzantinische Zeitschrift, 12, 1903, 278-323.

Mazzoleni 2002: D. Mazzoleni. Epigrafi del Mondo Cristiano antico. Roma, 2002.

Millet, Pargoire, Petit 1904: G. Millet, J. Pargoire, L. Petit. Recueil des inscriptions chrétiennes de l’Athos, I. Paris, 1904.

Preger 1901: Th. Preger. Scriptores originum Constantinopolitanarum, fasc. I. Lipsiae, 1901.

Preger 1907: Th. Preger. Scriptores originum Constantinopolitanarum, fasc. II. Lipsiae, 1907.

Sharankov 2009: N. Sharankov. Notes on Ancient and Mediaeval Latin and Greek Inscriptions from Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 13, 3, 2009, 47-61.

Supplementum epigraphicum Graecum: Supplementum epigraphicum Graecum, 30, № 1262.

The Glory of Byzantium: The Glory of Byzantium. New York, 1997.

Μιτσός 1938: Μ. Μιτσός. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐξ Ἄργους. – Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς ἑταιρείας, III, 3 (1934 – 1936), 1938, α’-β’.

Ὀρλάνδος, Βρανούσης 1973: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Λ. Βρανούσης. Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος. Ἀθῆναι, 1973.

STONE WITH CROSSES AND INSCRIPTIONS FROM THE PALACE BASILICA IN PLISKA

Lyudmila Doncheva-Petkova, Nicolay Sharankov

(Summary)

The work presents a limestone block (fig. 1) found near the Palace Basilica in Pliska. The centre of its surface displays a large six-arm cross within a rhombus. A cryptogram has been incised between the cross arms. To the left, two smaller four-arm crosses have been incised within rectangular frames, also with cryptograms between their arms. The main inscription is in the lower right corner of the block, in a rectangular frame (fig. 5). Its seven lines contain three dodecasyllable verses – an invocation to “the cross of Christ, foundation of the Church (στήριγμα τῆς ἐκλησίας)”, to “keep, guard and protect (σκέπε, φρο[ύ]ρι, φύλαττε) its servant, the monastery/church? (κέλλα) and what pertains to the church official (τὰ προέδρου)”. There is a second inscription in the upper right sector of the stone – also an invocation to the Lord, probably revealing the name of the author of both inscriptions, Theodosius (or Theodorus?). Between both inscriptions there are almost illegible traces of a third one, likely still another invocation to the Lord. The shapes of the crosses, the lettering and the archaeological context suggest the late 9th or the 10th c. as the date of the inscriptions. The author of the verses, obviously a literate man, well-versed in writing, seems to have belonged to the clergy.

ОЛОВЕН АМУЛЕТ С НАДПИС ОТ РАЗКОПКИ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Казимир Попконстантинов, Станислав Станилов, Янко Димитров

Сред епиграфските паметници от IX – XI в. особен интерес представляват надписите върху оловните пластини – амулети. Тяхната употреба се дължи на разбиране, че свръхестествената сила се таи не само в сътворените от природата същества, растения, скали и други, но тя може да се внедри и в предмети, създадени от човешката ръка. Широко е разпространена вярата, че тези предмети, т. нар. амулети, талисмани, муски са били изпълнени със свръхестествена сила, с чудотворна сила, която отблъсква или предпазва от зли духове, лош поглед, поради изображенията и надписите върху тях и материала, от който са били направени (Алмазов 1901, 221; Маринов 1981; Kotanski 1994; Петканова 2001, 61-85; Popkonstantinov 1994; Popkonstantinov 1999; Попконстантинов 1995, 850; Попконстантинов 2006, 311; Попконстантинов 2009, 385; Тончева 2000; Шнитер 2001; Христова 2001).

Употребата на амулети е известна от древността и ранното християнство. Златни, сребърни и оловни пластини с изображения и текстове върху тях са били навивани на руло или нагъвани, като някои от тях са поставяни в кутийки или цилиндърчета (Kotanski 1994; Йорданова – Алексиева 2004).

Амулетите условно се разделят на две групи в зависимост от съдържанието на текста: в първата са амулетите, които са предназначени да съпътстват мъртвите в отвъдния свят и се откриват в гробове, а във втората – такива, които са имали предпазно значение за живите – хора и животни. Както отбелязва Д. Маринов „народното вярване е облякло оловото в голяма магическа сила“, видно от текста на една молитва против нежитъ – сиа молитва от нежита пиши на олово и положи на главе.

През последните години изследването на т. нар. апокрифни молитви и заклинания бе обогатено със значителен брой оловни амулети с текстове на гръцки и старобългарски (с глаголическо и кирилско писмо). Те са разнообразни както по форма, така и по съдържание.[1] Част от тези амулети са случайни находки. Изключение в това отношение не прави и намереният през 2005 г. оловен амулет, предмет на нашия доклад.

Амулетът е открит при редовни археологически разкопки проведени през 2005 г. във Вътрешния град на Плиска, обект „Тайни ходници, вън от Цитаделата“, в изкоп № 12 – А, уширение на изток, кв. 1/2, на дълб. 0,30 – 0,50 м.[2] Изкоп № 12 – А, където е открит амулета, е разположен на 160 – 170 м от северната стена на Цитаделата (обр. $1_{А}$). В него са проучени структури от столичния (VIII – IX в.) и двата следстолични периоди на Плиска (края на IX – третата четвърт на X в. и края на X – XI в.). Амулетът е открит в помещение от постройка с верижен план, която се долепя откъм запад към оградната стена между Цитаделата и северната порта на каменната крепост (обр. $1_{Б}$). Стратиграфията на структурите е отчетлива и позволява датирането на амулета.

От пласта между зидовете на помещението, както и на изток от оградната стена, на дълбочина до 1,00 м от съвременния терен, произхожда битова керамика, монети (византийски аноним-

---

[1] Предстоящото публикуване на корпус на близо 80-те оловни амулета открити в България не би било възможно без работата ми в богатите фондове на библиотеките на Германския и Френския институт в Атина, на Института по византинистика и Института по папирология в Университа в Кьолн, на Института по славистика Залцбург, на Института по византинистика, на Института по славистика в Университета във Виена; в коптския ръкописен отдел на библиотеката на манастира „Св. Мина“ в Египет, в ръкописните отдели на: „Российская национальная библиотека“ Санкт Петербург; ГИМ Москва. В Атина работих благодарение на присъдената ми през 2003 г. стипендия на Фондация „Александър Онасис“, в Кьолн през 2004 и 2005 г. благодарение на стипендия от Института по византинистика.

[2] Археологическите проучвания в този сектор се провеждат от ст. н. с. д. и. н. Ст. Станилов, н. с. д-р Я. Димитров и н. с. д-р А. Аладжов.

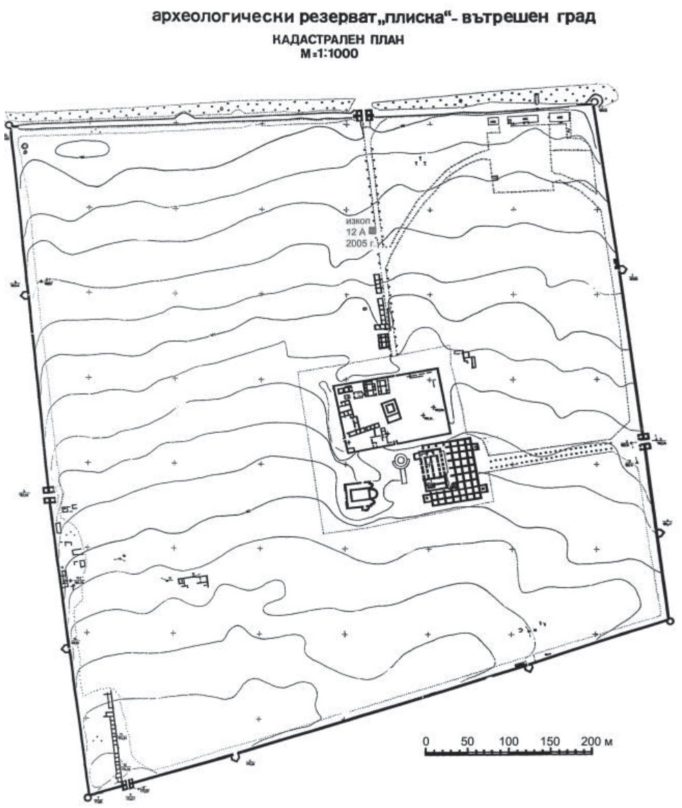
археологически резерват „плиска“- вътрешен град
КАДАСТРАЛЕН ПЛАН
М=1:1000
изкоп
12 А
2005 г.
0
50
100
150
200 м

Обр. 1 А

N
ИЗКОП № 12 А
2005 г.
ЦИТАДЕЛА
0
10
20
30
40
50 m

Обр. 1 Б

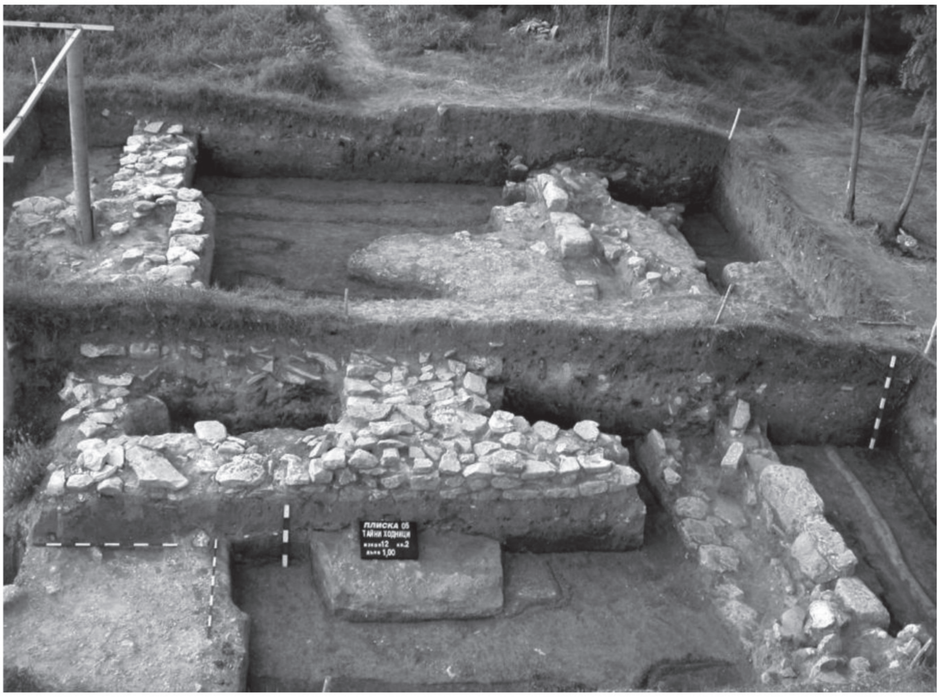
ПЛИСКА 05
ТАЙНИ ХОДНИЦИ
изкоп12 кв.2
дълб 1,00

Обр. 1 В

Обр. 1. Обект „Плиска. Тайни ходници, вън от Цитаделата“, сезон 2005: А.- Б. Ситуация на изкоп № 12 А с помещението, в което е открит амулетът (чертеж Янко Димитров);
В. Изкоп № 12 А, ситуация с помещението (поглед от юг) (фото Андрей Аладжов).

Текстът гласи:

Оригинален текст върху амулета

А.

А : Г҃И Б҃Е НАШЪ ЖИВЪИ
Б҃Е ДѢЛЪМА Н....ЕСИ ПРИ
...ПР..ИМѢ РАБѢ СВОЕИ
.................................Е
5. Т................ Е...........
ЕМУ БОРЪЛЪ :..Ъ: ²С҃Х҃С ЕМУ
Д..... Ѣ НОЗѢ Ѥ.......РС
И...............................
……….О........Н....................
10.:ПОМЪИС..........У
БОЗѢ.................
…………………….:ДА МУ
..ДЕТЪ УМЪ И ОѴИ.......
ТВОРЕНѢ ВИС·Т:ИѪ..Т.......

Б.
Ⱈ.РЪСТО.ВОѪЗЕМѢ БР
ѢМЕНИ РАМЕНИ НОСИТ
ВЪ ИМѦ ТВОЕ Г҃И Б҃Е СЛАВА
ТЕБѢ:∼∼∼∼∼∼∼∼∼∼∼∼∼
5.∼∼∼∼∼ Г҃И Б҃Е НАШЪ ВЪ
ПИВЪШИ СѦ ДЪНѢ ЕЖЕ И:
МАТЪ:Р҃:И ПѦДЕСѦТЪ Н
ОГЪ:НЕ ДѢИ ТЪИ ПАКОСТИ
РАБѢ СВОЕИ ПЕЛАДИИ: НИ
ȣ.РѪКАМА НИ НОГАМА
НИ ВЪСЕМУ ТѢЛЕСИ ЕИ
НЖ ЛѦЗИ СЪВИВЪШИ СѦ.
ѤДИНОМЪ МѢСТѢ ПРѢ
С҃ВѦТАѢ ГО҃СПОЖДА БО
ГОРОДИЧЕ ПОМИ҃ЛУИ҃

Текст на молитвата
в Euchologium Sinaiticum (36.6 – 15)

Б.
М҃О Ѡ ИЗБАВЛЕНЬИ ДЬНѢ ѴК҃ОУ
.∼∼ Г² И҃СХ҃Е БЖ҃Е НАШЪПОМИЛОУИ ѴКА
СЕГО҆ВЬПИѬЩААГО ДЪНОѬ″ѢЖЕ
ІМАТЪ НОГОТЪ Р҃ И Л҃ ТЪ НЕ ДѢИ
ЕМОУ ПАКОСТИ҃ НИ РѪКАМА НИ
НОГАМА″НИ ВЪСЕМОУ ТѢЛЕСИ҃
НЪ ВЪ ЕДИНО МѢСТѢ ЛѦЗИ СЪ
ВИВЪШИ СѦ . ПРѢС҃ТАА БР҃ЦЕ ПО
МИЛОУИ . І СП҃И РАБА БЖ҃ИѢ СЕГО.
НЫНѢ И ПРИСНО И ВЬ ВѢКЫ

ни фолиси от клас А1 и А2) и разнообразни по предназначението си предмети, които могат да се датират в хронологическите граници – втора половина на Х – началото на ХІ в. Керамиката, както и предметите, не предоставят достатъчно отчетливи данни за предназначението на постройката, в която е намерен оловният амулет с надпис. Все пак, оценени като цяло, откритите археологически материали позволяват да се предположи, че тя е част от жилище. По-интересните „съпътстващи" амулета находки са: фрагмент от амфора с част от гръцки надпис „…КОС", фрагменти от медни съдове, единично бронзово печатче – птица, едноставен кръст – енколпион, фрагмент от оловен медальон с изобразен „кръст вписан в кръг", напръстник и писало от бронз.

Размерите на амулета в разгънато състояние са 5 см дължина и 3,3 см ширина (обр. 2, 3). Височината на буквите варира между 3 – 4 мм. Първоначално пластината е била навита на руло като е била прегъната на четири части. Върху двете ѝ страни е врязан старобългарски текст, разположен в 14 реда върху лицевата и в 15 реда върху обратната страна. От текста са запазени общо 342 знака (върху лицевата част 119, а на обратната 342). От тях глаголически – 2 пъти (Ⱈ) при изписване на ХС.

Надписното поле не е разчертано в редове, но това не е попречило на автора на надписа правилно да разположи текста, с равномерен интервал между отделните графеми.

В по-голямата част от текста на лицевата страна на амулета липсват отделни букви и цели редове (обр. 2, 4), а върху обратната (обр. 3, 5) липсват частично, заличени както в следствие дългата употреба на амулета, така и поради крехкостта на оловото, след разгъването му за изследване. Възстановяването на унищожената част от текста върху лицевата страна, за разлика от обратната страна, представлява сериозна трудност. От запазената му част става ясно, че върху амулета от Плиска са изписани две различни молитви, което се среща за първи път сред 80-те амулета, които съм изследвал до сега.

От запазената част на текста на втората молитва,[3] върху обратната страна на амулета, става ясно, че съдържанието му има най-близки паралели с молитва в Euchologium Sinaiticum (Kačanovskij 1881, 153; Порфирьев 1891, 12; Соколов 1895, 135; Амазов 1900, 487; Nahtigal 1942, 83; Раденковиђ 1998, 190) и в някои от Требниците от XV – XVII в. (Цонев 1923; Тончева 2000, 27). Значението на този амулет за сетен път показва съхранение на традицията на общозадължителните текстове на основните тайнства и молитви, както в Требника, така и в другите части на Евхология, които претърпяват доста дълъг процес на оформяне в условията на догматични противоречия в периода IV – IX в.

Проблемът за библейски цитати в апокрифните молитви върху оловните амулети почти не е засяган, за разлика от редица изследвания посветени на цитати в средновековната книжнина.[4] Затова всеки новооткрит молитвен или заклинателен текст върху тази нова група извори за културата на средновековния българин представлява интерес както за лингвисти, така и за историци, културолози.

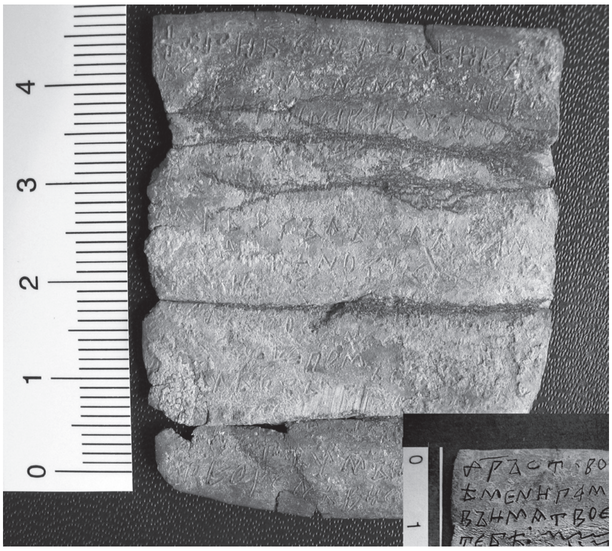

Обр. 2. Амулет от Плиска – лице (фото по Казимир Попконстантинов)

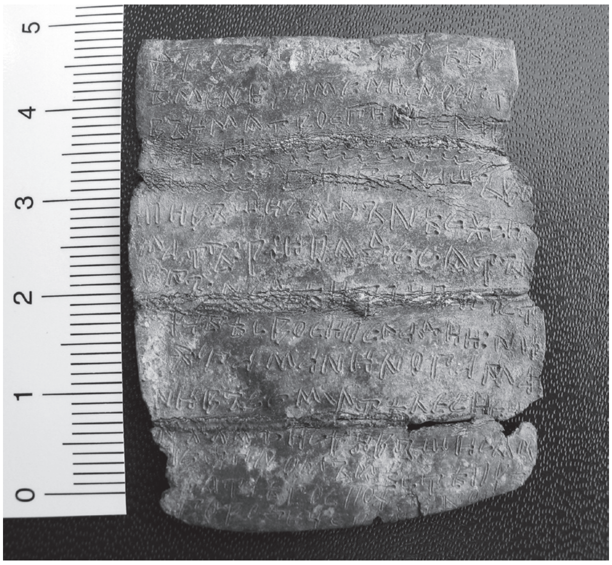

Обр. 3. Амулет от Плиска – опако (фото по Казимир Попконстантинов)

Авторът на текста върху обратната страна на оловния амулет не повтаря дословно текста на молитвата „от дъна“ известна във варианти от Требниците, а е компилирал. За съжаление до нас не са стигнали Требници от IX – X в., освен Син. Евх. (с глаголическо писмо), за да твърдим доколко авторът е използвал текста. Но дори и примерът от Син. Евх. показва, че той добре е познавал тази молитва, като е вземал отделни части, видно при внимателното проучване на текста. Така се установява, че авторът от „стратегиите“ на компилация – съзнателна или случайна, е ползвал втората (позната напр. Б. от нашия текст с началния текст от Син. Евх.). А от „тактиката“ на компилация – добавяне и пропускане (количествена), преместване и адаптиране (качествена) – всичките похвати са представени в еднаква степен, видно и в двете части на молитвата.

---

[3] След почистване на лицевата част на амулета ще разгледаме в самостоятелна работа двата текста.

[4] Предстоящо е публикуването на два оловни амулета с библейски текстове.

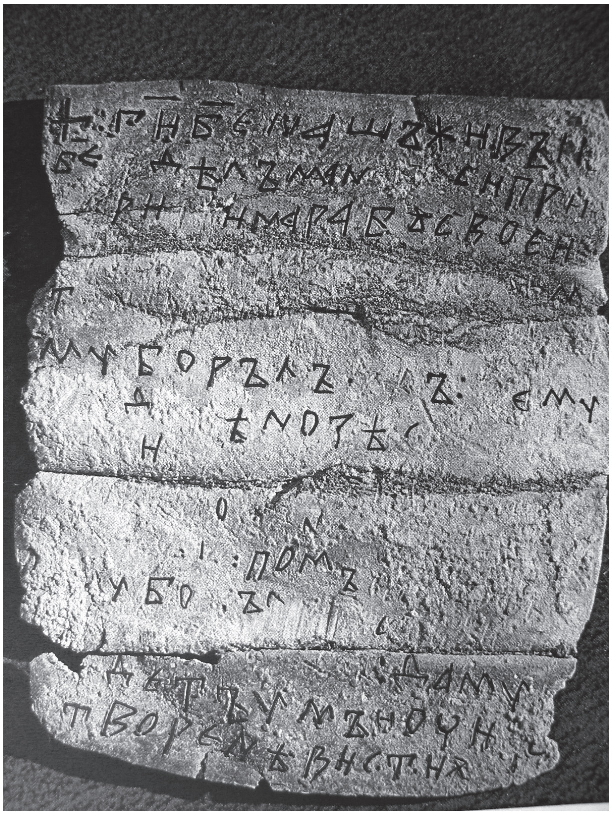

Обр. 4. Амулет от Плиска – лице (факсимиле по Казимир Попконстантинов)

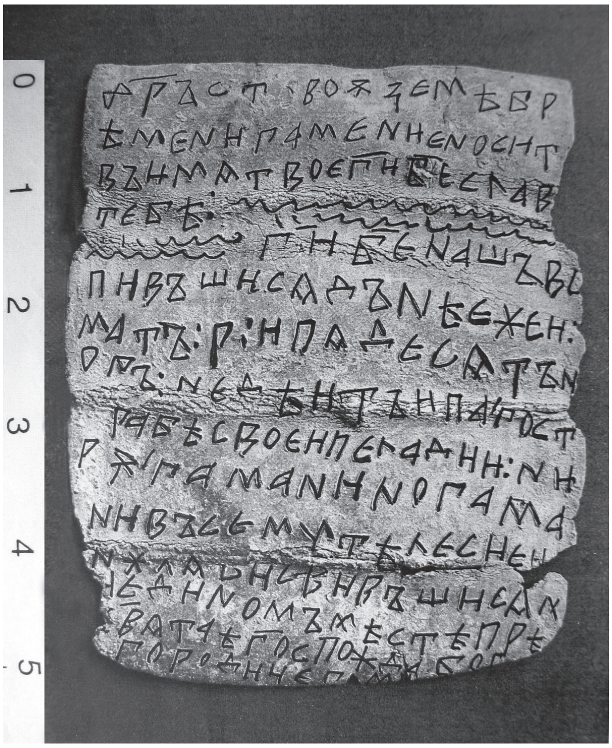

Обр. 5. Амулет от Плиска – опако (факсимиле по Казимир Попконстантинов)

В някои случаи авторът или е преписвал неточно – видно от съпоставянето на двата паралелни текста, или диалектно е предал някои от словосъчетанията. Така чрез намесата на автора на молитвата върху този амулет тя е претърпяла значителни съдържателни промени, които чувствително са видоизменили цялата начална старобългарска фраза и прототипния цикъл молитви. Тук трябва да отбележим, че за разлика от другите амулети, тук авторът е отбелязал името на поръчителя и притежателя на амулета, това е РАБѢ СВОЄН ПЄЛАДНН (обр.5), антропоним неизвестен досега. Упоменаване на името на притежателя е твърде рядък случай, защото обикновено, както в амулетите, така и в Требниците се отбелязва: имя рек. За практиката в Требниците е разбираемо, защото молитвата се чете за много богомолци, а амулетът е персонален. Това също увеличава научната стойност на Плисковския амулет.

И в този амулет присъства една от характерните особености на този вид текстове – диалогът. Като допълнителен персонаж е включена Пресвета Богородица, като авторът е добавил и „Госпожда“, обръщение, което ни е известно от надписа от Цар Асен, Силистренско (Попконстантинов 1982, 43; Popkonstantinov 1994, 25) и редица книжовни паметници – Ас 116b 11 (Miklosich 1862-1865, 139; Цейтлин 1994, 176; Староб. речник 1999, 366).

Кое е подтикнало автора на тази молитва да изгради текста си според два, на пръв поглед несъвместими, дискурса?

Преди всичко, както повечето творци на подобни молитви, и той е имал усещането, че каноничните и неканоничните текстове са се допълвали, без да си пречат. Както този, така и другите текстове върху оловните амулети, показват вещото познаване на широк кръг текстове, които са били ползвани съвсем свободно от авторите на разнообразните по съдържание и предназначение заклинания. Книжовните инвенции и в тази молитва са многопосочни, което дава основание да се предположи, че те вече са били налице в гръцки посредник (?), който отчасти е известен, но на такъв текст все още не съм попаднал.

Съпоставен с други подобни текстове, новооткритият амулет показва, че нашият текст представлява от само себе си контаминация, която се среща за първи път и вероятно ще да е послужил за основа на други текстове. Дали това е така ще покажат бъдещите открития.

Несъмнен интерес представляват и отделните словосъчетания, част от които се срещат в редица молитвени структури, открити в требници, служебници и други книжовни паметници от XVI – XVII в., което още веднъж доказва, че те са преписвани от евхологични ръкописи, много близки до старобългарския оригинал, видно от текстовете върху някои оловни амулети (Попконстантинов 2006, 315; Попконстантинов, Миклас 2009, 387).

Писмото на текста се отличава с опитност и сигурност, издава обиграна ръка на твърде грамотен автор, съумял да изпише толкова дълъг текст върху малка площ. Паралелно с това той е използвал две графични системи – кирилска и глаголическа. Диграфията е значително по-рядко явление и макар че характеризира дълги периоди от развитието на средновековната българска и балканска писмена култура, все още не може да се счита за достатъчно добре проучена, въпреки паметниците от края на IX до XV в. През последните години се увеличи и броят на епиграфските паметници, в които се използват паралелно глаголическо и кирилско писмо. Сред тях се нарежда и този амулет. Както в нашия случай, така и в другите епиграфски паметници авторите на текстовете са използвали глаголицата не като тайнопис (каквито случаи има с употребата на глаголица в някои по-късни кирилски ръкописи). Явно доброто познаване и владеене на двете графични системи (активно и пасивно) им дава възможност свободно да преминават от кирилица на глаголица и обратно, видно и от други паметници (надписа от Цар Асен; Енинския апостол; Битолския триод и други паметници). Това прави новооткрития амулет още по-интересен и той може да се разглежда като важен извор за историята на кирилицата и нейните взаимоотношения с глаголицата. Използването повече на кирилското писмо подсказва и това, че авторът е човек, чието делово ежедневно писмо е кирилицата, но и с много добро владеене на глаголицата.

Палеографските и езиковите особености на текста дават основание амулетът да бъде отнесен към епиграфските паметници от X в. – надписите от скалните манастири при с. Крепча (Поповско), Мурфатлар (в Северна Добруджа в Румъния), с. Равна (Провадийско), Плиска, Преслав и др. Паралелно с това има близки паралели и с редица книжовни паметници като Синайския евхологий, Енинския апостол, Савина книга, Асеманиево евангелие, Зографско евангелие и др.

Амулетът поставя отново въпроса за основните принципи на преводите от гръцки език в старобългарската епоха и допринася за изясняването на някои аспекти от този процес, като идентификация на гръцките оригинали, реконструкция на първоначалния преведен текст, хронология и локализация на преводите. Редом с това позволява, за пореден път, да се постави въпроса за многократните преводи, средищата, в които се извършва тази преводаческа дейност и редакции на Псалтира, Апостола, Паримейника и всичката необходима не само за богослужебни цели книжнина. Това е закономерно като се има предвид огромният брой храмове, скриптории и книжовни средища (Попконстантинов, Костова 2002а, 719; Попконстантинов, Костова 2002б, 326; Попконстантинов, Костова, Плетньов 2003, 107) и не на последно място широкият хронологичен обхват на книжнината.

В контекста на тези разсъждения и събрания до сега емпиричен материал от близо 80-те амулета с текстове на старобългарски и гръцки би трябвало също да намери място в подобни изследвания по няколко причини: текстът е свързан с културата на различни слоеве от населението, неговият притежател е добре известен – РАБѢ СВОЄИ ПЄЛАДИИ . Дали Пеладия е обитавала тази сграда е въпрос, на който трудно можем да намерим задоволителен отговор. А текстът със своето разнообразие дава достатъчен лексикален материал от тази епоха, част от който е поредно предизвикателство за изследователите на средновековния български език. Накрая ще отбележим, че амулетът е изключително важен за изясняване на болестта, която е упомената в текста върху обратната страна. В различни изследвания е общоприето названието на болестта като подагра (Соколов 1895, 135; Алмазов 1900, 487; Nahtigal 1942, 83). Според Хр. Тончева, съдейки по данните на Български диалектен атлас и описаните симптоми в речника на Н. Геров („Една болест по децата, от която ги болят слабините, и тия биват запечени; а в Беброво, Еленско за болестта „**дънау**“, казват „Дънауту луви убикнувену уфцете“ и билката „ДЪНАВИЧИ“, с която лекуват добичета от запек), тя стига до извода, че тази молитва се отнася към болест, която се обозначава с изконното славянска дума ДЪНА и би трябвало да е интерпретирана и свързвана със запек (запичане) (Тончева 2000, 34). Произтичащи от него са болки в слабините и опасност от задушаване при неоказване на своевременна медицинска помощ (както при животните, така и при хората). Така че виждаме в колко посоки е важна информацията извлечена от текста върху амулета. По отношение на датирането му, сме подпомогнати от археологическата среда, която не е в разрез с палеографските и езиковите особености, характерни за X век.

Използвана литература:

Алмазов 1901: А. И. Алмазов. Апокрифические молитвы, заклинания и заговоры. – Летопись Новоросс. Университета, IX виз. отделение V, Одесса, 1901, 221-340.

Йорданова – Алексиева 2004: М. Йорданова – Алексиева. Елински орфически свидетелства. София, 2004.

Маринов 1981: Д. Маринов. Избрани произведения. София, 1981.

Петканова 2001: Д. Петканова. Апокрифните лечебни молитви. – Palaeobulgarica, 2001, 3, 61-85.

Попконстантинов 1995: К. Попконстантинов. Оловни пластини с надписи. – Кирило – Методиевска енциклопедия. Т. 2. София, 1995, 850-853.

Попконстантинов, Костова 2002а: К. Попконстантинов, Р. Костова. Скрипторият в Равненския манастир: още веднъж за украсата на старобългарските ръкописи от IX – X в. – В: Средновековна християнска Европа: Изток и Запад. София, 2002, 719-726.

Попконстантинов, Костова 2002б: К. Попконстантинов, Р. Костова. Всекидневният живот в българските манастири през IX – X в. по епиграфски данни. – В: Slavia Orthodoxa. Език и култура. Сборник в чест на проф. д. ф. н. Румяна Павлова. София, 2003, 326-331.

Попконстантинов, Костова, Плетньов 2003: К. Попконстантинов, Р. Костова , В. Плетньов. Манастирите при Равна и Караачтеке в манастирската география на България през IX – X в. – В: Българските земи през средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. = Acta Musei Varnaensis, III-2. Варна, 2005, 107-119.

Попконстантинов 2006: К. Попконстантинов. Оловен амулет палимпсест с глаголико – кирилски текст. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006, 311-330.

Попконстантинов, Миклас 2009: К. Попконстантинов, Х. Миклас. Оловен амулет с глаголически текст. – Кирило – Методиевски студии, 2009, 18, 385-399.

Порфирьев 1891: И. Я. Порфирьев. Апокрифические молитвы по рукописям Соловецкой библиотеки. – В: Труды IV-го археологического съезда. Казань, 1891, т. 2, 3-я паг., 1-24.

Раденковић 1998: Љ. Раденковић. Дъна – стари словенски назив једне болести. – Слово и культура. Памяти Никита Ильича Толстого. Т. 2. Москва, 1998, 190-197.

Соколов 1895: М. И. Соколов. Новый материал для объяснения амулетов, называемых змеевиками. – В: Древности: Труды славянской комиссии имп. Моск. Арх. О-ва., 1895. Т. 1, 134-202.

Старобългарски речник 1999: Старобългарски речник. Отг. редактор Дора Иванова – Мирчева. София, 1999.

Тончева 2000: Хр. Тончева. Старобългарските молитви за всяка потреба в развоя на славянската ръкописна книжнина (до края на XIX век). Пловдив, 2000.

Шнитер 2001: М. Шнитер. Молитва и магия. София, 1996.

Христова 2001: Б. Христова. Амулетите и талисманите в българската писмена традиция. София, 2001.

Цейтлин, Вечерка, Благова 1994: Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова (редактори). Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков). Москва, 1994.

Kačanovskij 1881: V. Kačanovski. Apokrifne molitve, gatanja i price. – In: Starine. Zagreb, 1881, t. 13, 150-161.

Kotanski 1994: R. Kotansky. Greek Magical Amulets. The Inscribed Gold, Silver, Copper, and Bronze *Lamellae.* Köln, 1994.

Miklosich 1862-1865: Fr. Miklosich. Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum.Vindobonae. 1862-1865.

Popkonstantinov, Kronsteiner 1994: K. Popkonstantinov, Otto Kronsteiner. Altbulgarishe Inschriften, 1. Wien, 1994.

Popkonstantinov 1999: K. Popkonstantinov. The Letter of Abgar on a Tenth – Century Amulet. – In: Ars Philologica. Festshrift Baldur Panzer. Wien, 1999, 649–654.

Казимир Попконстантинов, Станислав Станилов, Янко Димитров

INSCRIBED LEAD AMULET FROM THE EXCAVATIONS IN THE INNER TOWN OF PLISKA

Kazimir Popkonstantinov, Stanislav Stanilov, Yanko Dimitrov

(summary)

The inscribed lead amulets constitute a group of a particular interest in the epigraphic material from the 9th-11th c. providing invaluable data for the medieval Bulgarian culture. Their popularity originated from the belief that the supernatural power did not foster only in the nature itself, but it may instill in objects made by the humans. These objects were believed to poses the miraculous power to guard their bearers from evil eye and malicious intent. These objects are known as amulets or talismans. They were usually small portable objects the mystic power of which came from the images, signs, and texts incised on them as well as from the material they had been made from.

During the last 20 years the study of the so-called apocryphal prayers and incantations have been enhanced by a considerable number of lead amulets inscribed with texts in Greek, Glagolitic and Cyrillic. They differ both in shape and content of the inscriptions and most of them are occasional finds.

From this point of view, however, the subject of the present article is an exception. Furthermore, what makes it really distinctive is the fact that it is the only one among over 80 amulets known until now which bears texts of two different prayers. The text on the obverse is better preserved thus providing the opportunity to restore the missing letters lost as a result of the folding over the lead folio. It must be noted that in contrast to the rest of amulets, the compiler of the text wrote the name of those who ordered and worn of the amulet, that is РАБѢ СВОЄИ ПЄЛАДИИ [Your servant Peladia]. The name of Peladia is not known among the antroponyms in medieval Bulgaria. In fact, the appearance of the name of the bearer of an amulet is a very rare case, since usually both on lead amulets and in the Books of Needs (so-called *Trebnik*), the formula employed was "name follows". And while this formula was quite suitable for the Book of Needs since the prayers they contained were read to an audience of worshippers, the amulets had been always personal and such anonymity could have hardly been explained. With this respect, the amulet from Pliska inscribed with the name of its bearer acquires a rather significant scholarly value.

ПЛИСКА (IX – XI В.), СПОРЕД ДАННИТЕ НА СФРАГИСТИКАТА

Иван Йорданов

Значението на сфрагистичните паметници като източници за историята на Плиска е оценено още от първите ѝ изследователи (1899 – 1900 г.). В излезлия от печат през 1905 г. сборник Абоба–Плиска са публикувани 4 оловни византийски печата, (Панченко 1905, 291-300, табл. 58, 1-4, по-долу № 24,75, 76, 100) и един пети с отношение към българската държава – на Йоан багатур (Панченко 1905, 555-557, табл. 58.12 а-б).

През следващите десетилетия редовно са публикувани новоткритите печати български и византийски (Мушмов 1928 – 1929, 224-239; Герасимов 1940 – 1942, 169-171; Маслев 1955, 445-462).

През 1992 г. в том 5 от поредицата Плиска–Преслав предложих обобщение на постъпилите дотогава в музейни фондове – като случайни находки, откупки, или като находки от археологически разкопки, византийски моливдовули от Плиска (Йорданов 1992, 281 – 301). Предмет на внимание в това изследване бяха общо 38 паметника. Преди десет години в подготвеният във връзка със 100-годишния юбилей на разкопките в Плиска том 8 на същата поредица отново бе направена равносметка на намерените в Плиска и съхранявани в музеи или в частни колекции печати и технологични сфрагистични находки: 46 моливдовула, една бронзова матрица и 9 оловни ядра (Йорданов 2000, 137-139).

Връщането към тази тематика налагат: новите находки. Сегашното изследване включва повече от 150 оловни печата. От тях 21 български, а останалите византийски. За съжаление една голяма част от новите находки са в резултат на иманярски набези, но положителен факт е, че през последните няколко години се увеличи и броят на сфрагистичните паметници от редовни археологически разкопки,[1] които са еталон за наблюдаваните тенденции.

Втори важен аргумент е, че в резултат на повече от тридесет годишна активна работа бяха издирени и документирани всички печати от територията на страната – български (Йорданов, *Корпус*) и византийски (Jordanov**,** *Corpus*).

Това позволява картината на материалите от Плиска да бъде сравнявана с тази от други селища и да се набележат тенденции валидни, както за живота на тези селища, така и за сфрагистиката.

Печатите ще бъдат разграничени в две основни групи: български и византийски.

I. Български

1. Михаил архонт на България (864 – 889) (Йорданов, *Корпус,* № 6).

2. Михаил архонт на България (864 – 889) (Иванов 2007, 137 – 146, табл. XIII 16-19, XIV, XV, кат. № 1).

3. Печат на анонимен български владетел от втората половина на IX в. **(**Jordanov, Zhekova, no. 6).

4. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913) (Jordanov, Zhekova, no. 12).

5. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913) (Димитров 2009, № 1).

6. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913). Намерен е на обект „База на НАИМ“ (северната част на Вътрешния град, сезон 2007 г.), предварителни сведения (Георгиев, Димитров, Иванов, Василев 2008, 599).

7. Петър I и Мария Лакапина (927 – 944). Обект „Подземни ходници на север от Цитаделата“ (сезон 2006 г.) (Григоров 2009, 189-193, обр. 1).

8. Петър I и Мария Лакапина (927 – 944). На-

---

[1] Количественото съотношение между намерените при разкопки и случайно от иманяри е в полза на намерените при разкопки.

мерен е на обект „База на НАИМ“ (северната част на Вътрешния град, сезон 2007 г.), предварителни сведения (Георгиев, Димитров, Иванов, Василев 2008, 599).

9. Петър I, цар на българите (? – 969) (Jordanov, Zhekova, no. 66).

10. Григорий, магистър на българите (X в.) (Jordanov, Zhekova, no. 69).

11. Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.) (Jordanov, Zhekova, no. 72).

12. Неидентифициран печат с |Y| – втора половина на IX в. (Jordanov, Zhekova, no. 73).

13 – 20. Георги, архиепископ на България (80 – 90-те години на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 1687,1688, 1689, 1691, 1695, 1696, 1697, 1698).

21. Николай, епископ на Теобулея (втора половина на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1719).

II. Византийските печати.

Подредени са според номерацията и класификацията в Jordanov, *Corpus*, III. Новите екземпляри невключени в Корпуса са добавени накрая:

22. Βασίλειος Α’, Κωνσταντῖνος, καὶ Λέων (870 – 879) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 60).

23. Ν. καὶ Κωνσταντῖνος (869 – 879); (908 – 912); (912 – 913) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 68).

24 – 25. Βασίλειος Β’ (976 – 1025) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 92-93 и непубликуван от разкопките на С. Станилов).

26. Βασίλειος Β’ (976 – 1025). П. инв. № 20. Намерен е при разкопки в двора северно от цитаделата, сектор „Тайни ходници“, изкоп 14Г, дълб. 0,65 м., 13. 08. 2009 г. Фрагмент от средната част на отпечатъка с размери 10 – 27 мм, тегло 6,99 г.[2]

Лице. Част от бюст на Христос.

Опако. Част от бюст на владетел. Вижда се само фрагмент от дивитисиона, който той носи.

27. Γεώργιος σεβαστοφόρος καὶ πρωτοβεστίαριος (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 266).

28 – 31. Πησοτα βαρδάριος (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 325, 344, 344a-b).

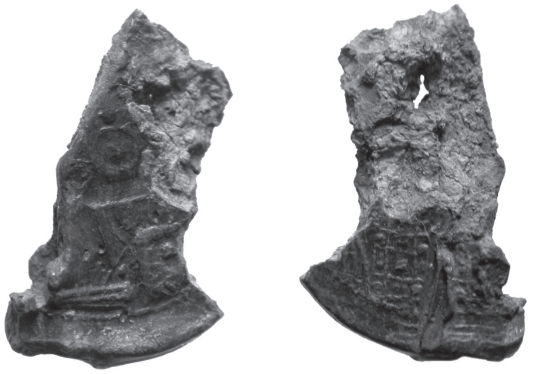

26

32. Λέων β’κανδιδᾶτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (последна четвърт на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 426).

33. Βασίλεος Γλαβᾶς πρωτοβέστης (60-те години на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 513).

34. Θεόδωρος Κασταμονίτης πρωτοσπαθάριος (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 547).

35 – 36. Ἀρκάδιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 585, 589).

37. Θεοδόσιος β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (870 – 900) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 605).

38. Ἀνδρέας β’σπαθαροκανδιδᾶτος (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 679).

39. Θεοφύλακτος β’στράτωρ (IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 707).

40. Φωτεινὸς β’στράτωρ (IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 708).

41. Δρόσος πρωτονοτάριος (втора половина на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 747).

42 – 44. Βασίλειος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 765, 767, 768).

45. Λέων πριμικήριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 789).

46. Λέων ἀνθύπατος, πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 792).

47. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 799).

48. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 800).

49. Σέργιος μάγιστρος καὶ γενικὸς λογοθέτης (средата на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 812).

50 – 53. Φιλόθεος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (втора половина на IX в.)

---

[2] Ползувам се от възможността да благодаря на ръководителите на разкопките проф. д. и. н Ст. Станилов и н. с. М. Инкова за предоставените находки информация

(Jordanov, *Corpus*, III, nos. 814, 815, 817, 818, 819).

54 – 56. Φώτιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 820, 821, 825).

57. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 829).

58. N., . . πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X β.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 830).

59. Κωνσταντῖνος πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ σακελλάριος (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 878).

60 – 61. β’βεστιάριων (първа половина на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 901-902).

62.Προκόπιοςπατρίκιος,β’πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος τοῦ β’ βεστιαρίου (средата на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 904).

63. Θεοφύλακτος κουράτωρ τοῦ μαγίστρου (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 916).

64. Βασίλειος Καματηρὸς κτημάτηνος (трета четвърт на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 917).

65. Δαμιανός β’βεστίτωρ καὶ ξενοδόχος τῶν Πυλῶν (последна четвърт на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 920).

66. N., ... β’σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ λογοθέτης τοῦ πρετορίου (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 928).

67 – 68. Μιχαὴλ β’πρωτοσπαθάριος καὶ κοιαίστωρ (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 932-933).

69. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 957).

70. Ἰωσὴφ σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ταξιάρχης (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1618).

71 – 72. Βασίλειος ’Αποκάπης βεστάρχης καὶ κατεπάνω Βαασπρακανίας (? – 1064) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 1130, 1333).

73. N., μάγιστρος βέστης καὶ . . . (60-те години на XI в.). П. инв. № 33. Намерен е при разкопки в двора северно от цитаделата, сектор „Тайни ходници“, изкоп 14Г, дълб. 0,80 – 1,00 м, 14. 08. 2009 г. Размери: 16 – 34 (?) 4 мм, тегло 9,30 г. Фрагмент по-малък от половинка от моливдовул, зле съхранен, прояден дълбоко от корозия. Наличните букви ми дават идеята да се идентифицира печата с Василий Апокап магистър вест и дук (1064 – 1066).[3]

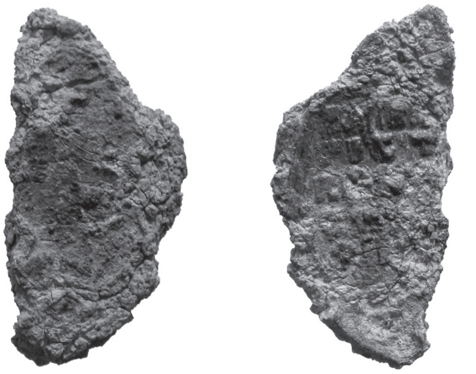

73

Лице. Напълно унищожена повърхност.

Опако. Виждат се първите букви на някои от редовете. Те са размазани и не можем да бъдем категорични в предлаганото:

+ KЄR’Θ’| RACIΛЄIѠ | ΜΑΓΙCΤΡѠ | RЄCT’SΔȢ | KTѠAП . | KAП’

. . . . . | . . . . . . | ΛЄIѠ . . | ΓΙCT . . | RЄCT . . . | . . . . . .| . . .

74. Δαυὶδ β’σπαθάριος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (870 – 893) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1150).

75. Θεόδωρος πριμικήριος καὶ στρατηγὸς Δρίστρας (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1168).

76. Χασάνης ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (средата на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1241).

77. Δαυὶδ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Δρίστρας (1000 – ?) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1270).

78. Εὐστάθιος πρωτοσπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς Μοσυνόπολεως (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1358).

78a. Δημήτριος Κατακαλὼν ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (50-те години на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1375).

79. Μιχαὴλ βεστάρχης καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (60-те години на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1379).

80. Φιλόθεος Φραγκοπούλος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου καὶ στρατηγὸς Πλίσκοβα (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1384).

81. ’Ανδρόνικος Δούκας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς μεγαλης Πραισθλάβας καὶ Πραισθλάβιτζας (1030 – 1040) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1394).

---

[3] За неговите печати виж. **Jordanov,** *Corpus*, III, nos. 1449-1451

82. Λέων Πηγονίτης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας (40-те години на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1418).

83 – 84. Κατακαλὼν / Καμένος / Κεκαυμένος ανθύπατος, πατρίκιος καὶ κατεπάνω (1050 – 1060) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 1465-1466).

85. Ἀρκάδιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1516).

86. Ἀρκάδιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.) П. инв. № 44. Намерен е при разкопки в двора северно от цитаделата, сектор „Тайни ходници“, изкоп 42, дълб. 1,30 м, 14. 08. 2009 г. Размери: 22 – 23 (21) 3 мм, тегло 8,39 г. Пълен и добре съхранен отпечатък.

Лице. Четириредов надпис:

KЄRO | HΘ'TѠCѠ | Δ8ΛѠAP | KAΔIѠ | – : -

Опако. Четириредов надпис:

ΠΡѠTO | CΠAΘAP' | KAICTPA | THΓѠ * | – : -

+ K(ύρι)ε βοήθ(ει) τῷ σῷ δούλῳ Ἀρκαδίῳ πρωτοσπαθαρ(ίῳ) καὶ στρατηγῷ

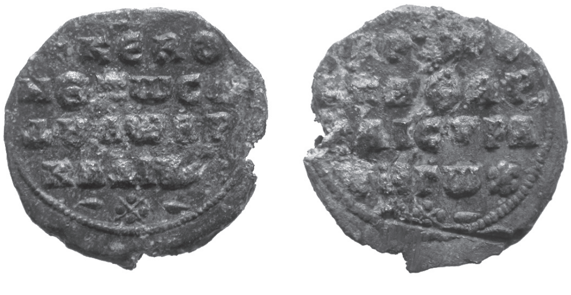

86

87 – 88. Βαρδάνιος Βαλνέας πρωτοσπαθάριος kαὶ στρατηγὸς (средата на XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 1519-1520).

89 – 90. Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 1541, 1542).

91. Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.). П. инв. № 25. Намерен е в двора северно от цитаделата, сектор „Тайни ходници“, изкоп 14Г, дълб. 0,70 м, 13. 08. 2009 г. Някога добър отпечатък, използван вторично като е пробит в средата и навярно е ползван като тежест за вретено.

Лице. Част от бюст на архангел Михаил държи в дясната си ръка скиптър, а в лявата кълбо.

Опако. Пет редов надпис.

- o – | Θ . Ѡ | Δ . . HT'| A'C . . ΘAP'| . CTPA | THΓO |

+Θε[ω]δ[ορ]ήτ(ῳ) (πρωτο)σ[πα]θαρ(ίῳ) [(καὶ)] στρατηγο

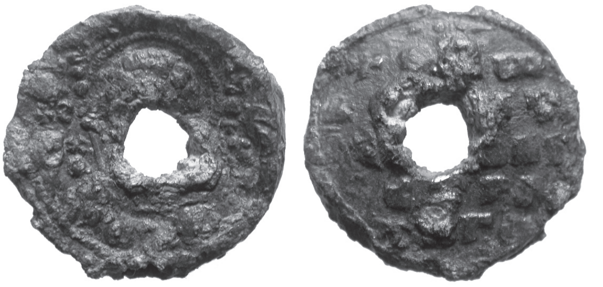

91

92. Στέφανος στρατηγὸς (последна четвърт на X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1586).

93. Λέων N. или Θεόδωρος N., σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1600).

94. Καλοκυρὸς Σαρακηνόπουλος πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 1602).

95. Λαύρας τοῦ κῦρ Ἀντωνίου (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1652).

96. Στέφανος μητροπολίτης Ἰωαννουπόλεως (70-те години на X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1723).

97. Κοσμᾶς ἐπίσκοπος Προύσης (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1742).

98. Ἀντώνιος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος (последна четвърт на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1792).

99. Νικόλαος πρεσβύτερος (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1794).

100. Ἁγιοζαχαρίτης Στυλιανὸς (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1800).

101. Δούκαινα Πατρίκια (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.1874).

102. Κωνσταντῖνος (X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2163).

103. Anonymous XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no.2520).

104. Ἐὐφήμιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου. ... (X-XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2614).

105. Θεοφάνος β'πρωτοσπαθάριος καὶ……. (IX-X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2631).

106. Μανουὴλ β'πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ…. (IX – X в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2674).

107 – 108. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος . . . . . (X

– XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 2684-2684A).

109. Σισίνιος . .. . . (първа половина на IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2713).

110. Πέτρος Γυμνὸς ? πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2750).

111. N., πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2839).

112. N., (IX в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2840).

113. N.., (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2917).

114. N., β'πρωτοσπαθάριος (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2918).

115. N., β'πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2919).

116. N., πρωτοσπαθάριος . . . . . (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.2942).

117. N., πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου . . . . . . (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 2943).

118 N., IX – X в (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3039).

119. N., X – XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3052).

120. Δαμιανός β'πρωτοσπαθάριος ? X – XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no.3053).

121. N., X – XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3054).

122. Νικήτας σπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς τὸν ….. (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3055).

123. N., X – XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3064).

124. N., X – XI в. (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3065).

125. N., X в. (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3066).

126. N., (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3067).

127. Βασίλειος πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μέγας .... (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3144).

128. Μιχαὴλ или Μανουὴλ . . . . . . (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no.3145).

129. Βασίλειος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς.... (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3146).

130. Λέων . . . (X – XI в.) (Jordanov, *Corpus*, III, no. 3162).

131. Κατακαλὸν N., β'πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τὸν ἱκανατον (X – XI в.). П. инв. № 45. Намерен е в двора северно от цитаделата, сектор „Тайни ходници", изкоп 42, дълб. 1,30 м, 14. 08. 2009 г. Размери: 25 – 26 (21) 2 мм, тегло 6,56 г. Най-общо е добре центриран и отпечатан, но все пак някои букви са останали извън ядрото, други са повредени и това затруднява цялостното четене на текста.

Лице. Бюст на архангел Михаил. В дясната ръка държи скиптър, а в лявата кълбо. От двете му страни надпис : M-I || X-A

Опако. Пет редов надпис:

+ | KAT . K' | A'CПAO'S | ΔOM'TIK' | T'KANAT' | TONTP̲ | .. .

+ Κατακ(αλὸν) (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) δομ(έσ)τικ(ῳ) (τὸν ἰ)κανατ(ον) τὸν Τρ. . .

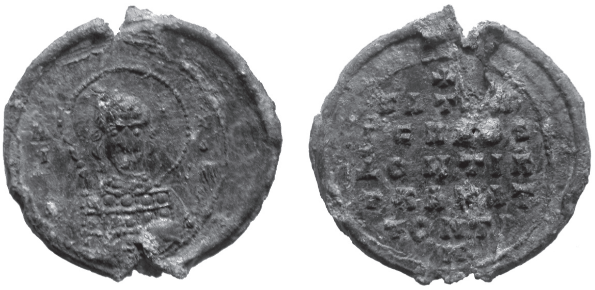

131

132. N., X – XI в. (Иванов 2008, № 11).

133. N., X – XI в. (Иванов 2008, № 12).

134. N., X – XI в. (Иванов 2008, № 13).

135. N., X – XI в. (Иванов 2008, № 15).

136. N., X – XI в. (Dimitrov 2007, 24, № 8). Обект „Дворцов център – Цитадела, западна половина", сезон 2000 г., пол. инв. № 101. Размери: 24/ 12/ 2 мм. Диаметър (възстановен) на ядрото 24 мм, на самия печат 22 мм, тегло 3,36 г.

137. N., X – XI в. (Dimitrov 2007, 24, № 9). Обект „Дворцов център – Цитадела, западна половина", сезон 2002 г., пол. инв. № 4.

138. N., X – XI в. (Dimitrov 2007, 24, № 10). Обект „Дворцов център – Цитадела, западна половина", сезон 2006 г., пол. инв. № 49.

139. N., X – XI в. (Dimitrov 2007, 24, № 11). Обект „Дворцов център – Цитадела, западна половина", сезон 2002 г, пол. инв. № 20 (яма в дворната настилка, в близост до Дворцовата църква).

140. N., X – XI в. (Dimitrov 2007, 24, № 12). Обект „Дворцов център – Цитадела, западна половина", сезон 2006 г, пол. инв. № 59.

141. N., σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ . . . . . . (X – XI в.). Намерен е при разкопки на обект „Дворцов

център“, кв. 279, дълб. 0,00 – 0,20 м, 18. 07. 2007 г., пол. инв. №: 24-изток. Половинка от някога добър отпечатък с неизлезли или изтрити букви. Графиката на буквите е малко страна, близо до минискулното гръцко писмо. Това заедно с липсващата половинка, затруднява четенето Размери: 15 – 22,5 (22 ?) 2 мм, тегло 3,83 г.

Лице. Част от разцъфнал патриаршески кръст върху постамент от три стъпала. Вижда се и част от кръговия надпис: . . . . HΘЄIT . . . . . .

Опако. Шестредов надпис:

. . . AK . | . . . AΘ’| . . NΔΔKЄ | . . ȢMA . | . . CTH | . . . .

. . . AK . | . CПAΘ’| KANΔΔKЄ | . . ȢMA . | . . CTH | . . KO

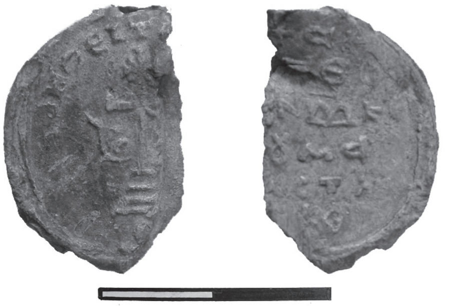

141

142. N., X – XI в. П. Инв. № 205. Намерен е при разкопки на обект „Дървена крепост“, кв. X, сондаж 1 или 4, в пръста на депото. 02. 09. 2006 г. Ръководител на разкопките П. Георгиев. Размери: 26 – 26 (23) 3,5 мм, тегло 17,03 г. Отпечатъкът е повърхностен, зле съхранен малко изместен и отпечатан в единия край на ядрото.

Лице. Неясен бюст на светия ! държи пред себе си неясен предмет.

Опако. Петредов надпис с неясни букви поради лекия отпечатък и лошата им съхраненост.

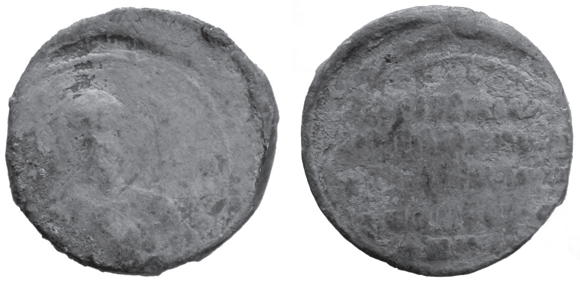

142

143. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ κοιαίστωρ . . . X – XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад – СЗ“, кв. 129/137-M, дълб. 1,20 м, 30. 07. 2009 г., п. инв. № 1077.[4] Размери: 19 – 20 (над 20) 2,5 мм, тегло 4,47 г. Непълен отпечатък поради малкото ядро. Самите букви от текста са повредени и цялостното четене е затруднено.

Лице. Бюст на св. Йоан, благославя с десница, а в лявата държи неясен предмет. Вертикален надпис: O-IѠ-O || . . . . .

Опако. Шест или седем редов надпис:

. . . . . | . . . ПAΘ’ . | . . ICTO . | . . IONS . | . . . KAPI | . . . . | . . . ΔZ

. . . . . | A’CПAΘ’ . | KOICTOP | . . IONS . | KOVKAPI | . AП . . . . | . . . ΔZ

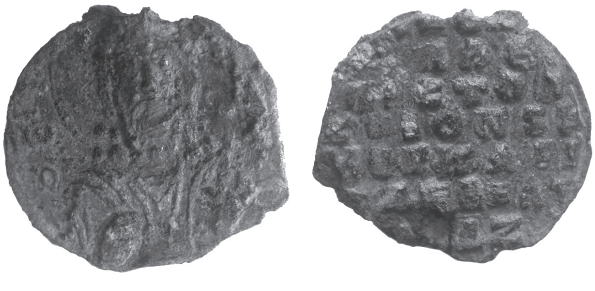

143

144. N., X – XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад – СЗ“, кв. 137-M, дълб. 1,60 м., 15. 06. 2009 г., п. инв. № 980. Размери: 15 – 24 (?0) 2 мм, тегло 3,51 г. Фрагмент по-малък от половина на някога добър отпечатък. Повърхността на фрагмента е повредена.

Лице. Контури на бюст на св. Теодор. Вертикален надпис: ΘЄ-O-Δ-Ѡ || . . . . .

Опако. Букви от пет или шест редов надпис:

. . . . . | . . . . . VП | . . . . THC . | . . . . PATH | . . . OV

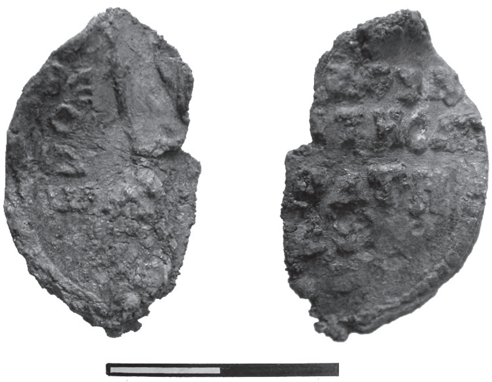

144

---

[4] Разкопките са ръководени от С. Иванов, комуто благодаря за предоставената информация.

145. N., XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад-СЗ“, кв. 153-Р, дълб. 1,00 м., 27. 07. 2009 г., п. инв. № 1069. Размери: 22 – 24 (?22) 3,1мм, тегло 9,55 г. Някога може би е бил добър отпечатък, но сега е повреден. Има цели изтрити полета, а повечето от буквите в текста са неясни.

Лице. Бюст на неидентифициран светия. От вертикални надпис е съхранено: ʘ-.-. || O-.-

Опако. Четириредов надпис:

+KЄR’ | . OIRPA | . . . . . . | . . . .

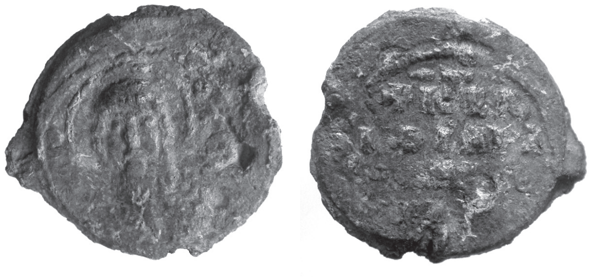

145

146. N., πρωτοβεστιάριος XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад – СЗ“, кв. 137-М, дълб. 1,50 м., 08. 09. 2008 г., п. инв. № 750. Размери: 33 – 34 (28) 5 – 6 мм, тегло 44,08 г. Голямо и дебело ядро. Някога отпечатъкът е бил пълен, но сега е зле съхранен. На лицевата страна едва се долавят първите два реда, а на опаката първия ред е унищожен от корозия.

Лице Четириредов надпис:

+KЄR’Θ’| TѠCѠ . 8’| . . . . . . | . . . . .

Опако Четириредов надпис:

. . . . S | ΠPѠTO | RЄCTI | APIѠ | – : -

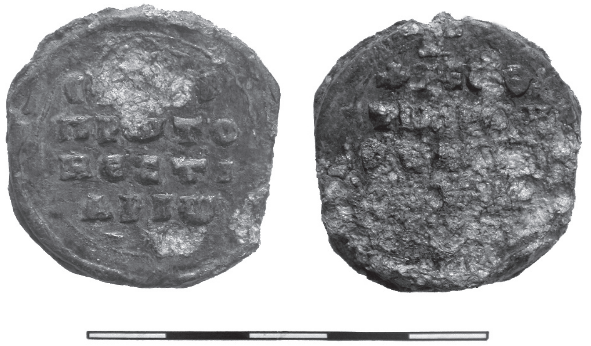

146

147. N., X – XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад – СЗ“, кв. 137-М, дълб. 1,00 м., 25. 08. 2008 г., п. инв. № 660. Размери: 25 – 26 (25) 2 мм, тегло 7,77 г. Непълен и несполучлив отпечатък, наблюдава се подхлъзване и удвояване на някои от буквите, зле съхранен, нагънат. Всичко това затруднява четенето на текста.

Лице. Неидентифициран бюст на военен светия.

Опако. Пет редов надпис:

- : – | ΛЄ . N | HAC . . PIѠ | . . SV . TP . . | . . PΓΛO . | . . ΛHK | – : -

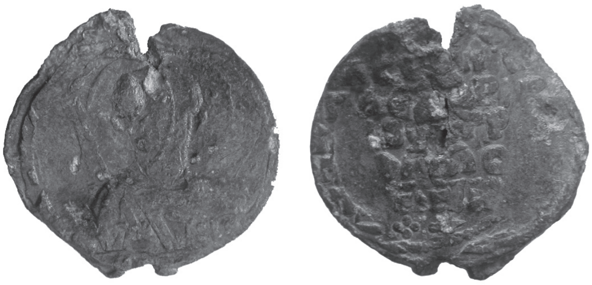

147

148. N., X – XI в. Намерен е при разкопки на обект „Дворцов площад – СЗ“, кв. 137-Р, 27. 08. 2008 г., п. инв. № 679. Фрагмент около една шеста част от моливдовул, зле съхранен, вижда се само горното рамо от патриаршеския кръст на лицевата страна.

149. Ἀλέξιος ? σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X – XI в.)

Намерен е при разкопки на обект „Дворцов център“, кв. 17/20, яма под бъркалото, 03. 09. 2009 г., п. инв. № 51.[5] Добре центриран, но непълен отпечатък, отворен по линията на канала, което е унищожило или повредило някои букви. Размери: 21 – 26 (21?) 3,1 мм, тегло 13,65 г.

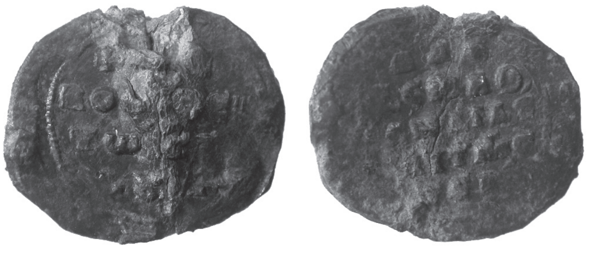

149

Лице. Четириредов надпис:

+ΘKЄ | ROHΘЄI | TѠCѠ | Δ8Λ

---

[5] Разкопките са ръководени от н. с. Янко Димитров. Ползувам се от възможността да му благодаря за предоставената информация.

Опако. Петредов надпис:

. ΑΛЄ | Ξ’CΠΑΘ’ | . ΑΝΔΙΔ . | . ΠΙΤ’ΜЄ | ΤЄΡ . .

150. Симеон архонт на България (893 – ?)

Намерен е при разкопки на обект „Дървена крепост, изкоп XVII, кв. 1, дълб. 1,20 – 1,40 от депото, 23. 07. 2009 г. ръководител на разкопките П. Георгиев[6], п. инв. № 109. Размери: 18 – 32 мм, тегло 10,25 г. Фрагмент, по-малък от половинка. Разсечен е с някакво острие и силно повреден от едната страна.

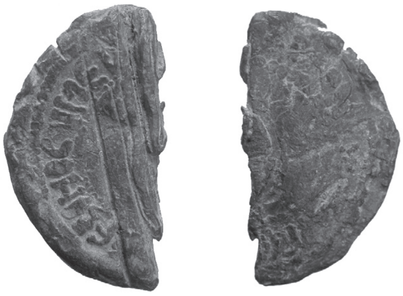

150

151. Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. (971 – ?). Намерен е при разкопки на обект „Дървена крепост, изкоп XVIII, кв. 2 югоизток, дълб. 0,90 – 1,00 м., 14. 09. 2009 г. ръководител на разкопките П. Георгиев, п. инв. № 72. Размери: 26 – 27 мм(?) 4 мм, тегло 15,52 г. Непълен отпечатък, направен единия край на ядрото. Добре съхранен.

. . . . . | . ΘЄΙΤ . | CωΔΟV . | ωΠЄΤΡ’| – –

+ΚЄRO | . ΘЄΙΤω | . ωΔΟVΛ | ωΠЄΤΡ’| – -

Rev. Inscription of five lines preceded and followed by an ornament:

. . . . . | . . . . ΑΙ . | . ΜЄC . . . . | . ωΝCΧΟ | Λ’ΔVCЄ’| – -

ΠΑΤΡΗ | ΚΙωΚΑΙΔ | ΟΜЄCΤΙΚω | ΤωΝCΧΟ | Λ’ΔVCЄ’| – -

[+Κ(ύρι)ε βοή]θει τ[ῷ] σῷ δού[λ]ῳ Πέτρ(ῳ) [πατρηκ(ίῳ) κ]αὶ δ[ομ]εσ[τίκῳ τ]ῶν σχολ(ῶν) (τῆς) Δύσε(ως)

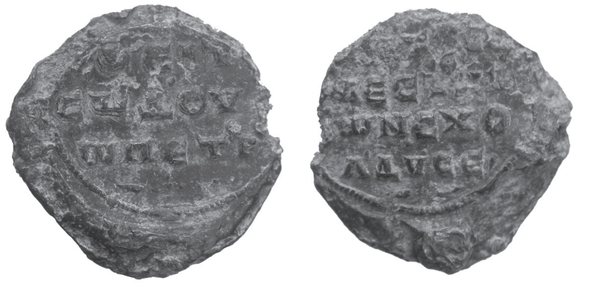

151

За печатите на този командуващ европейската армия на Византия виж. (Jordanov, *Corpus*, III, nos. 967-989).

152. Μαριάνος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971 – ?). Намерен е при разкопки на обект „Дървена крепост, изкоп XVIII, кв. 1а, дълб. 0,70 м., 27. 07. 2009 г. ръководител на разкопките П. Георгиев, п. инв. № 70. Размери: 22 – 27 мм (23?) 4 мм, тегло 12,90 г. Непълен отпечатък, има разминаване на лицевата и опака страни. Някой от буквите не са отпечатани други са повредени от дебелата корозия с която е покрит моливдовула. Това затруднява окончателното четене.

Лице. Четири редов надпис:

. . ЄRO | . . . Τω | . ω . Ȣ’Μ | . . ΙΑΝ’

Опако. Четири редов надпис:

R’A’C . . | ΘΑΡ’. . | ΡΑΤΙ . . | Ο . ΟC .

[+Κ(ύρι)]ε βο[ήθει] τῷ [σ]ῷ [δ]ού(λῳ) Μαριαν(ῶ) β’(πρωτο)σ[πα]θαρ(ίῳ) [(καὶ) στ] ρατι[γ(ῶ) Δ]ο[ρ]οσ[τ(ολου)]

Четенето на името на стратегията не е сигурно, но е възможно! Известни са печати на Μαριανός β’πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μαγλαβίου, намерени в Преслав (Jordanov, Corpus, III, nos. 315-316). Не е изключено това да са печати на същия сановник. Той е придружавал императора по време на похода и след превземането на Дръстър е назначен за стратег на града!

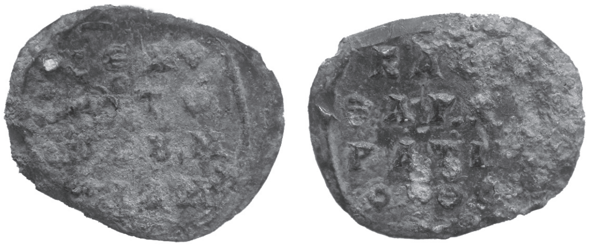

152

ХРОНОЛОГИЧЕСКИ АНАЛИЗ

Хронология на комплекса от печати. За съжаление точното датиране на печатите е все още невъзможно. Поради което сме затруднени да предложим отчетливи хронологически граници и ги свържем с историческата периодизация на Плиска. По тази причина повечето от печатите преливат от една група в друга.

---

[6] Ползувам се от възможността да му благодаря за предоставените находки и информация.

Столичен период до 893 г.

1 – 2. Михаил, архонт на България (864 – 889)

11. Петър, велик куратор на архонта на България (последна четвърт на IX в.)

12. Неидентифициран печат с |Y| – втора половин на IX в.

13 – 20. Георги, архиепископ на България (80 – 90-те години на IX в.)

21. Николай, епископ на Теобулея (втора половина на IX в.)

22. Βασίλειος Α’ , Κωνσταντῖνος, καὶ Λέων (870 – 879)

23. N., καὶ Κωνσταντῖνος (869 – 879)

32. Λέων β’κανδιδᾶτος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (последна четвърт на IX в.)

37. Θεοδόσιος β’πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν (870 – 900).

41. Δρόσος πρωτονοτάριος (втора половина на IX в.)

49. Σέργιος μάγιστρος καὶ γενικὸς λογοθέτης (средата на IX в.)

49 – 53. Φιλόθεος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (втора половина на IX в.)

60 – 61. β’βεστιάριων (първа половина на IX в.)

62. Προκόπιος πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος τοῦ β’ βεστιαρίου (средата на IX в.)

65. Δαμιανός β’βεστίτωρ καὶ ξενοδόχος τῶν Πυλῶν (последна четвърт на IX в.)

74. Δαυὶδ β’σπαθάριος καὶ κομμερκιάριος Δεβελτοῦ (870 – 893)

98. Αντώνιος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος (последна четвърт на IX в.)

109. Σισίνιος .... . (първа половина на IX в.)

112. N., IX в.

Със сигурност към столичния период се отнасят повече от 30 екземпляра. 12 от тях са български, което е нормално за намирането им в столицата. Те са скрепвали документи изхождащи от владетелската канцелария и тази на главата на църквата. Има един анонимен със знака |Y| и един на служител на владетеля, който всъщност е проба върху ромбовидна пластинка.

От византийските интерес представляват двата императорски. За съжаление и за двата нямаме сигурност, че са намерени в Плиска, тъй като са постъпили чрез частни лица, но тяхното намиране в българската столица изглежда логично.

Коментарът на останалите византийски печати ще предложим, след като разгледаме и следващата хронологическа група. Те не са така отчетливо датирани, а най-общо в периода IX – X в., което за някои означава времето когато Плиска е все още столица.

Краят на IX – X в.

150. Симеон архонт на България (893 – ?)

3. Печат на анонимен български владетел от втората половина на IX в.

4. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913).

5. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913)

6. Анонимен „Симеонов“ печат (? – 913).

38. ᾿Ανδρέας β’σπαθαροκανδιδᾶτος (IX – X в.)

39. Θεοφύλακτος β’στράτωρ (IX в.)

40. Φωτεινὸς β’στράτωρ (IX в.)

42-44. Βασίλειος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.)

45. Λέων πριμικήριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.)

54-56. Φώτιος β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.)

57. N., ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.)

58. N., ... πατρίκιος καὶ γενικὸς λογοθέτης (IX – X в.)

63. Θεοφύλακτος κουράτωρ τοῦ μαγίστρου (IX – X в.)

105. Θεοφάνος β’πρωτοσπαθάριος καὶ……. (IX – X в.)

106. Μανουὴλ β’πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ…. (IX – X в.)

118. N., IX – X в.

От 20-те екземпляра 5 са български и всички те се свързват с началния период на Симеоновото управление. Това поражда известен размисъл относно анонимните печати, може би тяхната датировка би трябвало да е до в края на IX в. За една част от византийските печати датировката им се отнася към столичния период на Плиска. С по-голяма вероятност това са фискалните печати и най-вече на логотетите на геника. Заедно с тези от предходящия период, те са най-компактната група византийски печати, намирани на територията на средновековна България. Вероятно те илюстрират фискалните отношения между двете страни и ще са били във връзка с плащания, най-вероятно на Империята към България.

Интерес представлява печатът на Дросо пронототарий. Не е посочено чий нотарий е и възможностите са различни: при императорската канцелария, при логотета на дрома и пр.

От църковните интерес представлява на Антоний, монах и презвитер, който е също пробен отпечатък и свидетелствува, че този клирик е пребивавал в Плиска! В качеството си на какъв? Дали византийски пратеник или служител при българския архиепископ!

X в. до 971 г.

7. Петър I и Мария Лакапина (927 – 944).

8. Петър I и Мария Лакапина (927 – 944).

9. Петър I цар на българите (? – 969)

10. Григор магистър на българите (X в.)

28 – 31. Πησοτα βαρδάριος (X в.)

46. Λέων ἀνθύπατος, πατρίκιος, β’πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.)

47. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.)

48. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου καὶ γενικὸς λογοθέτης (X в.)

59. Κωνσταντῖνος πατρίκιος, β᾿πρωτοσπαθάριος καὶ σακελλάριος (X в.)

66. N., ... β’σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ λογοθέτης τοῦ πρετορίου (X в.)

67 – 68. Μιχαὴλ β’πρωτοσπαθάριος καὶ κοιαίστωρ (X в.)

125. N., X в.

Общо 16 екземпляра. От тях със сигурност 4 са български. Проблем е как да определим тези на Писота. Той има византийска титла, но е на служба при българския владетел. Така, че близо половината от тази група са български. Малкият брой византийски може да се обясни с факта, че Плиска вече не е столица и няма такава необходимост византийски сановници да пишат до тук. Възниква въпросът дали тези от фискалните ведомства не са по-ранни?

X – XI в., (последната четвърт на X и първата на XI в.)

24 – 26. Βασίλειος Β’ (976 – 1025)

35 – 36. ᾿Αρκάδιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου (X – XI в.)

69. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ χαρτουλάριος (X – XI в.)

70. ᾿Ιωσὴφ σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ταξιάρχης (X – XI в.)

75. Θεόδωρος πριμικήριος καὶ στρατηγὸς Δρίστρας (X – XI в.)

77. Δαυὶδ πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης καὶ Δρίστρας (1000 – ?)

85 – 86. ᾿Αρκάδιος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.)

92. Στέφανος στρατηγὸς (последна четвърт на X в.)

94. Καλοκυρὸς Σαρακηνόπουλος πρωτοσπαθάριος καὶ κλεισουριάρχης (X – XI в.)

96. Στέφανος μητροπολίτης ᾿Ιωαννουπόλεως (70-те години на X в.)

102. Κωνσταντῖνος (X в.)

104. ᾿Εὐφήμιος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου. ... (X-XI в.)

107 – 108. Μιχαὴλ πρωτοσπαθάριος . . . . . (X – XI в.)

110. Πέτρος Γυμνὸς ? πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.)

113. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.)

114. N., β’πρωτοσπαθάριος (X – XI в.)

115. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (X – XI в.)

116. N., πρωτοσπαθάριος . . . . . (X – XI в.)

117. N., πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτριγκλίνου . . . . . . (X – XI в.)

118. N., X – XI в.

119. N., X – XI в.

120. Δαμιανός β’πρωτοσπαθάριος ? (X – XI в.)

121. N., (X – XI в.)

122. Νικήτας σπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς τὸν ….. (X – XI в.)

123. N., (X – XI в.)

124. N., (X – XI в.)

126. N., (X – XI в.)

127. Βασίλειος πρωτοσπαθάριος καὶ ἐπὶ τοῦ μέγας .... (X – XI в.)

128. Μιχαὴλ или Μανουὴλ . . . . . . (X – XI в.)

129. Βασίλειος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς .... (X – XI в.)

130. Λέων . . . (X – XI в.)

131. Κατακαλὸν N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ δομέστικος τὸν ἱκανατον (X – XI в.)

132. N., (X – XI в.)

133. N., (X – XI в.)

134. N., (X – XI в.)

135. N., (X – XI в.)

136. N., (X – XI в.)

137. N., (X – XI в.)

138. N., (X – XI в.)

139. N., (X – XI в)

140. N., (X – XI в.)

141. N., σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ . . . . . . (X – XI в.).

142. N., (X – XI в.)

143. N., β’πρωτοσπαθάριος καὶ κοιαίστωρ . . . (X – XI в.)

144. N., (X – XI в.)

147-148. (X – XI в.)

149. ῾Αλέξιος ? σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ ἐπὶ τῆς μεγάλης ἑταιρείας (X – XI в.)

151. Πέτρος πατρίκιος καὶ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Δύσεως. (971 – ?).

152. Μαριάνος β’πρωτοσπαθάριος καὶ στρατνγος Δοροστολου (971 – ?).

Повече от 50 екземпляра, което е над една трета от всички печати намерени в Плиска, близо половината от византийските и две трети от тези от периода на византийското владичество.

За съжаление само половината от тези 50 екземпляра могат да бъдат разчетени със сигурност. Те са от периода когато и живота в Плиска е най-активен. Прави впечатление, че веднага се появяват печати на служители от провинциалната администрация и то често от българските земи. Има и една значителна част от тях без посочени топониими, т. е. служители от провинциалната администрация и войска, които са на разположение на императора и изпращани при необходимост, начело на военна част или пък да заемат военно-административна длъжност в провинцията.

XI в., преди всичко в първата му половина:

27. Γεώργιος σεβαστοφόρος καὶ πρωτοβεστίαριος (XI в.)

34. Θεόδωρος Κασταμονίτης πρωτοσπαθάριος (XI в.)

78. Εὐστάθιος πρωτοσπαθάριος καὶ τοποτηρητὴς Μοσυνόπολεως (XI в.)

80. Φιλόθεος Φραγκοπούλος πρωτοσπαθάριος ἐπὶ τοῦ Χρυσοτρικλίνου καὶ στρατηγὸς Πλίσκοβα (XI в.)

81. ’Ανδρόνικος Δούκας πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς τῆς μεγαλης Πραισθλάβας или Πραισθλάβίτζας (30-те – 40-те години на XI в.)

82. Λέων Πηγονίτης πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Πρεσθλαβίτζας (до средата на XI в.)

89-91. Θεοδώρητος πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

93. Λέων N. или Θεόδωρος N., σπαθαροκανδιδᾶτος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

95. Λαύρας τοῦ κῦρ ’Αντωνίου (XI в.)

97. Κοσμᾶς ἐπίσκοπος Προύσης (XI в.)

99. Νικόλαος πρεσβύτερος (XI в)

100. ῾Αγιοζαχαρίτης Στυλιανὸς (XI в.)

101. Δούκαινα Πατρίκια (XI в.)

103. Anonymous XI в.

111. N., πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς (XI в.)

144. N., (XI в.)

145. N.,πρωτοβεστιάριος (XI в.)

Общо 19 екземпляра От тях половината на стратези, като при 4 са известни и градовете, които те управляват, сред тях и този на самата Плиска, 3 църковни на лица, които са писали до пребиваващи тук адресати и вече се появяват анонимни и на частни лица с две имена.

От средата до третата четвърт на XI в.

33. Βασίλεος Γλαβᾶς πρωτοβέστης (60-те години на XI в.)

64. Βασίλειος Καματηρὸς κτημάτηνος (трета четвърт на XI в.)

71 – 72. Βασίλειος ’Αποκάπης βεστάρχης καὶ κατεπάνω Βαασπρακανίας (? – 1064)

73. Βασίλειος ’Αποκάπης μάγιστρος βέστης καὶ δουξ (1064 – 1066)

76. Χασάνης ἀνθύπατος, πατρίκιος καὶ στρατηγὸς Θρᾴκης (средата на XI в.)

79. Μιχαὴλ βεστάρχης καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (60-те години на XI в.)

78а. Δημήτριος Κατακαλὼν ἀνθύπατος πατρίκιος καὶ κατεπάνω Παραδουνάβου (50-те години на XI в.)

83 – 84. Κατακαλὼν / Καμένος / Κεκαυμένος ανθύπατος, πατρίκιος καὶ κατεπάνω (50-те – 60те години на XI в.)

87–88. Βαρδάνιος Βαλνέας πρωτοσπαθάριος kaὶ στρατηγὸς (средата на XI в.)

Общо 12 екземпляра. Почти всички са на лица от военно – гражданската администрация, едни с изписани топоними, а други без такива, на разположение на императора или изпращани при конкретни поводи. Сред получаваните тук кореспонденции са и на катепани на Подунавието, новата военно – административна единица създадена след средата на XI в. Катепаните на Парадунавон са писали по конкретни поводи на своя подчинен тук, вероятно началник на гарнизона за координиране на военни действия

Ако попълването на липсващите букви е вярно и собственикът на № 73 се идентифицира с магистър Всилий Апокап, то това ще е най-късният намерен тук печат от 1064 – 1066 г. Същата картина се наблюдава и при монетите. Последните монетни находки са от периода 1059 – 1067 г. (Йорданов, 2000, 136-137).

Преустановяването на живота тук ние свързахме с нашествието на узите. За отблъсване на тяхната инвазия тук пристига Василий Апокап, отначало все още като катепан на Ваaспуракан. Именно тук на Балканите той е повишен в титул – магистър и назначен за дук (командуващ) изпратената от империята армия. Известно е, че той попада в плен при узите и след освобождаването му, се оттегля от Балканите в Едеса.

Изглежда нашествието на узите е поставило и краят на византийската администрация в Плиска. По същото време изчезват и печатите на управителите на Парадунавон. След 1066 г. тук няма никакви печати, а монетите са изолирани и само свидетелстват за някаква форма на живот на това място.

Интересно е сравняването хронологията на печатите от Плиска с тези от други селища – на юг от Стара планина.

На юг от Стара планина са документирани по-големи количества печати от следните селища: с. Мелница Елховско, гр. Созопол, гр. Поморие, с. Злати войвода Сливенско, крепостта Блесна при Димитровград, с. Добри дол Пловдивско, гр. Перник и пр.

В Поморие са намерени близо 100 печата от тях към периода на византийското владичество са 74:2 от X – XI в.; 60 от последната четвърт на XI в. и 14 през XI – XII в.

В Созопол от годините на византийското владичество има 20 екземпляра. Всички те са от периода най-общо втора половина на XI в., и по конкретно от последната му четвърт (Йорданов 2008, 114-162).

В Мелница са намерени общо 134 екземпляра. От тях близо 100 екземпляра са от XI в., като близо 90 са от последната му четвърт (Jordanov 2002, 21-57; Jordanov, 2010, 33-61).

В Злати войвода са намерени общо 52 екземпляра. От тях 41 се датират най-общо във втората половина на XI в. и по-конкретно в последната му четвърт (Jordanov 1993, 69-84; Йорданов 2011, 132-165.).

В Перник са намерени 28 екземпляра. От тях 22 са в последна четвърт на XI в. (Йорданов 2007, 11-39).

Общото между всичките тях е, че се намират на юг от Стара планина и че основната част от намерените в тях печати се датират най-общо във втората половина на XI в. или по-конкретно в последната му четвърт. На север от Стара планина картината е по-различна. Именно тогава са последните печати от Плиска (Йорданов 2000, 135-167; Йорданов 2004, 194-202). В Преслав се появява хиатус от двадесетина години (от 1070 – 1090). Според данните на печатите тогава е ликвидиран и катепанатът Подунавие (Jordanov 2003, 63-75).

Какво е положението в Империята по това време и конкретно в българските земи?

В Мала Азия през 1071 г. при Манцикерт тя претърпява катастрофално поражение от селджуките. В българските земи избухват две въстания – едното в Скопие (1072), а другото в Дръстър (1073 – 1074). Катепанатът Подунавие е ликвидиран от нашествия на печенеги и узи. Най-вероятно византийските гарнизони от Северна България са били дислоцирани на юг от Балкана На дневен ред идва изграждане на защитна линия в днешна Южна България. Изглежда тогава в редица крепости са въведени гарнизони със задача охрана на територията и противопоставяне на противника.

Именно по тази причина регистрираме активно получаване на кореспонденция в изброените по-горе селища. Печатите намерени в тях са аналогични на тези от Анхиало.

Друга интересна констатация е, че при почти всички печати от Плиска има титли и длъжности, докато сред комплекса от печати в изброените по-горе селища, те са в качеството на частни лица, анонимни с едно или две имена или само с титли

Изглежда това са тенденции регистрирани във византийската сфрагистика от това време. В този смисъл картината от печатите в Плиска, като от затворен комплекс могат да служат като еталони за сравняване с тези от други селища и други региони на империята.

Използвана литература

Георгиев, Димитров, Иванов, Василев 2008: П. Георгиев, Я. Димитров, С. Иванов, Р. Василев. Аварийно – спасителни разкопки на строежа на „База на НАИМ“ в Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 597-601.

Герасимов 1940 – 1942: Т. Герасимов**.** Византийски оловни печати от Плиска. – Известия на Българския археологически институт, XIV, 1940 – 1942, 169-171.

Григоров 2009: В. Григоров. Новооткрит печат на цар Петър и царица Мария от Плиска. – В: Иванка Акрабова – Жандова. *In memoriam.* София, 2009, 189-193.

Димитров 2009: Я. Димитров. Три моливдовула от теренни обхождания във Вътрешния град на Плиска през 2006 г. – Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, 5, 2009, 251-263, № 1 (Сборник в чест на 60-годишнината на проф. И. Йорданов).

Иванов 2008: С. Иванов. Новооткрити моливдовули от разкопките на Дворцовия площад в Плиска. – В: Юбилеен сборник 100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007), Шумен, 2008, 137-146.

Йорданов 1992: И. Йорданов. Византийски оловни печати от Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 281-301.

Йорданов 2000: И. Йорданов. Монети и печати от Плиска 1899 – 1999 г. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 135-167.

Йорданов 2004: И. Йорданов. Византийската администрация в Плиска през XI век. – Трудове на катедрите по История и Богословие към ШУ*,* 5 (2004), 194-202.

Йорданов 2007: И. Йорданов. Средновековният Перник (XI – XII в.), според данните на сфрагистиката. – Нумизматика, Сфрагистика и Епиграфика. Сборник в чест на Йорданка Юрукова. 3.2, 2007, 11-39.

Йорданов 2008: И. Йорданов. Средновековният Созопол според данните на сфрагистиката“. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие = Acta musei Varnaensis, VII-2, Varna 2008, 114-162.

Йорданов 2011: Византийски печати от крепостта „Калето“ при село Злати войвода, Сливенска област. – Историки, 4. Научни изследвания в чест на проф. д. и. н. Иван Карайотов по случай неговата 70-годишнина, 2011, 132-165.

Йорданов, Корпус: И. Йорданов. Корпус на печатите на средновековна България, София, 2001.

Маслев 1955: С. Маслев. Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 445-462.

Мушмов 1928 – 1929 : Н. Мушмов. Новооткрити средновековни печати от България. – Известия на Българския археологически институт, V, 1928/1929, 224-239.

Панченко 1905: Б. А. Панченко. Печать багатура и баина Іоана Хотина.- Известия Русского археологического института в Константинополе*,* X, 1905, 555-557.

Панченко 1905: Б. А. Панченко. Абоба – Плиска. Монеты и печати. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 291-300.

Dimitrov 2007: Y. Dimitrov. Bulgarian and Byzantine lead seals from the excavations in Pliska (2000 – 2007). – В: Международен симпозиум в памет на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007). 100 години от рождението му Шумен, 13 – 15 септември 2007 г. Резюмета на доклади, Шумен, 2007, 23-24.

Jordanov, *G. Names*: I. Jordanov. Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria“, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names*,* Sofia, 2003.

Jordanov, *Family Names*: I. Jordanov**.** Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 2, Seals with Family Names, Sofia, 2006.

Jordanov, *Corpus,* III: I. Jordanov. Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria, Volume 3, part one and two, Sofia, 2009.

Jordanov 1993: I. Jordanov**.** Unpublished Byzantine Seals from the village of Zlati Voyvoda. – Studies in Byzantine Sigilography, 3 (1993), 69-84.

Jordanov 2002: I. Jordanov**.** Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria). – Studies in Byzantine Sigilography*,* 7, 2002, 21-57;

Jordanov 2003: I. Jordanov. The katepano of Paradounavon according to the Sphragistic Data. – Studies in Byzantine Sigilography*,* 8 (2003), 63-75.

Jordanov 2010: I. Jordanov**.** Byzantine Lead Seals from the Village of Melnitsa (district of Elkhovo, Bulgaria), II. – Studies in Byzantine Sigilography*,* 10, 2010, 33-61.

Jordanov, Zhekova 2007: Jordanov, I. Zhekova, Z. Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen**,** Sofia 2007.

PLISKA (9TH – 11TH C.) ACCORDING TO THE SIGILLOGRAPHIC DATA

Ivan Yordanov

(summary)

After the project of Corpus of the Medieval Seals from Bulgaria (Bulgarian and Byzantine ones) has been completed, the agenda is connecting the particular seals with the corresponding settlement.

The study here presented involves more than 150 Medieval seals (21 Bulgarian, and the rest of them Byzantine ones) associated with Pliska according to their provenance of discovery.

After the presentation of the material, a chronological analysis of the seals is proposed.

Metropolitan period (? – 893); post-Metropolitan period (893 – 971); and the period of Byzantine rule (971 – 1066/ 1067).

The result has been compared to the one from a series of Medieval settlements located south of the Balkan Range. The objective is to find out the individuals and institutions that have written to Pliska, in what period of its development, and eventually to look for the answer of the question who was the recipient of this correspondence (individuals or institutions).

The latest seals discovered in Pliska are dating from 1066 – 1067, a fact that testifies that then the Byzantine administration was liquidated.

МОЗАЕЧНИ МЪНИСТА С РОЗЕТИ И КРЪСТОСАНИ ПОЯСИ

Кристина Рау

Известни са огромно количество мъниста получени при разкопките на средновековните некрополи и селища на Балканите, но въпреки това студиите посветени на тяхното специално изследване са твърде малко. За издадената в България научна литература те са две. Едната е на П. Гатев, който представя мънистата от некропола при с. Ковачево, Пазарджишки окръг (Гатев 1985, 140-143). Втората разработка е на Л. Дончева – Петкова и се отнася до мънистата от двата средновековни некропола при с. Одърци, Добричко (Дончева – Петкова 2005, 62-88). От нея става ясно, че сред мънистата има и такива, които са били произвеждани и употребявани в определен и кратък период от време. В този смисъл те биха могли да служат като датиращ материал.

Проучването на средновековните мъниста на Балканите е все още в начален стадий и мънистата с датиращ потенциал не са ясно обособени. Към тази група принадлежи една особена форма мъниста. Съобразно техниката на изработка на украсата, те биха могли да бъдат наречени мозаечни мъниста, декорирани с розети и кръстосани пояси. Самите мъниста имат формата на къси цилиндри, за направата на които е използвано непрозрачно черно или тъмносиньо стъкло. В повърхността на тази мънистена основа са “вградени“ мозаечни розети, обикновено по три на мънисто. Те са предварително оформени, като около една централна пръчка стъкло са привързани и стопени стъклени пръчки с редуващ се тъмен и светъл цвят, наподобяващи лъчи. Процесът на тяхното закрепване към мънистената основа е описан от М. Зигман, на базата на известни днес производствени техники (Siegmann 2003, 948). Според М. Зигман от така оформения стъклен ствол са отрязвани шайби. Те са поставяни върху гладка повърхност и са затопляни, след което върху тях се „отъркалва“ горещата мънистена основа. Възможно е също, според М. Зигман, отделни шайби да са залепвани за мънистената основа с помощта на малки клещи (Siegmann 2003, 948). При следващата производствена стъпка върху повърхността на мънистото са нанасяни пояси от светло стъкло, които обрамчват розетите и се кръстосват. Розетите са изработвани от синьо и бяло, от червено и бяло, червено, бяло и зелено, както и от черно, зелено и бяло стъкло. Поясите са най-често бели, но могат да бъдат и зелени. Средната големина на мънистата вариира между 10 – 15 мм във височина и 13 до 17 мм в диаметър (обр. 1).

Мозаечните мъниста с украса от розети и кръстосани пояси са представени със сравнително малко примери. Два са публикуваните от обекти в България. Те са части от мънистените нанизи от гроб 11 в сондаж II при Дуранкулак (Меламед 1989, 138, 140-141, 146, табл. 6_7, 8-9) и от гроб 28 от некропола пред източната порта на Плиска (Димитров 1995, 55-56, обр. 7, 16). Мозаечни мъниста се откриват сред гробния инвентар на некрополите в Словакия – при Чакайовце, обл. Нитра (Rejholcová 1995, 65), при Бучани при Виногради (Hanuliak 1993, 90-91, 105; Hanuliak 2004, 299, Tab. 17, 18), при Твърдошовце, обл. Нове Замки (Kraskovská, Paulík 1978, 88, 107, Tab. 3, 11; Hanuliak 2004, 375, Tab. 43, 9), при Трновец над Вахом, обл. Галанта (Točík 1971, 141-142, 236-237, Tab. 22, 9; 23, 4; Hanuliak 1992, 262-266), при Боровце, обл. Трнава (Staššíková – Štukovská, Plško 1997, 265, Tab. 23, 1-2). Известни са мъниста от унгарските некрополи при Башхалом (Dienes 1956, 252, Tab. 70, 24), при Безлед, обл. Саболч (Hampel 1905, 514-515, 520-521, Tab. 355, 3; 363, 3) и при Майш – Удвари Ретек, обл. Бараня (Kiss 1983, 108, 160, 172, 349, ábra. 73, 10, Tab. 41, 491). На изток мъниста от този тип се появяват в гроб 3 край Десятинната църква в Киев (Каргер 1958, 140, табл. 5, 1), както и в обекти в Саркел – Белая Вежа (Львова

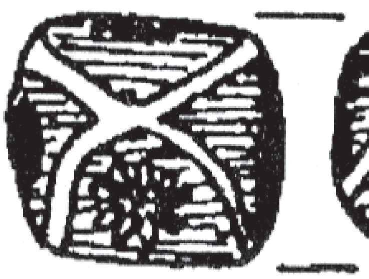

Обр. 1 Мозаечно мънисто от гроб № 28 на некропола пред източната порта на Плиска (по Димитров 1995, 56, обр. 7, 16)

1959, 328, 332, обр. 6, 8) и в Новгород (Щапова 1956, 178, табл. 2, 25).

Изброената поредица от местонахождища на мозаечните мъниста с розети и кръстосани пояси не претендира за пълнота. Но това не пречи да се създаде представа за широкия ареал на тяхното разпространение. При това следва да се отбележи, че мозаечните мъниста никога не са преобладаващи в даден наниз.

Първоначално, вероятно, мънистата са се появили през втората половина на IX в., за което свидетелстват гробове 82 и 145 от некропола при Боровце, обл. Трнава (Staššíková – Štukovská, Plško 1997, 272; Staššíková – Štukovská 1997, 202). Тук могат да се споменат и датираните във втората половина на IX и първата половина на X в. некропол при Твърдошовце, обл. Нове Замки (Kraskovská, Paulík 1978, 112-113), както некропола при Дуранкулак, поставен в границите от средата на IX до края на X в. (Меламед 1989, 119).

За времето на разцвет на тяхната употреба може да се приеме десетият век, според данните от по-горе споменатите местонахождища в Словакия, Унгария и Русия (Rejholcová 1995, 65; Hanuliak 1993, 108; Hanuliak 1992, 268-269; Dienes 1956, 273; Львова 1959, 332; Каргер 1958, 226). Мънистото от Майш – Удвари Ретек, обл. Бараня, също бива датирано от А. Киш в X в. на базата на паралелите от Десятинната църква в Киев (Kiss 1983, 172). За употребата на мозаечните мъниста с розети и кръстосани пояси след края на X в. няма достатъчно ясни свидетелства. Според ѝ. Хампел некропола при Бездед, обл. Саболч трябва да се датира в рамките на XI в. (Hampel 1905, 850). Тази тясна датировка бива опровергана от Р. Андре, който определя мънистата от същия некропол като каролингски, т. е. от края на VIII – началото на IX в. (Andrae 1975, 165, 167). За десетте мъниста от Новгород Ю. Л. Щапова пише, че са открити в слоеве 25 до 28, които се датират в X – началото на XI в. (Щапова 1956, 178). Не става ясно по колко и в кои слоеве са намерените там мъниста.

Последната находка, която ще споменем тук във връзка с датировката на мънистата, е мънистото от гроб 28 от некропола пред източната порта на Плиска. Я. Димитров предполага, че некропола заедно с гробищния храм възникват в края на X в. или началото на XI в. (Димитров 1995, 51). Вероятно през 30-те години на XI в. храмът е бил разрушен, но некрополът продължава да функционира като такъв след средата или най-много до края на века (Димитров 1995, 51). Като се има предвид мозаечното мънисто в гроб 28, то гробът би следвало да се приеме за един от първите в некропола. Възможно е, от една страна, полагането на гроб 28 да е извършено в края на X в., което би съответствало на времето на най-широкото разпространение на мозаечното мънисто с розети и кръстосани пояси. От друга страна е възможно мънистото да е употребено като особен елемент в наниза, като отзвук на вече отмираща традиция и да е положено с погребение 28 в началото на XI в.

От значение за датирането на гроба могат да бъдат останалите гробни находки, като стъклени мъниста, медни и бронзови апликации, бронзови или медни, както и стъклени гривни. От тях бих искала да обърна по-специално внимание на три кръгли бронзови апликации (обр. 2) и две едношарнирни ковани гривни (обр. 3а, 3б) (Димитров 1995, 56-57, 61, обр. 8, 7, 9; 10, 4-6). Тези две накитни форми са намерени и в гроб 7 в некропола покрай западната крепостна стена на Плиска, както и в гробове 81, 109, 135, 160 и 376 в некропол 2 при Одърци (Дончева – Петкова 1984, 188-189, обр. 8 г, ж-и; Дончева – Петкова 2005, 197-198, 200-201, 207, 209, 225, 227-228, табл. 69_{6-7}; 70_{12-13}; 75_{9-11}; 76_{19}; 77_{22-23}; $88_{1, 3-4}$; $92_{4, 9}$; 135_{8-16}; 136_{25}). Към посочените примери може да се добави още един от гроб 13, сегмент III на могила IX при Прчево – Бока при Колине в Косово (Бачкалов 1998, 714-715, обр. 402, 405).

Така затворените комплекси, в които едновременно са използвани двете накитни форми, са всичко осем на брой. Поради това може да се говори за накитна комбинация, която няма слу-

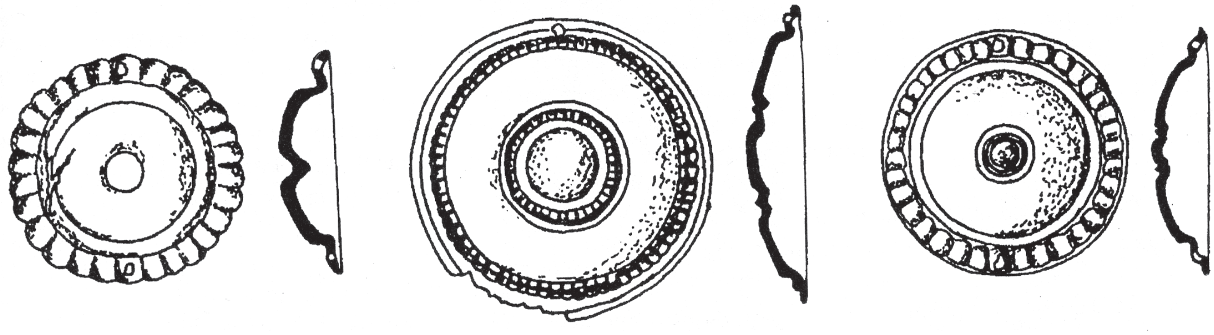

Обр. 2 Бронзови апликации от гроб № 28 на некропола пред източната порта на Плиска (по Димитров 1995, 61, обр. 10, 4-6)

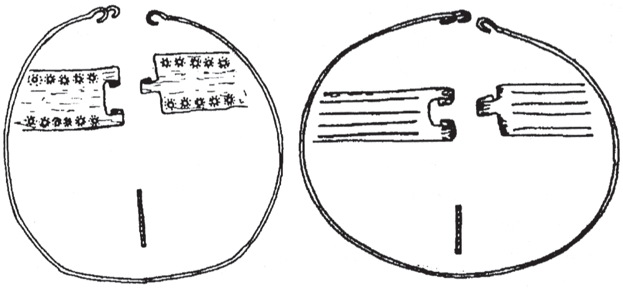

Обр. 3 а, б Гривни от мед от некропола пред източната порта на Плиска (по Димитров 1995, 57, обр. 8, 7, 9)

чаен характер. Доколко тя може да бъде свързана с определен културен кръг, като например този на късните номади и по-специално печенезите, може да се каже едва след като бъдат изследвани и други накитни комбинации и се направи съпоставка помежду им.

За времевото определяне на посочената накитна комбинация има значение датировката на отделните ѝ елементи. За кръглите апликации се приема, че са били в употреба през X или във втората половина на X – първата половина на XI в. (Дончева – Петкова 2005, 154). Споменатите гривни са били носени най-вероятно от края на X в. Със сигурност те са сред широко разпространените накити през XI в. (Дончева – Петкова 2005, 108). Засвидетелствани са до към средата на XI в. от монетното съкровище при Скала, в което гривните са заровени заедно с анонимни фолиси от клас А2 (Йотов, Атанасов 1998, 116). Накитната комбинация се явява в некропола пред източната порта на Плиска, функциониращ от края на X в. или началото на XI в. до почти края на XI в. (Димитров 1995, 51). В другия некропол в Плиска, както и некропол 2 при Одърци, са извършвани погребения от 40-те – 50-те години до към края на XI в. (Дончева – Петкова 1984, 189; Дончева – Петкова 2005, 174). Имайки предвид, че кръглите бронзови апликации не са известни в контексти от втората половина на XI в., може за края на разпространението на накитната комбинация да се приеме средата на XI в. Така гроб 7 покрай западната крепостна стена на Плиска и петте гроба от некропол 2 при Одърци бележат нейния край и същевременно са сред едни от първите погребения в съответните некрополи. Началото на употребата на накитната комбинация е документирано чрез гроб 28 в некропола пред източната порта на Плиска, поради наличието в него на мозаечно мънисто с розети и кръстосани пояси, т. е. в края на X в. Ако все пак мънистото е употребено в XI в., то е като неспецифичен елемент и това ще е станало в самото начало на века.

Тук може още да се добави, че на тази основа датировката на гроб 13 при Прчево – Бока при Колине в Косово може да се стесни в рамките от края на X – първата половина на XI в.

Разглеждайки тази особена форма стъклени мъниста се опитах да събудя интерес в изследователите на Балканите към този материал като цяло. Доколко опитът ми на тяхна база да прецизирам датировката на отделни контексти и прилежащите им находки е сполучлив, ще покажат само бъдещите публикации и дискусии по темата.

Използвана литература

Бачкалов 1998: А. Бачкалов. Прчево – Бока код Колине, некропола (XI – XIII век). – В: Археолошко благо Косова и Метохије од неолита до раног средњег века, Н. Тасић (ред.), Београд, 1998, 710-715.

Гатев 1985: П. Гатев. Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг – Разкопки и проучвания, XII, София, 1985.

Димитров 1995: Я. Димитров. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X – XI в.). – Плиска – Преслав, 7, 1995, 42-70.

Дончева – Петкова 1984: Л. Дончева – Петкова. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, В. Гюзелев (ред.), София, 1984, 181-191.

Дончева – Петкова 2005: Л. Дончева – Петкова. Одърци. Некрополи от XI век, 2. София, 2005.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов. Скала. Крепост от X – XI век до с. Кладенци, Тервелско, София, 1998.

Каргер 1958: М. К. Каргер. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города, 1. Москва – Ленинград, 1958.

Львова 1959: З. А. Львова. Стеклянные браслеты и бусы из Саркела – Белой Вежи. – Материалы и исследования по археологии СССР, 75, 1959, 307-332.

Меламед 1989: К. Меламед. Средновековните некрополи. – Дуранкулак, 1, Х. Тодорова (ред.). София, 1989, 113-147.

Щапова 1956: Ю. Л. Щапова. Стеклянные бусы Древнего Новгорода. – Материалы и исследования по археологии СССР, 55, 1956, 164-179.

Andrae 1975: R. Andrae. Mosaikaugenperlen – Untersuchungen zur Verbreitung und Datierung karolingerzeitlicher Millefioriglasperlen in Europa. – Acta Praehistorica et Archaeologica, 4, 1973 (1975), 101-198.

Dienes 1956: I. Dienes. Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 7, 1956, 245-277.

Hampel 1905: J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig, 1905.

Hanuliak 1992: M. Nanuliak. Gräberfelder der slawischen Population im 10. Jahrhundert im Gebiet der Westslowakei. – Slovenská archeológia, 40/2, 1992, 243-308.

Hanuliak 1993: M. Hanuliak. Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch. – Slovenská archeológia, 41/1, 1993, 83-113.

Hanuliak 2004: M. Hanuliak. Vel'komoravské pohrebiské Pochorávanie v 9. – 10. storoči na území Slovenska, Nitra, 2004.

Kiss 1983: A. Kiss. Baranya megye X – XI. Századi sírleletei, Budapest, 1983.

Kraskovská, Paulík 1978: L. Kraskovská, J. Paulík. Vel'komoravské pohrebisko v Tvrdošovciach, okr. Nové Zámky. – Zborník slovenského národného múzea, Historia, 72 (18), 1978, 83-121.

Rejholcová 1995: M. Rejholcová. Pohrebisko v Čakajovciach (9. – 12. storočie) (Archaeologica Slovaca Monographiae 15), Nitra, 1995.

Siegmann 2003: M. Siegmann. Bunte Pracht – die Perlen der frühmittelalterlichen Gräberfelder von Liebenau, Kreis Nienburg/Weser, und Dörverden, Kreis Verden/Aller, 2, Langenweißbach, 2003.

Staššíková – Štukovská 1997: D. Staššíková – Štukovská. Problematika vybraných typov veligradských (byzantsko – orientálnych) náušníc Veľkej Moravy z pohľadu doterajších výsledkov výskumu v Borovciach. – In: Svätopluk 894 – 1994. Materiály z konferencie organizovanej Archeologickým ústavom SAV v Nitre v spolupráci so Slovenskou historickou spoločnosťou pri SAV, Nitra, 3. – 6. október 1994, Nitra, 1997, 197-206.

Staššíková – Štukovská, Plško 1997: D. Staššíková – Štukovská, A. Plško. Typologische und technologische Aspekte der Perlen aus dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Borovce. – In: Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des Internationalen Perlensymposium in Mannheim vom 11. bis 14. November 1994, U. von Freeden, A. Wieczotek (ed.), Bonn, 1997, 259-274.

Točík 1971: A. Točík. Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. – Slovenská archeológia, 19/1, 1971, 135-276.

MOSAIC BEADS WITH ROSETTES AND CROSSED BANDS

Kristina N. Rauh

(summary)

The mosaic beads with rosettes and crossed bands are known from small in number finds. Nevertheless, they were broadly spread all over Central and Eastern Europe. Their appearance was mostly in the 10th c.

There are two beads of the type known in Bulgaria. On the grounds of them an attempt is presented to refine the date of some graves in the necropolises in Pliska and Odartsi, as well as of the combination of jewels in them containing round bronze appliqués and bronze single-hinge bracelets from the late 10th – first half of the 11th c. It has been extracted from the grave goods in necropolises in Pliska and Odartsi in Bulgaria, and Prcevo – Boka near Koline in Kosovo.

НОВИ ДАНИ ЗА УКРЕПИТЕЛНАТА СИСТЕМА НА АУЛА НА ХАН ОМУРТАГ ПРИ С. ХАН КРУМ, ШУМЕНСКО

Тодор Балабанов, Кремена Стоева

През 1905 г. К. Шкорпил дава за първи път кратко описание и скица на землено укрепление в м. “Хисарско кале“ (Табл. I, 1), намиращо се на около 2 км, южно от с. Чаталар (сега с. Хан Крум) и на около 1,5 км югоизточно от р. Камчия (Шкорпил 1905 б, 508-509, т. CXII с, 1- 2). В същата година, на около 500 м югозападно от селото, Р. Попов открива две части от голяма варовикова колона върху която е издълбан 25 редов надпис на гръцки език. Първият му издател – Ф. Успенский подчертава, че в надписа се говори за строителството на нов аул (дворец) и мост на р. Тича, построени от хан Омуртаг през 822 г. Успенский ситуира новият аул и мост на р. Тича в Преслав, който според автора се превръща във втора столица на държавата (Успенский, Шкорпил 1905, 544-551). Това мнение се възприема от повечето изследователи, занимаващи се със съдържанието на надписа (Антонова, Дремсизова, 1981, 3-5 и цит. там литература). През 1929 г. В. Аврамов оспорва локализацията на споменатите в Чаталарския надпис градежи и смята, че аулът на хан Омуртаг не трябва да се търси в Преслав, а там където е намерена колоната, т. е. на левия бряг на р. Тича, до с. Чаталар. В публикувана от него карта предполагаемите граници на Омуртаговия аул са отбелязани с пунктир на левия бряг на р. Тича (Аврамов 1929, II, 48). Там обаче не са открити останки от укрепителни съоръжения, а земленото укрепление в м. “Хисарско кале“, описано от К. Шкорпил, остава извън посочените граници (Табл. I, 2). Затова Аврамов стига до извода, че в района на с. Хан Крум са съществували две укрепления: аулът на хан Омуртаг – на левия бряг на река Тича и земленото укрепление описано от Шкорпил – на десния бряг на реката.

През 1958 г. В. Антонова и Цв. Дремсизова започват археологически разкопки в описаното от К. Шкорпил земленo укрепление (Антонова, Дремсизова 1960, 28-39). Те продължават с известни прекъсвания до 1977 г. В резултат на проучванията в и около земленото укрепление са регистрирани паметници и находки от няколко исторически епохи: трако – римската, късноантична и средновековна (Антонова, Дремсизова 1981, 7 и сл.).

Извън земленото укрепление, на разстояние до 3 км, съществуват няколко тракийски надгробни могили, а в отделни пунктове по повърхността на терена е намерена тракийска, римска, късноантична и средновековна керамика, която е свидетелство за съществуването на антични, късноантични и средновековни неукрепени поселения в района.

В рамките на земленото укрепление са разкрити останки от архитектурни паметници и находки отнесени към пет строителни периода (Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981, 60) (Табл. II, 1).

От най-ранния строителен период, регистриран в северния сектор на укреплението, са проучени: каптиран извор с няколко водопровода, баня и три ранно християнски базилики, датирани с монети и керамика от III до началото на VI в. Наличието на баня и три църкви, една от които с богата стенописна украса, дават основание на проучвателите да изкажат предположението, че “…те са обслужвали значителен раннохристиянски епископски център“. Тук и в близката околност обаче не са открити останки от римски укрепен град, кастел или други монументални постройки от Късната античност, които да обяснят и аргументират наличието на раннохристиянския епископски център.

Вторият строителен период, засвидетелстван с няколко частично проучени вкопани жилища, се свързва с неукрепено поселение от VII – VIII в., предхождащо земленото укрепление и каменната крепост. Откритата в жилищата груба

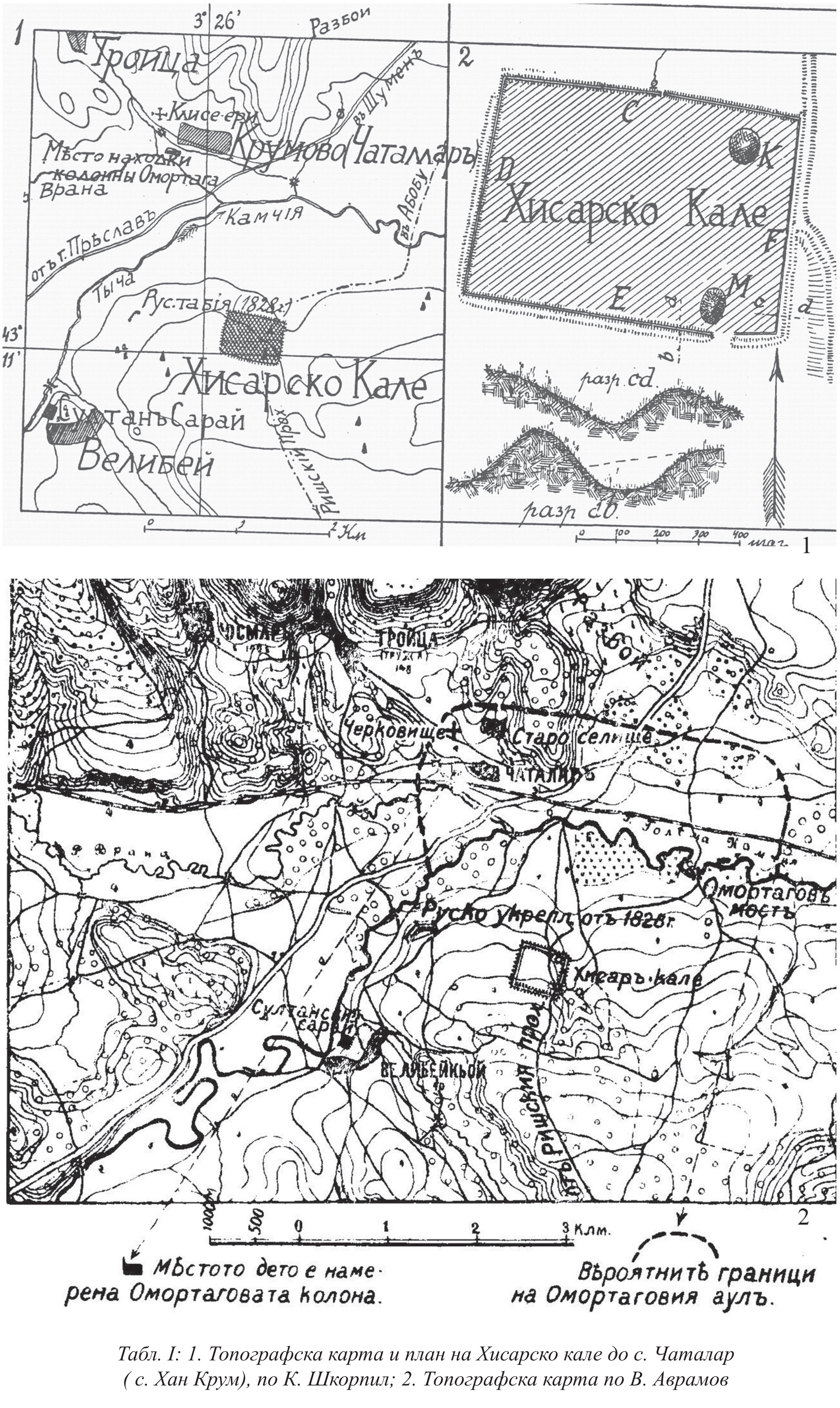
1
3° 26'
Разбои
Троица
Клисе-ери
въ Шуменъ
Крумово Чаталъръ
Мѣсто находки колонны Омортага
Врана
Камчія
отъ г. Прѣславъ
въ Абобу
Тыча
Рус. табія (1828 г.)
43°
11'
Хисарско Кале
Султанъ Сарай
Велибей
Рищскій Пръх
0
1
2 Км
2
C
K
D
Хисарско Кале
F
E
M
d
разр. cd.
разр. cb.
0
100
200
300
400
шаг.
1
Осмар
Троица
Черковище
Старо селище
Чаталаръ
Врана
Камчия
Омортаговъ мостъ
Руско укрепл. отъ 1828 г.
Хисаръ кале
Султански сарай
Велибейкьой
Рищския прох.
1000
500
0
1
2
3 Клм.
2
Мѣстото дето е намерена Омортаговата колона.
Вѣроятнитѣ граници на Омортаговия аулъ.

Табл. I: 1. Топографска карта и план на Хисарско кале до с. Чаталар (с. Хан Крум), по К. Шкорпил; 2. Топографска карта по В. Аврамов керамика, работена на ръка или на лек грънчарски кръг, е определена като ранославянска (Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981, 25; Антонова 1984, 106-114). От съвременна гледна точка подобна груба керамика, без украса, с врязана украса или с излъскана повърхност се свързва не само с ранославянската материална култура, а и с културата на късни сармати, алани, авари и прабългари. В случая е по-важно, че преди построяването на аула, тук, в близост до разрушените в края на V или в началото на VI в. базилики е съществувало неукрепено поселение, чиито хронологически граници се нуждаят от допълнително прецизиране.

Третият строителен период включва времето на построяването и функционирането на отбранителната система на аула. Проучванията на Антонова и Дремсизова показват, че освен външния пояс от землен ров и вал, е съществувала и вътрешна каменна крепост с казармени и жилищни сгради, възникнали в кратък интервал от време – от 822 г., както е отбелязано в Чаталарския надпис, до края на шестото десетилетие на X в. (967 – 969 г. или 972 г.), когато руският княз Светослав и византийският император Цимисхий превземат последователно Преслав и неговите околности, а отбранителните съоръжения на аула престават да функционират.

Към четвъртия строителен период са отнесени само сграда IV, преустройствата на жилище № V и превърнатата в жилище баня. Изказани са редица съображения, че крепостната стена по това време е била разрушена, а преустройствата са станали наскоро след 989 г., когато Североизточна България е присъединена към Западното българско царство. В 1001 г., след като византийските войски повторно превземат Преслав и други крепости в Североизточна България, укрепленията на аула са разрушени окончателно.

Към петия, последен строителен период, са отнесени най-късните строежи и преправки, изградени с вторично използван строителен материал и кална спойка. Те сочат, че през XI, а може би до XIII в., животът в някои сектори на аула продължава, но укрепителната система по това време е загубила напълно своето първоначално предназначение.

Резултатите от проучванията на обекта през последните осем години – 2002 – 2009 г. обогатиха представите за укрепителната система на този важен старобългарски аул (Табл. II, 2).

Външното укрепление. В сегашното състояние от укреплението са запазени частично само южната и западна страна на вала и рова. Между тях няма видими следи от берма. По южната, западната и северната му страна личат следи от проходи, които остават непроучени. Два запазени участъка от вала и рова са изследвани чрез напречни разрези. В южния сектор (на 60 м западно от могила № 2), валът е запазен до 2 м височина и 18 м ширина при основата. Ровът е с ширина 8 м и дълбочина 2 м, без да е достигнато неговото дъно. В северната половина на западния сектор валът е висок около 5,40 м, широк в основата около 17 м (първоначално 12 м), а ровът е с ширина 17 м (първоначално около 6 – 8 м) и първоначална дълбочина 3,50 – 4 м (Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981, 28). Ако първоначалната ширина на вала (в основата) е била около 12 м, а сега 17 – 18 м, може да се предположи, че между вала и рова е съществувала берма, широка 6 – 7 м, заличена през изминалите столетия от разнесения насип на вала. В по-голяма част от северната и цялата източна линия няма запазени видими останки от рова и вала. Според първите проучватели, те са напълно обезличени от постоянното обработване на терена. Вероятно това е причината отделните автори да дават различни размери на земленото укрепление: 750 x 535 крачки или приблизително 525 x 375 м по К. Шкорпил; 515 x 405 м по В. Антонова. Р. Рашев коригира размерите на външното укрепление първоначално на 600 x 428 м (Рашев 1982,107), а по-късно на 540 x 470 м (Рашев 2008,116). Впрочем, в първоначалния план на земленото укрепление, даден от Шкорпил, по източната страна не е отразен вал, а само началото на ров, и то само в югоизточния ъгъл на укреплението, на около 60 – 70 м източно от могила № 2 (Табл. I, 1). Тук съществува стръмен скат между незаливната и заливна тераси на малък ручей, който протича успоредно на предполагаемата отбранителна линия. Естествената денивелация на терена с 3 до 5 м към брега на дерето е водела до заблатяване на ниската заливна тераса и необходимостта от изграждане на землен ров и вал е отпаднала. За да проверим това предположение, през 2005 г., бе направен сондаж (№ 9), с дължина 65 м, от средата на ли-

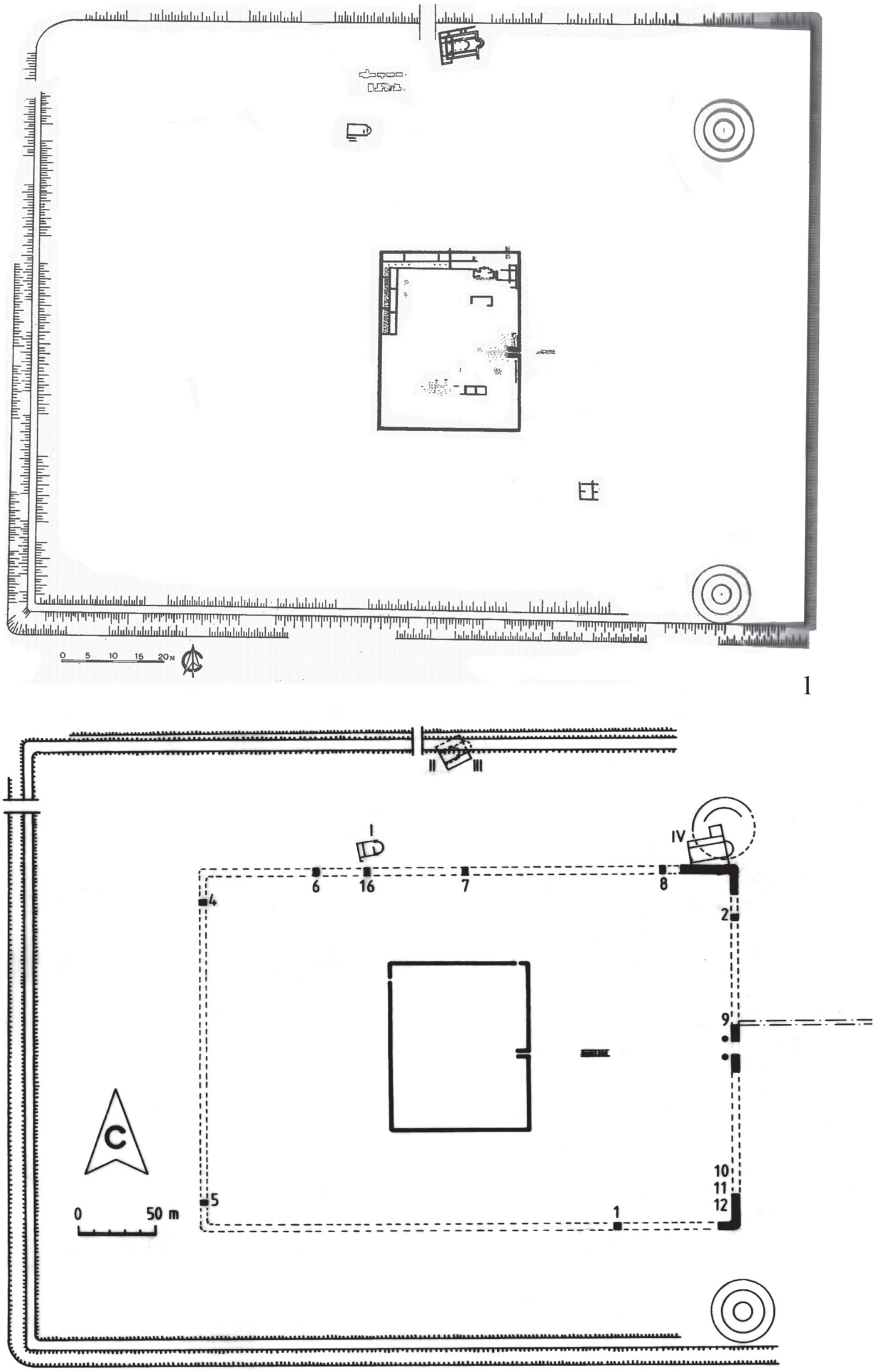
0 5 10 15 20м
1
II
III
I
IV
6
16
7
8
4
2
9
C
0
50 m
10
11
12
5
1
2

Табл. II: 1. План на аула по В. Антонова, Цв. Дремсизова; 2.Коригиран и допълнен план на аула по Т. Балабанов, Кр. Стоева нията между двете могили до стръмния склон към заливната тераса на дерето. В профила на сондажа не бяха открити следи от вал и ров. В такъв случай земленото укрепление на аула не е било “затворено“ от изток с изкуствен вал и ров, а за преграда е използван естествения стръмен скат и корито на дерето. Подобна е картината на земленото укрепление при Нови пазар, където стръмния скат към долината на Крива река е служил за естествена източна граница на укреплението (Шкорпил 1905 а, 40, табл. III, 2). Примери на “незатворени“ ранно средновековни землени укрепления има не само в днешна Североизточна България, но и в териториите на Салтовската култура, където изкуствените укрепителни линии често са съобразени с местните характеристики на терена. Тази особеност е залегнала в тяхната нова типологизация (Георгиев 2000, 27, бел. 36-39).

От северната страна на укреплението също не е имало изкуствен ров, а валът е обезличен, защото е бил насипан по ръба на естествена тераса със стръмен скат на север и денивелация на терена от 3 до 7 м. Поради тази естествена даденост на терена е отпаднала необходимостта от ров. В плана на Шкорпил по северната линия е отразен само валът, а ровът е загатнат само от северозапад, където теренът не е стръмен и е имало необходимост от ров (Табл. I, 1).

Косвено отношение към устройството на северната линия на земленото укрепление имат и наблюденията при разкриването на късноантичната базилика № 2. В. Антонова твърди, че базиликата е съществувала не само през IV – V в., а и през VI, чак до края на X в. (Антонова 1968, 65 сл.). Това обаче е невъзможно по няколко причини:

1. В плановете от първите публикации за аула, мястото на базилика 2 и на могила 1 не са фиксирани точно спрямо оста на северния вал. Базилика № 2 е поставена на около 10 – 15 м, южно от вътрешното лице на вала. По-късно, в коригираните плановете (според бележка на Антонова), базиликата попада под оста на вала (Антонова 1968, 53, бел. 1, обр.1; 1981, 104, обр.1 и 1984, 107, обр.1). Възниква въпросът – възможно ли е базилика № 2 да е функционирала без прекъсване от началото на VI в. до края на X в., а валът в този участък, на повече от 40 м, да е прекъснат заради запазването на базиликата. Според нас това е недопустимо. Едва ли обитателите на раннославянско (?) неукрепено селище, до построяването на аула, са били толкова бързо християнизирани. По-вероятно е те да са останали езичници. Още по-сигурно е това за обитателите на аула – от построяването му – до покръстването на българите в 865 г. Освен това, прекъсването на вала, на повече от 40 м заради запазването на базиликата обезсмисля цялата северна линия на земленото укрепление.

2. При проучването на базилика № 2. В. Антонова изтъква факти, които в заключенията си не взима под внимание – цитирам: “*…неблагоприятно беше наличието на отделни петна здраво споен конгломерат* ***(от речна баластра – бел. моя),*** *дебел от 0,60 до 0,80 м, образуван над културния пласт вероятно след голям порой в даден период, на дълбочина до 0,80 м от днешното ниво. За да се слезе надолу в изкопите или да се разчистят зидовете, се налагаше той да се разкъртва, което ставаше много трудно. Дебелината на културния пласт бе от 0,60 до 2 м“* (Антонова 1968, 53). За изясняване на този слой от речна баластра с петна от твърд конгломерат се наложи през 2004 – 2005 г. да разширим изкопа на В. Антонова. Източно от базиликата, под същия слой от речна баластра попаднахме на два гроба с позлатени накити, датирани найобщо към края на V век. В профила на изкопа, на 5 м източно от църквата, се очертаха граници на насип от речна баластра и петна от втвърден конгломерат. В насипа, широк около 15 м, ясно личат вертикални гнезда, запълнени с черна пръст (Табл. III, 1 – 2 и обр. 1). Те са останки от дървена конструкция в основата на насипа. За да се уверим, че насипът от речна баластра не е образуван от порой, както твърди В. Антонова, бе заложен сондаж на 25 м източно от базиликата, където теренът е по-висок и голям порой не би могъл да достигне и натрупа такъв нанос. Сондажът с дължина 20 м и посока трасето север – юг бе разположен напречно на терасето на предполагаемия вал. В профила на сондажа се очертават границите на същия насип от речна баластра с петна от втвърден конгломерат и вертикални гнезда, запълнени с черна пръст. Ширината на насипа и тук е около 15 м, и от северната (външна) страна завършва с отвесно скосен, твърд конгломерат, който е осигурявал стабилност по външното лице на насипа (Табл. III, 3,

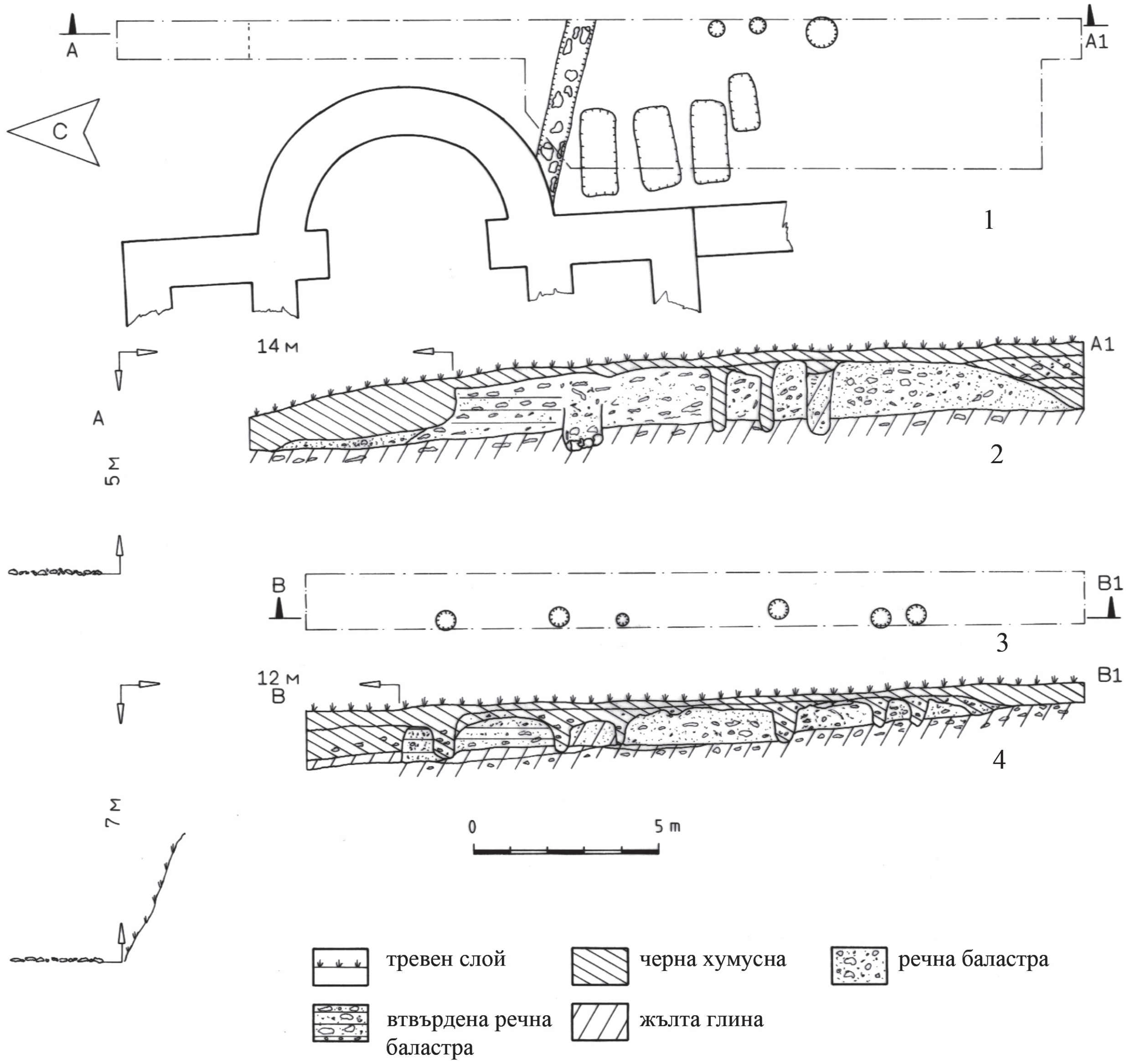

Табл. III:1-4. План и разрез на изкопите, които пресичат северния вал на 5 и 25 м източно от базилика 2

4). Без съмнение двата профила показват, че сме попаднали на северната линия на вала, който тук е бил насипан с речна баластра, донесена от близкото корито на р. Камчия. Това е напълно обяснимо, ако се вземе под внимание липсата на ров, откъдето да се добие земна маса за натрупването на вала.

Могили. Към фортификационната система на аула включваме и двете могили, разположени в североизточния и югоизточен ъгъл на земленото укрепление. Те са с диаметър около 40 м и височина до 12 м. К. Шкорпил предполага, че двете могили са охранявали порта или проход по източната линия на земленото укрепление (Шкорпил 1905, 508). Преди проучването им Ст. Ваклинов ги определя като тракийски надгробни могили и смята, че те са заварени при построяването на земленото укрепление (Ваклинов 1977, 123). През 1976 – 1977 г. едната от могилите – № 1 е проучвана частично без да е достигнато нивото на терена преди насипването ѝ. В насипа на могилата са открити фрагменти от късноантична керамика и тухли, които се приемат за terminus post quem и насочват нейното издигане към периода на ранното средновековие. Липсата на следи от погребални съоръжения в могилния насип (на достигнатото ниво), дава основание на проучвателите им да заключат, че могилите не са

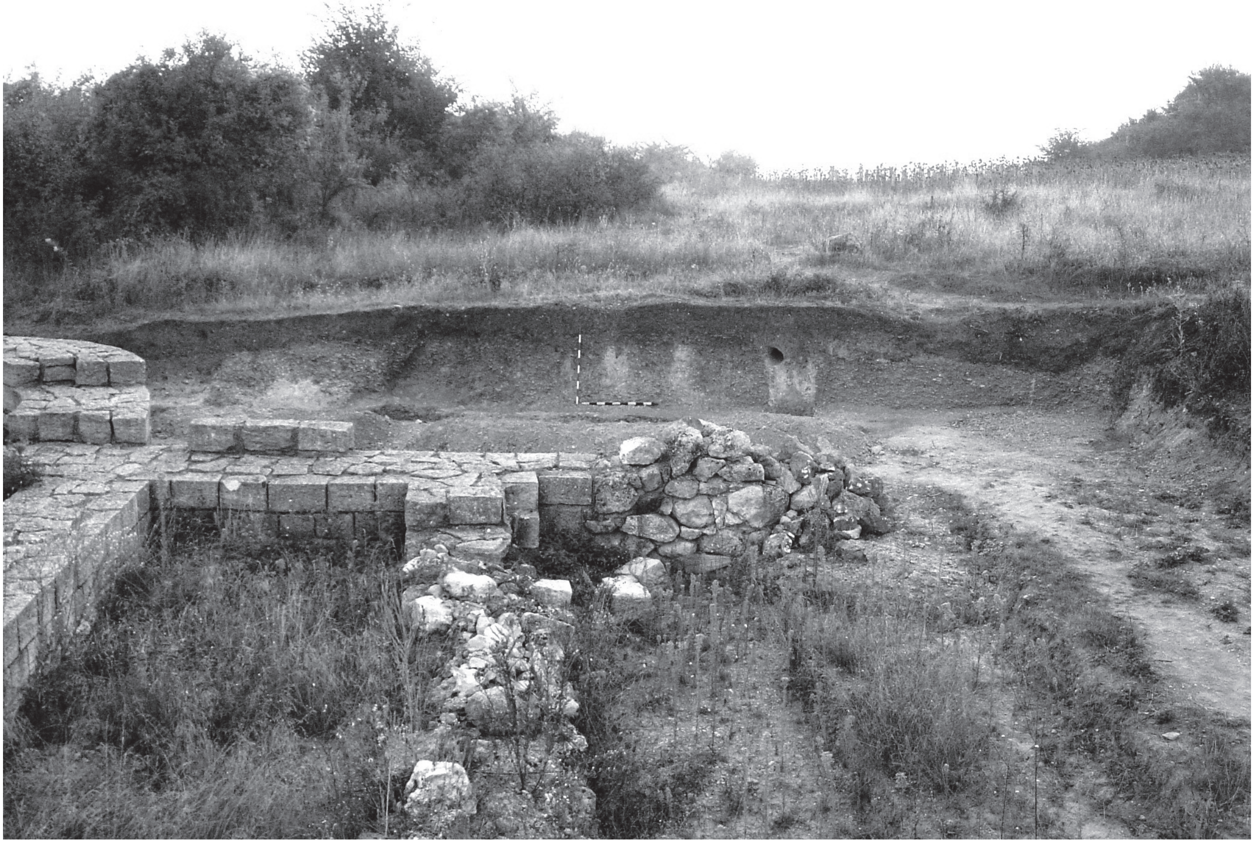

Обр. 1. Северното трасе на вала в изкопа на 5 м източно от базилика №2 – поглед на изток

надгробни, а са част от фортификационната система на аула, както твърди Шкорпил (Антонова, Дремсизова 1981, 27, обр.18, 19 и 20). Подобно предназначение според Рашев е малко вероятно. Той допуска, че могилите са възпоменателни съоръжения, аналогични на могили XXXII – XXXIV във Външния град на Плиска (Рашев 2008, 118).

При допълнителните проучвания на същата могила, проведени от 2002 г. до 2009 г. се установи, че под нейната южна половина и южно от нея се намират основи на две застъпващи се късноантични монументални сгради. Горната е октогонална, с апсида на север и лежи върху основите на разрушена в средата на V в. базилика. Октогоналната сграда, тълкувана като мавзолей или мартириум, е разрушена не по-късно от края на V или началото на VI в. (Балабанов 2004, 127 и сл., обр. 2; Балабанов 2006, 71-76; Балабанов др. 2007, 430, обр. 2; Балабанов и др. 2008, 519- 521, обр.1) (Табл. IV).

Под насипа на могилата, в рамките на базиликата, са проучени 8 християнски гроба, вкопани на различна дълбочина. Четири гроба (№ 1 – 4), са вкопани на дълбочина 3,20 – 3,50 м от нивото на съвременния терен и на 1,70 – 2 м от строителното ниво на базиликата. Находките в тях: различни накити и части от плетена желязна ризница, датирани към втората половина на V в., сочат, че гробовете са свързани със съществуването на мавзолея или църквата. Останалите гробове (№ 5 – 8), разположени в югозападната периферия на могилата, са вкопани по-плитко – на 1,5 – 2 м от нивото на съвременния терен и пресичат строителното ниво на базиликата. В тях са били погребани деца на възраст от 2 до 8 години. Западно от последните гробове се разкриха плитко вкопани основи на малка правоъгълна постройка, изградени от вторично използвани, грубо обработени камъни, споени с лошокачествен бял хоросан. По-голяма част от постройката (може би цялата) е оставала извън границата на могилата. Вътрешността ѝ бе разкопана от иманяри и според тяхна информация, в центъра е бил открит гроб с останки от човешки и животински кости, голям брой дребни, зле

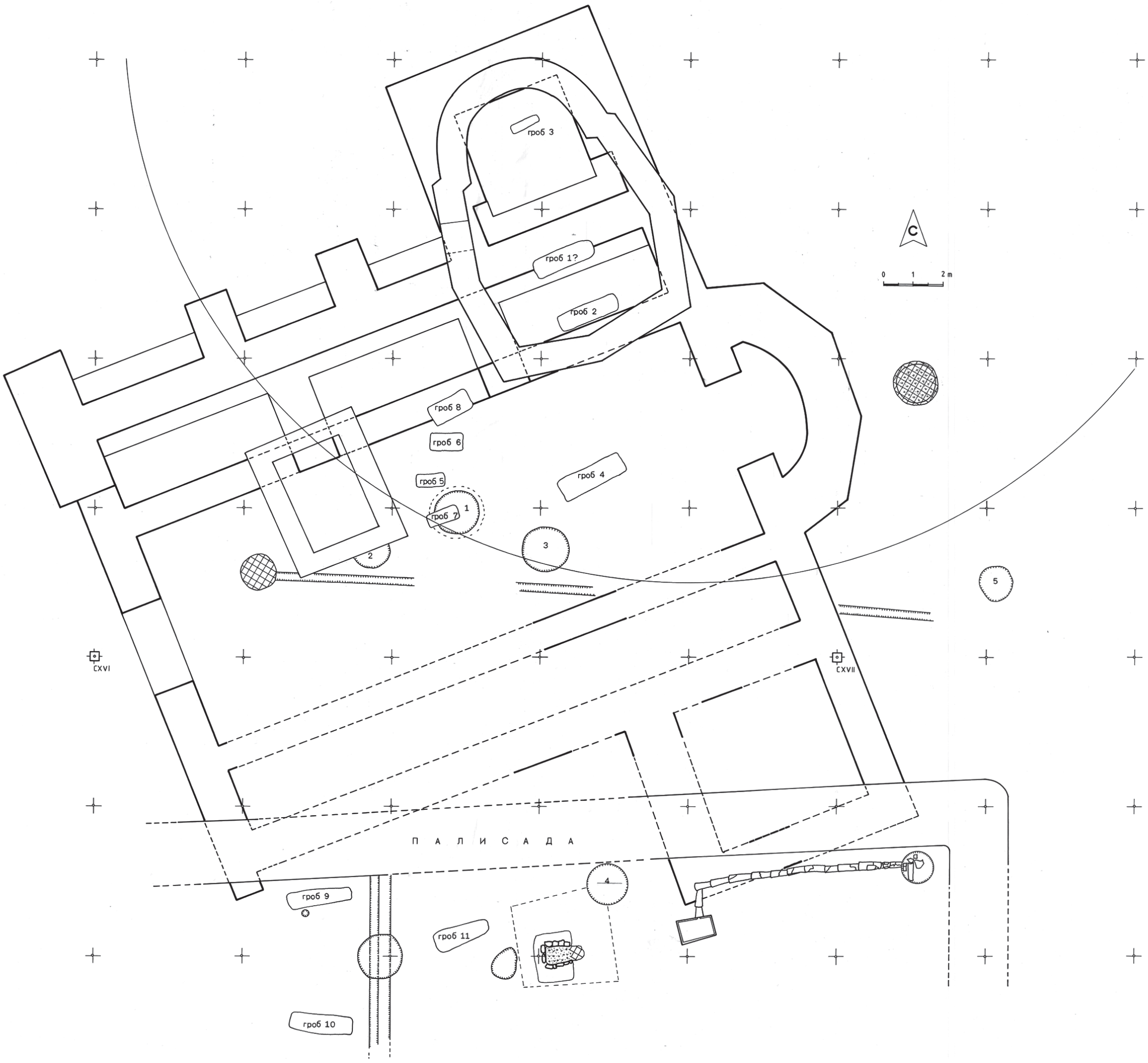

Табл. IV: Късно-антични и средновековни структури под Могила № 1

запазени метални апликации от колан или конска сбруя. При изследване на пръстта изхвърлена от иманярите не бяха открити останки от човешки и животински кости, нито фрагменти от метални апликации, поради което тази информация остава съмнителна. Северната основа на постройката и един от гробовете (№ 8), стъпват върху разрушената основа на стилобата, между централния и северен кораб на базиликата (Табл. IV). Дали каменната постройка и втората група християнски гробове възникват наскоро след разрушаването на базиликата и трябва да се свържат с функционирането на октогоналната сграда (мавзолей) или след натрупването на могилата е трудно да се определи. В тези гробове и постройката не са открити никакви находки. Ако се доверим на информацията от иманярите (която не е потвърдена), може да се допусне, че малката каменна постройка е възникнала като поминално съоръжение в периферията на могилата, имащо пряко отношение към нея. Но това е малко вероятно и може да бъде потвърдено или отхвърлено само след проучване и на източната половина на могилата и могила № 2. Обстоятелството, че могилният насип застъпва дебел слой строителни отпадъци и основите на разрушените още в късната античност базилика и мавзолей, в които не се откриват езически гробове или други ранносредновековни съоръжения, дава основание да се предположи, че втората група християнски гробове и малката каменна постройка, чиито основи са вкопани много плитко, се появяват в периферията на могилата след покръстването на българите в 865 г. Към този извод сочат и християнските гробове, открити на същата дълбочина, на около 10 – 15 м южно от края на могилата.

Вътрешно укрепление (Табл. II, 1). Разположено е точно в средата на земленото укрепление, има също правоъгълна форма със страни ориентирани по посоките на света и размери 92,50 х 112,60 м. Приблизително по средата на източната стена е разкрита единствената порта, оформена от два издаващи се навътре мощни пиластъра. Проходът на портата е широк 1,70 м. Крепостта е била снабдена с още две врати – проходи, разположени в източния край на северната и северния край на западна стена. Ъглови и фронтални кули не са открити. Покрай вътрешното лице на каменната крепост са разкрити дълги верижни сгради, определени като казарми, сграда с по-сложен план – определена като жилище на началника на гарнизона и баня с водохранилище. В централната част на крепостта е разкрит застлан с тухли обширен площад – плац за обучение на войници. Големите свободни пространства и липсата на други монументални постройки, които могат да бъдат определени като дворец (на владетеля) сочат, че каменната крепост е имала военни функции. Изграждането на земленото укрепление и каменната крепост се свързва от проучвателите им със строителната дейност на хан Омуртаг през 822 г., описана в надписа на Чаталарската колона (Антонова, Дремсизова – Нелчинова 1981, 3; 60).

Новооткрито дървено укрепление – палисада (Табл. II, 2). По време на спасителните разкопки през 2002 г., в Плиска работеха група геофизици от университета във Франфуркт на Майн с ръководител проф. Йоахим Хенинг. Възползвахме се от случая и ги поканихме да изследват с апаратура пространството около могила № 1 и част от терена във външното землено укрепление. На геомагнитното изображение се забелязаха аномалии под формата на тъмносиви и светли линии. По трасето на тези аномалии през 2002 г. поставихме два сондажа.

Сондаж № 1 бе разположен на около 70 м северозападно от могила № 2, в близост да сграда № IX (Антонова, Дремсизова 1981, 51). Сондажът е ориентиран север – юг, така че да пресече регистрираната аномалия. Първият пласт, на дълбочина до 0,50 м е черна хумусна пръст, в която се откриха пет дребни фрагмента старобългарска керамика с врязана украса и два фрагмента от късноантична керамика. В северната част на сондажа, на дълбочина от 0,40 до 0,70 м бе пресечен зид от необработени камъни, споени с кал. Зидът е широк 0,90 м, с посока изток – запад и вероятно е от сграда № IX. На 6 м южно от зида, в южната част на сондажа бе пресечена тъмната ивица от аномалията, която се оказа траншея с ширина 2 м, вкопана на 1,80 – 2 м дълбочина от нивото на съвременния терен. На дълбочина 0,80 – 1 м, по средата на насипа от тъмна пръст се появиха две редици от необработени камъни, поставени върху ядро от светлокафява трамбована пръст, което разделят широката траншея на две. Южната (външна) част – с ширина 0,90 м е вкопана на 2 м дълбочина. На дъното, в северната ѝ част, са положени също два реда необработени камъни, над които в черната насипна пръст се откриха няколко животински кости. Северната (вътрешна) част – широка 0,60 м, е вкопана на дълбочина 1,80 м и е запълнена със смесена черна пръст (Табл. V, 1). Освен кости от животни в насипа на траншеята се откриха още 6 дребни фрагмента късноантична и два фрагмента старобългарска битова керамика.

Сондаж № 2 бе разположен на 55 м южно от центъра на могила № 1, перпендикулярно на една от основите, разкрити през 2002 г. дълбоко под могилния насип. Целта бе да се да се установи дали останките от основата продължават на юг и са част от късноантично крепостно съоръжение. Резултатите от сондажа до голяма степен промениха насоките на проучванията през следващите години. В сондажа нямаше следи от монументалната каменна основа, а както се установи при следващите проучвания, тя е била част от източна стена на голяма късноантична базилика (№ 4 по реда на откриване). Сондажът пресече траншея, широка 2 м, вкопана на 1,80 – 2 м дълбочина и с посока север – юг. В профила личаха вертикални гнезда от масивни греди, разположени близо до двата края на траншеята (Табл. V, 2). В изкуствено уплътнената пръст, между гнездата се откриха бучки отухлена глинена обмазка и няколко фрагмента от късноантична керамика, както в траншеята от сондаж № 1. По всичко личеше, че в двата сондажа сме пресекли едно и също съоръжение – вероятно траншея от

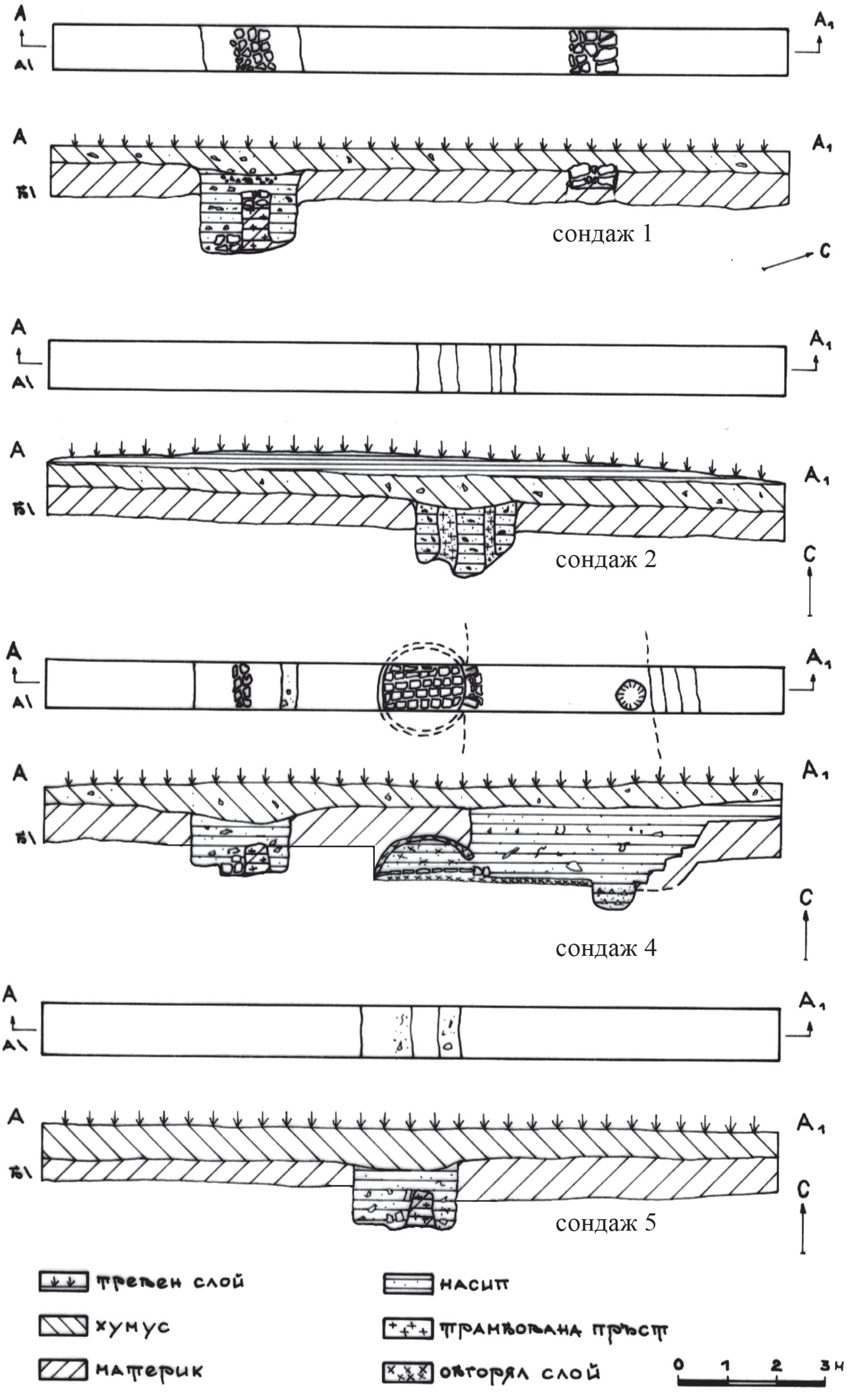
A
A₁
A\
Б\
сондаж 1
C
сондаж 2
сондаж 4
сондаж 5
тревен слой
хумус
материк
насип
трамбована пръст
обгорял слой
0 1 2 3м

Табл. V: План и разрези на сондажи 1,2, 4 и 5 по трасето на палисадата палисада. Траншеи с подобно устройство вече бяха известни от вътрешния и външен град на Плиска и се тълкуваха като палисадни укрепления или огради (Станилов и др. 1991, 124, обр. 2; Плетнева 1992, 41, обр. 3). За датировката на съоръжението в аула на хан Омуртаг нямахме достатъчно категорични доказателства. Можехме само да предположим, че съоръжението се отнася към ранното средновековие, тъй като в насипа на траншеите е попаднала предимно късноантична керамика, която се е намирала на повърхността при строежа му. За да определим по-точно хронологическите граници на съоръжението, бяха изпратени в Германия за датиране (C_{14}) три проби от животински кости, намерени на дъното и горния слой на траншеята в сондаж № 1. Освен това през 2003 г. поставихме още два сондажа, пресичащи западното трасето на аномалията.

Сондаж № 4. Разположен на около 120 м северозападно от ъгъла на каменната крепост, перпендикулярно на западното трасе на аномалията. Черният хумусен слой тук достига на дълбочина 0,50 – 060 м, след което започва стерилна светлокафява пръст. Сондажът (с размери 1 х 15 м), пресече две петна с тъмна пръст, отстоящи на 3,5 м едно от друго. Западното петно е с ширина 2 м, а източното с ширина 4 м. След изчерпването на насипната пръст се оказа, че западното петно е част от траншея с посока север – юг, а източното – част от вкопано жилище – землянка (Табл. V, 3). На дълбочина 1,25 м траншеята се разделя на две по-тесни части, разделени с широка 0,50 м ивица от светлокафява трамбована пръст, а на дъното от стерилен светлокафяв льос. Външната, западна част е широка 0,90 м, вкопана на 1,75 м дълбочина. Вътрешната ѝ половина е вкопана с 0,15 м по-дълбоко и е запълнена с два реда камъни. Източна (вътрешна) траншея е широка 0,40 м и е вкопана на дълбочина 1,80 м. В профила на траншеите не се забелязват ясно очертани гнезда от вертикални греди (обр. 2), а в насипа от тъмна пръст, бучки хоросан и дребни камъни не се откриват керамични фрагменти.

От разкритата част на жилището става ясно, че то е било вкопано на 1,85 м от нивото на съвременния терен и стените му са били ориентирани по посоките на света. В западната му стена, на нивото на пода, е била вкопана сводеста пещ с диаметър 2 м и височина на свода 0,75 м. Подът на пещта, която остава извън рамките на жилището е застлан с правоъгълни тухли, подредени в правилни редове (обр. 3). Останалата част от пода на жилището е покрита с 0,02 м глинена замазка (Табл. V, 3). В насипа на жилищната яма се откриха големи фрагменти от старобългарска керамика, характерна за средата на IX в. – гърнета с врязана украса, източени на бавно колело, керамика със сив чиреп и гладка, излъскана повърхност (обр. 4, табл. X 1-5).

Сондаж № 5 е разположен на 125 м югозападно от ъгъла на каменната крепост, по западното трасе на аномалията. Сондажът е с размери 1 х 12 м и посока изток – запад. Хумусният слой от черна пръст достига на дълбочина 0,60 м от съвременното ниво, след което започва бледокафяв стерилен льос. На това ниво се очертават ясно границите на широката 2 м траншея с посока север – юг. Траншеята е запълнена със смесена черна и жълтокафява пръст и дребни речни и ломени камъни. Липсват фрагменти от керамика. На дълбочина 1,25 м траншеята се разделя на две по-тесни части, отделени с 0,60 м ивица от стерилен льос. Западната (външна) част е широка 0,90 м, вкопана на 1,75 и 1,85 м. Дъното на по-дълбоко вкопаната част е запълнено с плоски, камъни. Източната (вътрешна) траншея е широка 0,40 м и вкопана на 1,75 м дълбочина. Няма следи от гнезда на вертикално поставени греди (Табл. V, 4)

Резултатите от сондажи №№ 1, 2, 4 и 5, направени в различни сектори на геофизичната аномалия, са еднакви. Това позволи в предварителното съобщение за проучванията през 2002 – 2003 г. да обобщим, че в аула на хан Омуртаг е открито неизвестно укрепително съоръжение – тип палисада, с приблизителни размери 250 х 350 м (Балабанов 2004, 132, обр. 3- 4). Предварителните данни за датиране на животински кости, изпратени от лабораторията на университета в Ерланген, Германия, сочеха различни резултати. Проби 1 и 2 – взети от дъното на траншеята в сондаж № 1 са датирани между 687 и 780 г., а проба 3 – от горния пласт на траншеята – между 801 и 895 г. Тези резултати бяха официално публикувани няколко години по-късно (Хенинг и др. 2007, 437, табл. 36). Те обаче ни се сториха недостатъчни за определяне на абсолютната хронология на новооткритото укрепително съоръжение. При изграждането му е възможно

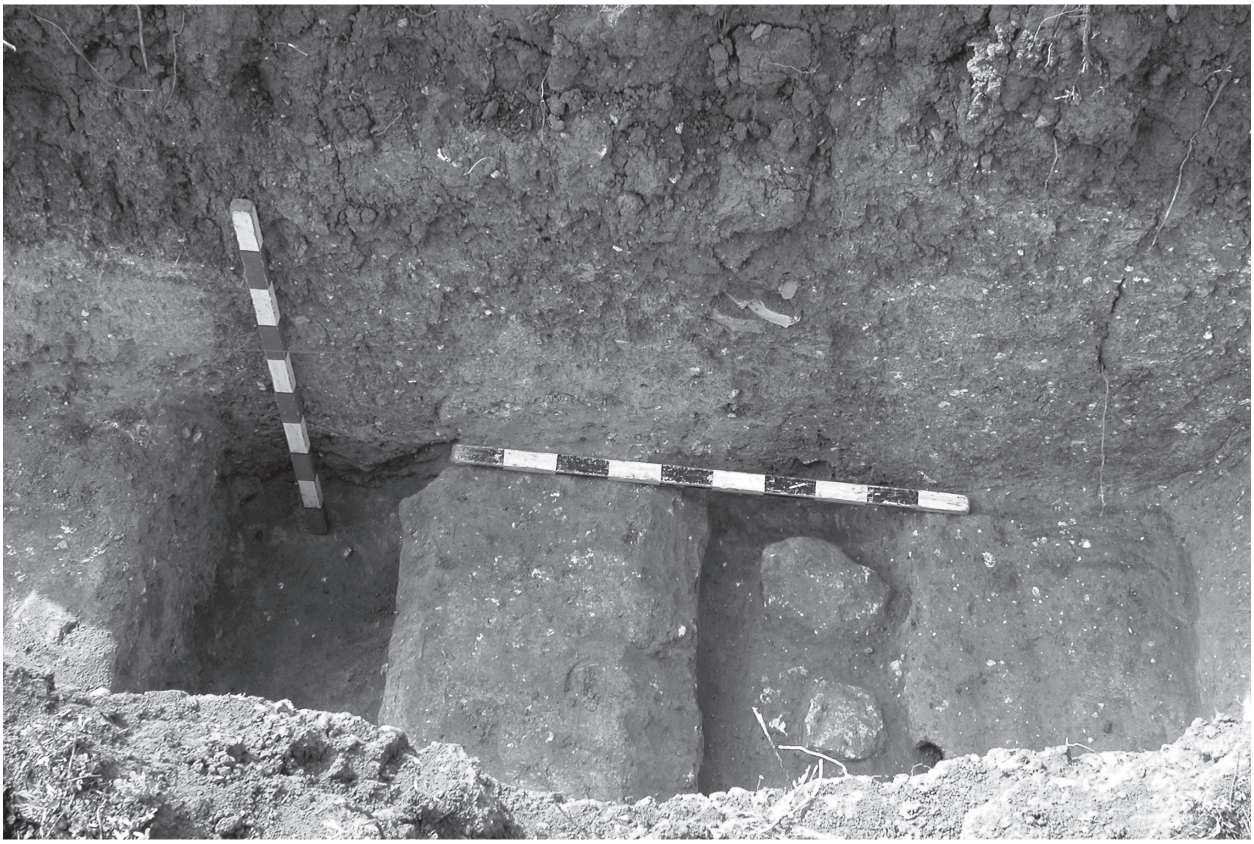

Обр. 2. Сондаж 4. Западно трасе на палисадата – поглед на север

животинските кости и фрагментите от късноантична и по-груба, ранносредновековна керамика с врязана украса, да са попаднали на дъното на траншеята заедно с пръстта от околния терен. Липсата на други, точно датиращи находки в насипите на пресечените траншеи са причина тогава да не посочим абсолютна хронология на палисадното укрепление. Недостатъчни бяха и данните за устройството на палисадата в различните сектори, за съотношението ѝ спрямо късноантичните и ранносредновековни обекти в рамките на външното землено укрепление. За да решим част от възникналите въпроси се наложи през следващите години (2004 – 2009 г.), успоредно с основната задача – разкриване на базилика № 4 и другите съоръжения, намиращи се под насипа на могила № 1, да проследим чрез сондажни изкопи още сектори от трасето на новооткритото укрепление.

Сондаж № 6 – с размери 1,5 х 20 м бе заложен през 2004 г, на 70 – 90 м северозападно от ъгъла на каменната крепост и на 25 м, западно от базилика № 1. Целта бе да се пресече северното трасе на геомагнитната аномалия, която в

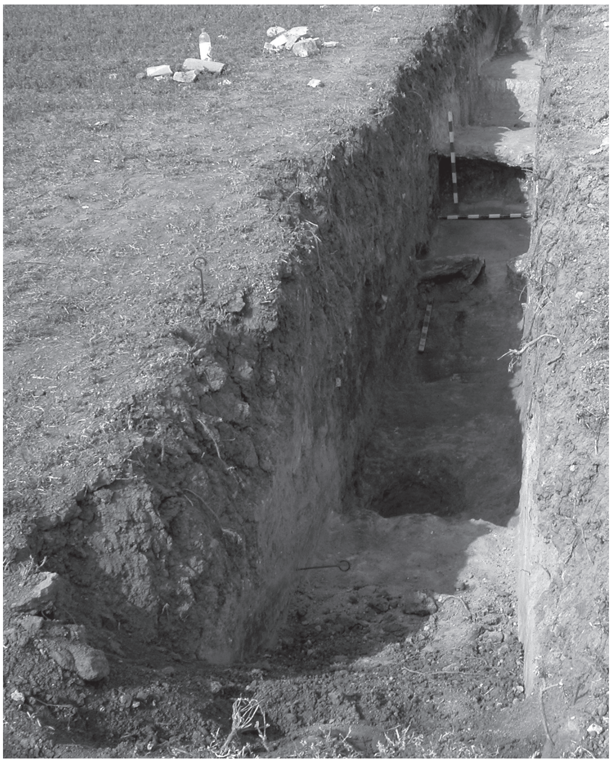

Обр. 3. Сондаж 4. Жилище, пресечено източно от палисадата – поглед на запад

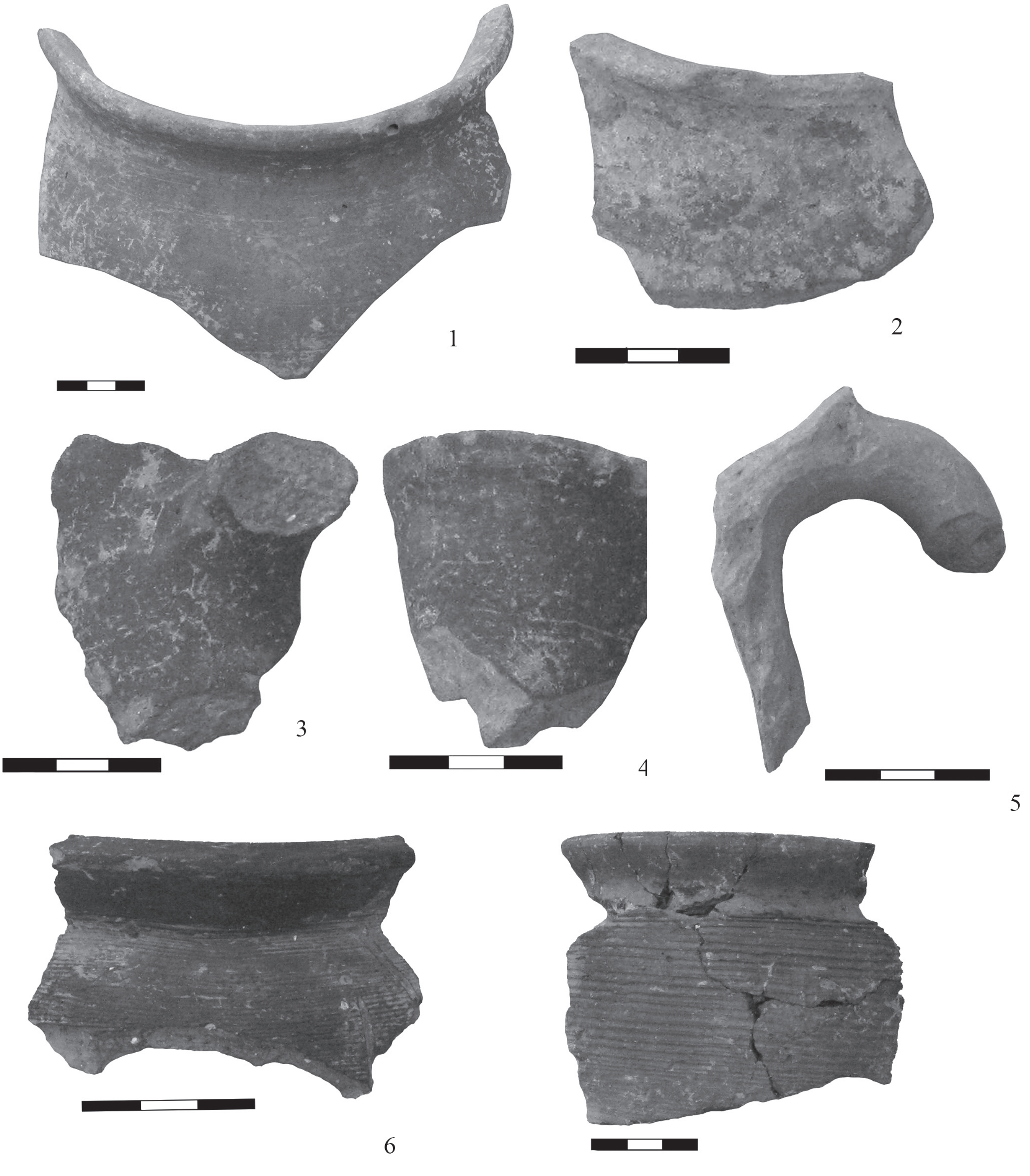

Обр. 4. Керамика от жилището в сондаж 4 – източно от палисадата

този сектор не бе проследена поради наличието на гъст храсталак. Многообразните структури, които сондажът пресече, забавиха неговото проучване, което продължи през 2005 и 2006 г. Горният пласт, на дълбочина до 0,30 м, се състоеше от смесена светлокафява и черна пръст, дребни фрагменти от строителна и битова късноантична керамика, бучки хоросан и дребни камъни. Оказа се, че това е насип, натрупан през 60-те и 70-те години на XX в., при проучването на базилика № 1 и сондажи 1 и 2 на сектор VII (Антонова 1984, 106, обр. 2). Под този насип се очерта съвременния хумусен слой с дебелина 0,30 – 0,40 м. Стерилната светлокафява пръст се появява на дълбочина 0,60 – 0,80 м, само в двата края на сондажа. В по-голямата си част сондажът пре-

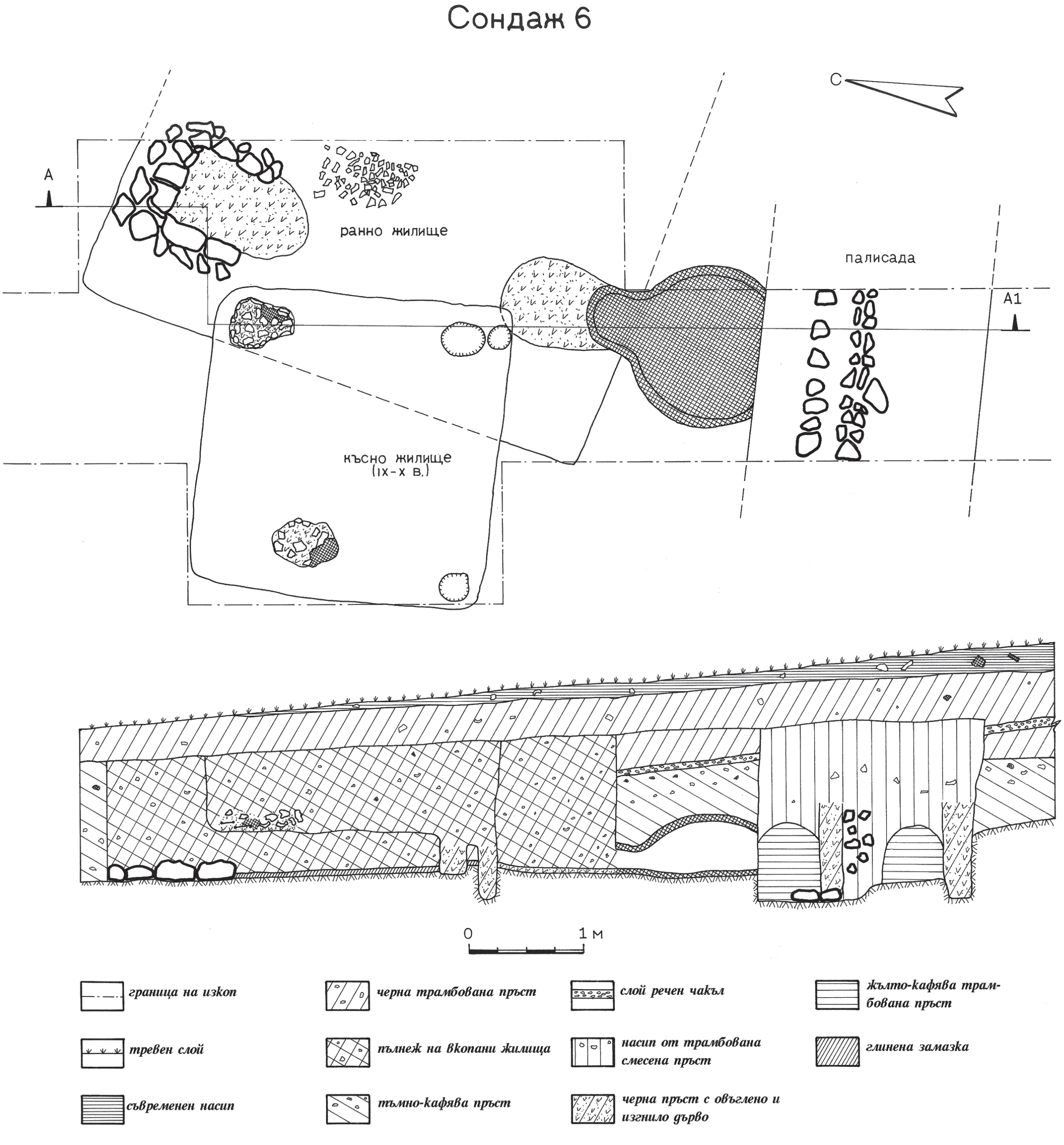
Сондаж 6
С
A
ранно жилище
палисада
A1
късно жилище
(IX-X в.)
0
1м
граница на изкоп
тревен слой
съвременен насип
черна трамбована пръст
пълнеж на вкопани жилища
тъмно-кафява пръст
слой речен чакъл
насип от трамбована смесена пръст
черна пръст с овъглено и изгнило дърво
жълто-кафява трамбована пръст
глинена замазка

Табл. VI: План и разрез на структурите, пресечени от сондаж 6

сича културен слой от три различни структури, вкопани на различна дълбочина (Табл. VI, 5).

В южната част бе пресечена траншея с ширина 2 м, вкопана на 1,95 -2,0 м дълбочина и посока изток – запад. Това е северното трасе на палисадата. На дълбочина 1,60 м се достигна твърдо ядро от светлокафява трамбована глина, с ширина 0,50 м. Южно от това ядро се очертава гнездо от вертикална греда, ограничавала вътрешната (южна) стена на палисадата. Гнездото е с ширина 0,25 м и дълбочина 2 м, запълнено с черна пръст и дребни въглени. По дъното на същата южна страна личат следи от хоризонтално поставена греда, успоредно на стената. Северно от ядрото, траншеята е запълнена с дребни и средни ломени камъни примесени със светлокафява пръст, след което се очертава второ гнездо от вертикално поставена греда с ширина 0,25 м, запълнено също с черна пръст и дребни въглени. Дъното на гнездото е запълнено с два реда необработени плоски камъни. Северният край на палисадата пресича южната половина на кръгла

Обр. 5. Сондаж 6 – поглед на север

сводеста пещ (обр. 6). В този северен участък траншеята на палисадата е запълнена с няколко пласта глина, примесена с отухлени късове от свода и пода на пещта. В насипа на палисадата, на различна дълбочина, бяха открити пет фрагмента от късноантична строителна и битова керамика и три фрагмента от груба старобългарска керамика с врязана украса.

Северно от палисадата, сондаж № 6, пресече културния пласт на две вкопани на различна дълбочина жилища, които се застъпват.

Горното жилище, отстоящо на 2 м северно от палисадата, е вкопано на 1,60 м дълбочина, има почти квадратна форма с размери 2,50 х 2,75 м и две леко вкопани открити огнища. В насипа на жилището, състоящ се от тъмносива пръст премесена с въглени, пепел и животински кости се откриха два фрагмента от късноантична керамика и десетина малки фрагмента от старобългарска керамика с врязана украса, характерна за IX – X в.

Второто жилище, вкопано на 1,95 м дълбочина, е имало правоъгълна форма с дължина 4,60 м. Източната му граница не е достигната. Жилището е имало две отоплителни съоръжения – каменна печка, изградена върху пода в северозападния ъгъл и кръгла сводеста пещ, вкопана в южната стена на жилището, на нивото на пода. Пещта излиза извън рамките на жилищната яма и е пресечена от траншеята на палисадата (табл. VI). Подът на пещта е оформен от дебел 0,05 м слой трамбована и отухлена до червено глина. Подът на жилището е подравнен с тънък слой глинена замазка. В насипа на жилищната яма, състоящ се от тъмнокафява пръст, примесена с въглени, дребни ломени камъни и животински кости, се откриват фрагменти от разнообразна по форма и качество битова керамика. Няколко фрагмента от късноантичната и византийската гребенчата керамика, характерни за V – VI в. са намерени на пода и в най-долния пласт. Също върху пода и в следващите два пласта се откриват и фрагменти от груби, дебелостенни съдове, работени на ръка от глина, примесена с голямо количество кварцов пясък и дребни варовикови частици. Между тях има фрагменти от няколко гърнета с почти отвесни стени и прави венчета, източени на ръчно колело, с украса от гъсто и плитко врязани хоризонтални линии (обр. 7, табл. XI). Последните два типа керамика, открити и в други, проучени от В. Антонова жилища, се свързва с неукрепено раннославянско поселение от VII – VIII в. (Антонова 1984, 110, обр.4). Подобно твърдение ни се струва неубедително. Основание за съмненията ни се дават резултатите от проучването на две други вкопани жилища, разкрити на около 10 м южно от базилика № 2. В културния пласт на тези жилища също се откриват фрагменти от късноантична керамика, източена на бързо колело от фино пречистена глина с бледорозов чиреп. Заедно с тази керамика в насипа на жилищата се откриха по една бронзова монета от V в. Върху каменната печка на едното жилище се откриха части от груби, дебелостенни гърнета, без украса, с право или леко извито навън устие. Тази груба керамика, работена на ръка, от глина, примесена с едри кварцови и варовикови частици е идентична с керамиката в ранното жилище, пресечено от сондаж № 6 и керамиката публикувана от В. Антонова, но определена като раннославянска. Според нас, становището за раннославянско неукрепено селище и раннославянската керамика, открита в част от вкопаните жилища в аула на хан Омуртаг, трябва да бъде прецизирано. Фактът, че тази керамика се открива в затворени комплекси, ви-

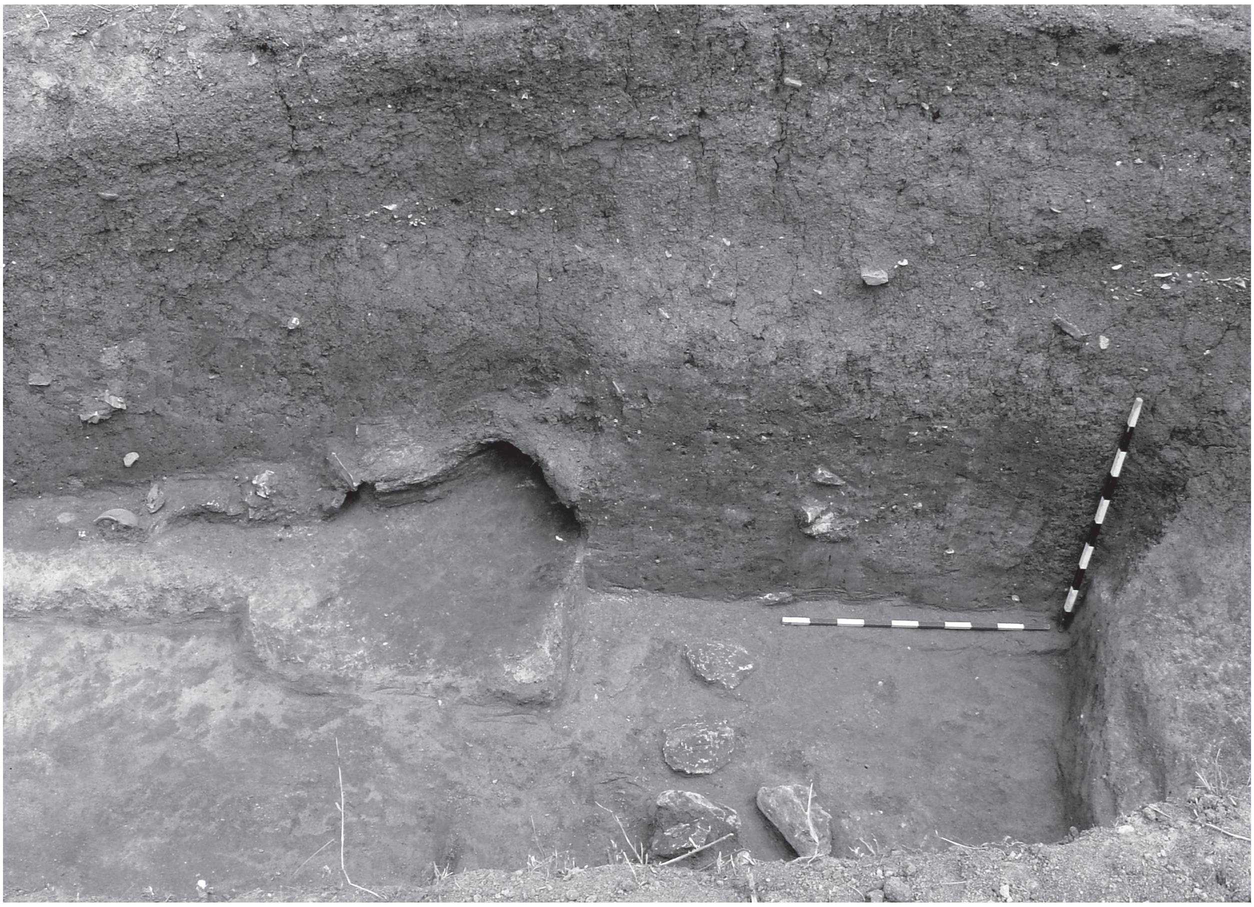

Обр. 6. Сондаж 6 – северно трасе на палисадата, пресичащо пещта на ранното жилище, поглед на изток

наги с късноантична керамика, дава основание да се допусне, че нейни носители не са ранните славяни, а други групи население, които още през IV – V в., в качеството си на федерати, се заселват на юг от Дунав и живеят “под един покрив“ с местното романизирано и християнизирано население.

Сондаж № 16 бе изпълнен през 2006 г, след проучванията в сондажи №№ 7 – 12, по северното и източно трасе на палисадата. По местоположение обаче, той следва сондаж № 6. Необходимостта от този сондаж възникна след разкриването на добре запазена късноантична керамична пещ и други структури южно от базилика № 1. Целта бе да се провери дали някои от тези ранни структури достигат до трасето на палисадата и какво е съотношението между тях. Затова сондаж № 16 бе заложен на 15 – 20 м южно от базилика № 1 и на 25 м северно от сондаж № 6. Оказа се, че късноантичните структури не достигат до трасето на палисадата, която бе пресечена на 19 – 21 м южно от базиликата. Следите от траншеята на палисадата, широка 2 м, се откриват на дълбочина 0,50 м, след изчерпване на хумусния слой. В средата на траншеята, на дълбочина 1 – 1,30 м се достигна до редица камъни, положени над твърдо ядро от трамбована глина. Второ ядро от трамбована глина се проследява и в северната (външна) половина на траншеята. Покрай вътрешната (южна) стена, между двете ядра от трамбована глина и покрай северната стена личат гнезда от вертикално поставени греди с диаметър около 0,20 м. Дъното на траншеята не е равно, а е вкопано на две нива: на 1,80 м в южната половина и на 2 м в северната половина. Върху дъното в южния край на северната половина от траншеята са положени един ред плоски камъни, които са укрепвали основата на вертикални стълбове (Табл. VII и обр. 8). В горния слой от насипа на траншеята се откриват бучки хоросан и няколко фрагмента старобългарска керамика.

Сондаж № 7 (размери 1 х 12 м) е разположен на 65 м южно от югоизточния ъгъл на

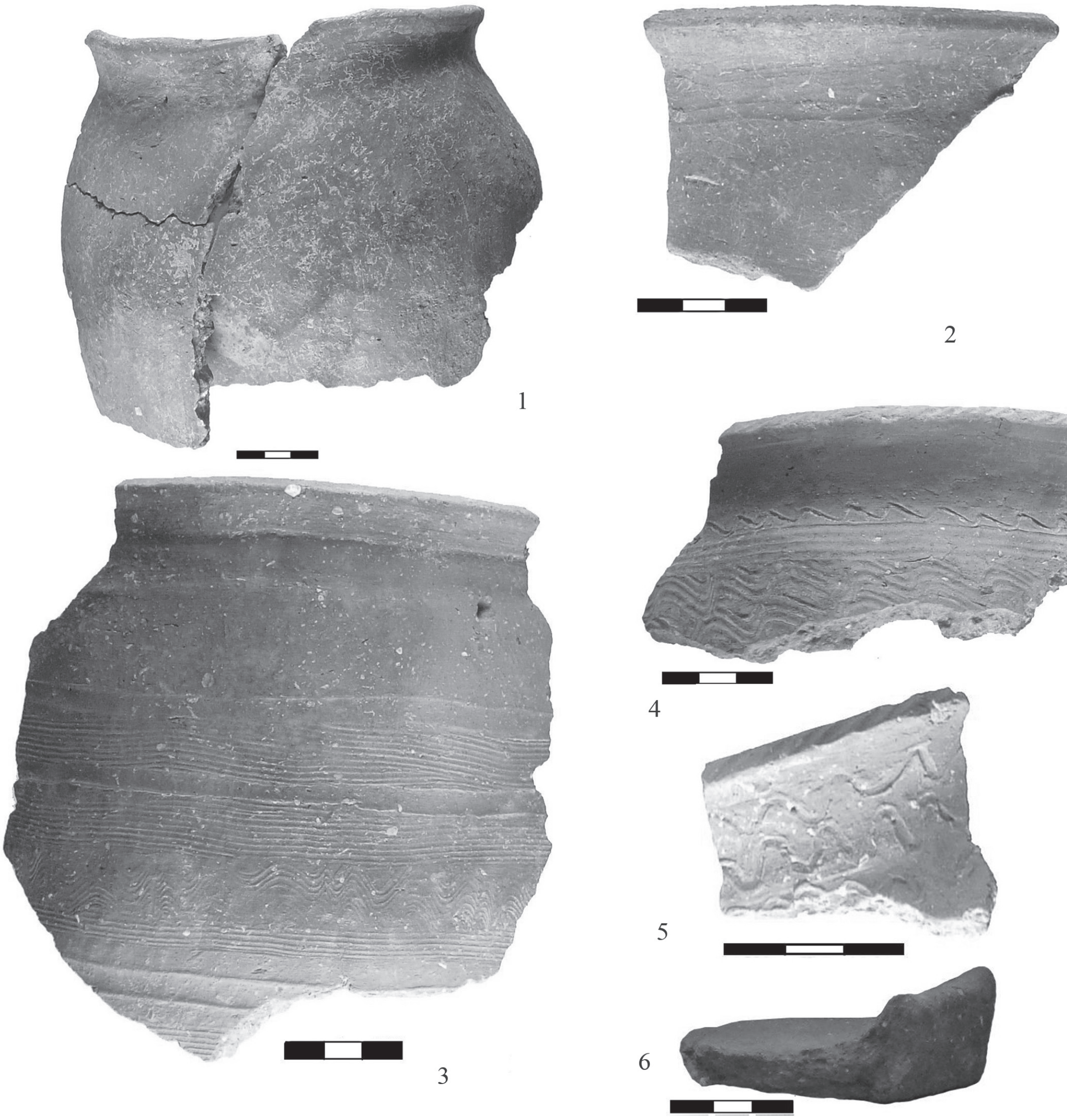

Обр. 7. Керамика от ранното жилище, пресечено от сондаж 6

базилика № 2. С него се целеше да се пресече северното трасе на палисадата. По средата на сондажа, на дълбочина 0,50 м, се очерта траншеята на палисадата, с ширина 2 м, вкопана на 1,60 м от нивото на съвременния терен. Траншеята е запълнена със смесена тъмносива и светлокафява пръст, бучки хоросан и няколко фрагмента късноантична керамика. В насипа липсват редици от плоски камъни и ядро от трамбована глина, които да разделят дъното на изкопа на две части. Покрай южното (вътрешно) лице на траншеята се очертава легло на вертикална греда, запълнено с тъмна пръст и изтляло дърво.

Сондаж № 8 (размери 1 х 20 м) е разположен на 15 м западно от фасадата на базилика № 4. В северния край на сондажа бе пресечено вкопано жилище с огромно количество (над 1000 фрагмента), антична и късноантична керамика от II – IV в. и три бронзови монети от същия период. На 5 м от южния край, сондажът пресече северното трасе на палисадата. И в този участък траншеята на палисадата представлява широк 2 м и дълбок 1,50 м изкоп, с равно дъно, без следи от твърдо ядро и гнезда от вертикални греди. В изкопа, запълнен с черна и тъмнокафява пръст, примесена с дребни

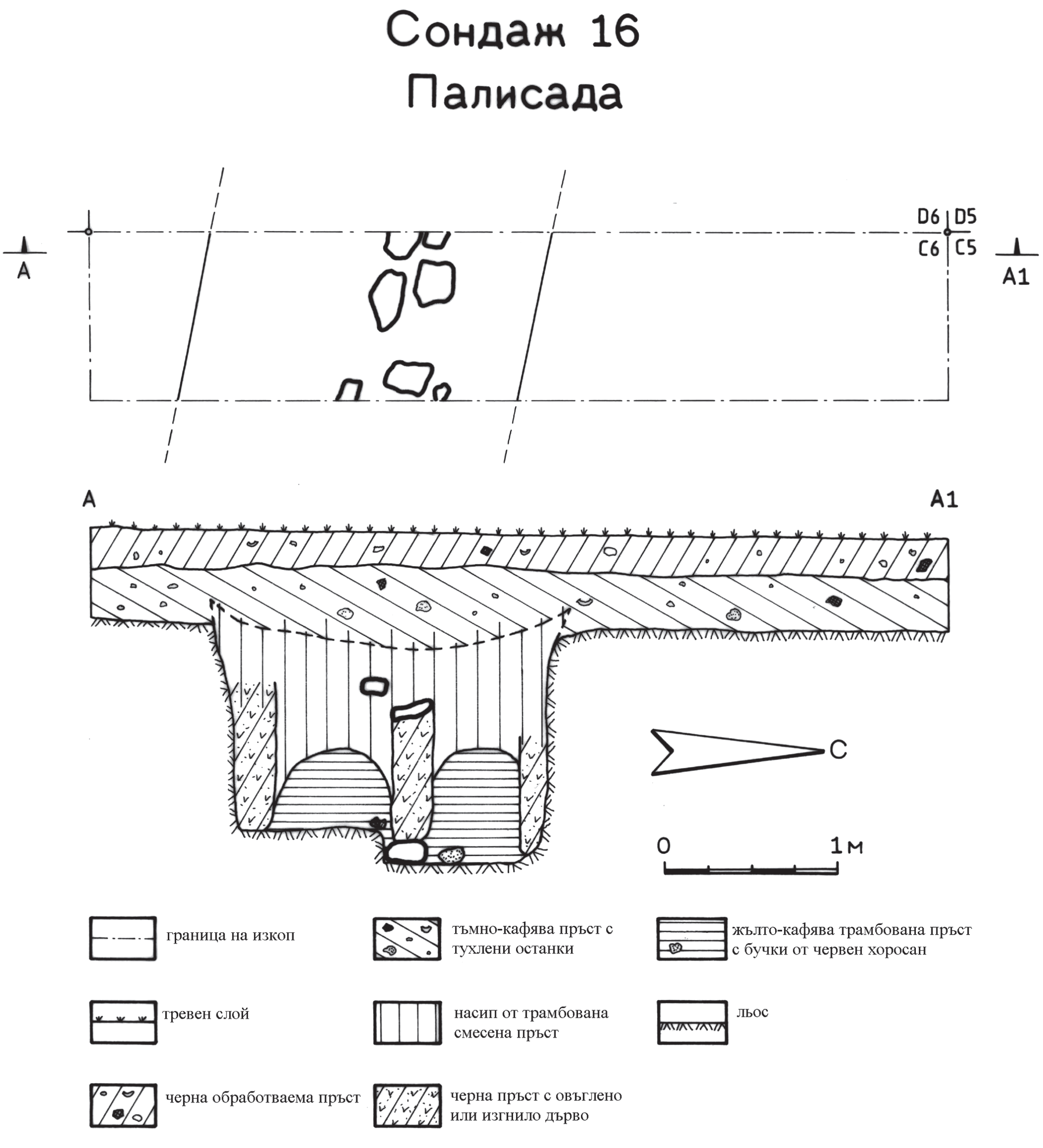
Сондаж 16
Палисада
A
A1
D6
D5
C6
C5
A
A1
C
0
1м
граница на изкоп
тъмно-кафява пръст с тухлени останки
жълто-кафява трамбована пръст с бучки от червен хоросан
тревен слой
насип от трамбована смесена пръст
льос
черна обработваема пръст
черна пръст с овъглено или изгнило дърво

Табл. VII: План и разрез на сондаж 16 – северно трасе на палисадата

речни камъни, не се откриха фрагменти от керамика.

Североизточен ъгъл на палисадата. При разкриването на базилика № 4 попаднахме на част от северното трасе и североизточния ъгъл на палисадата, който отстои на около 10 м южно от края на могила № 1. В този сектор палисадата пресича югозападния ъгъл и южното крило на разрушената вече базилика (обр. 9; Табл. IV). От начина по който са включени останките от основите на базиликата (в средата на палисадата те са оставени на по-високо ниво и са служели за твърдо ядро, а покрай вътрешното и външно лице на палисадата са унищожени напълно), става ясно, че и в този сектор палисадата е имала твърдо ядро по средата на траншеята и вертикални греди покрай двете ѝ лица. На 2 м източно от югоизточния ъгъл на южното крило, палисадата чупи под прав ъгъл на юг,

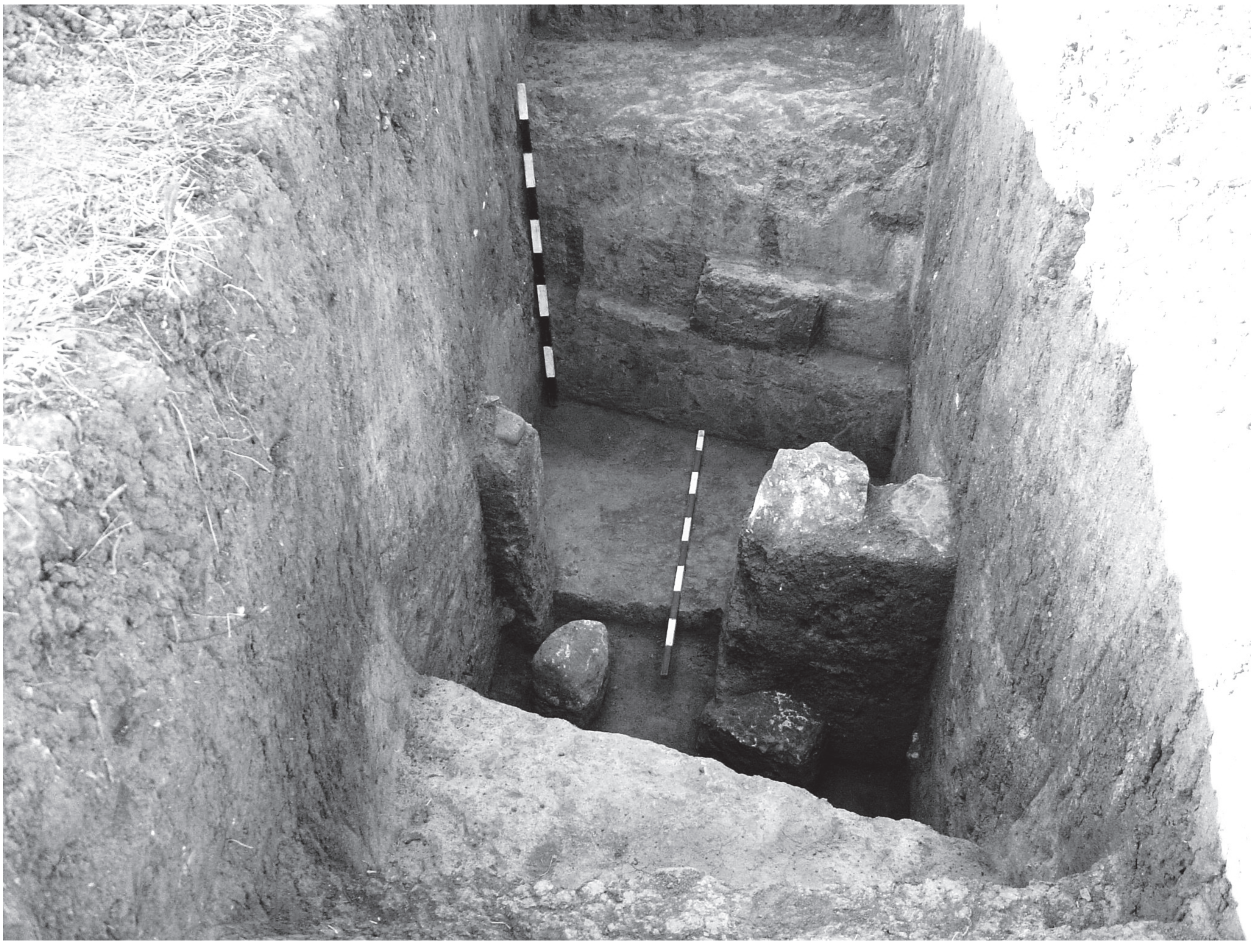

Обр. 8. Сондаж 16 – северно трасе на палисадата, поглед на юг

в посока към могила № 2 (обр. 10). В горните пластове на траншеята бяха открити няколко големи фрагмента от старобългарска керамика с врязана украса, характерна за първа половина на IX в. (обр. 11, 1 – 5; табл. X, 6 – 10).

Проучването на по-голяма площ в сектора позволиха в близост до вътрешното лице на палисадата да се разкрият няколко съоръжения, които имат пряко отношение към палисадата и живота на обитателите на аула през езическия период от ранното средновековие. Особен интерес представляват две ями, вкопани на различна дълбочина, с ритуално погребани в тях кучета. Между ямите бе разкрита каменна печка, преустройвана наймалко три пъти, което сочи продължителното ѝ ползване. Заедно с животинските кости в и около печката се откриват фрагменти от двата типа старобългарска керамика – с врязана украса и сива, с излъскана повърхност. Третото съоръжение се състои от три компонента. Правоъгълна каменна плоча обмазана с дебел слой хидрофобен хоросан, оформящ нисък бордюр по ръба на плочата и улей, който свързва плочата с канал, изграден от извити керемиди – imbreces. Каналът тръгва на север, след 1 м чупи на изток и покрай вътрешната страна на палисадата достига до кръгла яма в нейния североизточен ъгъл. Това съоръжение, свързано по всяка вероятност с езически жертвоприношения, е имало за цел да събира течностите от жертвените животни и ги отвежда до ямата в ъгъла на палисадата. Комплексът съоръжения (непроучен до край), е бил ограничен на север и изток от палисадата, а от запад и юг с дървена ограда, за която съдим по останките от тясна 0,60 м траншея, със следи от вертикално поставени дървени колове. Явно достъпът до

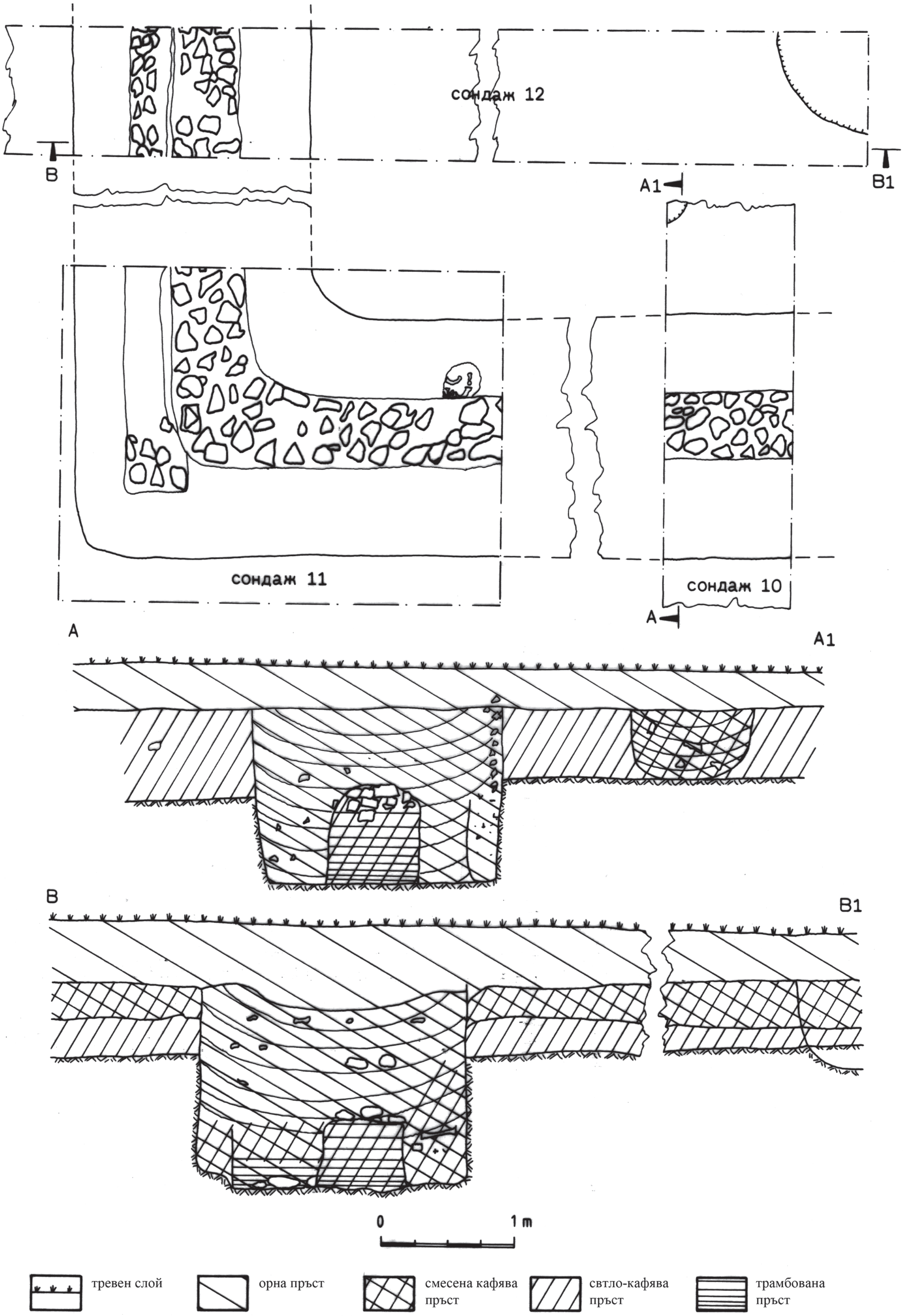
сондаж 12
B
A1
B1
сондаж 11
сондаж 10
A
A
A1
B
B1
0
1 m
тревен слой
орна пръст
смесена кафява пръст
свтло-кафява пръст
трамбована пръст

Табл. VIII: План и разрез на сондаж 10, 11 и 12 в югоизточния ъгъл на палисадата

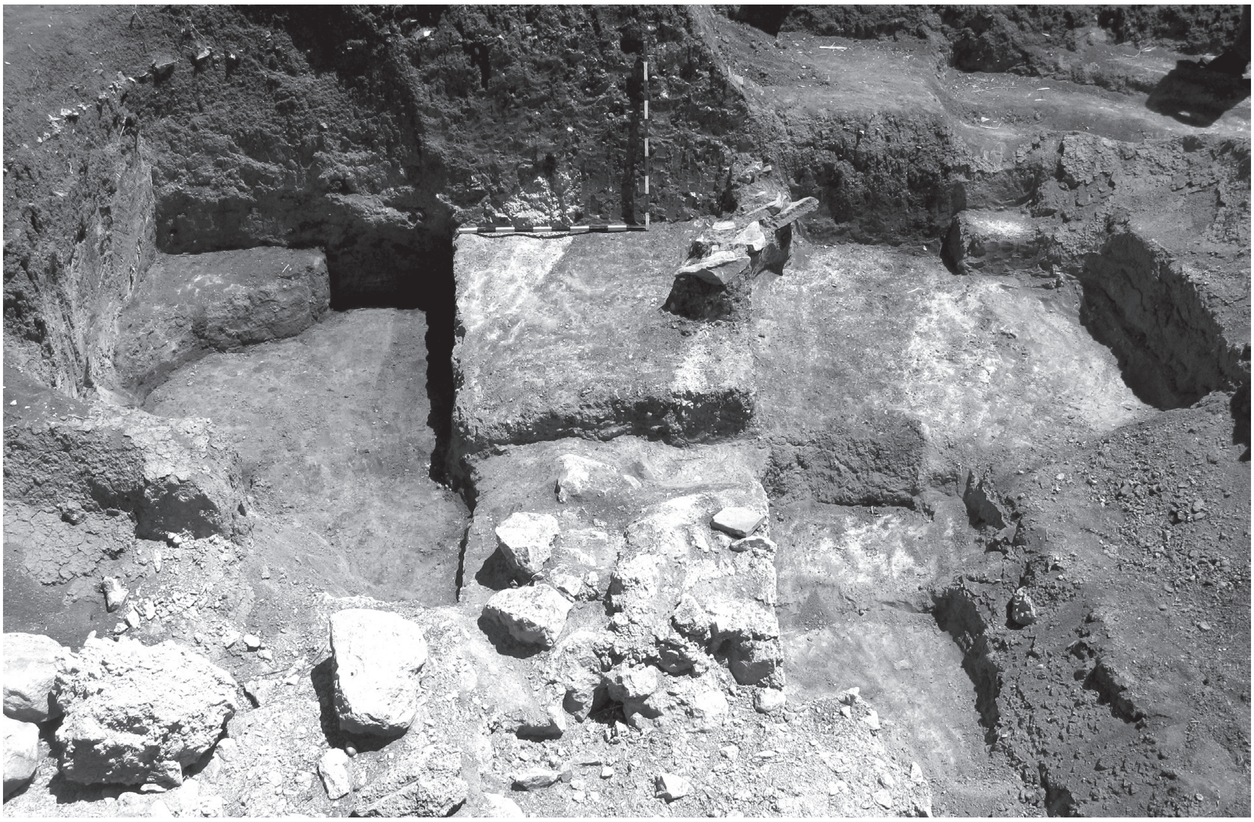

Обр. 9. Северното трасе на палисадата при мястото, където пресича югозападния ъгъл на базилика № 4

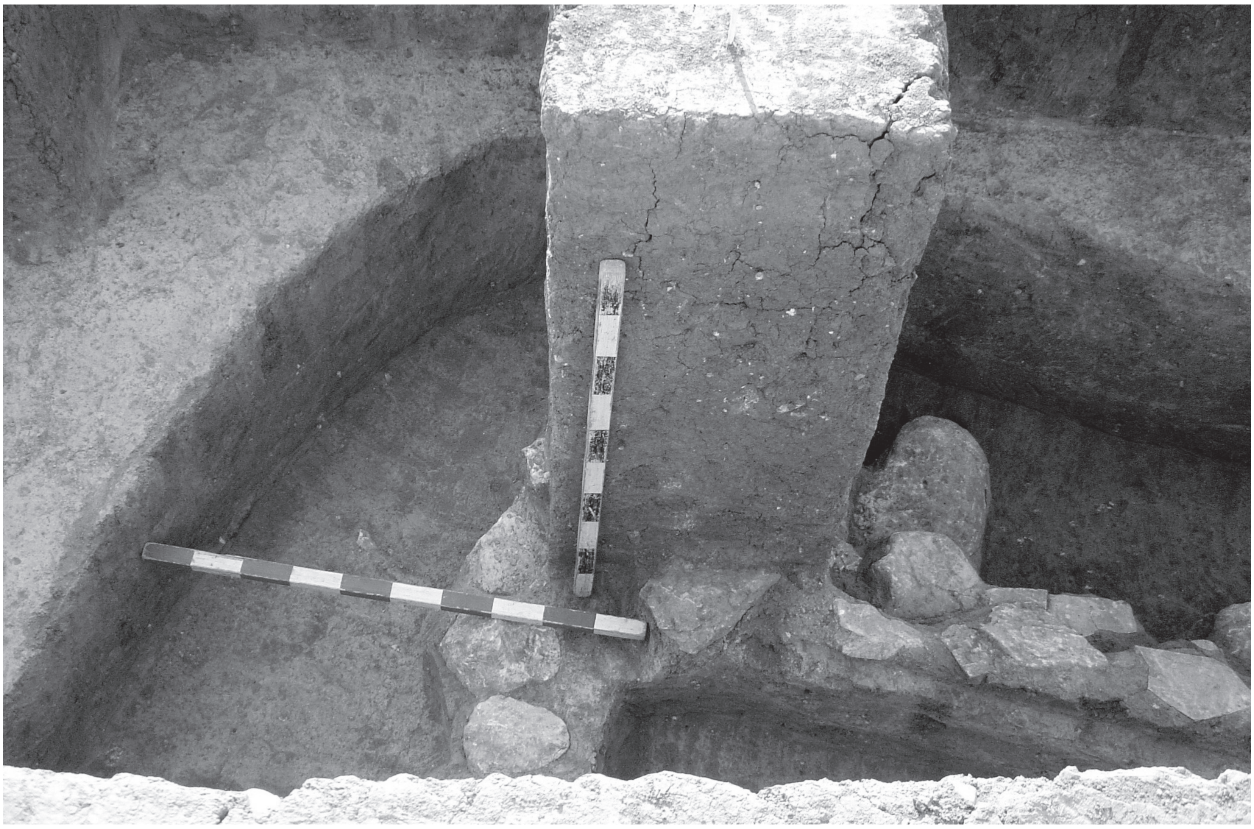

Обр. 10. Североизточен ъгъл на палисадата – поглед на изток

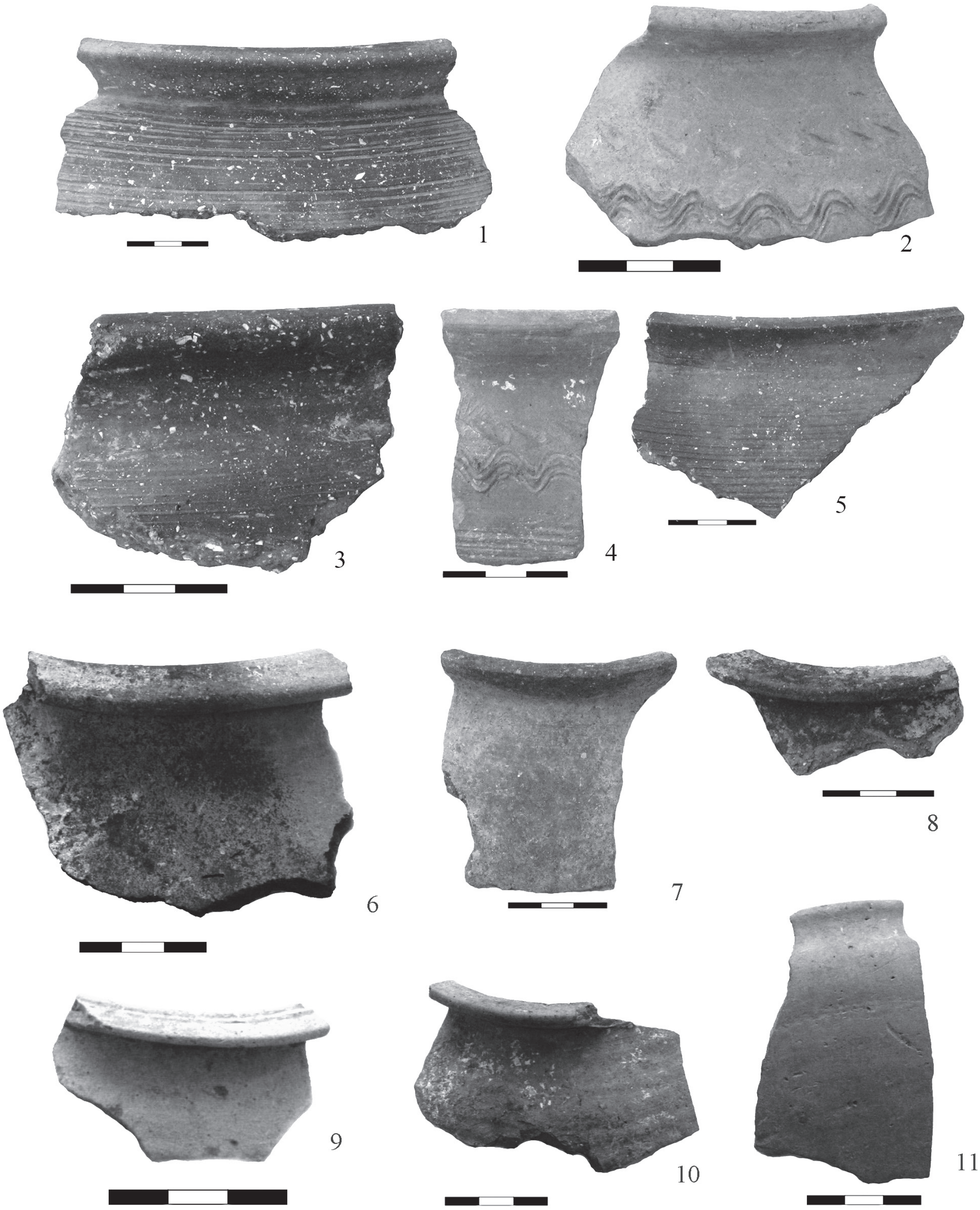

Обр. 11. Керамика от североизточния ъгъл на палисадата

ритуалите извършвани в комплекса е бил ограничен за част от обитателите на аула.

Източно трасе и югоизточен ъгъл на палисадата. В геомагнитната снимка, направена от екипа на проф. Хенинг, очертанията на палисадата в източната част на аула не бяха ясно изразени. Траншеята, установена в сондаж № 2, показваше само приблизителната посока на източното трасе. Тя бе определена точно едва след разкриването на североизточния ъгъл на палисадата. По източното трасе бяха заложени още четири сондажа (№№ 9 – 12), с цел да проверим дали ще попаднем на структури, пресичащи или пресечени от палисадата и да разкрием нейния югоизточен ъгъл.

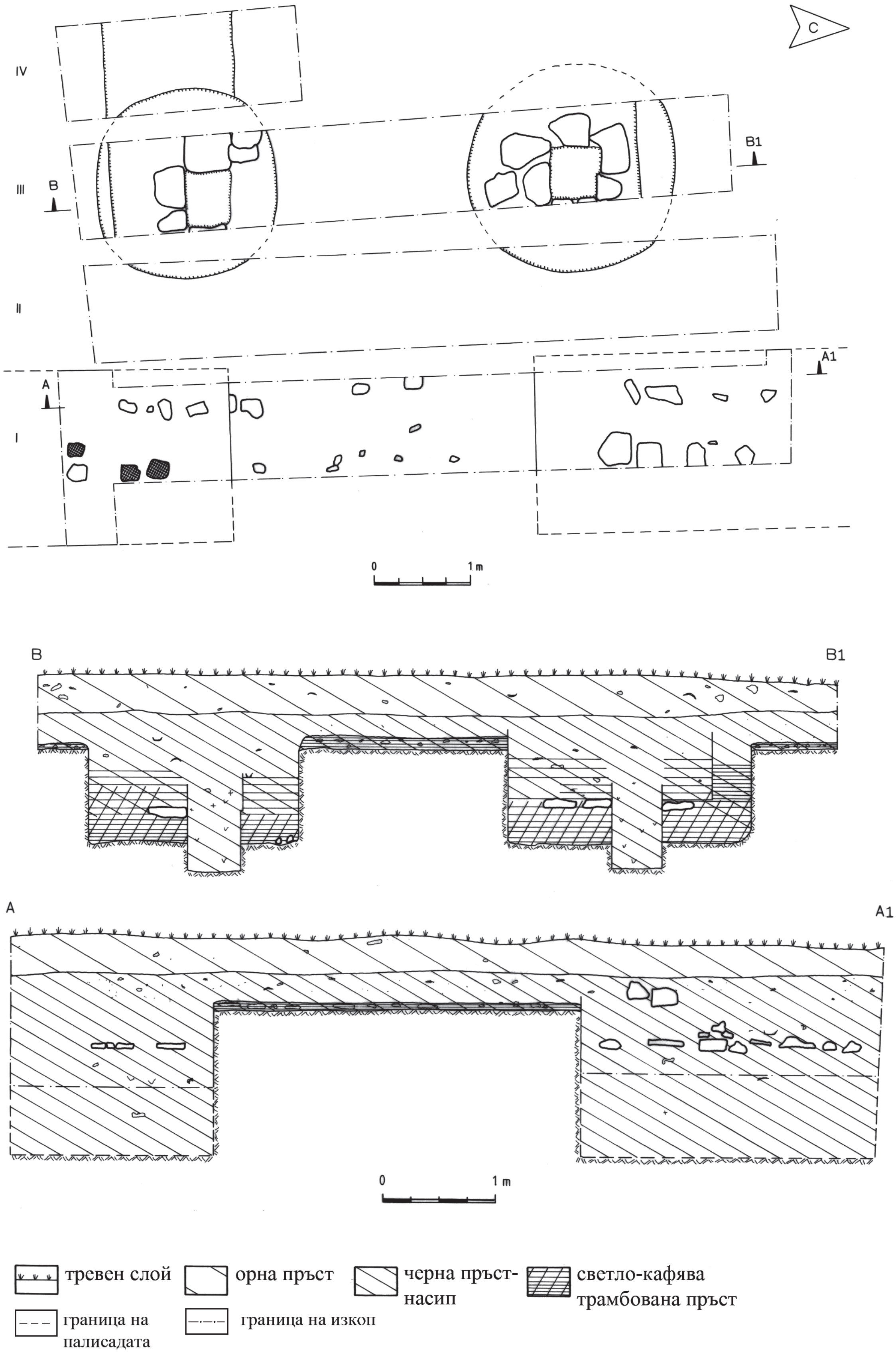
С
IV
III
II
I
B
B1
A
A1
0
1 m
B
B1
A
A1
0
1 m
тревен слой
орна пръст
черна пръст-насип
светло-кафява трамбована пръст
граница на палисадата
граница на изкоп

Табл. IX: План и разрез на изкопите при източната порта на палисадата

Сондаж № 9 бе заложен на 110 м южно от североизточния ъгъл, приблизително по средата на трасето (табл. II, 2). Предположението, че на това място ще открием следи от порта или друго съоръжение не се оправда. В сондажа (с първоначални размери 1 х 10 м) бе пресечена траншеята на палисадата с ширина 2 м, вкопана на 1,80 м от съвременната повърхност. В траншеята има правоъгълно ядро от трамбована глина, широко 0,40 м, което я разделя на две части. Покрай вътрешната страна на палисадата има добре изразено гнездо от вертикална греда. В насипа от смесена пръст, тънки ивици речен чакъл и въглени, се откриха само 2 фрагмента късноантична и 2 фрагмента старобългарска керамика. Сондажът бе продължен с още 55 м на изток, за да проверим дали в края на равната тераса има останки от вал или ров, които не личат на повърхността. Такива следи не се откриха.

Сондажи №№ 10, 11 и 12 – заложени на 110 и 120 м южно от сондаж № 9, имаха за цел да се разкрие югоизточния ъгъл на палисадата (Табл. VIII).

В сондаж № 10 палисадата бе пресечена и има същата структура както в сондаж № 9. На 1 м западно от вътрешната страна на палисадата бе пресечена и кръгла яма с диаметър 0,85 м, вкопана на 1,15 м от съвременното ниво. В средата на ямата, почти на дъното ѝ е бил поставен плосък камък, служил за основа на вертикална дървена греда.

В сондаж № 11, с размери 3 х 5 м, достигнахме края на източното трасе и малка част от югоизточния ъгъл на палисадата, които се очертават ясно на дълбочина 0,70 м от съвременното ниво. На тази дълбочина от вътрешната (западна) страна на палисадата се проследява тънък слой речен чакъл, в който се откриха няколко фрагмента старобългарска керамика с врязана украса, характерна за втора половина на IX в. (обр. 13, 1). На 1,20 – 1,40 м дълбочина, по средата на палисадата се проследява широка 0,40 м редица от дребни и средни необработени камъни, положени върху здраво ядро от чиста тъмнокафява трамбована пръст. Ядрото разделя широката 2 м траншея на две по-тесни части, които достигат на 2 м дълбочина. Върху дъното на външната, тясна част са положени един ред необработени камъни. Гнездо от вертикална греда се откри само от външната (южна) страна на траншеята (обр. 12).

Сондаж № 12, бе заложен на 5 м западно от външния ъгъл на палисадата, за да определим точната посока на южното ѝ трасе. Сондажът е с размери 1 х 12 м и посока север – юг. Траншеята на палисадата се очерта ясно на 0,60 м дълбочина. Тя е широка 2 м, вкопана на дълбочина 1,90 м от съвременното ниво. Структурата на запълване е еднаква с тази в сондаж № 11 (обр. 14). На 6,5 м северно от вътрешната страна на палисадата бяха пресечени две ями, запълнени с чиста уплътнена пръст. По всяка вероятност те и ямата в сондаж № 10 са част от непроучена дървена конструкция в югоизточния ъгъл на палисадата.

Източна порта на палисадата. Още в първата публикация на В. Антонова и Цв. Дремсизова през 1960 г., за резултатите от проучванията на хисарското кале до с. Хан Крум, се споменава за останки от улица с тухлена настилка, която започва от източната порта на каменното укрепление с посока на изток, към друг неизвестен вход в източния вал (Антонова, Дремсизова, 1960, 38, обр.17). След като установихме, че от изток външното землено укрепление не е било затворено със землен вал и ров, а само с източното трасе на дървената палисада, възникна въпроса къде е водела улицата, излизаща от портата на каменната крепост. За да отговорим на този въпрос се наложи през 2009 г. да направим още два изкопа, пресичащи оста на улицата източно от портата. В първият изкоп, положен на 55 м източно от портата бяха разкрити три апсиди на базилика, която по предварителни наблюдения трябва да бъде отнесена към ранното средновековие – IX – X в. "Улицата" от тухлена настилка, разкрита от В. Антонова, достига близо до западната фасада на базиликата. Източно от нея не се откриват следи от такава настилка. Вторият и трети изкоп бяха заложени на 125 м източно от каменната порта, там където оста ѝ се пресича с източното трасе на палисадата. В тези изкопи попаднахме на източната порта на палисадата,

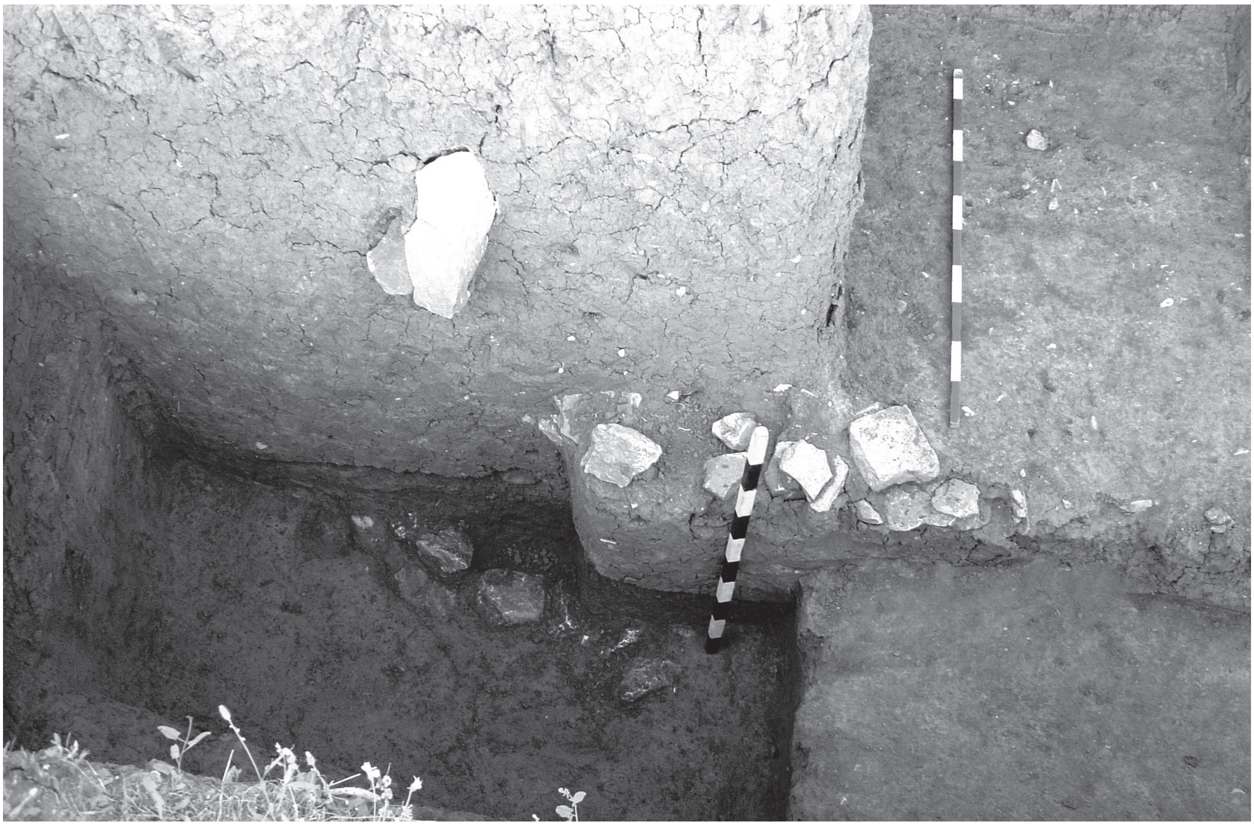

Обр. 12. Сондаж 11 – югоизточен ъгъл на палисадата – поглед на запад

която се оказа точно по средата на източното ѝ трасе (Табл. II, 2; Табл. IX; обр. 15). В рамките на портата, траншеята на палисадата прекъсва на разстояние 3,30 м. На 1,75 м от вътрешното лице на палисадата бяха разкрити две симетрично разположени ями, с диаметър по 1,70 м, вкопани на дълбочина 1,50 м. В центъра на ямите, на дълбочина 1,25 м се очертаха гнезда с правоъгълно сечение и размери 0,50 х 0,45 м, ограничени с правоъгълни тухли и каменни плочи. Гнездата са вкопани с 0,25 м по-дълбоко от ямите и са останки от вертикално поставени греди, носещи дървената конструкция на портата. Вътрешното разстояние между гнездата е 3,30 м, колкото е прекъсната траншеята на палисадата и колкото е ширината на прохода на портата. В профила на изкопа ходовото ниво на портата се проследява на дълбочина 0,50 м като тънък слой уплътнена пръст и няколко дребни, плоски камъка. Липсват следи от тухлена или каменна настилка. Преди проучването на терена отвън и навътре от разкритите до сега структури е трудно да се възстанови окончателния план и реконструкцията на портата.[1] Имайки пред вид следите от двата мощни подпорни стълба (може би в бъдеще ще бъдат открити още), липсата на останки от тухли, керемиди и обработени каменни блокове, може да се твърди, че портата е имала изцяло дървена конструкция, извисяваща се над останалата част от палисадата.

В различни части на изкопа, на дълбочина 0,50 – 0,60 м, се откриха няколко железни гвоздея, малка бронзова тока и дребни фрагменти старобългарска керамика с врязана украса, характерна най-общо за IX в. В северния край на изкопа, извън рамките на портата, на дълбочина 0,70 м, бе открит натрошен късноантичен съд от фино пречистена глина с бледоохров цвят и следи от тъмнокафява ангоба (обр.16, 7, табл. XII, 8).

---

[1] След написването на настоящия материал, през сезон 2010 г., бяха установени две двойки ями със следи от масивни стълбове и покрай външното (източно) лице на палисадата. Планът и реконструкцията на портата ще бъдат разгледани в друга публикация.

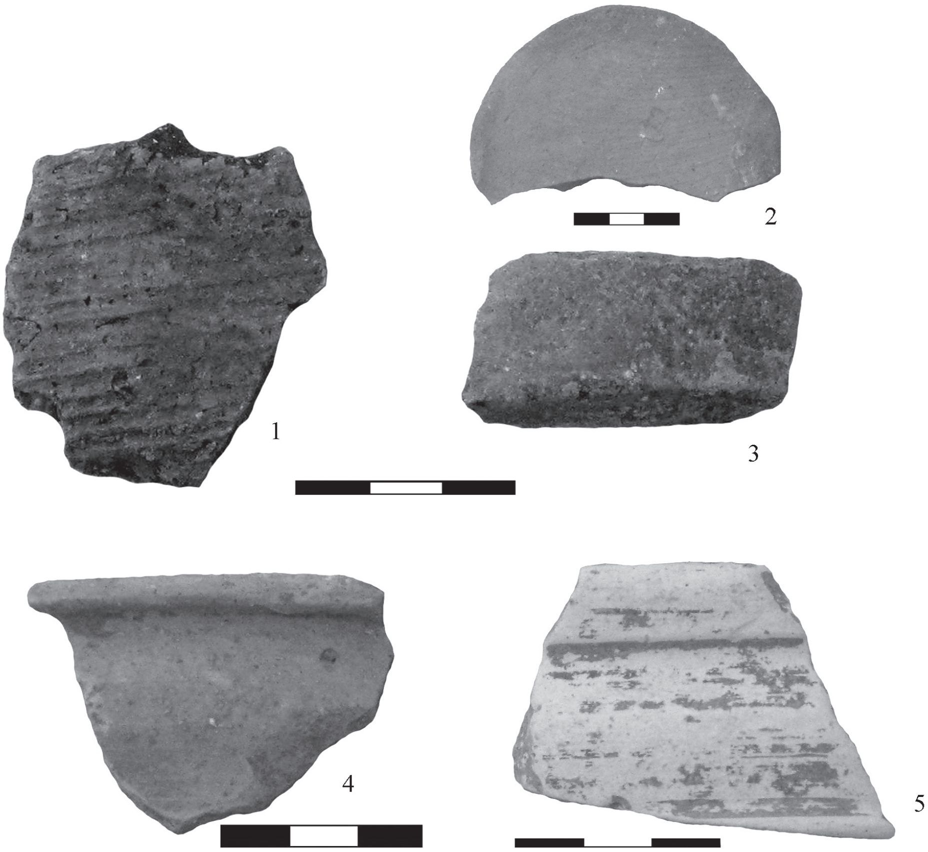

Обр. 13. Керамика от югоизточния ъгъл на палисадата. – поглед на запад

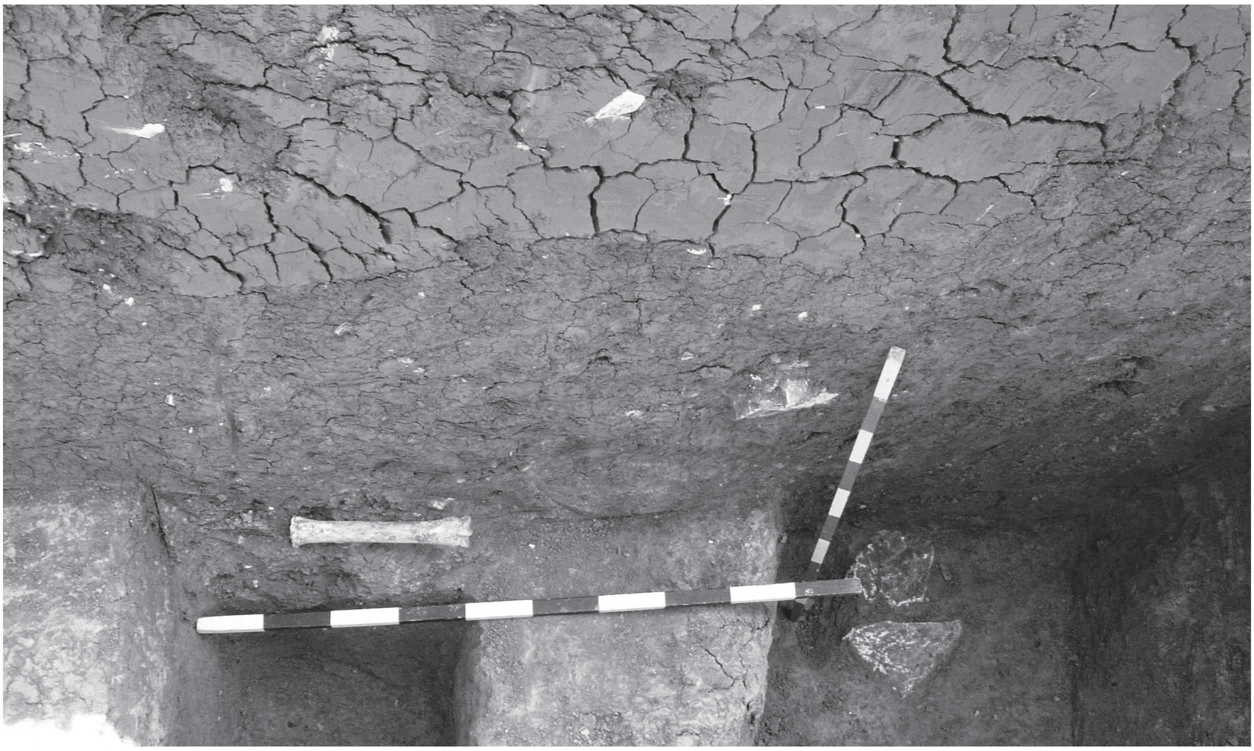

Обр. 14. Сондаж 12 – южно трасе на палисадата – поглед на изток

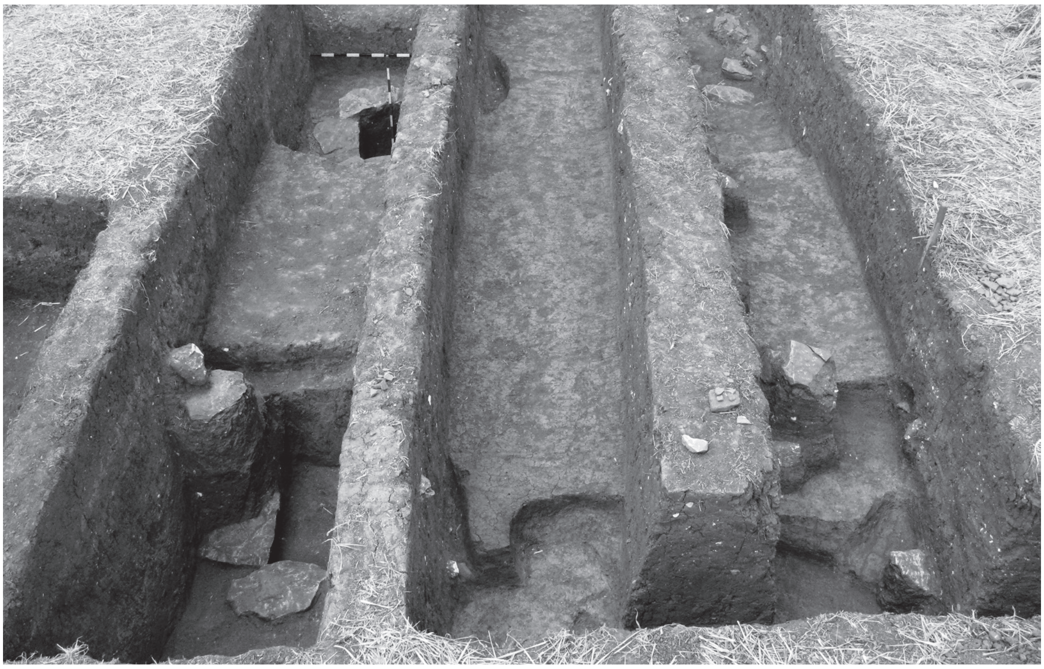

Обр. 15. Изкопи при източната порта на палиосадата – поглед на север

Резултатите от проучванията в аула на хан Омуртаг през 2002 – 2009 г. обогатиха представите за укрепителната система на този важен старобългарски обект и позволяват да се направят няколко извода.

1. Отбранителната система на аула се състои не от две, а от три отбранителни линии: външна – землен ров и вал; средна – дървена палисада с размери 240 х 340 м и вътрешна – каменна крепост.

2. Коригирани са представите за отделни части по северното и източно трасе на земленото укрепление.

3. Доказано бе, че могила 1, а вероятно и могила 2 не могат да се определят като тракийски надгробни. Липсата на езически гробове и други поминални структури под насипа на могилата изключва тълкуването ѝ като старобългарско поминално съоръжение. Могилите са част от фортификацията на аула, издигнати в непосредствена близост до североизточния и югоизточен ъгъл на дървената палисада, чиято източна отбранителна линия са подсилвали.

4. Изграждането на дървената палисада е съобразено с линията на каменната крепост и земленото укрепление. Това сочи, че трите отбранителни съоръжения са плани-

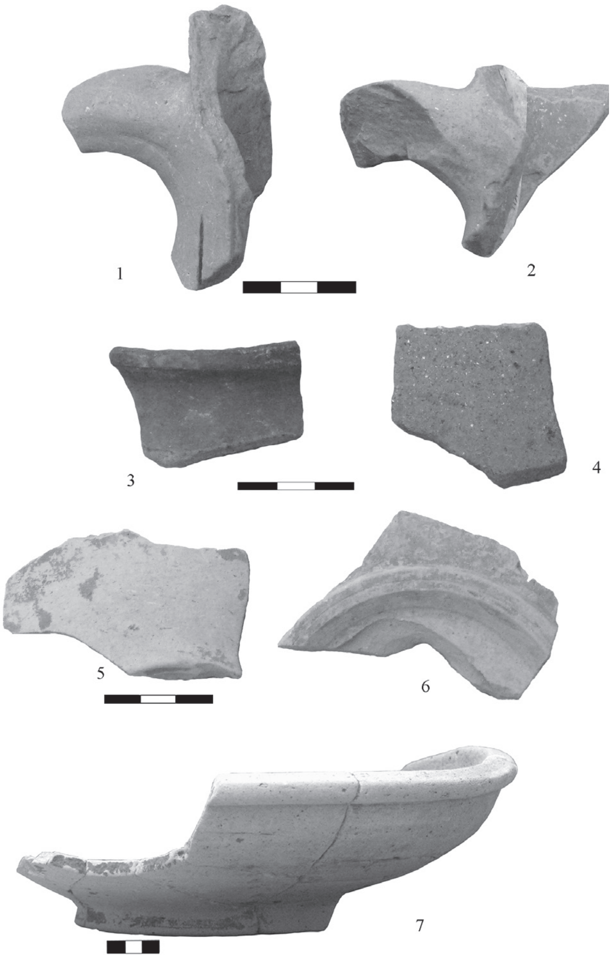

Обр. 16. Керамика от изкопите при източната порта на палисадата

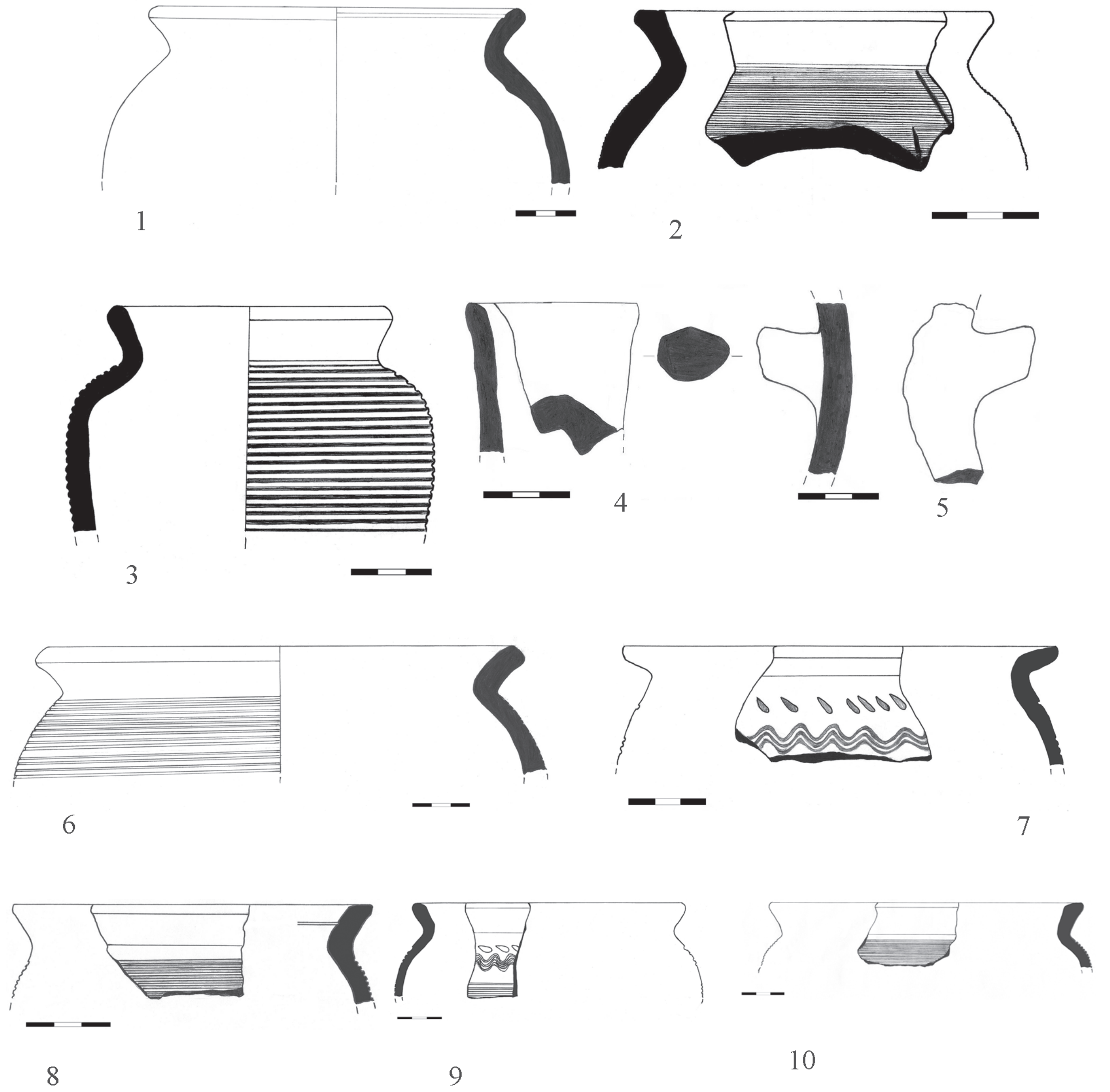

Табл. X: Старобългарска керамика от жилището в сондаж 4 (1-5) и от насипа в североизточния ъгъл на палисадата (6-10)

рани заедно и изпълнени едновременно или последователно в близък интервал от време, вероятно още в края на VIII или началото на IX в., когато се появяват аналогични дървени огради и палисадни укрепления в Плиска (Георгиев, Василев 2007, 446-449; Георгиев, Василев 2008, 584-586). Фактът, че в проучените участъци палисадата не е пресечена от по-късни структури, дава основание за извода, че тя е продължила да функционира заедно с каменната крепост до 70-те години на X в., когато аулът при с. Хан Крум е престанал да изпълнява функциите на важно старобългарско военно укрепление.

5. Изказаните възражения и съмнения относно съществуването на ранно славянско неукрепено поселение през VII – VIII в., преди изграждането на Аула, трябва да бъдат приети или отхвърлени след редовни археологически разкопки на по-голям терен.

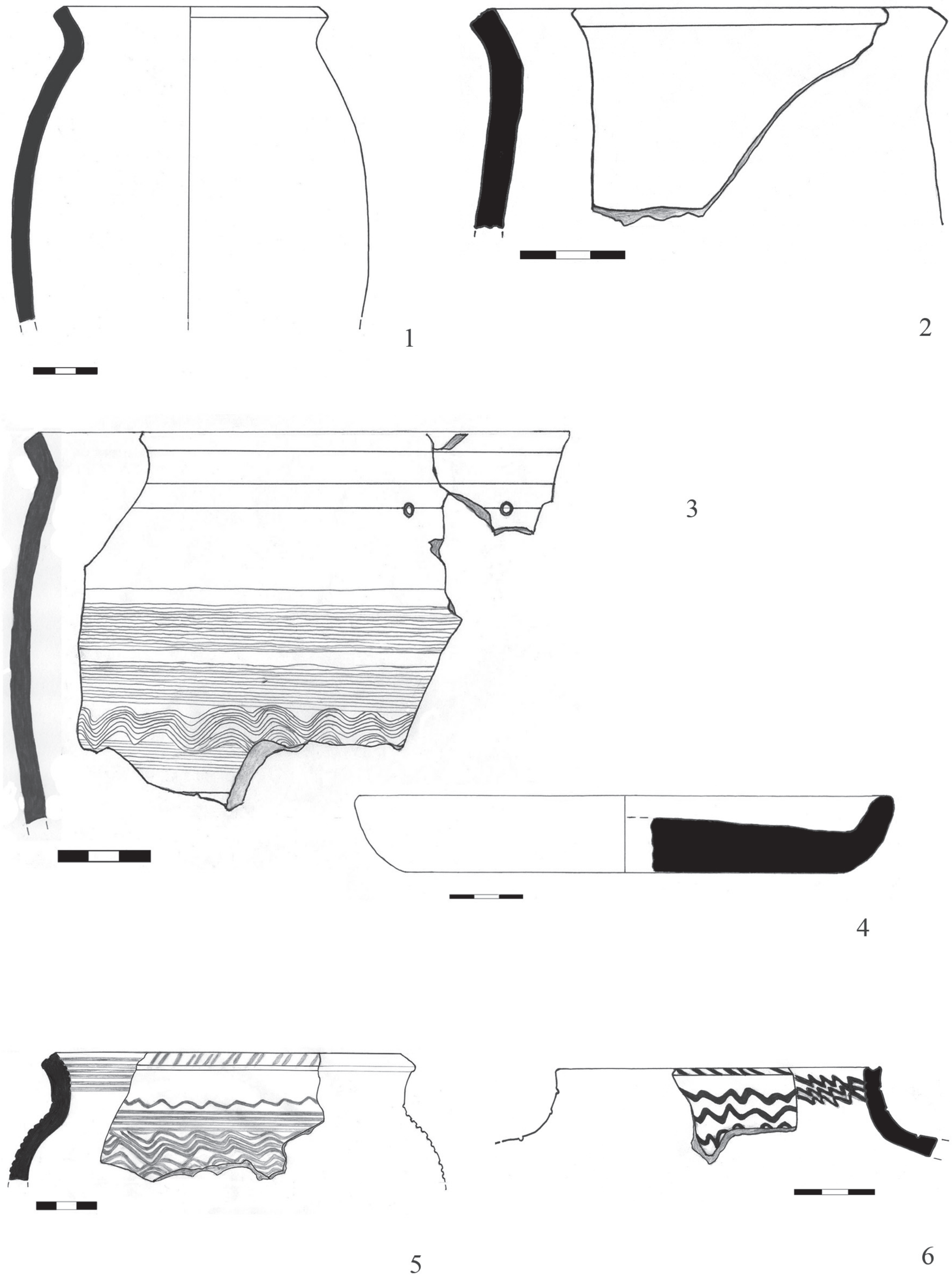

Табл. XI : Керамика от жилището, пресечено в сондаж 6

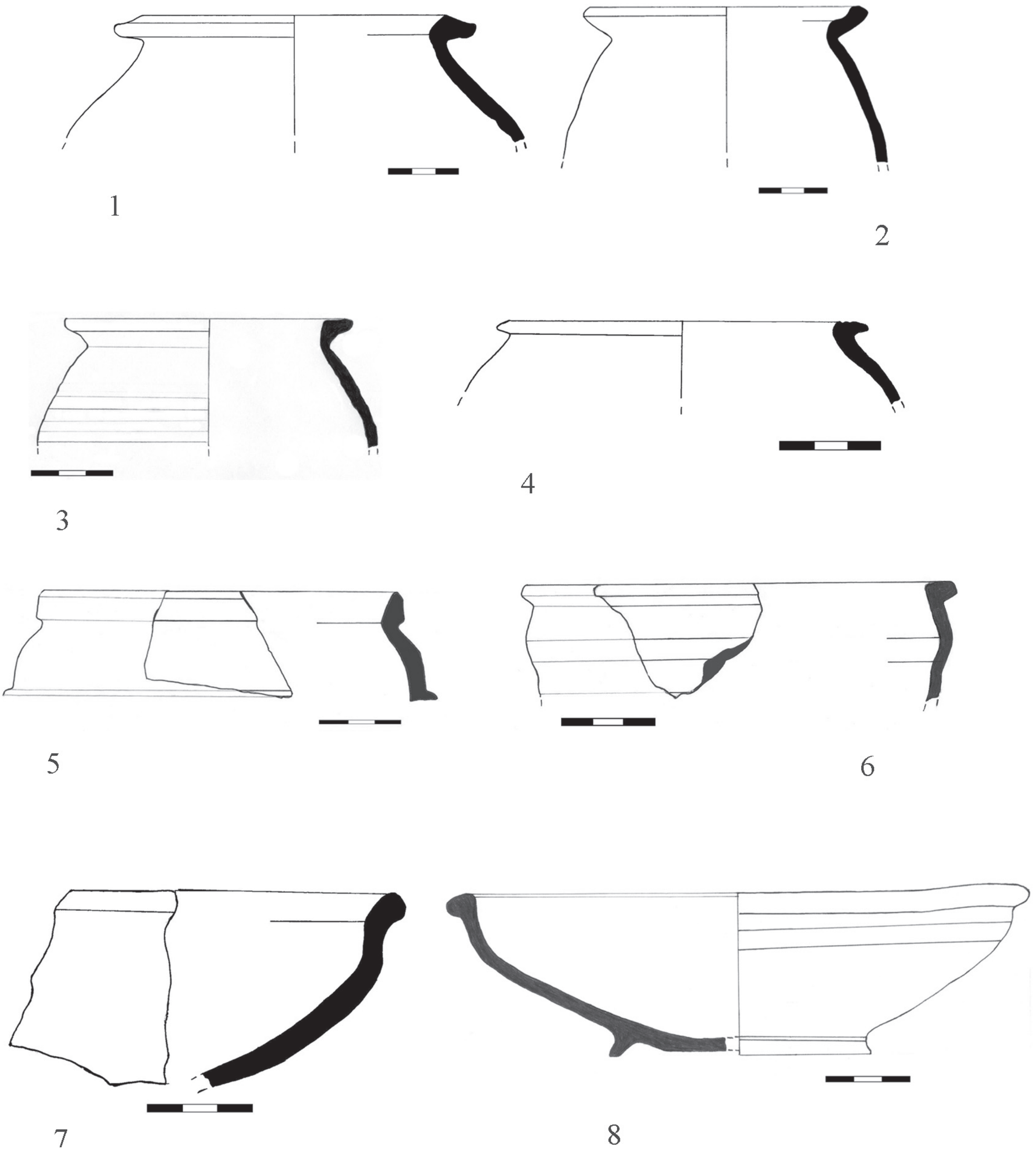

Табл. XII : Керамика от Римската и Късно-римската епоха, от насипа на палисата (1-7) и от изкопа при източната порта на укреплението (8)

Използвана литература

Аврамов 1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска – Преслав. София, 1929.

Антонова 1968: В. Антонова. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). – Археология, 1968, 4, 52 – 67.

Антонова 1981: В. Антонова. Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на хан Омуртаг при гара Хан Крум (Чаталар). – Плиска – Преслав, 2, 1981, 104 –108.

Антонова 1984: В. Антонова. Славянско селище в аула на хан Омуртаг при Чаталар от VII – VIII в. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София 1984, 106 -114.

Антонова, Дремсизова 1960: В. Антонова, Цв. Дремсизова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). – Археология, 1960, 2, 28-39.

Антонова, Дрмсизова 1981: В. Антонова В., Цв. Дремсизова – Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар, София 1981.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Нови проучвания в аула на хан Омуртаг (предварително съобщение). – Известия на Историческия музей Шумен, XII, 2004, 124–138.

Балабанов 2006: Т. Балабанов. Готски епископски център от IV – VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: ГОТИТЕ, съвременни измерения на готското културно – историческо наследство в България. Балканмедиа, София, 2006, 71-76.

Балабанов и др. 2007: Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов. Проучвания на обект Готски епископски център в аула на хан Омуртаг до с. Хан Крум. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 428–430.

Балабанов и др. 2008: Т. Балабанов, Кр. Стоева, Пл. Славов. Проучвания на обект: “Готски епископски център в аула на хан Омуртаг“ до с. Хан Крум, община Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 519–521.

Ваклинов 1977: Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI – XI век. София,1977.

Георгиев 2000: П. Георгиев. Землените укрепления на Абоба – Плиска. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 19-30.

Георгиев, Димитров 2004: П. Георгиев, Я. Димитров. Проучвания на дървеното укрепление в Плиска през 2004 г. – Археология, 2004, 3-4, 112-113.

Георгиев, Василев 2007: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно дървено укрепление на Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 446-449.

Георгиев, Василев 2008: П. Георгиев, Р. Василев. Ранно (дървено) укреплене във Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 583-586.

Михайлов 1972: Ст. Михайлов. По въпроса за мястото на така наречения “Аул на Омуртаг“. – Епохи, 1993, 3-4,129-136.

Плетнева 1992: С. А. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977 – 1980 гг.). – Плиска – Преслав, 5, 34-63.

Рашев 1982: Р. Рашев. Старобългарските укрепления на Долен Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982, 107.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX век, София, 2008.

Станилов и др. 1991: Ст.Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 124–137.

Успенский, Шкорпил 1905: Ф. И. Успенский, К. Шкорпил. Вновь открытая надпись Омуртага. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 544-554.

Шкорпил 1905 а: К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 30–61.

Шкорпил 1905 б: К. Шкорпил. Окопы и земляныя укрепления Болгарии. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905, 508-509.

Antonowa 1976 : W. Antonowa. Der Aul von chan Omurtag bei Tschatalar. – Преслав, 2, 1976, 26-37.

Henning J./ Balabanov T./ Milo P. & D. Ziemann 2007: Khan Omurtag`s stone palace of AD 822: a “modernized“ eighth century timber fort.- In: Post – Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium, Vol. 2, Bizantium, Pliska, and the Balkan, Ed. by J. Henning. Berlin – New York, 2007, 433-440, Plate 36.

Тодор Балабанов, Кремена Стоева

NEW DATA OF THE FORTIFICATION SYSTEM OF THE AULE OF KHAN OMURTAG NEAR KHAN KRUM VILLAGE, SHUMEN REGION

T. Balabanov, K. Stoeva

(summary)

In 1905, K. Škorpil gave for the first time a short description and a sketch of an earthen works in the site of Hissarsko Kale some 2 km south of Chatalar village (Khan Krum of today). In the same year, some 500 m northwest of the same village, R. Popov discovered a big limestone column with 25-line inscription in Greek. The inscription narrates about a new aule (a palace) and a bridge set up by Khan Omurtag in 822 along Ticha River. Acad. F. Uspensky localized these constructions in Preslav rather than near Chatalar village. According to him Preslav became the second Capital city of the state. In 1929, V. Avramov disputed this localization and considered the constructions mentioned in the inscription have to be looked for at the spot the column had been found, that is along the left bank of Ticha River, near Khan Krum village (Chatalar). However, there are not any ruins of a fortification, and the earthen works in Hissarsko Kala site described by Škorpil remain far away and outside the pointed area. For that reason V. Avramov claimed in the region of Khan Krum village two different fortifications had once existed: the aule of Khan Omurtag along the river left bank, and the earthen works described by Škorpil – along the right bank of Ticha River.

In 1958, V. Antonova and Tsv. Dremsizova began regular archaeological excavations within the fortification described by Škorpil. Their work continued till 1977 with some breaks and as a result archaeological structures and artifacts from a couple of historical ages were revealed. The earliest among them – a caught spring with a couple of water-mains, a bath, and three Early Christian basilicas have been dated from the 3rd till the early 4th c. on the grounds of coins and ceramics. The presence of three churches, one of them with a rich mural decoration, allowed suggesting, "… they have served an Early Christian bishop's centre".

The same hypothesis has been supported by still another Early Christian basilica from the 4th – 5th c. revealed recently under the fill of Mound N 1 piled up in the Early Middle Ages in the northeastern corner of the earthen works. The lack of ruins of a fortified town or some other Late Antiquity monumental constructions in the region hints that bishop's centre served christianized village inhabitants coming from unfortified settlements in the area, where "under the same roof" lived the local Romanized population and new settlers – federates of the Roman Empire coming in the 4th – 5th c. It has been also determined that before the construction of the earthen works, an unfortified village emerged nearby the basilicas destroyed in the late 5th and early 6th c. The rough pottery made by hand or on a slow potter's wheel found in a couple of dwellings (partially investigated) has been dated from the 7th – 8th c. and classified as early Slavic. From a modern point of view, similar rough pottery without any decoration, with incised patterns or with grey polished surface might be related to the culture of the late Sarmatians, Alans, Avars or proto-Bulgars. For that reason the work here presented points out the requirement of some additional research that would allow a more precise association of the mentioned pottery and define the chronological frame of the unfortified village existing before the earthen works of the Old Bulgarian aule.

One of the most significant results of the research of Antonova and Dremsizova comes to be the clarification of the plan and the chronology of the earthen works, and also the discovery of a second defense structure – a small-size stone fortress raised in the middle of the earthen works. The long chain buildings revealed along the inner face of the fortress walls have been defined as barracks, a building of a more complicated plan – as a residence of the commander of the garrison, and a bath with water reservoir. The central area of the stone fortress is paved with bricks shaping a large square or a ground for training the soldiers. Some large free spaces and the lack of any other monumental constructions that might be associated with a palace of the sovereign suggest the stone fortress has served military functions. The archaeologists have related the construction of the stone fortress and the earthen works to the activities of Khan Omurtag described in the inscription of Chtalar column.

The work presents some of the results of the archaeological excavations in the aule in 2002 – 2009 when a defense structure was revealed unknown up to now – a wooden palisade of a rectangular plan measuring 340 x 240 m. Thus the defense system of the aule is composed of three concentric defense lines: outer one – an earthen moat and rampart; middle one – a wooden palisade; and inner one – a stone fortress (citadel).

The plan of the particular elements of the northern and eastern bed of the earthen works has been corrected.

It has been determined that Mound N 1, and probably Mound N 2 as well, are not to be Thracian, nor Old Bulgarian pagan commemorative structures, but probably are involved in the fortification of the aule. Rising near the northeastern and southeastern corners of the wooden palisade, they have strengthened the defence from the east.

The construction of the wooden palisade conforms the plans of the stone fortress and the earthworks thus suggesting the three defensive lines have been designed and executed at the same time or consecutively within a short interval of time. Most probably it happened as early as the late 8th or early 9th c. when they began constructing similar wooden fences and palisade strongholds in the Capital city of Pliska as well. The fact that in the investigated sectors the palisade comes over or crosses the Late Antiquity structures and dug-out dwellings from the 7th – 8th c., but never comes across any later structures shows it kept on functioning together with the stone fortress and the earthworks till the last quarter of the 10th c. when the aule near Khan Krum village ceased to play the role of a significant Old Bulgarian military centre.

THE HRINGS – POLITICAL CENTRES OF THE AVAR KHAGANATE

József Szentpéteri

One of the still unresolved issues in the research of the Avar period (Bóna 1984; Bálint 1989, 147–192; Pohl 2003) in the Carpathian Basin (AD 567 –895) is the location of the Avars' political and administrative centre or centres. The data on the *hring*, the Avar Khagan's seat (Szádeczky-Kardoss 1986, Szádeczky–Kardoss 1998), in the written sources (Pohl 1988, 306–308; Szádeczky-Kardoss 1998, 286–294) refer exclusively to the final phase of the Khaganate's history around the turn of the 8th/9th centuries and thus any theory concerning the *hring*'s location during earlier periods is no more than educated guesswork. The most striking part of the archaeological heritage of the Avar period (Szentpéteri 2002; Daim 2003) (estimated at some four thousand sites), yielding the most valuable information, is made up of the burials of simple and horse-mounted warriors (Szentpéteri 1993a, Szentpéteri 1994). The hypothesis presented in this paper is based on the analysis of the distribution of these burials (Szentpéteri 1996).

1) The political centre of the Early Avar period (567–626): the Zamárdi region (County Somogy, Transdanubia, Hungary)

The regional distribution of the roughly 1200 sites yielding graves containing the burials of foot and mounted warriors was analysed as part of the study on the stratification of Avar society (Bóna 1984, 319–324, 333–336; Bóna 1988b 437; Pohl 1988, 163, 170–174, 186–189; Zábojník 1995). The mapping (Szentpéteri 1994; Szentpéteri 1996) of the relevant sites indicated that the most important sites during the rule of the Bayan Dynasty lay along the right Danube bank: in other words, the wealthiest sites came to light in the eastern half of Transdanubia (Szentpéteri 1994, 237).

In September 1993, I had the opportunity to study an aerial photo made in 1971, now housed in the Archives of the Institute of Cartography of the Ministry of Defence. (Fig. 1)[1] The photograph shows an unusual archaeological site in an area known as Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő on the southern shore of Lake Balaton. The roughly 30 hectares large site is 1000 m long by 350–400 m wide and it is enclosed by wide ditches extending toward the lake. The site can probably be interpreted as an earthen fort whose defences utilised the seasonally dry sediment catchment gulleys. The salvage excavations preceding the construction of the M7 Motorway in County Somogy conducted in the site's immediate vicinity since 2002 brought to light the remains of a settlement complex (Szentpéteri 2009, 252, Fig. 15) made up of an earthen fort (Szentpéteri 2009, 236–241), a servicing village (Kiss 2004; Sümegi et al. 2004; Kiss 2007; Honti et al. 2006, 29–32), a smelting settlement (Gallina–Hornok–Somogyi 2007) and a cemetery (Bárdos 1995, Bálint 1995, 312–315; Bárdos 2000, Bárdos–Garam 2009), which can probably be interpreted as representing the remains of the period's political centre (Bóna 1988a, 110). (Fig. 3) (Szentpéteri 2002, Karte 3; Patay 2008, Abb. 19).

2) The political centre of the Middle and Late Avar period (626–795/803): Solt–Tételhegy (County Bács–Kiskun, Danube–Tisza Interfluve, Hungary)

Drawing from the written sources of the Carolingian period, recent studies on the Migration period history of the Carpathian Basin assume that the seat of the Avar Khaganate (*Regia Avarorum Hring*) (Kiss 1988, 85; Wolfram 1987, 258–259; Pohl 1988, 306–308; Bóna 1988b 451–453; Bálint 1995, 312–315; Szádeczky-Kardoss 1998, 286–297) lay in the Danube–Tisza Interfluve. However, the exact location of the seat is not known, and neither do we

---

[1] Archives of the Institute of Cartography of the Ministry of Defence Nr. 1971/1187/4576.

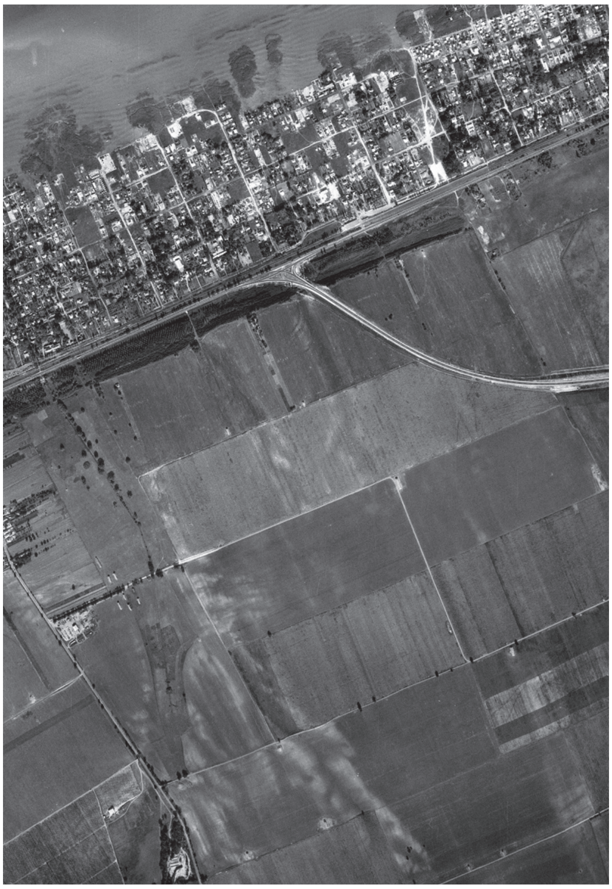

Fig. 1. Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő, 1971. Aerial photo: Archives of the Institute of Cartography of the Ministry of Defence

know for how long this seat functioned as the Khaganate's political centre.

A map showing the political conditions of the 9th century in the Carpathian Basin prepared jointly with Professor István Bóna (Bóna–Szentpéteri 1994) and a drawing made in 1998 by Professor Bóna both assume that the Tételhegy site may have functioned as the Avars' political centre (*hring*). (Fig. 4) This view was shared by Professor Ottó Trogmayer in his book *Gazing into the Past*: "Our eyes are irresistibly drawn to the huge, elongated elevation east of the road on the settlement's outskirts, a unique formation in the region." (Trogmayer 2005, 108)

The assumed *hring* can perhaps be identified with the site at Tételhegy in County Bács–Kiskun (sometimes known as Tételhalom and Titel, and appearing as *Titlus* in Latin sources). The monadnock lies on the eastern outskirts of Solt near the Dunaföldvár and Bölcske crossing places over the river, some 7 km from the Danube, between the roads leading to Kecskemét and Kiskőrös. The monadnock was not eroded by the Danube in spite of the river's shifting channel owing to its hard bedrock. The highest point of the north-west to south-east oriented, elongated oval hill is 114 m a.s.l.; the 100 hectares large hill rises above the floodplain by some 17 m (Fig. 5) (Szentpéteri 2002, Karte 4; Patay 2008, Abb. 19).

I began the interdisciplinary investigation

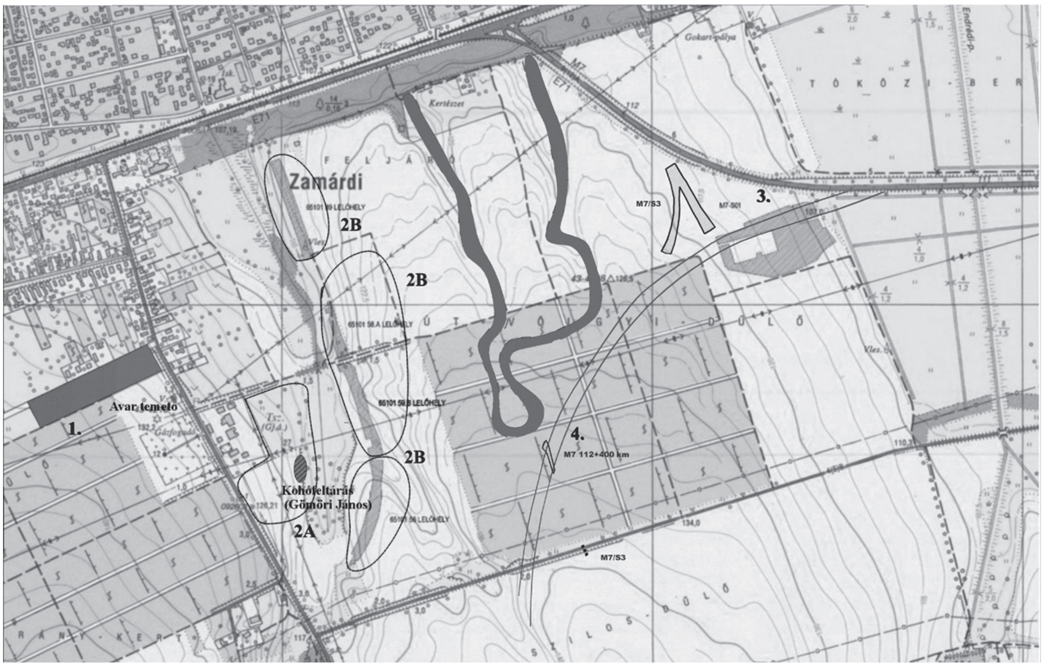
Zamárdi
2B
2B
2B
2A
1.
3.
4.
Avar temető
Kohófeltárás (Gömöri János)
M7/S3
M7-S01
M7 112+400 km
M7/S3
F E L J Á R Ó
Ú T V Ö L G Y I - D Ű L Ő
T Ó K Ö Z I - B E R
S Z I L O S - D Ű L Ő
Kertészet
Gokart-pálya
65101 59 LELŐHELY
65101 58.A LELŐHELY
65101 58.B LELŐHELY
65101 56 LELŐHELY
E71
M7

Fig. 2. Archaeological sites in area of Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő (1: cemetery; 2: smelting settlement; 3: servicing village; 4: earthen fort)

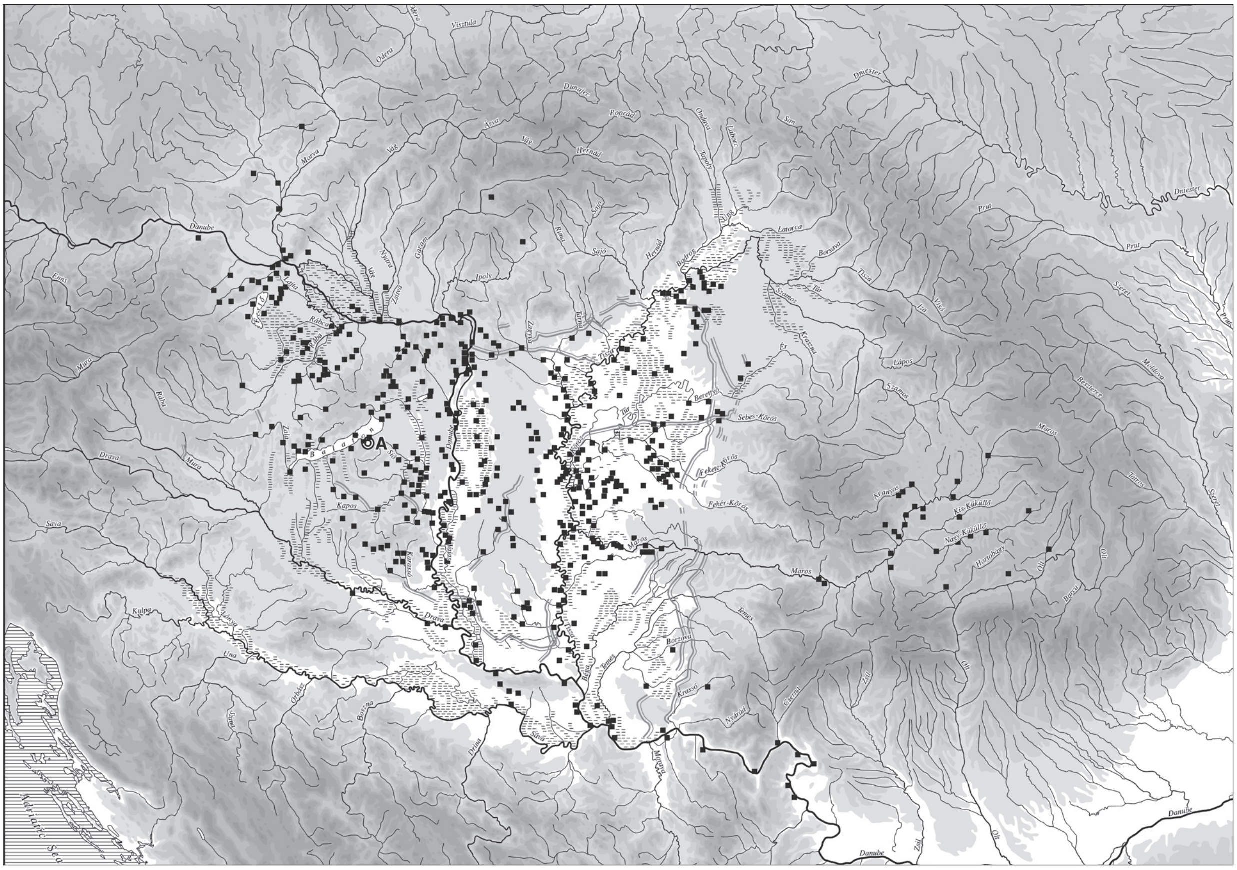

Fig. 3. Major sites of early Avar period in the Carpathian Basin (A: Zamárdi–Kútvölgyi dűlő, the assumed hring)

(Szentpéteri 2010) of the Tételhegy site in 2005. However, very few finds of the Avar period have so far come to light. Three burials of the Avar period were uncovered in 1951 east of Tételhegy, whose grave goods were typical for the mid – 7th century and included a grey jug with stamped decoration (Szentpéteri 2002, 320; Balogh 2002, 309–310). The few stray finds from the area included a worn Byzantine copper *follis* of Heraclius and Heraclius Constantinus minted in Constantinople in 613–614 and wheel-turned pottery of the 8th–9th centuries. The field observations suggested that the Avar settlement and the cemetery lay along the roads leading to the assumed political centre.

For the time being, the hypothesis proposed by Professors Bóna and Trogmayer can be neither confirmed nor refuted. The series of aerial archaeological photographs (Fig. 6) (Szentpéteri 2010, 73, Fig. 4), the stray finds, and the various features uncovered during the course of the excavations, such as the settlement ringed by multiple defences and the cemeteries from various periods, nonetheless suggest that the site served as a political centre during several periods. The site was intermittently occupied from the Middle Bronze Age to the onset of the Ottoman period (1700 BC – mid – 16th century).

The distribution of the sites yielding pseudo-buckles (Kiss 1988, 82–84, Abb. 1; Garam 2000, 217–218, Fig. 4–7; Tóth–Horváth 1992, 97–117; Balogh–Kőhegyi 2007, 338–339, 358, Abb. 10) seems to support the above hypothesis. In her study describing a grave discovered in 2003, Éva Garam also discussed the horizon characterised by pseudo-buckles of the Early Avar period and the typo-chronological problems of the assemblages with pseudo-buckles, as well as the probable social rank of the individuals wearing high-status belts of this type (Garam 2005). Taking Garam's study as my starting point, I would like to call attention to an interesting phenomenon suggested by the location of the sites yielding pseudo-buckles, which in turn perhaps has some bearing on the location of the period's political and administrative centres.

The maps presented here can be interpreted as indicating that the elite which rose to power in the 630s, perhaps as a result of the emergence of a new

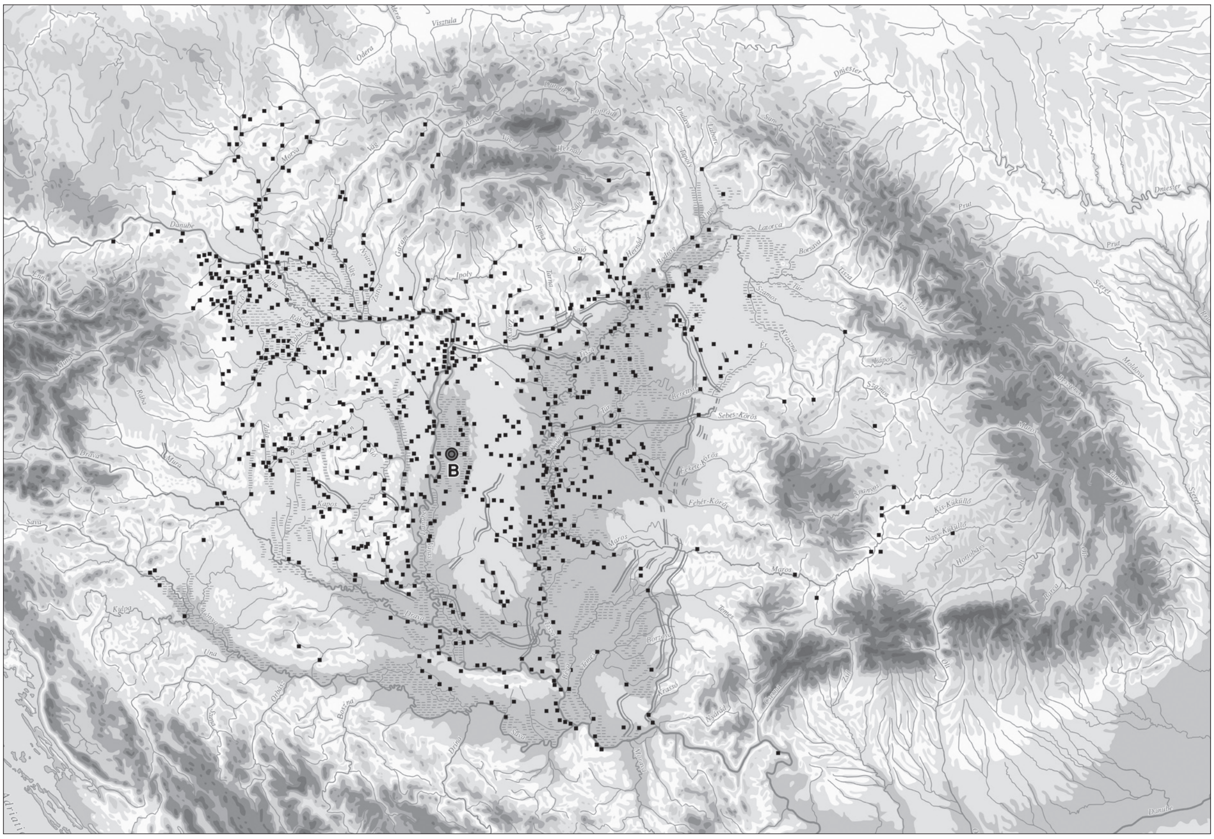

Fig. 4. Major sites of late Avar period in the Carpathian Basin (B: Solt–Tételhegy, the assumed hring)

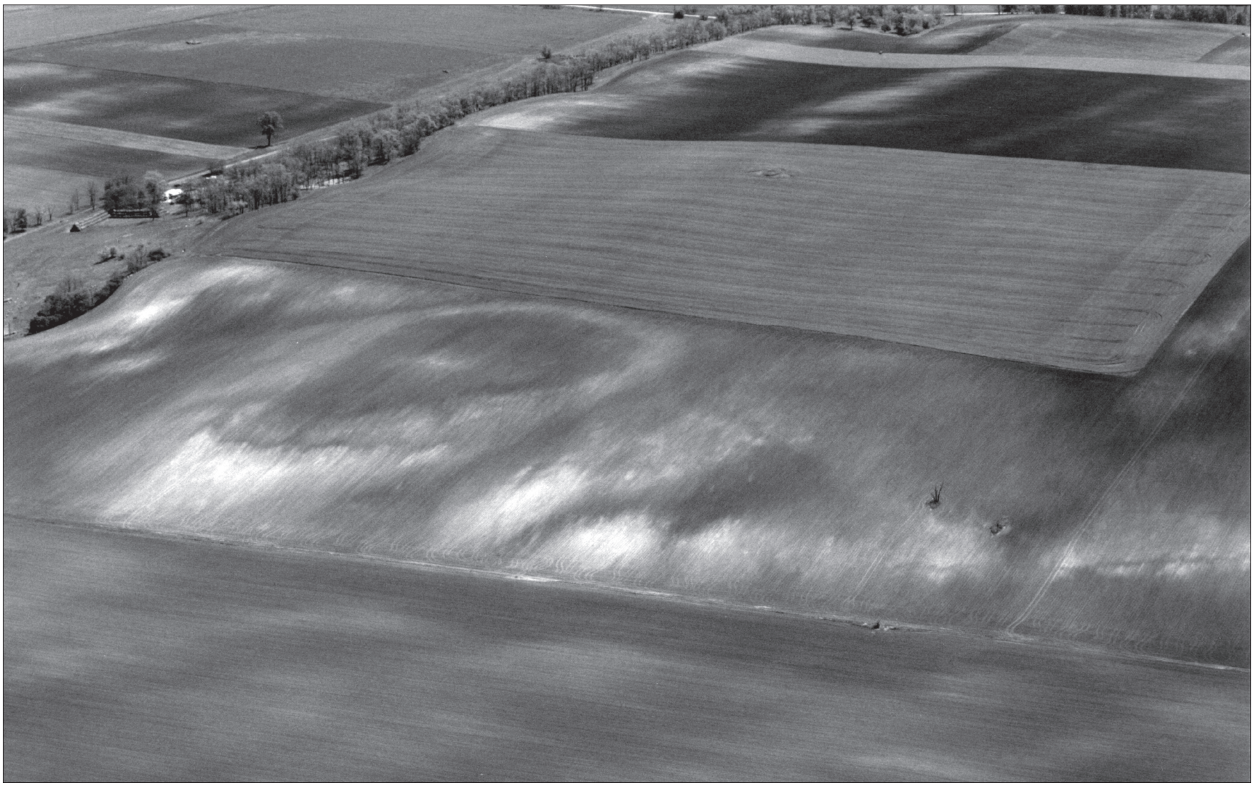

Fig. 5. Solt–Tételhegy, 2005. Aerial photo: János László, Civertan Bt., Budapest

ruling dynasty, relocated the seat of the Avar Khaganate to the Danube–Tisza Interfluve (Szentpéteri 1989, 118). The principal insignia of rank, the belt adorned with gold pseudo – buckle mounts, also indicates that by making it part of the costume, the new elite also acknowledged the political authority of the Byzantine Empire. Gold pseudo – buckles have been only found in the Danube – Tisza Interfluve, while the sites of the gilt pieces from Transdanubia enclose (or perhaps control) the broader area of the previous political centre. (Fig. 7) (Garam 2005, Abb. 15; Balogh–Kőhegyi 2007, Abb. 13).

3) The political centre at the time of the Khaganate's decline (803–895): Titel (southern Bačka District, Voivodina, Serbia)

My hypothesis is that *castrum Tetel*, the seat of the Bulgarian *dux* Salanus was the last political entre of the Avar Khaganate. The name of Salanus (Salan) (Benkő 1995) occurs thirty-five times in the *Gesta*

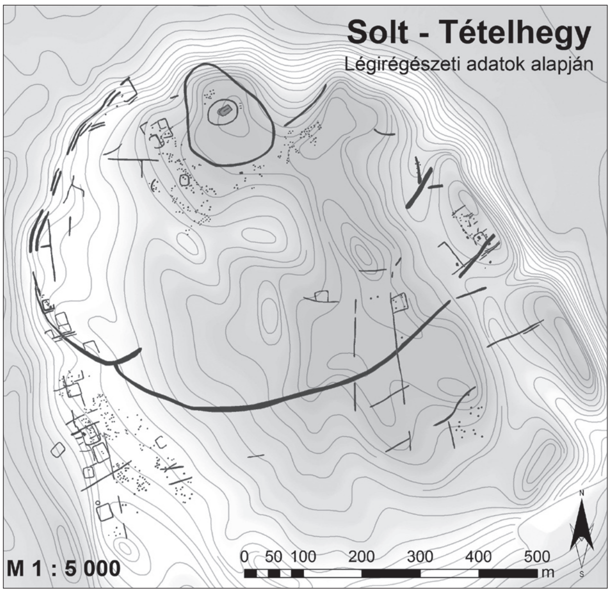
Solt - Tételhegy
Légirégészeti adatok alapján
M 1 : 5 000
0 50 100 200 300 400 500
m
N
S

Fig. 6: Archaeological imprint of Otto Braasch's aerial photos. Máté Szabó's 3D analysis

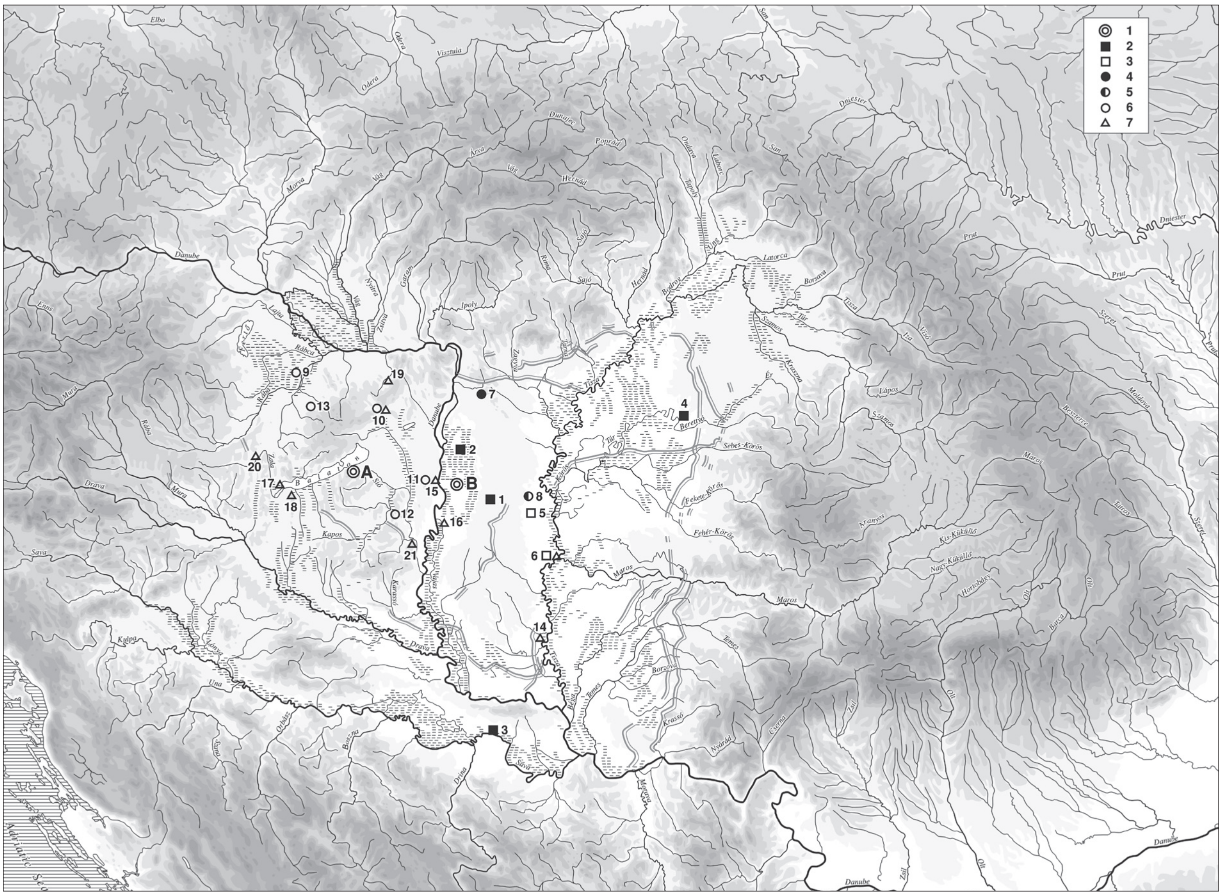
◎ 1
■ 2
□ 3
● 4
◐ 5
○ 6
△ 7
A
B
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
Danube
Drava
Sava
Tisza
Maros

Fig. 7: Pseudo-buckles sites from the Early Avar period in the Carpathian Basin. 1: assumed hrings (A: Zamárdi–Kútvölgyi dűlő, B: Solt–Tételhegy); 2: massive gold; 3: pressed gold; 4: pressed gilt silver; 5: pressed gilt silver and bronze; 6: pressed gilt bronze; 7: pressed silver

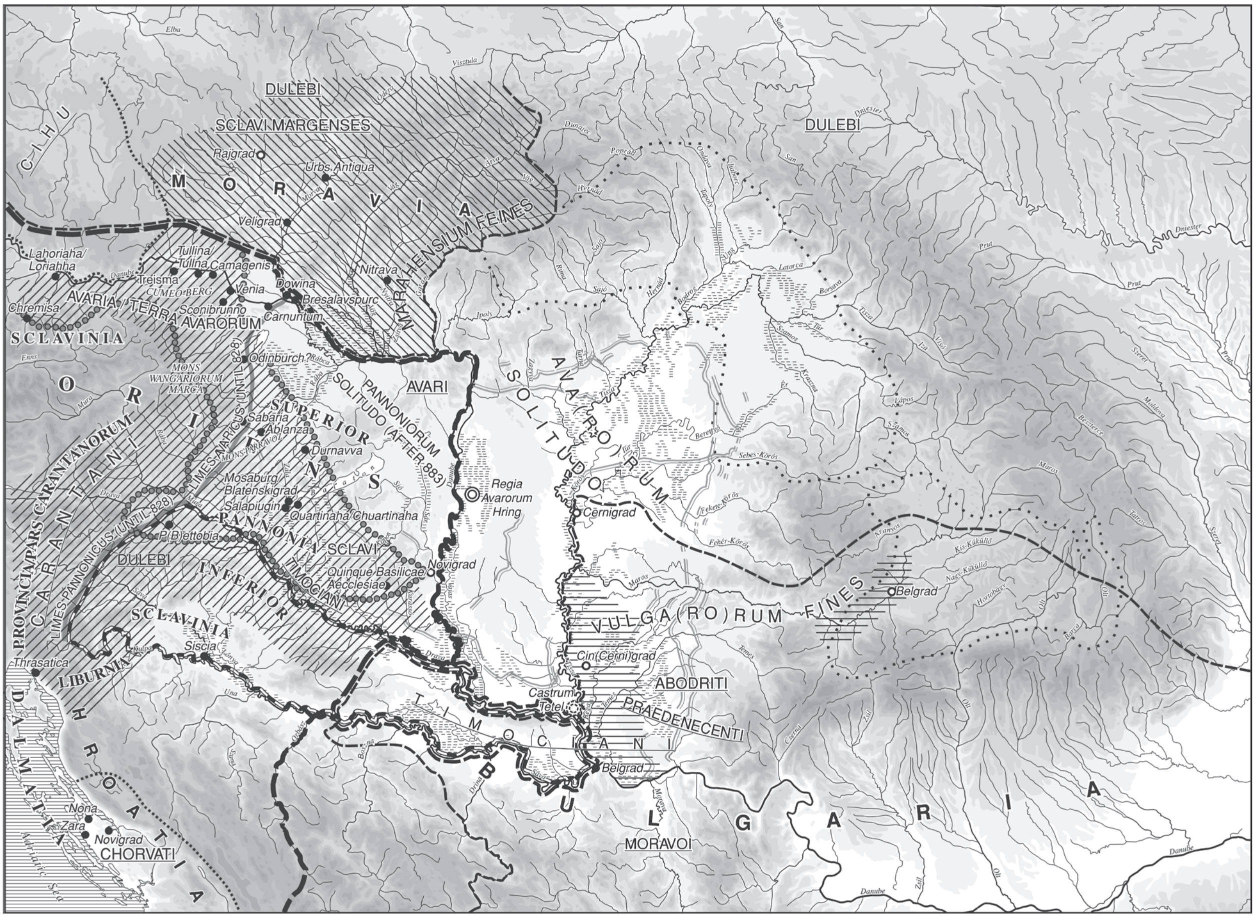
DULEBI
SCLAVI MARGENSES
Rajgrad
Urbs Antiqua
M O R A V I A
Veligrad
MARAHENSIUM FEINES
Lahoriaha/ Loriahha
Tullina/ Tullina
Camagenis
Treisma
CUMEOBERG
Venia
Dowina
Nitrava
Bresalavspurc
Chremisa
AVARIA
TERRA AVARORUM
Sconibrunno
Carnuntum
SCLAVINIA
MONS WANGARIORUM MARGA
Odinburch?
PANNONIORUM SOLITUDO (AFTER 883)
AVARI
SUPERIOR
Sabaria
Ablanza
Durnavva
Mosaburg
Blatenskigrad
Salapiugin
Quartinaha/Chuartinaha
Regia Avarorum Hring
P. Bettobia
PANNONIA
SCLAVI
Novigrad
Quinque Basilicae
Aecclesiae
DULEBI
INFERIOR
TIMOCIANI
SCLAVINIA
Siscia
PROVINCIA PARS CARANTANORUM
CARANTANI
Thrasatica
LIBURNIA
DALMATIA
HROATIA
Nona
Zara
Novigrad
CHORVATI
Adriatic Sea
DULEBI
AVA(RO)RUM SOLITUDO
Cernigrad
VULGA(RO)RUM FINES
Belgrad
Cin(Cernigrad)
ABODRITI
PRAEDENECENTI
Castrum Tetel
TIMOCIANI
Belgrad
BULGARIA
MORAVOI
Danube

Fig. 8: The Carolingian period (9th century) in the Carpathian Basin by written sources and archaeological sites

Hungarorum (Silagi 1991), a chronicle interwoven with fictional elements written around 1200 by the Anonymous Chronicler, most likely the notary of King Béla III (1127–1190). This can hardly be mere chance since according to the chronicle, he was the mightiest foe encountered by Prince Árpád, leader of the ancient Hungarian tribes, in the Carpathian Basin. Salanus' kingdom lay in the Danube–Tisza Interfluve; its seat was *castrum Tetel*, which in my view can be identified with modern Titel. (Fig. 8)

Is there a plausible explanation for the existence of two settlements by the same name (Tetel/Titel)? After the Avar Khaganate's seat was plundered twice by Charlemagne's troops in 795 and 796 (Polh 1988, 306–308; Szádeczky-Kardoss 1998, 286–294; Szőke 2009, 395–396), the Khagan, whose power had been also diminished by internal strifes, perhaps decided to transfer his seat to the hill by Titel (Rokay–Takács 1994) in the Bačka. This location was an excellent choice for it could be well defended seeing that it was virtually inaccessi-

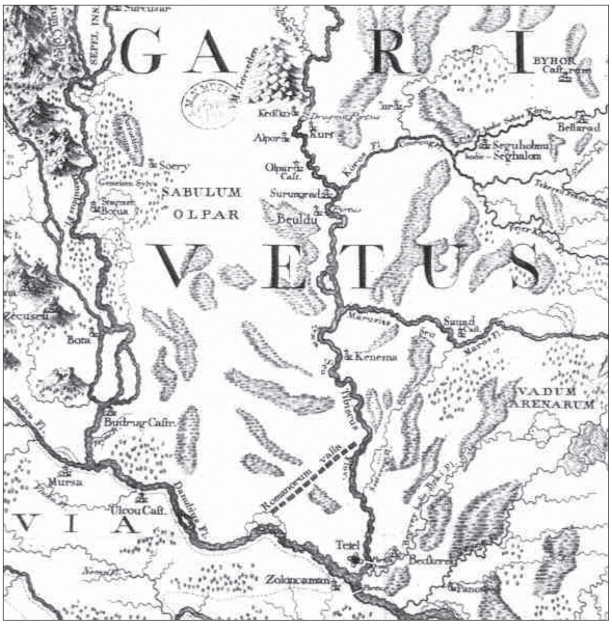
GA R I
BYHOR
SABULUM
OLPAR
V E T U S
VADUM
ARENARUM
V I A
Mursa
Tetel

Fig. 9: Detail of Miksa Hell's map Tabula geographica Ungariae veteris from 1772. Map Collection of the National Széchényi Library, Budapest.

ble from the east and south, where the Tisza flowed into the Danube, and was protected by a larger and smaller Roman rampart (Ricz 1975, 112–114; Sekereš 1986, Tabla XXIII) toward the Danube–Tisza Interfluve. (Fig. 9) (Papp-Váry–Hrenkó 1989, 120). The Avar Khagan, who maintained good relations with (and was perhaps also related to) the Bulgarian royal family, placed himself and the remnants of his people living in the wastelaid Avar lands (*in Avarorum solitudo*) (Szalontai 1991; Szőke 2009, 395–396) east of the Danube under the authority of the Bulgarian Kingdom[2].

Literature

Bálint 1989: Bálint, Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien – Köln, 1989.

Bálint 1995: Bálint Cs.: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok). Szeged, 1995.

Balogh 2002: Balogh Cs.: Régészeti adatok Bács – Kiskun megye területének kora avar kori történetéhez. – Előmunkálatok a Duna–Tisza köze avar kori betelepülésének kérdéseihez. – Archäologische Angaben zur frühawarenzeitlichen Geschichte des Komitates Bács–Kiskun. Vorarbeiten zu den Problemen der Besiedlung des Donau – Theiss – Zwischenstromlandes in der Awarenzeit. MFMÉ – Studia Archaeologica VIII. Szeged, 2002, 291–339.

Balogh – Kőhegyi 2007: Balogh Cs. – Kőhegyi M.: Fajsz környéki avar kori temetők II. Kora avar kori sírok Fajsz–Garadombon. – Awarenzeitliche Gräberfelder in der Umgebung von Fajsz II. Frühawarenzeitliche Gräber von Fajsz–Garadomb. MFMÉ – Studia Archaeologica VII. Szeged, 2007, 333–363.

Bárdos 1995: Bárdos, E.: La necropoli di Zamárdi. In: Gian Carlo Menis (cur.): Gli Avari. Un popolo d' Europa. 1995, 151–163.

Bárdos 2000: Bárdos, E.: La necropola àvara di Zamárdi. In: E. A. Arslan – M. Buora (cur.): L'oro degli Àvari. Popolo delle steppe in Europa. Milano, 2000, 76–141.

Bárdos – Garam 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek I. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest, 2009.

Benkő 1995: Benkő L.: Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? Magyar Nyelv XCI (1995) 4. 402–411.

Bóna 1984: Bóna I.: A népvándorlás és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (főszerk.): Magyarország története tíz kötetben I. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Budapest, 203–273, 575–582.

Bóna – Szentpéteri 1994: Bóna I. – Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 1994, 72.

Bóna 1988a: Bóna, I.: Neue Nachbarn im Osten. Die Awaren. In: Dannheimer, H. – Dopsch, H. (Hrsg.): Die Bajuwaren. (Katalog der Bajuwarenausstellung). Salzburg, 1988. 108–117.

Bóna 1988b: Bóna, I.: Die Geschichte der Awaren im Lichte der archäologischen Quellen. In: Popoli delle Steppe: Unni, Avari, Ungari. Spoleto, 1988, 437–463.

Daim 2003: Daim, F.: Avars and Avar archaeology. An introduction. In: Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. Eds.: H. – W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl. Leiden – Boston – Köln, 2003, 463–570.

Gallina – Hornok – Somogyi 2007: Gallina J. Zs. – Hornok P. – Somogyi K.: Elõzetes jelentés a Zamárdit elkerülõ 65101. sz. út Zamárdi 89, 58/a, 58/b, 56. lelõhelyeinek feltárásáról – Preliminary report of the excavations of the 89, 58/a, 58/b, 56. sites on the encircling road No. 65101. around Zamárdi. Somogyi Múzeumok Közleményei 17, Kaposvár, 2007, 153–168.

Garam 2000: Garam, É.: Über die Beziehung der byzantinischen Goldschnallen und der awarenzeitlichen Pseudoschnallen. In: Bálint, Cs. (hrsg.): Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in 6.–7. Jh. Varia Archaeologica Hungarica IX. Budapest, 2000, 215–227.

Garam 2005: Garam É.: Avar kori nemzetségfő sírja Maglódon. – Das awarenzeitliche Sippenhäuptlingsgrab von Maglód. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2005, 407–436.

Honti et al. 2006: Honti Sz. – Fábián Sz. – Gallina Zs. – Hajdú Á. D. – Hornok P. – Koós I. – Mersdorf Zs. – Molnár I. – Németh P.G. – Polgár P. – P. Szeőke J. – Serlegi G. – Siklósi Zs. – Sipos C. – Somogyi K.: Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004 – 2005) Előzetes jelentés IV. (Archaeological research on the Somogy county section of the M7 highway and on Route No. 67. Preliminary report IV.) Somogyi Múzeumok Közleményei 17/A.(2006) 7–70.

Kiss 1988: Kiss, A.: Die Frage der geographischen Lage des früh- und mittelawarenzeitlichen Herrschaftszentrums. – A kora- és közép-avarkori kagáni székhely földrajzi helyének kérdése. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 33, Pécs, 1988, 77–89.

Kiss 2004: Kiss V.: Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő (M7/S-1. lelőhely). In: Honti Sz. et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. (Preliminary Report III. The Preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy county). Somogy Megyei Múzeumok Közleményei 16, Kaposvár, 2004, 47–51.

---

[2] Translated by Magdaléna Seleanu

Kiss 2007: Kiss V.: Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő. In: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. (eds.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között – Rolling Time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, MTA Régészeti Intézete, 2007, 66–71.

Papp-Váry – Hrenkó 1989: Papp-Váry Á. – Hrenkó P.: Magyarország régi térképeken. Budapest, 1989.

Patay 2008: Patay P.: Dunántúli hosszanti sáncok. – Transdanubische Längswälle. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2008, 109–134.

Pohl 1988: Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n.Chr. München, 1988.

Pohl 2003: Pohl, W.: A Non – Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World. Eds.: H. – W. Goetz – J. Jarnut – W. Pohl. Leiden – Boston – Köln, 2003, 571–595.

Ricz 1975: Ricz Péter: A népvándorlá€skor problematikája Bácskában. In: Létünk-évkönyv 1975. Szabadka, 1975, 81–129.

Rokay – Takács 1994: Rokay P. – Takács M.: Titel. In: Korai Magyar Történeti Lexikon (9 – 14. század). Főszerk.: Kristó Gy. Szerk.: Engel P. – Makk F. Budapest, 1994, 677.

Sekereš 1986: Sekereš, L.: Problem takozvanih Rimskih šančeva u Bačkoj. – The problem of the so-called Roman Trenches in Bačka. Materijali XXII. Novi Sad, 1986, 144–152.

Silagi 1991: Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Unter Mitarbeit von László Veszprémy herausgegeben von Gabriel Silagi. (Ungarns Geschichtsschreiber, hrsg. von Thomas Bogyay, Bd. 4.) Sigmaringen, 1991.

Sümegi et al. 2004: Sümegi P. – Bodor E. – Juhász I. – Hunyadfalvi Z. – Molnár S. – Herbich K. – Szegvári G. – Imre M. – Timár G.: A balatoni déli autópálya régészeti lelőhelyeinek környezettörténeti feldolgozása. – Environmental history investigation on the archaeological sites of the south motorway at Balaton. ΜΩΜΩΣ III. Szombathely, 2004, 399–420.

Szádeczky-Kardoss 1986: Szádeczky-Kardoss, S.: Avarica. Über die Awarengeschichte und ihre Quellen. Mit Beiträgen von Th. Olajos. Acta Antiqua et Archaeologica XXIV. (Opuscula Byzantina VIII.) Szeged, 1986.

Szádeczky-Kardoss 1998: Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai. – Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest, 1998.

Szalontai 1991: Szalontai, Cs.: Megjegyzések az Alföld 9. századi történetéhez (A késő avar karéjos övveretek). – Remarks for the 9th century history of the Great Hungarian Plain (Petaled belt-mountings from the late Avar period). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1984/85-2, Szeged, 1991, 463−481.

Szentpéteri 1989: Szentpéteri, J.: О позднеаварских и раннеболгарских связах. Ред.: В В. Бешевлиев – Т. Тотев – Р. Рашев – С. Станилов, 1, 1989, 117−128.

Szentpéteri 1993a: Szentpéteri, J.: Die oberste Führungsschicht des awarenzeitlichen Heeres im Spiegel der archäologischen Quellen. Actes du XIIe Congres International des Scienses Préhistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1 – 7. septembre 1991. 4. Red.: J. Pavúk. Bratislava, 1993, 261–270.

Szentpéteri 1993b: Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken. I. Die waffenkundliche Hinterlassenschaft des awarischen Reiches. Acta Archaeologica Hungarica 45, Budapest, 1993, 165–246.

Szentpéteri 1994: Szentpéteri, J.: Archäologische Studien zur Schicht der Waffenträger des Awarentums im Karpatenbecken II. Die gesellschaftliche Schichtung des awarenzeitlichen Heeres. Acta Archaeologica Hungarica 46, Budapest, 1994, 231–306.

Szentpéteri 1996: Szentpéteri, J.: Cartographia avarica. Kartographische Bemerkungen von ADAM bis Bajan. Etnische und kulturelle Verhältnisse an der mittleren Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Symposium, Nitra 6. bis 10. November 1994. Herausgeben von D. Bialeková – J. Zábojník. VEDA, Bratislava, 1996, 151–165.

Szentpéteri 2002: Szentpéteri, J. (Hrsg.): Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa I–II. Varia Archaeologica Hungarica XIII/1–2. Budapest, 2002.

Szentpéteri 2009: Szentpéteri, J.: A Barbaricumból Pannoniába. Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában. (From the Barbaricum to Pannonia. Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate). In: Somogyvári Á.–V. Székely Gy. (eds.): „In terra quondam Avarorum…“ Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Archaeologia Cumanica 2. Kecskemét, 2009, 235–252.

Szentpéteri 2010: Szentpéteri J.: Interdiszciplináris kutatások a Bács–Kiskun megyei Solt–Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007 – 2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács– Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2009. Budapest, 2010, 53–80.

Szőke 2009: Szőke, B.M.: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. In: U. v. Freeden – H. Friesinger – E. Wamers (Hrsg.): Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n.Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Bonn, 2009, 395–416.

Tóth – Horváth 1992: H. Tóth – E. Horváth, A.: Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét, 1992.

Trogmayer 2005: Trogmayer O.: Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai. Helikon Kiadó, 2005.

Wolfram 1987: Wolfram, H.: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378–907. Wien, 1987.

Zábojník 1995: Zábojník, J.: Soziale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des awarischen Kaganats. Slovenská Archeologica 43 (1995) 2. 205–336.

ХРИНГИ – ЦЕНТРОВЕ НА ВЛАСТТА В АВАРСКИЯ КАГАНАТ

Йожеф Сентпетери

(резюме)

Въпреки изследванията на аварската епоха (567 – 895 г.) на територията на Карпатския басейн, въпросът, свързан с определението за център или центрове на властта остава и досега нерешен. Писмените исторически извори съдържат данни за стана на кагана – хринг, свързани изключително с последния етап (прехода между VIII и IX в.) от съществуването на аварската държава. Във връзка с това можем да говорим само предположително за предходните етапи. Археологическият материал от аварската епоха, съгласно данните, днес наброява 4000 паметника, като тези, които предоставят най-богата информация, са погребенията с оръжие, придружени от коне. Нашите предложения в качеството си на работни хипотези се основават на картографиране на тяхното разпространение.

Център на ранноаварския период (567 – 626 г.): територията на Замарди (област Шомод, Трансдунавия, Унгария)

В процеса на изследване на разслоението на аварското общество въз основа на картата на разпространение на 1200 аварски паметника с оръжие и конски погребения се оказа, че най-значителните паметници от времето на династията Баян се разполагат от дясната страна на течението на Дунав, в Трансдунавия, при това най-богатите от тях се намират в източните части.

През септември 1993 г. открих в архива на Института по картография на Министерството на отбраната на Унгария една фотография от 1971 г. според която на южния бряг на езерото Балатон, в местността Замарди – Кутвьолги – дюльо, в резултат на аерозаснемане е забелязан странен археологически обект, с дължина 1000 м и ширина 350 – 400 м. Общата територия, идентифицирана с помощта на широки траншеи, които са насочени към езерото Балатон, надхвърля 30 хектара. Бихме могли да приемем този обект за градище, чийто крайбрежен склон се е образувал от отложенията на седиментните скали в резултат на периодично пресъхващите долини. Археологическите разкопки, предшестващи строителните дейности по автомагистрала М7 в участъка от област Шомод, се провеждат от 2002 г. в непосредствена близост до обекта. Благодарение на тях се разкри поселищният комплекс – градище, селище, обслужвало висшата класа, металургично селище и некропол. Тази картина съответства на и характеризира център на властта.

Център на властта от средния и късноаварския периоди (626 – 795/803 г.) Шолт – Тейтелхед (област Бач – Кишкун, междуречието на Дунав и Тиса, Унгария)

Последните обобщения в изследванията на епохата на преселение на народите от Карпатския басейн, подкрепени от писмени сведения от Каролингската епоха единодушно поставят стана на кагана в междуречието Дунав – Тиса (Regia Avarorum Hringi). Неизвестно обаче остава както точното местоположение, така и времето на функционирането му като стан на кагана.

Според предположението на проф. Ищван Бона, като вземем пред вид картата, съставена от него и автора на тази статия, представяща историческите отношения в Карпатския басейн през IX в., а така също и една рисунка от 1998 г., Тейтелхед – при локализация в междуречието Дунав – Тиса, би могъл да играе ролята на аварски център на властта – хринг. Това мнение изказва и проф. Ото Трогмайер в книгата си „Поглед към миналото” (Múltbalátó). „В покрайнините на селото, на изток от шосето, привлича вниманието ни единственото в тази територия внушително, издължено възвишение.” Така той също поставя стана на аварския каган в Тейтелхед.

Предполагаемият хринг в областта Бач – Кишкун (варианти Тейтелхалом, Тител, в латински извори Titlus) би могъл да се свърже с обекта в Тейтелхед. В природно – географско отношение той е разположен в източната част на околностите на Шолт, близо до бродовете при Дунафелдвар и Бьолчке, покрай шосето Кечкемет - Кишкьорьош, по въздуха на 7 км от Дунав. При изменение на коритото си, благодарение на отложените седиментни скали, реката не го е разрушила. Хълмът, изтегнат от северозапад на югоизток, с продълговато – овална площ от 100 хектара, се издига на 114 м над морското равнище и на 17 м над заливната тераса.

Интердисциплинарни изследвания под ръководството на автора се провеждат от 2005 г. Досега обаче, малко находки свидетелстват за аварската епоха: през 1951 г. източно от Тейтелхед са открити три гроба от аварската епоха, съдържащи характерен археологически материал от VII в., сред който сива керамична стомна с щампован орнамент. Освен това следва да се споменат и няколко случайни аварски находки, открити преди началото на редовните разкопки: износена медна византийска монета (Heraclius и Heraclius Constantinus, фолис, сечен в Константинопол, 613 – 614 г.), както и керамичен материал, работен на колело, от VIII – IX в. Според нашите наблюдения на терена, аварски селища и локализираният некропол се разполагат покрай пътя, който води към предполагаемия център.

Засега не можем да подкрепим, нито да отхвърлим предположението на професорите Ищван Бона и Ото Трогмайер. Серията археологически фотографии, с които разполагам, аероснимките, направени в помощ на археологията, случайните находки, открити по повърхността, както и особеностите, регистрирани в процеса на разкопките (селище, защитено от силна крепостна система, некрополи от различни периоди) подсказват, че споменатият обект би могъл да служи като център на властта в различни исторически епохи. Неговият живот започва през среднобронзовата епоха и продължава с по-дълги или по-къси интервали до началото на Османската епоха или в продължение на 3200 години (от 1700 г. пр. н. е. до средата на XVI в.).

Разположението на обектите, които съдържат псевдо-токи изглежда също подкрепя нашата хипотеза. Във връзка с открития гроб през пролетта на 2003 г. Ева Гарам определя хоризонт с токи от ранноаварската епоха. В своето изследване тя се занимава с въпросите за типологията и хронологията на комплексите с псевдо-токи и изчерпателно характеризира общественото положение на притежателите на колани с апликации, посочващи техния ранг. По-долу ще посоча обстоятелство, което свидетелства, че разпространението на обектите, които съдържат колани с псевдо-токи, се намира в пряка зависимост от географското им положение и, възможно, те могат да се свържат с центровете на властта.

Представените от мен карти биха могли да се интерпретират по следния начин: в 30те години на VII в. (със смяна на династията?) на власт дошла родово-племенна аристокрация (кръг от паметници с псевдо-токи) и Центърът на Аварския Каганат бил преместен в междуречието Дунав – Тиса. Инсигнията за ранг – колан, украсен със златни псевдо-токи, означавал заемане на длъжност и изпълнение на задължения, както и свидетелствал за признаване на върховната власт на Византия. Златните псевдо-токи се срещат изключително в гробове, разположени в междуречието Дунав – Тиса, като в същото време позлатените украшения в Трансдунавия приблизително обкръжават (контролират?) бившата територия на политическия център.

Аварската държава в периода на упадък (803 – 895 г.), център на властта: Тител (Южна Бачка, Сърбия)

Работна хипотеза: станът на българския *dux Salanus*, *castrum Tetel*, е последният политически център на Аварската държава? В унгарските хроники само в Унгарския Аноним (Anonymus), безименния летопис за унгарския крал Бела III (1172 – 1190), писан около 1200 г., в Деяния на унгарците (Gesta Hungarorum), името на предводителя Салан (Salanus) се споменава 35 пъти. Вероятно това не е случайно, доколкото, съгласно Анонима, в Карпатския басейн той бил най-големият политически противник на предводителя на унгарците в епохата на завладяването на родината, княз Арпад. Държавата на Салан се простирала в междуречието Дунав – Тиса, а центърът, *castrum Tetel*, според мен може да се отъждестви със съвременния Тител.

Накрая, как може да се обясни и това предположение: възникване на две селища с едно и също име – Тетел/Тител? След като по заповед на Карл Велики каганският център бил два пъти ограбен, в 795 и 796 г., каганът, чиято власт отслабнала вследствие на вътрешни междуособици, решил да премести своя стан на хълма Тител в Бачка. От всички гледни точки това местоположение било добре защитено: не само от юг и изток то е недостъпно поради сливането на реките Дунав и Тиса, но и откъм междуречието Дунав – Тиса го охраняват два големи и по-малки римски валове. Едновременно с това, каганът поддържал роднински връзки с българското княжеско семейство, доколкото на изток от Дунав, в аварските степи (Avarorum Solitudo) живеела неголяма част от неговия народ, която можела да попадне под българска власт.

Памяти нашему другу, коллеге
Рашо Рашеву, посвящаем

СЛУЖЕБНЫЙ ОБРАЗ БОЛГАР В ХАЗАРСКОМ КАГАНАТЕ (К ПРОДОЛЖЕНИЮ ТЕМЫ)

Людмила Красильникова, Константин Красильников

Сведения о праболгарах из письменных источников «булг-р» и новые данные о них из археологических памятников лесостепных массивов Среднего Подонья и Верхнего Подонцовья хазарского времени обуславливают необходимость продолжение темы статуса болгар в Хазарском каганате (Рашев, Красильников 2005, 149-151; Красильников 2005, 147-149).

В данном случае сошлёмся на материалы погребений праболгар из некрополей с катакомбными и ямными обрядами захоронений, раскрытых в нетрадиционных для болгар средах обитания в лесостепных массивах, пространствах которые, составляли периферию каганата.

Статус народов подвластных Хазарскому каганату, прежде всего праболгар «булг-р», включенными в огромное государственное образование, следует рассматривать не только с учетом его внутренних хозяйственно-экономических задач, но, что не менее важно, внешних проблем, о чем не умалчивают сами хазары (Коковцев 1932, 9; Артамонов 1962, 171-172; Плетнёва 1976, 7-11). О характере зависимости различных этносов, как тех, которые непосредственно входили в его территориальные пространства, так и примыкавшие к нему, сообщается в хазарских текстах, середины X ст. (около 954 – 961 гг.). Степень достоверности содержания еврейско-хазарской переписки, опубликованной А. Я. Гаркави в 1874 г. и в 1913 г. П. К. Коковцевым с собственными комментариями событий более 800-летней давности, проблема исследования самостоятельного направления. Нас в контексте письменных свидетельств интересуют факты засвидетельствованные археологией на раскапываемых некрополях и отдельных захоронениях, этносов обитавших в степных и лесостепных зонах юго-востока Восточной Европы в хазарское время. Известно, что аланам, являвшимся населением лесостепного массива, салтово-маяцкой культуры (СМК), расселившимся вдольсеверозападной границы каганата, была доверена охрана «демаркационной зоны», разделяющей славян и хазар (Плетнёва 1967, 25-35; 1989, 268; 1999, 24 и сл.; Винников, Плетнёва 1998, 18 и сл.). Признаки пограничья здесь прослеживаются по укрепленным городищам, белокаменных крепостям (Афанасьев, Красильников 2012, 204-225). Военизированность общества подтверждается захоронениями воинов с наборами оборонительно-наступательного оружия, погребениям всадников с соответствующей амуницией и коней с упряжью (Мерперт 1955, 131-168; Аксёнов 2000, 7-13).

Ничего подобного в степных массивах СМК (Подонцовья), то есть к югу от лесостепей, у проживавших здесь праболгар, не наблюдается. Степная периферия каганата была связана исключительно с хозяйственными интересами хазар. Участие праболгар в системах военных контингентов здесь не находят убедительных подтверждений (Красильников 2009, 371-384). Обязанности местного населения определялись экономическими задачами каганата, администрация которого, видимо, не только регламентировала порядок сбора дани, но определяла продуктовые хозяйственных отраслей. На факты даннических обязанностей населения, обитавшего в бассейнах рек степного массива Подонцовья, впервые обратил внимание И. И. Ляпушкин (Ляпушкин 1958, 140). В настоящее время располагаем археологическими материалами, свидетельствующими не только о фуражном содержании дани, но, что не менее важно, организации её исполнения (Апареева, Красильников 2011, 186-192).

Плательщиками дани хазарам, как известно, являлись племена, лишь территориально примыкающие к каганату (Петрухин 2008, 52-55; Гиппиус 2011, 49-54). Каждый регион хазарской периферии, а нередко и за его пределами, был обязан выполнять определенные виды и объемы повинностей, этим в значительной степени обеспечивал каганату состояния хозяйственно-экономической стабильности (Калинина 2010, 33-35). Однако осуществлять фискальную деятельность на всем пространстве пребывания податного каганату населения, тем более на землях отдаленных от прямого контроля хазарской администрацией, далеко не из простых задача. Следует также иметь ввиду трудности, связанные с охраной условных границ, протянувшихся на тысячи километров, усилия по сдерживанию натиска кочевников Центральной Азии и, конечно же, военной экспансии Переднеазиатского Халифата. Естественно, военного контингента в 10–12 тысяч даже из профессиональных всадников-наёмников, которыми реально мог располагать каганат, для решения внутренних, а тем более и внешних задач было явно не достаточно (Калинина 2011, 98). В северо-западном направлении проблема прикрытия границ, как известно, была решена с привлечением алан, переселенцев из Северного Кавказа. Причины, подтолкнувшие северокавказских алан к массовой миграции в европейские лесостепи, окончательно не установлены. Ими могли быть арабо-хазарские войны, в которые оказались невольно втянуты аланы (Плетнёва 1967, 91), возможно, вторжение на территории обитания алан протоболгар (Кузнецов 1964, 34-39; Ковалевская 1984, 168-174), вероятны факторы, связанные с внутренними изменениями в области хозяйственных и социально-политических систем населения (Афанасьев 1981), другие частные ситуации. Каковы бы ни были мотивы их переселений, необходимо учесть, что такого рода массовые перемещения этносов без санкции хазар были бы невозможны (Афанасьев 1981, 63). В таком случае несложно объяснить обстоятельства, позволившие использовать переселенцев в качестве реальной силы для контроля и защиты отдельных территорий и участков северо-западного пограничья Хазарского каганата (Плетнёва 1967, 91; Афанасьев 1987, 88-132; 1989, 268; Винников, Плетнёва 1998, 27), создания здесь же хозяйственно-военизированных поселений (Плетнёва 1989, 278). Для решения оперативных задач одинаково необходимы дополнительные мобильные специально созданные из числа подданных каганату контингенты, которые не были бы связаны с хозяйственной оседлостью, но при этом состояли на службе. Среди этносов, населявших западные пространства Хазарского каганата, в письменных источниках упомянуты «булг-р». Археологические материалы СМК убедительно определяют праболгар в степном Подонье и Подонцовье (Красильников 1980, 18-22; Красильников 1981, 110-125), однако имеются свидетельства, подтверждающие миграции праболгар за пределы степей. Сошлёмся на археологические факты их обитания в лесостепи.

Ямные погребения в лесостепном массиве на класических аланских катакомбных могильниках обнаружены В. А. Бабенко при исследовании в 1906 и 1911 годах Верхне-Салтовского комплекса. В обоих случаях захоронения были отнесены к постхазарскому времени, к древностям славян (Афанасьев 1987, 147 и сл.). Н. Я. Мерперт, проанализировав вещевые материалы, прежде всего дирхемы из ямных могил, показал, что катакомбные и ямные захоронения Верхне-Салтовского комплекса одновременны. Присутствие среди катакомб погребений, выполненных в ямах, Н. Я. Марперт связывает с проникновением в аланскую этносреду групп населения из степного региона (Мерперт 1949, 76-78).

В дальнейшем поиск этнического образа населения, повторившего зливкинские погребальные традиции, обозначил, что ими, по мнению И. И. Ляпушкина, были племена болгар (Ляпушкин 1958, 147). Праболгарская версия принадлежности захоронений в ямных могилах на катакомбных некрополях среди алан, подтверждены материалами Дмитриевского могильника. С. А. Плетнёва полагает, что в конструкциях ямного типа здесь погребены две этносоциальные категории, одна из них – слуги-рабы из среды алан, другая – болгары-переселенцы (Плетньова 1980, 35-36). Позднее ситуации нахождения среди катакомбных захоронений ямных могил и теперь Плетнёвой С. А. были пересмотрены и рассматривались в контексте общей военизации населения размещенного хазарами вдоль северо-западных рубежей каганата (Плетнёва 1989, 268-269, 278). В этой связи обнаружения захоронений праболгар на Нижне Лубянском, Ютановском, Маяцком (Флёров 1989, 46-59; Кашкин 2009, 41-42) и других некрополях алан, не вызывают недоумений. Ямные могилы на них составляют от 0,7 до 6,7 % к числу захоронений выполненных в катакомбах.

В лесостепном массиве СМК известен не только погребально-обрядовый биритуализм, но и полностью ямные некрополи. Примером может служить могильник Нетайловка, включающий 122 захоронения, исследованных в 50-х годах Д. Т. Березовцом (Березовец 1962, 18-22). Материалы этого некрополя, в силу расхождения в анализе признаков болгарской погребальной обрядности, длительное время являлись объектом полемик этнохронологического направления (Пархоменко 1983, 75; Зиневич 1967, 152 и др.). Определенную ясность в содержание этого могильника, внесли продолжившиеся в последние десятилетия исследования Нетайловского, Метайловского комплексов верхнего Подонцовья, В. К. Михеев, А. В. Крыганов, В. С. Аксёнов, В. С. Аксёнова. В частности, они акцентировали внимание на материалы ямных погребений VIII–IX ст., в которых находились кони. Выводы исследователей не двусмысленны – ингумированные люди с конями из лесостепного микрорегиона Северского Донца относятся к тюркско-угорскому населению, входящему в состав ранее возникшего здесь в разное время и при различных обстоятельствах объединение праболгар (Аксёнов 2000, 15; 2006, 51-63; Аксёнов, Крыганов 2009, 34).

Значимым ямным могильником лесостепи следует считать Волоконовский, вблизи аланского комплекса Ютановка (Плетнёва, Николаенко 1976, 279-298). Авторы подчеркивают сходства погребального обряда и инвентаря с обрядами захоронений таких же могильников Поволжья, Приазовья и Нижнего Подонья, которые по версии их исследователей (Н. Я. Мерперта, И .И. Ляпушкина, В. Ф. Генинга, А. Х. Халикова, Е. П. Казакова и др.) принадлежат болгарам. Принадлежность погребенных Волоконовской группы к болгарам подтверждают обрядово-инвентарные признаки и антропологические характеристики черепов. Т. С. Кондукторова пришла к заключению, что краниология всей серии черепов соответствует к зливкинскому морфологическому типу (Кондукторова 1984, 236). В качестве версии, касающейся появления болгарской общины в лесостепном Поосколье, по мнению С. А. Плетнёвой, явилось возможное бегство от печенегов (Плетньова 1980, 36). Однако, как же в таком случае рассматривать повсеместно встречаемые среди катакомбных захоронений ямные могилы, к тому же порой сопровождаемые наборами оружия, упряжи, захоронениями взнузданных коней, тризнами и жертвенниками их туш?

Обобщив данные ямных захоронений праболгар лесостепных массивов, заметим, что инвентарные наборы из них предполагают две категории вещей. В одном случае – традиционные предметы быта (ножи, шилья, пряслица, кресала, мотыжки, точильные бруски, кухонные горшки, кувшины, кубышки), в другом – оружие (топорики, копья, кистени, стрелы, слабоизогнутые сабли, колчаны), иногда военная амуниция, упряжь, жертвенная конина (Михеев 1990, 50). Для нашей темы особое значение имеют захоронения воина с конем. В этой связи приведем материалы Мандровского могильника на р. Валуй в бассейне р. Оскол, на котором расчищено около 50 ямных захоронений, 10 ритуальных тризн, погребения коней с деталями упряжи (Винников, Сарапулкин 2001, 55-65). Инвентарные наборы в сочетании с формами могил и обрядами погребенных определяют принадлежность могильника праболгарам, одновременно обозначают статус людей при их жизни. Например, поясная гарнитура, выявленная в нескольких могилах – не только признак военноправности, но ранговых различий воинов, идентификаторы сложившегося в их среде социального этикета (Плетнёва 1967, 164; 1999, 39; Ковалевская 1979, 36-37). Обоснованием принадлежности населения к военному делу являются захоронения коней, дополненные деталями упряжи (Винников, Сарапулкин 2008, 27-28, 34-36). В этой связи Мандровский могильник инициирует осмысление обстоятельств пребывания и функций праболгар в лесостепном Поосколье. Г. Е. Афанасьев, анализируя организацию и структуру обороны территории каганата, обозначает мероприятия его администрации по защите северо-западного пограничья в строительстве крепостей с привлечением для их возведения специалистов-фортификаторов из Византии (Афанасьев 1987, 88 и сл.; Афанасьев, Красильников 2012). В северо-западном и западном направлениях выявлено 23 укрепленных городищ, из которых, около 8, являясь крепостями, вполне соответствуют своему предназначению (Красильников 1986, 255-256). Расстояния между ними в пределах от 7 до 40 км. Остальные 15 пунктов – укрепленные земляными валами поселения, вместе с крепостями и обычными бытовыми селищами входят в военно-заградительную систему эшелонированной оборонительной линии. Задача состояла в том, чтобы заполнить её поселенцами, военными контингентами, естественно, из числа населения подчиненного каганату.

Факты перемещения части праболгар из степей в лесостепи к славяно-хазарскому пограничью не вызывают возражений, не сложно также определить от кого исходила инициатива «миграций» и их целевая направленность (Винников 2010, 189-214). С. А. Плетнёва, например, в материалах Дмитриевского могильника прослеживается высокий процент погребений «военизированного» населения, указывает, что, так называемая, «военоправность» касалась не только мужской, но и женской его части (Плетнёва 1989, 278). Исполнять воинские повинности, видимо, в равной степени надлежало всему населению пограничных рубежей. Учитывая, что на биритуальных могильниках в захоронениях болгар присутствуют вещи военного назначения, амуниция, упряжи конницы, полагаем, что они одинаково с аланами связана с исполнением военной службы, причем, видимо, не гарнизонного, а мобильно-строевого характера. Вряд ли такого рода обязанности, в условиях чужого для праболгар края, являлись делом добровольным.

Аналогичным способом хазары могли укреплять южные границы каганата, тем более, что в данном регионе традиционно сложными ещё с VIII века оставались отношения Хазарии с арабским миром (Артамонов 1962, 202 и сл.). В этой связи аналогично северо-западной стратегии совместными усилиями Византии и Хазарии появилась оборонительная линия на Нижнем Дону, включая систему крепостей и укрепленных городищ. К ним мы относим Семикаракорское, Самбекское, Камышинское, Правобережное городища и, естественно, крепость Саркел (Афанасьев 2001, 47-48). Они в комплексе с бытовыми поселениями могли обеспечивать защиту южных территорий каганата. Администрация Хазарии стремилась не только увеличить здесь количество населения, но привлечь его к выполнению военной службы. Показательным в этом отношении является Крымский комплекс в пойме Дона, включающий укрепленное городище, открытых ряд бытовых селищ и могильник. В рассматриваемой теме первостепенное значение имеют материалы 140 захоронений выполненных в ямах (Савченко 1986, 70-101). В комплексе признаков, включающих в себя конструкции могил с применением плах, подстилок из древесного угля, позы, придаваемые при ингумации, западная ориентировка, жертвенники из частей туш мелких домашних животных, ограниченность, даже скудность инвентаря, посуда и другое, свидетельствуют о том, что захороненными являются праболгары. Из анализа этого инвентаря складывается впечатление об исключительно гражданском составе здешнего населения. Однако, в части могил с захоронениях мужчин находилось оружие – военная гарнитура, боевые топоры, удлиненные до 28 см кинжалы, трехлопастные стрелы, здесь же найдены обкладки тяжелых луков, сабли (Савченко 1986, 99-101). К числу предметов воинской гарнитуры относятся пояса с различными по количеству наборами бляшек. Погребения с оружием или воинской амуницией у сальтовцев традиционно сопровождались наборами посуды, предметов быта, жертвенниками.

О существовании конницы, как военного подразделения свидетельствуют захоронения коней во взнузданном состоянии. Упряжь включала: удила, стремена, подпружные пряжки, словом, предметы, обеспечивающие верховую езду в регламенте боевого строя. Однако ограниченность погребений воинов и боевых коней свидетельствует о том, что военная прослойка среди основной массы населения была немногочисленной, но она являлась самостоятельной единицей, состоящей из конников, укомплектованных из призванных к службе болгар. Такое подразделение, естественно, отличалось мобильностью, обеспечивающей контроль определенного участка хазарского пограничья.

Болгары, привлекаемые хазарами к служебным делам, могли выполнять и административно-фискальные функции, например, быть проводниками и охранниками купцов в отдаленных территориях: в землях северян, радимичей, вятичей, в том числе, неславянских племен (Григорьев 2011, 67-71), или там же сборщиками хазарской дани (Петрухин 2008, 52 и сл.). Подтверждением «проникновения» праболгар даже за пределы лесостепи в лесные массивы является погребение на р. Воронеж (Медведев 2008, 83-88). Захоронение в славянских землях удалено на расстояние более 150км к северу от общепринятого ареала СМК. В данном случае автор раскопок предполагает двоякий сценарий событий с участием праболгарина. Первый, связан с торговыми делами, в которых в качестве проводников купцов в «город Вантит» (Рыбаков 1982, 221; Григорьев 2011, 68-70), богатой пушным зверем могли быть болгары. Второй, касается данничества, распространившегося на племена «в-н-н-тит», они же «в-н-нт-ры». В письме Иосифа к Хасдаю сообщается, что, хазары вели с ними длительные войны и в конечном итоге победив их заставили платить дань. В этих событиях фигурируют болгары под различным этником: «в-н-нт-ры», «ог-хондоры», «вананды», «оногуры», «венендры» или «нендеры» в дальнейшем «черные болгары» (Артамонов 1964, 171-172). За пределами Хазарии, например в землях вятичей (Григорьев 2011, 67), фискальные действия в пользу каганата могли выполнять специальные поручители, находящиеся на её службе. Практика привлечения к выполнению фискальных поручений сторонними представителями в период раннего феодализма имеет прецеденты. К примеру, на некрополе дружинников Древнего Киева (Софийская площадь), находящихся на службе, раскрыто захоронение воина. В погребальный набор должностного лица помимо колчана, набора стрел, меча, пряжек, ножа и других предметов военной экипировки входило ведро из дерева, оформленное пятью железными обручами диаметром 20 – 22см. На поясе в кожаном кошельке сохранились херсонесско-византийские монеты IX – нач. X вв. (Мовчан, Боровський 2002, 190). Комплекс вещей, сопровождающий воина-дружинника, в первую очередь ведерчатая ёмкость, свидетельствует в том, что в круг служебных обязанностей входил сбор регламентированной (мерной) дани, оружие же подчеркивает статус официального представителя княжеской администрации.

Возможно случайное совпадение, но и в захоронении праболгарина на славянском городище, обнаружен серебрянный дирхем, который мог являться и формой дани, и формой оплаты должностному лицу. Каково бы не было происхождение дирхема, становится очевидным, что захороненная на городище особь либо непосредственный сборщик хазарской дани, либо персонаж, сопровождающий сборщика, возможно, купца «внезапно умерший при исполнении своей службы на земле славян» (Медведев 2009, 88).

Итак, статус праболгар в каганате был неравнозначным. Обитатели степного массива СМК связаны с оседлым укладом, занимаются хозяйством, исполняют повинности в форме дани хазарам, что обозначено в редакциях П. К. Коковцева письма кагана хазар Иосифа Хасдаю Ибн-Шафрут (Плетнёва 1976, 5-10). Дословно в переводе краткой редакции записано: «Народы живут здесь на открытой местности … они многочисленны и платят мне дань», в пространной редакции: «они живут на открытой местности в укрепленных стенами городах». Вдали от пограничий каганата это население к военной службе оставалось не истребованным (Красильников 2011, 153).

Некоторая же часть праболгар оказалась в ситуации вынужденных «апойкийцев» причем даже на отдаленной от степи территории, например, в лесостепи. Такого рода переселения, видимо, осуществлялись с учетом стратегических задач, стоящих перед каганатом, во многом определялись состоянием взаимоотношений с окружавшими его народами и государствами (Гадло 1984, 26-27; Плетнёва 1989, 268-269). Вместе с тем, обстоятельства появления и место болгар в лесостепном Подонье и Подонцовье, специфика погребальной обрядности, известной на катакомбных и ямных могильниках лесостепья, во многом остаются рабочими гипотезами (Аксёнов, Тортика 2001, 211-212). В нашем представлении судьбы этносов каганата определяли хазары во многом в соответствии с событиями и задачами, возникающими из внутренних проблеми внешних ситуаций. Естественно, без привлечения дополнительных контингентов из числа подчиненного ему населения, с целью исполнения провиантных, военно-административных обязонностей, собственными силами, решения вопросов экономического, оборонительного направлений кагану было бы затруднено. Каганат мог поручать праболгарам выполнения фискальных обязанностей в землях славян, например вятичей, к примеру, обозначенных этнонимами «в-н-н-тит», «в-н-нт-ры», живушие в стране «Вантит».

В таком случае понятия "все они мне служат и платят мне дань" вполне объяснимо.

Използвана литература

Аксьонов 2000: В.С. Аксьонов Поховання з конем другої половин VIII – IX ст. верхньої течії р. Сіверський Донець (За матеріалами салтівських грунтових могильників) . Автореф. дис.канд.іст. наук. Київ, 2000.

Аксьонов 2006: В. С. Аксёнов. Погребальный обряд Нетайловского могильника (VIII – IX вв.). – Российская археология, 2006, 2, 51-63.

Аксьонов, Тортика 2001: В. С. Аксёнов, А. А. Тортика. Протоболгарские погребения Подонья и Придонцовья VIII – IX ст. Проблема поливариантности обряда и этноисторической интерпретации. – Степи Европы в эпоху средневековья, 2, 2001, 191-218.

Аксьонов, Крыганов 2009: В. С. Аксёнов, А. В. Крыганов. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2. – В: Дивногорскй сборник. Археология, 1. Воронеж, 2009, 23-37.

Апареева, Красильников 2011: Е. К. Апареева, К. И. Красильников. Подворья как признак хозяйственного уклада населения СМК. – Археологія і давня історія України, 5, 2011, 186-192.

Артамонов 1962: М. И. Артамонов. Ленинград, 1962.

Афанасьев 1981: Г. Е. Афанасьев. К вопросу о происхождении аланского варианта салтово-маяцкой культуры. – В: Античные государства и варварский мир. Орджоникидзе, 1981.

Афанасьев 1987: Г. Е. Афанасьев. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII – X вв. – Археологические открытия на новостройках, 2, 1987.

Афанасьев 2001: Г. Е. Афанасьев. Где же археологические свидетельства существования Хазарского каганата. – Российская археология, 2001, 2, 47-48.

Афанасьев, Красильников 2012: Г. Е. Афанасьев, К. И. Красильников. Византийские архитектурные и строительные традиции в фортификации Красного городища.- В: Проблемы археологии Кавказа, вып. 1. Москва, 2012, 204-225.

Березовец 1962: Д. Т. Березовец. Раскопки в Верхнем Салтове 1959 – 1960. – Краткие сообщения Института археологии Украины, 12, 1962,18-22.

Винников 2010: А. З. Винников. Данские славяне и алано-болгарский мир. – Хазары, миф и история. Москва – Иерусалим, 2010.

Винников, Плетнёва 2010: А. З. Винников, С. А. Плетнёва. На северных рубежах Хазарского каганата. Воронеж: ВГУ, 1998.

Винников, Сарапулкин 2001: А. З. Винников, В. А. Сарапулкин. Раннесредневековый грунтовый могильник у с. Мандрово. – Средневековые древности Евразийских степей, 15, 2001, 55-65.

Винников, Сарапулкин 2010: А. З. Винников, В. А. Сарапулкин. Болгары в Поосколье (Мандровский могильник). Воронеж: ВГУ, 2008.

Гадло 1984: А. В. Гадло. Северный Кавказ IV – X вв. (Проблемы этнической истории). Автореферат. дис. докт. ист. наук. Москва, 1984.

Гиппиус 2011: А. А. Гиппиус. К хазарской дани. – В: Восточная Европа в древности и в средневековье. XXIII чтение памяти В. Т. Пашуто, 2011, 49-55.

Григорьев 2011: А. В. Григорьев. Торговые пути по реке Дону в IX веке. – В: Восточная Европа в древности и в средневековье. XXIII чтение памяти В. Т. Пашуто, 2011, 67-71.

Зиневич 1967: Г. П. Зиневич. Очерки палеоантропологии Украины. Київ, 1967.

Калинина 2010: Т. М. Калинина. Три стадии существования и падения Хазарского каганата. – В: Хазары миф и история, 2010, 25-42.

Калинина 2011: Т. М. Калинина. Вопросы политогенеза хазар. – В: Восточная Европа в древности и в средневековье. XXIII чтение памяти В. Т. Пашуто, 2011, 97-102.

Кашкин 2009: А. В. Кашкин. Маяцкое селище. Раскопки перед въездными воротами в крепость. – В: Дивногорский сборник. Археология, 1, 2009, 41-42.

Ковалевская 1979: В. Б. Ковалевская. Поясные наборы Евразии IV – IX вв. Пряжки. – Археология СССР Свод археологических источников. Е. 1-2, 1979.

Ковалевская 1984: В. Б. Ковалевская. Кавказ и аланы. Москва, 1984.

Коковцев 1932: П. К. Коковцев. Еврейско – хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932.

Кондукторова 1984: Т. С. Кондукторова. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника. – В: Маяцкое городище, 19841 200-236.

Красильников 1980: К. И. Красильников. Население Среднедонечья в VIII – начале X веков. Автореф. дис. канд. ист. наук. Москва, 1980.

Красильников 1981: К. И. Красильников. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – Советская археология, 1981, 4, 110-125.

Красильников 2005: К. И. Красильников. К вопросу о правовом статусе населения западных периферий Хазарского каганата. – В: Проблеми дослідження пам'яток археології. Луганськ, 2005, 147-149.

Красильников 2009: К. И. Красильников. Бурджане (Булг-р) степного Подонцовья в составе Хазарии. – Степи Европы в эпоху средневековья, 7, 2009, 371-386.

Красильников 2011: К. И. Красильников. Праболгары в степной периферии каганата. – В: Восточная Европа в древности и средневековье. XXIII чтения памяти В. Т. Пашуто, 2011, 150-154.

Кузнецов 1964: В. А. Кузнецов. Глиняные котлы Северного Кавказа. – Краткие сообщения Института археологии, 99, 1964, 34-39.

Ляпушкин 1958: И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона. – Материалы и исследования по археологии СССР, № 62, 1958, 85-150.

Медведев 2009: А. П. Медведев. Салтовское погребение на реке Воронеж. – Дивногорский сборник, 1, 2009, 83-89.

Мерперт 1949: Н. Я. Мерперт. Верхнее Салтово (салтовская культура). Канд. дис. ИА АН СССР, 1949. Архив ИА РАН, р. 2, № 884.

Мерперт 1955: Н. Я. Мерперт. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. – Советская археология, XXIII, 1955, 131-168.

Михеев 1990: В. К. Михеев. Погребальный обряд Красногорского могильника СМК. – В: Протоболгары и финно – угры в Восточной Европе, Казань, 1990, 45-52.

Мовчан и др. 2003: І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, В. М. Гончар, М. М. Ієвлев. Дослідження в «городі Володимира» стародавнього Києва. – В: Археологічні відкриття в Україні 2001 – 2002 рр. Київ, 2003, с. 190.

Пархоменко 1983: О. В. Пархоменко. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII – IX ст. – Археологія, 1983, № 43,75-87.

Петрухин 2008: В. Я. Петрухин. Славянские данники хазар: К истории Восточный Европы в IX веке. – В: Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи, Воронеж: ВГУ, 2008, 52-55.

Плетнёва 1967: С. А. Плетнёва. От кочевий к городам. – Материалы и исследования по археологии СССР, № 142, Москва, 1967.

Плетнёва 1976: С. А. Плетнёва. Хазары. Москва, 1976.

Плетньова 1980: С. Плетньова. Древните българи в Източна Европа. – В: Известия на Българското историческо дружество, XXXIII, 1980, 23-40.

Плетнёва 1989: С. А. Плетнёва. На славяно – хазарском пограничье. Москва, 1989.

Плетнёва 1999: С. А. Плетнёва. Очерки хазарской археологии. Москва – Иерусалим, 1999.

Плетнёва, Николаенко 1976: С. А. Плетнёва, А. Г. Николаенко. Волоконовский древнеболгарский могильник. – Советская археология, 1976, № 3, 279-298.

Рашев, Красильников 2005: Р. Рашев, К. И. Красильников. Могильник у Караманите (северо – восточная Болгария) и биритуальные могильники восточной Украины. – В: Проблеми дослідження пам'яток археології. Луганськ, 2005, 149-151.

Рыбаков 1982: Б. А. Рыбаков. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. Москва, 1982.

Савченко 1986: Е. И. Савченко. Крымский могильник. – Археологические открытия на новостройках, 1, Москва, 1986.

Флёров 1989: В. С. Флёров. Болгарские погребения Маяцкого могильника. – В: Ранние болгары в Восточной Европе, Казань, 1989, 46-59.

Флёров 1990: В. С. Флёров. Маяцкий могильник (раскопки 1979 г.). – В: Маяцкий археологический комплекс, Москва, 1990, 140-191.

OFFICIAL IMAGE OF THE BULGARS IN THE KHAZAR KHAGANATE (CONTINUATION OF THE THEME)

Lyudmila Krasil'nikova, Constantine Krasil'nikov

(summary)

The population of the steppe and forest – steppe massifs in the Khazar Khaganate represented by the Alan – Bulgarian ethnic groups was in the status of official (Alans) and tributary (proto-Bulgarians) duties. However, for geo-strategic purposes they have involved the proto-Bulgarians into service of the military contingent and administrative – fiscal execution orders.

The written sources concerning the Khazars describe the legal status of the *bulg-r* (Bulgars) and the other nations subjected to the Khagan as "They are numerous and pay tribute to me" or "They all serve me and pay tribute to me ". The archaeological data elucidate the meaning of the notion of "… they serve me…". A certain number of the Bulgars were involved into the warfare. In this case their burials are accompanied by a set of weapons, ammunitions of riders, horse harnesses, burials of horses, military belts – in general characterizing the military affiliation of the Bulgars among the migrants. The reasons for migration of

some part of the population from the steppe might have been various – wars, translocation including for the purpose of bringing them to military and official duties along the northwestern and southern frontiers where the fortified settlements – fortresses required mobile cavalry troops.

The Khagan could entrust the Bulgars with fiscal duties in the territories of the Slavs, for instance the Vyatichi marked with the ethnonym of *v-n-n-tit*, *v-n-nt-ry* (в-н-н-тит, в-н-нт-ры) living in the country of *Vantit* (Вантит).

Thus the notion of „all of them serve me and pay tribute to me” appears to be entirely clear.

СЕВЕРНАТА ЧАСТ НА ЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРСКО КРАЙБРЕЖИЕ ОТ КРАЯ НА X ДО КРАЯ НА XII В.: СЕЛИЩНИЯТ МОДЕЛ НА ЕДНА ВИЗАНТИЙСКА ПЕРИФЕРИЯ

Росина Костова

Динамичните промени в територията на Византийската империя превръщат определянето на нейните „периферии“ в нелека задача. Може би, защото „империята се състои от една огромна периферия и един уникален център“ (Odorico 2003, 18). Или по-скоро защото, от глобална „имперска“ гледна точка, всички гранични зони, където и да се намират, могат да се разглеждат като „вътрешни периферии,“ докато „варварският свят“ е бил „външната периферия“ (Mango 2003, 119). Все пак, наред с Константинопол, „уникалният“ център на Византийската империя, винаги е имало значителен брой силни провинциални центрове, които доминират различни по своя икономически ръст региони и така създават свои регионални периферии на влияние. Нещо повече, някои географски региони на империята имат двойнственото проявление на периферия и хинтерланд на център.

Точно такъв регион е западният бряг на Черно море, което само по себе си очертава северната периферия на Средиземноморието. Предмет на настоящата статия обаче не е сравнителният анализ на селищната система, икономика, и население на северната и южната част на Западния Черноморски бряг – това е направено от мен на друго място.[1] По-скоро тук са представени за дискусия първите резултати от анализ на селищната система в северната част на Западното Черноморско крайбрежие между края на X и края на XII в. въз основа на археологически, нумизматични и топонимични данни.[2]

Защо тази територия и този период?

Промяната на субекта на властта в Североизточните Балкани с установяването на византийската администрация от края на X до последната четвърт на XII в. прави този период много подходящ за изследване на динамиката на селищните системи в региона. И като че ли най-подходящ район за изследване в този хронологичен обхват е именно северната част на Западното Черноморско крайбрежие, тъй като в периода края на X – края на XII в. то променя статута си на част от централната територия на Първото българско царство в гранична и в този смисъл, периферна зона на Византийската империя като преживява драматична промяна на центровете на власт и демографски колебания (Тъпкова-Заимова 1976; Божилов 2004а, 75-82; Божилов 2004б, 87-131; Stephenson 2000).

Но какво може да се разбира под „северна част на Западното Черноморско крайбрежие“? Трудно е да се намери точно географско определение в специализираната литература, но все пак няколко големи географски величини естествено очертават северната част на Западночерноморското крайбрежие: на север, делтата на Дунав, която е най-северната река, която се влива от запад в Черно море, и на юг, източната периферия на Предбалкана, Стара планина и устието на р. Камчия (обр. 1). Непосредственият физико – географски хинтерланд на брега, който съставя понятието „крайбрежие“ е определен от геоложките, геоморфологичните и климатични характеристики на ареала. Така, според релефа на терена и климатичното влияние на морето, крайбрежната зона варира между 40 и 60 км (Георгиев 1991, 369-85).[3] От север на юг така очертаният ареал може да бъде разделен на два сектора. Първият сектор обхваща Дунавската делта с трите ръкава Килия, Сулина и Св. Георги, както и територията между Черноморския бряг и десния бряг на р. Дунав. Вторият сектор включва източната периферия на Южна Добруджа, Франгенското и Авренското плато. Това поделяне на северната част на Западното Черноморие се основава на характера на ландшафтните компоненти и техните взаимозависимости, които влияят върху бреговия хинтерланд (Георгиев 1991, 371-378).

---

[1] Настоящата статия представя част от резултатите от авторски изследователски проект, наречен „Кръстопътят в периферията: западният Черноморски бряг между XI и XV в.“ Значителна част от работата по него бе реализирана през 2005 и 2006 г. благодарение на финансовата подкрепа на Фондация „Александър фон Хумболт“, Германия и академичното гостоприемство на Института по византинистика и новогръцки изследвания в Университета в Кьолн и Института по византинистика и новогръцки изследвания в Университета във Виена. Цялостното представяне на резултатите от проекта е направено в монография, чието публикуване в Германия предстои.

[2] Изказвам благодарност на колегата доц.В. Йотов от РИМ-Варна за направените много полезни бележки и препоръки по този текст.

Така очертаният ареал има територия около 18 000 кв. км, на която са установени 511 средновековни обекта от VIII – XII в. (Табл. I). Тези обекти са локализирани в – или в близост на 256 съвременни населени места.[4] Повечето от данните са събрани от теренни обходи и само малка част от обектите са повече или по-малко проучени чрез археологически разкопки. Ето защо анализът на тези данни не претендира за нещо повече освен за относително коректна реконструкция на средновековната селищна система на северната част на Западния Черноморски бряг между края на X и края на XII в. Открояването на характеристиката на селищната мрежа през този период обаче може да стане само при сравнение с нейното състояние между VIII и X в., поради което настоящият анализ се позовава на изводи от изследвания и на този период (Kostova 2007, 1-17).

Сектор I: делтата и брегът

Както се вижда в Таблица I, най-много обекти са регистрирани в сектор I. Те са почти равномерно разпределени между морския бряг и Дунав по долините на реките, вливащи се в Черно море, но прави впечатление, че най-голямата концентрация на селища се намира в долината р. Карасу. Както отбелязва П. Дякону, нарастването на броя на селищата в долината Карасу не е резултат от „демографска експлозия“, а по-скоро показва преместване на население, което е трябвало да работи в каменните кариери (Алиману, Басараби, Меджидия), доставяли строителен материал за Каменния вал и свързаните с него лагери във втората половина на X в. (Diaconou, Zah 1971, 303-304; Diaconu 1962, 317-337; Diaconu 1980, 185-99).[5] Наред с това последователно изградените линейни отбранителни съоръжения между Томи (Констанца) и Аксиополис (Черна вода) – Малкият землен вал в края на VII в., Големият землен вал в началото на IX в. и Каменният вал в началото на X в., са били достатъчни, за да създадат условия на сигурност за населението в долината Карасу. Очевидно, това е била сигурна и благоприятна за живеене зона, тъй като североизточната граница на българската държава е била далеч на север при долното течение на р. Днестър (Tăpkova – Zaimova 1975, 113-118; Рашев 1995, 89-95).

Като цяло, броят на крепостите и укрепените селища в сектор I е сравнително нисък – само дванадесет крепости, девет от които са разположени по десния бряг на Дунав и три на ръкава на делтата Св. Георги. В повечето случаи, крепостите наследяват стратегическата позиция на късноримски укрепления (Аксиополис – Черна вода, Капидава, Карсиум – Хършова, Троезмис – Иглица, Диногеция – Гарван, Новиодунум – Исакча, Егисус – Тулча) като тяхната поява се отнася към края на X в. в следствие на военно – административната реорганизация, предприета от новоустановилата се византийска власт (Florescu, Covacef 1988/89, 197-249; Panait et

---

[3] Всъщност очертаването на крайбрежната територия в рамките на 40 – 60 км в общи линии съвпада с определянето на хинтерланда на градските центрове в средновековието според критерии като „територия на административна юрисдикция“ или „3 – 4-дневно пътуване от непосредствената продоволствена зона до центъра“ (Mango 1995, 2-3; Ševčenko 1982, VI). Безспорно комуникациите на селищата по крайбрежието с вътрешността са достигали далеч отвъд тази териториална ивица, но тези случаи по-скоро трябва да се разглеждат в конкретния контекст, в който се проявяват (административна организация, военни кампании, икономически обмен), отколкото като типични прояви на отношенията „център – хинтерланд“. Такова широко разбиране за хинтерланда на Западния Черноморски бряг бе показано наскоро в един доклад, според който хинтерландът достига на северозапад до Търново и Червен (Oberländer – Târnoveanu, Zhekova 2006, 105-106). Икономическият и културен хинтерланд на Западния Черноморски бряг през XII – XV в. е предмет на изследване и от автора на настоящата статия (Kostova 2006a, 48).

[4] Обектите в сектор I са представени въз основа на данните, публикувани в книгата н G. Custurea, посветена на циркулацията на византийските монети в Добруджа през IX – XI в. (Custurea 2000, 29-39), а обектите в сектор II са анализирани въз основа на материалите за археологическата карта на Североизточна България през средновековния период (Рашев и др. 1995, 159-296).

[5] За отразяването на долината Карасу в средновековната картография, вж. Panait,Ştefanescu 1984, 169-176.

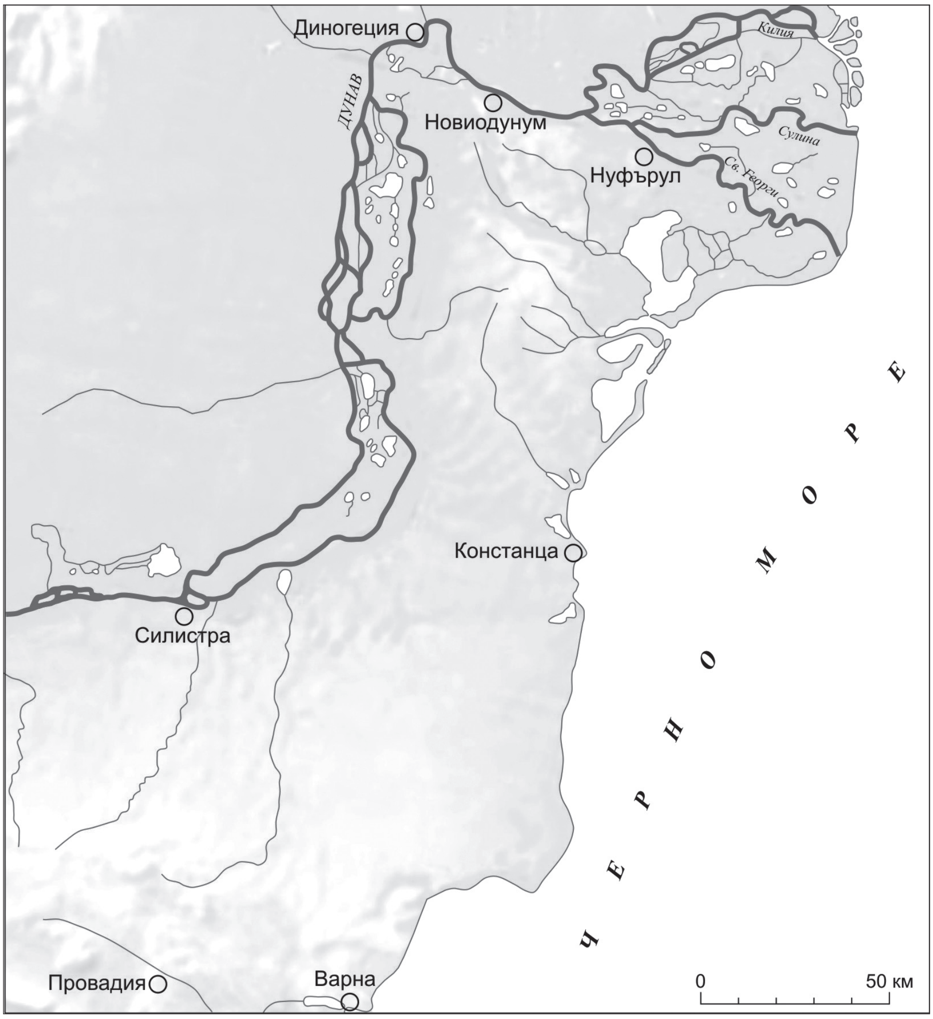
Диногеция
ДУНАВ
Килия
Новиодунум
Сулина
Нуфъръл
Св. Георги
Констанца
Силистра
ЧЕРНО МОРЕ
Провадия
Варна
0
50 км

Обр. 1 Северната част на Западното Черноморие (картите са изрботени от инж. Ат. Каменаров)

al. 1995-96, 121-134; Simion et al. 1980, 151-289; Barnea 1971, 343-363; Opaiţ 1977, 307-313). Прави впечатление липсата на крепости по черноморския бряг като в същото време най-високата концентрация на селища се наблюдава около античните пристанищни градове Томи и Истрия, макар че техните укрепени територии остават ненаселелни.[6]

Трябва да се посочи, че относителната датировка на повечето от обектите (селища, некрополи и др.) в сектор I се основава на керамичен материал. Монетни находки от VIII – XI в. са открити само на 42 от общо 220 средновековни обекта, предимно селища.[7] По-точно, монети от VIII – X в. са открити на 3 обекта,[8] на 8 обекта са открити монети от VIII – XI в. (Kostova 2007, Fig. 4),[9] и на 31 обекта са открити монети от X – XI в. (обр. 2).[10] Освен това, изолирани монетни находки от VIII – XI в. са открити на още 37 места, на които засега не са локализирани средновековни обекти.[11]

---

[6] На територията на днешния град Констанца са локализирани шест селища и два некропола с трупополагане, докато в района на Истрия е устновено едно селище, един двуобреден некропол и един некропол с трупоизгаряне. Все пак, в най-близкия хинтерланд на Истрия са локализирани още шест селища (Mănucu – Adameşteanu 1991a, 299-327 и цитираната литература; Зирра 1963, 355-413; Hampartumian 1979, 134-137; Avram, Bounegru, Chiriac 1985, 113-125; Avram, Bounegru, Chiriac 1986, 243-253; Avram, Bounegru, Chiriac 1987, 327-337; Custurea 2000, 31, 33, 37-39).

[7] Случайни монетни находки без сигурно местонамиране не са взети пред вид в настоящата статия. За детайлен анализ на монетните находки от VIII – XII в. в Северна и Южна Добруджа, виж G. Custurea. Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX – XI). Constanţa, 2000; Gh. Mănucu – Adameşteanu. Istoria Dobrogei în perioada 969-1204. Bucarest, 2001; E. Oberländer – Târnoveanu. La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux – un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle. – Peuce, 14, 2003, 379-382; 384-390. За селищната мрежа в северната част на западното Черноморие, вж. R. Kostova. Settlement patterns on the Byzantino – Bulgarian periphery: The north part of the West Black Sea coast 8th to 11th c. – В: Годишник на ЦСВП „Иван Дуйчев", 95 (14), 2007, 1-17.

Могат ли обаче монетните находки да бъдат използвани като хронологически индикатор за живота в селищата? Без съмнение, такава еднопосочна интерпретация на единичните монетни находки би била твърде подвеждаща, най-малко поради две причини: първо, би могло да има твърде дълъг период между датата на пускането на монетата в обръщение и времето, когато тя е загубена; и второ, животът в дадено селище би могъл да бъде факт и без монетно обръщение. Все пак, изглежда уместно да се обърне внимание на пространственото разпространение на единичните монетни находки като показател за мястото, което селището е заемало в локалната икономическа система. Така не е изненадващо, че по-голямата част от обектите с монетни находки от VIII – X в., както и колективните монетни находки от същия период се намират по десния бряг на Дунав, докато на морския бряг (Констанца и Мангалия) и във вътрешността (Басараби и Печиняга) има само по два такива обекта. В същото време обаче, докато в селищата по Дунав по-голямо количество монети е установено само в Исакча, двете крайморски селища, Констанца и Мангалия, показват най-високата концентрация и разнообразие от монети в района за периода (Kostova 2007, 3, Fig. 4)

Подобно пространствено разположение на селища с единични и колективни монетни находки се наблюдава в сектор I и в края на X – XI в. (обр. 2). Но наред с наличието на монети в селищата по десния бряг на Дунав и морския бряг, впечатление правят монетните находки в селища край реките вливащи се Черно море и по ръкавите на делтата Св. Георги и Килия. Всъщност с изключение на Килия Веке, останалите селища с монетни находки от X – XI в. са разположени по важните римски пътища: Дуросторум – Новиодунум, Новиодунум – Калатис, Томи – Аксиополис, Егисус – Томи и Калатис – Тропеум Траяни. Най-голямо географско разпространение се наблюдава на монетите на Василий II – Константин VIII (989 – 1028, 45 селища),[12] Роман III Аргир (1028 – 1034, 41 селища),[13] Михаил IV Пафлагон (1034 – 1041, 34 селища),[14] Константин IX Мономах (1041 – 1055, 37 селища),[15] и Константин X

---

[8] За да се избегнат грешки и двусмислия при транслитерацията, имената на селищата в Северна Добруджа в текста и на картите са представени на румънски език: Basarabi, Constanţa (Каменен вал, форт No. 3) и Rasova (Custurea 2000, 132, 150; Oberländer – Târnoveanu 2003, 379).

[9] Constanţa, Dorobanţu, Hârşova, Isaccea, Mangalia, Nufăru, Satu Nou – Capul Dealului, Tulcea (Custurea 2000, 136-155).

[10] Номерата на обектите върху картата съответстват на тези, с които те фигурират в картите в книгата на Г. Кустуря (Custurea 2000, 136-157, Harta II): Adamclisi, Babadag, Beştepe, Capidava, Casimcea, Cernavodă, Chilia Veche, Ciobanu, Cobadin, Dinogetia, Enisala, Histria, Igliţa, Jurilovca, Limanu, Luncaviţa, Mahmudia, Malcoci, Măcin, Medgidia, Murighiol, Nalbant, Niculiţel, Ostrov (reg. Tulcea), Rachelu, Sarichioi, Sălcioara, Sinoe, Slava Cercheză, Târguşor, Ţibrinu, Vadu, Valul lui Traian, Văcăreni, Victoria.

[11] Albeşti, Cap Midia, Carcaliu, Cârjelari, Casimcea, Cerna, Costineşti, Dobromir Vale, Dunăreni, Grădina, Hamcearca, Lazu, Palazu Mare, Peceneaga (reg. Constanţa), Peceneaga (reg. Tulca), Piatra, Pietreni, Plopu, Poiana, Sarinasuf, Schitu, Sinoe – Peninsula, Sâmbăta Nouă, Slava Rusă, Sulina, Teliţa, Tichileşti, Târguşor, Topraisar, Tufani, Turcoaia (reg. Tulcea), Valea Nucarilor, Valea Seacă, Valea Teilor, Vama Veche, Vasile Alecsandri, Viile.

[12] Albeşti, Babadag, Capidava, Carcaliu, Casimcea, Cernavodă, Ciobanu, Constanţa, Dinogetia, Dunăreni, Enisala, Hârşova, Histria, Igliţa, Isaccea, Lazu, Limanu, Luncaviţa, Mahmudia, Malcoci, Mangalia, Măcin, Medgidia, Murighiol, Nalbant, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Palazu Mare, Peceneaga (reg. Constanţa), Piatra, Pietreni, Sabangia, Sarichioi, Satu Nou – Capul Dealului, Schitu, Slava Rusă, Teliţa, Târguşor, Tufani, Tulcea, Valea Nucarilor, Valea Teilor, Vasile Alecsandri, Victoria (Custurea 2000, 131-168). Ciobanu, Dinogetia, Isaccea, and Nufăru не са включени в прегледа на Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[13] Albeşti, Beştepe, Cap Midia, Capidava, Carcaliu, Cernavodă, Chilia Veche, Constanţa, Costineşti, Dinogetia, Dorobanţu, Dunăreni, Enisala, Grădina, Hârşova, Histria, Igliţa, Isaccea, Luncaviţa, Mahmudia, Malcoci, Mangalia, Măcin, Medgidia, Nalbant, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Palazu Mare, Peceneaga (reg. Constanţa), Poiana, Rachelu, Sarichioi, Satu Nou – Capul Dealului, Sălcioara, Teliţa, Tulcea, Ţibrinu, Vadu, Vama Veche, Văcăreni (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[14] Beştepe, Capidava, Carcaliu, Constanţa, Dinogetia, Dorobanţu, Enisala, Hârşova, Histria, Igliţa, Isaccea, Luncaviţa, Mahmudia, Malcoci, Mangalia, Măcin, Nalbant, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Palazu Mare, Peceneaga (reg. Constanţa), Peceneaga (reg. Tulcea), Sabangia, Sălcioara, Schitu, Slava Chercezǎ, Sulina, Teliţa, Târguşor, Topraisar, Tulcea, Valea Teilor, Văcăreni (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[15] Babadag, Beştepe, Capidava, Cerna (reg. Tulcea), Cernavodă, Chilia Veche, Cobadin, Constanţa, Dinogetia, Dobromir Vale, Dorobanţu, Enisala, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Luncaviţa, Mahmudia, Mangalia, Măcin, Nalbant, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Peceneaga (reg. Constanţa), Plopu, Sarichioi, Sarinasuf, Satu Nou – Capul Dealului, Schitu, Sinoe, Sinoe – Peninsula, Slava Rusă, Tulcea, Ţibrinu, Valea Seacă, Valea Teilor, Valul lui Traian (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

Дука (1059 – 1067, 23 селища).[16] Трябва да се отбележи намаляването на интензивността на монетното обръщение от времето на Константин X Дука насетне и спада в монетната циркулация в най-големите центрове по десния бряг на Дунав (напр. Диногеция, Хършова, Иглица, Исакча, Тулча) и черноморския бряг (Констанца и Мангалия): монети на Роман IV Диоген (1068 – 1071) са открити в 17 селища,[17] монети на Михаил VII Дука (1071 – 1078) в 12 селища,[18] и монети на Никифор III Вотаниат (1078 – 1081) в 10 селища (Табл. II).[19]

Най-вероятните причини за колебанията в монетната циркулация през втората половина на XI в. са икономическата криза в империята през 1067 – 1092 г., нарушената връзка с монетарниците поради общата несигурност на Долния Дунав, породена от нападенията на печенегите в периода 1046 – 1053 г. и на узите в 1064 г., както и постоянните вълнения в темата Паристрион, които започват с печенежкия бунт в 1072 – 1074 г. и завършват малко преди разгрома на печенезите при Левуниум в 1091 г. (Тъпкова-Заимова 1976, 71-116; Атанасов, Г. 1996, 3-30; Stephenson 2000, 93-103; Oberländer – Târnoveanu 1979, 268-269; Oberländer – Târnoveanu 2003, 357-58). С тези събития би трябвало да се свържат и колективните монетни находки в Диногеция, Лиману и 23 Август (обр. 2) (Custurea 2000, 161, 168). Въпреки икономическата и политическа нестабилност обаче количеството на бронзовите монети в Северна Добруджа през X – XI в. е несравнимо по-високо от това в периода VIII – X в. Но и през X – XI в. монетите са неравномерно разпространени, тъй като в по-голямата част от селищата техният брой варира от 1 до 5, докато големи концентрации от стотици монети се установяват само на няколко места: Исакча, Нуфърул, и Диногеция. Ако добавим и селищата с десетки монети като Капидава, Никулицел, Тулча, Сату Ноу – Капул Деалулуй (Табл. II) (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390), може да се каже, че десният бряг на Дунав е района с най-интензивно монетно обръщение през X – XI в. в сектор I. В същото време, освен Констанца и Мангалия няма други селища по черноморския бряг със забележима монетна циркулация. Още повече, двете селища демонстрират твърде скромно количество монети от X – XI в. (Custurea 2000, 136, 144; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384, 386).

И докато между VIII и средата на XI в. може да се забележи разрастване или поне стабилизиране на селищната система в сектор I, то в края на XI в. и особено през XII в. са наблюдава рязък срив. Така например, монетни находки от XII в. се установяват само на 26 обекта и нещо повече, това са единствените селища, за чието съществуване през XII в. има някакви писмени и/или археологически данни изобщо. Интересно е да се отбележи, че 24 от тези обекти са селища, които продължават съществуването си от предшестващия период (обр. 3).[20] В същото време на единствените две нови места с монетни находки, Жижила и Пиатра Фрикацей, не са установени следи от селищен живот.[21] От гледна точка на пространственото разпределение трябва да се отбележи концентрацията на монети от XII в. в крепостите по десния бряг на Дунав, докато по морския бряг монети са открити само в по-значимите селища като Истрия, Констанца и Мангалия. Впечатление прави обаче големия спад в броя на селища с монетни находки в територията между Дунав и морето: само четири – Бабадаг, Енисала, Саричиои, и Търгушор, които очертават комуникации по долините на реките, вливащи се в Черно море, използвани още в предшестващия период (обр. 3). Освен това, броят на монетите в обръщение на всички тези места е драстично по-малък отколкото през X – XI в. Така, в по-голямата част от селищата са открити от 1 до 3

---

[16] Constanţa, Dinogetia, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Mahmudia, Mangalia, Măcin, Medgidia, Nalbant, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Peceneaga (reg. Constanţa), Rachelu, Sabangia, Sarichioi, Sarinasuf, Satu Nou – Capul Dealului, Sâmbăta Nouă, Teliţa, Tulcea, Valea Teilor (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[17] Adamclisi, Cernavodă, Constanţa, Dinogetia, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Jurilovca, Mahmudia, Mangalia, Măcin, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (reg. Tulcea), Teliţa, Tulcea, Valea Nucarilor (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[18] Constanţa, Dinogetia, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Mangalia, Măcin, Niculiţel, Nufăru, Rachelu, Turcoaia (reg. Tulcea), Valea Nucarilor (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390).

[19] Constanţa, Dinogetia, Hârşova, Isaccea, Mangalia, Măcin, Niculiţel, Nufăru, Sarichioi, Tulcea (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-390.

[20] Номерацията на обектите на картата е направена от автора.

[21] Към обектите от предходния период трябва да бъдат добавени Peceneaga и Valea Teilor, където са открити монети, но не са локализирани средновековни обекти (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394).

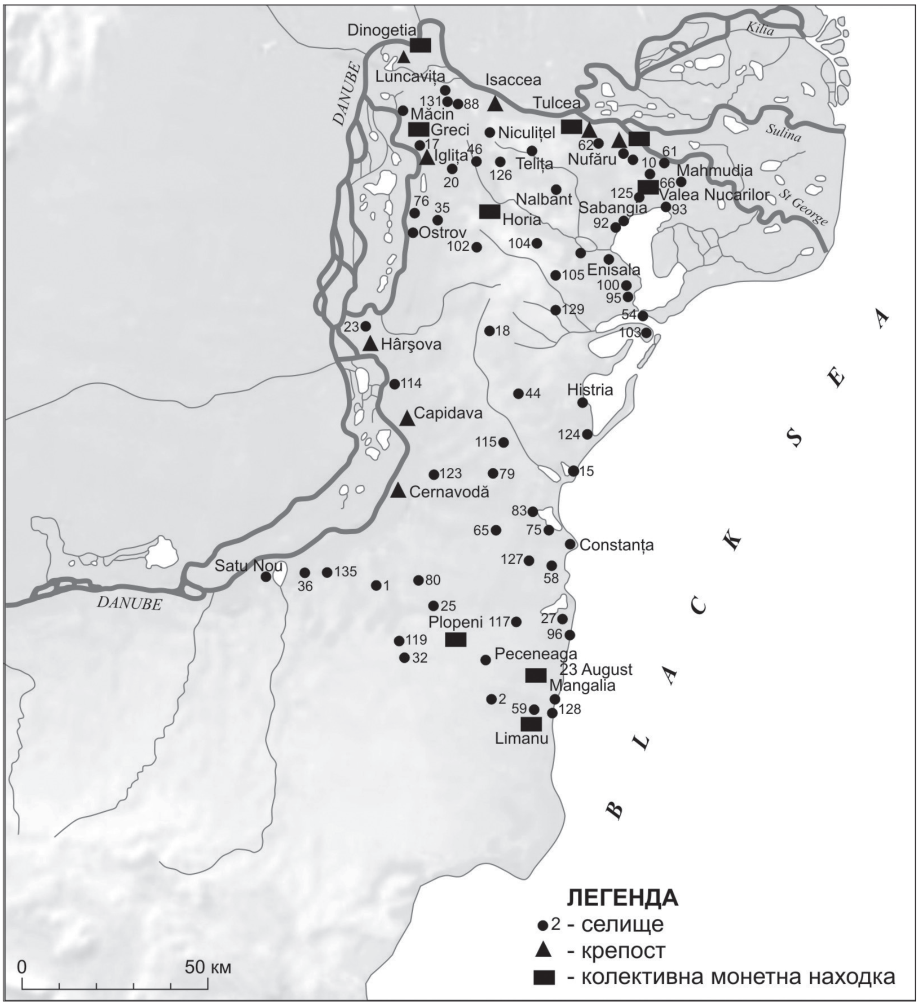
Dinogetia
Luncaviţa
Isaccea
Tulcea
Kilia
Sulina
St George
DANUBE
Măcin
Greci
Niculiţel
Iglita
Telita
Nufăru
Mahmudia
Nalbant
Sabangia
Valea Nucarilor
Horia
Ostrov
Enisala
Hârşova
Histria
Capidava
Cernavodă
Constanța
Satu Nou
Plopeni
Peceneaga
23 August
Mangalia
Limanu
BLACK SEA
ЛЕГЕНДА
●2 - селище
▲ - крепост
■ - колективна монетна находка
0
50 км

Обр. 2 Сектор I: селища и монетни находки X-XI в. (по Custurea 2000, Harta II).

1. Adamclisi 2. Albeşti 4. Babadag 10. Beştepe15. Cap Midia 16. Capidava 17. Carcaliu 18. Casimcea 20. Cerna (reg. Tulcea) 21. Cernavodă 22. ChiliaVeche. 23. Ciobanu 25. Cobadin 26. Constanţa 27. Costineşti 30. Dinogetia 32.DobromirVale 35. Dorobanţu 36. Dunăreni 38. Enisala 44. Grădina 46. Hamcearca 47. Histria 49. Hârşova 50. Igliţa 51. Isaccea 54. Jurilovca 58. Lazu 59.Limanu 60. Luncaviţa 61. Mahmudia 62. Malcoci 63. Mangalia 64. Măcin 65.Medgidia 66. Murighiol 67.Nalbant 68. Niculiţel 69. Nufăru 73. Ostrov (reg. Tulcea) 75. PalazuMare 77. Peceneaga (reg. Constanţa) 78.Peceneaga (reg. Tulcea) 79. Piatra 80. Pietreni 81. Plopu 83. Poiana 88. Rachelu 91. Sabangia 92. Sarichioi 93. Sarinasuf 94. Satu Nou-Capul Dealului (Oltina) 95. Sălcioara 96. Schitu 100. Sinoe 101. Sinoe-Peninsula 102. Sâmbăta Nouă 104. Slava Cercheză 105. Slava Rusă 110. Sulina 112. Teliţa 115.Târguşor.117. Topraisar.119.Tufani. 120. Tulcea 123.Ţibrinu.124. Vadu.125. Valea Nucarilor 126. Valea Teilor 127. Valul lui Tarian. 128. Vama Veche. 131. Văcăreni 134. Victoria 135.Viile

монети. Няма селища със стотици монети и само в три селища, и то всичките на дунавския бряг, са открити по-значителен брой монети: Исакча (Custurea 2000, 142; Mănucu – Adameşteanu et al. 1997, no. 46, 51, 53; Mănucu – Adameşteanu 2000/2001, no. 111-119),[22] Нуфърул,[23] и Диногеция (Poenaru Bodrea 1996-1998, no. 126) [24] (Табл. III). Ето защо би могло да се каже, че макар и в много по-скромен вид в сравнение с периода X – XI в., десният бряг на Дунав остава района с най-интензивно монетно обръщение в сектор I поне до средата на XII в. Що се отнася до морския бряг, няколкото селища там са почти напълно демонетаризирани.[25]Най-широко географско разпространение имат монетите на Алексий I Комнин (1081 – 1118, 18 селища),[26] както и тези на Мануил I Комнин (1143 – 1180, 16 селища).[27] Всъщност, след управлението на Мануил I се наблюдава рязко свиване на монетната циркулация в района: монети на Андроник I Комнин (1183 – 1185) са открити само в два обекта,[28] монети на Исак II Ангел (1185 – 1195) в четири обекта,[29] и монети на Алексий III Ангел (1195 – 1203) в три обекта.[30]

---

[22] Исакча не е включена в прегледа на Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[23] Монетите на Алексий I Комнин и Йоан II Комнин не са отразени в прегледа на Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395). В Нуфърул са открити 105 до-реформени (1081 – 1092) монети на Алексий I Комнин (Custurea 2000, 146-147; Mănucu – Adameşteanu 1991b, 399-403; Poenaru Bodrea 1996-1998, no. 132; Mănucu – Adameşteanu 2002-2003, 423-432; Mănucu – Adameşteanu 2003, 428-429).

[24] Диногеция не е включена в прегледа на Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

Заслужава да се отбележи, че намаляването на броя на селищата с единични монетни находки през XII в. контрастира с по-големия брой колективни монетни находки, както и с по-голямото количество монети в тях. Общо осем колективни монетни находки са открити на три места, Исакча , Манастира Кокош, и Остров, всички те свързани с Дунав (обр. 3). Така колективните монетни находки свидетелстват много по-отчетливо от единичните монетни находки за периодите на несигурност по Долния Дунав и причините за упадъка на селищния живот в района: колективните монетни находки заровени в 1148 г. (Исакча III и VII) и 1170 – 1180 г. (Манастира Кокош, Исакча I, VI, IX) най-вероятно отразяват куманските набези, докато тези трезорирани в 1195 – 1203 г. (Исакча VIII), както предлага Е. Оберлендер – Търновяну, са следствие от постепенната дезинтеграция на византийската административна и военна система на Балканите по време на управлението на Алексий III Ангел (Oberländer – Târnoveanu, 1992, 56-60).

Сектор II: платото и брегът

В южната половина на северната част на Западния Черноморски бряг, или т. нар. сектор II, се наблюдава малко по-различна картина през периода VIII – X в. И тук броят на крепостите е значително по-малък от този на неукрепените селища (Табл. I). Само няколко крепости са разположени близо до бреговата линия, докато останалите охраняват пътищата от брега към р. Дунав и по-точно, до Дристра и по на запад, до Плиска и Преслав (Шкорпил 1929, 104-105, 110-111; Kostova 2007, Fig. 7). За разлика от сектор I обаче селищата са разположени не само по долините на реките, вливащи се в Черно море (напр. р. Батова, р. Провадийска) и в р. Дунав (Суха река), но и покрай брега северно от Варна.

Подобно на Северна Добруджа (сектор I), относителната датировка на селищата се определя от керамиката. Единични монетни находки са открити в 35 от 291 средновековни обекта (предимно селища). Тяхното разпространение от хронологическа гледна точка се различава напълно от това в сектор I. По-точно, броят на обектите с монетни находки от VIII – X в. е много по-висок (27)[31] и много близък до този на обектите с монетни находки от X – XI в. (23) (обр. 4).[32] Континуитет в монетната циркулация през VIII – XI в. се наблюдава в 15 селища.[33] В допълнение, единични монетни находки от IX – XI в. са открити на още 13 места, където не са локализирани средновековни обекти.[34] Повечето

---

[25] В Истрия са открити 2 монети, в Констанца – 3 монети, и в Синое – 1 монета (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[26] Constanţa, Dinogetia, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Jijila, Luncaviţa, Mangalia, Măcin, Niculiţel, Nufăru, Ostrov (jud. Tulcea), Parcheş, Piatra Frecăţei, Rachelu, Sinoe, Târguşor, Tulcea (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[27] Babadag, Cernavodă, Chilia Veche, Enisala, Histria, Hârşova, Igliţa, Isaccea, Mangalia, Niculiţel, Nufăru, Peceneaga (reg. Constanţa), Rachelu, Sarichioi, Tulcea, Valea Teilor (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395). Трябва да се отбележи, че монети на Йоан II Комнин (1118 – 1143) са открити на седем обекта: Chilia Veche, Constanţa, Igliţa, Isaccea, Niculiţel, Nufăru, Tulcea (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[28] Hârşova and Niculiţel (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[29] Constanţa, Histria, Nufăru, Tulcea (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395; Poenaru Bodrea 1996-1998, passim).

[30] Hârşova, Mangalia, Tulcea (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395).

[31] Балик, Балчик, Бдинци, Ботево, Варна, Василево, Войниково, Дебрене, Девина/Девня, Долина, Дуранкулак, Изворово, Калиакра, Каварна, Кладенци, Кремена, Одърци, Осеново, Овчарово, Победа, Преселенци, Спасово, Средина, Стожер, Тервел, Топола, Шабла (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 379-383).

[32] Номерацията на обектите на картата е направена от автора според каталога на обектите в археологическата карта на днешна Североизточна България през средновековието (Рашев и др. 1995, 159-296): Аврен/Петрич, Аксаково/Мъглиж, Балик, Балчик, Блъсково, Бояна, Варна, Ведрина, Венчан, Войниково Добрич, Долина, Златия, Калиакра, Каварна, Кладенци, Крагулево, Одърци, Победа, Преселенци, Рогачево, Спасово, Хитово (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392).

[33] Балик, Балчик, Блъсково, Бояна, Варна, Венчан, Войниково, Долина, Калиакра, Каварна, Кладенци, Одърци, Победа, Преселенци, Спасово (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392).

[34] Батово, Богданово, Воднянци, Горичане, Гурково, До-

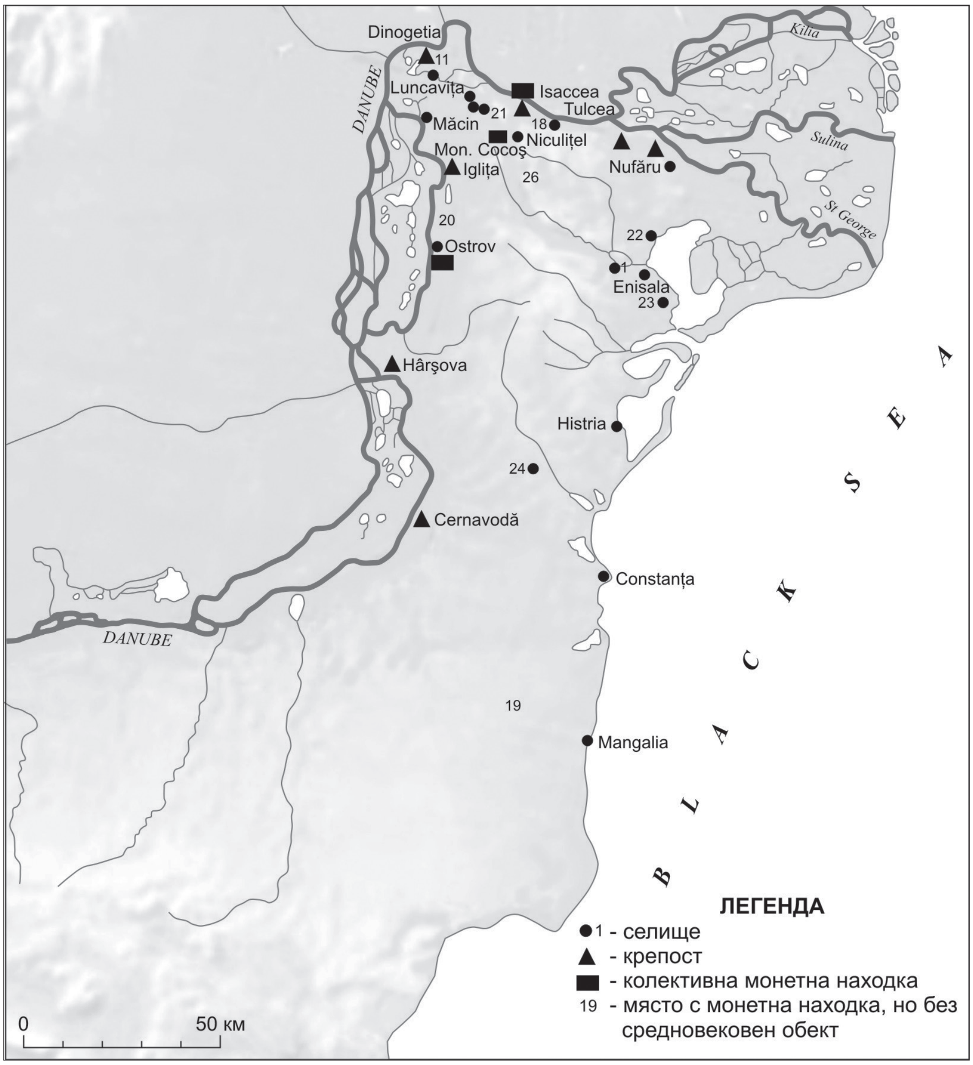
Dinogetia
11
DANUBE
Luncavița
21
Măcin
Isaccea
Tulcea
18
Niculițel
Mon. Cocoș
Iglița
26
Nufăru
Kilia
Sulina
St George
20
Ostrov
22
1
Enisala
23
Hârșova
Histria
24
Cernavodă
Constanța
DANUBE
19
Mangalia
BLACK SEA
ЛЕГЕНДА
● 1 - селище
▲ - крепост
■ - колективна монетна находка
19 - място с монетна находка, но без средновековен обект
0
50 км

Обр. 3 Сектор I: селища и монетни находки XII в. (по Custurea 2000, Harta II).
1. Babadag 2. Cernavodă 3.ChiliaVeche 4.Constanţa 5. Dinogetia 6. Enisala 7. Histria 8. Hârşova 9. Igliţa 10. Isaccea 11. Jijila 12. Luncaviţa 13. Mangalia. 14. Măcin. 15. Niculiţel 16. Nufăru 17. Ostrov (reg. Tulcea) 18. Parcheş. 19. Peceneaga (reg. Constanţa) 20. Piatra Frecaţei 21. Rachelu 22. Sarichioi 23. Sinoe 24. Târguşor. 25. Tulcea 26. Valea Teilor

селища с монетни находки са разположени по трасето на античния крайбрежен път в участъка Калатис – Бизоне – Дионисополис, в северния и северозападен хинтерланд на Варна, и по римския път Дионисополис – Дуросторум (обр. 4).

Очертават се два периода, в които се наблюдава сравнително добро географско разпространение на монети. Първият период обхваща времето от края на IX до първата четвърт на X в. като подобно на сектор I и тук селищата с най-висока концентрация на монети са разположени по крайбрежието – Варна, Балчик, и Каварна (Kostova 2007, 5, Table IV). Вторият период със сравнително добра монетна циркулация е този между края на X в. и втората четвърт на XI в.: 10 селища с монети на Йоан I Цимисхий, клас A1 (969 – 976);[35] 16 селища с

лен Извор, Оборище, Полк. Дяково, Полк. Иваново, Сенокос, Соколник, Телериг, Твърдица (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 379-392).

[35] Балчик, Варна, Венчан, Войниково, Гурково, Добрич, Калиакра, Кладенци, Одърци, Сенокос (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392). Трябва да се отбележи, че Варна не е включена в прегледа на единичните монетни находки от X – XI в., направен от Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392). Ето

монети на Василий II – Константин VIII, клас А2 – А3 (975 – 1028);[36] и 10 селища с монети на Роман III, клас В (1028 – 1034).[37] Отново най-голям брой монети са открити в селища по крайбрежието: Варна,[38] Балчик, Калиакра (Табл. IV). Сред селищата във вътрешността се откроява Одърци с 58 монети, но 52 монети от тях са от 976 – 1028 г. и не са открити по-късни монети (Custurea 2000, 147; Oberländer – Târnoveanu 2003, 387). Като цяло от времето на Константин Х Дука до края на XI в. броят на обектите с монетни находки става незначителен и варира между 2 и 7. Шест колективни находки, открити в сектор II (Дуранкулак, Калиакра, Крапец, Оброчище, Одърци и Твърдица – Шабла) се състоят само от монети на Василий II (976 – 1025) и/или на Василий II и Константин VIII (976 – 1028), докато колективната монетна находка при Ген. Киселово съдържа само монети на Роман III (клас В) (обр. 4). Най-вероятно всичките колективни монетни находки са заровени по време на печенежките нападения през 1032 – 1036 г. (Custurea 2000, 161-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384, 390).

Нестабилността на византийската власт в териториите между Дунав и Хемус от края на XI в., причинена от непрекъснатите набези на печенезите и куманите, неизбежно води до свиване на селищната мрежа подобно на сектор I. Според публикуваните данни от теренните обходи само 30 обекта остават активни през XII в. (обр. 5). За разлика от сектор I обаче те са концентрирани по морския бряг между Калиакра и Варна, северно и северозападно от Варна, както и по пътищата по долините на реките Батова, Провадийска и Главиница. Друга важна разлика между двата сектора е появата на значителен брой нови селища (10)[39] и крепости (15) [40] в сектор II, докато приемствеността на обитаване може да бъде проследена само в осем селища[41] и четири крепости.[42] Като цяло прави впечатление големият брой крепости (19) (обр. 5), два пъти повече от този в сектор I (8) (обр. 3). Повечето от крепостите са концентрирани по пътищата, свързващи брега с важни центрове като Преслав, Шумен и Търново.

Що се отнася до монетните находки от XII в., те са несравнимо по-малко като количество от предшестващия период. По-точно, монети от XII в. са открити само на 7 обекта в сектор II (обр. 5), т. е. на пет пъти по-малко обекта от тези в сектор I (26 обекта с монетни находки). Всъщност монетната циркулация е ограничена само до два центъра на морския бряг, Балчик (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394) и Варна[43] (Табл. V), докато на останалите обекти са открити от 1 до 2 монети.[44] За разлика от Х – XI в. има само една колективна монетна находка, което не е изненада в светлината на изключително малкото монети в обръщение в Крайбрежна Добруджа в края на XI и през XII в.[451]

защо, в допълнение към данните в книгата на Г. Кустуря за броя на монетите от Х – XI в. от Варна, са взети пред вид и данните, представени от В. Йотов (Йотов 2004, 312-321).

[36] Аксаково/Мъглиж, Балик, Балчик, Батово, Блъсково, Бояна, Варна, Горичане, Добрич, Долина, Калиакра, Каварна, Крагулево, Оборище, Одърци, Полк. Иваново (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392).

[37] Аксаково/Мъглиж, Бояна, Варна, Добрич, Долина, Златия, Калиакра, Каварна, Победа, Преселенци (Custurea 2000, 131-168; Oberländer – Târnoveanu 2003, 384-392).

[38] Към броя на монетите от Варна са добавени и тези, открити в селището, което възниква в първата половина на XI в. на мястото на средновековния манастир в м. Караачтеке на 5 км северозападно от Варна (Попконстантинов, Костова, Плетньов 2005, 107-120). Монетите са идентифицирани от н. с. И. Лазаренко от РИМ – Варна, на когото благодаря за предоставената информация.

[39] Балчик (2 селища), Варна (2 селища), Виница (1 селище), Ген. Кантарджиево (1 селище), Добри дол (1 селище), Кривня (1 селище), Любен Каравелово (2 селища) (Рашев и др. 1995, 162, 171, 191-192, 197, 202, 225, 227).

[40] Аврен/Петрич кале, Аксаково/Мъглиж, Аспарухово/Овачага, Балчик, Венчан, Каварна, Китен, Кранево, Новаково, Овеч, Петров дол, Славейково, Снежина, Черковна, Яребична (Рашев и др. 1995, 159, 161,162, 190, 213, 217, 221,236, 238, 244, 277, 278, 293, 296).

[41] Българево, Виница, Изворно, Каварна, Новаково, Орешак, Рогачево, Суворово (Рашев и др. 1995, 170, 191, 212, 213, 236, 241, 270, 282).

[42] Девина/Девня, Варна, Калиакра, Суворово (Рашев и др. 1995, 200-201, 171-172, 214, 282).

[43] Варна не е включена в прегледа на Е. Оберлендер – Търновяну (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395). За монетните находки от XII в. там, вж. Ив. Йорданов. Паричното обръщение в средновековна България. – В: История на финансовата и кредитна система в България, 1. Варна, 1965, 65, Табл. 6; В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (I). – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnaensis II. Варна, 2004, 312-321. Към посочения от тях брой монети от XII в. са прибавени и монетите, открити при археологическите проучвания на селището върху останките на средновековния манастир в м. Караачтеке за периода 1995 – 2006 г.

[44] Единични монетни находки са открити само в три селища в хинтерланда – Новаково, Оногур и Хитово (Oberländer – Târnoveanu 2003, 394-395; Парушев 1993, 145-167).

[45] Колективната монетна находка е открита във Варненско и се състои от 28 билона на Мануил I Комнин, Исак II Комнин, Андроник I Комнин, Исак II Ангел, и Алексий III Ангел (Йорданов 1984, 144-145).

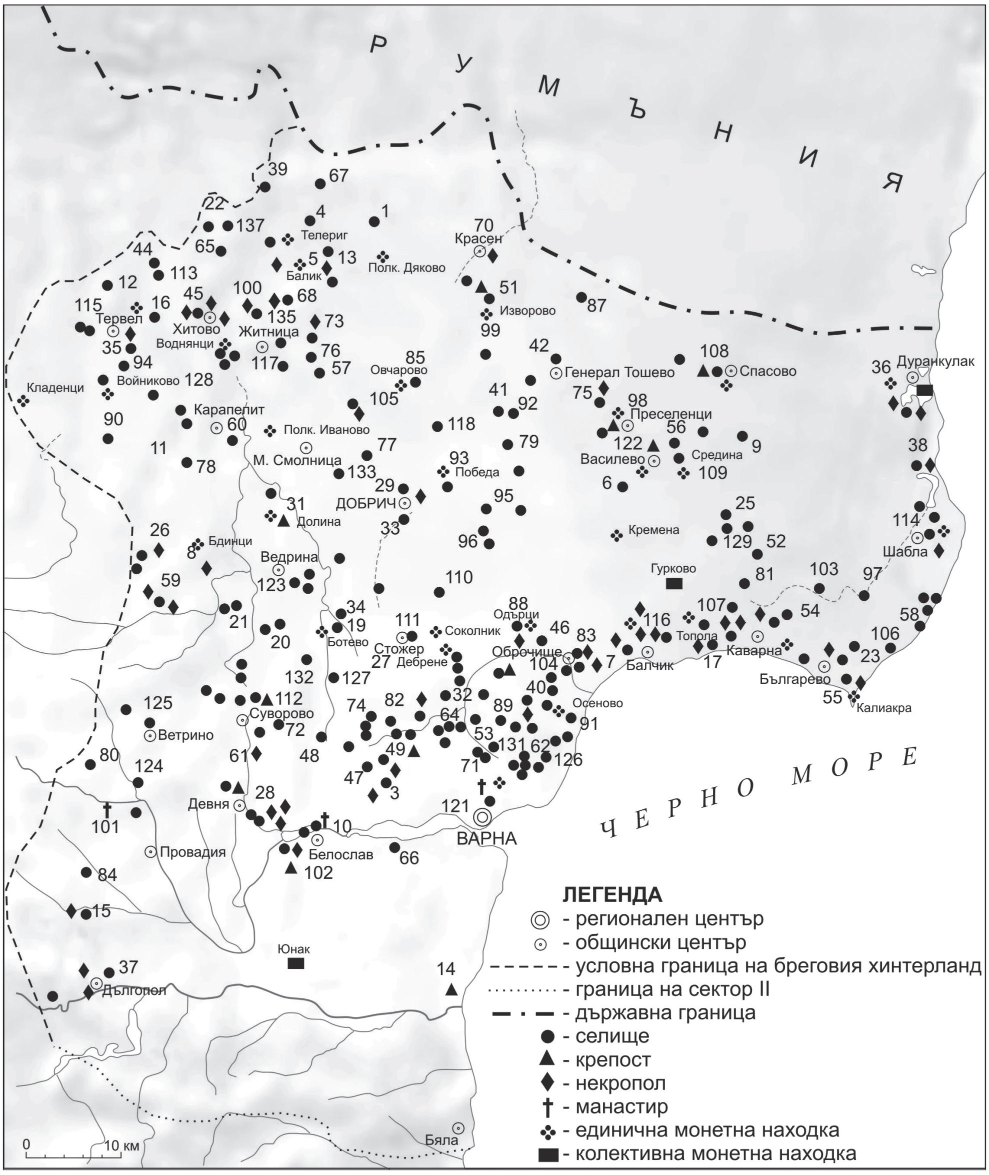
Р У М Ъ Н И Я
Телериг
Балик
Полк. Дяково
Красен
Изворово
Тервел
Хитово
Воднянци
Житница
Кладенци
Войниково
Карапелит
Полк. Иваново
М. Смолница
Овчарово
Генерал Тошево
Спасово
Преселенци
Василево
Средина
Дуранкулак
ДОБРИЧ
Победа
Долина
Бдинци
Ведрина
Кремена
Гурково
Шабла
Ботево
Стожер
Дебрене
Соколник
Одърци
Оброчище
Балчик
Топола
Каварна
Българево
Калиакра
Суворово
Ветрино
Девня
Белослав
Провадия
ВАРНА
Осеново
ЧЕРНО МОРЕ
Юнак
Дългопол
Бяла
0
10 км
ЛЕГЕНДА
◎ - регионален център
⊙ - общински център
- - - - - условна граница на бреговия хинтерланд
··········· граница на сектор II
— · — държавна граница
● - селище
▲ - крепост
◆ - некропол
† - манастир
❖ - единична монетна находка
■ - колективна монетна находка

Обр. 4 Сектор II: селища и монетни находки X-XI в. (по Рашев et al. 1995)

1. Абрит 2. Аврен/Петрич кале 3. Аксаково 4. Александрия 5. Балик 6. Балкански 7. Балчик 8. Бдинци 9. Белгун 10. Белослав 11. Бенковски 12. Безмер 13. Бистрец 14. Близнаци 15. Блъсково 16. Божан 17. Божурец 18. Боряна 19. Ботево 20. Бояна 21. Брестак 22. Брестница 23. Българево 24. Бяла 25. Челопочене 26. Червенци 27. Дебрене 28. Девина/Девня 29. Добрич 30. Доброглед 31. Долина 32. Долище 33. Дончево 34. Драганово 35. Дряновец 36. Дуранкулак 37. Дългопол 38. Езерец 39. Габер 40. Ген. Кантарджиево 41. Ген. Колево 42. Генерал Тошево 43. Голица 44. Гуслар 45. Хитово 46. Храброво 47. Игнатиево 48. Изгрев 49. Изворник 50. Изворно 51. Изворово 52. Иречек 53. Яречбична 54. Каварна 55. Калиакра 56. Калина 57. Камен 58. Камен бряг 59. Караманите 60. Карапелит 61. Кипра 62. Кичево 63. Кладенци 64. Климентово 65. Коларци 66. Константиново 67. Коритен 68. Крагулево 69. Кранево 70. Красен 71. Куманово 72. Левски 73. Лозенец 74. Любен Каравелово 75. Люляково 76. Лясково 77. Малка Смолница 78. Медово 79. Методиево 80. Млада Гвардия 81. Могилище 82. Новаково 83. Оброчище 84. Овчага 85. Овчарово 86. Огняново 87. Огражден 88. Одърци 89. Орешак 90. Орляк 91. Осеново 92. Пленимир 93. Победа 94. Полк. Савово 95. Полк. Свещарово 96. Поп Григорово 97. Поруч. Чунчево 98. Преселенци 99. Пчеларово 100. Пчелник 101. Равна 102. Разделна 103. Раковски 104. Рогачево 105. Росеново 106. Св. Никола 107. Селце 108. Спасово 109. Средина 110. Стефаново 111. Стожер 112. Суворово 113. Сърнец 114. Шабла 115. Тервел 116. Топола 117. Тяневo 118. Царевец 119. Цонево 120. Валог 121. Варна 122. Василево 123. Ведрина 124. Венчан 125. Ветринов 126. Виница. 127. Водица 128. Войниково 129. Вранино 130. Врачанци 131. Възлен 132. Засмяно 133. Златия 134. Зимница 135. Житиница

Топонимичните свидетелства X – XII в.

Както се вижда от анализа на археологическите и нумизматични данни, северната част на Западното Черноморие сравнително добре населен регион с динамично развитие от X до средата на XI в. Но през този период само седем местни названия от региона се появяват в писмените извори. Сред тях има две реки: Σελινάς, идентифицирана със Сулина, съвременният среден ръкав на Дунавската делта (Constantin Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*,9.79;92-94,97)[46]иΔιτζίνα,идентифицирана с р. Камчия (Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, 101; Бешевлиев 1987, 47). Идентификацията на Κωνοπάς е противоречива – остров или река (Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, 9.99, p. 62- 63). Но появата на „*insula Conopon Diabasis*“ в Плиний (*Nat. Hist.* IV 12.24) води до предположението за възможна локализация на средновековната Κωνοπάς в Дунавската делта – или о. Св. Георги между ръкавите Сулина и Св. Георги, или о. Дранов между ръкава Св. Георги и ез. Разелм (Obolenski 1967, 57; Belke, Soustal 1995, 85, n. 71).

Останалите названия се възприемат като имена на селища, но само две от тях, Аксиополис и Констанция (Констанца), са сигурно идентифицирани. Прието е, че Κωνστάντια в „За управлението на империята“ на Константин VII Багренородни е най-ранното споменаване на селището/селищата, които се появяват на мястото на Томи от VIII в. насетне (Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, 9.62, p. 63; Mănucu – Adameşteanu 1991a, 299-327). Значението на крепостта Констанция в края на X в. проличава в хрониките на Йоан Скилица и Йоан Зонара, които съобщават за пратеници, изпратени от Констанция и други „крепости“ (*phrouria*) на Дунав до Йоан Цимисхий докато той обсаждал Дристра в 971 г. (Ioannis Scylitzae *Synopsis*, 301; Ioannis Zonarae *Epitome*, 530). Идентификацията на митрополитско седалище в Констанция през X – XI в. въз основа на два печата обаче е твърде спорна (Nesbitt, Oikonomides 1991, 80.1, 80.2).[47] Що се отнася до Аксиополис (ок. 3 км южно от Чернавода), няма съмнение, че той е бил епископия до края на XI в., когато или печенежките нападения през 1086 – 90 г., или куманското нахлуване в Парадунавон през 1157 г. водят до преместването на епископското седалище в Абидос, Мала Азия.[48]

Най-вероятно, наличието на епископия в Аксиополис е причината за запазването на античния топоним до XII в. и това е единственият случай в северната част на Западното Черноморие. Така, подобно на Томи, името на Одесос постепенно е заменено от ново име от славянски произход, Варна. По-точно, писмените извори от VIII – X в. отразяват развитието на името Варна като хидроним, впоследствие название на околостите на Одесос с намиращите се там селища и накрая, като име на крепостта, която е изградена на част от територията на Одесос. В светлината на археологическите и нумизматичните данни, византийската крепост Варна се е появила в последната трета на X в. (Плетньов 2007, 232-241). Фактът, че при отстъплението на руските части след неуспешното нападение на Константинопол в 1043 г. са били засечени и разбити до Варна от отрядите на Катакалон Кекавмен, управител на тема Паристрион, показва, че по това време във Варна не е имало гарнизон. Единственият известен засега печат на стратег на Варна е датиран в средата на XI в. и неговият притежател едва ли е бил назначен преди 1043 г. (Seibt, Wassiliou, no. 304; Jordanov 2004, no.15.1).

Най-спорна е идентификацията на Преславица (Περσθλαβίτζας), стратегия и комеркиария, най-големият търговски център на Долни Дунав през X – XI в.[49] Предложенията, направени в специализираната литература варират от крепости на Дунав като Пъкуиул луй Соаре, Капидава, и Нуфърул от една страна, и Преслав и аула при с. Хан Крум във вътрешността на средновековна България, от друга (обр. 6) (Năsturel 1965, 17-37; Diaconu 1965, 44-49; Kuzev 1977, 57-59; Oikonomides 1983, 1-9; Jordanov 2004, 145-154). На пръв поглед, най-вероятната локализация на Преславица е Нуфърул, въз

---

[46] Виж коментарът на Д. Оболенски в Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, II, Commentary, ed. R. J. H. Jenkins. London, 1962, 57.

[47] Според В. Зайбт, печатът на Аксиополис може да принадлежи на митрополит на Тива, докато на печатът на Василий топонимът може да се разчете като Κολωνείας (Seibt 1991-1992, 549-50).

[48] Според Ж. Дарузе, епископът на Аксиополик е преместен в южната част на византийската империя по времето на Алексий I Комнин (Darrouzès 1984, 182, 208-209; Popescu 1989, 237-262).

[49] За печатите на стратезите и комеркиариите на Преславица, вж. Iv. Jordanov. Corpus of the Byzantine seals from Bulgaria. I. Seals with geographical names. Sofia, 2004, 145-154.

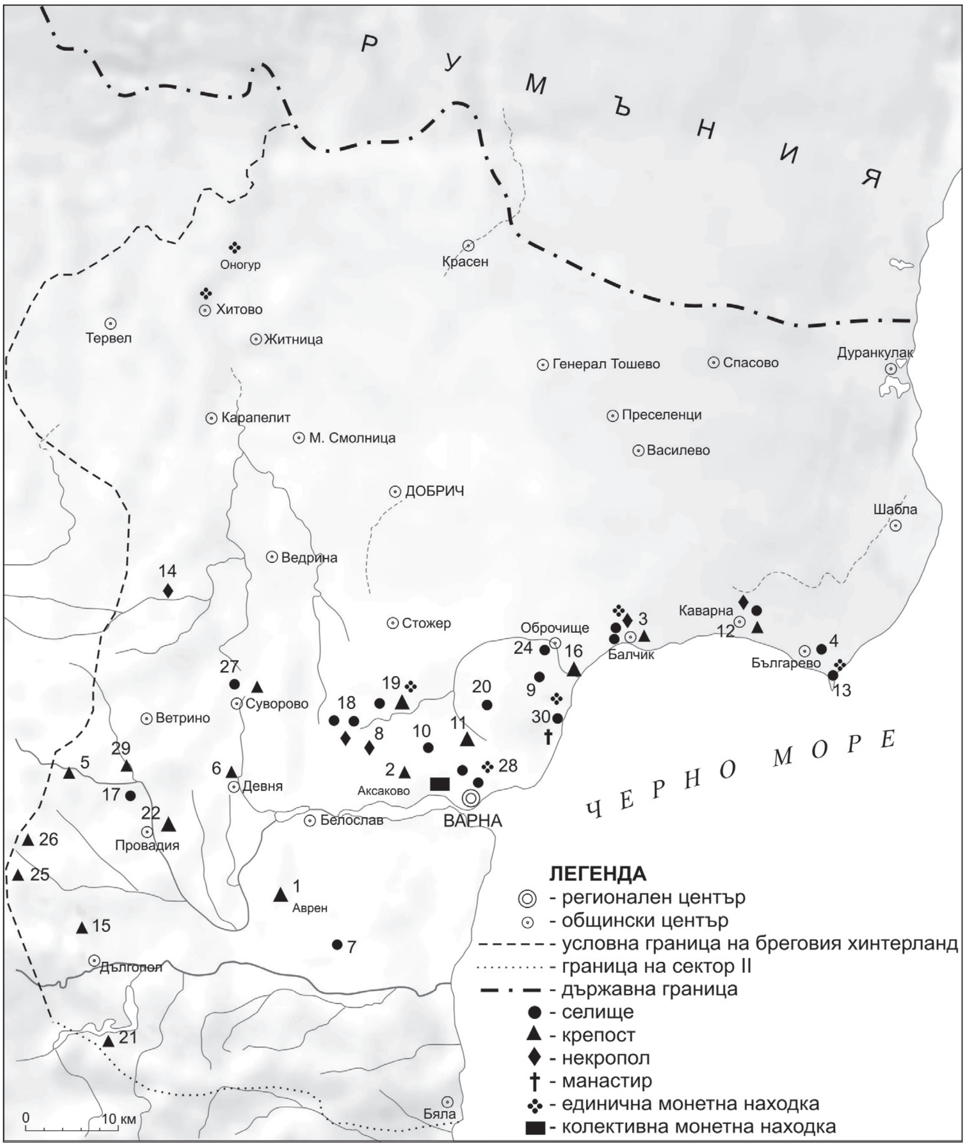
Р У М Ъ Н И Я
Оногур
Хитово
Красен
Тервел
Житница
Генерал Тошево
Спасово
Дуранкулак
Карапелит
М. Смолница
Преселенци
Василево
ДОБРИЧ
Шабла
Ведрина
14
Стожер
Оброчище
3
Каварна
12
4
Българево
13
24
16
Балчик
27
Суворово
19
18
20
9
30
Ветрино
8
10
11
5
29
6
Девня
2
Аксаково
28
17
22
Провадия
Белослав
ВАРНА
ЧЕРНО МОРЕ
26
25
1
Аврен
15
7
Дългопол
21
Бяла
0
10 км
ЛЕГЕНДА
- регионален център
- общински център
- условна граница на бреговия хинтерланд
- граница на сектор II
- държавна граница
- селище
- крепост
- некропол
- манастир
- единична монетна находка
- колективна монетна находка

Обр. 5 Сектор II: селища и монетни находки XII в. (по Рашев et al. 1995)

1. Аврен/Петрич кале 2. Аксаково 3. Балчик 4. Българево 5. Черковна 6. Девина/Девня 7. Добри дол 8. Доброглед 9. Ген. Кантарджиево 10. Изворно 11.Яребична 12. Каварна 13. Калиакра 14. Караманите 15. Китен 16. Кранево 17. Кривня 18. Любен Каравелово 19. Новаково 20. Орешак 21. Овчага 22. Овеч 23. Петров дол 24. Рогачево 25. Славейково 26. Снежина 27. Суворово 28. Варна 29. Венчан 30. Виница

основа на нумизматичните данни (1143 монети), които наистина показват най-голям разцвет на крепостта през XI в. (Custurea 2000, 146-147).

Ако се съди обаче по думите на руския княз Светослав за „Преславец на Дунав“ като мечтано място, където „…се стичат всички блага: от гръцката земя – злато, тъкани, вина и различни плодове, от Чехия и Унгария – сребро и коне, от Русия пък – кожи и восък, мед и роби“ (Повесть временных лет I, 48) би трябвало да се предположи, че още в X в. Преславец е бил добре развит търговски център. Но досега в Нуфърул са открити само 3 монети от IX – X в. (Custurea 2000, 146-147). Всъщност, не Нуфърул, а обновената късноантична крепост Новиодунум – Исакча е мястото с най-висока концентрация на монети в Дунавската делта, както през IX – X в. (Kostova 2007, Table II), така и през X – XI в. (Табл. II) (Custurea 2000, 141-142). Същото е и съотношението на печатите, открити досега в двете крепости – 57 в Новиодунум и само 7 в Нуфърул (Kostova 2008, 207-223). Разбира се фактологическите данни за монетното обръщение и броят на печатите в Нуфърул и Исакча сигурно ще се променят занапред с откриването на нови монети. Но това, което не се е променило и няма да се промени е благодатното географско разположение на Новиодунум – Исакча (обр. 1): зоната на големия завой на Дунав между Браила и Исакча е пресечната точка на търговските пътища по суша и вода от Мунтения и Трансилвания (към Западна Европа), Молдавия и Бесарабия (към Полша, Балтийския регион, Северното Черноморие, и по-далеч на изток), и от Добруджа (към България, Гърция и Мала Азия) (Botzan 1992, 68). Ето защо, според мен, най-приемливата локализация на Преславец е именно Новиодунум – Исакча.[50]

Обобщавайки анализа на селищната система в северната част на Западното Черноморие от края на X до края на XII в. могат да се очертаят няколко основни характеристики. Първата е гъстотата на селищата в региона до средата на XI в. и свиването на селищната мрежа в края на XI и през XII в. И в двата сектора най-голямата концентрация на селища се наблюдава край водни комуникации – десният бряг на р. Дунав и ръкава Св. Георги на делтата в сектор I и речните долини във вътрешността и в двата сектора. Морският бряг от Дунавската делта до източните склонове на Стара планина е бил сравнително рядко населен, но все пак по-голям брой крайбрежни селища се наблюдават между Дуранкулак и Варна.

Укрепените селища и крепости са сравнително малко на брой и в двата сектора. Тяхното датиране и пространствено разположение разкрива динамиката в стратегическата оценка за региона. Така, в сектор I крепостите се възстановяват в края на X в. като резултат от установяването на византийската администрация там. Те са разположени по десния бряг на Дунав и ръкава Св. Георги възстановявайки в някаква степен късноримския и ранновизантийски лимес. За разлика от Северна Добруджа обаче, в Южна Добруджа и свързаното с нея крайбрежие (сектор II) крепости се изграждат още в периода IX – X в., които охраняват пътищата към големите центрове Плиска, Преслав и Дристра. Установяването на византийската власт тук също води до появата на нови крепости, но едва в края на XI в. Очевидно, неефективността на крепостите по Дунав във възпирането на нахлуванията на печенези, узи и кумани, които достигат Тракия, поражда необходимостта от укрепване на отбраната на Източна Стара планина и крайбрежието между Калиакра и Варна. Подобно на сектор I, повечето крепости в сектор II се устроени на мястото на ранновизантийски крепости от V – VI в. Трябва да се отбележи липсата на укрепени селища по морския бряг в сектор I, както през целия период от края на X до края на XII в., така и в предшестващия период между VIII и X в. Затова пък, няколко крепости се появяват по крайбрежието в сектор II по време на византийското управление и единствената стратегия в северната част на Западното Черноморие е устроена във Варна.

Крепостите обаче не променят общия селски облик на региона, демонстриран и от монетното обръщение: единични монетни находки за периода VIII – XII в. са открити само на ок. 19 % от обектите в сектор I (42 от 220) и на ок. 12 % (35 от 291) от тези в Сектор II. Важно е да отбележим, че все пак, макар и скромно по размер, монетното обръщение показва приемственост във функционирането на пътната мрежа в региона. Крайбрежните селища запазват и дори увеличават размера на монетната циркулация след установяването на византийската администрация в региона в края на X в., но общата картина и в двата сектора е напълно различна: монети от X – XI в. са открити на 44 обекта в сектор I и на два пъти по-малко обекти (21) в сектор II. Нещо повече, освен във Варна и Балчик, монетното обръщение в останалите селища в сектор II буквално спира слез 30-те години на XI в. Ето защо изглежда, че тезата за интеграцията на Долни Дунав в монетарната икономика на Византийската империя през XI – XII в. може да бъде вярна само за Северна Добруджа (Custurea 2000, 207).

Разбира се липсата на монети от средата и втората половина на XI в. в повечето селища в Южна Добруджа и свързаното с нея крайбрежие не означава непременно, че те са изоставени, а по-скоро, че тези селища стават толкова

---

[50] Според Й. Барня, заради големия брой монети, други находки и преди всичко, заради големия брой византийски печати, средновековният Новиодунум заема второ място в йерархията на градовете по Долен Дунав след столицата на Паристрион, Доростол. Но той идентифицира средновековната крепост при Новиодунум – Исакча с известната генуезка колония Вичина (Barnea 1971, 352-63; Popeea 1973-1975, 175-198).

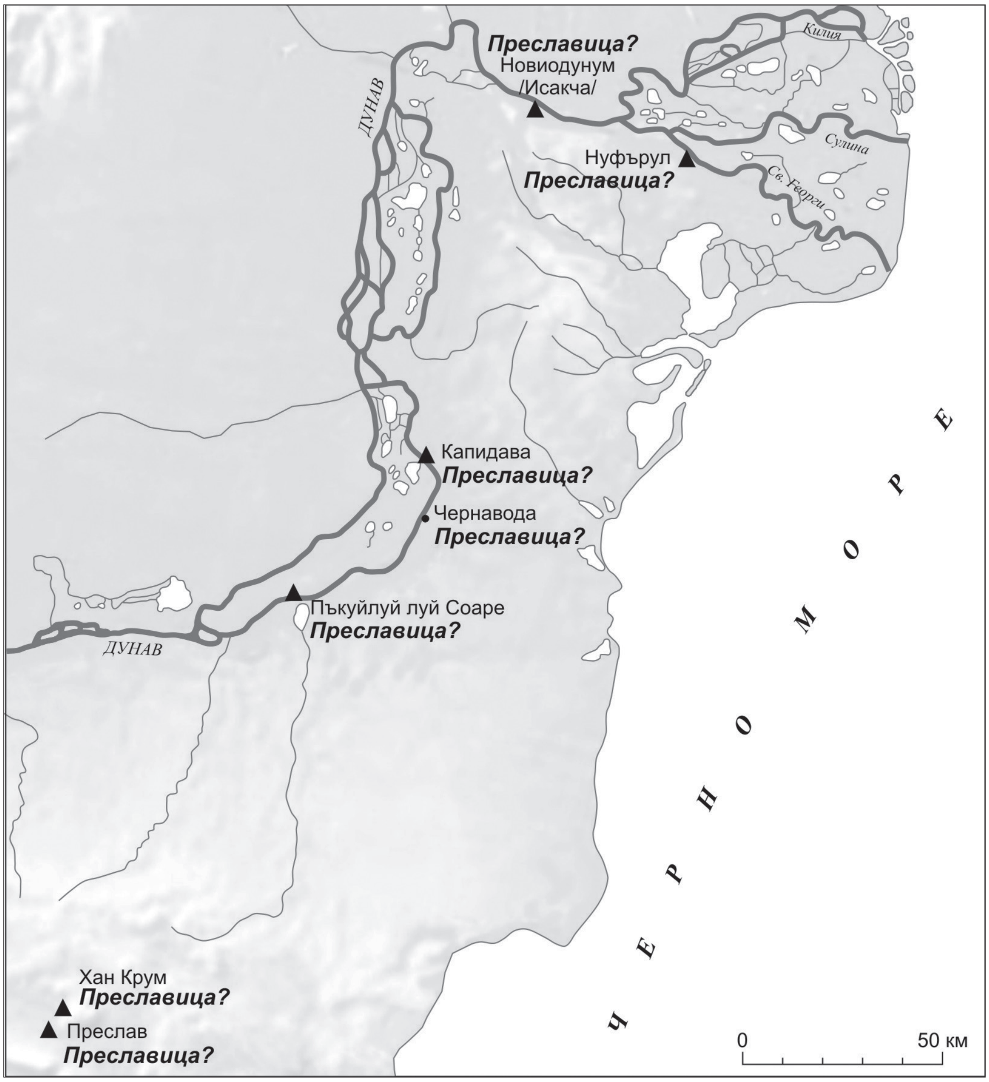
Преславица?
Новиодунум
/Исакча/
Килия
ДУНАВ
Сулина
Нуфърул
Преславица?
Св. Георги
Капидава
Преславица?
Чернавода
Преславица?
Пъкуйлуй луй Соаре
Преславица?
ДУНАВ
ЧЕРНО МОРЕ
Хан Крум
Преславица?
Преслав
Преславица?
0
50 км

Обр. 6 Локализации на Преславица, предложени в научната литература

незначителни в своята икономическа активност и отпадат от регионалната икономическа система. Тази ситуация може да се разглежда като следствие от залеза на Преслав като център, стимулиращ икономическата активност в региона и изместването на регионалните центрове за монетно преразпределение по-далеч на север към Дунавската делта. Причината за тези промени най-вероятно е и различният подход, с който византийската администрация овладява крайдунавската и крайбрежната част на Добруджа от края на X в. насетне. От една страна, бързата административна реорганизация и милитаризация на Крайдунавска Добруджа, честите плащания на трибути на печенеги и кумани и интензивната търговия с тях и русите, води до рязкото нарастване както на потреблението, така и на нуждата от свежи пари (Тъпкова-Заимова 1976, 71-97; Stephenson 2000, 86, 96-97). От друга страна, Черноморското крайбрежие на Добруджа остава извън този процес като единствената административна единица там, стратегията Варна, е създадена едва в средата на XI в. (Kostova 2006b, 589).

Така или иначе, краят на XI – краят на XII в. е най-лошият период и в двата сектора. Както бе посочено по-горе, монетни находки са регистрирани само в 26 селища в сектор I и в 7 от 30 активни по това време селища в сектор II. Подобно на предшестващия период, много повече монети циркулират в Северна Добруджа, като повечето се откриват в дунавските крепости. В същото време най-висока концентрация на монети в сектор II се установява в крайбрежните центрове Балчик и Варна.

От гледна точка на селищните категории, северната част на Западното Черноморие е твърде небалансирана. В сектор I от края на X и през целият XI в. има един център с административни и икономически функции, Преславица (Новиодунум – Исакча?). Наред с него, има не малък брой локални центрове по десния бряг на р. Дунав (Диногеция, Капидава, Нуфърул) и морския бряг (Констанца и Мангалия). В сектор II може да бъде разпознат един локален административен и икономически център, Варна, и то не преди средата на XI в.

Така динамичните промени в селищната система в северната част на Западното Черноморие разкриват големият потенциал на периферните зони в изследването на взаимодействието между географския и човешки фактор в историята на средновековните Балкани.

Използвана литература

Атанасов 1996: Г. Атанасов. Етнодемографски и етнокултурни процеси по Добруджанското Черноморие през средновековието. – Исторически преглед, 1996, 2, 3-30.

Бешевлиев 1987: В. Бешевлиев. Географията на България и византийските извори. –Известия на Народния музей Варна, 23 (38), 1987, 37-70.

Божилов 2004а: Ив. Божилов. Византийската администрация в Добруджа.- В: Божилов, Ив., В. Гюзелев, История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. В. Търново, 2004, 75-82.

Божилов 2004б: Ив. Божилов. Византийската администрация в Добруджа, 1000 – 1186 г. В: Божилов, Ив., В. Гюзелев, История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. В. Търново, 2004, 87-131**.**

Георгиев 1991: М. Георгиев. Физическа география на България. София, 1991.

Зирра 1963: Вл. Зирра. Двуобрядовы могильник в Капул – Виилор – Истрия. – Dacia, 7, 1963, 355-413.

Йорданов 1981: Ив. Йорданов. Паричното обръщение в средновековна България. – В: История на финансовата и кредитна система в България, 1. Варна, 1965, 61-71.

Йорданов 1984: Ив. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081 – 1261 г. София, 1984.

Йотов 2004: В. Йотов. Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (I). – В: Нумиматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие. Acta Musei Varnaensis II. Варна, 2004, 312-321.

Кузев 1977: Ал. Кузев. За имената на средновековната крепост на дунавския остров Пъкуиул луи Соаре. – Известия на Народния музей – Варна, XIII (XXVIII), 1977, 57-59.

Парушев 1993: В. Парушев. Непубликувани средновековни монети от Южна Добруджа. – Добруджа, 10, 1993, 145-167.

Плетньов 2007: В. Плетньов, Нови данни за средновековната варненска крепост. – В: Тракия и Хемимонт IV – XIV в. Варна, 2007, 232-241.

Повесть временных лет I: Повесть временных лет, I. Ред. Д. С. Лихачев. Москва – Ленинград, 1950.

Попконстантинов и др.: К. Попконстантинов, Р. Костова, В. Плетньов. Манастирите при Равна и Караачтеке до Варна в манастирската география на България през IX-X в. – В: Българските земи през средновековието VII – XVIII в. Международна конференция в чест на проф. Ал. Кузев. Acta Musei Varnaensis III-2. Варна, 2005, 107-120.

Рашев 1995: Р. Рашев. Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 1995, 89-95.

Рашев и др. 1995: Р. Рашев и др. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска – Преслав, 7, 1995, 159-296.

Тъпкова-Заимова 1976: В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад. София, 1976.

Шкорпил 1929: К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. – Българска историческа библиотека, I/2, 1929, 80-112.

Avram et al. 1985: Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac. Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (I). – Pontica, 18, 1985, 113-125.

Avram et al. 1986: Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac. Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (II). – Pontica, 19, 1986, 243-253.

Avram et al. 1987: Al. Avram, Oct. Bounegru, C. Chiriac. Cercetări perieghetice în teritoriul Histriei (III). – Pontica, 20, 1987, 327-337.

Barnea 1971 : I. Barnea. Dinogetia et Noviodunum, deux villes Byzantines du Bas – Danube. – Revue des études Sud – Est européennes, 3, 1971, 343-363.

Belke, Soustal 1995: Die Byzantiner und ihre Nahbarn. Die De administrando imperio genante Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Übresetzt, eingeleitet und erklärt von Kl. Belke – P. Soustal. Byzantinische Geschichtsschreiber 19. Wien, 1995.

Botzan 1992: M. Botzan. Pour localizer Vicina: histoire et mileu géographique. – Revue des études Sud – Est européennes, 30 /12, 1992, 61-75.

Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*: Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio*, rec. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins. Corpus Fontium Historiarae Byzantinae 1. Washington, 1967.

Custurea 2000: G. Gh. Custurea. Circulaţia monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX – XI).

Constanţa, 2000.

Darrouzès 1984: J. Darrouzès. Le traité des transferts. Édition critique et commentaire. – **Revue des études byzantines**, 42, 1984, 147-214.

Diaconu 1962: P. Diaconu. Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobrudsha und der Lokalisierung der Berichte des griechischen Toparchen geshilderten Ereignisse. – Dacia, 6, 1962, 317-337.

Diaconu 1965 : P. Diaconu. Autour de la localization de la Petite Preslav. – Revue des études Sud – Est européennes, 1-2, 1965, 44-49.

Diaconu 1980 : P. Diaconu. Cariera de piatră din secolul al X-lea de la Cernavoda. – Pontica, 13, 1980, 185-99.

Diaconou, Zah 1971: P. Diaconou, Em. Zah, Les carrières de pierre de Pacuiul Lui Soare. – Dacia, 15, 1971, 289-306.

Florescu, R., Z. Covacef 1988/89: R. Florescu, Z. Covacef. Stratigrafia Capidavei romane tîrzii şi feudale timpurii. – Pontica, 21-22, 1988/89, 197-249.

Hampartumian 1979: N. Hampartumian. The archaeology of Histria. – Archeion Pontou, 35, 1979, 134-137.

Ioannis Scylitzae *Synopsis*: Ioannis Scylitzae *Synopsis historiarum*, rec. J. Thurn. Corpus Fontium Historiarae Byzantinae 5. Berlin – New York, 1973.

Ioannis Zonarae *Epitome*: Ioannis Zonarae *Epitome historiarum libri XIII – XVIII*, rec. Th Büttner – Wobst. Bonn, 1897.

Jordanov 2004: Iv. Jordanov. Corpus of the Byzantine seals from Bulgaria. I. Seals with geographical names. Sofia, 2004.

Kostova 2006a: R. Kostova. West Black Sea coast 11th to 15th c.: crossroads or periphery? – In: Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London 21 – 26 August 2006. Vol. II. Abstracts of Panel Papers. Ed. El. Jeffreys. Ashgate, 2006, 48.

Kostova 2006b: 'Bypassing Anchialos': The West Black Sea coast in naval campaigns 11th to 12th c. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София, 2006, 579-597.

Kostova 2007: R. Kostova. Settlement patterns on the Byzantino – Bulgarian periphery: The north part of the West Black Sea coast 8th to 11th c. – Годишник на ЦСВП „Иван Дуйчев", 95 (14), 2007, 1-17.

Kostova 2008: R. Kostova. Space and power on the West Black Sea coast 11th to 12th c.: the sigillographic evidence. – В: Юбилеен сборник „100 години от рождението на д-р Васил Хараланов (1907 – 2007)", Шумен, 2008, 207-225.

Mango 1995: C. Mango. Introduction. – In: Constantinople and its hinterland. Eds. C. Mango and G. Dagron. Varioourum, 1995, 1-6.

Mango 2003: M. M. Mango. The centre in and beyond the periphery: material culture in the Early Byzantine Empire. – In: La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès des Études Byzantines et Sud – est Européennes. Paris, 2003, 119-128.

Mănucu – Adameşteanu 1991a: Gh. Mănucu – Adameşteanu. Tomis – Constantia-Constanţa. – Pontica, 24, 1991, 299-327.

Mănucu – Adameşteanu 1991b: Gh. Mănucu – Adameşteanu. O moneda bizantina de la Trebizond descoperită în Doborogea. – Pontica, 24, 1991, 399-403.

Mănucu – Adameşteanu 2000/2001: Gh. Mănucu – Adameşteanu. Cronica descoperilor monetare din judeul Tulcea (VII). – Pontica, 33-34, 2000/2001, 625-657.

Mănucu – Adameşteanu 2003: Gh. Mănucu – Adameşteanu. Monede bizantine descoperite la Nufăru**. –** Peuce, 14, 2003, 427-430.

Mănucu – Adameşteanu, Petac 2002-2003: Gh. Mănucu – Adameşteanu, Em. Petac. Monede romane şi bizantine descoperite la Nufăru, jud. Tulcea. – Pontica, 35-36, 2002-2003, 423-432.

Mănucu – Adameşteanu et al. 1997: Gh. Mănucu – Adameşteanu et al. Monede din colectia Ioan Donoiu descoperite în Dobrogea (sec. X – XIII). – Pontica, 30, 1997, 355-370.

Năsturel 1965: P. Năsturel. Peut – on localizer la Petite Preslav à Păcuiul lui Soare? (Commentaire à Anne Comnène, Alexiade VII.3). – Revue des études Sud – Est européennes, 1-2, 1965, 17-37.

Nesbitt, Oikonomides 1991: J. W. Nesbitt, N. Oikonomides. Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington D. C. Dumbarton Oaks, 1991.

Oberländer – Târnoveanu 1979: E. Oberländer – Târnoveanu. Quelque aspects de la circulation monétaire dans la zone de l'embouchure du Danube au XIIe siècle. – Dacia, 23, 1979, 268-269.

Oberländer – Târnoveanu 1992: E. Oberländer – Târnoveanu. Numismatic and historical remarks on the Byzantine coin hoards from the 12th century at the Lower Danube. – Revue des études Sud – Est européennes, 1-2, 1992, 56-60.

Oberländer – Târnoveanu 2003: E. Oberländer – Târnoveanu. La monnaie dans l'espace rural byzantin des Balkans orientaux – un essai de synthèse au commencement du XXIe siècle. – Peuce, 14, 2003, 341-412.

Oberländer – Târnoveanu, Zhekova 2006: E. Oberländer – Târnoveanu, Zh. Zhekova. Monetary circulation in the hinterland of the western Black Sea coast, 13th -15th c. – In: Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies. London 21 – 26 August 2006. Vol. II. Abstracts of Panel Papers. Ed. El. Jeffreys. Ashgate, 2006, 105-106.

Odorico 2003: P. Odorico. La péripherie dans le temps et l'espace – In: Byzantina – Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès des Études Byzantines et Sud – est Européennes. Paris, 2003, 13-24.

Oikonomides 1983: N. Oikonomides. Presthlavitza, the Little Preslav. – Südost – Forschungen, 42, 1983, 1-9.

Opaiţ 1977: A. Opaiţ. Aegyssus'76-raport preliminar. – Pontica, 10, 1977, 307-313.

Panait, Ştefanescu 1984: P. Panait, A. Ştefanescu. Valea Carasu în cartografia medieavală. – Pontica, 17, 1984, 169-176.

Panait et al. 1995/96: P. Panait, A. Rădulescu, A. Ştefãnescu., D. Flaut. Cercetările arheologice de la cetatea Hârşova. Campania 1995. – Pontica, 28-29, 1995/96, 121-134.

Poenaru Bodrea 1996-1998: Gh. Poenaru Bodrea. Découvertes monétaires en Roumanie – 1994 – 1996. – Dacia, 40-42, 1996-1998, 425-466.

Popeea 1973-1975: Al. Popeea. Monede bizantine din Nordul Dobrogei. – Peuce, 4, 1973-1975, 175-198.

Popescu 1989: Em. Popescu. Notes on the history of Dobrudja in the 11th c.: the bishopric of Axiopolis. – Byzantina, 15, 1989, 237-262.

Seibt 1991: W. Seibt. [Review] Nesbitt, J. W, Oikonomides, N., Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, I: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Washington D. C. Dumbarton Oaks, 1991. – Byzantinische Zeitschrift, 84-85/2, 1991-92, 548-50.

Seibt, Wassiliou 2004: W. Seibt, Al. – K. Wassiliou. Die Byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Zentral – und Provinzialverwaltung. Wien, 2004.

Ševčenko 1982: I. Ševčenko. Constantinople viewed from the Eastern provinces.- In: I. Ševčenko. Ideology, letters and culture in the Byzantine world. Variorum reprint. London, 1982, VI.

Simion et al. 1980: G. Simion et al. Şantierul arheologic Troesmis. – Peuce, 8, 1980, 151-289.

Stephenson 2000: P. Stephenson. Byzantium's Balkan Frontier. A political study of Northern Balkans, 900-1204. Cambridge, 2000.

Tăpkova-Zaimova 1975: V. Tăpkova – Zaimova. Les frontiers occidentals des territories par Tzimiscès. – In: Studia Balcanica, 10 [Recherches de géographie historique, II]. Sofia, 1975, 113-118.

THE NORTH PART OF THE WEST BLACK SEA COASTAL AREA FROM THE LATE 10TH UNTIL LATE 12TH CENTURY: THE SETTLEMENT MODEL OF A BYZANTINE PERIPHERY

Rossina Kostova

(summary)

The present article discusses the first results of the analysis of the settlement patterns in the northern part of the West Black Sea coast between the late 10th and late 12th c. based on archaeological, numismatic and toponymic evidence.

Two great geographical markers seem to define naturally the area of the northern part of the West Black Sea coast: the estuary of the Danube to the north which is the northernmost river flowing from the west into the Black Sea, and the easternmost outskirts of the Stara planina and the mouth of the Kamchiya river to the south. From the north to the south the so-defined area can be geographically divided into two main sectors. Sector I coincides with North Dobrudzha and comprises the Danube estuary with the three branches of Chilia, Sulina and St George as well as the territory between the Black Sea coast and the right bank of the Danube. Sector II includes the eastern periphery of South Dobrudzha, the Frangensko and the Avrensko plateau.

The so-outlined area covers roughly 18. 000 km^2 and the overall number of the medieval sites attested there is 511. Their analysis is based on data from terrain surveys, archaeological excavations, and coin finds published in Bulgarian and Romanian scholarship. As a result, a number of characteristics of the settlement patterns of the northern part of the West Black Sea coastal are in late 10th -late12th c. have been outlined. The first is the density of settlements in the region until the middle of the 11th c. and the collapse of the settlement network in the late 11th and throughout the 12th c. In both sectors the highest concentrations of settlements have been attested along water communications. The coast from the Danube estuary to the eastern fringes of Stara planina was scarcely inhabited yet a higher number of coastal settlements can be traced between Durankulak and Varna. The fortified sites were relatively small in number in the two sectors. Their dating and spatial distribution in both sectors demonstrate the dynamic of the strategic evaluation of the region. What deserves to be noted is the lack of fortified sites along the seacoast in Sector I throughout the entire period of the 10th -12th c. In contrast, though few, fortresses appeared along the seacoast in Sector II during the Byzantine domination and even more, the only *strategia* in the northern part of the West Black Sea coastal area was arranged in Varna.

The fortified sites, however, did not change the overall rural appearance of the northern part of the West Black Sea coastal area fully demonstrated by the coin circulation. It is interesting to note that the coin circulation, no matter how modest in scale it was, demonstrates continuity in the function of the road network in the region. The coastal sites kept and even improved the size of coin circulation after the establishment of the Byzantine administration at the end of the 10th c. However, the late 11th and the 12th c. were the worst period for both sectors. From the point of view of settlement ranking, the northern part of the West Black Sea coast was rather unbalanced. Since the late 10th c. and throughout the 11th c., there was in Sector I one regional center with administrative and economic functions, *Presthlavitza* (Noviodunum-Isaccea?). In addition, there were a good number of local centers along the right bank of the Danube (e.g. Dinogetia, Capidava, Nufăru) and the coast (e.g. Constanţa and Mangalia). In contrast, one can recognize Varna as the only local administrative and economic center in Sector II and not before the middle of the 11th c.

КОЛОНИЯТА СКАЛНИ МАНАСТИРИ ПО ПРОВАДИЙСКОТО ДЕФИЛЕ

Георги Атанасов

Мъгляви и несигурни са писмените сведения за манастири в границите на североизточните земи на Търновското царство, които през 1369/70 г. влизат в границите на Добруджанското деспотство (Атанасов 2009). За съществуването им косвени данни черпим от писмо на Синода в Константинопол от юли 1370 г. С него на Варненският митрополит се дават екзархийски права и се поставят под юрисдикцията му група крепости в Североизточна България. В него се казва, че намиращите се там монаси също минават под негово управление и се съветват да му се подчиняват и „*ако някой му противоречи, ще получи заслужено канонично наказание*“(Darrouzès 1974, Nr 2586, 496; Гюзелев 1994, 195-196, 277-279, № 53). Не се знае точно къде се намират въпросните манастири в границите на Варненска митрополия, чийто диоцез съвпада с територията на деспотата на Добротица, а западната граница е източно от линията Мадара – Тутракан (Атанасов 2007, 330-335; Атанасов 2009, 104-118, обр. 1). Неяснотите се задълбочават от факта, че при археологическите проучвания в този регион досега не са открити зидани манастири от XIII – XV в.

Иначе стоят нещата със скалите обители, които в голяма степен запълват празнотата в тази насока. Най-после, те са съхранили до ден днешен почти напълно своя интериор и екстериор, с което се превръщат в любопитен източник за църковната археология и история на Търновското царство и Добруджанското деспотство през XIII – XIV в.

По бреговете на Провадийското дефиле е съсредоточена една от големите и компактна група крепости от XIII – XV в. в Североизточна България, респективно Източния Предбалкан (обр. 1). Най-значителна сред тях безспорно е Проват (Овеч), който редом с останалото е водещ църковен епископски център (Попруженко 1928, 92-93; Дуйчев 1944, 165-166; Андреев 1980, 267-285; Кузев 1980, 81-85; Николова 1997, 233). Това е една от причините за голямото струпване на скални монашески обители в околността му, като първата (най-източната) група е срещу самата провадийска крепост. Иначе скалните манастири са оформени в двата бряга на Провадийска река, която през XII – XV в. свързва Овеч, респективно Варна и Карвуна с Шумен, Преслав и Търново. Заслужава внимание и факта, че повечето скални обители са в непосредствена близост до крепостите, често в подножието им.

1. Килии на Саръкая при гр. Провадия (обр. 1, 2, 3)

Три килии са разположени на недостъпна височина от 17 м в скален венец, западно от гр. Провадия, над стария път за с. Кривня (Иречек 1974, 920; Шкорпил 1905, 407; Ганев 1929, 121–122; Силогава 1980, 15–19; Маргос 1981, 117).[1]

Килия 1. Най-северната килия представлява дообработена естествена пещера с неправилен правоъгълен план. Подът е подравнен, а таванът има естествената грапавина на скалата. Размери: дължина 4,90 м, макс. ширирина 3,40 м, макс. височина 2,40 м. Източната половина при входа е стеснена с 1 м, при което се е оформило своеобразно предверие. В северната и южната му стена са оформени жлебове за прикрепване на дървен под, понеже цялото пространство попада в дълбока цепнатина. Най-старателно е изсечена северната стена на т. н. предверие. На 1,35 м над пода са оформени две правоъгълни ниши с полукръгло сечение разграничени от пиластър широк 0,18 м (обр. 3). Таванът е с размери: височина – 0,38 м, ширина 0,31 м, дълбочина 0,17 – 0,20 м.

---

[1] Планове и описание по Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

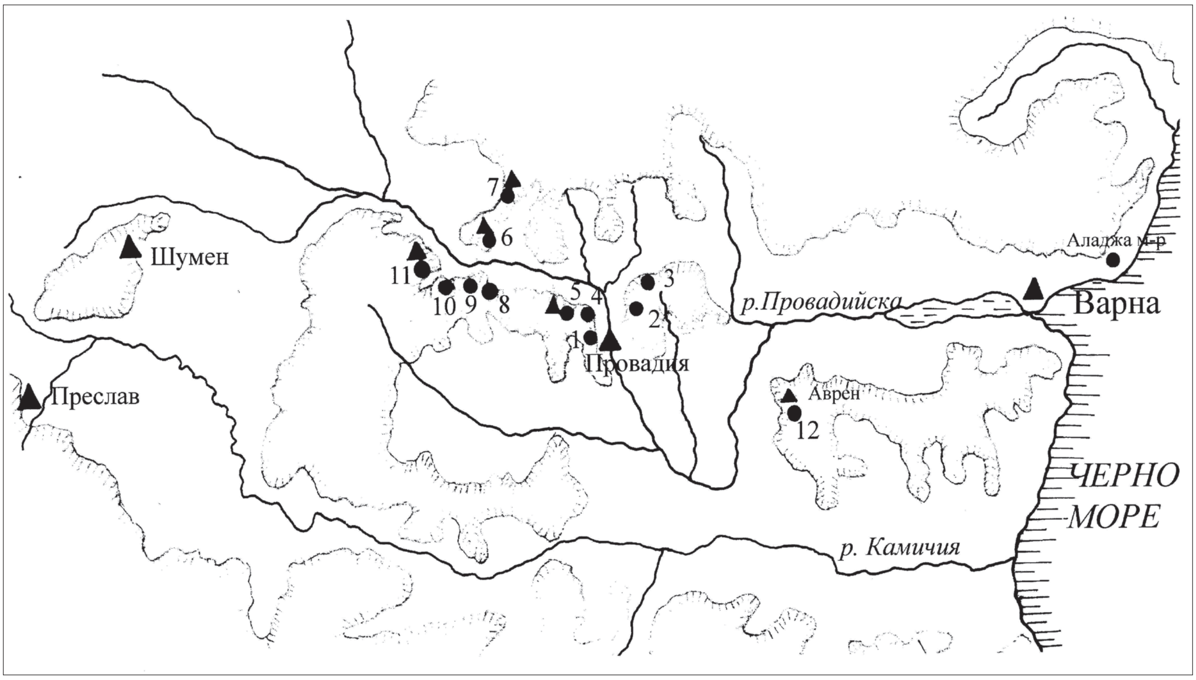

Обр. 1. Скалните манастири по р. Провадийска и съседния регион (по Г. Атанасов)

Дясната ниша е с височина 0,41 м, ширина 0,27 – 0,31 м, дълбочина 0,14 – 0,30 м. Малка ниша, широка 0,45 м, е оформена и в южната стена на килията.

Надписи – графити (Силогава 1980, 16 – 19; Маргос 1981, 117, табл. X)

1. Над лявата ниша, горен ред, е врязан на грузински език надписът: „Господи Исусе Христе, Боже наш, помилуй нас, амин“.

2. Над лявата ниша, долен ред, се чете: „ Това са светите апостоли“.

3. Над горния ляв ъгъл, на лявата ниша е врязан надпис на грузински, който се чете: „ Спомнете в молитвата си мене, грешния Микаел грузинеца“.

4. В горната половина върху пиластъра на нишата е врязан грузински надпис, който се чете : „Свети Георги“.

Рисунки и знаци – графити

1. Над нишите и надписите има композиция от дванадесет кръста с ушири краища, поставени над кръгчета с център – символ на дванадесетте апостоли , както впрочем пояснява и надписът.

2. В подножието на масива са издраскани над 30 кръста – графити.

3. Върху пиластъра, между двете ниши, е изчертан схематизирано куполен храм. Върху фасадата е нанесен кръст с двоен контур, а над купола – кръст с ушири краища. Според надписа изписан под купола, явно символизира храм носещ името на Свети Георги.

4. Вляво от нишите е представено твърде стилизирано изображение на човек в анфас, като че ли стоящ на трон.

5. Вдясно от нишите се различават контурите на 5 коня, галопиращи отдясно наляво.

Килия 2. На 3 м южно от килията с надписи, почти на същото ниво, се намира втора килия. Представлява естествена пещера със следи от изравняване на стените и пода. При входа върху пода има жлебове за закотвяне на дървена конструкция, чрез която навярно е била осъществявана връзката с другите килии. Размери: ширина – 1,80 м, дълбочина – 3,95 м, макс. височина при входа – 2,40 м.

Килия 3. Крайната южна килия е на около 10 м от средната и е разположена почти на същото ниво. Представлява дообработвана естествена пещера с овален план. Върху пода при входа, подобно на предходните килии, са вдълбани жлебове за закотвяне на дървена конструкция. Размери: ширина – 3,30 м, дълбочина – 2,10 м, височина – 1,95 м.

Трудно е да възстановим монашеската организация в скалната обител срещу провадийската

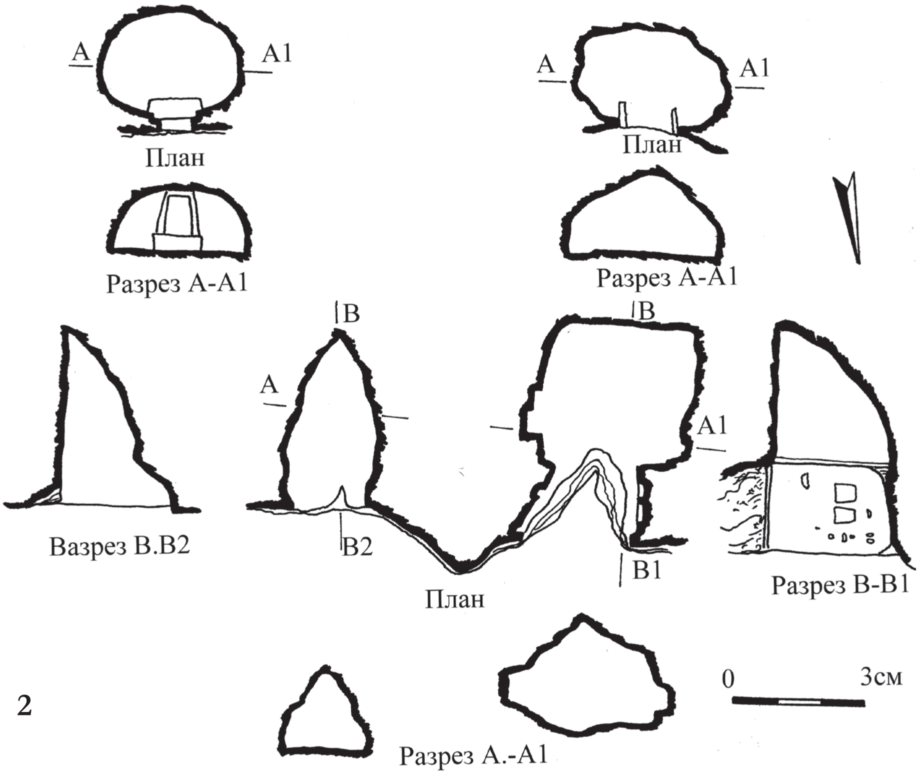
A
A1
План
Разрез A-A1
A
A1
План
Разрез A-A1
B
A
Вазрез B.B2
B2
План
B
A1
B1
Разрез B-B1
0
3см
Разрез A.-A1

2

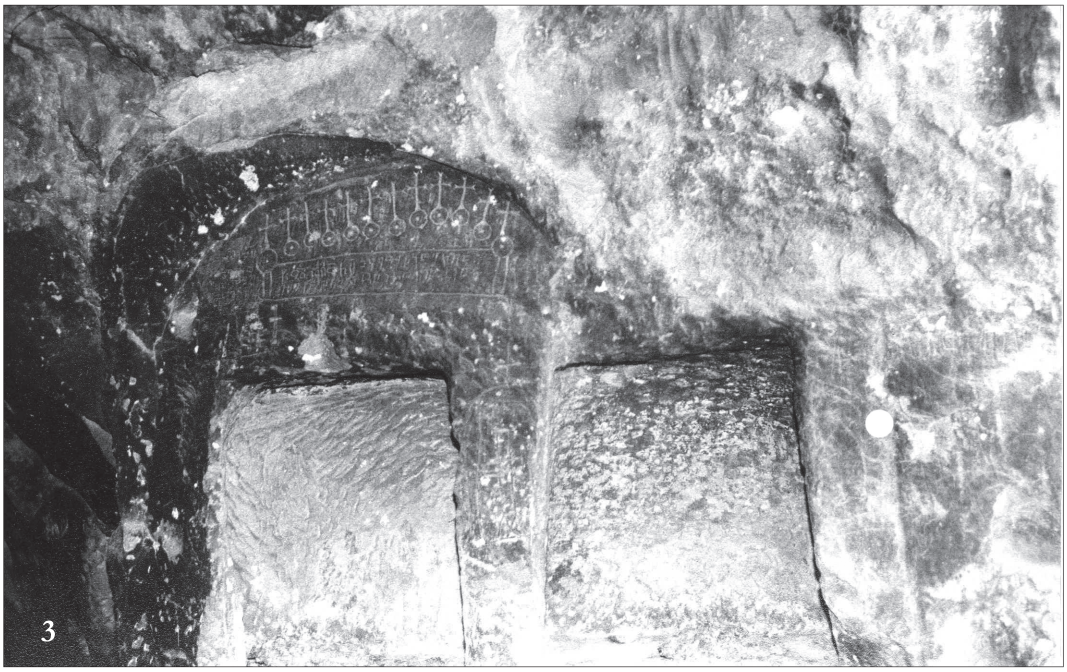

3

Обр. 2, 3. Килии на Саръкая при гр. Провадия (план и фотоси по Г. Атанасов)

крепост. Липсата на отчетливо оформен храм и общомонашески помещения предполагат килии на отшелници, които са в пряка връзка и произхождат от градски или крайградски манастир от епархийския център. Въз основа на палеографските особености на надписа обителта се датира сравнително убедително в XIV в. Надписите на грузински предполагат, че поне един от тримата отшелника е грузинец по произход и е дошъл да пуснитожителства в околностите на Овеч от грузинския манастир на Атон (Иверон) или от по-близкия грузински манастир при Бачково.

Хетерогенноста на манастирите на Балканите през XIV в. (особено в резултат на исихаската теория и практика) е всеизвестна и не сме учудени от присъствието на иностранен монах. Евентуално може да се размишлява какво го е привлякло на това място. Движението на хора и идеи в Добруджанското деспотство и неговата широка отвореност улесняват особено православното монашество.

2. Манастир (скит) „Свети Георги“ при с. Петров дол, Провадийско (обр. 1,4)

Намира се на около 7 км североизточно от гр. Провадия в сух дол наречен „Таш Кайнарджа“ (Шкорпил 1905; 423–424, табл. LXXXVII 2; Маргос 1981, 116). Състоял се е от дървена църквица – параклис в подножието на скален масив и килия – костница, изсечена на 7 м височина. За източна стена на църквата е служила скалата, където е оформена абсидата. Над нея, чрез два улея и гнезда, е била закотвена двускатната дървена конструкция на покрива.

Подходът към килията е от площадка широка 1,80 м и дълга 4,50 м. Входът е на 1 м над нивото на площадката и представлява правоъгълна рамка, аркирана в горния край, с размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м и дълбочина – 0,30 м. Килията има неправилен трапецовиден план с размери: дълбочина – 2,25 м, ширина при входа – 2,65 м, ширина в дъното – 1,50 м, височина – 1,30 м. Върху източната стена са оформени две ниши. Дясната е аркирана в горния край и е с размери: височина – 0,60 м, ширина – 0,59 м, дълбочина – 0,12 м. Съседната ниша е правоъгълна с размери: ширина – 0,60 м, височина – 0,15 м, дълбочина – 0,15 м. В пода, край южната стена, е изсечен гроб с трапецовиден план и кръгло уширение в западния край, където е мястото на главата на покойника. Размери: дължина – 1,80 м, ширина – 0,50 – 0,25 м, дълбочина – 0,30 м. При отвора е оформен жлеб за поставяне на дървен капак. По средата на помещението е изсечена вдлъбнатина с неправилна форма и размери: дължина – 1,20 м, ширина – 0,80 м, дълбочина – 0,20 м. Над площадката, в ляво от входа към килията, е оформено аркирано правоъгълно поле с размери 0,90 х 1,00 м. На средногръцки език е изписано „Манастир Свети Георги“.

Комплексът, включващ само църква и килия с гробна камера, на пръв поглед свидетелства за отшелническо покоище. Полуразрушеният храм и пропаданията на скалата в южна посока предполагат и други килии. Смятям, че става въпрос за малък скит, чийто основател е оформил пустинническа килия, като изсякъл в пода и собствения си гроб Освен датировката, съвпада и практиката още приживе отшелниците да приготвят вечното си покоище. Впрочем, гробни камери са регистрирани още в килиите на монаси от ранното средновековие в Кападокия, Мурфатлар, добруджанските сухоречия Канагьол, Суха река, Крепча и др. (Rodley 1985, 88; Barnea, Bilcurescu 1959, 551, 558, fig. 8; Barnea 1981, 86; Шкорпил 1914, 102-104, фиг. 81; Константинов 1977, 21-23; Атанасов 2007, 197). Трудно е да се разгадае смисълът на този обичай, но той най-малкото свидетелства за пренебрежение към тленността и смъртта, както и за нетърпеливо очакване за отделяне на духа от тялото и явяване пред Всевишния. По практика, която е позната от агиографската литература, около килията на известен подвижник се събират последователи, изграждат църква и формират малък манастир.

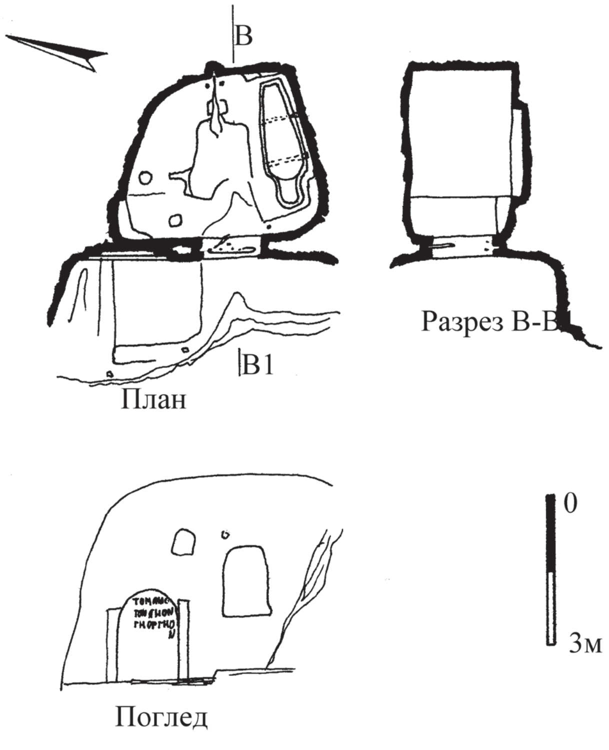

Обр. 4. Манастир (скит) „Свети Георги“ при с. Петров дол, Провадийско (план по Г. Атанасов)

3. Килии от Аладжик бурун при с. Петров дол, Провадийско (обр. 1, 5)

Комплексът се състои от шест непосредствено свързани и две уединени килии. Изсечени са на 11 м височина върху източната стена на скалния масив „Аладжик бурун“ край десния бряг на полупресъхналото дере на Петрова река (Маргос 1981; 116, табл. XVIII.).

Килия 1. Тя е най-южната и трудно достъпна килия. Има овален план с размери: ширина – 2,60 м, дълбочина – 2,05 м, височина – 1,55 м. Входът е от изток с размери: 0,50 х 0,90 м, повдигнат на 0,70 м над пода на килията. Размери: ширина – 2,70 м, дълбочина – 2,1 м, височина – 1,35 м.

Следващите 6 килии са верижно свързани:

Килия 2. Има правоъгълен план с размери: ширина – 3,10 м, дълбочина – 2,25 м, височина – 1,20 м. Входът е от изток с размери: ширина – 1,15 м, височина – 0,85 м.

Килия 3. Има правоъгълен план с размери: ширина – 2,95 м, дълбочина – 3,40 м, височина – 1,40 м. Входът е от изток и иа неправилна форма и размери 2,00 х 0,95 м.

Килия 4. Повдигната е на ниво 2,20 м над нивото на останалите килии. Има овална форма с размери: ширина – 2,30 м, дълбочина – 1,95 м, височина – 1,10 м. Върху източната стена има правоъгълен прозорец с размери: 0,65 х 0,70 м.

Килия 5. Има правоъгълна форма с размери: ширина – 2,80 м, дълбочина – 2,90 м, височина – 1,55 м. Входът е в източната стена с трапецовидна форма и размери: ширина – 0,80 м, височина – 0,95 м.

Килия 6. Има трапецовидна форма с размери: ширина – 2,50 м, дълбочина – 3,10 м, височина – 1,60 м. Западната половина е повдигната с 0,70 м над нивото на пода. Върху източната стена има правоъгълен отвор с размери: 0,60 х 0,80 м.

Килия 7. Изсечена е отделно, северно от верижно разположените килии. Има овална форма с размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,35 м, височина – 1,35 м. Входът е в източната стена. Има неправилна триъгълна форма с размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м.

Надписи – графити

Върху скалния масив, под килиите, са нанесени 4 надписа – графити, които са от първата половина на XIX в. (Маргос 1981; 116, табл. VII 2, IX 6 – 8).

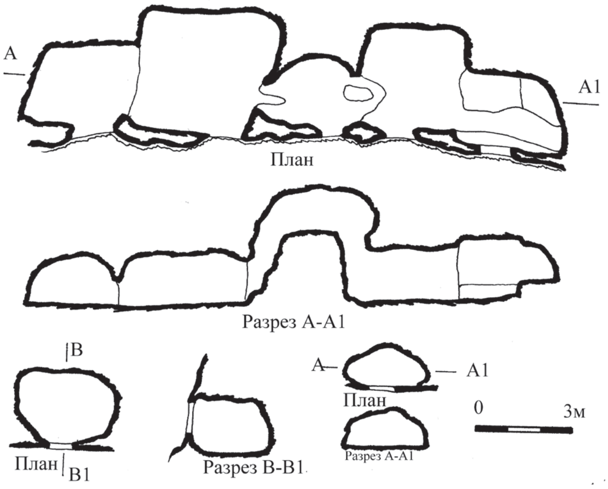

Обр. 5. Килии от Аладжик бурун при с. Петров дол, Провадийско (планове по Г. Атанасов)

„Тезика писму гу Желяску писа“

1. „Сия да са знаи чи писал Жеку Стоянувъ и Нейку Дойнувъ от Котил ва лету – 1805 тук на тасъ селу Петрува река“

2. „Ювку от Жеруна ва лету 1830“.

3. „Желяску Рахнюфъ от Медвенъ ва лету 1840“.

4. „ Никола новата махала Тича“

Рисунки и знаци – графити

Върху скалния масив, под килиите, са изчертани рисунки и знаци – графити (Маргос 1981, 116, табл. XI 2, 3, XII 2).[2]

1. Силно схематизирана композиция, представяща Възнесение Христово.

2. Две човешки фигури, разположени една над друга, представени до кръст.

3. Кръстове – графити с разнообразно начертание.

При тази обител е още по-трудно да уточним датировката и монашеските практики. Килиите са достътъчно много и обширни за формиране на голямо монашеско братство, но липсва църква и подемен датиращ материал. Освен това, тази група е изолирана и далеч от населени места, крепости и манастири. Може да се предположи, че е дело на група пустинници, но засега това е само хипотеза. Единствено фактът, че е част от колония скални обители, в която има убедително идентифицирани манастири и скитове, предполага връзка с монашески практики. Многобройните графити също предполагат присъствието на монаси.

---

[2] План по Г. Атанасов. Публикува се за пръв път.

4. Килии в м. „Тъпанче“ до с. Кривня, Провадийско (обр. 1, 6)

На левия бряг на сух дол към Провадийска река, северно от с. Кривня, са оформени килии в скален венец (Шкорпил 1905; 401, табл. LXXXV 6).[3]

Килия 1. Изсечена е уединено на 7 м височина. Има елипсовидна форма и размери: ширина – 2,75 м, дълбочина – 2,20 м, височина – 1,35 м. Входът е по средата на източната стена, повдигнат на 0,35 м над пода. Има трапецовидна форма с височина 0,95 м и ширина 0,75 – 0,50 м.

Килии 2 – 5. Представляват 4 верижно свързани помещения, разположени на височина 7 м източно от уединената килия в същия скален венец В момента комплексът е повреден от експлоатирането на разкритата през първата половина на миналия век кариера. Първото помещение е с размери 2 х 2 м и е полуразрушено. През входа, широк 1,20 м, се осъществява комуникацията с второто помещение, което е най-голямо. То има неправилна форма с размери: дължина – 5,70 м, ширина – 4,30 м, макс. височина 1,80 м. Южната стена е изцяло срутена, а в северната е оформена ниша широка 2,10 м. Третото помещение е с овален план и има размери: дължина – 3,55 м, ширина – 2,90 м, височина – 1,40 м. В южната стена е изсечен прозорец широк 0,70 м.

Северното помещение е най-старателно изсечено на 0,45 м над нивото на останалите, като денивелацията се преодолява чрез три стъпала при входа. Входът е с размери: ширина 1,00 м и височина 1,10 м. Това последно отделение има правоъгълна форма с размери: дължина – 4,25 м, ширина – 3,9 м, височина – 1,8 м. По средата на южната стена е бил оформен прозорец, широк 1,5 м, в момента полуразрушен. Пред него има вдлъбнатина с кръгла форма с диаметър 0,95 м. Край стената е имало скамейки широки 0,30 – 0,40 м и високи около 0,3 м, също полуразрушени.

5. Манастир в м. „Чукара“ до с. Кривня, Провадийско (обр. 1, 7, 8)

Разположен е северно от с. Кривня, върху левия бряг на сухоречие към Провадийска река, успоредно на това в местността „Тъпанче“. Намира се в подножието на крепост (Шкорпил 1905, 407, табл. LXXXV 1). В скален венец висок около 10 – 12 м (обр. 7, 9) са изсечени църква и 4 килии.[4]

Килия 1. Тя е най-северното помещение, разположено при върха на чукара. Представлява дообработвана естествена пещера с неправилна форма. Размери: дължина – 4,10 м, ширина – 3,50 м, височина – 1,30 м. В северния край килията се стеснява и тук при върха са оформени

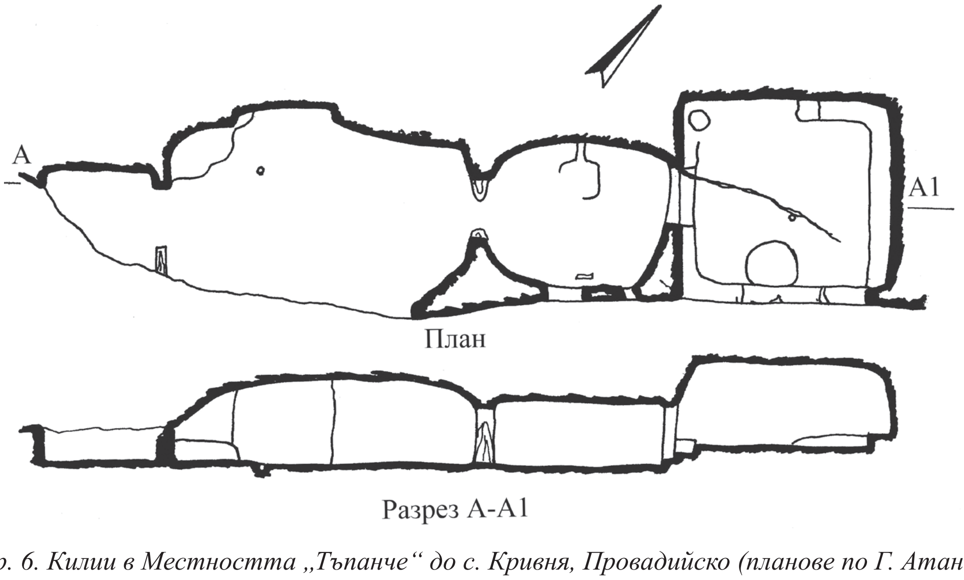

Обр. 6. Килии в Местността „Тъпанче“ до с. Кривня, Провадийско (планове по Г. Атанасов)

---

[3] План по Г. Атанасов. Публикува се за пръв път.

[4] Скитът е споменат от А. Маргос 1981, 115. План и описания по Г. Атанасов (Атанасов 1993, 77, рис. 15).

7

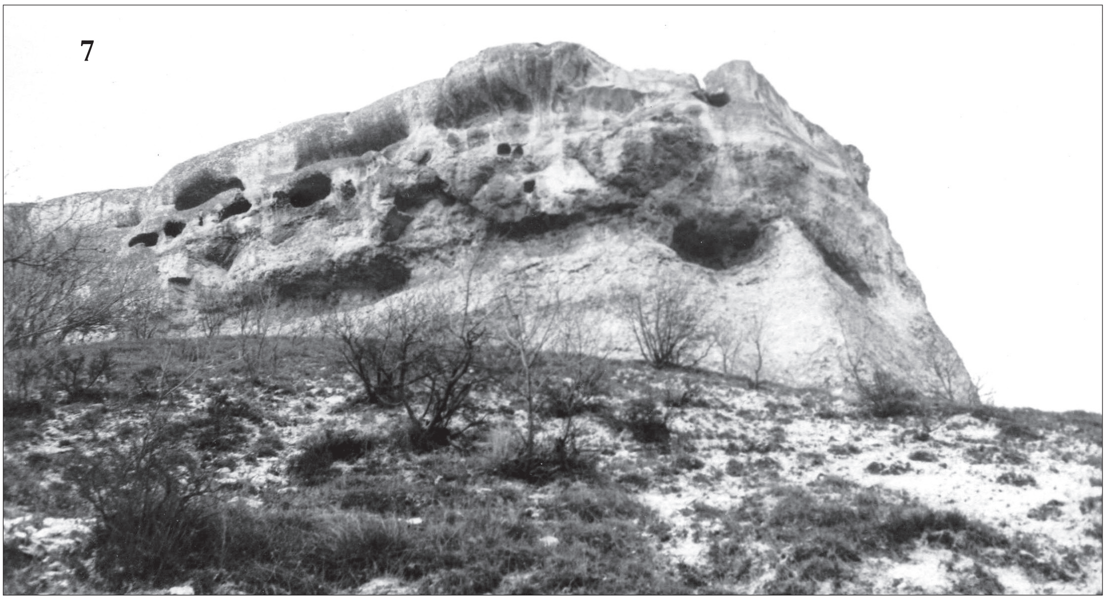

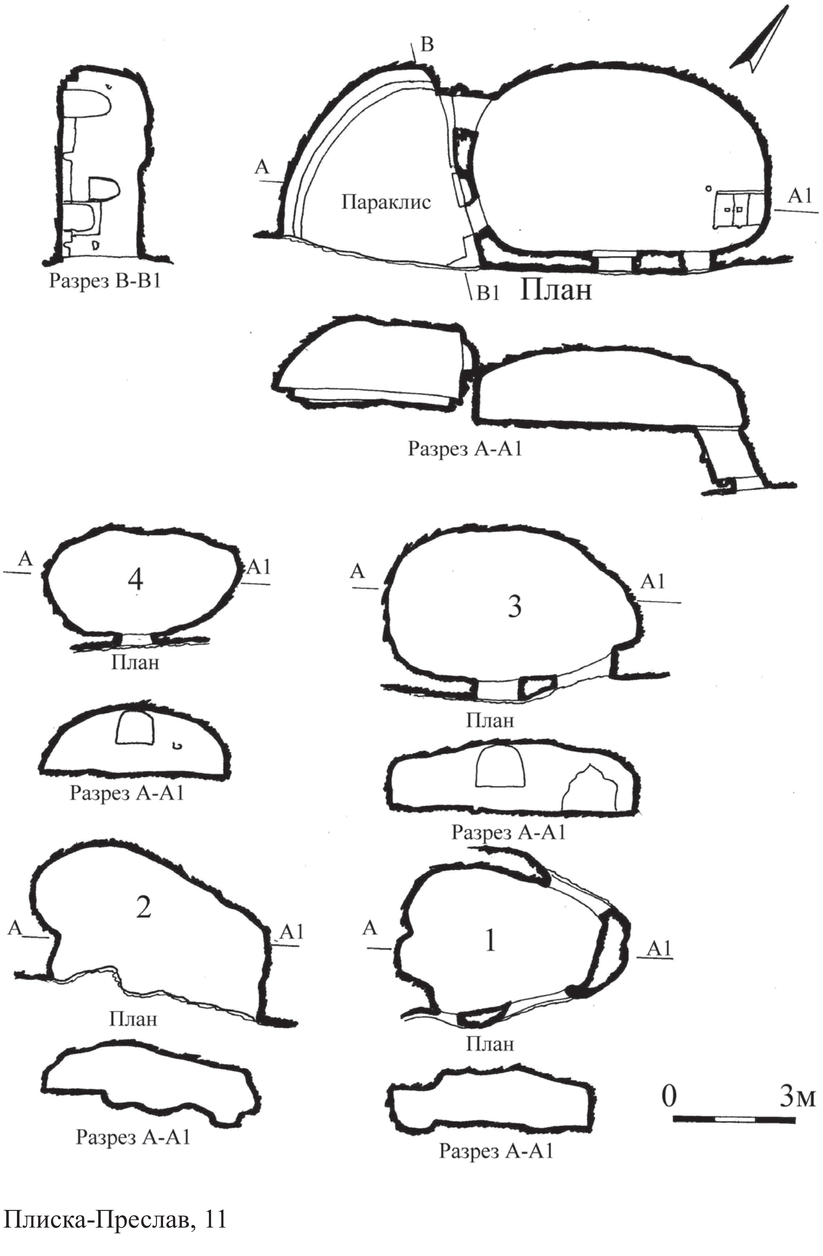
B
A
Параклис
A1
Разрез B-B1
B1
План
Разрез A-A1
A
4
A1
План
Разрез A-A1
A
3
A1
План
Разрез A-A1
2
A
A1
План
Разрез A-A1
A
1
A1
План
Разрез A-A1
0
3м

8

Обр. 7, 8. Манастир в местността „Чукара“ до с. Кривня, Провадийско (планове и фотоси по Г. Атанасов) два срещуположни отвора. Източният има неправилна форма и размери: ширина – 1,40 м, височина – 0,75 м. Западният отвор има неправилна правоъгълна форма и размери: ширина – 1,50 м, височина – 1,00 м.

Килия 2. Намира се югозападно от килия № 1, на същото ниво, но връзка между двете няма. Представлява дообработена естествена пещера с неправилна форма и размери: дължина – 5,50 м, ширина – 3,60 м, височина – 1,40 м. Южната стена е изцяло срутена.

Килия 3. Намира се в съседство и югозападно от килия № 2. Представлява дообработена естествена пещера с овален план и размери: дължина – 5,90 м, ширина – 3,25 м, височина – 1,65 м. В южната стена е изсечен прозорец на 0,60 м над пода. Представлява правоъгълна рамка аркирана в горния край. Размери: ширина 1,00 м, височина – 1,10 м. Вдясно от прозореца се намира входът към килията, която е с неправилна триъгълна форма и размери: ширина – 1,30 м, височина – 1,20 м.

Килия 4. Намира се югозападно и в съседство с килия № 3. Представлява дообработена естествена пещера, разположена над нивото на останалите килии и църквата. Има овален план, сводест таван и размери: дължина – 4,60 м, ширина – 2,45 м, височина – 1,50 м. Входът е старателно оформен в южната стена, на 0,70 м над пода на килията. Има правоъгълна форма с арковидно извита горна страна. Размери: ширина – 0,70 м, височина – 0,85 м.

Църква. Това е най-южното помещение в скита, разположено над голям скален навес. Църквата се състои две отделения свързани чрез два входа. Източното отделение е дообработена естествена пещера с овален план и размери: дължина – 6,95 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,72 м. По средата на южната стена е оформен правоъгълен прозорец с жлебове за поставяне на дървен капак. Размери: ширина – 0,95 м, височина – 1,20 м, дълбочина – 0,50 м. До него, върху пода, е избит отвор с неправилна форма и размери 0,75 х 0,80 м. В северозападния ъгъл на отделението е изсечен старателно шахтовиден отвор под наклон, който извежда над големия скален навес. Размери: дължина 1,20 м, ширина 0,80 м, височина 1,85 м. Оформените по периферията му жлебове показват, че е бил затварян с дървен капак. Според нас през този отвор, допълнен с дървена стълба, се е осъществявал достъпът до отделенията, респективно църквата. Тя се намира западно от описаното отделение, на по-високо ниво, и е най-старателно оформеното помещение в скита. Има план, наподобяващ полукръг, но пълното му възстановяване е невъзможно, защото южната стена е изцяло срутена. Размери: дължина 4,20 м, ширина 4,75 м, височина 1,70 м. По средата на източната стена, на 0,60 м над пода, е оформена аркирана олтарна ниша с размери: ширина – 0,52 м, височина – 0,85 м, дълбочина – 0,18 м. Вляво от нея, в североизточния ъгъл, се намира аркиран вход чрез който се осъществява комуникацията с голямото отделение. Размери: ширина – 0,75 м, дълбочина – 1,40 м, височина – 1,45 м. Вдясно от олтарната ниша е оформен втори аркиран вход с размери: ширина – 0,65 м, височина – 0,80 м. Край западната стена е изсечена двустъпално каменна пейка. Горното стъпало е широко 0,35 м и високо 0,30 м, а долното е широко 0,30 м и високо 0,12 м.

Рисунки – графити

В подножието на скалния венец, под отделенията, са издраскани 6 схематизирани човешки фигури (Маргос 1981, табл. XI 2).

6. *Килии на „Голямото було“ до с. Невша, Провадийско* (обр. 1, 9 – 15)

Северно от ж. п. гара Невша, върху левия бряг на Провадийска река, се издига голям скалист нос, известен под името „Голямо було“ (обр. 9 – 11). Върху него е разположена късноантична крепост преизползвана XIII – XIV в. (обр. 10) (Шкорпил 1905, 410; Плетньов 1995, 234), в която е намерен надпис на старобългарския монах – книжовник *Хинат Граматик* (обр. 12) (Гълъбов 1977, 184). В подножието на крепостта, на западната и източната фасада, има комплекси от верижно свързани килии, разположени на недостъпна височина (Маргос 1981, 115. Планове по Атанасов 1993, 73-74, рис. 11-13).

Килии по източната фасада (обр. 13). Представляват верижно свързани дообработвани естествени пещери. Най-обширно е южното помещение с размери: дължина – 14,50 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,95 м. В дъното на южния край има старателно изсечено уширение с правоъгълен план и размери: дължина – 1,30 м, ширина – 1,00 м, височина – 1,10 м. Жлебове в страничните стени показват, че е било затворено

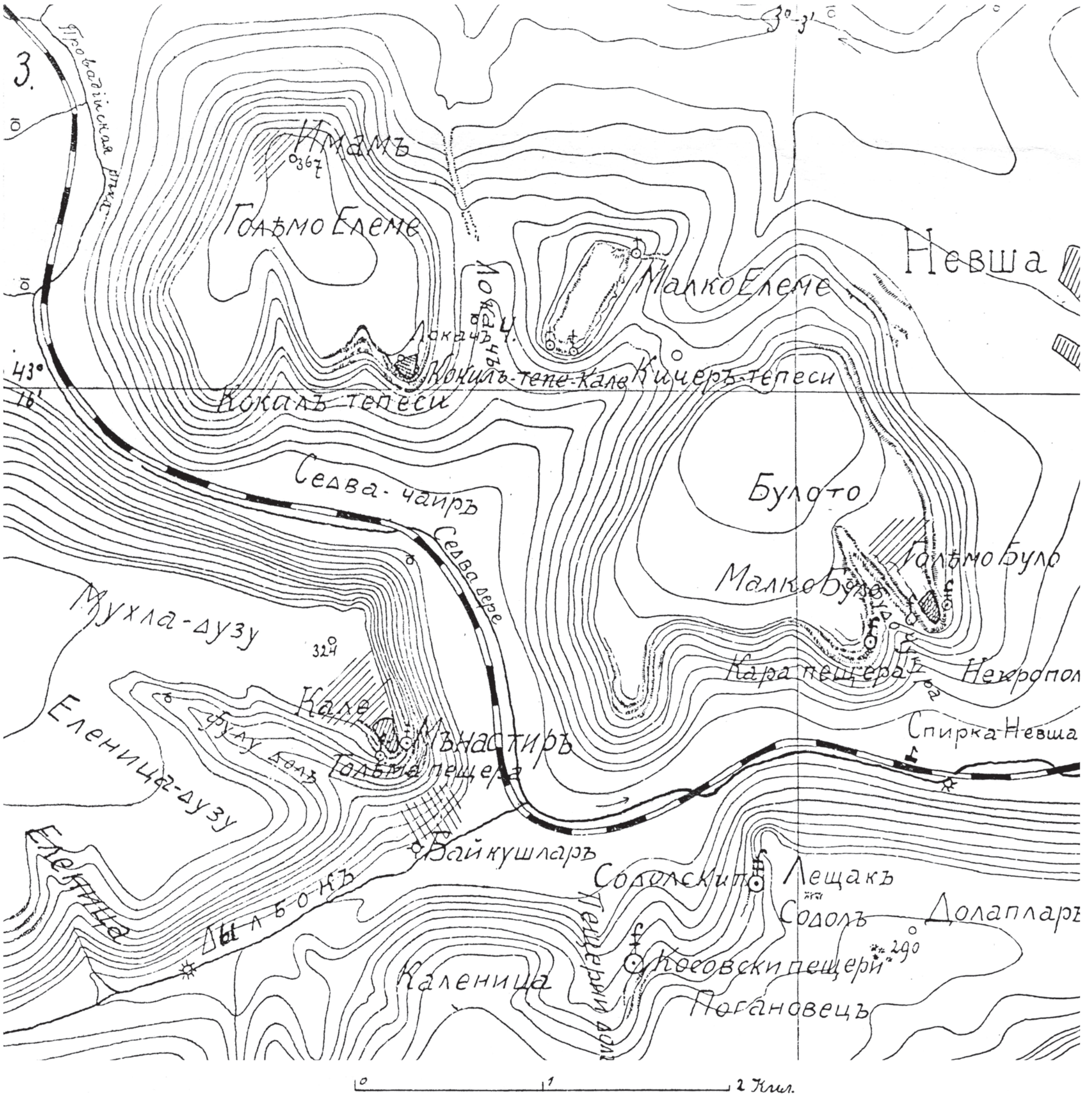
3.
Провадiйская рѣка
Имамъ
367
Голѣмо Елеме
Локачъ
Малко Елеме
Невша
Кокилъ-тепе-Кале
Кичеръ-тепеси
Кокалъ-тепеси
43° 16'
30° 3'
Седва-чаиръ
Седва дере
Булото
Голѣмо Було
Малко Було
Кара пещера
Некропол
Спирка Невша
Мухла-дузу
324
Кале
Манастиръ
Голѣма пещера
Еленица-дузу
Еленица
Байкушларъ
Дълбокъ
Содолски пещ.
Лещакъ
Содолъ
Долапларъ
290
Коговски пещери
Погановецъ
Каленица
Пещери дол
0
1
2 Килм.

Обр. 9. Манастирите по средното течение на р. Провадийска около гара Невша (по К. Шкорпил)

с дървена преграда. Три пиластъръ по западната стена загатват, че това просторно отделение е било разделено с допълнителни стени на четири помещения. Следващото помещение има овален план и е на ниво 0,50 м под това на останалите. Денивелацията се преодолява с по три стъпала. Размери: дължина – 5,90 м, ширина – 3,30 м, височина – 1,40 м. Следват помещения с неправилен план, разположени на едно ниво. Размери: 6,50 х 3,40 х 1,50 м; 4,40 х 4,00 х 2,05 м; 11,50 х 3,90 х 1,65 м. Над тях има второ ниво, включващо още две помещения. Южното е с размери: дължина – 4,60 м, ширина – 3,50 м, височина – 1,45 м. Северното е старателно оформено с правоъгълен план и размери: дължина – 4,40 м, ширина – 1,85 м, височина – 1,20 м. В северозападния ъгъл има вдлъбнатина в пода с размери: дължина – 0,70 м, ширина – 0,60 м, дълбочина – 0,35 м. Жлеб върху източната стена подсказва дървена преграда. От това, по-горно, ниво започва тясна пътечка с грубо изсечени стъпала, по които се достига до платото, където е разположена крепостта.

Килии по северната фасада на скалния венец „Голямо було“ (обр. 14). Това са 10 верижно свързани помещения, разположени на недостъпна височина. Представляват дообработени естествени пещери. Южното помещение има правоъгълен план с размери: дължина – 5,60 м, ширина – 4,85 м, височина – 1,30 – 1,90 м. През вход широк 1,10 м се преминава в голямо скално помещение с размери: дължина – 19,80 м, ширина – 3,10 – 6,10 м,

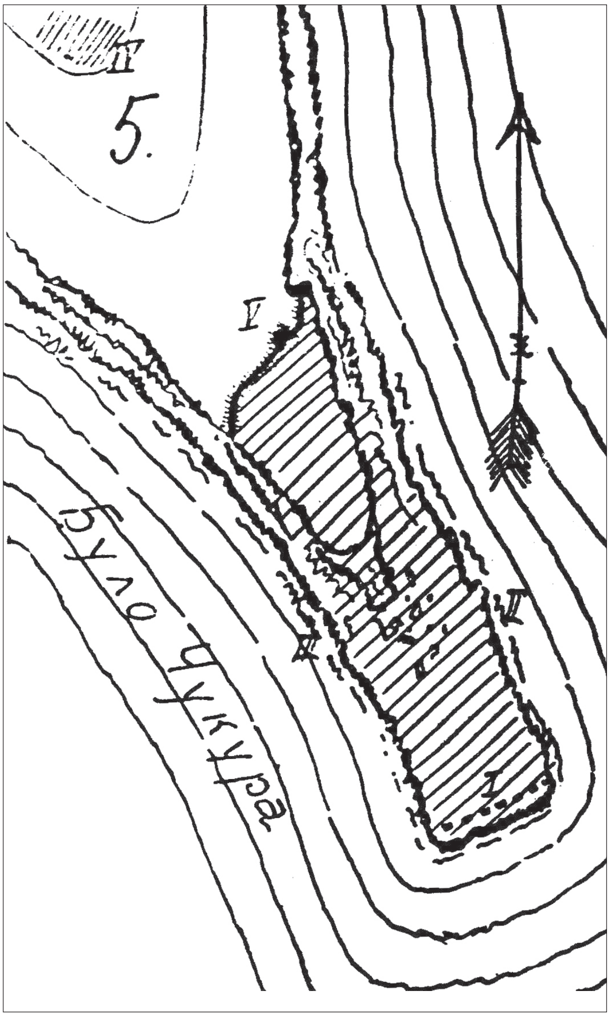

Обр. 10. План на крепостта „Голямото було“ с килиите в подножието (по К. Шкорпил)

височина – 1,75 – 2,35 м. Има следи от изкуствено дооформяни жлебове и гнезда по пода за закотвяне на преградни стени. В северна посока следват 5 помещения с овален план, засводен таван и старателно изсечени стени. Свързани са с тясна, скална пътечка, по която има стълби и жлебове за по-безопасно предвижване. При входовете на всички, без изключение, са оформени гнезда за затваряне с дървени врати.

Северно от описаните килии има още 4 помещения с големи размери, но следи от изкуствена дообработка не забелязахме.

*Килии по западната фасада***.** Представляват шест верижно разположени помещения на два етажа (обр. 15). Използвани са естествени пещери, допълнително обработвани. Най-южното помещение на долния етаж е с неправилна форма и размери: дължина – 4,2 м, ширина – 2,35 м, височина – 2,25 м. Има жлеб за преграда в западната стена. През вход широк 1,15 м се влиза в помещение с правоъгълен план, което е на по-високо ниво с 0,30 м. Размери: дължина – 2,50 м, ширина – 1,90 м, височина – 1,90 м. Следващото помещение е най-старателно изсечено с правоъгълен план и размери: дължина – 4,90 м, ширина – 2,15 м, височина – 1,70 м. Край отвора в западната стена има вдълбан жлеб за преграда върху тавана. В югозападния ъгъл е изсечен кръгъл отвор с диаметър 0,90 – 0,70 м, по който се достига до килия на горния етаж.

Северно от описаното помещение следва коридор дълъг 3,50 м, широк 1,65 м и висок 1,70 м, по който се достига до помещение с неправилен план. Размери: дължина – 6,75 м, ширина – 3,80 м, височина – 1,55 – 1,60 м. В западната стена са избити два прозореца с жлебове за затваряне с дървени капаци. Подобен жлеб има и при входа към последното северно помещение. То е най-обширното, с неправилна форма и размери: дължина – 7,70 м, ширина – 5,10 м, височина – 1,70 м. Оформените стъпала към входа в западната стена подсказват, че по тях се е осъществявал достъпа до килиите.

Килията на втория етаж е на 1,10 м над тавана на помещенията от първия етаж. Има неправилна форма и размери: дължина – 7,50 м, ширина – 3,60 м, височина – 2,20 м. Върху източната стена е оформена малка ниша с размери: ширина – 0,55 м, дълбочина – 0,18 м, височина – 0,50 м. В пода край отвора в западната стена са вдълбани жлебове и гнезда за прикрепване на преграда.

7. *Манастир в м. „Малкото елеме“ при с. Невша, Провадийско* (обр. 1, 9, 16 – 19).

Югозападно от с. Невша, на левия бряг на Провадийска река, се издига висок скален нос, по който има следи от укрепление.[5] Масовият археологически материал (керамиката) се отнася към тракийската епоха, римския период и Ранна Византия. Срещат се фрагменти и от времето на Първото българско царство и XIII – XIV в. По западния скален венец има естествени пещери, някои от които са дообработени и използвани за църкви и килии (Маргос 1981, 115).[6]

---

[5] Теренно обхождане на Г. Атанасов.

[6] Плановете и описанията на обителите по Г. Атанасов се публикуват за пръв път.

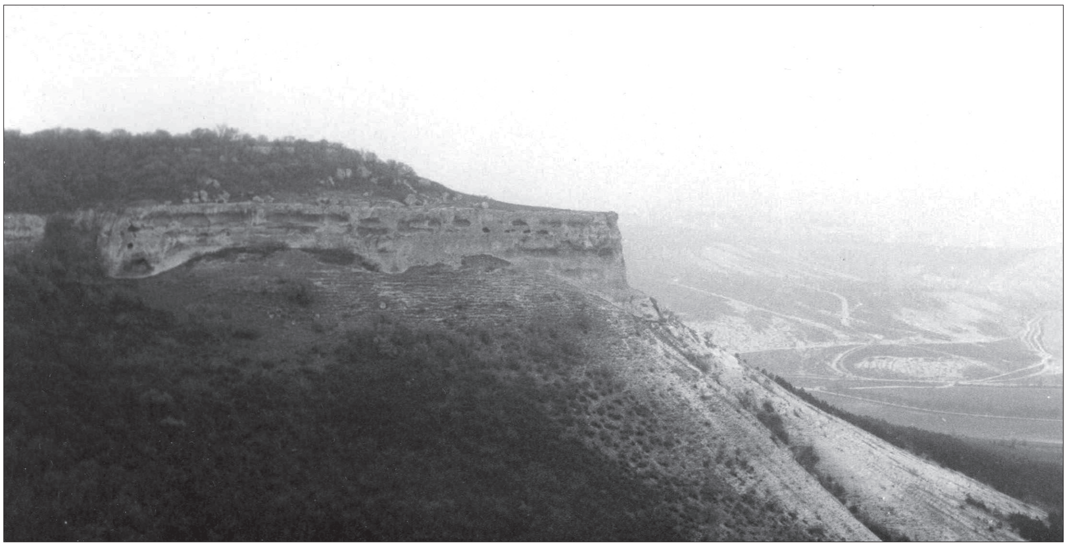

Обр. 11. Крепостта „Голямото було“с килиите в подножието (фото Г. Атанасов)

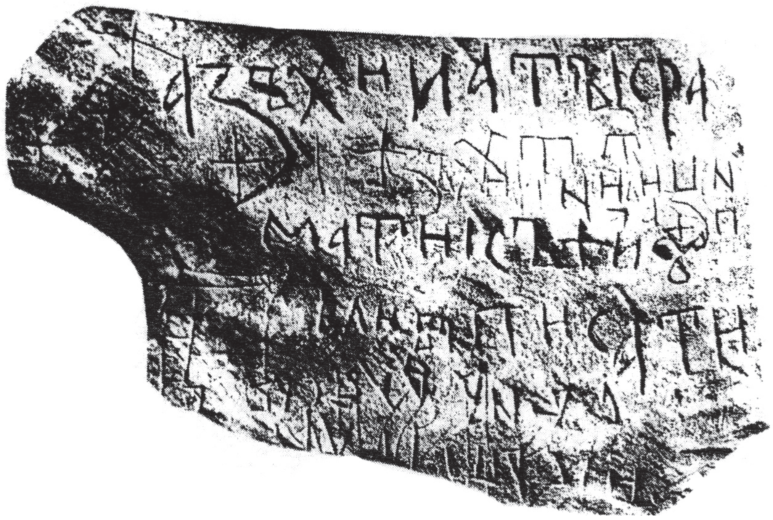

Обр. 12. Надпис на старобългарския монах – книжовник Хинат Граматик от Невша

Килия 1 (обр. 16). Разположена е в най-северната точка на скалния венец, на 8 м над терена. Има овален план, сводест таван и размери: дължина – 1,55 м, ширина – 1,60 м, височина – 1,30 м. Входът е от запад и е с размери: ширина – 0,90 м, височина – 0,85 м.

Килия 2. Намира се на същия скален венец, на 2 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дължина – 3,40 м, ширина – 2,10 м, височина – 1,55 м.

Килия 3. Разположена в същия скален венец, на около 6 м от гореописаната. Има неправилна форма и размери: дължина – 5,25 м, ширина – 3,20 м, височина – 1,65 м. Входът е от югозапад и навярно се е затварял с дървена врата, за което съдим по жлебовете върху пода и стените. До нея се е достигало по тясна пътечка с грубо изсечени стъпала от върха на платото.

В скален венец, югозападно от описаните килии, са оформени 4 помещения с полукръгъл план с размери:

Килия 4 – дължина – 2,70 м, ширина – 1,55 м, височина – 1,20 м;

Килия 5 – дължина – 4,50 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,39 м;

Килия 6 – дължина – 3,40 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,37 м;

Килия 7 – дължина – 4,80 м, ширина – 1,50 м, височина – 1,64 м;

Килия 8. Северозападно от тези помещения

13

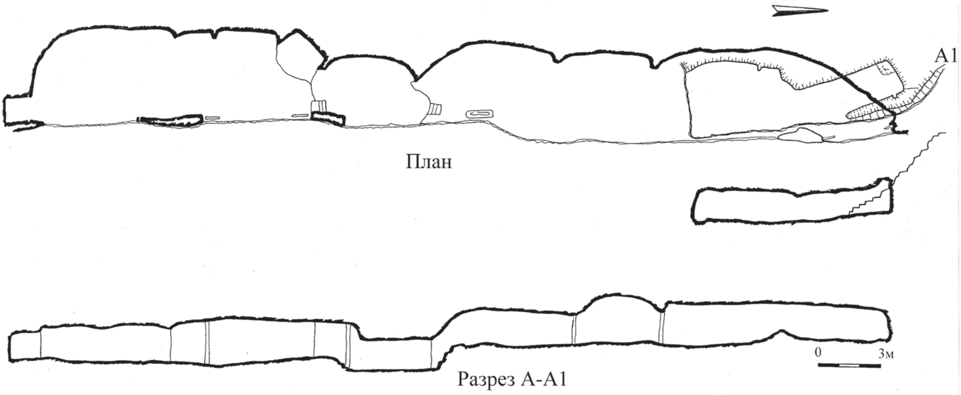
A
A1
План
Разрез A-A1
0
3м

14

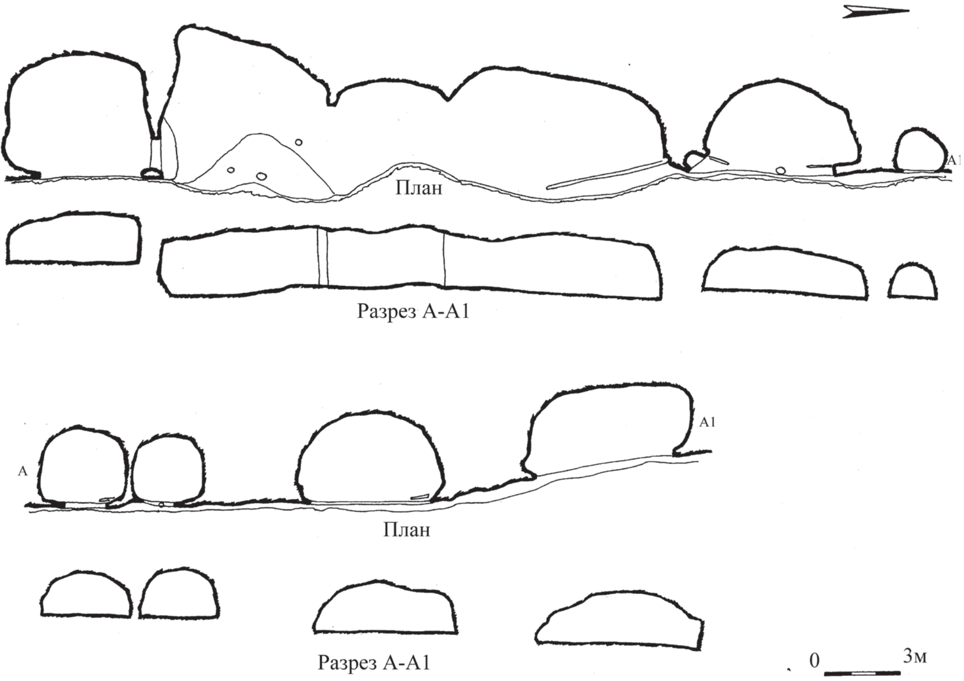
A
A1
План
Разрез A-A1
A
A1
План
Разрез A-A1
0
3м

15

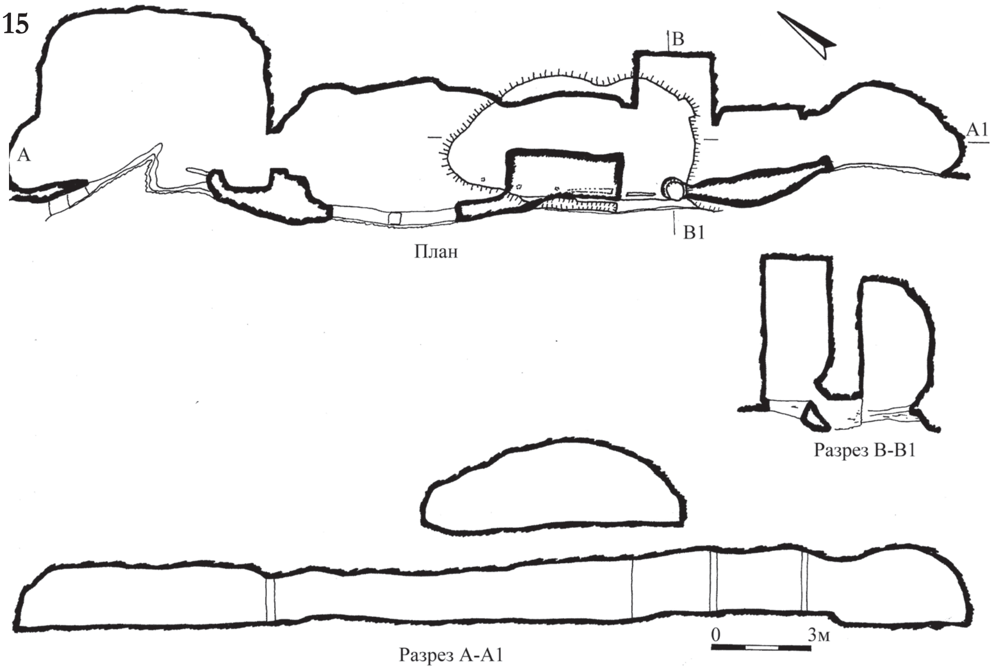
B
A
A1
План
B1
Разрез B-B1
Разрез A-A1
0
3м

Обр. 13 – 15. Килии на „Голямото було“ до с. Невша, Провадийско (планове по Г. Атанасов)

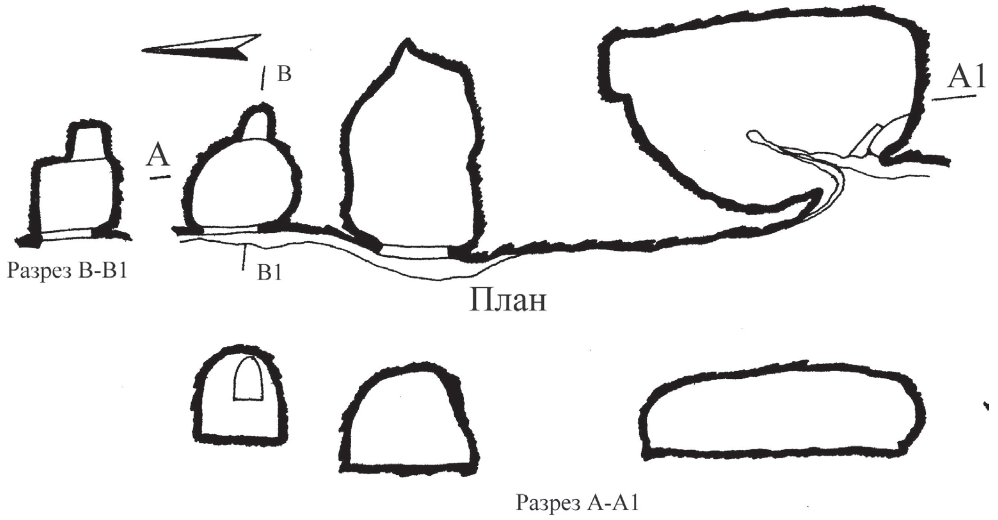
В
А
А1
Разрез В-В1
В1
План
Разрез А-А1

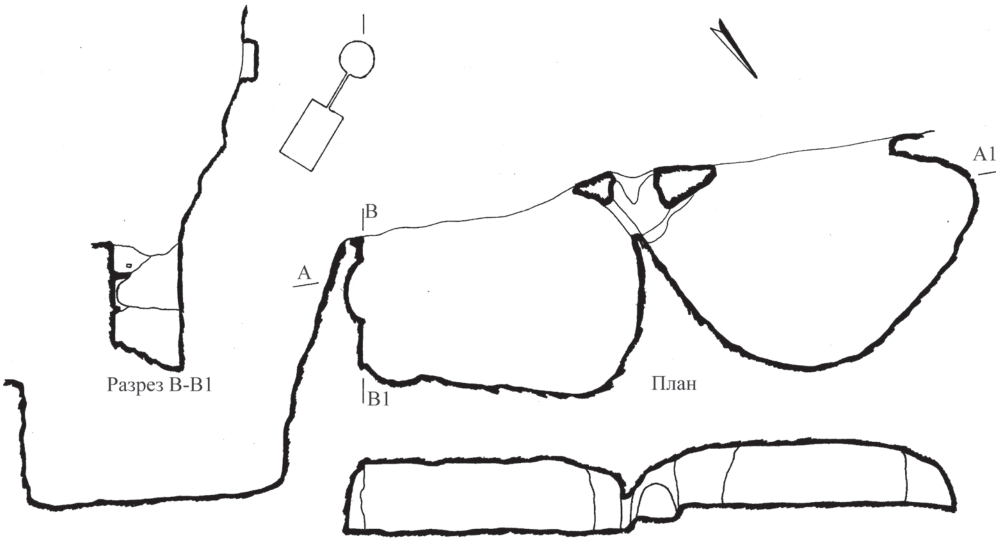
А1
В
А
Разрез В-В1
В1
План

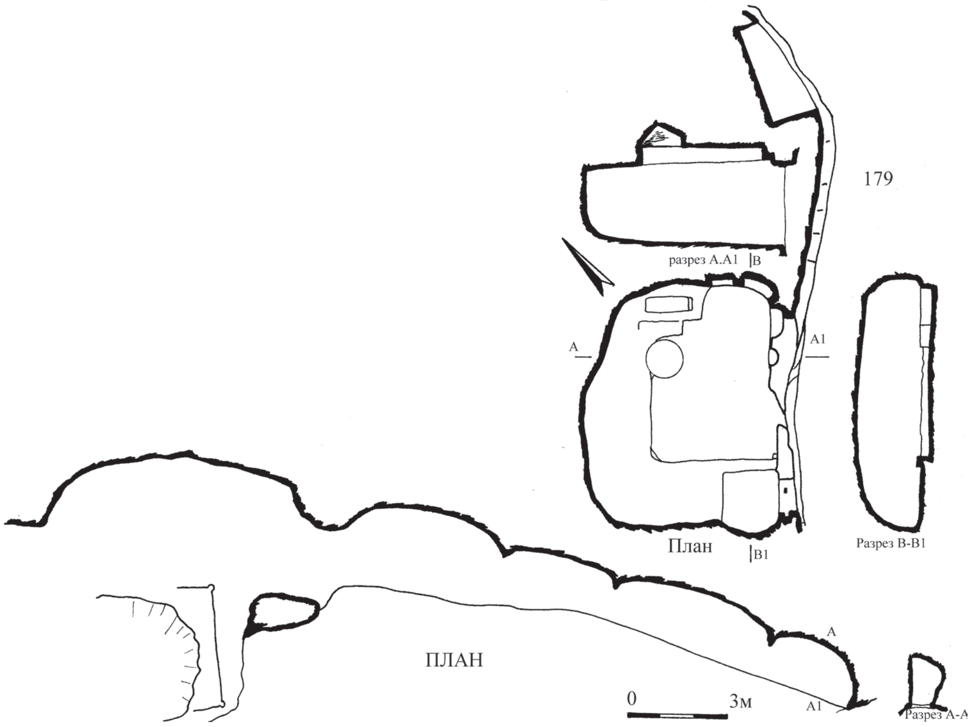
179
разрез А.А1
В
А
А1
План
В1
Разрез В-В1
А
ПЛАН
0
3м
А1
Разрез А-А

Обр.16, 17, 19. Манастир в местността „Малкото елеме“ при с. Невша, Провадийско (планове и фотоси по Г. Атанасов)

Обр.18. Манастир в местността „Малкото елеме“ при с. Невша, Провадийско (планове и фотоси по Г. Атанасов)

има голяма площадка, върху която са запазени жлебове, рамкиращи правоъгълно в план помещение, на което се проследява единствено ширината на южната стена – 3,76 м. В ъглите има кръгли гнезда.

Църква (обр. 17, 18). Представлявя дообработена естествена пещера с неправилен правоъгълен план (Шкорпил 1905, 411,табл. IXXXVII 3).[7] Размери: дължина – 8,30 м, ширина – 5,60 м, височина – 1,92 м. Най-старателно е изсечена източната стена, където е оформена олтарна ниша – полукръгла и аркирана в горния край. Размери: ширина – 1,55 м, дълбочина – 0,45 м. От двете страни е рамкирана с пиластри, които ограничават две плитки странични ниши, твърде повредени в момента. Навярно са служили за протейзис и дяконикон. Върху тавана е изсечен голям латински кръст. В северозападния ъгъл на наоса има отвор, широк 1,10 м и висок 0,90 м, по който се достига до голямо помещение, на 0,75 м над нивото на църквата. Има неправилен план и размери: дължина – 9,75 м, ширина – 5,70 м, височина – 1,80 м. Подобно голямо помещение има и източно от църквата. Южно от олтара на църквата, върху скалната площадка пред помещенията, е вдълбано правоъгълно корито с размери 1,95 х 1,00 х 0,55 – 0,28 м. По канал, дълъг 1,10 м, течността под наклон се е отвеждала в кръгъл резервоар с диаметър 0,90 м и дълбочина 0,45 м. Вероятно иде реч за винарска преса.

Църква с килия (обр. 19). Църквата има неправилна правоъгълна форма и е най–старателно изсеченото помещение в м. „Малкото елеме“ (Шкорпил 1905, 410, табл. IXXXVII 4).[8] Размери: дължина – 7,50 м, ширина – 5,80 м, височина – 1,85 м. В източната стена е оформена олтарна ниша, в момента твърде повредена. Има полукръгла форма с размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,05 м. В дъното ѝ са издялани три малки ниши, широки съответно 0,65, 0,82 и 0,80 м. Пред олтара е оформена правоъгълна площадка, която е с 0,32 м по-висока от останалото ниво. Има размери 3,60 х 2,60 м. В пода на североизточния ъгъл е вдълбана цилиндрична яма с диаметър 1,10 м и дълбочина 0,95 м. Входът е разположен в югозападния ъгъл на наоса и е широк 0,95 м. Запазените жлебове свидетелстват, че е бил затварян с дървена врата. Пред него в помещението е оформена малка площадка с размери 1,65 х 1,60 м, която е разграничена от наоса с бордюр широк 0,25 м. От входа, по тясна пътечка и по изсечени в скалата стъпала, се достига до помещение с правоъгълен план, разположено североизточно и над нивото на църквата. Запазена е западната му половина с размери: дължина – 3,00 м, ширина – 1,80 м, височина – 2,30 м. Това е най-старателно изсечената килия, неразривно свързана с храма, което предполага игуменарница.

---

[7] План, разрези и описание по: Г. Атанасов. Публикува се тук за първи път.

[8] План и описание на олтарната ниша по К. Шкорпил. План и разрези на килията по: Г. Атанасов. Публикува се тук за първи път.

8. Килии в м. „Долапите“ до с. Неново, Провадийско (обр. 1, 20).

В началото на суходолие от гара Невша към с. Неново, в горната част на горист рид, са разположени естествени скални ниши със следи от допълнителна обработка (Маргос 1981, 115, табл. XVII). Южната група килии са верижно свързани и малки по размери. *№ 1* – 1,90 х 1,20 м, *№ 2* – 1,80 х 1,10 м, *№ 3* – 1,10 х 1,05 м, *№ 4* – 2,00 х 1,05 м, *№ 5* – 1,30 х 1,00 м. Следват 4 килии с големи размери, изолирани една от друга: *№ 6* – 11,30 х 5,10 м*, № 7* – 3,10 х 3,00 м. Килии № 8 и № 9 имат овален план и са свързани помежду си. Размерите им са: *№ 8* – 6,10 х 2,90 м, *№ 9* – 7,10 х 3,80 м. Вдълбани жлебове по пода загатват за дървени прегради. В южна посока следват три големи помещения: *№ 10* – 10,60 х 1,95 м, *№ 11* – 5,40 х 2,30 м, *№ 12* – 11,50 х 4,30 м. Южно от тях се намират три самостоятелни килии, средни по големина: *№ 13* – 3,10 х 2,50 м, *№ 14* – 2,50 х 1,40 м и *№ 15* – 1,80 х 1,00 м.

9. Килии в м. „Содолски дупки“ при с. Косово, Провадийско (обр. 1, 9, 21).

В скален венец на десния бряг на р. Провадийска, югозападно от гара Невша, са оформени килии. Представляват галерия от редуващи се пещерообразни допълнително обработени ниши с различна големина и височина, ориентирани изток – запад. Описваме ги от север на юг.[9]

Килии. Първата под № 1 има неправилна форма с размери: дължина – 4,40 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,95 м. Край отвора в западната стена има жлебове за преграда. През вход широк 1,20 м се влиза в помещение № 2, което е на ниво с 0,30 м под помещение № 1. Има неправилна форма с размери: дължина – 5,25 м, ширина – 3,00 м, височина – 1,98 м. Край отвора в западната стена има жлеб за преграда. Килия № 3 е малка с неправилна форма и размери: дължина – 2,45 м, ширина – 1,65 м, височина – 1,50 м. Край западния отвор също има жлеб за преграда. Следва пътечка широка едва 0,55 м и дълга 3,70 м, по която се достига до килия № 4. Килия № 4 има неправилна форма и размери: дължина – 5,20 м, ширина – 3,20 м, височина – 1,82 м. Край западния отвор има бордюр, висок 0,25 м, в който са вдълбани гнезда за преграда. Следващата килия № 5, има полукръгъл план с размери: дължина – 5,30 м, ширина – 2,35 м, височина – 2,35 м. В източната стена са оформени две полукръгли ниши, широки съответно 0,65 и 0,47 м. Край отвора в западната стена има жлеб за закотвяне на преграда. Следващата килия № 6 има неправилна форма с размери: дължина – 8,10 м, ширина – 3,60 м, височина – 2,33 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: ширина – 0,90 м, дълбочина – 0,60 м и височина – 0,40 м. Край западния отвор има жлеб за преграда. Съседната килия № 7 е на 0,30 м под нивото на килия № 3. Има полукръгла форма с размери: дължина – 3,80 м, ширина – 1,55 м, височина – 1,70 м. Южно от описаните килии има две помещения от естествен произход, оформени като килии, разположени на два етажа. Горната № 9 е с размери: дължина – 3,90 м, дълбочина – 3,10 м, височина – 1,78 м. Под нея е килия № 10. Има неправилна форма и размери: дължина – 4,40 м, ширина – 2,60 м, височина – 1,70 м.

Рисунки – графити

Върху източната стена на килия № 1 има рисунка – графит – човешка маска, а на тавана – стилизирана фигура на конник.

10. Килии в м. „Пещерен дол“ при с. Косово, Шуменско (обр. 1, 9, 22).

Западно от м. „Судолските дупки“, в скален венец над левия бряг на Провадийска река, има група от 5 килии.[10] Представляват дообработени естествени пещери на недостъпна височина – 7

---

[9] Планове по: А. Маргос 1981, 114-115, табл. XV-Б. Допълнение към плана, описание и разрези по: Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

[10] План и описание по: Маргос 1981, 114, табл. XV-А. Допълнения към плана и разрези по Г. Атанасов. Публикуват се тук за първи път.

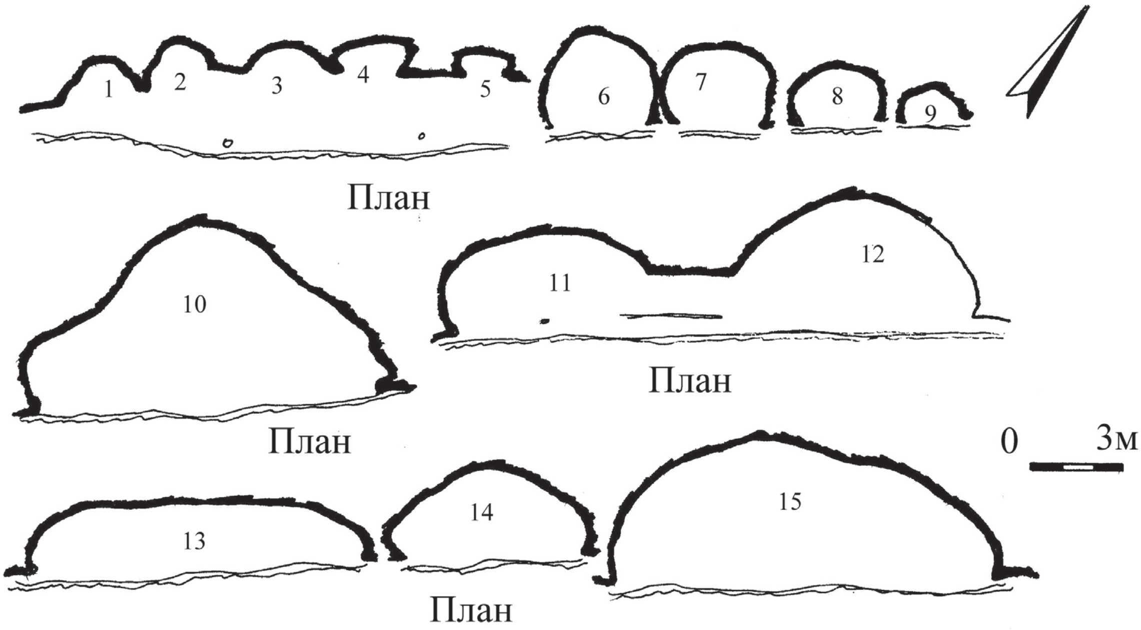
1
2
3
4
5
6
7
8
9
План
10
11
12
План
План
0
3м
13
14
15
План

Обр. 20. Килии в местността „Долапите“ до с. Неново, Провадийско (планове по Г. Атанасов)

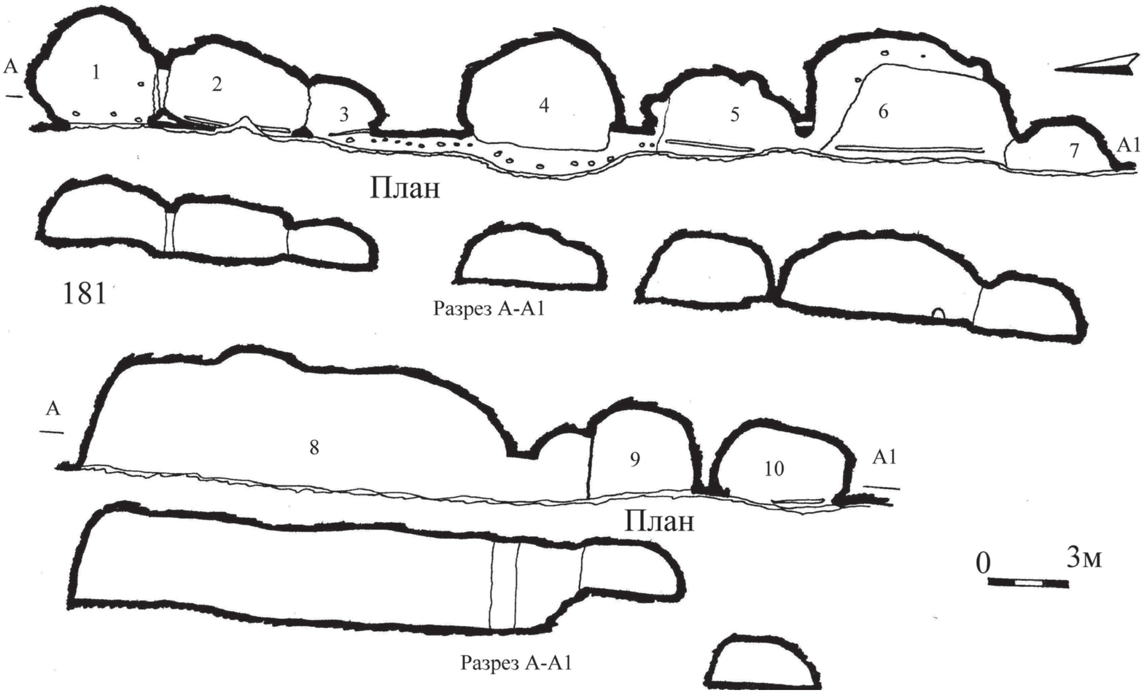
А
1
2
3
4
5
6
7
А1
План
181
Разрез А-А1
А
8
9
10
А1
План
0
3м
Разрез А-А1

Обр. 21. Килии в местността „Содолски дупки“ при с. Косово, Провадийско (планове по Г. Атанасов)

– 8 м над терена. Ще ги опишем от север на юг.

Килия № 1 е изолирана от останалите. Има овален план с размери: дължина – 4,95 м, ширина – 3,40 м, височина – 1,80 м. Край входа се вижда жлеб за преграда.

Следващите две килии са свързани помежду си.

Килия № 2 има неправилна форма с размери : дължина – 4,75 м, ширина – 2,70 м, височина – 1,60 м. Жлебове край отвора в западната стена подсказват за преграда. През входа широк 2,30 м и висок 1,15 м се осъществява комуникацията със съседната *Килия № 3.* Има неправилен план с размери: дължина – 5,95 м, ширина – 2,15 м, височина – 2,05 м. Жлебове край отвора в западната стена загатват за дървена преграда. В южна посока в същия скален венец са оформени още две килии. *Килия № 4* има неправилна форма с размери: дължина – 7,.85 м, ширина – 4,05 м, височина – 1,70 м. В източната стена е оформена аркирана ниша с размери: ширина – 0,18 м, височина – 12,5 м, дълбочина – 0,11 м. В южната стена е изсечен вход широк 0,84 м и висок 0,82 – 0,85 м, през който е връзката със съседната килия № 5. По страниците и по пода на входа има дълбоки жлебове, което показва, че той е бил затварян. *Килия № 5* има неправилна форма с размери: дължина – 3,60 м, ширина – 1,24 м, височина – 1,50 м.

Рисунки – графити

Върху тавана на килия № 5 с виненочервена боя е изрисувана правоъгълна рамка, запълнена с геометрични елементи.

В подножието на килиите има рисунка – графит, представяща добре пропорционирана фигура на елен.

11. Косовски манастир

Намира се в подножието на крепост с находки от IV – VI и XI – XV в., разположена на левия бряг на Провадийска река, над гара Косово. В скален венец, който обрамчва нособразна височина, на която е крепостта (обр. 23), са изсечени църкви и килии (Шкорпил 1905, 388–389, табл. LXXV 1; Маргос 1981, 113–114, табл. XIV)

Църква (обр. 1, 9, 24, 25, 26). Тя е найстарателно оформеното помещение, но в момента силно са повредени източната и южната стена. Наосът има квадратна форма – 5 х 5 м, височина 4,00 м. Върху източната стена е оформена полукръгла апсида с диаметър 2,55 м и дълбочина 1,85 м. Тук скалата е срутена и очертанията ѝ са запазени на височина 0,80 – 1,10 м. Вдясно от абсидата, пак в основата, се долавят очертанията на ниша (вероятно протейзис) с размери: ширина 0,85 м, дълбочина 0,20 м. Срещу абсидата, в западната стена, е оформена контраапсида с диаметър 3,5 м, дълбочина 1,35 м и височина 3,10 м. Таванът е двойносводест и дори е направен опит за имитация на балдахинова конструкция. Според К. Шкорпил, в началото на века, когато той е картирал църквата, върху пода са се забелязвали основите на две колони, които са разделяли наоса на три кораба. Северната е била кръгла, а южната призматична. Край северната стена е вдълбана трапецовидна гробна камера, ориентирана запад – изток. Жлебовете по периферията загатват, че е била покрита с каменна плоча. Като специфичност можем да отбележим полукръглото уширение в западната стена, където е била положена главата на мъртвеца. Размери: дължина – 1,55 м, ширина – 0,70 – 0,44 м, дълбочина – 0,78 м. Върху северната стена са запазени следи от пластична украса постигната с изсичане на плитки аркирани ниши. До началото на XX в. по стените на храма отчетливо са се долавяли следи от стенопис. В югозападния ъгъл на наоса се намира стълбище, което е широко 1,10 м. Изсечени са 4 стъпала високи средно около 0,20 – 0,28 м и широки 0,27 – 0,32 м. По тях се изкачва на площадка с ниво 1,00 м над пода на църквата. Върху нея са вдълбани 4 гробни камери, които имат жлебове по периферията за поставяне на капаци. Размери на камерите: №1 – дължина 1,75 м, ширина 0,67 – 0,35 м, дълбочина 0,35 – 0,40 м; №2 – дължина 2,00 м, ширина 0,60 – 0,40 м, дълбочина 0,45 – 0,50 м; №3 – дължина 1,22 м, ширина 0,56 – 0,35 м, дълбочина 0,40 м; №4 – дължина 1,85 м, ширина 0,65 – 0,33 м, дълбочина 0,55 м.

Трапезария. Западно от гробовете, през вход широк 2,38 м, се влиза в обширно помещение (обр. 24, 25), което представлява дообработена естествена пещера с правоъгълен план и размери: дължина – 8,10 м, макс. ширина – 4,90 м, височина – 1,60 – 2,20 м. Тук стените са по-грубо оформени. Западната стена е дъговидно извита, но това е резултат от естестената форма на пещерата. Върху северната стена има грубо оформена аркирана ниша. Край северната и западната стена на помещението е оформена скамейка широка 0,32-0,45 м и висока 0,30 м. Пред нея е изсечен канал широк около 0,35 м и дълбок 0,30 м. В югоизточния ъгъл, според Шкорпил, е имало плитко корито, следи от което в момента не се долавят. В скалния корниз над църквата има следи от дообработване. Жлебове върху площадката, южно от гробовете, показват, че е бил монтиран дървен плот, който е покривал изцяло цепнатината в скалата с ширина около 5 м.

Надписи – графити

На северната стена на помещението, югозападно от църквата, са врязани надписи – графити, на единият от които се чете мъжкото име ЯНО.

Килии 1 – 3 (обр. 27). Върху югоизточната фасада на скалния венец под, крепостта, са раз-

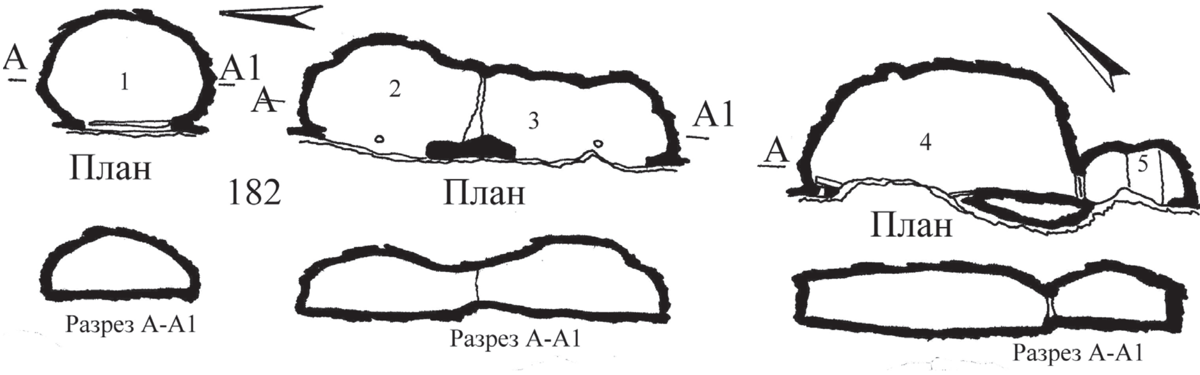

Обр. 22. Килии в местността „Пещерен дол“ при с. Косово, Шуменско (планове по Г. Атанасов)

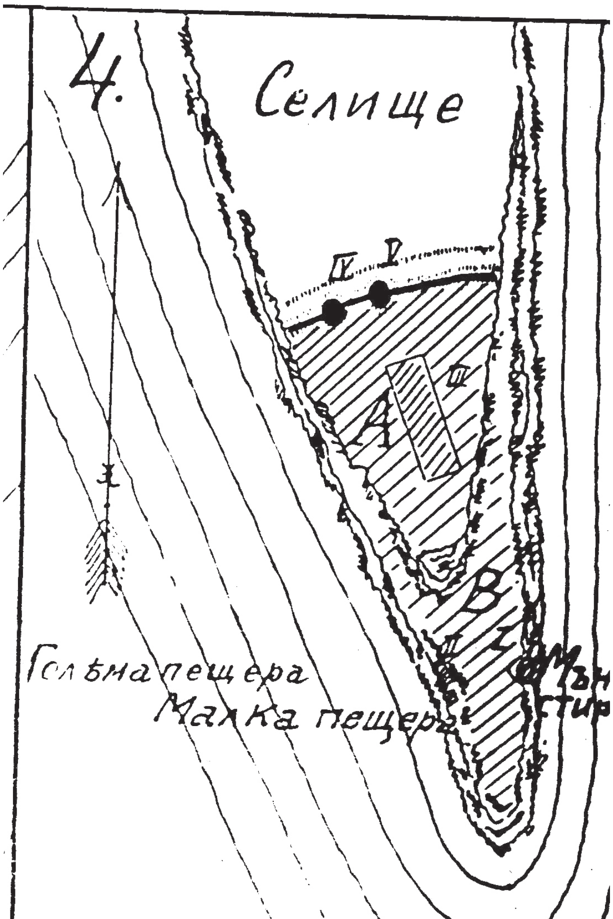

Обр. 23. Косовският манастир в подножието на крепостта (по К. Шкорпил)

положени три групи килии. Източната група е от три верижно свързани помещения. Представляват естествени пещери със следи от изкуствена обработка. Килия № 1 има неправилна форма с размери: дължина – 8,10 м, ширина – 3,00 м, височина – 1,78 м. килия № 2 има овална форма с размери: дължина – 8,20 м, ширина – 4,40 м, височина – 1,60 м. Нивото ѝ е вдигнато с 0,17 м в сравнение с килия № 1. Пред отвора от юг има жлебове за прикрепване на преграда. През вход широк 1,10 м се влиза в килия № 3. Размери: дължина – 5,85 м, ширина – 2,20 м, височина – 1,75 м.

Параклис с килии 4 – 6 (обр. 27). Западно от горепосочената група, на по-ниско ниво, има група, включваща параклис и 3 верижно свързани килии. Параклисът има неправилна четириъгълна форма с размери: дължина – 5,10 м, дълбочина – 5,90 м, височина – 1,85 м. По средата на източната стена, на 0,70 м над пода, е оформена груба аркирана ниша, широка 1,90 м, дълбока 0,13 м и висока 0,90 м. Вляво от нея, на същото ниво, е изсечена втора по-малка ниша, която има размери: ширина – 0,60 м, дълбочина – 0,15 м, височина – 0,90 м. Пред нишите и край северната стена в пода са вдълбани ред кръгли жлебове. Върху западната стена има отвори с неправилна форма широки съответно 0,60 и 1,88 м. Съседната *килия № 4* е най-голямата и е наречена от местното население „училището“. Нивото е с 0,40 м по-ниско. Размери: дължина – 10,70 м, ширина – 3,40 – 6,40 м, височина – 2,25 м. Широкият отвор в южната стена е бил преграден, за което съдим от двата реда жлебове върху пода. През вход широк 0,90 м, по пътека с грубо изсечени стъпала се достига до *килия № 5*. Намира се на около 5 м от килия № 4 на ниво по-високо с 3,2 м. Представлява килия с правоъгълен план и размери: дължина – 5,50 м, ширина – 4,20 м, височина – 1,90 м. По средата на северната стена, на 0,70 м над пода, е оформена малка аркирана ниша. Влизането е ставало през вход в югозапад-

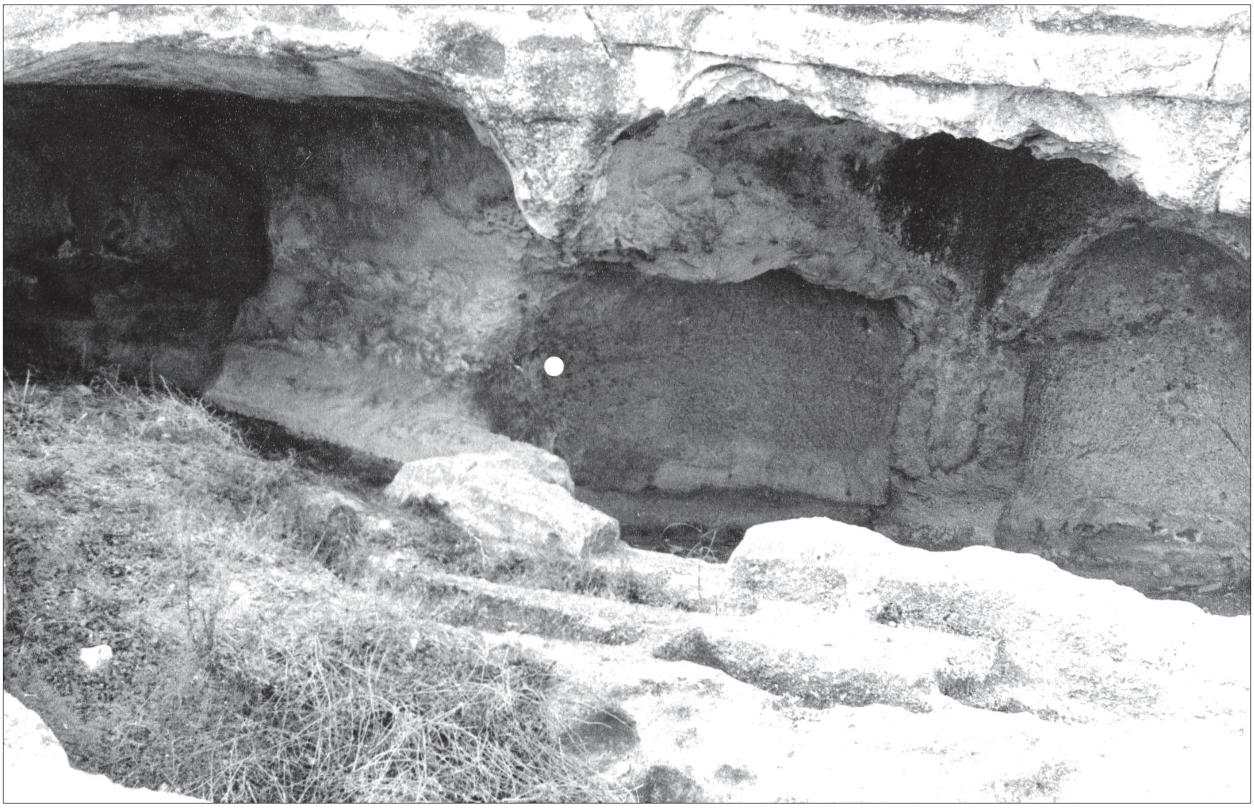

Обр. 24. Косовският манастир – фотос по Г. Атанасов

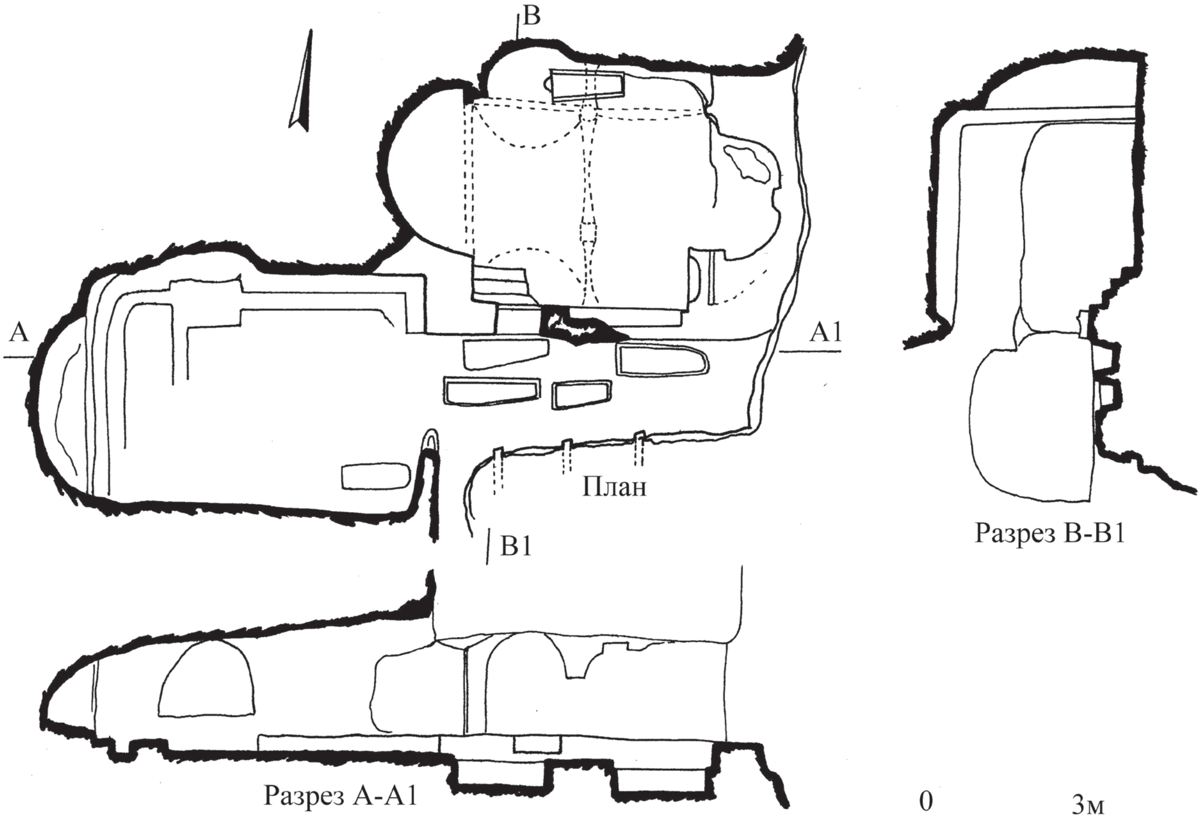
B
A
A1
План
B1
Разрез B-B1
Разрез A-A1
0
3м

Обр. 25. Косовският манастир – план по Г. Атанасов

Обр. 26. Косовският манастир – фотос по Г. Атанасов

ния ъгъл с размери: ширина – 1,05 м, височина – 1,70 м. Северно от входа стената е била преградена, за което съдим от жлебовете в тавана. Източно от килия № 5, в същия скален венец, е вдълбана малка килия № 6. Тя е с овален план и размери: ширина – 2,10 м, дълбочина – 1,25 м, височина – 1,55 м.

Килия 7. Южно от църквата в скалния венец е оформена килия № 7. Представлява дооформена естествена пещера с неправилна форма. Размери: дължина – 8,70 м, ширина – 5,20 м, височина – 1,80 м. Върху пода, край отвора в източната стена, е оформен жлеб за прикрепване на дървена преграда. Входът е от юг и е с размери: ширина – 1,60 м, височина – 1,65 м. До него се достига по тясна пътечка в скалния откос като височината се преодолява с грубо изсечени стъпала (обр. 28).

Надписи – графити

Върху северната стена на килия № 6, вдясно от нишата, са врязяни два кирилски надписа. Първият се чете: „а въ лѣто зрод в дни султан...“ на два пъти е изписана и годината от сътворението на света – 7174 – 1665/1666.

Рисунка – графит

Върху северната стена на килия № 6 е врязана стилизирана фигура на галопиращ кон.

12. Скалният манастир до Аврен.

Към колонията по Провадийското дефиле причисляваме и манастира в подножието на крепостта Аврен, който въпреки че е извън дефилето, все пак е близо до руслото на реката (Плетньов 1995, 159). Оформен е на два етажа, като на горния се намират три сравнително големи верижно свързани килии с правоъгълна форма и размери около 2 х 3 х 1,80 м. Входът е от север. Втората килия е с прозорец, а край северната стена на крайната килия е оформена скамейка. На първия етаж, в подножието на килиите, е изсечена олтарана ниша на църква (параклис) с размери 0,98 х 1,50 м. Самата църква е била градена с дървена конструкция пред олтара, за което се съди по гнездата в скалата, в които са били закотвяни гредите на двускатен покрив.

Така композиран, малкият манастир до Аврен предполага малък скит, включващ няколко мо-

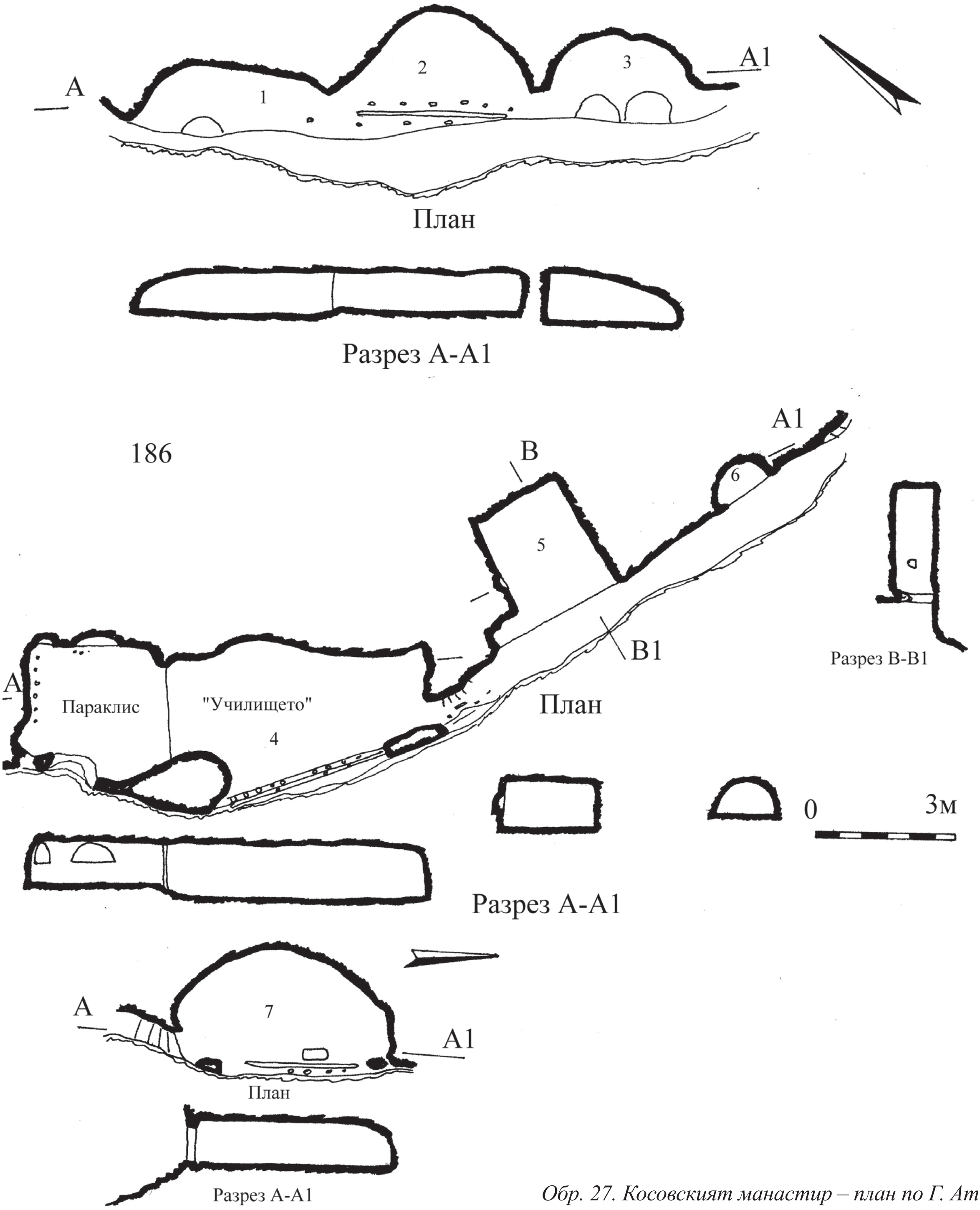
A
1
2
3
A1
План
Разрез А-А1
186
B
A1
6
5
B1
Разрез В-В1
А
Параклис
"Училището"
4
План
0
3м
Разрез А-А1
А
7
A1
План
Разрез А-А1

Обр. 27. Косовският манастир – план по Г. Атанасов

наха, вероятно дъщерен на по-голям манастир в околността

Първият въпрос, който поставя колонията скални манастири по Провадийско дефиле, е датировката. К. Шкорпил не се ангажира с конкретна хронология, а А. Маргос ги отнася най-общо към епохата на Второто българско царство XII – XIV в., без да дискутира по проблема (Маргос 1981, 112-116). Действително, ред графити и надписи свидетелстват за обитаване през XIII – XIV в., но въпросът за началната дата продължава да стои. Забележително е и вече бе подчертано, че повечето обители са в непосредствена близост до крепостите по Провадийско дефиле. В тях е регистриран живот през XII – XIV в., сиреч кореспондират с датировката на

Обр. 28. Косовският манастир – фотос по Г. Атанасов

монашеската колония. Всички те обаче са издигнати през IV – VI в., а някои са обитавани и през X – XI в. В тази последователност, ако обвързваме живота в крепостите с обитаването на скалните манастири, то не бива да пропускаме възможността някои да са възникнали още през V – VI или през X – XI в. Още повече, че недалеч от Провадийска река, в района на Черноморието, р. Суха, р. Канагьол, Кепча, Мурфатлар и др., са проучени колонии скални манастири, както от ранновизантийската епоха, така и от епохата на Първото българско царство (Атанасов 1990, 9-12; Константинов 1977, 21-23; Атанасов 1991; 33-43; Г. Атанасов 2004, 19-28; Атанасов 2007, 109–118, 186-201). Най-после, някои комплекси от скални помещения в подножието на крепостите „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, Косово, „Чукара“ до Кривня и Аврен, са в непосредствена връзка и допълващ елемент на ранновизантийската фортификация и имат аналог сред подобни съоръжения от крепости датирани в V – VII в. (Атанасов 1993, 73-77). В този смисъл, ако за репер за датировка се вземе обитаването на крепостите по р. Провадийска, то не трябва да се акцентира само на епохата на Второто българско царство. Ето защо, не изключвам възможността обителите в подножията на укрепленията „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до с. Невша, Косово, „Чукара“ до Кривня и Аврен да са възникнали още през V – VI в. и подобно на крепостите да са преизползвани през X – XI и XII – XIV в. В тази връзка, ще посоча планът на църквата в т. нар. „Косовски манастир“, която със своята подчертана контраапсида от запад има аналози по-скоро сред храмове от VI – VII и X в.(Garai – Olaun 1988, 169, 175, 178–181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; Jimeno 1989, 239–245, 309-311 , fig. 28, 72, 74, 83, 108; Palol 1967, 82, 136, 373, 397–401; Duval 1971, 87, 294–295; Duval 1973, 28 etc; Chiriac 1988 – 1989, 149-168, fig. 2, 3; Атанасов 2007, 113-114; Атанасов 1991, 35-36, обр. 5, 6), отколкото сред църквите от XIII – XIV в. Проблемът с контраапсидите стои отдавна на вниманието на специалистите по християнска археология (Testini 1958, 585–586; Palol 1967, 82, 136, 373, 397–401; Duval 1971, 87, 294–295; Duval 1973, 28 etc.). Това явление в църковната архитектура е характерно за периода V – VIII в., като най-масовите проявления са в Северна Африка, Испания и Югозападна Европа. Специално трябва да се споменат скалните църкви с контраапсиди от VI – VII в. в испанските провинции Алава и

Тревиньо (Garai – Olaun 1988, 169, 175, 178–181, 247, fig. 27, 31, 33, 74; Jimeno 1989 239 245, 309-311, fig. 28, 72, 74, 83, 108). Много от посочените храмове са свързани с арианите – визиготи, но има и такива, в които се практикува католическата (православната) литургия. На този фон може да се предполага, че скалните църкви с контраапсиди в Добруджа и Североизточна България (Калиакра, Яйлата, Думбравени „Св. Андрей“ и Косовския манастир) може да имат връзка със силното арианско присъствие в този регион през втората половина на IV – V в. Това обаче е само една хипотеза, която засега няма достатъчно опорни точки. И все пак, трябва да се уточни, че за разлика от Испания скалните църкви с контраапсиди в Добруджа нямат реалии сред откритите зидани храмове от V – VII в. Впрочем, остава открит и въпросът за семантичната натовареност и литургичното приложение на контраапсидите в църквите от V – VIII в. Засега надделява идеята, че там се извършват заупокойни служби (Grabar 1946, 541–542; Testini 1958, 585–586; N. Duval 1971, 87, 293, Duval 1973, 28.). В този смисъл, контраапсидата в Косовския манастир напълно се вписва в тази теория, защото се намира в непосредствена близост до гробните камери.

Същевременно църквата на Косовския манастир безспорно е функционирала по предназначение през епохата на Второто българско царство, за което свидетелстват надписите, графитите и останките от цветна живопис.

Специално по р. Провадийска през XIV в. развитието на монашеството може да се свърже с възстановяване на живота в стари обители и изсичането на нови. Процесът е силно еманципиран от разкритата митрополитска катедра в Овеч, а после и от варненските митрополити. Успоредно с това през Второто българско царство практиката да се оформят скални манастири обхваща регионите на големите религиозни центрове като Търново, Видин, Шумен, Преслав, Червен, Варна и Калиакра. Тя намира специално афиширана подкрепа както от царете, така и от патриарсите. В това отношение Овеч не е правел изключение. Исихастката теория и практика също стимулира допълнително този процес. Тя насърчава отново крайното отшелничество и това се долавя в манастирската организация и монашеските практики в скалните обители по р. Провадийска.

Още веднъж ще акцентирам върху факта, че по-големите манастири и скитове са в непосредствена връзка, дори в самитие подстъпи на крепостите до Аврен, Провадия, Косово, „Малкото елеме“ и „Голямото було“ до Невша, „Чукара“ до с. Кривня, както и съседната голяма колония под Мадарската крепост. Този обичай в голяма степен противоречи на крайните увлечения на близкоизточните монаси и специално на някои исихасти през XIV в. да се изолират в пустинята, далеч от светските суети, но пък е в пълен синхрон с предписанията на св. Василий Велики, регистрирани и в Юстиниановите новели. Той препоръчва манастирите да се градят до градовете и населените места, за да могат монасите да проповядват любов към ближните си (Hussey, 1940, 59-62; Patrich 1995, 30–31). Впрочем, и в Юстиниановите новели се говори за градски и крайградски манастири, практика, която през XIV в. е регистрирана в столицата Търново, Червен и столиците на Добруджанското деспотство Калиакра и Варна. Същевременно, успоредно с манастирите в близост до крепостите, установяваме и действително обособени обители в пустинни места, като случаите със скита „Св. Георги“, килиите край с. Петров дол, „Тъпанчето“ до с. Кривня, „Долапите“ до с. Неново, „Пещерен дол“ и „Содолските дупки“ в района на с. Косово. Тази топография за *пореден* път свидетелства за разнообразни монашески практики. Най-вероятно център на монашеския живот са големите общежителни скални манастири в м. „Малкото елеме“ до с. Неново, „Чукара“ до с. Кривня и специално т. нар. Косовски манастир до с. Косово. Последният включва задължителните общомонашески помещения като голяма църква –католикон, трапезария, параклис с още едно съседно обширно помещение (фактът, че местното население го нарича *училище* е любопитен и показателен) и 7 килии. Навярно свързани с този манастир са близките отшелнически обители в м. „Пещерен дол“ и „Содолските дупки“, които включват само килии без църкви и параклиси. Това предполага, че отдалите се на подвижничество монаси са са отделили от манастирската братство като отшелници и само при празници и неделни дни посещават близкия манастир за общи молитви и причастие. Сходна е ситуацията с манастира в м. „Малкото елеме“ до с. Невша, който включва църква-католикон с много старателно изсечена килия в съседство (игуменарница?), параклис с голямо общомонашеско помещение в съседство и 9 килии, повечето верижно свързани. Към този манастир навярно гравитират отшелническите килии до съседнитите крепости „Голямото було“ и „Малкото було“, както и „Долапите“ до с. Неново, в които също липсва църква. Стана въпрос за вероятността тези комплекси първоначално да са допълнителен елемент от ранновизантийската отбранително система и в последствие в тях да се настаняват отшелници – практика позната от обителите в кримските крепости Ески Кермен, Мангуп и Чифут кале (Якобсон 1964, 50 сл.; Репников 1932, 107-150; Герцен, Махнева 1989; Могаричев 1992; Могаричев, Сазанов, Шапошников 2007, 168-170, бел 15 с пълна литература по проблема.). Сходна ще да е организацията около малкия манастир в м. „Чукара“ до с. Кривня, защото недалеч от него има монашески килии без църкви и общомонашески помещения в м. „Тъпанчето“. Впрочем, и около малкия манастир „Св. Георги“ регистрираме подобна група уединени килии в м. „Аланджик борун“ до с. Петров дол. Прави впечатление също, че както обителта Св. Георги, така и обителите в м. „Чукара“ и Аврен са малки манастири, включващи царквица (параклис) и няколко килии, което предполага скитове, производни на големите манастири до Косово и „Малкото елеме“ до с. Неново. Както и да е, на практика през XIV в. по р. Провадийска действа една от най-изявените в Търновското царство и най-голямата в Добруджанското деспотство монашеска колония. Редом с останалото, тя засилва духовния потенциал на Овечките и Варненските митрополити през XIV в. (Атанасов 2009, 162-174).

Използвана литература

Андреев 1980: ѝ. Андреев. Средновековният Овеч през XIII – XIV в. – В: Средновековният български град. Българско историческо дружество. Научни конференции. 2. София, 1980, 267-284.

Атанасов 1990: Г. Атанасов. Скални монашески обители в Добруджа (IV – XIV век). Автореферат на дисертация. София, 1990.

Атанасов 1991: Г. Атанасов. Ранновизантийски скални църкви и манастири в Южна Добруджа. – Археология, 1991, 3, 33-43.

Атанасов 1993: Г. Атанасов. Пещерные военно – стратегические сооружения ранневизантийской епохи в Северовосточной Болгарии. – В: Истории и археологии Юго – западного Крыма. Симферополь, 1993, 66-77.

Атанасов 2004: Г. Атанасов. Скални култови паметници в Добруджа. Светилища, храмове, манастири. Силистра, 2004.

Атанасов 2007: Г. Атанасов. Християнският Дуросторум – Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство. Варна – Велико Търново, 2007.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.). Велико Търново, 2009.

Ганев 1929: Н. Ганев. Провадия в своето минало и настояще. София, 1929.

Герцен, Махнева 1989: А. Г. Герцен, О. А. Махнева. Пещерные города Крыма. Симферополь, 1989.

Гълъбов 1997: Ив. Гълъбов. Нов средновековен български епиграфски паметник. – Известия на Народния музей Варна, XIII (XXVIII), 1977, 184-189.

Гюзелев 1994: В. Гюзелев. Извори за средновековната история на България (VII – XV в.) в австрийските сбирки и архиви. София, 1994

Дуйчев 1944: Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, 2, София, 1944**.**

Иречек 1974: К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974.

Константинов 1977: К. Константинов. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. – Археология, 1977, 3,19-29.

Кузев 1980: Ал. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. Българско историческо дружество. Научни конференции. 2. София, 1980, 81-90**.**

Маргос 1981: А. Маргос. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле – Известия на Народния музей Варна, 17/32/, 1981, 112-117.

Могаричев 1992: Ю. М. Могаричев. Пещерные сооружения средневековых городищ Юго-западного Крыма. Проблемы истории «пещерных городов» Крыма. Симферепoль, 1992.

Могаричев, Сазанов, Шапошников 2007: Ю. М. Могаричев, А. В. Сазановр А. К. Шапошников. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «Хазарского периода». Симферополь. 2007.

Николова 1997: Б. Николова. Устройство и управление на българската православна църква (IX – XIV в.). София, 1997.

Плетньов 1995: В. Плетньов. Аврен, Невша. – В: Ма-

териали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 1995, 157-329.

Попруженко 1928: М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила. София, 1928.

Репников 1932; Н. И. Репников. Ески Кермен в свете археологических разведок 1928-1929 гг. – Готский Сборник 1-8, 1932, 107-152.

Силогава 1980: В. Силогава. Нови данни за грузино – българските отношения – Археология, 1980, 2, 15-26.

Шкорпил 1905: К. Шкорпил. Памятники в окрестностях Аббоской равнины. – Известия Русского археологического института в Константинополе, X, 1905

Шкорпил 1914: К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914.

Якобсон 1964: А. Л. Якобсон. Средневековый Крым. Москва – Ленинград, 1964.

Barnea, Bilcurescu 1959: I. Barnea, V. Bilcurescu. Santierul archeologic Basarabi. – Materali si cercetari arrcheologice, VI, 1960, 541-566.

Barnea 1981: I. Barnea. Christian Art in Romania, 2. Bucureast, 1981.

Chiriac 1988 – 1989: C. Chiriac. Un monument inedit: complexul rupestru de la Dumbrăveni (jud. Constanţa). – Pontica, XXI – XXII, 1988-1989, 249-270.

Darrouzès 1974: J. Darrouzès. Les Régestes des actes du Patriarchat de Constantinople. I. Les actes des patriarches, fac. 5. Les Régestes de 1310 à 1376. Paris, 1974.

Duval 1971, 1973: N. Duval. Les églises africaines a deux absides. I. Paris, 1971, II. Paris, 1973**.**

Jimeno 1989: L. Jimeno. Eremitorios rupestres altomedievales (el alto valle del Ebro). Bilbao, 1989.

Grabar 1946: A. Grabar. Martyrium. Recherches sur le cult de reliques et de l'art chrétien antique et Moyen age. I. Paris, 1946.

Garai – Olaun 1988: A. Garai – Olaun. Arqueologia cristiana de la Antigűedad Tardía en Alava, Guipúzcoa y Vizkaya. Vitoria, 1988.

Palol 1967: P. Palol. Arqueologia cristiana de la España romana, sicolos IV – VI. Madrid – Valladolit, 1967.

J. Patrich 1995: J. Patrich. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism. A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries. Washington, 1995.

Rodley 1985: L. Rodley. Cave Monasteries of Byzantine Cappadocia. Cambridge, 1985.

Testini. **1958:** P. Testini. Archeologia cristiana. Roma, 1958.

J. Hussey 1940: J. Hussey. Byzantine monasticium. – Hystory, 24, 1940, 56-70.

THE COLONY OF ROCK MONASTERIES ON THE DEFILE OF PROVADIA

Georgi Atanasov

(summary)

Due to the researches of K. Skorpil and A. Margos and the expeditions of the author G. Atanasov in the end of the 1980s the publishing of the colony of rock monasteries on the defile of Provadia with a complete description and plans with sections of all the monuments became possible. The case in point are 11 groups of rock monuments from the cells near the town of Provadia to the Kosovsky monastery near the station Kosovo and the monastery near the village of Avren in the same region (Fig. 1). Special attention is paid to the date of the monuments, which was synonymously determined to 13th – 14th c. Actually some graffito, wall-paintings and inscriptions shows inhabitation during 13th – 14th c., but the location of the monuments mainly at the foot of early Byzantium fortresses from 5th – 6th c. which were also inhabited during 10th -11th c. and at last during 13th – 14th c., as well as some specificities in their plans (specially the contraaps of the church in the Kosovsky monastery (Fig. 23 – 28) suggests an earlier date (5th – 6th c.) for some of the monuments. Probably some of the rock premises like these situated at the foot of the fortresses „Chukara“ near the village of Krivnja (Fig. 7- 8), „Golqmoto bulo“ near the village of Nevsha (Fig. 10 – 11) and Avren were firstly elements from the early Byzantium fortification and eventually during 13th-14th c. they were used by monks. Different monastic practices and organization are registered in the cloisters. The monasteries „Malkoto eleme“ (Fig. 16 – 19) near the village of Nenovo, „Chukara“ near the village

of Krivnja (Fig. 7 – 8) and specially the so-called Kosovsky monastery near Kosovo station (Fig. 23 – 28) are all communal type. The last mentioned monastery is probably connected with the nearby anchoretic cloisters in the „Peshteren dol“ and „Sodolskite dupki“ areas (Fig. 21, 22). The anchoretic cells near the fortresses of „Golqmoto bulo“ and „Dolapite“ near the village of Nenovo most likely gravitate to the monastery in the „Malkoto eleme“ area (Fig. 10 – 15, 20). In the other hand the cloisters ‘’St. George“ (Fig. 4), „Chukara“ and Avren are small monasteries, compounded by a chapel and sells, which suggests that they are connected with the big monasteries near Kosovo and „Malkoto eleme“ near the village of Nenovo.

АМФОРИ ОТ ОБЕКТ „ВЛАДЕТЕЛСКАТА ЦЪРКВА“ ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Мария Манолова-Войкова

Предмет на настоящата статия са амфорите от археологическите проучвания на Владетелската църква в Преслав, които се проведоха през периода 2003 – 2009 г.[1] По време на разкопките е направена пълна статистическа обработка на фрагментирания материал, която показва нисък дял на амфорите спрямо общото количество битова керамика – едва 2,3 %.[2]

Амфори, които със сигурност могат да се отнесат към столичния период не са открити. По-голямата част от находките са от няколко жилища, производствени съоръжения и ями, датирани в края на X – първата половина на XI в. В тези комплекси относителният дял на амфорите е най-висок – 5,6 %. През XII и XIII в., в околностите на базиликата възниква занаятчийски квартал (Щерева 2009, 71–75). От него са проучени паянтови постройки, пещи и десетки ями, които акумулират над 80 % от придобитата по време на разкопките керамика. Според статистиката, късните пластове са най-бедни на амфори – едва 1,9 % от фрагментите могат да се определят като такива. Посоченият скромен процент, заедно с незначителните количества вносна трапезна керамика, отразяват непретенциозния бит и силно ограничените търговски контакти на населението, което обитава някогашния Владетелски център през последния етап от живота на Преслав.

При проучванията на Владетелската църква са открити предимно фрагменти от амфори. До нас са достигнали само една цяла форма, още една частично възстановена, както и няколко десетки фрагменти, които дават възможност за класифициране. Въз основа на някои съхранени формални белези, като например специфично оформяне на устието, шията, раменната част, положение на дръжките и обработка на повърхността, повечето фрагменти могат да се свържат с някои вече установени типове амфори. Анализът тук се придържа към типологията на N. Günsenin (Günsenin 1989), която е разработена за амфорите от територията на съвременна Турция. Находките от Преслав се съотнасят и към други типологични схеми, които включват тара от българските земи, Северното Черноморие и Константинопол.

Типове амфори

Тип I по N. Günsenin (обр. 1; обр. $2_{1,2,4}$). Виж още: Тип I по Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1977, 100–101); Тип I по Б. Борисов (Борисов 2002, 27); Тип 1 К по В. Булгаков (Булгаков 2000); Тип 54 по J. Hayes (Hayes 1992, 73, 75); Клас 42 по А. Романчук (Романчук и др. 1995, 66–68).

Амфорите от Тип I са изработени от глина с малки примеси на варовикови частици и слюда, опалена до оранжевочервен или червенокафяв цвят. Тялото е масивно, със сфероидна или овоидна форма и ниска шия, завършваща с непрофилиран устиен ръб. Дръжките са малки и свързват шията с раменете, като на височина достигат нивото на устието или малко се издигат над него. Тялото е покрито с хоризонтални канелюри, които са ясно изразени в неговата средна част, а към дъното, раменете и шията стават плитки и слабо забележими. Повърхността е покрита със слой кремава или бледожълта ангоба, която е лесно отстранима и обикновено се запазва във вдлъбнатините на набраздяванията.

---

[1] За проучванията на обект „Владетелска църква“ в Дворцовия център на Велики Преслав виж: Ваклинова и др. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, 2003, 4, 30–39.

[2] Статистическият анализ обхваща над 135 хил. фрагмента, които са придобити през периода 2003 – 2009 г. Използваната методика се основава на пълно описание на всички находки според тяхното местонамиране и стратиграфска позиция. Така се оформят групи, които представят керамиката в отделните културни пластове или затворени комплекси. В рамките на всяка една от тези групи, се прави вътрешно подразделяне на фрагментите според тяхната функционалност, технология на изработка и украса. Данните са представени в абсолютни стойности и процентни съотношения. Това дава възможност да се проследи разпределението на различни типове керамика в контекста на средата от която произхождат. Статистиката за всеки археологически сезон е придружена от обобщаваща таблица, която показва най-важните за интерпретацията на културните напластявания съотношения – процентно съдържание на различни хронологически групи керамика, дял на вноса, на тарата, на местното производство и др. Статистическият анализ придружава полевата документация от разкопките, която е предадена в научния архив на НАИМ, БАН.

Съдовете от Тип I са широко разпространени и нееднократно описвани в Черноморския регион. При разкопки във византийската столица, те се стратифицират в нива от средата на XI в. и края на XI до началото на XII в. (Demangel, Moumboury 1939, 149; Hayes 1992, 73, 75). В някои от ранните публикации на керамика от Таврика, амфорите от Тип I се отнасят към края на IX и X в. (Якобсон 1979, 73). Съвременните проучвания ревизират датировката на А. Якобсон, която е резултат от погрешен прочит на текстове в публикацията посветена на константинополския квартал Мангана (Булгаков 2000; Demangel, Moumboury 1939, 39–47). Съпоставката на стратиграфските данни от местонаходища на еднотипните амфори в Северното Черноморие сочи, че те се разпространяват от началото на X до края на XI в. (Плетнева 1959, 244, 266, 268; Романчук и др. 1995, 67; Булгаков 2000; Майко 2001, 119–120; Зеленко 2001, 83–84). Аналогична е датировката на находките от Северна Добруджа (Barnea 1967, 254; Barnea 1989, 133–134). С по-късен период, XI – първата половина на XII в. се свързват материалите от днешна Сърбия (Bjelajac 1989, 111–113; Бикић 1994, 20). Сигурно датирани в XI в. са амфорите открити при корабокрушението от Serçe Limani, днешна Турция (Frederick, van Doorninck 1989, 253–256).

В българската археологическа книжнина, амфорите от Тип I се датират предимно въз основа на паралели със Северното черноморско крайбрежие и Северна Добруджа в IX – X в. (Чангова 1959, 250; Тотев 1998, табл. XXXII 2–6; Овчаров 1985, 151) или IX – XI в. (Дончева -Петкова 1977, 100–102). Поради липса на точни данни за местонамирането им, находките от Югоизточна България се отнасят най-общо към периода X – XII в. (Борисов 2002, 27). Единични са образците с ясна стратиграфска позиция. В X в. се датира една амфора от Плиска, която е открита с монети на Йоан Цимисхий (Станчев 1960, 59). Подобен съд е намерен в крепостта Скала, в жилище от последния период на обитаване – от края на X в. до 30-те години на XI в. (Йотов, Атанасов 1998, 74).

За прецизирането на хронологията на амфорите от Тип I в българските земи, допринасят и някои образци от Владетелската църква. Два съда (обр. $1_{1,2}$) са открити в яма за битови отпадъци, заедно с 2 анонимни фолиса клас А2, вариант 41 (1030 – 1035) и клас Н (1071 – 1078).[3] Десетки други фрагменти са намерени в разрушенията на производствена пещ през 2009 г. (обр. 1_6). Съпътстващият керамичен материал принадлежи към една хронологическа серия и включва характерните за края на X и началото на XI в. съдове изработени на ръчно и крачно колело, гърнета със сивочерна излъскана повърхност и глазирани стомни. Всички останали образци, които тук се класифицират в Тип I не могат да бъдат обвързани с еднозначна стратиграфска ситуация. Фрагменти често се откриват в ями заедно с по-късни материали – съдове на крачно колело и глазирани типове, които без колебания би следвало да се датират във втората половина на XII и XIII в. Подобни малобройни попълнения от по-ранна керамика се наблюдават при голяма част от проучените 150 ями на терена. Логично е те да се приемат за „случайно“ попаднали при изкопаването на съоръженията и съответно – асинхронни на основния пълнеж.

Вносният произход на амфорите от Тип I в Преслав не подлежи на съмнение. Производството им е локализирано на северния бряг на Мраморно море в околностите на манастира Ганос, при съвременните селища Gaziköy и Haşköy. Подобна продукция имат грънчарски пещи в Проконесос, които вероятно са използвали глини от Ганос (Günsenin 1993, 193–201; Günsenin 2009, 147, 151). N. Günsenin приема, че керамичните ателиета са обслужвали търговията с вино на манастира Ганос, която се е осъществявала чрез посредничеството на Константинополския пазар през XI и XII в. (Günsenin 2009, 149–152). Теорията на турската колега изглежда логична, но все пак повдига ред въпроси. Производство-

---

[3] Полева документация от разкопките през 2005 г. Монетите са определени от проф. И. Йорданов.

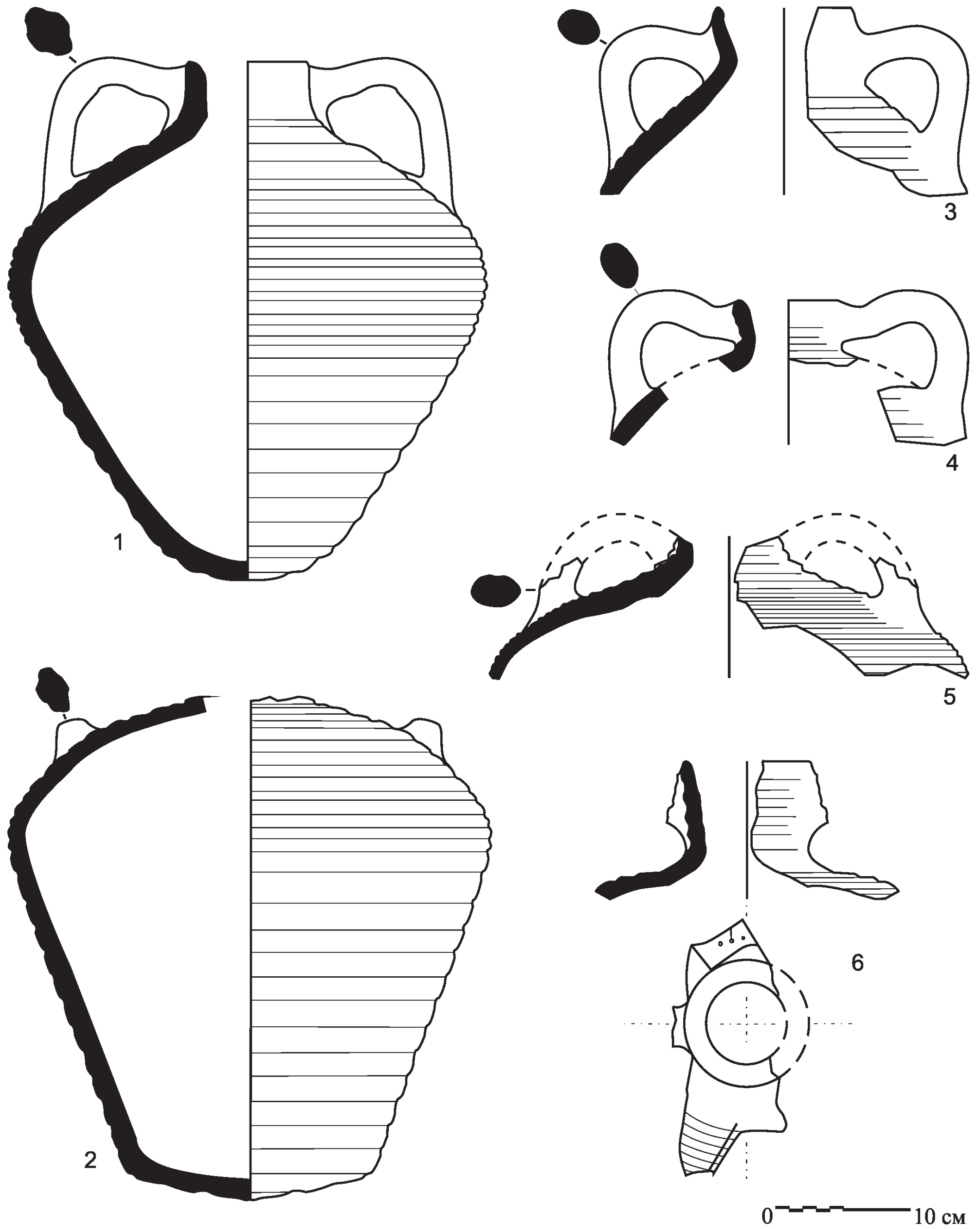

Обр. 1. Амфори Тип I

то на амфори от Тип I в гореспоменатия район е безспорно, но надали това е единственият източник за най-широко разпространената тара през дългия период от началото на X до първата половина на XII в. Самата авторка също не абсолютизира ролята на манастира. Изключването на друг или други центрове за производство, би довело до пренебрегването на всяка търговия, която е различна от тази с ганоско вино. Към проблема имат отношение и немалкото амфорни печати. Както ще стане ясно по-нататък, подобно маркиране на тарата би могло да се тълкува като белег за нейния специфичен произход или предназначение.

Тип II по N. Günsenin (обр. 2_{15}). Виж още: Тип 1 Р по В. Булгаков (Булгаков 2000); Тип 60 по J. Hayes (Hayes 1992, 76); Клас 43 по А. Романчук (Романчук и др. 1995, 68–70).

Тарата от Тип II се отличава със здрав чиреп, източен от чиста глина, която след опалването е придобила светлооранжев или оранжевокафяв цвят. Тялото има крушовидна форма, със заоблено дъно, висока шия и масивен, силно извит навън устиен ръб. Дръжките излизат от шията, издигат се над нивото на устието и се спускат вертикално към най-широката част на раменете. Повърхността на тялото е частично оребрена.

Ако се съди по публикациите, амфорите от Тип II се разпространяват най-интензивно в Черноморската зона (Demangel, Moumboury 1939, 147–149; Hayes 1992, 76; Günsenin 1989, 271; Якобсон 1979, 109–110; Романчук и др. 1995, 68–70; Зеленко 2001, 84; Майко 2001, 119; Barnea 1989, 133–134). При всички местонахождища датирането им се поставя в границите от втората половина на X до края на XI и началото на XII в. В литературата се изказват различни мнения относно произхода на Тип II. Според някои изследователи центърът за производството им може да се локализира по Южното крайбрежие на Черно море, в околностите на Никея или Трапезунд (Зеленко 2001, 84; Булгаков 2001, 164). Други автори допускат произходът им да е свързан с ателиета в Егейския район (Vroom 2005, 97).

Публикуваните от България находки са малко. За откриването на такива амфори в Плиска и Силистра съобщава ѝ. Чангова (Чангова 1959, 255–256). При по-късни проучвания в Първата българска столица, амфори от Тип II са документирани в жилища, които са обитавани до печенежките набези от 30-те и 40-те години на XI в. и сметни ями от същия период (Дончева – Петкова 1992, 131, 144; Балабанов 1992, 155, 166). Аналогична е датировката на съдовете от Дръстър и крепостта Скала (Angelova 1987, 109–110, fig. X/10; Йотов, Атанасов 1998, 74–45).

При проучванията на Владетелската църква са открити само единични фрагменти от амфори, които биха могли да се класифицират в Тип II. Те произхождат от насипни пластове и ями с разнороден пълнеж, поради което датировката им се съобразява с общата хронология на типа – втората половина на X до началото на XII в.

Тип III по N. Günsenin (обр. 2_{16}). Виж още: Тип 61 по J. Hayes (Hayes 1992, 76); Клас 48 – Тип I по А. Романчук (Романчук и др. 1995, 79); Тип 2 Р по В. Булгаков (Булгаков 2000); Тип II по Борисов (Борисов 2002, 28).

Като Тип III се определят амфори, които са източени от глина с малък примес на варовик и значителни включения на органичен материал. След изпичането, чирепът има светлооранжев или розов цвят. Тялото е крушовидно, но с поиздължени пропорции от предходния тип. Шията е висока, тясна и завършва със слабо профилиран устиен ръб. Отличителен белег са масивните дръжки, които излизат от горната част на шията, извисяват се високо над линията на устието и се спускат вертикално към раменете. Повърхността е покрита с бледокремава ангоба и набраздявания.

Амфорите от Тип III са известни от серия публикации на материали от Източното Средиземноморие и Черноморския район. При находищата от съвременните територии на Гърция и Турция, включително и в Константинопол, те се датират от средата на XII до началото на XIII в. (Günsenin 1989, 271–274; Hayes 1992, 76; Vroom 2003, 153–155; Megaw 1972, 322–344; Alpözen et al. 1995, 119). С малко по-ранен период – началото на XII в. се свързват съдовете от Спарта (Sanders 1993, 281–283). В XII в. се поставят амфорите от Северна Добруджа (Barnea 1989, 135), а хронологията на херсонеските съдове обхваща периода от началото на XII до края на XIII в. (Романчук и др. 1995, 79).

Малък брой находки от българските земи могат да се отнесат към Тип III. Известна е една цяла форма от Созопол, която по паралели се датира в XI – XII в. (Чангова 1959, 256–257). Друг фрагментиран съд е публикуван от селището при с. Дядово (Борисов 2002, 28), от жилище с монета на Исак II Ангел (1185 – 1195). Подобни образци са открити в Дръстър, в жилища от XI в. (Angelova 1987, 109, fig. X/11–12; 111). В Преслав съдовете от Тип III имат силно ограничено разпространение. По време на проучванията на Владетелската църква са намерени само единични фрагменти. Датирането им е спорно, тъй като произхождат от несигурна стратиграфска среда. Изключение прави едно устие от стопанска яма 106 (обр. 2_{16}). В пълнежа ѝ се включва керамика, която е характерна за местното грънчарство и внос от началото на XIII в.: гърнета и стомни източени на крачно колело, византийски белоглинени блюда, трапезни съдове украсени с винено-червена ангоба.

Проблемът за произхода на амфорите от Тип III е все още дискусионен. Различни автори

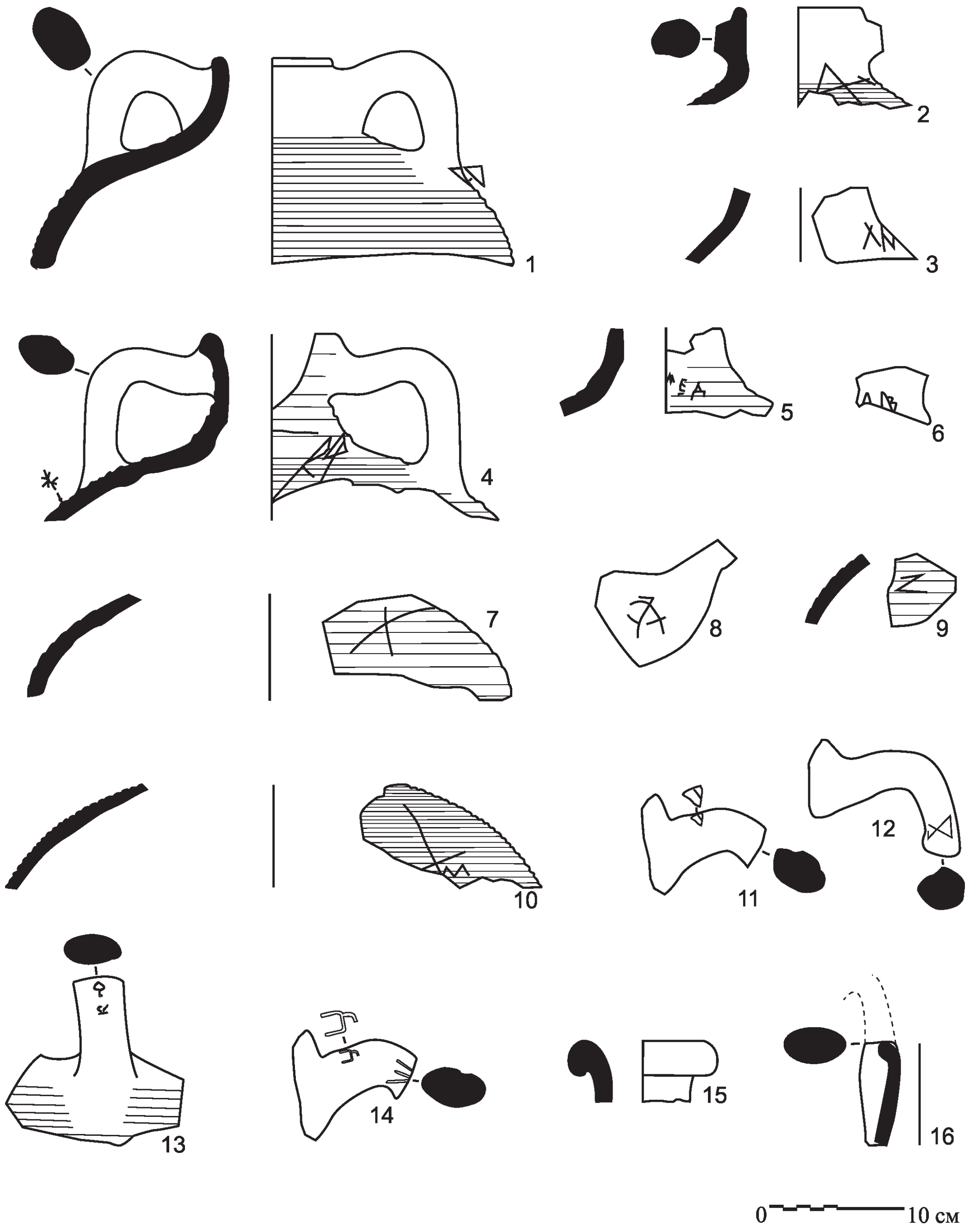

Обр. 2: 1–14 – фрагменти от амфори Тип I със знаци и графити; 15 – фрагмент от амфора Тип II; 16 – фрагмент от амфора Тип III

допускат, че те са произвеждан в центрове по Северното малоазийско крайбрежие или Централна Гърция (Vroom 2003, 155). Приложението им се свързва с транспортиране на мед или дори с употребата им като кошери (Hayes 1992, 61). Убедително доказателство за търговия с мед или съхраняването му в амфори дава един фрагмент от Преслав, за който ще стане дума по-нататък.

Знаци и графити върху амфорите[4]

Значението на знаците и графитите, които най-често съпътстват амфорите от Тип I вече десетилетия наред провокира дискусии. Различните автори са склонни да видят в тях магическо предназначение, търговска марка, знаци за собственост, или числова стойност (Чангова 1959, 254; Дончева-Петкова 1977, 136–143; Bakirtzis 1989, 76; Дюженко 2001, 93–103). Всяка от тези теории има своите надеждни аргументи, но решението надали е еднозначно. Когато тълкуваме знаците, трябва да отчетем факта, че те се нанасят преди изпичането на съда, още в процеса на изработката. Поради това е логично да се допусне, че те имат връзка по-скоро с керамичното изделие, а не със съдържанието му. В този смисъл, знаците могат да показват производствена марка, указваща не произхода на стоката, а на тарата (обр. $2_{1, 4, 11 – 14}$; обр. 3_1). Едновременно с това, може да се предположи, че някои от знаците носят магичен или апотропеен смисъл. Подобна символика би могла да се търси в звездовидни, растителни орнаменти и руноподобни врязвания (обр. $2_{4, 13, 14}$), които се разполагат предимно в основата на дръжките или върху тях. Специално внимание заслужава част от амфора, която е открита във вкопано жилище от началото на XI в., заедно с анонимен фолис клас В (1030 – 1042) (Ваклинова и др. 2007, 442). Върху повърхността ѝ са нанесени множество знаци и графити. Измежду знаците се различават две силно стилизирани и до голяма степен обезличени човешки фигури и старателно очертана рисунка на ботуш (обр. 3_1). Последното изображение е добре познато от графити върху варовикови блокове, керемиди, тухли и керамични съдове (Овчаров 1982, 63–64; Костова 1994; Костова 1996; Тотев 1998, Табл. XXXIII/6; Rădulescu 1970, 311–323). Семантиката на „ботуша“ като езически или християнски символ е обект на научен спор, който стои извън обсега на настоящата работа. С оглед на темата ще отбележа, че такива изображения се проследяват през IX – X в. в точно дефиниран ареал – Североизточна България и Добруджа и се възприемат за продукт на местната култура. Наличието на същия знак върху амфората от базиликата, дава основания да се предположи, че тя е произведена и използвана в българска среда.

---

[4] Като знаци, тук се определят изображенията, които са нанесени върху влажната все още глина, преди изпичането на съда. Графитите са издраскани с остър предмет след изпичането на съда.

При проучванията на Владетелската църква, са открити множество амфорни стени с нанесени след изпичането елементарни графични изображения. Обикновено това са пресичащи се под различен ъгъл прави линии или фигури с неопределени очертания (обр. 1_6, обр. 2_7). В тези графити не би следвало да се търси някакъв дълбок подтекст. Надраскани набързо и небрежно, те имат характер на временен белег, поставян по време на превозването или складирането на стоките – практика, която съществува и до сега в търговията на едро. Когато линиите са организирани в буквоподобни знаци (обр. 2_2, обр. 3_1) или са комбинирани с букви (обр. $2_{4, 10}$), те могат да се считат за трайна маркировка на съда. Подобно на буквените графити (обр. $2_{3, 6, 9}$), тяхната интерпретация е различна: знак за собственост; търговска марка; указание за съдържанието и т. н. Възможно е да обясним наличието на няколко издрасквания с преизползване на тарата (обр. 3_1). В допълнение, гръцките букви могат да се възприемат с тяхната числова стойност и съответно да обозначават количество или цена.

Сред най-интересните находки е стена от амфора, върху която с остър предмет е издраскана с букви на кирилица думата „МЕД“ (обр. 2_5). Фрагментът е открит в насипен пласт и е твърде малък, за да бъде класифициран по морфологични белези. Според структурата на глиненото тесто и ангобното покритие, той се причислява към Тип I и съответно би могъл да се датира в рамките на общата хронология на типа – от X до първата половина на XII в. Очевидно надписът обозначава съдържанието на съда и е едно от малкото археологически доказателства за известната ни от историческите извори търговия с пчелен мед. За присъствието на български търговци на мед в Константинопол през IX – X в. се съобщава в „Книгата на Епарха“ (Сакъзов 1924, 199). В по-късно време, износът на пчелни продукти е засвидетелстван чрез италиански и генуезки документи, в които се говори за търговски операции със „загорски“ мед и восък (Божилов, Гюзелев 2004, 318–319). Графитът от Владетелската църква доказва, че българските производители и търговци активно участват в този обмен. Защо обаче те използват за собствената си продукция византийски амбалаж? Едно от възможните обяснения е свързано с вторичната употреба на тарата, която вече е достигнала с различна стока до Преслав.

Амфорни печати

Керамиката на Владетелската базилика попълва преславската колекция от амфорни печати с още пет нови екземпляра. Първият е много зле запазен, без следи от букви или знаци (обр. 3_2). Открита е част от амфора, при която върху дръжките са нанесени симетрично два печата с кръгла форма и вписана буква „K“ (обр. 3_5). Аналогични печати, но поставени само върху една дръжка са публикувани от разкопки във Вътрешния град на Преслав (Овчаров 1985, 152–153, обр. 38, 39; Аладжов 1993, обр. 1/6). Следващият печат е с овална форма и буква „N“. Завъртян е на 90 градуса (обр. 3_6). В същия си вариант, той е познат от Преславската архиепископия (Аладжов 1993, обр. 1/11). Останалите два печата се срещат за първи път в България. Единият е с кръгла форма и вписана буква „Е“ (обр. 3_4). Подобен е публикуван от Саркел (Плетнева 1959, рис. 30). Другият има четвъртита форма и нисък релеф със слабо изпъкнал контур (обр. 3_3). Той също е обърнат на 90 градуса. Върху него се виждат съединени в горната си част буквите Iω, които могат да се приемат за съкращение на името IΩAN. При такова четене, най-близкия паралел на преславския печат се намира върху една амфора от Ласпи, Крим (Паршина 2001, 104–105).

Специализираната литература предлага разнообразни интерпретации на амфорните печати. Най-широко е разпространено схващането, че те представляват съкращение от името на производителя в ролята на занаятчийска марка (Чангова 1959, 254; Аладжов 1993, 103). Някои изследователи свързват печатите с проверката и таксуването на вино и зехтин в близост до местата, където продуктите са произвеждани и товарени (Bakirtzis 1989, 76). Добре аргументирана е тезата на Е. Паршина, която доказва, че печати са поставяни върху съдове, свързани с контролирани от императора производства или лична негова собственост (Паршина 2001, 109). Това би обяснило незначителният им брой на територията на Империята и съседните райони през периода IX – XIV в. Същата авторка приема, че те показват първата буква от името на императора или изобразяват негов монограм. Според тази теория, буквите върху новите амфорни печати от Преслав могат да се обвържат с имената на следните владетели: „K“ – Константин, син на Роман I (924 – 945); „N“ – Никифор II (963 – 969); „Iω“ – Йоан Цимисхий (969 – 976); „Е“ – Евдокия съпруга на Константин X (1059 – 1067) и Роман IV (1068 – 1071).

Дипинта

През 2009 г. е открит единственият фрагмент от амфора с дипинта (обр. 3_7). Запазена е долната част от шията и началото на раменете с отпечатък от дръжка. По формални белези, фрагментът се отнася към Тип II. Повърхността на шията е канелирана, а близо до отпечатъка на дръжка се четат гръцки букви „ПА“. Надписът е нанесен с тъмночервена минерална боя. Фрагментът е открит в насип на производствената пещ, за която бе споменато по-горе, с находки от края на X – началото на XI в.

Според публикациите, амфорите с дипинти са почти непознати извън византийската столица. Сред малкото изключения са стени със силно обезличени букви от Судак (Булгаков 2001, 162). Единични образци са намирани при проучвания на манастира в местността Караач теке във Варна и в Плиска[5]. Най-голямата колекция на амфори с дипинти произхожда от разкопките в квартала Мангана на Константинопол (Demangel, Mamboury 1939, 149–151). В нея се включват около 70 букви и буквени съчетания, изписани с минерална бяла, червена и черна боя. Всички находки принадлежат към един тип амфори (Тип II по N. Günsenin) и се датират по стратиграфски данни във времето на Константин IX (1042 – 1055). Тълкуват се като съкращения на имена или търговски знаци, които са свързани с контрола на столичния пазар (Булгаков 2001, 162). Дипинтата от Преслав намира близка успоредица в Мангана (Demangel, Mamboury 1939, 150, fig. 200/14). Там буквите „ПА“ са изписани с черна боя и се определят като съкращение на лично име Παυλος – вероятно служебно лице, ангажирано с контрола на вносните стоки.

В началото на изложението си отбелязах, че тарата от Владетелската църква е незавидно количество. Независимо от това, не може да се омаловажава нейната информативност като косвено свидетелство за стопанското развитие и търговията на селището през периода от края на X – началото на XI до средата на XIII в. Направеният до тук анализ показва наличие на три типа византийски амфори, като доминиращ

---

[5] Сведения на колегите Янко Димитров и Казимир Попконстантинов.

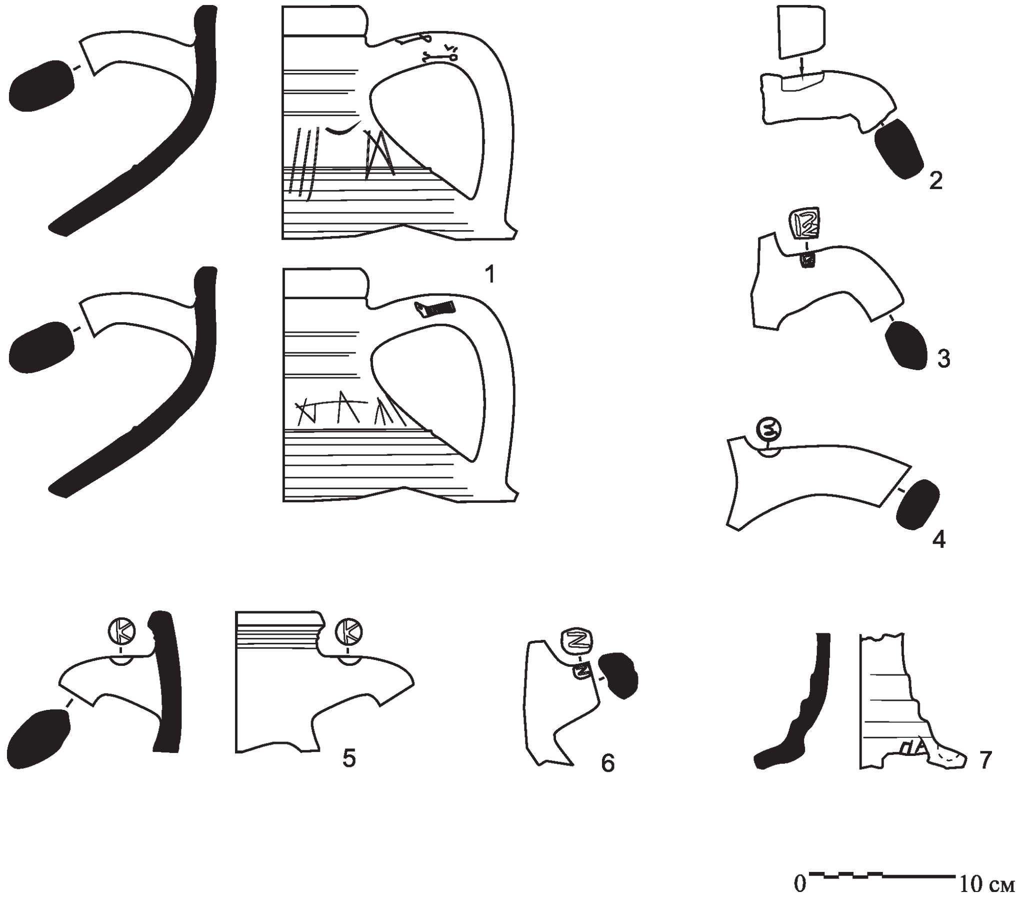

Обр. 3: 1 – фрагмент от амфора със знаци и графити; 2–6 – дръжки с печати; 7 – фрагмент от амфора с дипинта

е първият от тях, а другите два се появяват само спорадично. Количественото разпределение на тарата в пластовете дава възможност да се направят следните изводи. Липсата на находки от столичния период е обяснимо, предвид официалните функции на терена като владетелски и християнски център на Преслав. Сам по себе си този факт изключва стопанска дейност или ежедневно обитаване, от което остава битова керамика. В края на X и първата половина на XI в., около църквата се заселва население със скромен бит. Останките от този период съдържат най-голямо количество вносна тара, която доказва, че поне част от търговските връзки са съхранени. Незначителният брой на фрагменти от амфори и други видове керамичен импорт в сигурно датираните комплекси от XIII в., илюстрират постепенният упадък на селището и превръщането му в „затворена“ икономическа система със силно ограничени търговски контакти.

Използвана литература

Аладжов 1993: Нови амфорни печати от Велики Преслав. – Годишник на Националния археологически музей, IX, 1993, 101-106.

Балабанов 1992: Т. Балабанов. Жилища покрай северната и източната крепостна стена в Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 146-169.

Бикић 1994: В. Бикић. Средновековна керамика Београда. Београд, 1994.

Божилов, Гюзелев 2004: И. Божилов, В. Гюзелев. История на Добруджа. Том 2. Велико Търново, 2004.

Борисов 2002: Б. Борисов. Керамика и керамично производство през XI – XII в. от територията на днешна Югоизточна България. – „Марица Изток“ Археологически проучвания, 6, Раднево, 2002.

Булгаков 2000: В. Булгаков. Византийские амфоры IX – XIV вв.: основные типы. – Восточноевропейский археологический журнал, 4(5) июль – август 2000, (xttp://archaeology.kiev.ua/journal/040700/bulgakov.htm).

Булгаков 2001: В. Булгаков. Метки-дипинто византийских амфор XI в. – В: Морська торгівля в

Північному Причорномор'ї. Київ, 2001, 153-164.

Ваклинова и др. 2003: М. Ваклинова, И. Щерева, Сн. Горянова, М. Манолова – Войкова, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, 2003, 4, 30-39.

Ваклинова и др. 2007: М. Ваклинова, И. Щерева, Сн. Горянова, П. Димитров, М. Манолова – Войкова. Владетелската църква във Велики Преслав. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 439-443.

Дончева – Петкова 1977: Л. Дончева – Петкова. Българската битова керамика през ранното средновековие. София, 1977.

Дончева – Петкова 1992: Л. Дончева – Петкова**.** Сгради при южния сектор на Западната крепостна стена на Плиска. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 124-145.

Дюженко 2001: Т. Дюженко. Средневековые граффити и клейма из раскопок цитадели Херсонеса. – В: Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Київ, 2001, 93-103.

Зеленко 2001: С. Зеленко. Кораблекрушения IX – XI вв. в Судакской бухте. – В: Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Київ, 2001, 82-92.

Йотов, Атанасов 1998: В. Йотов, Г. Атанасов**.** Скала. Крепост от X – XI в. до с. Кладенци, Тервелско. София, 1998.

Костова 1994: Р. Костова. За библейския смисъл на един ранносредновековен символ. – Българите в Северното Причерноморие, 3, 1994, 81-99.

Костова 1996: Р. Костова. Една хипотеза за поклонничеството в България през X век. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 1996, 149-173.

Майко 2001: В. Майко. К вопросу о хронологии некоторых типов византийски амфор юго-восточного Крыма. – В: Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Київ, 2001, 118-122.

Паршина 2001: Е. Паршина. Клейменная византийская амфора X в из Ласпи. В: Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. Київ, 2001, 104-117.

Плетнева 1959: С. Плетнева. Керамика Саркела – Белой Вежи. – В: Труды Волго – Донской археологической экспедиции II (=Материалы и исследования по археологии СССР, 75). Москва – Ленинград, 1959, 212-272.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на Източната стена на Вътрешния град в Преслав (1970 – 1971 г.). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 132-160.

Романчук и др. 1995: А. Романчук, А. Сазанов, Л. Седикова. Амфоры из комплексов византийского Херсона. (Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки, 2). Екатеринбург, 1995.

Сакъзов 1924: И. Сакъзов. Известия за българската търговия въ Цариградъ презъ X векъ. – Известия на историческото дружество, 6, 1924, 195-203.

Станчев 1960: С. Станчев. Материали от дворцовия център в Плиска. – Известия на археологическия институт, XXIII, 1960, 23-65.

Тотев 1998: Т. Тотев. Дворцовият манастир в Преслав. Шумен, 1998.

Чангова 1959: й. Чангова. Средновековни амфори в България. – Известия на археологическия институт, XXII, 1959, 243-261.

Щерева 2009: И. Щерева. Владетелският център на Велики Преслав в следстоличния период. – Приноси към българската археология, 6, 2009, 67-78.

Якобсон 1979: А. Якобсон. Керамика и керамическое производство средневековой Таврике. Ленинград, 1979.

Alpözen et al. 1995: T. Alpözen, B. Berkaya, A. Özdaş. Commercial Amphoras of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology. Bodrum, 1995.

Angelova 1987: S. Angelova. Sur la carasterique de la ceramique du haut moyen age provenant de Drăstăr (Silistra). – In: Dobrudža. Etudes Ethno – culturelles. Sofia, 1987, 93-114.

Bakirtzis 1989: Ch. Bakirtzis. Byzantine Amphorae. – In: Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 73-77.

Barnea 1967: I. Barnea. Ceramica de import. – Dinogetia I. Bucureşti, 1967, 229-276.

Barnea 1989: I. Barnea. La Céramique Byzantine de Dobroudja, Xe – XIIe siecles. – In: Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 131-142.

Bjelajac 1989: L. Bjelajac. Byzantine amphorae in the Serbian Danubian area in the 11th – 12th centuries. – In: Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 109-118.

Demangel, Mamboury 1939: R. Demangel, E. Mamboury. Le Quartier des Manganes et la première région de Constantinople. Paris, 1939.

Frederick, van Doorninck 1989: H. Frederick, Jr. van Doorninck. The Cargo Amphoras on the 7th century Yassi Ada and 11th century Serçe Limani Shipwrecks: Two Examples of a Reuse of Byzantine Amphoras as Transport Jars. – In: Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 247-257.

Günsenin 1989: N. Günsenin. Recherches sur les amphores Byzantines dans les musées Turcs. – In: Recherches sur la céramique Byzantine. Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII. Paris, 1989, 267-276.

Günsenin 1993: N. Günsenin. Ganos: centre de production d´amphores à l´époque byzantine. – Anatolia Antiqua 2. Paris, 1993, 193-201.

Günsenin 2009: N. Günsenin. Ganos wine and its circulation in the 11th century. – In: Byzantine trade, 4th – 12th centuries. Ashgate, 2009, 145-153.

Hayes 1992: J. Hayes. The Pottery. – Excavations at Saraçhane in Istanbul. Volume 2. Princeton, 1992.

Megaw 1972: A. Megaw. Supplementary excavations on a castle site at Pathos, Cypros, 1970 – 1971. – Dumbarton Oaks Papers, 26. Washington, 1972, 322-344.

Rădulescu 1970: A. Rădulescu. Un document proto-roumain á Capidava. – Dacia XIV. Bucarest, 1970, 311-323.

Sanders 1993: G. Sanders. Excavations at Sparta: The Roman Stoa, 1988 – 1991. Preliminary Report, Part 1. – Annual of the British School of Athens, Institut of Classical Studies, 88. London, 1993, 251-286.

Vroom 2003: J. Vroom. After Antiquity. Ceramics and society in the Aegean from the 7th to the 20th century A.C. A case study from Beotia, Central Greece. – Archaeological studies Leiden University. Leiden, 2003.

Vroom 2005: J. Vroom. Byzantine to modern pottery in the Aegean. Bijleveld, 2005.

КАТАЛОГ НА НАХОДКИТЕ

1. Обр. 1_1. Амфора с биконично тяло, ниска шийка и заоблен устиен ръб. Дръжките свързват шията с раменете. Повърхността на тялото е канелирана и покрита със силно изтрита бежова ангоба. Кремавокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. – 43,3 см; вис. шийка – 5 см; диам. устие – 8 см; диам. макс. – 35,6 см; дръжки – 2,5х4 см.

Местонамиране: 2005 г., яма 21 с анонимни фолиси клас A2 (1030 – 1035) и клас H (1071 – 1078).

2. Обр. 1_2. Фрагмент от амфора с биконично тяло. Запазени са части от дръжки върху раменете. Повърхността е канелирана и покрита със силно изтрита бежова ангоба. Светлокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 42 см; диам. шийка – 10 см; диам. макс. – 39,8 см.

Местонамиране: като № 1.

3. Обр. 1_3. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма и обработка на повърхността. Оранжевокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 14 см; диам. устие – 10 см; диам. шийка – 9,2 см; дръжки – 2,7х3,5 см.

Местонамиране: 2008 г., яма 82.

4. Обр. 1_4. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма, обработка на повърхността и технология.

Размери: вис. зап. – 10,2 см; вис. шия – 2,8 см; диам. устие – 8,2 см; диам. шия – 6,6 см; дръжки – 2,5х3,6 см.

Местонамиране: 2009 г., яма 134.

5. Обр. 1_5. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма и обработка на повърхността. Кремавокафява глина с примеси на пясък и органичен материал.

Размери: вис. зап. – 10 см; диам. шия – 7,4 см; дръжки – 2,4х3,6 см.

Местонамиране: 2009 г., яма 146.

6. Обр. 1_6. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма и обработка на повърхността. Издраскани след изпичането графити върху раменете. Кремавокафява глина с малки примеси на пясък, варовик и органичен материал.

Размери: вис. зап. – 10,3 см; вис. шия – 6,2 см; диам. устие – 10 см.

Местонамиране: 2009 г., насип в разрушенията на производствена пещ с материали от края на X и началото на XI в.

7. Обр. 2_1. Фрагмент от амфора с широки рамене, ниска шия и удебелен от външната страна устиен ръб. Масивни дръжки свързват шията с горната част на раменете. Повърхността на тялото е канелирана и покрита с бежова ангоба. В основата на едната дръжка – знак нанесен преди изпичане. Кафява глина с малък примес на пясък.

Размери: вис. зап. – 17,5 см; диам. устие – 9 см; дръжки – 3х4,5 см.

Местонамиране: 2005 г., яма 21 с анонимни фолиси клас H (1071 – 1078) и клас A2 (1030 – 1035).

8. Обр. 2_2. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма, обработка на повърхността и технология. Издраскан след изпичане графит върху раменете.

Размери: вис. зап. – 7,1 см; диам. устие – 9 см; дръжки – 2,2х3,5 см.

Местонамиране: 2006 г., насипен пласт.

9. Обр. 2_3. Фрагмент от амфора, подобна на № 1 по форма, обработка на повърхността и технология. Издраскан след изпичане графит върху раменете.

Резмери: вис. зап. – 5,3 см.

Местонамиране: 2006 г., насипен пласт.

10. Обр. 2_4. Фрагмент от амфора с широки рамене, тясна шия, удебелен и заоблен устиен ръб. Повърхността на тялото е канелирана и покрита с бледожълта ангоба. В основата на едната дръжка – знак, нанесен преди изпичане. Издраскан след изпичане графит върху раменете. Кремавокафява глина с примеси на пясък, варовик и органичен материал.

Размери: вис. зап. – 15 см; вис. шия – 5,2 см; диам. устие – 11 см; диам. шия – 8,8 см; дръжки – 2,8х4,5 см.

Местонамиране: 2009 г., под настилката на наземно жилище.

11. Обр. 2_5. Фрагмент от амфора. Повърхността е канелирана и покрита с бежова ангоба. Издраскан след изпичане надпис с кирилски букви върху раменете – „МЕД“. Оранжевокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 6 см.

Местонамиране: 2003 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 361/03.

12. Обр. 2_6. Стена от амфора. Повърхността покрита с бежова ангоба. Издраскан след изпичане графит. Светлокафява глина с примес на пясък.

Размери: вис. зап. – 4 см.

Местонамиране: като № 7.

13. Обр. 2_7. Фрагмент от амфора. Повърхността е канелирана и покрита с бледожълта ангоба. Издраскан след изпичане графит. Светлокафява глина с примеси на пясък, варовик и органичен материал.

Размери: вис. зап. – 7,5 см; диам. макс. – 35 см.

Местонамиране: 2008 г., насипен пласт.

14. Обр. 2_8. Стена от амфора. Повърхността е покрита с бежова ангоба. Издраскан след изпичане графит. Кафява глина с примес на пясък.

Размери: вис. зап. – 8 см.

Местонамиране: 2006 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 84/06.

15. Обр. 2_9. Стена от амфора. Повърхността е канелирана и покрита с бежова ангоба. Издраскан след изпичане графит. Светлокафява глина с примес на пясък.

Размери: вис. зап. – 6,2 см.

Местонамиране: Ц. 2007 г., насипен пласт.

16. Обр. 2_{10}. Фрагмент от амфора. Повърхността е канелирана и покрита с бледожълта ангоба. Издраскан след изпичане графит. Светлокафява глина с примеси на пясък, варовик и органичен материал.

Размери: вис. зап. – 8 см; диам. макс. – 40 см.

Местонамиране: 2008 г., насипен пласт.

17. Обр. 2_{11}. Амфорна дръжка със знак, нанесен преди изпичане. Силно изтрито покритие от кремава ангоба. Светлокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: дълж. зап – 7,4 см.

Местонамиране: 2005 г., насипен пласт.

18. Обр. 2_{12}. Амфорна дръжка със знак, нанесен преди изпичане. Покритие с кремава ангоба. Розовокафява глина с примес на пясък.

Размери: дълж. зап. – 8,5 см.

Местонамиране: 2006 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 83/06.

19. Обр. 2_{13}. Амфорна дръжка със знаци, нанесени преди изпичане. Бежова глина с малък примес на пясък.

Размери: дълж. зап. – 12,5 см.

Местонамиране: 2006 г. Вкопано жилище на изток от източната стена на Сграда III с анонимен фолис клас B (1030 – 1042).

20. Обр. 2_{14}. Амфорна дръжка със знаци, нанесени преди изпичане. Светлокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: дълж. зап. – 5,2 см.

Местонамиране: 2005 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 410/05.

21. Обр. 2_{15}. Устие от амфора със силно извит навън устиен ръб. Светлооранжева глина с малък примес на варовик.

Размери: вис. зап. – 4,4 см; диам. устие – 11 см.

Местонамиране: 2008 г., яма 89.

22. Обр. 2_{16}. Фрагмент от амфора с тясна шия, заоблен устиен ръб и вертикални масивни дръжки. Повърхността е покрита с плътен слой бяла ангоба. Светлорозова глина с примеси на органичен материал и варовик.

Размери: вис. зап. – 7,6 см; диам. устие – 6 см; дръжки – 2,7x4,5 см.

Местонамиране: 2009 г., яма № 106 с находки от началото на XIII в.

23. Обр. 3_1. Фрагмент от амфора с широка шия и удебелен устиен ръб. Дръжките съединяват средата на шията с раменете. Повърхността на раменете е канелирана. Покритие с плътен слой бежова ангоба с бледозелен оттенък. Върху едната дръжка са врязани знаци преди изпичане – две схематични човешки фигури и ботушче. Върху раменете са издраскани графити след изпичането. Млечнокафява глина с малък примес на пясък.

Размери: вис. зап. – 16 см; диам. устие – 10 см; дръжки – 2,6x4,6 см.

Местонамиране като № 19.

24. Обр. 3_2. Амфорна дръжка със силно обезличен четириъгълен печат. Червено-кафява глина с малки примеси на варовик и органичен материал.

Размери: дълж. зап. – 9 см; дълж. печат – 3,4 см; шир. печат – 3,1 см.

Местонамиране: 2009 г., насипен пласт.

25. Обр. 3_3. Амфорна дръжка с четириъгълен печат. Светлокафява глина с примес на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 6,4 см; дълж. печат – 1,1 см; шир. печат – 1 см.

Местонамиране: 2005 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 409/05.

26. Обр. 3_4. Амфорна дръжка с кръгъл печат. Светлокафява глина с малък примес на пясък.

Размери: дълж. зап. – 12 см; диам. печат – 1,5 см.

Местонамиране: 2003 г., насипен пласт. Пол. Инв. № 373/03.

27. Обр. 3_5. Фрагмент от амфора с два кръгли печата в основата на дръжките. Повърхността е слабо канелирана и покрита с бежова ангоба. Розовокафява глина с малък примес на варовик.

Размери: вис. зап. – 9,5 см; диам. устие – 11 см; дръжки – 2,3x4 см; диам. печати – 1,7 см.

Местонамиране: 2006. Сграда I, насипен пласт. Пол. Инв. № 179/06.

28. Обр. 3_6. Амфорна дръжка с четириъгълен печат. Светлокафява глина с примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 8,2 см; дръжка – 2,2x3,8 см; дълж. печат – 1,2 см; шир. печат – 1 см.

Местонамиране: 2005. Сграда I, насипен пласт. Пол. Инв. № 408/05.

29. Обр. 3_7. Фрагмент от амфора с канелирана повърхност. Върху долната част на шията е нанесена дипинта с тъмночервена боя. Кафява глина с малки примеси на пясък и варовик.

Размери: вис. зап. – 8,8 см; диам. шия – 6–10 см.

Местонамиране: като № 6.

AMPHORAE FROM THE RESEARCH OF THE ROYAL CHURCH IN VELIKI PRESLAV

Maria Manolova – Voykova

(summary)

According to the statistics of the fragmented ceramic material from the research of the Royal Church in Veliki Preslav during the period of 2003 – 2009 the share of amphora tare is small in amount – barely 2,3%. The low percentage can be explained with the fact that the household pottery accumulated mainly within layers that were shaped during the later inhabitation of the terrain in the post-Capital time when the settlement gradually declined and reduced its commercial contacts. Out of all the amphorae, only one entirely preserved shape has survived, as well as still another partially restored and a couple of tens of fragments apt for classification.

On formal features three import types of amphorae are distinguished dating from the late 10th – early 11th c. till the early 13th c. on the grounds of stratigraphic data and parallels. The first type dominates in amount as both other ones are presented by single pieces alone.

Signs and graffiti appear mostly on the amphorae of Type I. One of the fragments bears the word of МЕД (honey) scratched in Cyrillic with a sharp object (fig. 2_5). Obviously the inscription indicates the contents of the amphora and comes to be one of the few archaeological evidences of the marketing of honey and the active participation of the Bulgarian producers and traders in it known from the historical sources.

Five new amphora seals have been discovered (fig. 3_{2-6}). One of them is rather obliterated, and the rest are composed of single characters or combination of characters that can be associated with imperial production of Constantine, son of Romanos I (924 – 945), Nikephoros II (963 – 969), Ioannes Tzimiskes (969 – 976) and Eudocia, wife of Constantine X (1059 – 1067) and Romanos IV (1068 – 1071).

The only dipinta from the research has been found on a fragment of amphora. According to its formal features it belongs to Type II (fig. 3_7). It contains the Greek characters of ПА – probably an abbreviation of the personal name of Παυλος.

ПО ПОВОД НА НОВОНАМЕРЕНА ТОКА С ЛЪВ ОТ ПРЕСЛАВ

Стойчо Бонев

Преди половин век стават известни първите трапецовидни бронзови токи, на чиито плочки се представени релефни изображения на лъв (Мавродинов 1959, 232, обр. 227; Станчев 1960, 29-30, обр. $3_в$). Оттогава групата на тези образци на дребната металопластика се увеличи значително и сега техният брой е твърде внушителен. Трябва да се каже обаче, че откритите при редовни археологически разкопки, в добре изявена стратиграфска среда, екземпляри са рядкост и са все още само шест (Михайлов 1963, 9, обр.6; Аладжов 1981, 22-27, обр. 1; Аладжов, 1993, 299, обр.7_3). За сметка на това във фондовете на някои исторически музеи, най-вече в Североизточна България, чрез откупки постъпват непрекъснато много такива предмети, намерени случайно по цялата територия на тази част от страната. Само в Исторически музей Шумен са заведени 15 броя, действително извънредно интересни и разнообразни (Дончева, 2005, 52-55, обр.1-8; Дончева, 2007, 213-216). Токи с лъвове се съхраняват и във Варненския археологически музей, а вероятно и в други музеи, както и в частни колекции (Плетньов, 2005, 124-130, обр. 1, 2). Изобилието от такива находки, на което през последните години сме свидетели, носи в себе си редица въпросителни, но от друга страна е много полезно при положение, че всички са автентични, тъй като е показателно за размаха на този жанр на средновековната металопластика и позволява най-после да се направят близки до истината изводи за техния произход, датировка и изобразителен репертоар. Все пак, въпреки многобройността на тези изделия на художествения метал, намерените при проучвания на ранносредновековни обекти токи имат по-особено място в цялата колекция, най-вече заради точно определените си характеристики, както и на средата, в която ги е заварил краят на употребата им.

През 2007 г. при изследването на големия архитектурен ансамбъл в югозападната част на Царския дворец в Преслав, постъпи още една тока с изображение на лъв. Тя е стигнала до нас зле запазена като цяло. Липсват ушите за шарнирната връзка в единия край, както и опорната рама с езичето, захващала се за тях. Отчупена е и носещата рама с правоъгълния прорез в дясната част на токата. Не смятам обаче, че това са загуби от голямо значение, тъй като общия вид на този коланен аксесоар е добре познат от няколкото изцяло запазени токи. По-важното е, че от новонамерената се е запазила плочката с животинското изображение, а точно то прави тези произведения особено стойностни и ги нарежда сред най-ярките представители на миниатюрната металопластика.

Плочката е с размери 2,3 – 2,4 см от ляво на дясно по вертикалата и 2,1 см хоризонтално. Добре личи лекото разширение към дясната страна, което показва, че цялата тока е имала слабо изразена трапецовидна форма (обр.1). Върху лицевата повърхност, рамкирано от непрекъснат кант, е оформено изобразително поле, в което е представена релефна фигура на лъв (обр.2). Звярът е обърнат на ляво, тялото е силно скъсено, главата е голяма и гледа насреща. С кръгове са предадени очите, а с пресичащи се успоредни, врязани линии мустаците, между които изпъква разширения в долния край нос. Муцуната на лъва има твърде суров и в същото време „мъдър“ вид. Три от краката, двата предни и задният ляв, стоят неподвижни, докато другият заден е огънат като при ход. Заслужава внимание, че те не завършват с лапи, а с два или три пръста, разделени от отвесни линии. Гърбът на лъва в този случай не е равен или дъговидно извит, както е при някои от другите познати изображения, а е скосен по посока към задницата, която е малка в сравнение с издутите и мощни гърди. Опашката е извита право нагоре и окончава с топка, както е в действителност. С тънки, напречни и отвесни, резки са предадени козината и гривата.

Тази тока, както впрочем и всички останали, е отлята от бронз. Заради това не може да се говори за гравировка при представяне на фигурите, както се среща при някои автори. При леенето подобен художествен похват се прилага ограничено, тъй като основният изобразителен материал е предварително изваян в калъпа. Едва след като леенето е приключило и предметът е изваден от формата, с тънък резец, ако това може да се нарече гравировка, върху него се нанасят подробности, каквито при разглежданите паметници са например окосмяването по тялото на животните (мустаци, козина, грива), а понякога с врязана линия се предадени и очите. Не е изключено в някои случаи дори и тези детайли да са били заложени в калъпа и да не се е налагала допълнителна обработка.

Лъвското изображение на новооткритата тока от Преслав е изпълнено в нисък релеф. Всички автори, спирали вниманието си на този тип токи задължително настояват, че фигурите са изработени много „грубо“, схематично и се прокрадва догадката, че те са правени от майстори със скромни възможности като реплика на по-изискани творби. От там се насажда внушението, че намерените у нас токи са местно производство, което непохватно копира продукцията на византийски ателиета. Това е съвършено погрешна констатация. Като изследовател, който през последното десетилетие провежда разкопки на големия производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменско, съм убеден, че с тази работа не са се занимавали случайни хора, а изключително добри приложници с широк идеен кръгозор, който успешно прилагат върху изобразителния и орнаменталния репертоар. В лъвските фигури по трапецовидните токи с прорез няма нищо примитивно и грубо. Точно обратното. Те са плод на специфична художествена сетивност и са подчинени на определени естетически принципи, характерни за целия жанров спектър на светското изкуство през X в.

Преди всичко трябва да се изтъкне отдалечеността на изображенията върху токите от естествения им прототип. Пропорциите на фигурите са силно променени – на тялото са скъсени за сметка на главата, която е чувствително уголемена. Акцентът е върху изражението, застинало в поза насреща. Изисква го ролята, която фигурата има като част от колана, символиката, която носи и съответно въздействието, което трябва да окаже. Този художествен маниер се наблюдава при всички прояви на светското приложно изкуство през X в., което не е рамкирано от канона на християнската изобразителност. Чудесен пример за това са произведенията на резбата върху кост, които носят същите стилови характеристики (Бонев 1998, 73-78; Бонев 2009, 144-148, обр. 1-3$_{б}$, 4, 5, 7-10).

Прави впечатление, че краката на лъвчетата на почти всички известни токи не са такива, каквито са действително в натурата при тази порода животни. И тук се натъкваме на втора характерна особеност на ранносредновековното приложно изкуство. Изображенията като правило съчетават елементи присъщи на различни животински видове. Каква е идейната мотивация на приложниците е трудно да се каже. Факт е обаче, че същият творчески почерк е приложен и при други художествени техники. Връщам се отново на резбата върху кост. Преди време се стигна дори до там че за изображението върху костената пластина намерена в долната от двете църкви при т. нар. Чупка на източната крепостна стена на Дворцовия център в Преслав трима автори предположиха три варианта за неговия вид – сърна, кон и магаре и всеки имаше своите убедителни аргументи (Иванова 1955, 478, обр. 16; Тотев 1963, 90, обр. 9; Бонев 1995, 344-347). Същата ситуация би могло да се получи и при определяне на птичето изображение от плочката постъпила от централните дворцови сгради (Тотев 1993, 113-114, обр. 8). За него съвсем правдоподобно може са допусне, че е на фазан, яребица или паун. Всъщност става дума за дълбоко навлезлия в изобразителните традиции на светското изкуство през X в. синкретизъм. Тук дори нямам предвид представянето на митични животни като крилати коне и лъвове, сенмурви, грифони, а съчетаването на елементи от реалната фауна.

Кратките бележки върху стила на представения върху трапецовидните токи персонаж отвеждат към въпроса за датировката на самите паметници и значително улесняват неговото решение. Изказаните досега мнения отнасят токите най-общо в рамките на IX – X в. За тези с „доста грубо“ изпълнение се приема дата около

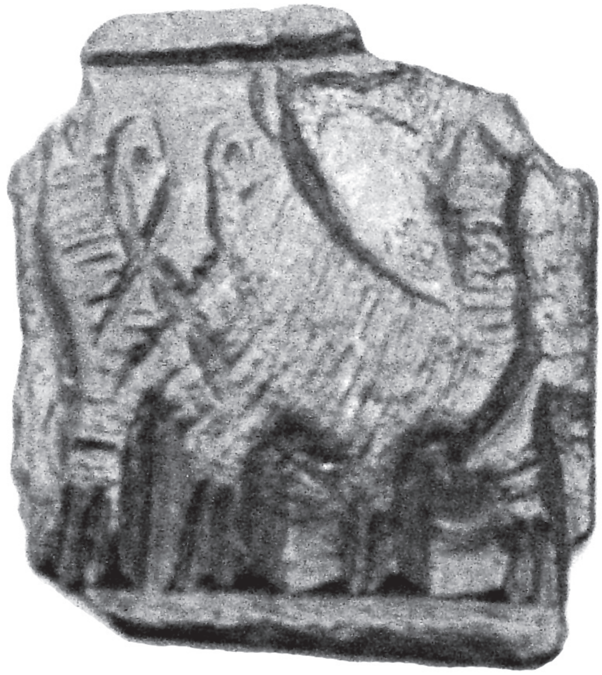

Обр. 1. Тока с лъвско изображение

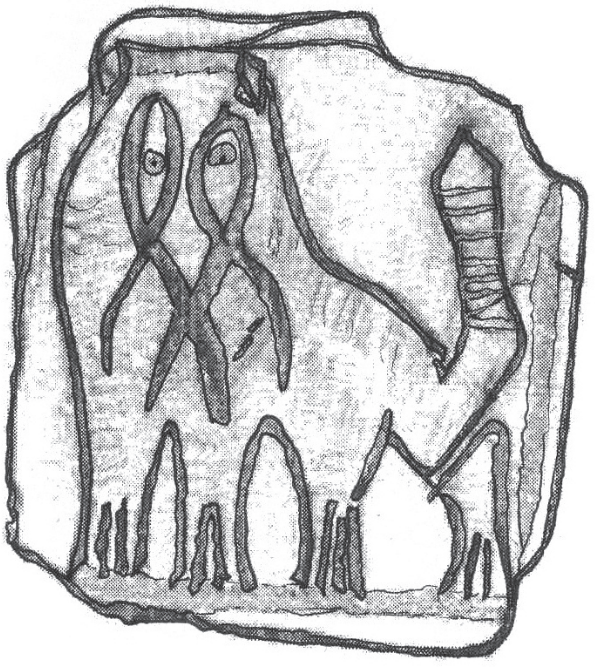

Обр. 2. Тока с лъвско изображение – графично изображение

средата на IX в., „но във всички случаи преди покръстването“ и се тълкуват като характерни за „вкусовете на т.нар. варварски народи, в това число не на последно място и на прабългарите“ (Аладжов 1981, 26). Напоследък беше изказано становище, че трапецовидните токи с прорез и животински изображения принадлежат на X в., от чиито граници не излизат (Плетньов 2005, 127). По мое мнение това е истината и се присъединявам към такава датировка, като по-нататък в изложението ще направя известни уточнения по отношение на нея. В подкрепа на такава дата са две важни обстоятелства, които не позволяват да се допусне грешка и дори правят токите определящ хронологически материал.

Първото от тези обстоятелства е съвкупността от стиловите особености на лъвските изображения, на част от които обърнах внимание. Те се откриват при всички прояви на приложното изкуство през X в., които в конкретни случаи не разработват християнски сюжети и персонажи. Трябва да се има предвид, че тези, последните, също имат строго определена стилистика, подчинена на раннохристиянския изобразителен канон (Бонев 2004, 418-420, обр. 1; Бонев 2005$_{а}$, 66-72). Творческият подход на приложниците към лъвските фигури е същият като при произведенията на металопластиката с други животни, резбата върху кост, рисуваната керамика – все творби, безспорно дело на приложното изкуство през X в.

Не по-малка доказателствена стойност по отношение на датировката имат данните за средата, в която са намерени някои от токите и по-специално тези добити при археологически проучвания. Новонамерената в Преслав, както вече посочих, постъпи от една сграда в архитектурния ансамбъл, чиято датировка се отнася в X в. Предметът е попаднал в една от ямите прокопани там през втората половина или към края на XI в. и допринесли най-много за обезличаване на столичния градеж, заедно с фрагменти от рисувана керамика, множество детайли от архитектурно пластична украса – находки свързани с живота на постройката и също с безспорна датировка в X в. Като се има предвид, че на това място следи от по-ранен културен пласт няма, а и не може да има, тъй като остава извън крепостната стена на предстоличното укрепление, че комплексът е издигнат заедно с целия Дворцов център в последната четвърт на IX в. и живее активно през X в., датирането на токата точно в X$^{-то}$ столетие няма алтернатива. При това логично е да се отиде към датировка в неговата втора половина, което прави попадането ѝ в ямата разбираемо. Ако тя беше излязла от употреба, т. е. счупена, по-рано нямаше да просъществува в заобикалящата сградата среда толкова дълго и отдавна щеше да бъде изхвърлена на друго място. Изнасянето на токата в по-късно време пък ще бъде погрешно, тъй като през XI – XII в. тук се развихрят разрушителни инстинкти, а вече много късния XIII в. е представен от мощен християнски некропол, чиито гробни дарове и инвентар се откриват на място.

Показателно е местонамирането на другата подобна тока от Преслав, попаднала „в пласта непосредствено застъпващ разрушението на северната крепостна стена на аула Велики Преслав“. От разкопките на тази стена изминаха тридесет години и през това време стана ясно, че тя не е ограждала преславския аул, а е северната отбранителна линия на Царския дворец (Бонев 1995а, 175, план I; Бонев 2005, 205). Издигната е в последната третина на IX в. и е просъществувала до неговото разширяване, предприето след епохата на цар Симеон, но по-вероятно около средата на X в. Така че попадането на токата върху нейните руини би могло да стане най-рано тогава и този факт е достатъчно красноречив за датировката ѝ.

Токите с изображение на лъв и изобщо с животински фигури или сцени с участието на животни са попаднали на обширна територия в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие, т. е. в сферата на византийско културно влияние. При това положение, възниква въпросът за центровете на производството им, като се държи сметка за вече силно увеличилия се брой на тези находки, специално в днешните български земи. От собствен опит на разкопките на старобългарския производствен център за художествен метал от X в. при с. Новосел съм констатирал, че когато такова средище функционира в продължение поне на две-три десетилетия, продукцията му е разнообразна и, най-важното, е тиражирана в огромно количество. В този център през 30^{-те} – 50^{-те} години на X в. се е произвеждал целият спектър от известните ни днес образци на дребната металопластика, характерни за това столетие. Екземпляри от токите с лъвски фигури обаче там няма (Бонев, Дончева 2011). Не се откриват и в наскоро започналия да се проучва друг производствен център от същото време при с. Златар, Шуменско. В проучения частично, едновременен с горните два, производствен център при с. Надарево, Търговищко е открита една тока, но данни за производството ѝ на място няма. По-вероятно тя да е била носена от някой от обитателите на комплекса или да е подготвена за суровина, както беше предположено. Фактът, че отсъстват сред толкова богатата, изобилна като количество, разнообразна като вид и изискана като репертоар продукция не на един изолиран, а на цяла група центрове за серийно производство на художествен метал е многозначителен. При това тези центрове не са поместени в някои отдалечени провинциални селища, а са в непосредствена близост до столицата Преслав и очевидно са се стремили да задоволят вкусовете най-вече на нейния пазар. Къде другаде ако не в тях би се внедрило такова производство, при положение, че изобщо е било възприето. Освен това, както сполучливо беше отбелязано, токите с лъвове, намерени у нас, са твърде близки като „композиционна схема“ до цялата серия токи разпространени в обширен географски регион от Мала Азия през Цариград и Коринт до Сиракуза, където българско присъствие не може да се търси (Davidson 1952, 268, 273, №2215; Плетньов 2005, 124). Няма случай, при който да е засмидетелствано влияние от периферията към центъра. Пулсациите на културните явления са с обратна посока, а дали те ще бъдат усвоени и приложени в местни условия е въпрос на редица обстоятелства.

Тук е мястото да се обърне внимание, че сред токите от територията на България няма намерени две с еднакви изображения или поне близки като израз. Действително при всички фигурите са обърнати на ляво, главите са анфас, краката съчетават статично и ходово положение, от което е ясно, че действително имат една и съща „композиционна схема“. Останалите елементи обаче са ярко индивидуализирани. С най-голяма сила това важи за главите на лъвовете и преди всичко за лицата им. Гривата, очите, носът и мустаците при всяко от животните са предадени различно и това им предава специфична физиономия. Различават се също така очертанията на тялото, краката и особено на опашката. Тази очевидна особеност може да има две обяснения.

Първото е, че токите не са били отливани серийно в калъп от траен материал, на които са били отработени всички детайли, а във формовъчна пръст използвана еднократно. При това положение, нанасяйки подробностите по фигурите с резец след отливането, ювелирите са пристъпвали към всеки предмет конкретно, а и не е било възможно да повторят точно вече произведен образец и така новият е придобивал индивидуални черти и е оставал без аналог. Втората възможност е токите да са внесени (донесени, закупени) като единични екземпляри от далечни центрове на различни места и тогава съвсем естествено е те да носят общия вид на жанра, но да са с различия в детайлите.

От своя страна отсъствието на токи от този тип в трите големи производствени центъра, които посочих, работили активно от началото до около средата на X в. не е категорично доказателство, че производството на такива не е ставало и в местни условия. Сред вече многобройните находки има две, които свидетелстват точно за това. В. Плетньов съобщава за една тока от Варненско, която е с дефект получен при отливането и е бракувана (Плетньов 1997, табл. I_2). Във фонда на Исторически музей Шумен се съхранява интересен екземпляр, публикуван от Ст. Дончева (Дончева 2005, 54, фиг.7). При него отливането е извършено успешно, но при допълнителната обработка и нанасянето на детайлите, работата е била прекратена на определен етап. Така изображението е стигнало до нас завършено наполовина – оформени са задните крака, опашката и горната част на тялото, докато гърдите и особено важно главата, двете най-важни части от него, стоят гладки и очевидно майсторът не е стигнал до тях. Ясно е, че такива предмети никой няма да донесе отвън, и че те показват опит да се произведат тук. А това, че подобни примери във вече сигурно локализираните старобългарски производствени центрове липсват е основание производството им да се търси след прекратяване на тяхната дейност, т. е. след средата на X в., когато е и най-вероятното датировка на тази група коланни принадлежности.

От всичко казано до тук правя извода, че голямата част от трапецовидните токи с лъвски изображения намерени по съвременните български земи са византийско производство. Те не носят профанни черти, а са продукт на ателиета и приложници с големи възможности. Донесени са били от отделни лица по конкретен повод, по-малко вероятно по търговски път. През втората половина на X в. опити за производство на такива се правят и в местни, български условия, но кои точно са техните завършени изделия и можем ли днес да ги различим със сигурност е трудно да се каже.

Използвана литература

Аладжов 1993: Д. Аладжов. Археологически данни за средновековния град Констанция. – Преслав, 4, 1993, 287-306.

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от Ранното средновековие. – Археология, 1981, 4, 22-27.

Бонев 1995: Ст. Бонев. За преславската костена пластика. – Преславска книжовна школа, I, 1995, 344-347.

Бонев 1995а: Ст. Бонев. Велики Преслав. Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска – Преслав, 7, 1995, 175-189.

Бонев 1998: Ст. Бонев. За една творба на преславската малка пластика. – Археология, 1998, 3-4, 73-78.

Бонев 2004: Ст. Бонев. Творби на металопластиката със светци от Преслав. – Преславска книжовна школа, 7, 2004, 418-425.

Бонев 2005: Ст. Бонев. Идеята за Царския дворец във Велики Преслав четвърт век след Ст. Ваклинов. – В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 203-210.

Бонев $2005_а$: Ст. Бонев. Иконни образи в преславското изкуство през X в. – Археология, 2005, 1-4, 66-72.

Бонев 2009: Ст. Бонев. Преславската резба върху кост (стари творби и нови находки). – В: Иванка Акрабова – Жандова. In memoriam. София, 2009, 143-154.

Бонев, Дончева 2011: Ст. Бонев, Ст. Дончева. Старобългарски производствен център за художествен метал. В. Търново 2011.

Дончева 2005: Ст. Дончева. Бронзови токи с изображение на лъвски фигури от Североизточна България. – Паметници, реставрация, музеи, 2005, 5-6, 52-55.

Дончева 2007: Ст. Дончева. Токи с митологични изображения от българското средновековие. – Тракия и Хемимонт IV – XIV в., I, 2007, 213-216.

Иванова 1995 : В. Иванова. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. – Известия на Археологическия институт, XX, 1955, 463-486.

Мавродинов 1959 : Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Михайлов 1963 : Ст. Михайлов. Разкопки на градището при с. Стърмен. – Археология, 1963, 3, 3-12.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, V, 1997, 3-4, 71-88.

Плетньов 2005: В. Плетньов. За датировката и произхода на трапецовидните токи с изображения на животни. – В: Проф. д. и. н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 124-130.

Станчев 1960: Ст. Станчев**.** Материали от Дворцовия център в Плиска. – Известия на Археологическия институт, XXIII, 1960, 23-66.

Тотев 1963: Т. Тотев. За обработка на кост в Средновековна България. – Археология, 1963, 3, 83-92.

Тотев 1993: Т. Тотев. Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязаната кост през IX – X в. – Плиска – Преслав, 6, 1993, 109 -115.

Davidson 1952: G. Davidson. The minor objets. – Gorinth, XII, 1952.

ON A NEWLY FOUND BELT BUCKLE WITH A LION FROM PRESLAV

Stoycho Bonev

(summary)

The work presents a new piece of metalwork coming from the architectural ensemble in the southwestern sector of the Royal Palace in Veliki Preslav. It is a trapezium-shaped belt buckle bearing a representation of a lion as only the plate with the animal figure has survived (2,4 x 2,2 cm).

The piece has been discussed in two aspects. The author has looked for its place among the small in number collection of similar buckles as a genre of the metalwork missing in the production of the large Old Bulgarian ateliers of art metal. On the other hand, he presents a style analysis, and points to the similarities and dissimilarities with the other artifacts of the group as each of them does not have any analogue. On that ground he comes to conclusions about their chronology and production. According to the author, the trapezium-shaped belt buckles with lions on the plate are to be dating from the second half of the 10th c. They are a product of Byzantine workshops and their appearance in the Bulgarian territories is a result of import. In case some Bulgarian workshops have ever made attempts for production of similar belt buckles they seem timid and inept, and it is difficult to distinguish them for certain today.

ЗА ЕДИН РЯДЪК ТИП ТОКИ ОТ ТЕРИТОРИЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Стела Дончева

Предмет на тази работа е половина от бронзова тока с изображение на митологична сцена (обр. 1).[1] Подобна тока не е откривана досега на територията на нашата страна, а извън нея са известни само два екземпляра. Токата е случайна находка, намерена в североизточните предели на страната. Представлява бронзова отливка с едностранно релефно изображение на две срещуположно застанали птици в профил до висок евхаристиен съд. Запазена е само част от плочката на токата с едната птица и съда, както и ушите за шарнирното окачване на елипсовидната рама с езика. Полето, в което е поместено изображението, е заобиколено с релефна рамка, съставена от бордюр и пояс от успоредни насечки. Тялото на птицата е детайлно предадено с врязани линии, обозначаващи оперението, прибрани към тялото крила, извита надолу опашка и два крака, единият от които е изнесен напред, леко повдигнат. Освен основните линии, очертаващи фигурата на птицата, има и допълнително нанесени плитки и къси линийки с резец. По този начин гравьорът е направил опит да предаде закръглеността на тялото с прост маниер – ред от закръглящи врязани линии. Главата на добре пропорционираното тяло е детайлно оформена, с кръгло око, къс и остър клюн и оперение по шията, а около врата е завързана панделка. Птицата достига до горната рамка на изображението, при което мащабът е равен на мащаба на цялата пространствена система. Това създава впечатление за монументалност на фигурата и едновременно за застиналост. Съдът е с височината на птицата, чиито клюн почти докосва неговата горна част. Има форма на двойно пресечен конус с леко разширено устие и дъно. Устието е подчертано с релефен трапецовиден орнамент, а дъното с правоъгълен с точка в средата. Тялото е набраздено от релефни ивици, разделени на два сегмента, които следват овала на очертанието. Съдът се намира върху поставка, отделена от дъното с врязана линия и украсена с три релефни ивици. Трактовката на фигурите и способът за тяхното пропорциониране позволява да се говори за определена система, имаща собствена закономерност и логика във взаимодействието на съставящите я елементи. Въпреки нарушената цялост, видът на токата може да бъде възстановен без особени усилия (обр. 2).

Изделието принадлежи към групата на токите с изображения на животни, разпространени на обширни територии, обхващащи Източното Средиземноморие, Северното Черноморие и Централна Европа. Едни от най-често срещаните токи са тези с изображения на лъвове, след тях се нареждат токите с фантастични животни – грифони и крилати коне (пегаси), по-рядко – с дракони, сенмурви и кентаври. Срещат се и групи от по няколко фигури, обикновено в сцената „терзание„ (животно нападнато от хищник). Сред малко популярните сцени са тези с християнска иконография, каквато е и сцената върху представената тока. Известни са само още две такива токи. Едната е от Таормина на о. Сицилия (обр. 3), а другата – от Мала Азия (обр. 4), (Schulze – Dörrlamm 1985, 732, Abb. 44, 36; Vinski 1974; Плетньов 1997, 88, Таб. V, 48). Върху тях са представени два пауна до съд с жива вода. Подобна иконографска сцена има върху позлатената плочка от Преславското съкровище – композицията е съставена от два пауна с превързани на шията панделки, застанали един срещу друг, встрани на голям евхаристиен съд (Тотев 1997, 75, обр. 49) (обр. 5).

Сцената на два пауна, пиещи от потир, олицетворява духовното възраждане в християнското изкуство и се среща по подови и стенни мозайки,

---

[1] Размери на запазената част от токата: дължина – 2,0 см, ширина – 2,8 – 3,0 см, уши за шарнира – 0,5 см, диаметър – 0,4 см.

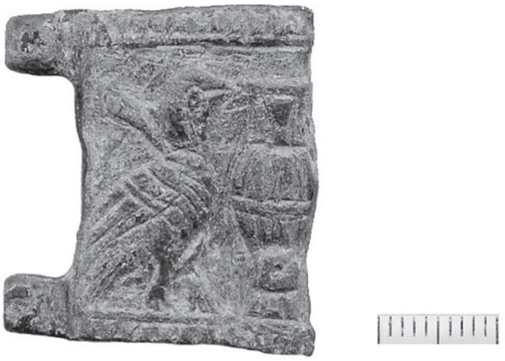

Обр. 1. Бронзова тока с изображение на пауни до евхаристиен съд

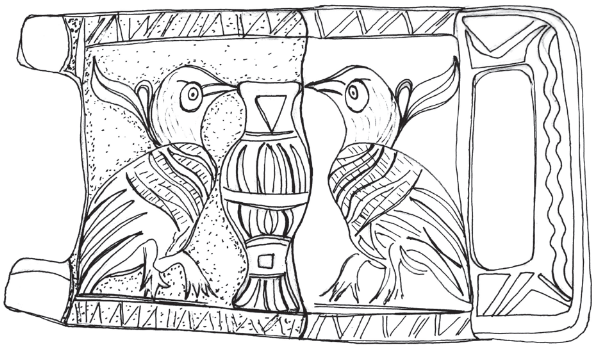

Обр. 2. Бронзова тока с изображение на пауни до евхаристиен съд. Графична възстановка (по автора)

олтарни преградни плочи и други художествени произведения (Якобсон 1959, 240-244; Хрушкова 1977, 75-83; Bošković 1976, 71-82, Pl. V, fig. 9). Подобно изображение има и върху една от шиферните плочи от Стара Загора от края на XI – XII в. (Василев, Силяновска-Новикова, Труфешев, Любенова 1973, 35; Мавродинов 2013, 286, фиг. 251). Върху нея са представени два пауна от двете страни на фиала, над която се издига дървото на живота (обр. 6). Иконографията върху всички тези предмети на изкуството е следствие от раннохристиянската символика, според която, пауните като символ на безсмъртието, пият вода от свещената чаша на живота (Шевалие, Геербрант 1996, 167-168).

Паунът произхожда от Индия, където е декоративна птица и заради опашката си се превръща в символ на слънцето. През Персия, Вавилон и Мала Азия стига до о. Самос, където става свещена птица в светилището на Хера. През II в. пр. Хр. пауните са свещени птици на Юнона в Рим (Бидерман 2003, 317). Така в античният свят пауните са атрибут на боговете, а в светското изкуство, през по-късните епохи паунът се счита за царска птица и се помества в дворцовите украси. Вероятно от Персия произлиза сцената на два пауна, симетрично разположени от двете страни на Световното дърво, олицетворяващи двойственост, преливаща в единство (Адамчик 2006, 140-141). В тази връзка се свързва и с плодородието. Паунът в християнската традиция символизира слънцето и е белег на безсмъртие, което произлиза от поверието, че плътта на пауна не се разлага. По тази причина присъства в сцените на Рождество Христово. През епохата на ранното християнство пауните първоначално съхраняват връзката с погребалната символика, илюстриращи идеята за безсмъртието на душата, а чашата (съдът) е евхаристиен съд (Réau 1955, 83-84). Перото от паун е атрибут и на Св. Варвара, като указание за града Хелиопол, където тя е родена (Аксёнова 2004, 145; Фергюсон 1998, 23). Опашката му напомня звездно небе и е символ на непокваримостта на душата и на психологическата двойственост на човека. Вариант на тази сцена, произхождаща от Изтока, е поставянето на пауните от двете страни на Дървото на живота. Наричани стооките птици, те са знак за вечното блаженство, за прозрението лице в лице с Бог чрез душата. „Очите„ върху опашката са символ на „всевиждащата„ Църква. Херувимите често имат по четири крила с паунови пера. Техните „очи„ се схващат като указание за Божията премъдрост.

През V – VI в. композицията пауни (понякога и други птици), симетрично разположени от двете страни на чаша, кръст или дърво, се разпространява по всички страни на християнския свят. Необичайната популярност на този сюжет се обяснява с това, че той позволява да се изрази обширния кръг от християнски представи – идеите за вечност, възкресение и райски живот, чрез приобщаване към Христовата вяра. Подчертаният символизъм на изображението до известна степен служи за косвен датиращ признак. Изследователите нееднократно са отбелязвали, че от X в. зооморфните образи в значителна степен загубват предишния символичен смисъл, отдалечавайки се от догматическата трактовка на темата и придобивайки чисто декоративно значение. Ако в периода V – VII в. представянето на композицията “пауни от двете страни на съд“ се

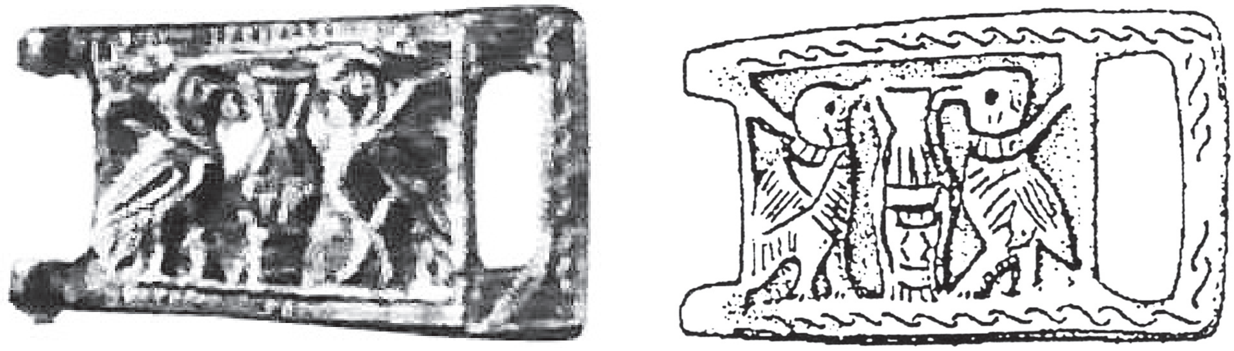

Обр. 3. Бронзова тока. Таормина, о-в Сицилия. (по M. Schulze – Dörrlamm и В. Плетньов)

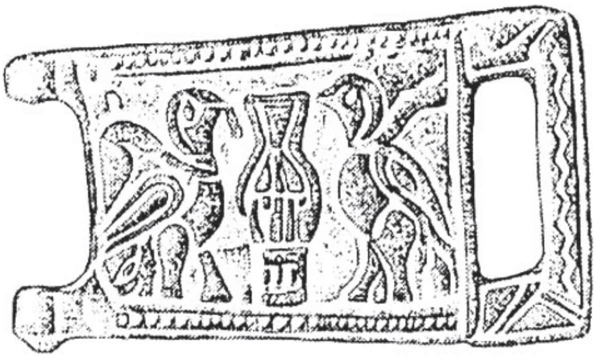

Обр. 4. Бронзова тока. Мала Азия. (по P. Langó, A. Tǜrk)

среща много често, то през VIII – IX в. предметите с тази сцена са значително по-малко, а през XI – XII в. те са единични и носят характер на явно подражание на древните образци (Лазарев 1971, 133; Хрушкова 1977, 123).

До настоящия момент са предложени няколко класификации на токите с трапецовидна плочка, с животни и сцени, при които водещи са формата и вида на изображението (Чалань 1954, 311-344; Ковалевская 1979, 22, табл. VII, 4-5; Плетньов 1997, 71-88; Mesterházy 1990, 87-113; Langó, Tǜrk 2004, 365-457). Най-общо тези токи са съставени от две части – трапецовидна или правоъгълна плочка с правоъгълен изрез за ремъка и елипсовидна опорна рама с език. Според някои автори тези токи са по-късен вариант на разпространените през VI – IX в. във Византия шарнирни токи с овална плочка и животински изображения, повлияни от християнството (Ковалевская 1979; Schulze – Dörrlamm 2002, 335; Werner 1955, 39, Abb. 4, 6, 42).

Броят на бронзовите токи, намерени на територията на България в последно време нарасна значително и вече е над 50. Това естествено поставя въпроса за техния произход и място на производство. По-голямата част от тези предмети се съхраняват в музейните фондове и са без точни дани за местонамиране, но има и достатъчен брой от сигурно датирани обекти (Дончева 2005, 52-53; Дончева 2007, 213-223; Дончева 2010, 241-249). Усилията при изясняването на въпросите, които тези предмети поставят, трябва да са насочени към очертаването на традиционните и модни тенденции, наложени и възприети от византийската култура. Това не означава пряко копиране, а творческо пресъздаване в нова среда. Не всички намерени у нас токи са дело на местни майстори и без съмнение някои от тях са внесени отвън. Стиловите белези на големия брой натрупани предмети досега, дават възможност да се направят някои наблюдения в тази посока (Schulze – Dörrlamm 1985, 732, Abb. 44, 36). Може да се допусне производството на такива токи в България и това се подкрепя от оловния модел за тока с крилат кон (Плетньов 2004, 234, Таб. 4, 49), една бракувана тока с лъв, за отливката на която не е достигнал метал и една недовършена тока с лъв (Плетньов 1997 80, 84, Таб. I, 2), на която изображението не е доработено след отливането (Дончева 2005, 54, фиг. 7). Самите предмети дават представа и за начина на тяхната направа: първоначално се изготвя отливка по предварително оформен оловен модел. Последният се отпечатва в каса с формовъчна пръст и на мястото на оставения отпечатък се влива разтопения метал. При повечето токи образът е обемно третиран и след отливането неговите контури са ясно очертани. Последвалата допълнителна работа с остър инструмент оформя подробностите от тялото и

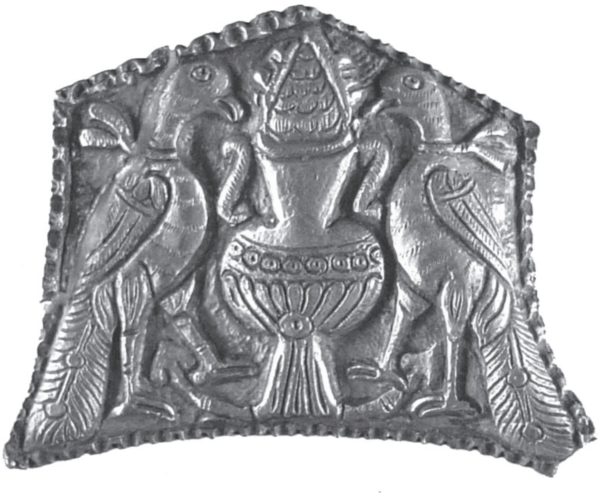

Обр. 5. Сребърна апликация с позлата от Преславското съкровище. (фото – НИАР – Преслав)

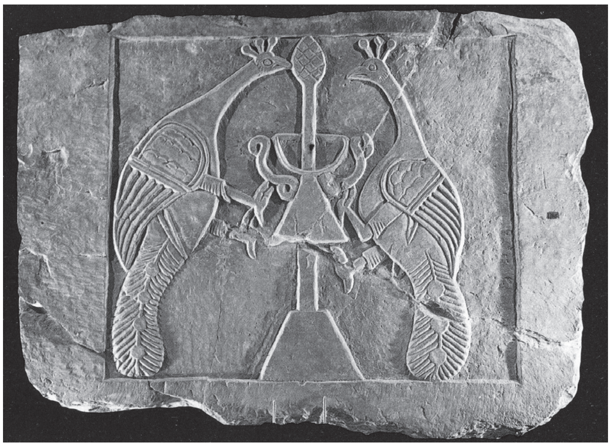

Обр. 6. Шиферна плоча от Стара Загора. (по Д. Янков)

рамката около изображението. Някои от токите са отливани с едва забележими контури на образа. Основна роля при тях е доработката. Намирането на токи, изпълнени в двете техники показва, че тяхното производство зависи от предпочитанията на майстора или поръчителя. Токите и от двата вида имат широки хронологически граници на разпространение – от края на VIII до края на XII – началото на XIII в. (Плетньов 1997, 80). Основно те са популярни през X в. За токите, изготвени в България, може да се приеме, че датират от края на X – началото на XI в. Косвено свидетелство за тяхната хронология са многобройните находки от известните производствени центрове за художествен метал в околностите на столицата Преслав от началото и средата на X в., сред които липсват подобни изделия. Към това трябва да се добавят и сведенията, макар и условно, на намервачите и приносителите на подобни предмети в музеите, според които подобни токи се откриват с анонимни византийски монети. В подкрепа на последното се явява и токата със сенмурв от Велики Преслав, намерена с анонимни византийски монети – клас A1 от края на X в. (Alažov 1994, 81-83). Наличието на такива токи в широкия ареал на византийската култура потвърждава произхода на типа, но не и мястото на тяхното производство. Освен в някое константинополско ателие, то може да бъде и във всяка една работилница за художествен метал в хинтерланда на империята, повлиян от столичната мода и вкус.

Използвана литература

Адамчик 2006: В. Адамчик. Словарь символов и знаков. Москва, 2006.

Аксёнова 2004: Л. Аксёнова. Символы и их влияние на людей. Москва, 2004.

Бидерман 2003: Х. Бидерман. Речник на символите. София, 2003.

Василев, Силяновска-Новикова, Труфешев, Любенова 1973: А. Василев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. София, 1973.

Дончева 2005: С. Дончева. Бронзови токи с изображение на лъвски фигури от Североизточна България. – Паметници, реставрации, музеи, 2005, 5-6, 52-53.

Дончева 2007: С. Дончева. Токи с митологични изображения за някои места и начини на производство. – Тракия и Хемимонт IV – XIV в., 1, 2007, 213-223.

Дончева 2010: С. Дончева. Новонамерени бронзови токи с лъвове и грифони. За техния произход. – В: Акы бъчела любодельна. Юбилеен сборник в чест на Ц. Янакиева, П. Георгиев и В. Кулев. Шумен, 2010, 241-249.

Ковалевская 1979: В. Ковалевская. Поясные наборы Евразии IV – IX вв. Пряжки. – САИ, Е1-2, 1979.

Лазарев 1971: В. Лазарев. Три фрагмента росписных ѐпистилиев и византихскии темплон. – Сб. Византийская живопись. Москва, 1971.

Мавродинов 2013: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София, 2013.

Плетньов 1997: В. Плетньов. Токи с изображения на животни от Североизточна България. – Епохи, 1997, 3-4, 71-88.

Плетньов 2004: В. Плетньов. Производството на коланни гарнитури в ранносредновековна България. – Преслав, 6, 2004, 228-240.

Тотев 1997: Т. Тотев. Преславското съкровище. Шумен, 1997.

Фергюсон 1998: Д. Фергюсон. Християнский символизм. Москва, 1998.

Хрушкова 1977: Л. Хрушкова. Релефная плита с изображениям птиц из Цебельды. – Советская археология, 1977, 1, 75-83.

Чалань 1954: Д. Чалань. Памятники византийского металлообрабатывающего исскуство. – Acta Antiqua, II, 1954, 311-344.

Шевалие, Ж., А. Геербрант 1996: Ж. Шевалие, А. Геербрант. Речник на символите. Т. 2. София, 1996.

Якобсон 1959: А. Якобсон. Ранносредновековы Херсонес. Материалы и исследования по археологии СССР, 62, Москва, 1959.

Alažov 1994: Ž. Alažov. Boucle avec representations rares de Veliki Preslav. – Известия на Археологическия институт, XXXVIII, 2, 1994, 81-83.

Bošković 1976: D. Bošković. L'art entre l'antiqité romane sur le littoral de l'ancienne Zeta. – Stariranar, Vol. XXVII, 1976, 71-82.

Langó, Tùrk 2004: P. Langó, A. Tùrk. Honfoglalás kori sírok mindszent – koszorús – dùlön (Adatoka szíjbefùzös bizánci csatok és a délkelet – európai kapcsolatú egyszerù mellkeresztek tipológiájához). – Studia Archaeologica, X, 2004, 365-457.

Mesterházy 1990: K. Mesterházy. Bizánci és balkani eredetù tárgyate a 10 – 11. Századi Magyar sïrleletekben I. – Folia Archaeologica, XLI, 114, 1990, 87-113.

Réau 1955: L. Réau. Iconographie de l'art chrétien. Vol. I, Paris, 1955.

Schulze – Dörrlamm 1985: M. Schulze – Dörrlamm. Neuerwerbungen für die Sammlungen. – Jahrbuch Römisch – Germanisches Zentralmuzeum, 32, 1985, 730-733.

Schulze – Dörrlamm 2002: M. Schulze – Dörrlamm. Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I. Die Schnallen ohne Beschlag, mit Taschenbeschlag und mit festem Beschlag des 5. bis 7. Jhs. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer. Band 30. Mainz 2002.

Vinski 1974: Z. Vinski. O kasnim bizantskim kopčama I o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama (tab. I – V). – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. VIII, 1974, 57-81.

Werner 1955: J. Werner. Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhundert aus der Sammlung Diergardt. – Kölner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte, 1, 1955, 36-53.

A RARE TYPE BUCKLES FROM THE TERRITORY OF MEDIEVAL BULGARIA

Stella Dontcheva

(summary)

Subject of this work is half of bronze buckle with image of a mythological scene (Fig. 1). Such buckles are not ever found on the territory of Bulgaria and only two copies are known to our days. The buckle is a bronze casting with single embossed on opposite birds standing in profile around Eucharistic vessel. The only part of the plate is preserved with one bird and vessel. The product belongs to the group of images with animals, which have been spread over large areas, covering the eastern Mediterranean, the North Sea and Central Europe. Among the less popular scenes are those with Christian iconography, as it is presented here. There are only two more buckles, as mentioned above, one of Taormina on the Sicily island (Fig. 3) and the other – from Asia Minor (Fig. 4). Such iconography have on golden plate with peacocks of Preslav Treasure. The composition consists of two peacocks with ribbons tied on the neck standing against each other side of the great Eucharistic vessel (Fig. 5). Stage two peacock drinking from a chalice, represents spiritual rebirth in Christian art and meeting floor and wall mosaics, altar wall tiles and other artwork.

The iconography of all these works of art is the result of early Christian symbolism whereby peacocks as a symbol of immortality drink water from the sacred cup of life. Efforts in clarifying the questions put items must be directed to the delineation of traditional and fashion

trends imposed and accepted by the Byzantine culture. This does not directly copying and recreating a new creative environment. Buckles have broad chronological range of distribution – by the end of the VIII to the end of the XII – XIII century. Basically they are popular in the X century but buckles, found in Bulgaria can be chronology determined to the end of X – the beginning of XI century. The existence of such buckles in the area of Byzantine culture confirms the origin of the type, but not a place of production. It can be prepared not only in workshops of Constantinople, but in any one workshop for metal art in the hinterland of the empire, influenced undoubtedly by the capital 's fashion and taste.

СТАРОБЪЛГАРСКИ АПЛИКАЦИИ ОТ МАРКЕЛИ

Димчо Момчилов

От интересните паметници, продукт на средновековната металопластика, особено значими са старобългарските апликации. Едни от най-ценните археологически находки, постъпили от дългогодишните проучвания в Маркели, са апликациите за ремъци. Те изцяло се вписват в общата характеристика на компактните и мащабни за района доказателства за наличието на старобългарски паметници в днешна Южна България и са щрих към общата характеристика на старобългарската култура. Като изключим публикуваната „вейка“ от Маркели и трите раннобългарски апликации от ремъчни гарнитури от „Хисарлъка“ край Сливен (Сираков 2009, 167-171), други старобългарски апликации от тази част на Тракия не са включвани в научно обръщение. Представените тук апликации от Маркели са първи опит за по-пълна характеристика на ремъчните украси от периода на Първото българско царство на юг от Източна Стара планина.

Общо ще бъдат представени 25 броя, като част от тях са постъпили от редовни археологически проучвания, други са откупени или дарени. С изключение на една от 1992 г., апликациите са придобити в периода началото на 2007 – края на 2008 г. По-голямата част от тях са без точни данни за местонахождение, и това, макар да влияе, далеч не намалява специфичното им значение.

Няма да се спирам на вече публикуваната апликация с орнаментален тип „вейка“ (Момчилов 2007, 259-265). Тя ще бъде взета предвид при представянето на една по-цялостна и наситена картина, имаща за цел да покаже този важен компонент на старобългарската култура и в частност на старобългарския художествен метал от района на Маркели, както и от тази част на Североизточна Тракия.

Класификацията и описанието на апликациите, доколкото е възможно, ще бъдат съобразени с вече разработената от Ст. Станилов (Станилов 1991, 5-70) класификационна схема, но най-вече с разширената и допълнена класификация на В. Плетньов и В. Павлова (Плетнов, Павлова 1994-1995, 24-239). Последната ще бъде основата, според която ще бъдат типологизирани 25-те броя апликации от Маркели. Между тях има образци, които трудно се вписват или не могат да бъдат причислени съвсем точно към вече наложените в науката и използвани типологични схеми.

Най-общо, според формата, апликациите могат да бъдат обособени в няколко групи – между тях има с кръгла, кръстовидна, листовидни (сърцевидни), както и със сложна форма. Украсата по тях е с волути с листо, палмета – трилистна, чисто поле – само чрез бордюр, листенца, без украса, вейка, с врязана украса.

Апликациите от Маркели се разпределят в три вида: Вид А (с геометрична форма), Вид С (листовидни-сърцевидни) и Вид Д (с палметовидна форма).

I. Към първия вид апликации с геометрична форма се отнасят 3 бр. (инв. №№ 805, 799, 551).

Две са апликациите с кръгла форма:

I. 1. Апликация (инв. № 805, обр. 1_1, 2_1). Излята от бронз. Абсолютно аналогична е с посочената от В. Антонова, само че тя я определя неточно като копче с „...форма осемлистна розета. В средата кръгче с точка“ (Антонова 1986, 53 и табл. III_9).

Орнаменталният мотив (прави листа около кръгче) е разработен от Ст. Станилов (Станилов 1991, 23-24), но в същото време авторът отбелязва, че посочената от него осемлистна розета № 12 е същата като откритата на обект 19 в укрепеното селище при Стърмен и се датира в IX – X в. (Станилов 1991, 13). Диаметърът на обнародваната от Ст. Станилов апликация (14,5 мм) е близък до обнародваната тук (с диаметър 19,5 мм), като по класификацията на Ст. Станилов тя е Вид А (кръгла), тип III (малки, релефни), подтип 1 (релефна осемлистна розета, изразена посредством врязани радиални ивици към кръгче в средата), подтип 1 (широките краища на листата имат очертанието на дъгата на окръжността). На базата на апликацията от Стърмен, Ст. Станилов датира и тази в IX – X в. (Станилов 1991, 12).

Диаметърът от 19,5 мм е съпоставим с този на публикуваните от В. Плетньов апликации от Вид А Тип XI. Няма точен аналог у В. Плетньов – близка е с Подтип 3 (Малки розети от радиално врязани линии в средата с кръгче) Вариант 3b (Осемлистни розети), но се различава по размерите си – при Плетньов посочените апликации под №№ 60, 61 са съответно с диаметри 1,35 и 1,3 см. Авторите (В. Плетньов и В. Павлова) представят обстоен преглед на разпространението на шест- и осемлистните розети, които са характерни за аварските и унгарските конни амуниции от VIII – IX в. **(**Плетньов, Павлова 1994-1995, 35-36**).** Находките от българските земи са датирани в IX – X в. – тези от Стърмен (Плетньов, Павлова 1994-1996, 35, вж. бел. 113), Североизточна България (Антонова, 1986, 53, табл. III_9) и една от ИМ – Шумен (Плетньов, Павлова, 33, бел. 115). Този подтип авторите датират в IX – X в.

На две кръгли апликации с розети, съответно шест- и осемлистни, се спира още веднъж Ст. Станилов (Станилов 1995, 120-122). За тях той посочва, че не се откриват не само в старобългарската, но и в староунгарската култура, като подобни апликации с розети се датират в по-широките граници IX – XI в. Апликацията с шестлистната розета според Ст. Станилов има аналогии сред старобългарските гарнитури от IX – XI в., но пък е намерена с материали, които не са по-късни от X в., поради което получава по-тесни хрологически граници – края на IX – средата на X в. Осемлистната розета се отнася към същата група, но се датира в по-широки граници – IX – XI в. (Станилов 1995, 121-122).

Предвид паралелите, участъка на местонамиране в крепостта, както и датирането на материали от периода на Първото българско царство, коланната апликация инв. № 805 може да се датира в периода IX – XI в.

I. 2. Апликация (инв. № 799, обр. 1_2, 2_2). Излята от бронз. Шестлистна розета.

Орнаментът е съставен от шест оформени като пъпковидни форми кръгчета, разположени радиално около изпъкнало кръгче в средата. При Ст. Станилов Вид А (кръгла) III тип (малки, релефни). Авторът подчертава, че кръглите апликации, открити в ареала на старобългарската култура, са сравнително малобройни, като измежду тях дебелите с по-малък диаметър и нит (шип, петлик) за неподвижно закрепване са малко (Станилов 1991, 13). При Ст. Станилов има подобен вид кръгла апликация, но с осем елемента (Станилов 1991, 28_4). При В. Плетньов и В. Павлова тя е Вид А (С геометрична форма) Тип XI (Кръгли) Подтип 3 (Малки розети от радиално врязани линии. в средата с кръгче) Вариант 3а (шестлистни розети), като най-близки до тази от Маркели са образците с №№ 58, 59 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 35, 195). При В. Антонова е представена като копче (Антонова 1986, 53, табл. II_9). В предложения от Ст. Станилов ред от кръгли апликации от двореца във Велики Преслав, публикуваната под № 74 има аналогии сред старобългарските гарнитури (Станилов 1995, 121, 120 – обр. 6_{74}), но е близка с представената тук апликация от Маркели. Близка е апликацията от дворцовия комплекс от Преслав, публикувана от Ст. Витлянов, посочена като част от група апликации със сферична форма (Витлянов 2004, 138, фиг. 12_{13}). От включените в обръщение паметници на металопластиката от района на Надарево, Търговищко, от Ст. Дончева немалко са апликациите с кръгла форма, наподобяващи разцъфнала пъпка, но в конкретния случай представена чрез осемлистна розета (Дончева 2009, табл. V 41, 42 – под печат). Като свързва този тип с прабългарската художествена индустрия и се позовава на Н. Мавродинов (Мавродинов 1934, 166), В. Антонова го датира в IX – X в. (Антонова 1986, 53, 54).

Осемлистна розета, по аналогия с такава, открита при старобългарското селище при с. Стърмен, се датира в IX – X в. (Станилов 1991, 13). На базата на аналогии на шестлистни розети – апликация от Шуменския музей, примери от Средния Дунав (украса на аварски и унгарски конски амуниции от VIII – IX в.), В. Плетньов и В. Павлова датират общо Подтип 3 в IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 35-36). Пак Ст. Станилов, спирайки се на метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав, определя, че представената при него апликация се разполага в обичайните широки граници от края на IX до средата на XI в., но специално тази е намерена в конкретна стратиграфска обстановка, с материали не по-късни от средата на X в., така че датировката следва да се прецизира в края на IX – средата на X в. (Станилов 1995, 121). За близка, но не абсолютно аналогична апликация от зоните на дворцовия комплекс, Ст. Витлянов определя по-обща датировка – IX – X в. (Витлянов 2004, 28, фиг. 12_{13}). Ст. Дончева се спира на местонаходищата на подобни екземпляри, но не посочва аналог и изхождайки от двата производствени центъра при Новосел и Златар, приема, че са били произвеждани и разпространявани поне през първата половина на X в. Първата половина на X в. е приемливата датировка и за шестлистната розета от Маркели.

I.3. Апликация с кръстовидна форма (инв. № 551, обр. 1_3, 2_3). Излята от бронз, позлатена. Композирана е от четири кръгчета.

Ако се приеме мнението на един от найдобрите изследвачи на този тип паметници, представената тук апликация е примитивно подобие на съставените апликации от четири кръгчета и несъмнено представлява тяхна профанирана реплика (Станилов, 1995, 119, обр. 5_{63}), наподобявайки четирилистник. Като допълнение мога само да отбележа, че между развитите кръгчета, издължени чрез връх във вътрешния си край като листа, е прецизно оформен равнораменен кръст, украсен от гравирани насечки, придаващи му изключително художествен облик. Според Ст. Станилов датировката на апликациите, композирани от четири кръгчета, е от края на IX до втората половина на X в., като цялата тази група остава в границите на развития етап на старобългарската култура – някъде до средата на XI в. (Станилов 1995, 119). Предвид прецизността на изпълнението, изобразеният в средата кръст и местонамирането ѝ (в района на християнския комплекс на Маркели), нейната датировка може да се постави в границите края на IX – началото на X в., и тя кореспондира със съществуващата и функционираща през този период (не по-късно от втората половина на X в.) старобългарска черква. Датировката на тази апликация е в синхрон с датировките на материалите от църковния комплекс (Момчилов 2004, 255-266; Дражева 2007, 66-75).

II. Към втория вид апликации – сърцевидни (листовидни), се отнасят 21 бр.

Разпределят се в няколко типа, както следва:

II. 4. Апликация (инв. № 812, обр. 1_4, 2_4). Излята от бронз.

Орнаменталният мотив (вариант на петлистна палмета) е разработен от Ст. Станилов (Станилов 1991, 24, обр. 3_{17}). По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова апликацията е във Вид C Тип III (Релефни петлистни палмети) (Плетньов, Павлова 1994-1995, 91), като обаче не се вписва точно в предложените подтипове, обособени според броя на пъпковидните издатъци. Независимо от факта, че е само с две пъпки, представената тук апликация от Маркели съвсем точно отговаря на варианта на мотива (в случая петлистна палмета, на която крайните листа са с форма на малки волути), които са представени като Подтип 5 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 92). Авторите публикуват апликация (под № 822), която по същество е много сходна с представената тук от Маркели, но е с два пъпковидни издатъка на основата, което всъщност е основната отлика. Апликацията би могла да бъде определена като голяма. Разположението на листенцата съвпада с това на вече известни апликации от този тип. Опирайки се на общата датировка на апликациите от Тип III, на аналогиите и сходствата с други екземпляри и на датировките, предложени от двамата автори (Плетньов, Павлова 1994-1995, 92), допускам, че и тази апликация от Маркели може да бъде датирана в периода IX – X в.

II. 5. Апликация (инв. № 809, обр. 1_5, 2_5). Излята е от бронз. Има листовидна форма, гладко лице с опростена украса, очертана с врязани или релефни ивици. По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова отговаря на Вид C Листовидни (сърцевидни) Тип V Подтип 9 (Сърцевидна). В основата с пъпковиден издатък. Сърцевидно поле, очертано с гладка ивица и бордюр, Вариант 9а, определена като дълга. Авторите не предлагат конкретна аргументация за Вариант 9а, а общо за Подтип 9, предимно на базата на Вариант 9b и неговите паралели, но посочват датировка за подтип 9 в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 48, обр. 243). Според Ст. Витлянов този тип апликации се отнасят към наймногобройната група – четвъртата (Витлянов 2004, 27, 138, фиг. 12_{24}) и се датират в IX – X в. (Витлянов 2004, 28).

Датирането в IX – X в. на апликацията от Маркели е приемливо. Подобна апликация (но с по-

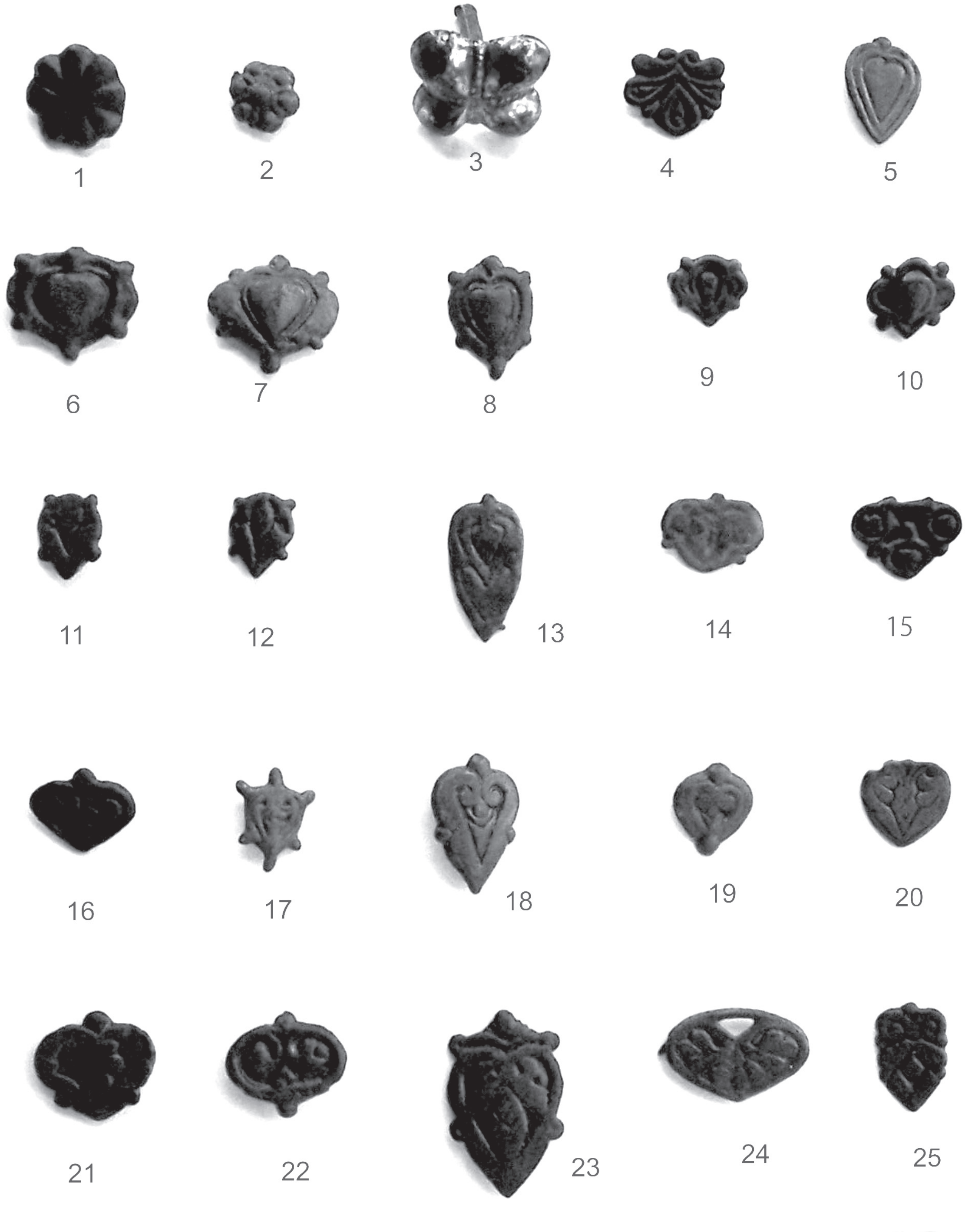

Обр. 1. Снимки на апликациите

широка основа и по-малка височина) от фонда на ИМ – Карнобат (инв. № 820) е датирана в X в.

II. 6. Два броя апликации (инв. № 800, обр. 1_6, 2_6; инв. № 802, обр. 1_7, 2_7). Излети са от бронз. По Ст. Станилов (Станилов 1991, 8) този тип е Вид В (Елипсовидни) I тип (Свободно неорнаментирано поле) Вариант 5 2 (Двоен бордюр и шест пъпки). По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 48, обр. 261-264, 267-269, 288-291) отговарят на Вид С Тип V Подтип 11 (Сърцевидни, големи. Сърцевидно поле, очертано в тясна релефна ивица. Широк, гладък бордюр, прекъснат от шест пъпковидни израстъка), Вариант 11 b (широки). В. Йотов и Г. Атана-

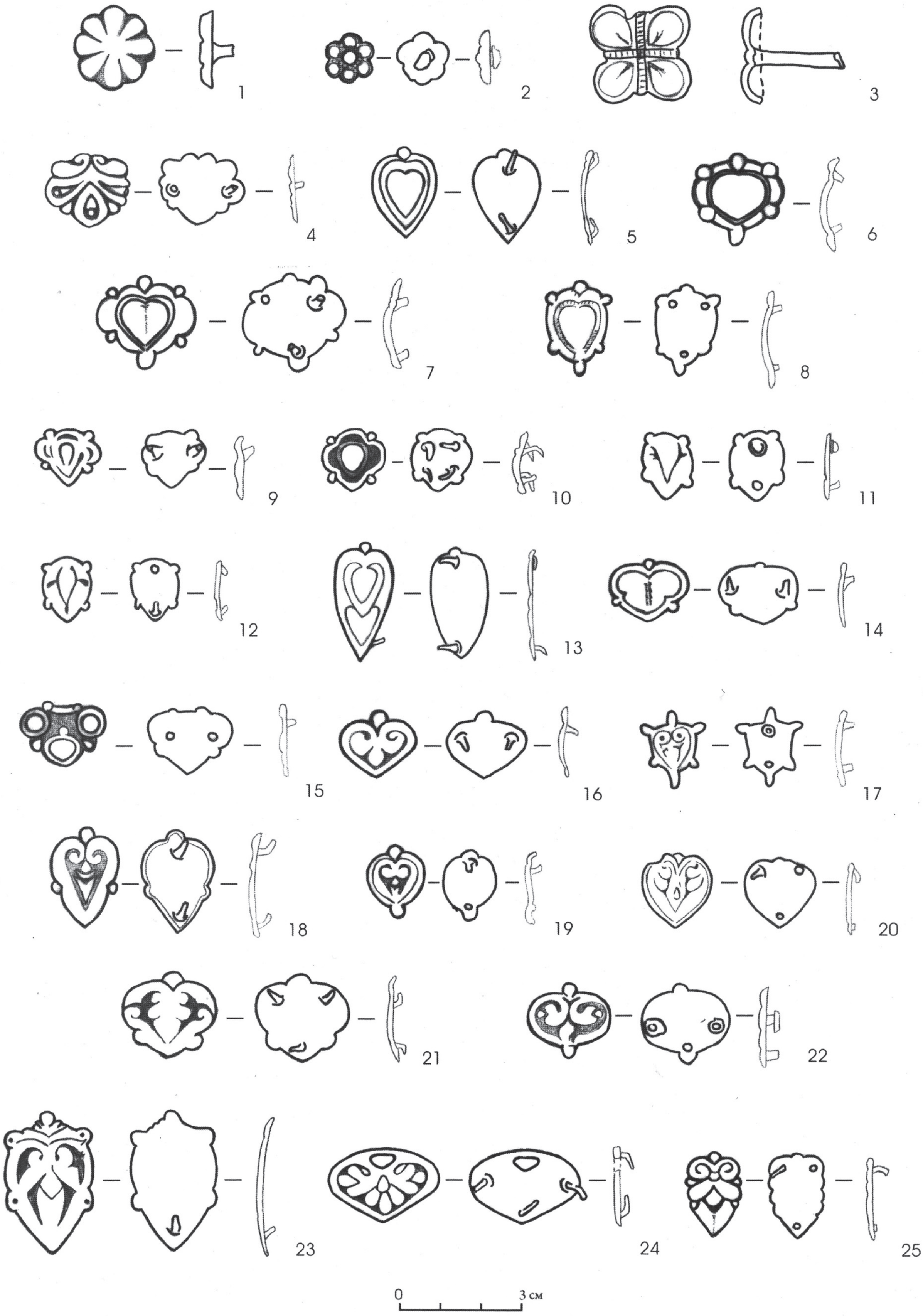
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
0
3 см

Обр. 2. Графично представяне на апликациите сов сравняват този тип с апликации, привеждайки примери от: ранносредновековна България, евразийските степи, маджарски гробове (Йотов, Атанасов 1998, 109, 313_{449}). Относно датирането им Ст. Станилов се базира на апликация, открита при разкопаването на Кръглата църква (Миятев, 1932, 81, обр. 283_{4}), която е датирана от края на IX (или началото на X в.) до към втората половина на XI в. (Станилов 1991, 16), както и на две апликации от Стърмен, чиито датировки са в IX – X в., разглеждайки ги като един и същ типологичен ред (Станилов 1991, 16). На същата база (с не съвсем точните аналогии с апликациите от Кръглата църква и Стърмен) В. Плетньов и В. Павлова датират този подтип в IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 49-50), като настояват, че посочените от Ст. Станилов не образуват типологичен ред, какъвто всъщност се образува с публикуваните от тях апликации. В. Йотов и Г. Атанасов изместват леко горната хронологическа граница, отбелязвайки, че употребата им е по-характерна за първите две десетилетия на XI в. (Йотов, Атанасов 1998, 109).

И при тези две апликации датирането в IX – X в., дори в началото на XI в., не противоречи на общата хронология на материалите от Маркели.

II. 7. Апликация (инв. № 801, обр. 1_{8}, 2_{8}). Излята е от бронз. Апликациите от този тип са поставени от Ст. Станилов в една по-широка група – BI7 3 – B (Елипсовидна) I (Свободно неорнаментирано поле) 7 3 (Бордюр, шест пъпки и изпъкнало поле – голяма дълга, полето разделено на три самостоятелни части, е обиколено от бордюр с формата на въже). Авторът счита, че апликациите от тази група не образуват типове, варианти, а още по-малко типологичнти редове (Станилов, 1991, 15-16, табл. VI_{36}). По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова отговаря на Тип VI (Апликации с гладък „медальон“, обрамчен с релефни ивици и „перлен“ ред. Пъпковидни израстъци) Подтип 5 (Листовидна малка. Шест издатъка пресичат бордюра. Силно изпъкнал капковиден „медальон“, обрамчен с „перлен“ ред). Авторите правят паралел с обнародваната от Ст. Станилов и наблягат на разликата, която е единствено по „бордюра с форма на въже“ (Плетньов, Павлова 1994-1995, 52). Докато Ст. Станилов датира този тип апликации „по далечни аналогии от старобългарския материал“ по-общо в IX – X в. (Станилов 1991, 16), то В. Плетньов и В. Павлова стесняват датировката в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 52).

Настоящата апликация е в посочените граници, но датировката IX – X е твърде обща и затова по-приемлива е тази в края на IX – X в.

II. 8. Два броя апликации (инв. № 793, обр. 1_{9}, 2_{9}; инв. 804, обр. 1_{10}, 2_{10}). Излети са от бронз. По Ст. Станилов (Станилов 1991, 8) отговарят на Вид В (елипсовидни апликации) III Тип (Релефен капковиден медальон в плавно вдлъбнато поле, релефен бордюр по силуета с четири странични пъпки) Подтип 1 (Бордюрът непрекъснат, при капките конкавно свит навътре, медальонът в рамка), аналогични на екземпляри под №№ 48, 49. По В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 54-55) се вместват съвсем точно във Вид С Тип VIII (Листовидни, малки. Четири симетрични издатъка. Релефен капковиден «медальон», обрамчен с тясна ивица. Гладък бордюр) Подтип I (Четирилистник с пъпковидни израстъци. Тесен гладък бордюр) Вариант 1b (Широки). В изображенията на този тип апликация, според Л. Дончева-Петкова, са съчетани изпъкнали орнаменти с вдълбани линии с 4 пъпки в периферията (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106, табл. LI_{677}). Засега такива апликации са известни само от региона на Долния Дунав – от Ряховското кале, Русенско, крепостта при с. Ветрен, Силистренско, с. Пет могили, Шуменско, Диногеция и Пъкуюл луй Соаре (Плетньов 2002, 84). Сходна апликация обнародва А. Конаклиев от Надарево, Търговищко (Конаклиев 2005, 241, № 16).

Според Ст. Станилов датирането безусловно в XI в. на аналогични екземпляри от Диногеция и Пъкуйул луй Соаре определя до голяма степен и датирането на публикуваните от него три екземпляра, които макар и да биха могли да се появат в IX в., определят граници на използването им IX – XI в. (Станилов 1991, 17). След представен сравнително обстоен преглед на идентичните или близки типове и анализ на датировките им, В. Плетньов и В. Павлова стигат до заключението, че този тип апликации са част от устойчив типологичен ред, който е характерен за старобългарските ремъчни накити от края на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 54-55). За Л. Дончева-Петкова те се срещат в по-широките граници IX – XI в. (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106). По-късно В. Плетньов стеснява датировката им в Х в. (Плетньов 2002, 84). За А. Конаклиев този тип се вмества в общата хронология IX – XI в. (Конаклиев 2005, 232).

Продължавам да считам, че в Маркели този тип не следва да бъде датиран преди втората половина (или края) на IX в. и е възможно неговото съществуване до XI век.

II. 9. Два броя апликации (инв. № 806, обр. 1_{11}, 2_{11}; инв. № 807, обр. 1_{12}, 2_{12}). Излети са от бронз. По Ст. Станилов (Станилов 1991, 9) Вид В (елипсовидни) II тип (Гладко поле с пъпки по силуета, орнамент от тънки врязани ивици) Подтип 1 (врязаните ивици образуват орнаментален монив «вейка»). По В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 59-60) са във Вид С Тип X (с врязана растителна украса). Едната от посочените тук апликации (инв. № 807) по затварянето на клончето типологически е много близка до публикуваната от В. Плетньов и В. Павлова апликация с кат. № 404 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 214).

И двете имат по четири пъпковидни издатъка. Според Ст. Станилов причисляването им към старобългарските ремъчни украси от IX – X в. се извежда по главни белези (очертанията на силуета с пъпките по него, начина на закрепване и др.), като принадлежащи към старобългарските ремъчни украси от IX – X в. (Станилов 1991, 16). В. Плетньов и В. Павлова предлагат обширен преглед на апликациите с този тип украса и допълват, че орнаментът „вейка" фигурира в украсата на други типове ремъчни апликации. На базата на предложените примери, този тип (при тях подтип 1) се датира след втората половина на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 60).

От Маркели вече има публикувана една апликация с орнаментална украса тип «вейка», която до момента на обнародването ѝ беше единственият подобен паметник от тази част на Тракия. Тя според аналогиите и местонамирането си е отнесена във втората половина на IX в. (Момчилов 2007а, 259-265; Момчилов 2007б, 120-123). На тази база представените тук две апликации следва да се датират в същия период – втората половна на IX в.

II. 10. Апликация (инв. № 810, обр.1_{13}, 2_{13}). Излята е от бронз. Напълно еднакъв екземпляр е намерен в Стърмен (Михайлов, Джингов, Вълов, Димова 1982, 100, обр. 30 -14). Публикувайки го, В. Вълов твърди, че този тип сърцевидни апликации се срещат рядко в Централна Европа и южните области на СССР, като и у нас те също са редки и твърде е възможно да са проникнали по нашите земи от южните области на Балканския полуостров, въпреки близостта им (технологична и декоративна с апликациите от Кестел, Унгария) (Михайлов, Джингов, Вълов, Димова 1982, 101). Близка до обнародваната тук, но без аналог, апликация под № 74 у Ст. Станилов (Станилов 1991, 10, 65_{74}) се определя във Вид Г (Със сложна форма). По В. Плетньов и В. Павлова е аналогична на двата броя №№ 440, 441 Вид С (Листовидни = сърцевидни) Тип X (С врязана растителна украса) Подтип 5 (Листовидни големи. Основата с остър издатък. Силно стилизирана четирилистна палмета с V-образни листа). Апликации, известни само от българските земи, като мотивът на V-образните листа със завити навътре краища се среща във византийската орнаментика (Плетньов, Павлова 1994-1995, 62, 216). С близка листовидна форма и идентичен мотив е апликация № 675 от Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, Табло LII_{675}). Л. Дончева-Петкова я представя като апликация с вдълбани изображения – сърцевиден мотив с повтарящи се линии, която е напълно еднаква на екземпляр от Стърмен.

В. Вълов, имайки предвид материалите от югозападната част на укрепеното селище при Стърмен, предлага датировка в IX – XI в. (Михайлов, Джингов, Вълов, Димова 1982, 106). За Ст. Станилов, въпреки липсата на аналогии в известния дотогава от публикации старобългарски материал, два са характерните белези, които привързват тези апликации към старобългарските ремъчни украси. Това са разположените надлъж два нита за закрепване (същият начин, както на всички апликации с издължен листовиден силует) и присъствието на пъпките. Според него тези общи съображения насочват датировката в границите IX – X в. (Станилов 1991, 19). У В. Плетньов и В. Павлова датировката е също IX – X в. на базата на други известни екземпляри, както и на модификация на геометризирана сасанидска палмета, появила се в ръкописите в края на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 62-63). Считам, че при определяне датировката на този тип за основа трябва да се приемат двете аналогични апликации от Стърмен и тази от Одърци, която авторката датира в IX – XI в., на базата на всички останали материали в затворени комплекси (Дончена – Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106). В конкретния случай апликацията от Маркели следва да се разположи в диапазона IX – XI в.

II. 11. Апликация (инв. № 839, обр. 1_{14}, 2_{14}). Излята е от бронз. Широка, с три пъпковидни издатъка – един в основата и два по страните. Макар и недобре запазена има точен аналог с апликация под № 482 от обнародваните от В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 219, № 482) и на практика се вписва във Вид С Тип X (Апликации с врязана растителна украса) Подтип 12 (Сърцевидни, големи, широки. Основата и гънките на страните с издатъци. Трилистна палмета с капковидни листа изпълва лицето). Авторите приемат, че този тип може да се датира в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 65).

II. 12. Апликация (инв.№ 813, обр. 1_{15}, 2_{15}). Излята е от бронз. Налице е типологична близост, но не и идентичност, с публикуваните от В. Плетньов и В. Павлова апликации от Вид С Тип XI (с опростена релефна украса) Подтип 8 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 67-68). Орнаменталният мотив е трилистна палмета в кръгчета, като в тях има малки „пъпчици“, в основата с два пъпковидни издатъка, както и по един от всяка страна. Към момента не е познат точен аналог на този тип апликация. Тя има сходство по отношение на формата си с модела за апликации, публикуван от Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1992, 210-211, обр. 1). В посочените паралели от В. Плетньов и В. Павлова сред староунгарските ремъчни апликации, вместо четириъгълници в кръгчетата има малки „пъпчици“. Считам, че на този етап може да се приеме, че тези са найточните аналогии на представената апликация. Според предложената датировка на староунгарските ремъчни апликации в края на IX – X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 68) следва да се датира и апликацията от Маркели.

II. 13. Апликация (инв. № 808, обр.1_{16}, 2_{16}). Излята е от бронз. Има сърцевидна листовидна форма с една пъпка и релефна палметна украса. Орнаментът е вписан в рамка. Закрепването се е извършвало с два шипа. Ст. Станилов отнася този тип апликации към тип BIV2 2 (малка, широка, силно стилизирана, с отделно средно листо, страничните листа изразени като волути, преминават като бордюр) (Станилов 1991, 63; Станилов 1993, 153, обр. 2_{10}). Коментираната тук е почти идентична с № 61 у Ст. Станилов (Станилов 1991, 52). В публикацията на В. Плетньов и В. Павлова е вид С (Листовидни=сърцевидни) тип XII 1 (Сърцевидни с израстъци, Разчленена трилистна палмета с ромбовидно средно листо, Гладък бордюр) (Плетньов, Павлова 1994-1995, 69). Ст. Витлянов ги определя като сърцевидни (Витлянов 2004, 138). Подобни на представените образци се срещат в научната литература в сравнително по-големи количества. Има абсолютен аналог у Ст. Станилов (кат. № 61 – апликация от НАМ) (Станилов 1991, 63); както и у В. Плетньов и В. Павлова – №№ 534 – 548 и близките кат. №№ 527 – 533 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 221-222), а също и в по-късна публикация на Ст. Станилов (Станилов 1999, 82, обр. 3_{A}). Аналогични образци са публикували още: Г. Атанасов (Атанасов 1985, табл. I_{2}), В. Антонова (Антонова 1986, табл. I_{12}), В. Йотов и Г. Атанасов (Йотов, Атанасов 1998, 313, табл. CXIV $_{436, 437, 438, 439}$), Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова 1999, табл. $LI_{684, 685, 686}$ и табл. $LII_{684, 685, 686}$) и Ст. Витлянов (Витлянов 2004, 138, фиг. 12 $_{28}$). Неотдавна в научно обръщение бяха включени две аналогични апликации от фонда на ИМ – Карнобат. Датирането на този тип е в следните граници: за Ст. Станилов този тип и подобните му се датират в широките граници VIII – XI в. (Станилов 1991, 17). Публикуваното голямо количество подобни екземпляри от В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 221-224, №№ 527-587) дават възможност на авторите по-категорично да приемат, че тези апликации се разполагат във времето между IX и XI в., но не по-рано от X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 70-71). В. Антонова отбелязва, че украсите, представени от нея, всред които има аналогични на предложената тук апликация, са напълно в стила на старобългарското приложно изкуство от края на IX – X в. (Антонова 1986, 54). В. Йотов и Г. Атанасов отбелязват за посочените по-горе апликации, че характерните силует и украса (палмета) са твърде разпространени в старобългарската художествена култура и ги датират в края на IX – началото на XI в. (Йотов, Атанасов 1998, 108). Л. Дончева-Петкова определя апликациите като елипсовидни (наричани още сърцевидни или листовидни) и ги отнася към IV тип. Между тях са и посочените по-горе три апликации от Одърци, като общите датировки се движат в границите IX – XI в. (Дончева-Петкова 1999, 106). За Ст. Витлянов този тип е в по-общата систематизация на листовидните (=сърцевидните) апликации, като авторът стига до заключението, че тяхното датиране се отнася в IX – X в. (Витлянов 2004, 125). Вече включените в обръщение два броя апликации от фонда на Карнобатския музей също са определени в IX – X в. В конкретния случай представената тук също следва да се датира в IX – X в.

II. 14. Апликация (инв. № 791, обр. 1_{17}, 2_{17}). Излята, бронз. Малка, с шест големи пъпковидни издатъка. Орнаментът е трилистна, превързана палмета, която има две дупчици в пъпките, превръщащи двете ѝ крайни листа във волути. По единия край се наблюдава част от перлен бордюр. С тези си белези апликацията стои найблизо до посочената под № 71 (BV2) у Ст. Станилов (Станилов 1991, 19). Идентична външна форма имат две други апликации, които са обнародвани от Ст. Станилов под. №№ 42, 43. Авторът отбелязва, че те имат преки аналогии от Преслав и от фонда на Националния археологически музей (Станилов 1995, 115, обр. 6; 116 и цит. бел. 56, 57). В класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 69) тези апликации са Вид С Тип XII (Апликации с релефна палметна украса) Вариант 1e (Шест симетрични издатъка). Датирането на този тип апликации от Ст. Станилов е първоначално в X – XI в. (Станилов 1991, 19), а малко по-късно в по-широки граници – края на IX до средата на XI в. (Станилов 1995, 116), докато В. Плетньов и В. Павлова са по-категорични, че не е възможно старобългарските апликации с подобна украса да се датират преди X в.

II. 15. Апликация (инв. № 811, обр. 1_{18}, 2_{18}). Излята от бронз. Попада в групата апликации, украсени с трилистни и петлистни релефни палмети, в рамка от релефен бордюр. По класификацията на Ст. Станилов би трябвало да се включи във Вид В (елипсовидни) IV тип (Палметна релефна украса) Подтип 2 (Трилистна палмета). Всъщност е много близка до апликацията у Ст. Станилов под № 55 (Станилов 1991, 9, 63 табло IX_{55}). По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова е във Вид С (Листовидни, сърцевидни) Тип XII (С релефна палметна украса) Подтип 2 (Сърцевидни, големи с издатъци. Разчленена трилистна палмета с разложено средно листо. Гладък бордюр) Вариант 2d (Дълга. Основата с издатък и два на страните) и има абсолютен аналог (при тях № 600) от град Суворово (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71, 225 таблица XXXIV_{600}). Според В. Плетньов и В. Павлова напълно еднаква апликация има в Добричкия музей, подобна е и украсата на апликация от средновековния град Болгар (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71, бел. 384 – инв. № Ас 2225; Фехер 1939, обр. 70). Близка, но без трите пъпковидни издатъци, е апликация от Одърци (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, табло LI_{690}).

Относно датирането на предложената група апликации Ст. Станилов отчита, че трудно се намират аналогии в старобългарските материали. Апликацията с петлистната релефна палмета под № 55 той свързва (главно по броя на пъпките) с апликация от Пъкуйул луй Соаре, а по сходство на палметата – с апликация от с. Средище, Силистренско, датирана в IX – X в. и тази от Стърмен, датирана в широките граници VIII – X в. (Станилов 1991, 17). Най-общо Ст. Станилов определя цялата група (IV тип – палметна релефна украса) в IX – X в., но и в IX – XI в. (Станилов 1991, 17-18). Привеждайки примера с датираната в X в. апликация от град Болгар, В. Плетньов и В. Павлова датират този подтип в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71). За Л. Дончева-Петкова апликациите от Одърци се датират в IX – XI в. (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106). Въз основа на направения преглед на мнения по датирането на аналогичните и близки апликации, представената от Маркели може да се отнесе към периода X – XI в.

II. 16. Апликация (инв. № 798, обр. 1_{19}, 2_{19}). Излята от бронз. Сърцевидна, с издатъци в основата и на върха, трилистна палмета с „разложено“ средно листо в сърцевидна рамка, гладък бордюр. По систематизацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71, 225, табл. XXXIV, №№ 601-607). – С Тип XII Подтип 3 (Сърцевидни, с издатъци в основата и на върха. Трилистна палмета с „разложено“ средно листо в сърцевидна рамка. Гладък бордюр). Орнаменталният мотив е изследван подробно от Ст. Станилов (Станилов 1991, 24, обр. 16; 27). Подобен мотив Ст. Станилов обнародва и по-късно (Станилов 1999, 82-А). Според Ст. Станилов този тип апликации са „украсени с големи трилистни палмети, израснали при основата на двоен бордюр“ (Станилов 1999, 116, 117, обр. $5_{48,49}$). Ст. Дончева определя орнамента като трилистна палмета с плоска рамка по очертанието, с тясна форма (Дончева 2009). Апликацията има близки белези и аналози още и с публикуваните от: Преслав (Витлянов 2004, 138, фиг. $12_{18, 19}$), Надарево (Конаклиев 2005, $241_{1,2}$; Дончева 2009, табл. $5_{44, 45, 46, 47, 48}$). Датировките на този тип апликации е възможна и на базата на аналогични екземпляри от Шумен, Търговище и Разград. В. Плетньов и В. Павлова ги датират в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71). Важен факт, посочен в изследването на Ст. Станилов е, че едната (дългата) от апликациите е намерена върху плочник, използван до края на X в., като и втората трябва да се датира тогава. В анализа на автора е посочено, че основен стилов белег е разчлененото на две части средно листо на палметата, много характерно за пластиката на старобългарския и староунгарския художествен метал от края на IX до към средата на X в. (Станилов 1995, 116), т. е. датировката следва да се разположи не по-рано от края на IX до средата на X в. За Ст. Витлянов това са орнаментални мотиви, които са характерни за Балканите през IX – X в. (Витлянов, 2004, $241_{1,2}$). А. Конаклиев ги поставя в по-широките граници IX – XI в. (Конаклиев 2005, 230-232). В друго свое изследване Ст. Дончева посочва екземпляри, които са определени като Вид С Тип XII Под тип 3 (Дончева 2009), означаващо, че приема мнението на В. Плетньов и В. Павлова за датирането им в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 71). Един образец от тези апликации от фонда на музея в Карнобат вече е обнародван. На базата на общоприетите датировки, този тип апликации могат да се отнесат в X в.

II. 17. Апликация (инв. № 803, обр. 1_{20}, 2_{20}). Излята от бронз. Гравираният орнамент е трилистна палмета. Идентичен мотив има публикуваната от Ст. Станилов апликация под № 58. Според него групата апликации, украсени с три и петлистни палмети в рамка от релефен бордюр, трудно намират точни аналогии в старобългарския материал и се определят в BIV2 1 (Станилов, 1991, 17). Посочените под №№ 58 и 59 (Станилов 1991, 17) апликации (близки на тази от Маркели) имат сходство с малката апликация от Средище, Силистренско (Атанасов 1985, 131, табл. I_2). В. Плетньов и В. Павлова представят две подобни апликации, които са отнесени във Вид С Тип XII (Апликации с релефна палметна украса) Подтип 7 (Листовидни. Основата е с пъпковиден издатък. Стебло с трилистна палмета) Вариант 7а (Страничните листа са извити навън. Вътрешнофестониран бордюр) (Плетньов, Павлова 1994-1995, 72). Според Ст. Станилов могат да се датират в IX – XI в., по подобие на малката апликация от Средище (Станилов 1991, 17), В. Плетньов и В. Павлова, позовавайки се на Ст. Станилов, ги датират в IX – XI в., но подчертават, че подобни палмети има при някои късноаварски апликации от VIII – XI в., староунгарски от X – XI в., а близки варианти – и при руски апликации (Плетньов, Павлова 1994-1995, 72). След IX в. следва да се отнесе и апликацията от Маркели.

II. 18. Апликация (инв. № 795, обр. 1_{21}, 2_{21}). Излята от бронз. Попада в групата $BIV1_5$ на Ст. Станилов – апликации, украсени с петлистни релефни палмети в рамка от релефен бордюр. Според него те трудно намират аналогии в старобългарския материал, въпреки което това той привежда паралел с апликация от Пъкуйул луй Соаре (Станилов 1991, 17, № 55). По В. Плетньов и В. Павлова тази апликация се вмества във Вид С Тип XII (Апликации с релефна палметна украса) Подтип 15 (Сърцевидни. Основата и страните с пъпковидни издатъци. Петлистна издължена палмета. Страничните листа са заоблени, средното е ромбовидно. Бордюрът на страните е прекъснат от две симетрични, завити навътре волути), като намира много точни паралели с публикуваните от двамата автори №№ 633 а, 633 б, 633 в (Плетньов, Павлова 1994-1995, 74, 227 табл. XXXVI). В. Плетньов и В. Павлова информират и за други екземпляри в музеите Шумен, Търговище и Добрич, което не оставя съмнение в старобългарския характер на този тип художествени изделия.

По въпроса за датировката на този тип апликации Ст. Станилов приема, че се датира в IX – X в., но имайки предвид находката от Пъкуйул луй Соаре (датирана от П. Дякону в XI в.), приема широките граници IX – XI в. (Станилов 1991, 17-18). За В. Плетньов и В. Павлова определяща датата на типа е именно находката, публикувана от П. Дякону, но те добавят, че подобни палмети се срещат в декорацията на преславски керамични корнизи и византийски ръкописи от X – XI в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 74). Неотдавна бе публикуван открит през 1991 г. в Маркели мраморен корниз с прецизно изпълнена пластична украса от редуващи се акантизувани петлистни палмети (Дражева 2007, 68-69). Той може да се свърже с мраморната пластика от Преславската художествена школа (включително и ортостатната плоча с датировка края на IX – средата на X в.) и това позволява представената тук апликация от Маркели да се датира, ако не в самия край на IX в., то изцяло в X – XI в.

II. 19. Апликация (инв. № 797, обр. 1_{22}, 2_{22}). Излята от бронз. Орнаменътът е разцъфнал лотос. По Ст. Станилов се определя като Вид В (елипсовидни) IV тип (палметна релефна украса) Подтип 3 (Голяма, дълга композиция от три палмети – две трилистни с отделено средно листо излизат при основата на тънки дръжки от широкия бордюр, от върха нагоре излиза палмета с три прави листа, две пъпки) и има аналог с публикуваната от него под № 68 (Станилов 1991, 10, табло X_{64-68}). Сравнително голям е броят на подобни апликации в изследването на В. Плетньов и В. Павлова. Те са определени във Вид C (Листовидни, сърцевидни) Тип XIII (С релефни палметни композиции) Подтип 3 (Сърцевидни. Основата и върхът с издатъци. Три трилистни палмети. Две излизат от краищата на бордюра в основата. Третата с остри „кухи" листа излиза от „пъпката" на върха. Гладък бордюр) Вариант 3а (Палметата на върха се вписва в бордюра (Плетньов, Павлова 1994-1995, №№ 716-725, 81, 232, табл. XLI). Абсолютен аналог е апликацията под № 722. Подобен екземпляр е открит и в Одърци – отлят от бронз с релефни орнаменти – трилистници с извити листа, заобиколени с релефен бордюр, с две пъпки, с гладка опака страна (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106, табло LI_{688}). На този тип се спира още веднъж Ст. Станилов при анализ на ремъчни гарнитури и накити от Евразийската степна и горско-степна зона. Унгаро – българската група, в която е включена апликацията, която е еднотипна с тази от Маркели, е категорично отнесена към паметниците на старобългарската култура (Станилов 1999, 81, 82_3, обр. 3 А). Ст. Витлянов поставя този тип апликации в групата (при него четвърта) на най-многобройните, които са изляти от бронз, със стилизирана растителна украса, съставена от палметни мотиви, като по някои от тях има и допълнителна украса от релефни пъпки; апликирането се е осъществявало с помощта на нитчета, разположени на гърба на апликацията (Витлянов 2004, 27, $_{139,\ 12-15}$).

Датировките им са, както следва: Ст. Станилов на базата на близки паралели с две апликации от Русе и Якимово и от маджарските некрополи ги датират в IX – X в., като, освен това, близостта с орнаментиката на дрехи от Средна Азия от XI в. му дава основание да разшири хронологическата граница между IX – XI в. (Станилов 1991, 18-19). В. Плетньов и В. Павлова не се спират на датировката на този тип. Същата, както при Ст. Станилов, датировка – IX – XI в., предлага и Л. Дончева-Петкова (Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999, 106). Останалите находки, между които и апликации от двореца във Велики Преслав, са отнесени в IX – X в. (Витлянов 2004, 28). Датировката на апликацията от Одърци и недостатъчно убедително изведените хронологически рамки на останалия материал насочват датировката на тази апликация от Маркели в IX – XI в.

II. 20. Апликация (инв. № 796, обр. 1_{23}, 2_{23}). Излята от бронз. Гравираният орнамент е петлистна палмета, но самата апликация е с по-особена форма, тъй като има пет пъпковидни издатъка и специфичен начин на оформление в основата. В общата класификационна схема на Ст. Станилов тя може да се разположи във Вид В (Елипсовидни) IV тип (Палметна релефна украса) Подтип 1 (Петлистна палмета с бордюр и пъпки), макар и доста условно (Станилов 1991, 9). По В. Плетньов и В. Павлова тя би могла да бъде класифицирана най-общо във Вид C (Листовидни, сърцевидни) Тип XIII (Релефни палметни композиции) и, с голяма условност, в Подтип 5 (Листовидна, голяма, пет пъпковидни издатъка), като украсата от двойни палмети излиза от бордюра, а в основата е оформен трилистник ="панделка" и донякъде наподобява апликация № 729 (Плетньов, Павлова 1994-1995, 81-82, 232, табл. XLI_{729}). Закрепването към ремъка е ставало с два нита. Аналогична апликация не ми е известна. Формата, пъпковидните издатъци, петлистната палмета, превързаната «панделка» са елементите, които я свързват със старобългарските апликации. Близостта с различни апликации, датирани в IX – XI в. (посочени при Ст. Станилов, В.

Плетньов и В. Павлова и Л. Дончева-Петкова, за материалите от Одърци), допускат датирането на тази апликация в същия период

II. 21. Апликация (инв. № 814, обр. 1_{24}, 2_{24}). Излята от бронз. Може да бъде отнесена във Вид С (Листовидни, сърцевидни) Тип XIV (С релефно палметно „дърво“) Подтип 2 (Листовидни, широки. Основата с триъгълен израз. „Дърво“ от три трилистни широко разтворени палмети. Гладък бордюр) в класификацията на В. Плетньов и В. Павлова, като има няколко близки екземпляра (Плетньов, Павлова 1994-1995, 83, 233-234 таблици XLIV-XLV, №№ 747-754). Закрепването се е осъществявало чрез 3 шипа. Представената тук апликация се различава от публикуваните от В. Плетньов и В. Павлова по пъпковидните издатъци. Аналогичната композиция на растителната украса и формата на няколко апликации, обнародвани от В. Плетньов и В. Павлова – № 747 (намерената при с. Новаково, Варненско) и № 753 (също от околността на с. Новаково), близостта ѝ с други апликации от тази група (№№ 747 – 754), както и съображението, че вписаният в сърцевидна рамка орнамент е типичен за X в., дават достатъчно основание да я причисля към старобългарските украси. Предвид на недостатъчно пълната информация за тази апликация от Маркели, приемам предлаганата от В. Плетньов и В. Павлова за тези подтипове датировка в X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 84).

III. 22. Апликация (инв. № 794, обр. 1_{25}, 2_{25}). Излята е от бронз. Съобразно класификацията на Ст. Станилов това е апликация със сложна форма – Вид Г (Сложна форма) IV тип (Форма на петлистна палмета). Тя е дълга палмета, с долни листа, които са завити навътре и завършват с волути; междинните листа са сравнително едри, грубо и несъразмерно третирани, за разлика от волутите, средното листо също е голямо. Апликацията от Преслав (у Ст. Станилов под № 76) е много близка до представената тук. Особеност на тази от Маркели е, че е с пет пъпки, докато преславската е с три пъпки. Според класификацията на В. Плетньов и В. Павлова (Плетньов, Павлова 1994-1995, 91-92) попада във Вид D (Апликации с палметовидна форма) Тип III (Релефни петлистни палмети), Подтип 5 (Големи. Пет пъпковидни израстъка. Крайните листа с форма на малки волути. От тях се развиват големи странични листа. Средното листо е ромбовидно). Близки са орнаментите на коланни накрайници от Варненския археологически музей №№ 76 и 77 (Плетньовв, Павлова 1992, 204).

Н. Мавродинов, спирайки се на вариант от този тип старобългарски паметници, ги датира, макар и по-общо, след IX в. – най-вече в X – XI в. (Мавродинов 1959, 230-232). Наличието само на единични екземпляри – тока с подобен мотив от дворцовия комплекс в Преслав (Мавродинов 1959, 231, обр. 274_2), не позволява на Ст. Станилов да заеме категорична позиция за датировката на този род старобългарски ремъчни украси.

Имайки предвид паралели с орнаменти от маджарските паметници на металопластиката, при липсата на находки от добре датиран старобългарски пласт, авторът приема за валидна датировката на унгарските паметници в IX – XI в. (Станилов 1991, 19-20). В. Плетньов и В. Павлова, на база на единичен екземпляр от Търговищкия музей и на спорадичното присъствие на този орнамент, отнасят Подтип 5 в средата на X в. (Плетньов, Павлова 1994-1995, 92). Апликации с волутни мотиви от двореца във Велики Преслав публикува Ст. Станилов, като не оставя съмнение в тяхната старобългарската стилова характеристика, а стратиграфският им контекст дава основание да ги отнесе след X в. (Станилов 1995, №№ 54, 55, 187-188).

Масивът от 26 старобългарски апликации (тук включвам и вече оповестената „вейка“) от Маркели е съществено допълнение към общата археологическата картина на Североизточна Тракия в района южно от източните старопланински проходи през периода на Първото българско царство, основно в IX – X век.

КАТАЛОГ

1. Апликация. Бронз. Кръгла осемлистна розета с кръгче в средата, симетрична. Лицето е плътно и изпъкнало, заоблено от износване. Профилът е доста плътен. Опакото е съвсем леко вдлъбнато, грапаво. Закрепването е с нит. Лята (пресована). Лицето – гравирано с надлъжни движения на острието. По класификациите на: Ст. Станилов – А III1 1; В. Плетньов, В. Павлова – Тип XI, Подтип 3, Вариант b. Размери: диам. 19,5 мм, максимална дебелина – 3,8 мм, нитът е със запазени размери: максимален диаметър 4,4 мм, дължина 6,4 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 805.
2. Апликация. Бронз. Шестлистна розета, изпъкнала. Листенца от радиално врязани линии с изпъкнало

кръгче в средата. Опакото плътно, вдлъбнато. Закрепването – с един нит с четириъгълна пластина с неправилна форма. В основата следи от натрупване на метал. Лята (пресована). Размери: диам. 13x14 мм, дебелина 2,3 мм. Нитът е с диам. 2 мм и дължина до пластината 3 мм. По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова – Клас АХ13а. ИМ – Карнобат, инв. № 799.

3. Апликация. Бронз (лицево позлатена). Кръстовидна форма, от четири кръгчета, издължени в основата си чрез върхове и преминаващи в листовиден завършек, силно наподобяващи четирилистник. Разделени от пресичащи се перпендикулярно прави, формиращи равнораменен кръст, украсен с насечки. Апликацията е прецизно художествено изпълнена. Лицето е силно изпъкнало, много гладко от износване. Профилът е плътен. Опакото (бронзово) е силно вдлъбнато, гладко, проекция на четирилистник в негатив. Един плътен, много здрав нит, почти изцяло запазен. В основата на връзката на нита с апликацията няма следи от натрупан метал. Пресована (лята е). Размери: 26x25 мм, дебелина 2,2 мм, шипът е с максимални размери: дължина 20мм, диаметър 5 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 551.
4. Апликация. Бронз. Голяма, широка, петлистна палмета. Два пъпковидни издатъка по двете страни. Крайните листа – малки волути. От тях се развиват средните. Средното – ромбовидно. Листата дълбоко очертани. Тънък профил. Опакото равно. Закрепването е с два нита, частично запазени по осовата хоризонтална линия, като в основата им личат следи от натрупването на метал. Пресована (лята). Размери: 17x19,5 мм, дебелина 1,2 мм. Щифтовете са с диаметър 2 мм и максимална запазеност до 3,5 мм. По класификацията на В. Плетньов и В. Павлова – С III (Плетньов, Павлова 1994-1995, 92). ИМ – Карнобат, инв. № 812.
5. Апликация. Бронз. Дълга листовидна форма в основата с една пъпка. Добре оформен бордюр от двойно врязана линия с много прецизно изпълнение оформя сърце в изобразителното поле. Лицето е много гладко и сърцевидната форма придава изящество на апликацията. Леко е извито по вертикала. Профилът не е дебел. Опакото е грапаво. Закрепването през средата на вертикалната линия – чрез две запазени, но подвити шипчета. В основата на шипчетата има следи от натрупан метал. Пресована (лята). Размери: 21,5x16,5 мм, деб. 1,5 мм. Два шипа с дължини от по 5,6 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 809.
6. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с шест пъпки – по една на основната гънка и върха и четири симетрично разположени на основите и страните. Двойна, тънко врязана линия отделя два бордюра – широк отвън и по-тесен отвътре, които обикалят целия силует. Лицето е изпъкнало, опакото има негативни очертания на бордюрите. Лицето е много гладко от износване. Закрепване с два нита. В основата на нитовете има следи от натрупан метал. Пресована (лята). Фестонът е гравиран. Гравирани линии на бордюра със забележими линии от плоско острие. Размери: 25x21,5 мм, дебелина 2,5 мм. Щифтовете са със запазени размери: височина 6 мм, диаметър 3 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 800.
7. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с шест пъпки – по една на основната гънка и върха и четири симетрично на основите и страните. Двойна, тънко врязана линия отделя два бордюра – широк отвън и по-тесен отвътре, които обикалят целия силует. Лицето е изпъкнало, опакото има негативни очертания на бордюрите. Закрепване – с три нита: два по хоризонталната линия и един на върха. В основата на нитовете няма следи от натрупан метал. Пресована (лята). Фестонът е гравиран. Гравирани линии на бордюра със забележими линии от плоско острие. Размери: 25x17,5 мм, дебелина 2 мм. Двата запазени шипа са с дължина от по 4,5 мм и диаметър 2 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 802.
8. Апликация. Бронз. Листовидна форма с шест пъпки, симетрично разположени по силуета – по една на основите и на върха и по две на страните. Пъпките се различават по големина и форма. Дебел релефен бордюр обикаля силуета от всички страни. Втори бордюр, нарязан от коси насечки (чертици), имитира въже – затваря изпъкнало триъгълно поле. Лицето е гладко и ръбовете – изтрити от износване. Опакото е вдлъбнато, но няма негативен израз на релефа. Закрепване – с три нита: два при хоризонталната линия и един при върха. Бегли следи от натрупване на метал в основата им. Пресована (лята). Няма следи от острието на гравиращ инструмент, но очертанията на „резките“ са резултат от механична обработка.. Размери: 16,2x23,6 мм, дебелина 1,5 мм. Нитовете са със запазени дължини до 2 – 3 мм и диаметър от 1,6 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 801.
9. Апликация. Бронз. Листовидна форма с четири симетрични пъпки в слаби гънки на силуета. Дебел релефен бордюр повтаря формата, като подсилва четирите гънки с дълбоки ъгли навътре. В плавно вдлъбнатото поле – релефен медальон с формата на капка в рамка от тънък бордюр, фланкиран от две дъги. Профилът е сравнително дебел, плосък, леко вдлъбнат навътре от пресоването. Закрепване – с два нита по осовата хоризонтална линия, запазени са само стволовете им. Лята (пресована). Няма следи от гравиращ инструмент. Класификация ВIII1 1 (по Станилов), С Тип VIII1 1b (Плетньов, Павлова). Размери: 11,8x14,1 мм, дебелина 2 мм. Нитовете са с размери: диаметри 3 мм и дължини 3,2 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 793.
10. Апликация. Бронз. Листовидна форма с четири симетрични пъпки в слаби гънки на силуета. Дебел релефен бордюр повтаря формата, като подсилва четирите гънки с дълбоки ъгли навътре. В плавно

вдлъбнатото поле – релефен медальон с формата на капка в рамка от тънък бордюр, фланкиран от две дъги. Профилът е сравнително дебел, дъговидно извит навън, силно изгладен от носене. Опакото – силно вдлъбнато. Закрепване – с четири шипа, трите от тях изцяло запазени, четвъртият – с отчупен връх. Лята (пресована). Няма следи от гравиращ инструмент. Класификация В III1 1 (по Станилов), С Тип VIII1 1b (Плетньов, Павлова). Размери: 16x15 мм, дебелина 1,6 мм. Запазените шипове са с размери: диаметър – максимален до 2 мм, максимална дължина 7,2 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 804.

11. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с четири симетрични пъпки – две на основата и по една на страните. Лицето е много гладко от износване, почти незабележимо изпъкнало, стилизиран растителен орнамент – тънко клонче с четири разклонени вейки, от които едната двойка добре оформена, другата – по-небрежно. Профилът е плътен, опакото – слабо вдлъбнато. Закрепването е с два частично съхранени нита по вертикалната осова линия. В основите си единият от тях е леко сплескан, а на другия има следи от натрупване на метал. Лята (пресована). Орнаментът е гравиран. Размери: 13,5x16,5 мм, дебелина 1,2 мм. Нитовете са със запазени размери: височина 2 мм, диаметър от 2,5 и 4,2 мм. ИМ – Карнобат, инв.№ 806.

12. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с четири симетрични пъпки – две на основата и по една на страните. Лицето е много гладко от износване, леко изпъкнало, стилизиран растителен орнамент – тънко клонче с разклонени вейки, като изпълнението е прецизно разположено в изобразителното поле, но самото клонче е доста схематично. Профилът е плътен, опакото – вдлъбнато. Закрепването е с два щифта по вертикалната осова линия, частично запазени. В основата има забележими следи от натрупване на метал. Орнаментът е гравиран. Размери: 12x16,2 мм, дебелина – 2 мм. Щифтовете са със запазени размери: височина 3 мм, диаметър до 2,1 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 807.

13. Бронз. Листовидна, голяма, дълга. В основата – пъпковиден издатък. Врязана, силно стилизирана четирилистна палмета с V-образни листа. Опакото – леко вдлъбнато, с негативен образ на лицевата страна. Тънък профил. Закрепване – с два шипа надлъжно. В основата на шипчетата има личащи капка метал. Лята (пресована). Размери: 28x14,5 мм, дебелина 1,2 мм. Шипчетата са с дълж. 6,5 мм, диам. 2 мм. Клас СХ5а (по В. Плетньов, В. Павлова). ИМ – Карнобат, инв. № 810.

14. Апликация. Бронз. Сърцевидна (листовидна). С три пъпковидни издатъка – един в основата и два по страничните стени. В очертано поле е врязана растителна украса – трилистна палмета с широки капковидни листа. Профилът е сравнително тънък, леко дъговидно извит по хоризонтала. Опакото грапаво. Закрепване – с два нита, частично запазени, разположени по хоризонталната осова линия. Личат следи от натрупване на метал в основата им. Лята (пресована). Класификация СХ12 (по В. Плетньов и В. Павлова). Размери: 20x15,5 мм, дебелина 2,4 мм. Нитовете са с размери: диаметър 2 мм и запазени дължини до 4,5 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 839.

15. Апликация. Бронз. Сърцевидна, малка, широка. Четири пъпковидни издатъка – два на основата и по един от двете страни. Три релефни кръгчета, оформящи трилистна палмета, с пъпчици в тях, допълнително украсени орнаментално с точици и чертички. Между трите кръгчета в гравиран неправилен четириъгълник, очертаващ чашката на цвета чрез вътрешна пъпка, добре е илюстриран целият цвят. Плътен профил. Опакото равно. Закрепването с два шипа, от които единият по-добре запазен. Пресована (лята). Класификация С XI8 (по Плетньов, Павлова). Размери: 21x16 мм, дебелина 1,5 мм. Запазените шипове са с диаметър 2 мм и дължина до 3 мм. ИМ – Карнобат, Инв. № 813.

16. Апликация. Бронз. Сърцевидна, с една пъпка в гънката на основата. Стилизиран растителен орнамент – дебел бордюр обикаля силуета от всички страни, при гънката свива навътре и се превръща в трилистна палмета с извити навън странични листа. Лицето е леко изпъкнало. Профилът е дебел. Опакото е вдлъбнато. Закрепването е по надлъжната осова линия с два шипа, частично запазени. В основата им – едва личащи капки метал. Пресована (лята). Размери: 17x20 мм, дебелина – 2 мм. Шиповете – 5 мм дължина, 2,5 мм диаметър. ИМ – Карнобат, инв. № 808.

17. Апликация. Бронз. Сърцевидна (листовидна) форма с шест симетрично изпълнени, наподобяващи хералдичен знак пъпковидни издатъка. Релефна, трилистна „превързана“ палмета, страничните листа оформени волутообразно, средното стреловидно. Леко изпъкнала по вертикалната ос. Профилът плътен. Опакото гладко, леко вдлъбнато. Закрепване с два нита, частично запазени. Пресована (лята). Класификация СХII1е (по В. Плетньов и В. Павлова). Размери: 19,3x16,6 мм, дебелина 1,4 мм. Нитчетата са с диаметър 2 мм и запазена височина 3,5 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 791.

18. Апликация. Бронз. Сърцевидна, дълга. Три малки издатъка – един в основата и два на страните. От краищата на широкия бордюр, при основата се развива релефна трилистна палмета. Страничните листа – извити навън, средното „разложено“ – капковидно и стреловидно. Между тях дъгичка. Лицевата част – леко изпъкнала по вертикалната ос. Опакото е негативно изображение на лицевата страна. Тънък профил. Закрепване с два шипа по вертикалната ос. В основата не личат капки метал. Лята (пресована). Размери: 26x17,5 мм, дебелина 2 мм. Шипчетата са

с дължина 5,5 мм и диаметър 2 мм. BIV2 (по Ст. Станилов), Клас CXII2d (по В. Плетньов е В.Павлова). ИМ – Карнобат, инв. № 811.

19. Апликация. Бронз. Листовидна, с две пъпки – една при гънката на основата и на върха. Добре оформен релефен бордюр, от който тръгва трилистна палмета с изправени встрани и нагоре странични листа и израстващ среден лист, обособяващ изобразително поле. Лицевата част е леко изпъкнала, гладка и малко износено от употреба. Профилът е плътен. Опакото е леко вдлъбнато, грапаво. Закрепването е било с две шипчета по вертикалната осова линия, едното частично запазено, другото изцяло отчупено. В основата на шипчетата няма капки метал. Лята (пресована). Размери: 15,5 х 12,7 мм, дебелина – 1,7 мм. Запазеният шип е с дължина 4 мм, диаметър 2 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 798.

20. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с една малка пъпка в гънката на основата. Средата на полето е заето от трилистна палмета. Двете крайни листа имат извити назад остри върхове, а средното е с по-плавни очертания. Палметата изпъква релефно в поле, оградено от частично запазена врязана линия. Стеблото на палметата е слято с пъпката при основата, така че образува обща форма. Лицето е гладко, изтрито от износване. Профилът е леко извит по надлъжната осова линия. Опакото е леко релефно, набраздено от гравирането на извитите нагоре две странични листа. Закрепването е ставало чрез три шипа, от които само единият е частично запазен, но в основата им не личат следи от натрупване на метал. Пресована (лята). Размери: 17x17 мм, дебел. 1,2 мм. Шиповете са с диаметри 2 мм, и най-добре съхраненият е с дълж. 5,5 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 803.

21. Апликация. Бронз. Листовидна форма с три пъпки – една в основата и две на страните към върха. И трите пъпки са отделени с врязана линия. Стилизирана растителна украса – широк бордюр обикаля от всички страни силуета, при основата свива навътре и се превръща в издължена петлистна палмета. Листата ѝ са симетрично разположени, като страничните са заоблени, крайното е ромбовидно с остър връх. В най-широката част на силуета бордюрът е прекъснат с по една обърната навътре палмета. Апликацията е леко деформирана, профилът е сравнително тънък, опакото вдлъбнато с отразена в негатив палмета. Закрепването е с три шипа, в основата им няма натрупан метал. Пресована (лята). Орнаментът гравиран. Класификация CXII15 (по В. Плетньов и В. Павлова), BIV1 1-5 (по Ст. Станилов). Размери: 22,7x20,5 мм, дебелина 0,9 мм. Шиповете са с размери: диаметър 1,8 и дължини от 5 до 6 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 795.

22. Апликация. Бронз. Сърцевидна форма с две пъпки – в гънката и в основата на върха. Стилизиран растителен орнамент – от пъпката на върха излиза малка трилистна палмета с изрязана среда на листата, от двете и страни започва релефен бордюр, който обикаля формата от всички страни, при гънката на основата от него се отделят две тънки стебла, които завиват в почти пълен кръг и завършват с къса трилистна палмета. Средното листо е отделно от общата форма. Профилът е плътен, опакото гладко, леко вдлъбнато. Закрепването е с три нита – два по напречната осова линия и един при върха. В основата им има натрупване на метал. Лята (пресована). Гравиран орнамент. Класификация BIV3 (по Ст. Станилов), CXIII3a (по В. Плетньов и В. Павлова). Размери: 22,5x19,3 мм, дебелина 2 мм. Нитчетата – диаметър 2,8 мм, височина на стеблото 3,8 мм, глави до 6 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 797.

23. Апликация. Бронз. Листовидна форма с 5 пъпковидни издатъка – три по основата и два по страните. Петлистна релефна палмета, започваща от бордюра при основата на сърцевидно оформено поле, две двойки симетрично разположени листа, първата двойка – малки, волутообразно завити навътре, втората – големи, прави, пред тях голямо „разложено“ капковидно листо. В основата издатъците наподобяват превързана „панделка“. Широк, гладък бордюр, прекъснат от издатъците. Лицевата част леко вдлъбната, гладко износена от експлоатация. Профилът плътен. Опакото вдлъбнато навътре, гладко. Закрепване с два нита, от които частично запазен единият. Пресована (лята е). Класификация CXIII5 (по В. Плетньов и В. Павлова). Размери: 34,4x21,8 мм, дебелина 2 мм. Запазеният нит е с диаметър 2 и височина 4 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 796.

24. Апликация. Бронз. Листовидна, голяма, широка. В основата – триъгълен израз. „Дърво“ с късо стебло и три трилистни палмети. Листата заоблени, средното – отделено. Гладък бордюр. Профилът е тънък, леко дъговидно извит навън, силно изгладен от носене. Опакото – леко вдлъбнато, гладко. Закрепването е с три шипа, изцяло запазени. Следи от натрупване на метал в основата им. Лята (пресована). Класификация CXIV2 (по В. Плетньов и В. Павлова). Размери: 27x18 мм, дебелина 1,5 мм. Шиповете са с размери: дължина до 9 мм, диаметър 2,5 мм. ИМ – Карнобат, инв. № 814.

25. Апликация. Бронз. Листовидна сложна форма. Врязана украса от растителен орнамент. От крайните листа с форма на малки волути се развиват големи странични листа, очертанието на върха завършва с ромбовидно листо. Лицето е леко грубо. Профилът е плътен, опакото е равно и гладко. Закрепване с три шипа, от които единият запазен почти изцяло. Няма натрупан метал в основата им. Пресована (лята). Украсата е гравирана несъразмерно. Класификация: Г IV (по Станилов), D III5 (по Плетньов, Павлова). Размери: 13,5x21 мм, дебелина 1,92-2 мм. Запазеният шип е с размери: диаметър 15 мм, дължина 5 мм. ИМ – Карнобат, инв. 794.

Използвана литература

Антонова 1986: В. Антонова. Старобългарски коланни украси от Окръжния исторически музей в Шумен. – Годишник на музеите от Северна България, XII, 1986, 49-54.

Атанасов 1985: Г. Атанасов. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренски окръг. – Добруджа, 2, 1985, 131, табл. I 2.

Витлянов 2004: Ст. Витлянов. Военноадминистративни сгради от двореца във Велики Преслав IX – X век. София, 2004.

Дончева-Петкова 1992: Л. Дончева-Петкова. Два модела за коланни апликации . – Приноси към българската археология, I, 1992, 210-213.

Дончева-Петкова, Нинов, Парушев 1999: Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от първото българско царство. Том 1. София, 1999.

Дражева 2007: Ц. Дражева. Декоративна украса на християнските храмове на Маркели IX – XIV в. – В: Сб. Тракия и Хемимонт IV – XIV в. Т. 1. Варна, 2007, 66-75.

Конаклиев 2005: А. Конаклиев. Коланни апликации от село Надарево, Търговищко. – Плиска – Преслав, 8, 2000, 235-238.

Миятев 1932: Кр. Миятев. Кръглата църква в Преслав. София, 1932.

Момчилов 2004: Д. Момчилов. Пластичен орнамент преславски тип от Маркели. – Преслав, 6, 2004, 255-266.

Момчилов 2007а: Д. Момчилов. Старобългарска апликация от Маркели. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на проф. Рашо Рашев. Велико Търново, 2007, 259-265.

Момчилов 2007б: Д. Момчилов. Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Варна, 2007 г.

Плетньов, Павлова 1992: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна, 28 (43), Варна, 1992, 158-219.

Плетньов, Павлова 1994-1995: В. Плетньов, В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – Известия на Народния музей Варна, 30-31 (45-46), Варна, 1994-1995, 24-239.

Плетньов 2002: В. Плетньов. Части от два ранносредновековни колана от Североизточна България. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 83-85.

Сираков 2009: Н. Сираков. Новопостъпили раннобългарски апликации във фонда на Регионален исторически музей – Сливен. – Известия на музеите от Югоизточна България, XXIV, 2009, 167-171.

Станилов 1991: Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния Археологически музей. – Разкопки и проучвания, XXII, 1991, 5-70.

Станилов 1995: Ст. Станилов. Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 7, 1995, 110-129.

Станилов 1999: Ст. Станилов. Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. – Археология, 1999, 1-2, 77-84.

Фехер 1939: Г. Фехер. Ролята и културата на прабългарите. София, 1939.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Пореден номер, Обр.	Инв. №	Датировка	Ст. Станилов 1991			В. Плетньов, В. Павлова 1994-1995		
			№ по ред	Типология	Датировка	№ по ред	Типология	Датировка
№ 1 Обр. 1_1, Обр. 2_1	№ 805	IX-XI в.	№ 12	А III1 1	IX-X в.	№№ 60,61	Тип IX Подтип 3 Вариант b	IX-X в.
№ 2 Обр. 1_2, Обр. 2_2	№ 799	първа половина на X в.	28_4	А III	IX-средата на XI в.	№№ 58, 59	А XI 3 3а	IX-X в.
№ 3 Обр. 1_3 Обр. 2_3	№ 551	края на IX – сре- дата на X в.						
№ 4 Обр. 1_4 Обр. 2_4	№ 812	IX-X в.	3_{17}			№ 822	C III5	
№ 5 Обр. 1_5 Обр. 2_5	№ 809	IX-X в.				Обр. 243	CV9 9а	X в.

№ 6 Обр. 1_6 Обр. 2_6	№ 800	IX-X-началото на XI в.	№ 48	BI5 2	края на IX (на- чалото на X) – до вто-ра по-ловина на XI в.	№№ 261-264; 267-269; 288-291	CV11 11b	IX-X в.
№ 7 Обр. 1_7 Обр. 2_7	№ 802	IX-X-началото на XI в.	№ 48	BI5 2	края на IX (на ча-лото на X) – до вто- ра по-ловина на XI в.	№№ 261-264; 267-269; 288-291	CV11 11b	IX-X в.
№ 8 Обр. 1_8 Обр. 2_8	№ 801	края на IX-X в.	табл. VI_{36}	BI7 3	IX-X в.		VI5	X в.
№ 9 Обр. 1_9 Обр. 2_9	№ 793	след средата на IX-XI в.	№№ 48, 49	BIII1 1	IX-XI в.		C VIII1 1 b	
№ 10 Обр.1_{10} Обр.2_{10}	№ 804	след средата на IX-XI в.	№№ 48, 49	B III1 1	IX-XI в.		C VIII1 1b	
№ 11 Обр.1_{11} Обр.2_{11}	№ 806	втора половина на IX в.		BII1	IX-X в.		CX	IX-X в.
№ 12 Обр.1_{12} Обр.2_{12}	№ 807	втора половина на IX в.		BII1	IX-X в.	№ 404	CX	IX-X в.
№ 13 Обр.1_{13} Обр.2_{13}	№ 810	IX-XI в.	№ 74	Г	IX-X в.	№ № 440, 441	CX5a	краят на IX-X в.
№ 14 Обр.1_{14} Обр.2_{14}	№ 839	X в.				№ 482	CX12	X в.
№ 15 Обр.1_{15} Обр.2_{15}	№ 813	края на IX-X в.					CXI8	краят на IX-X в.
№ 16 Обр.1_{16} Обр.2_{16}	№ 808	IX-X в.	№ 61	BIV2 2	VIII-XI в.	№№ 534-548	CXII1	IX-XI в., не по-ра-но от X в.
№ 17 Обр.1_{17} Обр.2_{17}	№ 791	преди X в.	№ 71	BV2	X-XI в.		CXII 1e	не по-рано от X в.
№ 18 Обр.1_{18} Обр.2_{18}	№ 811	X-XI в.	№ 55	BIV2	IX-X, но и IX -XI в.	№ 600	CXII2 2d	X в.
№ 19 Обр.1_{19} Обр.2_{19}	№ 798	X в.				№ 601-607	CXII3	X в.
№ 20 Обр.1_{20} Обр.2_{20}	№ 803	след IX в.	№№ 58, 59	BIV2 1	IX-XI в.		CXII7 7a	IX-XI в.
№ 21 Обр.1_{21} Обр.2_{21}	№ 795	X-XI в.	№ 55	BIV1_5	IX-XI в.	№№ 633 а, б, в	CXII15	X-XI в.

№ 22 Обр.1$_{22}$ Обр.2$_{22}$	№ 797	IX-XI в.	№ 68	BIV 3	IX-X IX-XI в.	№ 722 №№ 716-725	CXIII3 3a	
№ 23 Обр.1$_{23}$ Обр.2$_{23}$	№ 796	IX-XI в.		BIV1	IX-XI в.	№ 729	CXIII5	IX-XI в.
№ 24 Обр.1$_{24}$ Обр.2$_{24}$	№ 814	X в.				№№ 747-754	CXIV2	X в.
№ 25 Обр.1$_{25}$ Обр.2$_{25}$	№ 794	след X в.	№ 76	ГIV	IX-XI в.		DIII5	средата на X в.

OLD BULGARIAN APPLIQUÉS FROM MARKELI

Dimcho Momchilov

(summary)

The Old Bulgarian appliqués come to be among the most interesting products of the Medieval metalwork. At the same time they are among the most important archaeological finds discovered in the course of the long-term research in Markeli.

The author presents 25 newly found appliqués from Markeli coming from regular excavations as well as donations and purchases.

The appliqués have been distinguished in a couple of groups – they are of round, cross-like and leaf-like (heart-like) shapes, and also of a composite shape. Their decoration employs volutes with a leaf, three-leaf palmette, bare field, leaves, and incised patterns. However, some of them have not any decoration.

The appliqués have been dated according to the generally accepted classification scheme worked out by Stanislav Stanilov, expanded and supplemented by Valentin Pletnyov and Vanya Pavlova.

Some of the appliqués in question hardly fit or cannot be assigned exactly to the typological order already adopted in the academic literature. They are divided into three groups: Kind A (geometrical in shape); Kind C (leaf- or heart-shaped); and Kind D (palmette-shaped).

The date of the discussed appliqués shows that a great number of them are from the 9th c. as well as from the following 10th and even 11th c. However, a small group of them are dating from the 10th c. or belong to the general scheme of the 9th – 10th – 11th c., or only from the 9th – 10th c., as the smallest number of them belong to the broadest chronological frames of the 9th – 11th, 10th – 11th or only from the 11th c. A couple of appliqués are dating from the second half of the 9th c. or later. This fact suggests a certain part of the Old Bulgarian decorative metal from Markeli might have been associated with the resounding changes in northeastern Thrace occurring in the buffer zone between Byzantium and Bulgaria after 812.

The general analysis of the dates of the appliqués sketches the following picture: the pieces from Markeli find their parallels among the appliqués from the main Old Bulgarian centres of Veliki Preslav and all the others in northeastern Bulgaria as in Shumen (Shumen region), Targovishte (Targovishte region), Dobrich (Dobrich region) and especially in Odartsi, Razgrad (Razgrad region), Varna (Varna region), and Starmen (Ruse region). Some of them have their parallels also outside Bulgaria, in the sites of proven Old Bulgarian culture.

The decorative metal from the region of Markeli as a very important component of the Old Bulgarian culture presents a more comprehensive and intense picture of the most significant site of the First Bulgarian Kingdom in Thrace – Markeli, as well as of this area in northeastern Thrace.

ДВА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ ОЛОВНИ МЕДАЛИОНА – АМУЛЕТИ ОТ ФОНДА НА РИМ – РАЗГРАД

Георги Дзанев

През последните години във фонда на отдел „Археология“ на Регионален Исторически музей – Разград постъпиха значителен брой ранносредновековни оловни медалиони-амулети. По-голямата част от тях са публикувани от д-р Стела Дончева (Дончева 2007). Предмет на настоящата публикация са два нови медалиона – амулети, постъпили в по-ново време и поради това не намерили място във въпросната монография. При предаването им амулетите бяха покрити с характерни варовикови налепи – резултат от продължително престояване в почвата, а единият – и с характерни за старите оловни изделия повърхностни окисления. Поради това, евентуални съмнения относно автентичността на въпросните материали са необосновани. Несигурните обстоятелства на намиране – най-общо територията на днешна Североизточна България, и най-вече липсата на археологически контекст, не позволяват категорична датировка на амулетите в определен период. Такава е направена на база аналогии на изображенията върху медалионите – амулети с такива, открити в центровете от периода на Първото българско царство – основно в столичните градове Плиска и Велики Преслав.

Първият медалион – амулет е едностранен, с кръгла (леко овална) форма с диаметър 18,5 х 20,5 мм и дебелина 2 мм. Върху лицевата му страна е врязано изображение на „разцъфнал“ кръст (с раздвоени в краищата рамене), получено при отливането на амулета (обр. 1а, рис. 1). Обратната страна е равна и гладка, без изображение (обр. 1б, рис. 1). Впечатление прави отсъствието на приспособление за окачване – отлято заедно с тялото ухо или пробит отвор. В случая са възможни две обяснения: или медалионът – амулет е недовършен (не е изпълнена заключителната фаза от изработката му – пробиването на отвор за окачване), или пък той е бил носен пришит в платнена или кожена торбичка (което означава, че изображението върху него не е било видимо). Изображенията на „разцъфнал“ кръст с раздвоени или разтроени в краищата рамене са доста разпространени като рисунки-графити върху паметници от християнския период на Първото българско царство (Дончева – Петкова 1980, 180, табл. XXXVI), върху варовиков блок от западната крепостна стена на Плиска (Овчаров 1982, 148, табл. XCIV – 1), върху външните и вътрешни стени на Кръглата църква във Велики Преслав (Овчаров 1982, 149, табл. XCVII), поради което и публикуваният тук амулет най-вероятно датира от същия период.

Вторият медалион – амулет е двустранен, с кръгла форма с диаметър 16,5 х 17 мм и дебелина 3 мм, с отлята заедно с тялото халка за окачване в горния край (сега отчупена). Върху едната му страна е врязано с тънко острие доста схематично изображение на конник надясно (обр. 2а, рис. 2). Вероятно първоначално е врязано изображението на коня, тялото на който заема цялата ширина на изобразителното поле. Тялото на ездача е врязано след това: то се съобразява с това на коня и с рамката на изобразителното поле (канта на медалиона – амулет), поради което е предадено в неестествен наклон спрямо тялото на коня. Върху другата страна на амулета е врязано изображение на птица (орел ?) в ход надясно (обр. 2б, рис. 2).

Многобройни рисунки-графити на конници – като самостоятелни фигури или в състава на ловни, военни или битови сцени, са врязани по блокове от западната (Овчаров 1982, 127, табл. II, 127-128, табл. III, 135, табл. XXXVI – 1, 135-136, табл. XXXVII, 136, табл. XXXVIII – 1, 140, табл. LV – 1, табл. LV – 2, 141, табл. LVIX – 2, табл. LXI, 143, табл. LXXI, 144, табл. LXXV – 1, 146, табл. LXXXV – 2, 147, табл. LXXXVI – 2, 148, табл. XCII; Михайлова 1985, 82, табл. III

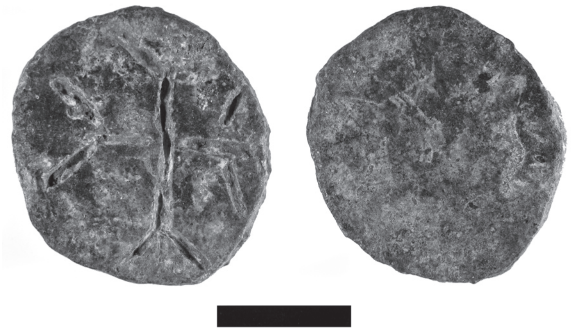

Обр. 1 а-б. Оловен медалион с изображение на разцъфнал кръст – лице и опако

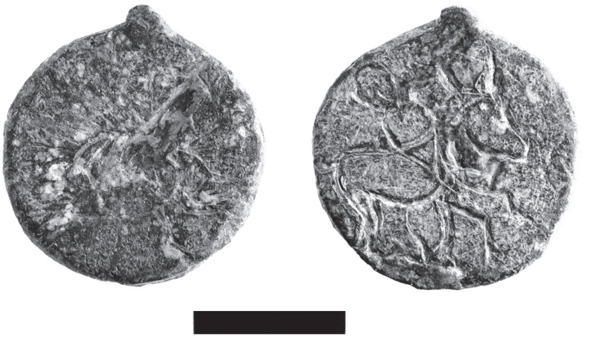

Обр. 2 а-б. Оловен медалион с изображения на конник и птица – лице и опако

– 3-6, обр. 3; Дончева – Петкова 1985, 109-111, обр. 31 а-г, обр. 32), южната (Овчаров 1982, 128, табл. VII – 2, 140, табл. LVI – 1, 141, табл. LVIII – 1, табл. LVIII – 2, 143, табл. LXIX – 1), северната (Овчаров 1982, 129, табл. VIII – 1, 137-138, табл. XLVI, 138, XLVII, 140, табл. LIV – 1, табл. LIV – 2) и източната (Овчаров 1982, 134, табл. XXXII – 1, табл. XXXIII – 1, 135, табл. XXXIV – 1, табл. XXXV, 138, табл. XLVIII – 1, табл. XLIX) крепостни стени на Плиска. Такива рисунки има и върху тухли от южната крепостна стена на Плиска (Овчаров 1982, 140, табл. LVI – 2, табл. LVI – 4), върху камък от западната порта на крепостта в Плиска (Овчаров 1982, 146, табл. LXXXIV), върху камък от зида на църква № 13 в Плиска (Овчаров 1982, 140, табл. LVII – 1), върху камък от зида на гражданска сграда северно от Малкия дворец в Плиска (Овчаров 1982, 145, табл. LXXX), върху тухла от музея в Плиска (Овчаров 1982, 141, табл. LX – 1), върху блокове от източната (Овчаров 1982, 136, табл. XXXIX, табл. XL, табл. XLI – 2, 137, табл. XLII, 138-139, табл. L, 139, табл. LII – 1, табл. LII – 2, табл. LIII, 143-144, табл. LXXII, 145-146, табл. LXXXI – 2; Лисицов 1985, 202, обр. 3) и северната (Овчаров 1982, 137, табл. XLV, 139, табл. LI – 1, табл. LI – 2) крепостни стени на Велики Преслав, върху керемида от северната крепостна стена на аула във Велики Преслав (Овчаров 1982, 147, табл. LXXXVIII – 2), върху варовиков блок от манастира в м. „Под Зъбуите“ във Велики Преслав (Овчаров 1982, 137, табл. XLIII), върху скала на каменната кариера при манастира при с. Басараб, Северна Добруджа (Овчаров 1982, 150, табл. CIV – 2), върху стена на скалния манастир при с. Крепча, Търговищко (Овчаров 1982, 152, табл. CXI – 3, табл. CXI – 4), върху каменен блок от гроб при с. Крива река, Шуменско (Овчаров 1982, 152, табл. CXII – 1), върху пясъчникова плоча, открита при с. Орешак, Ловешко (Овчаров 1982, 154, табл. CXIX – 2), върху скалите при с. Осмар, Шуменско (Овчаров 1982, 154, табл. CXIX – 3, табл. CXX – 1-2), върху блокове от манастира при с. Равна, Провадийско (Овчаров 1982, 155, табл. CXXV – 1-5), върху стените на скалните катакомби при Серес, Северна Гърция (Овчаров 1982, 155, табл. CXXVII – 4, 156, табл. CXXVIII – 1, CXXVIII – 2). Релефно изображение на конник е представено върху лицевата страна на оловен медалион -амулет от периода края на IX – началото на X до XI век (Дончева 2007, 146-147, табл. LXXIX – 1).

Значително по-редки са рисунките – графити на орли от периода на Първото българско царство. Такива са открити върху каменен блок от източната крепостна стена на Велики Преслав (Овчаров 1982, 145, табл. LXXXI – 1), върху керамичен съд от Голямата базилика в Плиска (Овчаров 1982, 147, табл. LXXXVII – 2), върху керамична тежест от сграда в м. „Селище“ във Велики Преслав (Овчаров 1982, 147, табл. LXXXIX – 3), върху каменен блок от източната крепостна стена на Велики Преслав (Овчаров 1982, 148, табл. XCI – 1; Дончева – Петкова 1985, 107, обр. 26 – в).

Много често срещани находки, предимно в крепостите от периода края на IX – началото на X до средата на XI век в днешна Североизточна България, са един тип бронзови пръстени, върху плочката на които е изобразен орел с разперени криле насреща. Много сходно е релефното

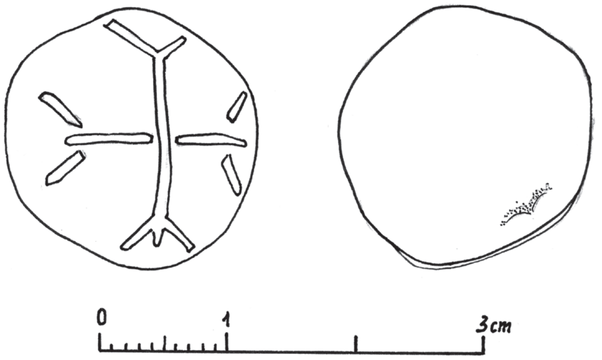

Рис. 1. Оловен медалион с изображение на разцъфнал кръст – графично изображение

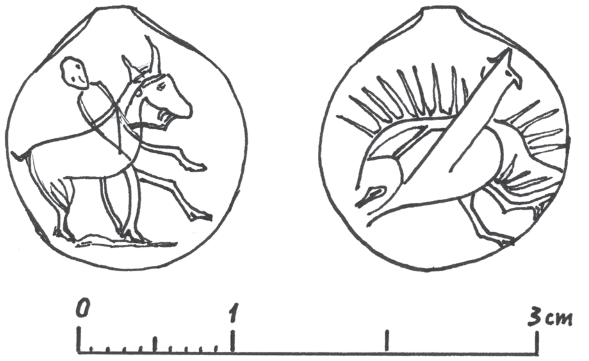

Рис. 2. Оловен медалион с изображения на конник и птица – графично изображение

изображение на орел с равнораменен кръст на гърдите, представен върху лицевата страна на един тип ранносредновековни оловни медалиони – амулети (Дончева 2007, 147, табл. LXXX – 4, 5). Интересно и едва ли случайно е съчетаването върху разглеждания амулет на изображения на конник и на орел. В случая заслужава внимание интерпретацията на Ст. Дончева, разглеждаща тези две изображения като пряко свързани с култа към слънцето, а в християнско време – с този към Бога (Дончева 2007, 59-64). Най-вероятно именно в този аспект следва да се интерпретират и изображенията върху публикувания тук паметник. Чрез тях изработилият го майстор вероятно е целял „удвояване“ на магическата му сила.

Използвана литература

Дончева 2007: Ст. Дончева. Медалиони от Средновековна България. В. Търново, 2007.

Дончева – Петкова 1980: Л. Дончева – Петкова. Знаци върху археологически паметници от Средновековна България. София, 1980.

Дончева – Петкова 1985: Л. Дончева – Петкова. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (Проучвания на южния сектор през 1973 – 1977 г.). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 79-90.

Лисицов 1985: Ст. Лисицов. Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 200-206.

Овчаров 1982: Д. Овчаров. Български средновековни рисунки – графити. София, 1982.

Михайлова 1985: Т. Михайлова. Рисунки по западната крепостна стена, сектор север, Плиска, 1974 г. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 91-116.

TWO EARLY MEDIEVAL LEAD MEDALLION AMULETS FROM THE DEPOT OF THE RAZGRAD REGIONAL MUSEUM OF HISTORY

George Dzanev

(summary)

The lead medallion amulets have been accidentally found in northeastern Bulgaria of today. Their exact provenance remains unknown.

The first one is one-sided, circular in shape, 2 mm thick and 18,5/20,5 mm in diameter. It bears a concave cross its terminations divided in three. There is not any hoop for hanging – the medallion is either incomplete or it has been kept within a leather or textile pouch.

The second amulet is double-sided, circular in shape, 3 mm thick and 3 mm in diameter. It was supplied with a hook now broken. Both its sides display a horseman to right and a bird (eagle?) to left engraved by means of a thin point.

There are many similarities between the depictions on the amulets and the Medieval graffiti known in Bulgaria mainly from the Capital cities of Pliska and Veliki Preslav. On these grounds both medallion amulets are dated to the mid 9th – mid 11th c.

ДВЕ НАХОДКИ ОТ РАННОСРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ ОТ РАЙОНА НА ГР. ДЪЛГОПОЛ

Илиян Илиев

Целта на това съобщение е да се спре на две рядко срещани по нашите земи находки, въпреки че те са вече включени в каталог на бронзовите предмети от фонда на Исторически музей в гр. Дългопол (Лазаров 2001, №№ 168 и 173). Те произхождат от района на многослойно селище, намиращо се в местността „Вонеща вода“, между с. Китен, община Провадия и гр. Дългопол (Лазаров 2001, 104-105).[1] В землището на село Китен е регистрирана ранновизантийска и средновековна крепост (Мухалийско кале), а в съседство с нея и скален манастир, също от периода XII – XIV в. (Материали 1995, 217, автор: В. Плетньов). Ранносредновековното селище обаче не е отбелязано в археологическата карта на североизточна България.

Теренът на селището е неравен и включва стръмни височини и дълбоки дерета (обр. 1).[2] Намира се в най-западната част от Провадийско – Рояшкото плато. Надморската височина е в границите от 230 до 150 метра, като продължава да намалява в южна посока към гр. Дългопол и устието на река Камчия (обр. 2).[3] Многослойното селище се намира на естествено защитен склон с южно изложение и заема площ от около 15 – 20 дка. В неговата ниска източна част се намира заблатен воден басейн. В западната, където преминава дере, има следи от основи на зидове.[4]

Предметите не са намерени заедно, но дават представа за хронологията, а донякъде и за характера на средновековния период от живота на това многослойно селище. Л. Лазаров отнася намерените материали към две епохи – римска и средновековна. От римско време е публикуваната от Лазаров сравнително голяма по размери коланна апликация, която датира на базата на аналогии в периода I – средата на III век. (Лазаров 2001, 60, № 132). Във фонда на ИМ – Дългопол, от района на многослойното селище, се съхранява и бронзова тока (инв. № АА 0349). Тя е изработена от две рамки, обла и правоъгълна, съединени по средата. Този вид токи са широко разпространени (в музея в Дългопол се съхраняват три екземпляра от този тип), както през римската, така и през късноантичната (ранновизантийска) епохи, в периода II – VI век.[5] При разглеждането на фрагментарния керамичен материал от фонда открих кутия с надпис „Селище западно от пътя за с. Китен, керамика от II – III век“. За съжаление фрагментираните съдове са без характерни части (дъна, дръжки и устия). Те по всяка вероятност са от една или няколко тънкостенни паници. Вероятно от римското селище са съхраняваните във фонда монети, открити на 2 август 1987 г. Това са две сестерции от императорите Аврелиан и Диоклетиян, три посребрени антониана с лик на император с лъчиста корона (Проб ?), както и девет монети с малък номинал на Константин Велики.[6]

Селището не е проучвано. Средновековният му пласт може да се датира най-общо в IX – X век. Във фонда на музея ранносредновековна

---

[1] Според инвентарната книга на фонд Археология и Средновековие двата предмета са приети през м. май 1991 г. (единият е предаден, а другият е подарен).

[2] Снимката е на автора във връзка с настоящата публикация

[3] Илюстрацията е част от военна топографска карта М 1 : 5000, издание 1975 г.

[4] Според един от сътрудниците на Димитър Златарски – Т. Кръстев, в местността на запад до дерето през 70- те години на миналия век са правени разкопки (вероятно малък сондаж), за който не открих документация. Били са открити масивни основи на сграда, вероятно от римския период. Според цитирания информатор тя е част от „манастир“

[5] Записана е в инвентарната книга на фонд Археология античност, най- вероятно е от същото селище, няма данни кога и от кого е била предадена.

[6] На бележката за произход Д. Златарски е посочил, че селището се намира „южно от селото“, над мочурливите ниви. Вероятно на застоялата вода местността дължи своето название

Обр.1. Снимка на местността югозападно от с. Китен.

керамика не се съхранява.[7] Единствените датиращи материали са посочените по-горе две находки от бронз.

1. Пръстен с незатворена халка и гравиран IYI (обр. 3). Освен на Л. Лазаров, пръстенът е спрял вниманието и на Р. Рашев, който го представя в обща таблица с пръстени от езическия период на Първото българско царство (Рашев 2008, 535, табл. LXXXII, 6). Находката е открита с металотърсач от Николай Митков от с. Комарево. Пръстенът е изработен от бронзова ламарина и има елипсовидна плочка, която преминава в незатворена халка. Покрит е със светлозелена патина. Размери на плочката 0,016 х 0,019 м, ширина в краищата на халката – 0,002 – 0,004 м. Дебелината на пластината, от която е изработен пръстенът е 0,0006 м. Върху плочката, напречно, е врязан отчетливо знакът IYI. В краищата на хастите има по-дълбоко врязани точки. Според Р. Рашев, издължените елипсовидни плочки са характерни за пластинковидните пръстени (като нашия) с гравирана украса. Освен нашия, той разглежда два подобни пръстена от Престовац и Мировци, които според него трябва да се датират в IX или началото на X век (Рашев 1992, 97). Пръстените с IYI обикновенно имат елипсовидни плочки. Знаците и украсата по тях са нанесени чрез цизелиране, подобно на пръстена от Дългопол (Рашев 2008, 166). Такива пръстени се откриват най-вече в българските двуобрядни некрополи (Рашев 1992, 97).

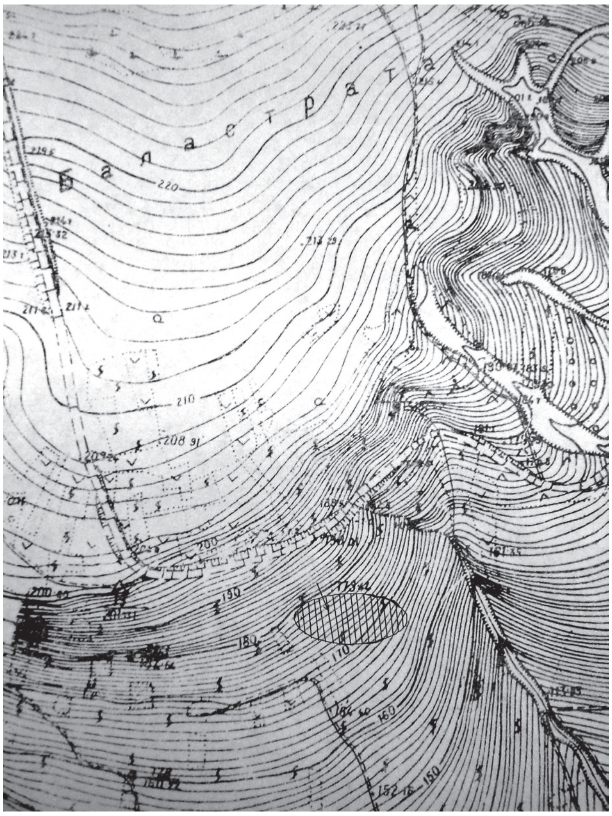

Обр.2. Топографска карта на района южно от с. Китен

---

[7] Обхождането на терена и събиране на керамиика и други материали е предстояща задача, която ще проведем съвместно с колеги от ИМ – Провадия.

Пръстенът от с. Мировци, Новопазарско е открит от Т. Балабанов. За разлика от нашия, краищата на всяка от неговите хасти е украсена с по три кръгчета, нанесени с поансон. За датировка Балабанов посочва откритата заедно с пръстена керамика от VIII – X век. (Балабанов 1994, 270).

Живко Аладжов се спира на подобен пръстен, открит в района на Видин, като се придържа към същата датировка (Аладжов 1999, 80, 61).

В своя дисертационен труд Валери Григоров определя тези пръстени като тип II, 4: пръстени с голяма елипсовидна плочка с гравиран руновиден знак. Към този тип, освен пръстена от Мировци, той добавя и пръстени от Ивановци (Григоров 2007, 189, 59-9), Брестовац (Григоров 2007, 59-11, 189) и В. Преслав (Григоров 2007, 189, 59-10). Пръстенът от Ивановци е част от колективна находка с предмети от VIII – нач. на IX век, а този от В. Преслав е от пласт IX – X век. Според Григоров, формата на пръстените е идентична и напомня на пръстен, който и открит в гроб от края на VIII и началото на IX век в некропола при Султана. Върху пръстените от Мировци и Брестовац е гравиран IYI, подобен на пръстена от В. Преслав (Григоров 2007, 50-51).

Анализът на Григоров показва, че пръстените с отворена халка, изработени от тънка ламарина със сравнително голяма плочка и голяма халка, се използват до средата на X в. (Григоров 2007, 65).

Т. Балабанов предполага, че тези пръстени са били знак за определен статут в обществото. Те най-вероятно са били носени както от нисши, така и от висши членове на жреческото съсловие. Друга негова хипотеза е, че е възможно те да са символ и на светска власт. За златните пръстени той допуска, че са били носени от изтъкнати управители и военачалници, а за медните от старейшини на селища. Те вероятно са им били дадени от владетеля като инсигния, узаконяваща тяхната власт (Балабанов 1994, 272). Според Балабанов, тези пръстени са разпространени главно през езическия период на Първото българско царство (Балабанов 1994, 270-271).

По повод на пръстена от гроб 42 в некропола до Нови пазар Ст. Ваклинов формулира друга хипотеза.

Той предполата, че пръстените, изработени от тънка ламарина и с незатворена халка са имали обредно-погребално предназначение (Станчев 1958, 102). Подобно мнение напоследък подържат някои траколози.[8]

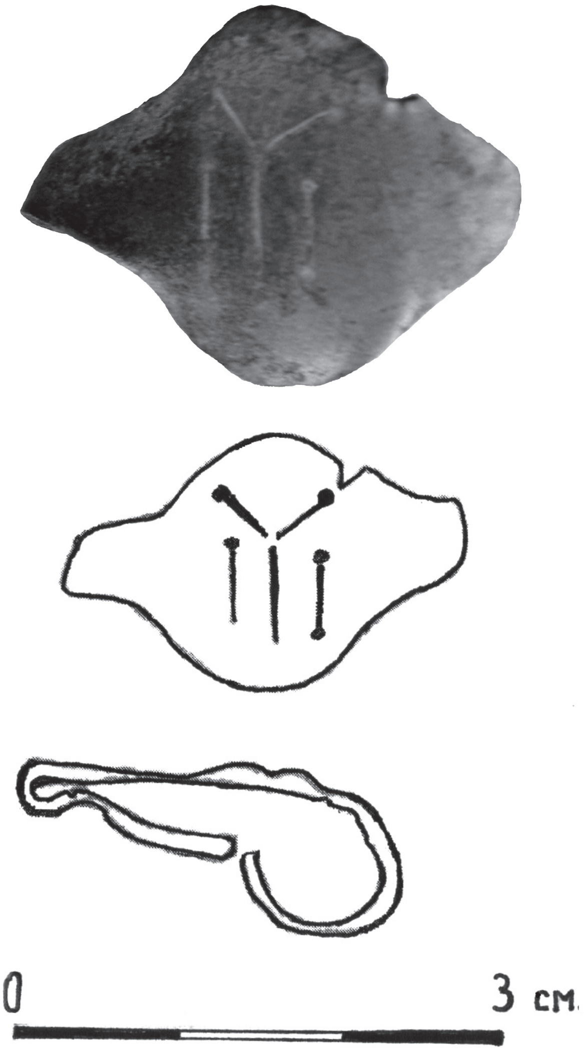

Обр.3. Снимка и рисунка на пръстена

Павел Георгиев не приема подобно тълкуване, като се аргументира с това, че пръстени с отворена халка, изработени от тънка посребрена или позлатена ламарина, са откривани и през християнския период. В България те са откривани предимно в района на старите столични центрове, като се датират към IX – X век (Георгиев 1993, 31-32, 29). Пръстените, открити при разкопки на селището в района на Голямата базилика и обект № 31 в Плиска, П. Георгиев разделя на две основни групи – с антропоморфен и с кръстовиден мотив. Според него, пръстените от първата група са украсени със силно стилизирана антропоморфна маска (Георгиев 1984, 196, IV). Втората група пръстени са с гравирани или щамповани върху плочките им изображения на кръст (Георгиев 1993, 30-32). Обикновено кръстовидният мотив е от пет релефни пъпки или гравирани кръгчета. Аворът поддържа тезата, че този вид пръстени са били разпространени сред новопокръстени народи още след IV век, но у нас са използвани главно в периода VIII – X век.

---

[8] Д. Агре смята, че някои от откритите при тракийските погребения пръстени са изработени от фолио и са били предназначени за погребални церемонии (Китов, Агре 2002, 308)

Навсякъде тези пръстени са приемани за византийски по произход, а разпространението им се обяснява като резултат от процеса на християнизация на местното население. Откритите в древноруските селища пръстени от този тип са по- късни, датирани са след средата на X век.

В. Бешевлиев счита, че знакът IYI се проследява в Първото българско царство, като се концентрира в и около неговите центрове в дн. североизточна България (Бешевлиев 1989, 49-50). Останалите изследователи приемат, че той има най-широко разпространение по Долния Дунав. Откриван е върху различни строителни материали от монументални строежи, както от езическия така и от християнския период (Рашев 2008, 96). Често се среща върху строителна керамика, главно по тесни и широки керемиди (Тотев 2004, 3, 232, 6-7). При разкопки на верижна постройка, намираща се във Велики Преслав, западно от базиликата в м. Стамбол йолу, от откритите общо около 600 къса от керемиди, върху 270 от широките и 250 от тесните, е вдълбан с пръсти преди изпичането IYI (Тотев 2004, 236). Знакът се среща често и върху глинени съдове, основно амфори и амфоровидни стомни (някои с глазура), например съдове от Плевен и Червен бряг (Генова 1978, 178; 182, 5; 8). По-редки са случаите, в които знакът е релефно оформен, обикновено върху дъна на глинени съдове (Балабанов 2004, 109, 7-11).

Знакът е бил поставян и върху метални предмети, основно бронзови медалиони**,** разпространени по нашите земи след покръстването (Рашев, 2008, 98). Обикновено от едната страна на тези медалиони е изобразен IYI, а от другата – кръст. Такива медалиони или амулети са откривани основно в Преслав (Бешевлиев 1973, 56,3-4);. (Тотев 1976, 36, обр. 1,2; Тотев 2004, 237, обр. 6,1,а и б). Г. Атанасов разглежда бронзов амулет от Дръстър с двоен патриаршески кръст на обратната страна (Атанасов, 1988, 8, табл. II). В отделна статия той публикува още седем подобни медалиона, открити на различни места: Преслав, Дръстър, Ряхово, Средище, Окорш и Красен, Русенско, всички датирани в периода IX – X век. Според него патриаршеският кръст символизира победата на християнството и същевременно е знак за самостоятелност. Подобно на Т. Балабанов, Атанасов предполага, че тези медалиони са били носени от държавни (царски) мъже, натоварени със специални прерогативи от владетеля, който им ги връчвал като допълнителна инсигния (Атанасов 1993, 163-168). Знакът IYI е регистриран и върху анонимни оловни моливдовули от IX – X век (Йорданов 2008, 8-11, 50-51, 61).

Според част от изследователите, знакът IYI дължи своята популярност през ранното средновековие на своето сакрално значение. Някои го приемат за свидетелство за съществуване на прабългарска руническа писменост, характерна за дунавско – балканската езикова група, просъществувала до X век (Венелинова 2004, 299). Според други, той е родова тагма или знак на Тангра. Р. Рашев предполага, че може да е и ранно-християнски символ, тъй като тухлите и други строителни материали от постройки от езическия период в Плиска и Мадара са били преизползвани, може би от раннохристиянски базилики (Рашев 1992, 97).

П. Петрова установява, че върху част от керемидите от Преславската църква №4 в м. Бял бряг се среща вписан знак IYI, а върху други съчетанието IC, което в църковния канон е прието съкращение на името Иисус. А знак, наподобяващ лабрис (двойна брадва) е проникнал от древна Тракия. Той също се среща в комбинация с IYI. Това, според нея, говори за неговия божествен произход и характер на символ на царската власт (Петрова 1991, 27-30).

В. Бешевлиев приема, че знакът „ипсилон с хасти“ е имал апотропейна функция (Бешевлиев 1979, 18-19). Някои специалисти предполагат, че знакът има сарматски корени. Тезата се подкрепя от П. Георгиев, който разглежда оловния моливдовул с този знак от В. Преслав и изказва мнение, че символизира най-вероятно Всевишния бог (Георгиев 1999, 86-87, обр. 4). На тази основа се допуска сарматско участие във формирането на старобългарския етнос и култура (Георгиев 1996, 94).

2. Бронзова тока с релефно изображение на грифон (обр. 4). От нея е запазена само плочката с отлято в калъп стилизирано зооморфно изображение на грифон. Подобно на пръстена, тя е открита от Д. Златарски и Н. Митков. Плочката има почти квадратна форма, с размери 0,017 х 0,02 м. В единия си край има уши за шарнир, а в другия е счупена. Върху лицевата ѝ страна е представено в нисък релеф изображение на грифон в ход наляво с вдигнати за полет криле и вдигната предна дясна лапа. Л. Лазаров, който обнародва находката, счита, че тя може да бъде отнесена към Х век (Лазаров 2001, 71, № 167-168).

Подобна на нашата тока е открита при разкопки в средновековния пласт над античния град Ескус (дн. с. Гиген, Плевенско) (Дончева – Петкова 1996, 16). Върху нейната трапецовидна плочка с размери: 0,028 х 0,023 х 0,025м, в сравнително висок релеф е представен грифон обърнат наляво. Той е с присвити крака, като предният десен (подобно на нашия) е вдигнат. Разперил е широко сърповидните си крила, а главата му е обърната назад. Главата е изправена, като на орел, със зорко око, остър клюн и къси уши. Крилата му са покрити с надлъжни канелюри, а в основата на лявото е очертан медалион с две ямички. По една ямичка има и на краката, чиито краища са раздвоени, като при чифтокопитните животни. Опашката му е S-овидно огъната.

От Южна България има открити две бронзови токи с изображения на грифони, от които са запазени само трапецовидните им плочки. По-прецизно е изображението върху токата от Овчарово, Хасковско. Тя има размери 0,035 х 0,030 м. Грифонът е представен в ход наляво с масивни раздвоени в долната част крака, от които предния десен е вдигнат. Той е с широко разперени криле и вирната S – овидно извита опашка, с обърната назад глава с голямо око, щръкнали уши и подчертан клюн.

Други паралели са две токи от колекцията на музея в Есен, Чехословакия. Техните плочки са украсени с изправен грифон. Върху първата грифонът е с обърната назад глава, като тялото му е е покрито с врязани чертички (Dekan 1972, 364, fig. 48,3). Грифонът на другата тока е в ход, с вдигната предна дясна лапа. Главата е в профил, с бадемовидно око и вдигната S-овидно извита опашка. Тялото е покрито с точки (Dekan 1972, 364, fig. 48,5).

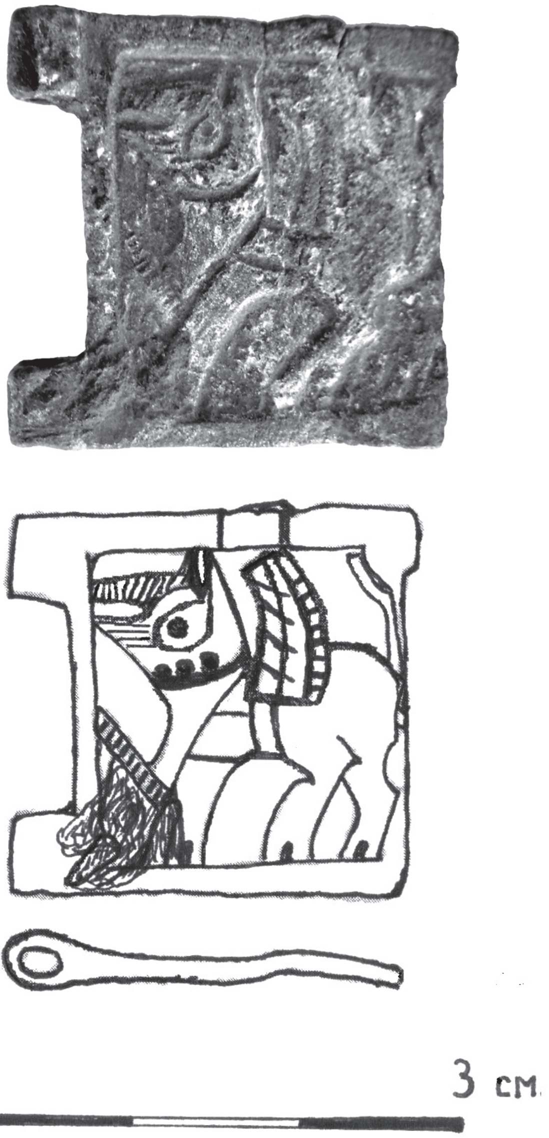

Обр. 4. Снимка и рисунка на токата

Според Л. Дончева – Петкова изображението от Есен може да се свърже с това от Гиген. Имайки предвид близките им размери и изображения, тя предполага, че най- вероятно тези две токи са били излети в една и съща работилница.

По-груба е изработката на една друга плочка, открита в средновековния град на Констанция. Тя има размери 0,027 х 0,029 х 0,03 м (Дончева – Петкова 1996, 17). На нея е изобразена едра фигура, представена в ход на ляво, главата е голяма и неясна, определена е като лъвска (?). Масивната опашка е леко огъната, а крилата и краката са предадени с дълбоки канелюри. Н. Мавродинов описва подобна тока от Плиска, но интерпретира изображението като стилизиран лъв (Мавродинов 1959, 232, 277). По този начин и Ж. Аладжов тълкува изображенията върху няколко бронзови токи, открити при разкопки във В. Преслав (Аладжов 1981, 22).

Д. Овчаров описва една медна, четвъртита пластина (0,072 х 0,066 м), открита при разкопки на крепостта Крумово градище край гр. Търговище. Върху нея е представено ажурно изображение на орлоглав грифон. Той е обърнат в ход на ляво, с високо вдигната глава и опашка завършваща с палмета. Чрез врязани линии и стилизирано са очертани тялото, краката с дълги хищни нокти и свитите на гърба крила. Изображението има ясен и стегнат рисунък и стремеж да се подчертае мощта и величието на животното (Овчаров 1985, 155, 44). Д. Овчаров отбелязва, че образът на грифона е добре застъпен в репертоара на преславските художествени занаяти. Той може да се види в каменната пластика, върху рисуваната керамика и металопластиката. Среща се и в други ранносредновековни селища. Обикновено позата му е силно раздвижена, докато в описания по-горе случай е статична и въздейства като хералдичен знак (Овчаров 1985, 155- 156).

Ажурни токи и апликации с подобни изображения са открити в аварски некрополи от Словакия. Изображенията на грифони по тях са еднотипни – с извит клюн, зорко отворено око и малки щръкнали уши. Тялото е с присвити задни и и вдигнати предни крака, с S- овидно вдигната опашка и малки разперени криле (Čilinska 1981, 39-42, 48-49).

Л. Дончева – Петкова посочва, че изображения на грифони в България се намират в различни райони, като датировката им също е в много широки граници (от края на VIII – IX в. докъм края на XIV в.). Според археологическите данни, този вид токи се разпространяват основно след приемането на християнството.

Този образ е разпространен и през Второто българско царство. Като цяло броят на откритите у нас лети бронзови токи с подобни изображения непрекъснато нараства. Такива екземпляри са известни и от земите на съседна Византия, от териториите на Средна Европа и Украйна. Въпреки това, Л. Дончева – Петкова не изключва откритите на територията на нашите земи екземпляри да са местно леярско производство. Те се отнасят към паметниците на византийския културен кръг и са датирани основно към X век.

Въпросът за произхода на този тип токи засега остава неразрешен. Намирането им в по-отдалечени селища на средновековна България (като нашето) показва, че са проникнали най-вероятно по търговски път (Дончева – Петкова 1996, 18). Релефните изображения, обаче, са сравнително малко и вероятно са повлияни от културата от времето на Втория аварски хаганат. Злата Чилинска разглеждайки орнаментиката върху някои токи и апликации с ажурни изображения на грифони, (открити при разкопки на различни аварски некрополи от VIII в.), стига до извода, че са дело на местни майстори леяри. Те били повлияни от византийския „зверинен“ стил от VII век (Čilinska 1981, 33). На подобно мнение е и Ян Декан, според когото тези ажурни токи (сред които и една от токите окрити във В. Преслав) са византийски. Той ги определя като Карпато – Дунавски тип произведения на византийско-понтийската индустрия, дело на работилница разположена в Карпатите (Dekan 1972, 363-364).

Л. Дончева – Петкова разделя изображенията на грифони на три основни групи: ориенталско-предноазиатски; гръцки и скитски. Във Византия грифонът станал символ на Христос. Бил считан за покровител на воините, а в йерархията на аристокрацията се приемал за знак-символ на кесарска власт (Дончева – Петкова 1996, 14-15).

Образът на грифона, странно същество, обединяващо силата на лъва и орела, е възникнал в Предна Азия още в древността. От Иран, през V – IV в. пр. Хр. образът му се разпространил в Средна Азия. Там той бил възприеман като пазител на царя и върховен държавен символ, докато в древна Гърция бил представен като неизменен атрибут на бог Аполон (Дончева – Петкова 1996, 13).

Този древноизточен мотив по различни пътища проникнал на запад, в християнския свят. Там той бил възприеман като символ на доброто начало в живота. Що се отнася до България, вероятно е бил възприет направо от Изтока или от Византия.

Публикуваните тук находки позволяват да се изгради известна представа за едно непознато досега ранносредновековно селище. Благодарение на тях активното му обитаване може да се постави към втората половина на IX и X век. С разглеждането им тук те могат да станат предпоставка за оформяне на научен интерес, който би довел до по-пълно проучване на селището. Засега, то обогатява най-общо селищната мрежа на Първото българско царство в района.

Използвана литература

Аладжов 1981: Ж. Аладжов. Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. – Археология, 1981, 4, 22-27.

Аладжов 1999: Ж. Аладжов. Паметници на прабългарското езичество. София, 1999.

Атанасов 1988: Г. Атанасов. Ранносредновековни амулети от Дръстър. – Известия на Народния музей Варна, 1988, 24 (39), 78-88.

Атанасов 1993: Г. Атанасов. За датировката, разпространението и семантиката на на медалионите с знак IYI и двоен кръст. – В: Studia protobulgarica et mediaevelia europensia. В чест на В. Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 163-171.

Балабанов 1994: Т. Балабанов. Бронзов пръстен с ипсилон от с. Мировци Новопазарско. – В: Сборник в чест на Д. Ангелов. София, 1994, 264-283.

Балабанов 2004: Т. Балабанов. Селище от Югозападната част на външния град на Плиска.- Плиска – Преслав, 10, 2004, 101-169.

Бешевлиев 1973: В. Бешевлиев Първобългарски амулети. – Известия на Народния музей Варна, 1973, IX (XXIV), 53-64.

Бешевлиев 1979: В. Бешевлиев Значението на първобългарския знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, 1979, XV (XXX), 17-24.

Бешевлиев 1989: В. Бешевлиев. Разпространение на прабългарският знак IYI. – Известия на Народния музей Варна, 25 (40), 1989, 49- 51.

Венелинова 2004: С. Венелинова. Сравнителна характеристика на руническите паметници от Велики Преслав. – Преслав, 6, 2004, 291-305.

Генова 1978: Е. Генова Ранносредновековна керамика от Плевенския музей (VIII – X в.). – Известия на Националния исторически музей, 1978, 2, 173-188.

Георгиев 1984: П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска – Преслав, 2, 1981, 190-197.

Георгиев 1993: П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София, 1993.

Георгиев 1996: П. Георгиев. За произхода и семантиката на знака ипсилон в раннобългарската култура. – Българите в Северното причерноморие. Изследвания и материали, 5, 1996, 89-100.

Георгиев 1999: П. Георгиев. Оловни печати с руноподобни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 1999, 1, 81-90.

Григоров 2007: В. Григоров. Метални накити от средновековна България (Дисертации 1). София, 2007.

Йорданов 2008: И. Йорданов. България при Борис I (852 – 889 + 907) Приносът на сфрагистиката. – В: Християнската култура в средновековна България. Велико Търново, 2008, 42-61.

Китов, Агре 2002: Г. Китов, Д. Агре. Въведение в тракийската археология София, 2002.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Древен бронз, Варна, 2001.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство, I. София, 1959.

Материали 1995: Материали за картата на средновековната българска държава. – Плиска – Преслав, 7, 1995 (съст. Р. Рашев).

Овчаров 1985: Д. Овчаров. Разкопки и поучвания на източната стена на вътрешния град в Преслав (1970 – 1976). – Плиска – Преслав, 4, 1985, 132-160.

Дончева – Петкова 1996: Л. Дончева – Петкова. Митологични изображения от българското средновековие. София, 1996.

Петрова 1991: П. Петрова Още една хипотеза за семантиката на ипсилона с две хасти и неговите разновидности. – Известия на Народния музей Варна, 17 (32), 1991, 27- 30.

Рашев 1992: Р. Рашев. За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти“. – Приноси към българската археология, I, 1992, 96-102.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX в. София, 2008.

Станчев, Иванов 1958: С. Станчев, С. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София, 1958.

Тотев 1976: Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. – Археология, 1967, 2, 36-39.

Тотев 1982: Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка“ – център на рисувана керамика в Преслав през IX – X в. – Разкопки и проучвания, VIII, 1982.

Тотев 2004: Т. Тотев. Сондажни проучвания в местността Стамбол йолу край Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 10, 2004, 229-243.

Луконин 1977: В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана. Москва, 1977.

Dekan 1972: J. Dekan. Herkunft und ethnizitat der gegossenen bronzeindustrie des VIII Jarhunderts. – Slovenska archeologia, XX-2, 1972, 317-452.

Hrala 1978: J. Hrala. Prosmykyu Lovosic vizkum policulturniho naleziste preb ceskou branou. – Archaeologicke rozhledy, 1978, 2, 150-164.

Čilinska 1981: Zlata Čilinska. Kov v ranoslovanskom umeni. Tatran, 1981.

BRONZE RING WITH A SIGN OF IYI AND A BELT BUCKLE DECORATED WITH A GRIFFIN FROM THE REGION OF DALGOPOL

Iliyan Iliev

(summary)

The work discusses two bronze artifacts from the Middle Ages seldom appearing in the Bulgarian territories. So far the known finger rings bearing the sign of IYI are comparatively small in number. The bronze belt buckles decorated with griffins are also rare. The author presents a thorough analysis of both pieces in an effort to promote some data of the 9th – 10th c. period in the life of the Roman and Medieval settlement located at the site of Voneshta Voda between Kiten village and Dalgopol town. The site has not been yet researched and documented.

САБЯ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ В СОФИЯ

Стоян Попов

От днешните български земи не са известни голям брой цели саби принадлежащи на средновековната епоха. Поради тази причина, а също и заради сравнително добрата си запазеност, разглежданото тук оръжие представлява твърде интересен предмет на средновековековното въоръжение.

Сабята е записана в инвентарната книга на Националния археологически музей в София като меч.[1] Намерена в околностите на с. Върбица, Преславско, тя е дарена от Стоян Николов Груев от селото.

Общата дължина на оръжието е 93,4 см (обр. 1). Теглото му е 970 гр.

Дължината на tang-a[2] е 14,5 см. В основата си той е широк 3 см, а в края 0,6 см. Сечението му в основата е правоъгълно, с дебелина 0,4 см. На 2 см от края на tang-a то става елипсовидно. На разстояние 7 см от края му е запазен нит. Главата му с диаметър около 1 см, а от другата страна на tang-a е заострен конусовидно с височина 0,5 см (обр. 2). Tang-ът на сабята е оформен така, че образува съвсем лек ъгъл с острието.

Сабята притежава предпазител с дължина 7,5 см и близка до правоъгълник форма. Ширината в средата му е 1 см, а в краищата 1,3 см. Предпазителят е изместен на 1,8 см от раменете на острието по посока края на tang-a. Тук е поставен плосък пръстен с дебелина на стените 0,8 – 1,2 см, височина 0,2 – 0,3 см и ширина 4,2 см. Той обхваща и закрива раменете на острието (обр. 2 и 3). По всяка вероятност пръстенът е служел за устие на ножница от нетраен материал, която не е достигнала до нас.

Самото острие на сабята, започващо от пръстена, има обща дължина 77,6 см. Ширината тук, в горната му част, е 4,2 см, а в началото на елмана е 3 см. Дебелината на затъпената плоска част на острието под пръстена е 0,7 см, а пред елмана е 0,6 см (обр. 4). Сечението на клина е трапец, който преминава в триъгълник при заточения ръб на оръжието.

Елманът на сабята има дължина 22,5 см. Сечението в основата му е шестоъгълно, а към върха на острието е с елипсовидна форма (обр. 5 и 6).

Датировката на сабите от Средните векове се основава на няколко характеризиращи елемента. Това са дължината, ширината и извивката на острието; формата на предпазителя; положението на tang-a и оформлението на накрайника на дръжката.

По отношение на дължината и ширината на острието, сабята от НАМ – София се отнася към по-късите и тесни средновековни саби с по-ранна датировка (VIII – X в.). Наличието на лека извивка на клина също е индикация за по-ранната дата на оръжието. Саби с подобен силует на клина са представени от В. Йотов (Йотов 2004, 61-65).

Положението на tang-a спрямо клина на сабята, а именно почти правата линия, в която се намират, също насочват към по-ранна датировка. Както стана дума, предпазителят на разглежданото оръжие от НАМ е прав и плосък. В краищата му не са оформени ясно кръгли елементи, но смятам, че има, макар и едва забележими наченки на такива. Предпазителят се доближава до гардовете от тип 2, вариант В по типологията на

---

[1] Инв. № 302, опис 4, пореден № 134.

[2] Тук е необходимо да направя някои пояснения по отношение на използваните специализирани термини, касаещи оръжието. С терминът tang се обозначава продължението на острието на меч, сабя или нож, което е част от дръжката, нейната сърцевина и основа, около която се сглобяват останалите и съставни части. Поради липсата на точен еквивалент на български език, използвам английския термин. Под острие или клин разбирам частта от посочените оръжия, разположена под дръжката, т. е. фактическата работна част. Режещата част на острието наричам ръб. В близост до края на острието, до неговия връх, някои саби имат двустранно заточване. Вторият, по-къс заточен ръб на острието се обозначава с термина елман.

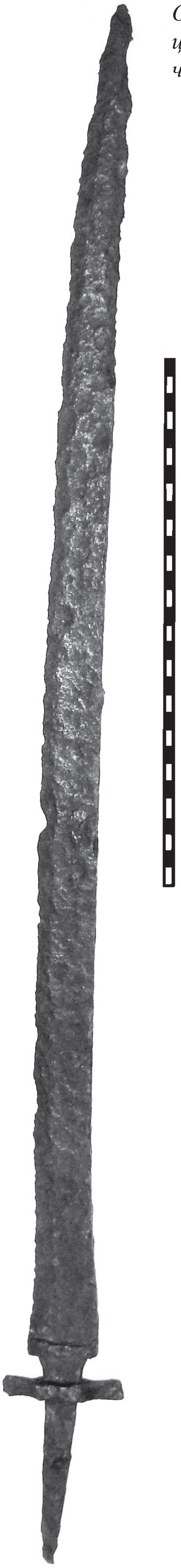

Обр. 1. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – общ изглед.

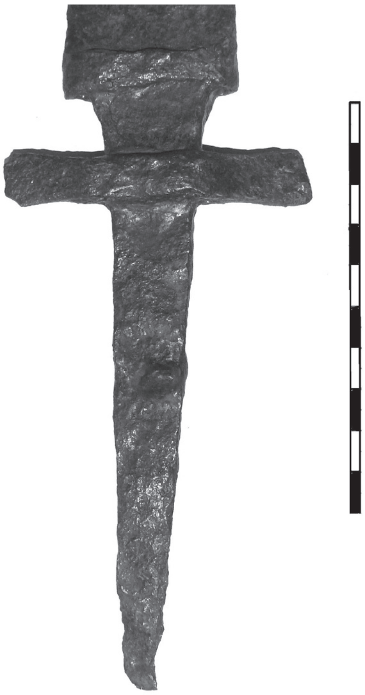

Обр. 2. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – tang-ът с гвоздея и предпазителят

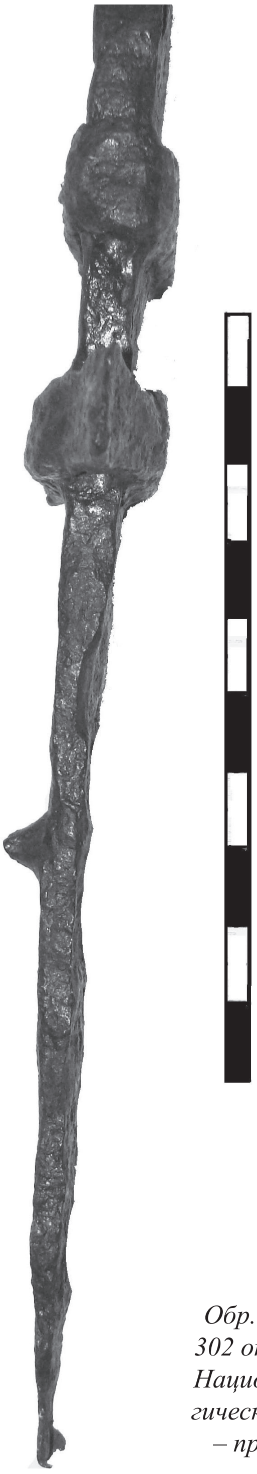

Обр. 3. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – профил на tang-а

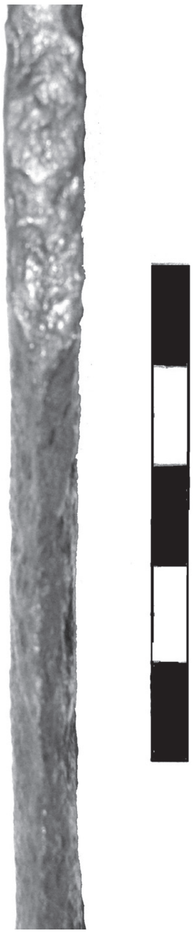

Обр. 4. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – начало на елмана

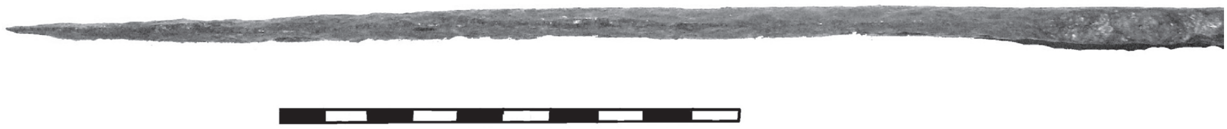

Обр. 5. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – общ изглед на елмана

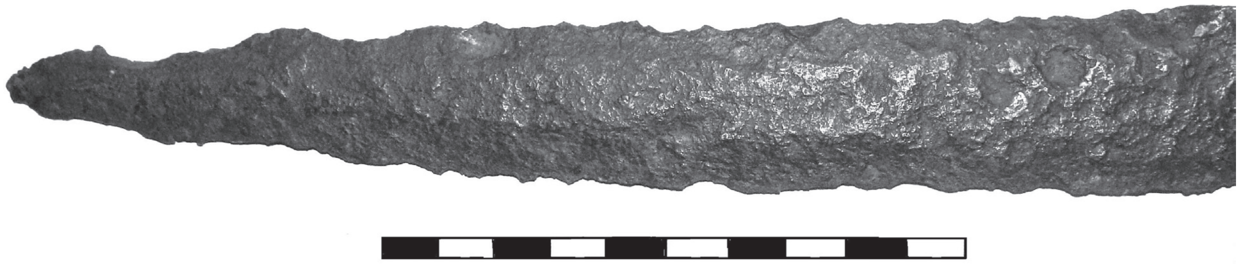

Обр. 6. Сабя, инв. № 302 от колекцията на Националния археологически музей в София – двустранно заточеното острие и върхът му

В. Йотов, датирани от него в края на IX – XI в. (Йотов 2004, 69; 71, табл. 9; 73, табл. 10). В известната типология на А. Кирпичников на предпазителите на саби той може да се доближи до тип I с датировка X – XI в. (Кирпичников 1966, 68; Древняя Русь... 1985, 308; 336, табл. 124). A. Ruttkay ползва типологията на А. Кирпичников (Ruttkay 1976, 288). Липсата на жлеб по острието не позволява да причислим с известна сигурност оръжието към тези от X – XI и по-късни векове (Мерперт 1955, 162-163).

Вземайки предвид съвкупността от датиращи белези, по мое мнение, разглежданата сабя може да бъде поставена в IX в. и с по-малка вероятност в първата половина на X в. Етническата атрибуция, както при всички оръжия, е трудно определима, но имайки предвид датировката и местонамирането, с голяма доза сигурност разглежданият екземпляр може да бъде свързан с прабългарите.

Използвана литература

Древняя Русь 1985: Древняя Русь. Город, замок, село. – В: Археология СССР. Б. А. Колчин, ред. Москва, 1985.

Йотов 2004: В. Йотов. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII – XI век). Варна, 2004.

Кирпичников 1966: А. Н. Кирпичников. Древнерусское оружие, I. Мечи и сабли IX – XIII вв. Ленинград, 1966.

Мерперт 1955: Н. Я. Мерперт. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. – Советская археология, XXIII, 1955, 131-168.

Ruttkay 1976: A. Ruttkay. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). – Slovenska Archeológia, XXIV-2, 1976.

SABER FROM THE DEPOT OF THE NATIONAL MUSEUM OF ARCHAEOLOGY IN SOFIA

Stoyan Popov

(summary)

The work presents a saber found in the vicinity of Varbitsa village near Veliko Tarnovo. The analysis of the elements of the weapon – the tang, the guard and the blade – suggests the saber is dating from the 9th – first half of the 10th c. AD. Having in mind its date and provenance, the saber has to be most probably attributed to the Proto-Bulgarians.

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ТАКА НАРЕЧЕНИТЕ „АМУЛЕТИ – КОНЧЕТА С МЪЖКА ГЛАВА“

Йото Валериев

На една група паметници на дребната металопластика – така наречените амулети „кончета с мъжка глава“, са спирали вниманието си мнозина автори – някои в обобщаващи трудове (Mavrodinov 1943, 114, figs. 75-76; Мавродинов 1959, 82, обр. 74; Станилов 2006, 252, обр. 9), други – в статии с тема „прабългарски амулети“ (Машов 1974, 65-67; Аладжов 1983, 276-281; Овчаров 1984, 136-139; Меламед 1990, 219-231; Иванишевич 1991, 97–104 (недостъпна); Станилов 1992, 239–245; Стоянова 2001, 339–347; Аладжов 2003, 129–131.). Определяни като „образи на прадеда у славяни и прабългари“, „шамански маски към изображението на кон“, „антропоморфиризиран образ на Тангра“ или „конника – герой“ и пр., тези любопитни „висулки“ (всички имат отвори за окачване) така и останаха незадоволително обяснени.

Най-подробно върху тях се спира К. Меламед, която описва достатъчно подробно местата и обстоятелствата при откриването на „амулетите-коне, яздени от мъжка глава“, а също така дава и най-пълна библиографска справка (Меламед 1990, 219–231). Още в началото на статията авторката уточнява, че „всички [автори] са единодушни“ в прабългарската принадлежност и датировка в VIII – IX в. (Меламед 1990, 219), с изключение на Л. Джидрова, която ги отнася между края на V – края на VIII в. (Џидрова 1985–1986, фиг. 2.) След обширен екскурс из източните митологии, авторката все пак заключава, че има основания „амулетите да се свържат сравнително с най-голяма вероятност с прабългарската култура, но дадената им засега датировка VIII – IX в. да се приеме твърде условно“ (Меламед 1990, 222).

Интерпретацията на „кончетата с мъжка глава“ като прабългарски и ранната им датировката бе частично разколебана след статията на Р. Рашев за „съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура“ (Рашев 2003, 162–163; Рашев 2008, 224–225). Макар да поставя въпроса за „странното“ определяне на коментираните предмети и да отрича „прабългарската“ им характеристика, то в края на коментара си Рашев не изключва те все пак да са „византийски“ (с паралел от X – XII в.), сиреч – също ги отнася към Ранното Средновековие (Рашев 2003, 162–163).

Последно на амулетите „кончета с мъжка глава“ се спират П. Георгиев в един каталог на паметници с антропоморфни изображения (Георгиев, 20–22) и U. Fiedler (Fiedler 2013, 277) в статия за материалната култура на късните номади на Долния Дунав. И в двете работи се възприемат вече познатите характеристики и датировки.

Критична интерпретация в няколко изречения за „амулетите – кончета с мъжка глава“ има и в най-пълната последна монография за знаменитото съкровище от Над Сен Миклош (Bálint 2010, 137-138, Abb. 25).

Прочее, справедливо е да се припомни, че въпросните амулети или по-точно – висулки „кончета с мъжка глава“ най-често са публикувани заедно или поне са коментирани във връзка с друга група паметници на дребната металопластика – така наречените амулети „конници в ход наляво“. Това „съвместно публикуване“ без съмнение изигра известна „подвеждаща“ роля, както при интерпретацията, че и при двете групи паметници става дума за паметници на прабългарската култура, така и при датировката им в Ранното Средновековие. В тази връзка трябва да се припомни, че възприетата в първите публикации „прабългарска“ принадлежност на амулетите „конници в ход наляво“ бе коригирана за пръв път от Л. Дончева – Петкова (Дончева – Петкова 1993, 111–114; Рашев 2003, 163–164), която ги определи вярно като къснономадски/печенежки и ги датира в XI в. В тази връзка ще отбележа, че относно етническата характеристика на „амулетите конници“ има още възможности за прецизиране, но това не е тема тук.

За нуждите на едно обобщаващо изследване бяха направени металографски анализи[1] на група паметници – определяните като къснономадски – амулети „висящи пандантиви“ (Йотов 2000, 209–212; Рябцева 2005, 350–358.), амулети „конници в ход наляво“ (Дончева – Петкова 1993, 111–114) – всички, с безспорна датировка в XI в., но също така и на две висулки „кончета с мъжка глава“ (обр. 1 – 2) от фонда на Археологическия музей във Варна.

---

[1] Анализите са дело на инж. д-р Й. Бояджиев от ТУ – Варна с помощта на преносим XRF анализатор, производство на фирмата Bruker, модел S1 Sorter. „Bruker S1 Sorter„ – специализиран за определяне елементното съдържание на метални сплави.

Какво показва сравняването на резултатите? Фигурките на „кончета с мъжка глава“ се определят от изследователите като „бронзови„, но металографското изследване на двете фигурки от фонда на музея във Варна показва, че освен Cu (мед) (около 60 – 70 %) съдържанието на Zn (цинк) при тях е в десетки пъти повече (достига 20 и повече %) от това при амулетите „конници в ход наляво“ (виж таблицата). В тази връзка е важно да се припомни, че като чист метал цинкът е получен в края на Средновековието, а в по-големи количества започва да се произвежда едва в края на XVIII в. Макар посочените данни да не са достатъчни за представително изследване, смятам, че засега и те дават основание ако не да се отхвърли окончателно, то да се подложи на дълбоко съмнение определянето на висулките „кончета с мъжка глава“ като ранносредновековни.

Към този извод може да се добави още:

1. Амулетите „конници в ход наляво“ (с безспорна датировка в XI в.) са обемни, т. е. двете им страни са еднакви. С други думи те са лети в двустранно еднакви калъпи. Висулките „кончета с мъжка глава“ са едностранно лети, т. е. имат една (предна) лицева страна, а задната им страна е плоска.

2. Сравняването на патината на двете групи показва, че тази на амулетите „конници в ход наляво“ е зеленикава (т. нар. „благородна“), а тази на висулките „кончета с мъжка глава“ – жълтокафеникава и визуално е най-близка до патината

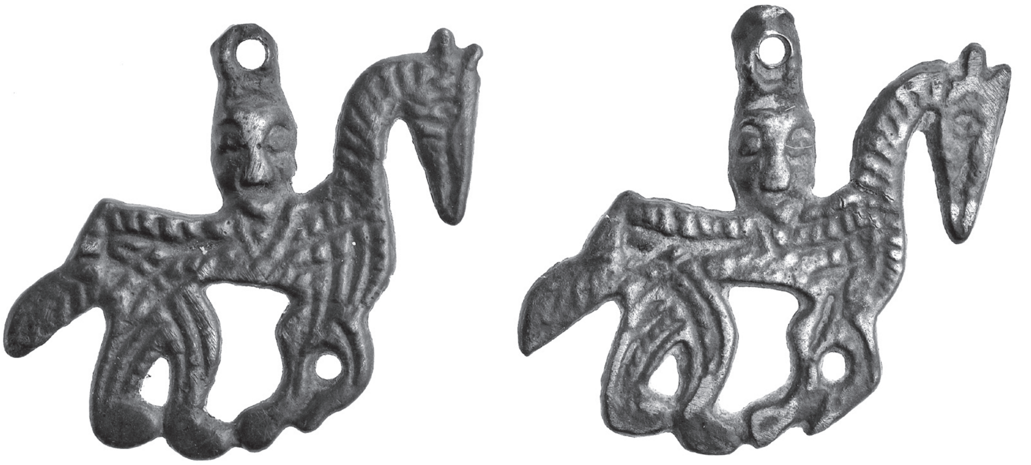

Обр. 1. Две висулки „кончета с мъжка глава“ от фонда на Археологическия музей във Варна – лице

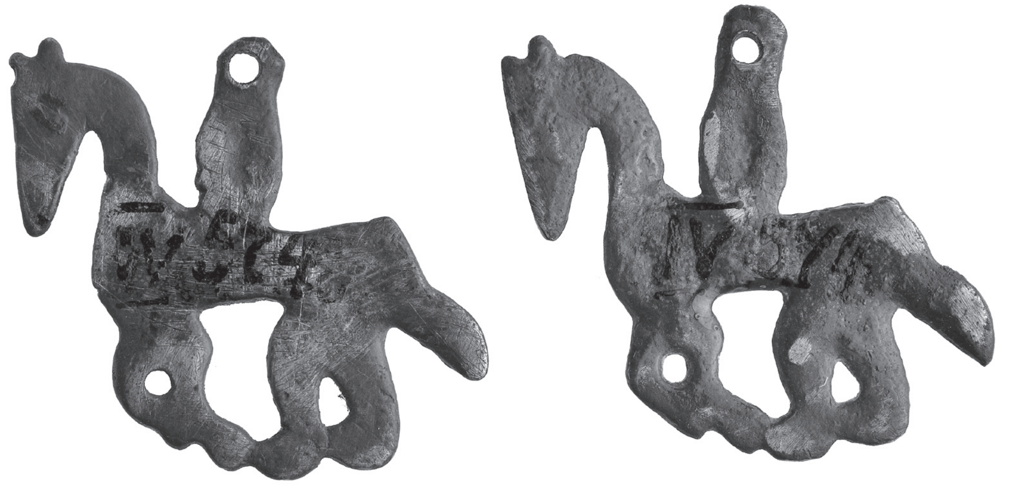

Обр. 2. Две висулки „кончета с мъжка глава“ от фонда на Археологическия музей във Варна – опако

Таблица. Резултати от металографски анализ на така нар.: „амулети кончета с мъжка глава“ и амулети „конници в ход наляво“

Музей инв. №	**Местонамиране**	**Образ**	**Cu**	**Sn**	**Pb**	**Fe**	**As**	**Ni**	**Se**	**Ta**	**Co**	**Zn**	**Ag**	**Mn**	**Ti**	**Rh**
Така наречените амулети „кончета с мъжка глава”, които са погрешно определяни като „ранносредновековни”																
Вн-574-а	Неизвестно	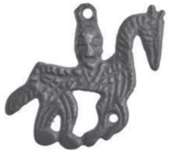	74,4 76,1		1,06 1,16	0,3	0,49 0,67					23,7 22,0				
Вн-574-б	Неизвестно	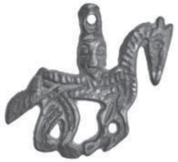	78,7		1,74		0,49					19,1				
Така наречените амулети „конници в ход наляво” с безспорна датировка в XI в.																
Шн-24476	Плиска / Външен град	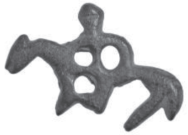	72,1 71,2 75,9	15,8 16,0 12,9	6,82 7,34 6,18	1,86 2,02 1,77	2,29 2,77 2,42	0,18 0,21	0,02			0,66 0,59 0,62				
Сс-4425	Дръстър / Южна стена	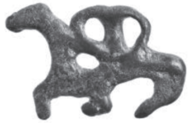	58,4 60,9 59,6	8,0 7,14 6,01	29,7 28,7 28,7	0,67 0,93 0,57	2,12 2,23 3,55		0,08 0,06 0,07	1,02 1,55		0,1				
Сс-1880	Цар Асен / Крепостта	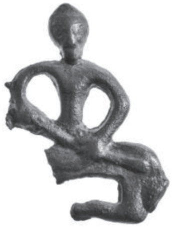	75,0 71,9 73,5	9,64 10,3 10,10	12,4 14,5 13,0		2,21 2,56 2,18		0,03 0,06		0,05	0,73 0,69 0,75				0,37

Таблица. Продължение

Дч-1986	Одърци / крепостта	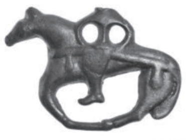	78,0 82,7 71,9		14,8 12,1 19,3	0,42	3,42 2,73 4,4	0,17	0,05	1,32 1,31	0,05	2,29 2,42 2,45				
Дч-2766	Одърци / некропол	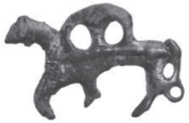	54,4 53,4 60,5	7,33 6,74 5,93	36,9 38,3 29,1	0,26	4,36	0,11	0,06	1,19 1,22		0,09				
Дч-3392	Одърци / некропол	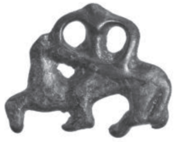	70,0 80,0 69,1	1,32 1,36 1,34	22,2 13,5 29,3		4,58 2,85 0,8	0,2	0,09 0,08	1,61 1,37						
Вн-4040	СИ България / неизвестно	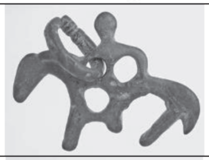	74,3 73,1 71,3	9,76 9,72 10,03	11,6 12,3 10,03	0,42 0,42 0,9	3,34 3,36 2,88		0,58 0,55			0,52			4,34	
Вн-5540	СИ България / неизвестно	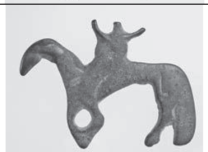	61,5 67,2 63,4	16,8 16,7 15,0	13,0 11,2 11,2	5,16 1,96 5,29	2,72 2,2 1,79	0,15 0,19				0,5 0,52		0,25 0,33	2,97	
Вн-5541	СИ България / неизвестно	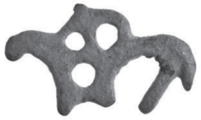	86,1 87,3	1,53	6,55 5,03	5,21 4,05						1,78 2,09		0,38		
Вн-5542	СИ България / неизвестно	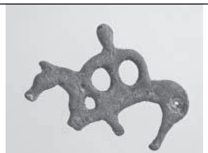	96,2 95,5 95,5	1,76 1,28 1,88	1,1 1,25 1,19		0,76 0,88 0,67				0,02 0,02	0,53		0,18 0,18	1,09	
Вн-5708	СИ България / неизвестно	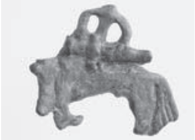	41,8 42,8 47,8	13,5 14,1 12,3	40,3 37,4 35,5	0,7 0,96 0,75				1,1 1,34 1,22			2,6 2,72 2,52		0,68	

при паметници на металопластиката от Възраждането и по-ново време.

3. Любопитен пример в посока отхвърляне на „прабългарската“ и изобщо на ранносредновековната идентификация на висулките „кончета с мъжка глава“ е представен в една статия на Ж. Аладжов, където се обяснява с „религиозен синкретизъм“ особеността на една „бронзова фигурка“ от Рас, Браничево, при която вместо с мъжка глава горната част завършва, като пластина за окачване с отвор под формата на „кръст“ (Аладжов 2003, 130–131, обр. 3; Георгиев, 21).

4. Необходимо е също така да се припомни и написаното от Р. Рашев, че с някои редки изключения, тези фигурки произхождат основно от Западна и Южна България, Македония, Сърбия, Унгария, т. е. те не са известни от най-плътно свързаният с материалната култура на Първото българско царство български Североизток (Рашев 2003, 162–163).

5. Ако се изключат няколко случая на погрешно „приписване“, че са от Плиска и пр., всички „кончета с мъжка глава“ са открити „при неизвестни обстоятелства„ или в:

- „училищен двор (Синьо бърдо, Врачанско), където имало средновековен християнски некропол“ (Меламед 1990, кат. № 6);
- „случайно намерен в глинен пласт при разрушаването на стара къща“ (Драговищица, Кюстендилско) (Меламед 1990, кат. № 15.);
- „предаден от майка на дъщеря като накит за престилка“ (Нивянин, Монтанско) (Меламед 1990, кат. № 1.);
- „при изкопи в частен двор„ (Остров, Врачанско) (Меламед 1990, кат. № 5);

6. Доста странно е пропускането от почти всички писали по темата за висулките „кончета с мъжка глава“, че в първите споменавания за тия паметници е отбелязано, че са откупени или предадени в началото на XX в.:

- едно „конче с мъжка глава“ за Археологическия музей в София, заедно с инструменти и други предмети от Димитър Берберски – потомък на известната фамилия златари Берберски от Враца (Георгиева, Бучински 1959, 55.);
- друг потомък на същата фамилия – Асен, подарил на музея във Враца много златарски произведения и инструменти, останали от баща му.

Това е дало основание на авторите на книгата „Старото златарство във Враца“ С. Георгиева и Д. Бучински да посочат една доста по-късна дата за едно „конче с мъжка глава“, а именно – XIX в. (Георгиева, Бучински 1959, 30; Машов 1974, 66.)

7. В доста подробното изследване за „Старото златарството в София” Л. Маслинков отделя специално внимание на висулки „ездач, възседнал кон”, които на първо място определя като месингови; наподобяващи така нар. „трепки” и завършва, че се „пришивали върху булченските шапчици...”. Най-после, авторът посочва като пример такава висулка от село Подгумер, Софийско, която била „носена пришита на шапчица, предавана фамилно” (Маслинков 1987, 34; 132, обр. 49).

Така, смятам че отхвърлянето на „прабългарската“ идентификация на висулките „кончета с мъжка глава“ е достатъчно добре аргументирано. Разбира се, за по-категоричното им определяне и датировка – според мен, най-рано във времето на Късното Средновековие и след това – са необходими още доказателства. Публикуваните тук резултати от металографско изследване са малък принос тъкмо в тази посока.

Използвана литература

Аладжов 1983: Ж. Аладжов. Култови фигурки от района на Плиска. – Преслав, 3, 1983, 276-281.

Аладжов 2003: Ж. Аладжов. Амулетите – кончета от Нови пазар и лявото крило на прабългарската войска. – Плиска – Преслав, 9, 2003, 129-131.

Георгиев: П. Георгиев. Каталог на паметници с антропоморфни изображения от ранното българско средновековие. – В: http://issuu.com/kreksofin/docs/katalogantropomorfniizobrazhenia

Георгиева, Бучински 1959: С. Георгиева, Д. Бучински. Старото златарство във Враца. София, 1959.

Дончева – Петкова 1993: Л. Дончева – Петкова. Отново за бронзовите кончета – амулети. – Годишник на Народния археологически музей, IX, 1993, 111-114.

Иванишевич 1991: В. Иванишевич. Амулети у облику кона из околине Браничева. – Viminacium, 6, 1991, 97–104.

Йотов 2000: В. Йотов. О материальной культуре печенегов к югу от Дуная – листовидные ажурные амулеты XI в. – Stratum plus, 5, 2000, 209-212.

Мавродинов 1959: Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. София, 1959.

Маслинков. Л. Маслинков. Старото златарство в София, I. София, 1987.

Машов 1974: С. Машов. Амулети – кончета от Врачанския музей. – Музеи и паметници на културата, 1974, 2-3, 65-67.

Меламед 1990: К. Меламед. Амулети – коне, яздени от мъжка глава. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1990, 219-231.

Овчаров 1984: Д. Овчаров. За смисъла и значението на един вид ранносредновековни амулети. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов, София, 1984, 136-139.

Рашев 2003: Р. Рашев. Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia Europensia. По случай 100 годишнината от рождението на В. Бешевлиев. София, 2003, 158-174.

Рашев 2008: Р. Рашев. Българската езическа култура VII – IX в. София, 2008.

Рябцева 2005: С. Рябцева. О листовидных украшениях подвесках, копоушках и решмах. – Revista arheologică, 1, 2005, 350-358.

Станилов 1992: С. Станилов. Старобългарски кончета амулети. – Плиска – Преслав, 5, 1992, 239-245.

Станилов 2006: С. Станилов. Художественият метал на българското ханство на Дунав (7 – 9 век). София, 2006.

Стоянова 2001: Х. Стоянова. Новооткрити ранносредновековни амулети кончета. – В: България, българите и техните съседи през вековете. Изследвания и материали от научната конференция в памет на доц. д-р Христо Коларов 30 – 31 октомври 1998 г. Велико Търново, 2001, 339-347.

Цидрова 1985-1986: Љ. Цидрова. Толкување на еден специфичен тип на амулети од средниот век на Балканот. – Macedoniae Acta Archaeologica, 10, 1985–1986, фиг. 2.

Mavrodinov 1943: N. Mavrodinov. Le **Trésor Protobulgare de Nagyszentmiklós**. – Archaeologia Hungarica, XIX, 1943, p. 114, figs. 75-76.

Fiedler 2013: U. Fiedler. Zur Suche nach dem archäologischen Niederschlag von Petschenegen, Uzen und Kumanen in den Gebeiten südlich der unteren Donau. – In The Steppe Lands and the World beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday (eds. F. Curta, B-P. Maleon), Iaşi, 2013, S. 277.

ON THE PENDANTS DEFINED AS AMULETS – HORSES WITH A MALE HEAD

Ioto Valeriev

(summary)

The work presents the results of the analysis of a group of tiny metal ornaments. The study was conducted by means of the Bruker S1 Sorter non-destructive device.

The archaeologists have described the *horse with male head* pendants as cast in bronze. However, the metallographic analysis shows two of the figures from Varna Museum of History consist of copper (Cu) – ca. 60 – 70% as well as of zinc (Zn) – 20%, and other elements. This proportion of metals appears to be entirely different from the composition of the figures defined as *horsemen to left* (see the Table). In the same line it is essential to note that Zinc was obtained as pure metal in the late Middle Ages, and its production in large amounts began after the late 18th century.

The author has rejected Proto-Bulgarian identification of the *horses with male head* pendants as there are grounds for dating them from the time of the Late Middle Ages and even later, most probably from the 19th century.

ЧАСТ ОТ КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ СРЕБЪРНИ АСПРИ НА ЦАР ИВАН АЛЕКСАНДЪР И МИХАИЛ АСЕН (1332/1333-1380) ОТ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Невян Митев

В частна колекция във Варна се съхранява част от колективна находка от сребърни аспри на цар Иван Александър и Михаил Асен (1332/1333 – 1380). Според собственика, монетите са намерени във Велики Преслав и общият им брой е бил около 50, но той е успял да закупи за своята колекция само 5 екземпляра.[1] Ето описанието на монетите:

Л. Иван Александър (вляво) и Михаил Асен (вдясно) прави, настеща със стеми, дивитисиони, лороси, държат знаме с дълга дръжка, опряна на няколко разклонения; върхът на знамето е оформен във вид на стилизирана лилия; царят държи в д. си ръка кръст с къса дръжка, синът му държи същата инсигния в л. ръка; в л. поле – монограм на епитета БЛАГОВѢРЕНЪ, а в д. – монограм на името МИХАНЛЪ; горе, между главата на царя и знамето – монограм от буквите АЛЕ; срещу него – монограм на титлата „цар,,. Зрънчест кръг.

О. IC-XC. Христос с брада и мустаци, с голям зрънчест кръстат нимб, туника, колобион и мантия, седнал на трон без огледало и елепсовидни възглавнички; двете му ръце са вдигнати високо встрани за благословия; в л. поле монограм от буквите АЛЕ; в д. поле монограм на титлата „цар“. Зрънчест кръг.

1. AR; Размери: Т. 1,0г., Д. 16-17мм.
2. AR; Размери: Т. 0,8г. Д. 15-16мм.
3. AR; Размери: Т. 0,7г., Д. 16-18мм.
4. AR; Размери: Т. 0,6г., Д. 17-20мм.
5. AR; Размери: Т. 0,6г., Д. 16-17мм.

Представените монети принадлежат към второ сребърно монетосечене на цар Иван Александър. Единият екземпляр е от трета хронологическа фаза (1355/56 – 1366/67), а останалите четири монети са от четвърта хронологическа фаза (1365/66 – 1380) (Дочев 2009, 135-154). Дълги години след смъртта на българския владетел неговите монети са използвани като парично средство в българските земи. Смятам, че датировката на находката трябва да се определи през 80-те год. на XIV в. и най-вероятно нейното укриване трябва да се свърже с падането на Велики Преслав под османска власт.

Монетите на цар Иван Александър, които се намират в Преслав, са рядкост. (Йорданов 1980, 229-239; Йорданов 1985, 207-214). Регистрираните екземпляри от този български владетел в града са неколкократно по-малко от неговите емисии в Шумен. Въз основа на откритите 25 монети Ж. Жекова разглежда Преслав като част от периферията на Шумен през този период. (Жекова 2003, 223).

До този момент са познати 11 колективни монетни находки от Велики Преслав и неговата околност. Нито една от тях не е с датировка втора половина на XIV в. 9 са датирани във втората половина на XIII век, една във втората четвърт на XIVв. и една в нач. на XV в. (Жекова 2013, 307-311) Публикуваната тук находка (част) се явява единствената досега, позната от Велики Преслав. Макар да не е придобита чрез редовни археологически проучвания и да се съхранява в частна колекция, находката е важен нумизматичен паметник, свързан с последните години на Преслав като средновековен български град.

Използвана литература

Дочев 2009: К. Дочев. Каталог на българските средновековни монети. Велико Търново, 2009.

Жекова 2003: Ж. Жекова. За приемствеността между Преслав и Шумен (XII – XV в.). По нумизматични данни. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Велико Търново, 2003, 220-229.

Жекова 2013: Ж. Жекова. Велики Преслав през втората половина на XIII в. Залезът на един царстващ град (По нумизматични данни). – Преслав, 7, 2013, 303-318.

---

[1] Възползувам се от случая да благодаря на собственика за възможността да публикувам находката!

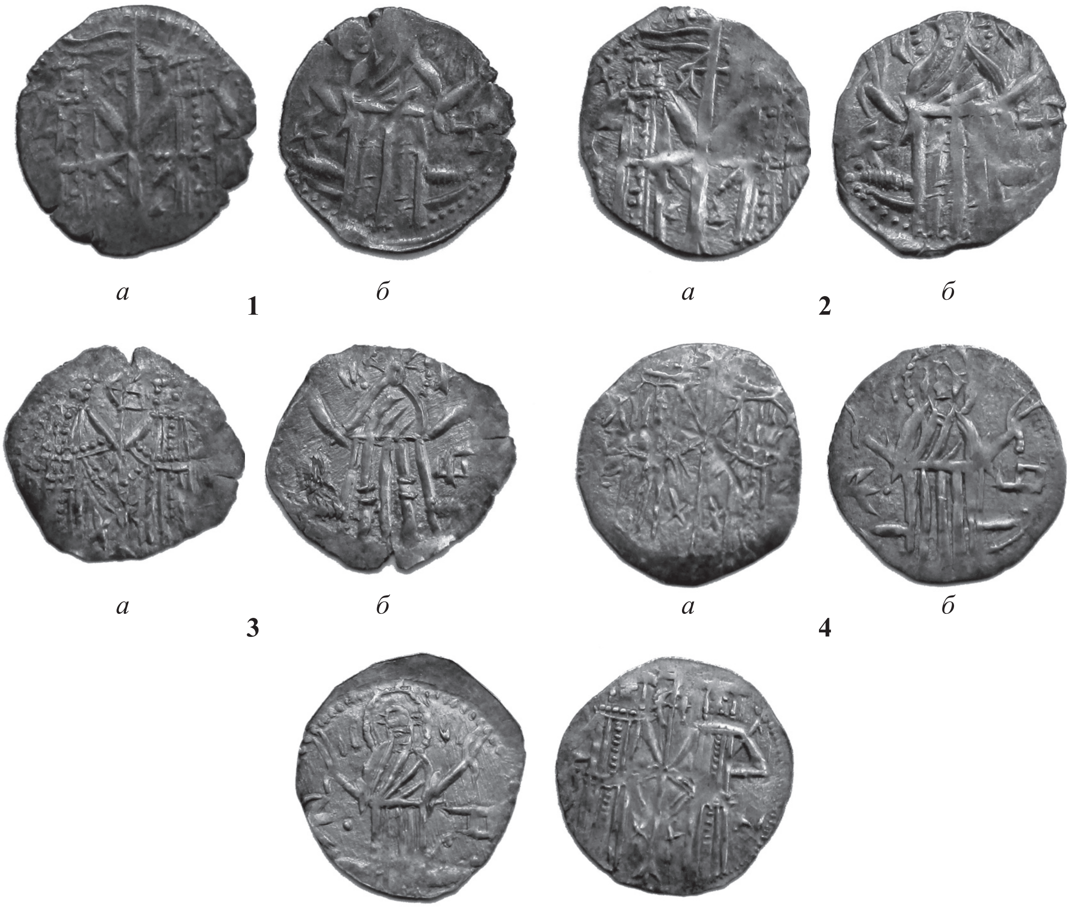

а 1 б а 2 б

а 3 б а 4 б

а 5 б

Сребърни аспри на цар Иван Александър и Михаил Асен (1332/1333 – 1380)

Йорданов 1980: И. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Средновековният български град. София, 1980, 229-239.

Йорданов 1985: И. Йорданов. Монети от разкопки на вътрешните крепостни стени на Велики Преслав. – Плиска – Преслав, 4, 1985, 207-214.

PART OF A HOARD OF SILVER ASPRAE OF IVAN ALEXANDER AND MICHAEL ASSEN (1332/1333 – 1380) FROM VELIKI PRESLAV

Nevyan Mitev

(summary)

A private collection in Varna houses a part of hoard of silver asprae of Ivan Alexander and Michael Assen (1332/1333 – 1380). According to its owner, the coins were found in Veliki Preslav, and their number was about 50 in total, but he has managed to purchase only 5 of them for his collection. The hoard (a part of it) here presented come to be the only one known so far from Veliki Preslav. Although it does not come from regular archaeological research and belongs to a private collection, the hoard is a significant numismatic phenomenon associated with the final years of Preslav as a Medieval Bulgarian town.

ГАНЧО ЕНЕВ – КРАЕВЕД НА ОМУРТАГСКА ОКОЛИЯ

Кирчо Апостолов

Предмет на настоящия доклад е краеведческата дейност на учителят Ганчо Енев. От 30-те до началото на 50-те години на XX век, той работи в селищата на Омуртагска околия. Като представител на българската интелигенция е бил запознат с трудовете на първите изследователи на българското минало – братята Хермин и Карел Шкорпил, Константин Иречек и др. Впечатлен от делото им, Енев се заел със събирането на сведения, с издирването и описването на археологически паметници от Омуртагския край. На него дължим ценна информация за етническия състав и произход на населението в селищата от региона. Тези сведения са резултат от личните му наблюдения и на контактите му с местните жители. В периода 1939 – 1940 година, своите наблюдения записва в осем тетрадки наименовани – „Записки“. Те са запазени благодарение на проф. Димитър Овчаров, които ги прибира за съхранение в Търговищкия музей (днес РИМ – Търговище). Като уредник в отдел Археология на споменатия музей се запознах със съдържанието им и останах впечатлен от подробната и точна информация, поднесена в тях. Тук ще съсредоточа вниманието върху сведенията, които Г. Енев дава за средновековните паметници от региона – селища, църкви, крепости, случайни находки и пътни трасета. Самият автор е разделил трудът си на две части, озаглавени: I. Селища в Омуртагска околия и II. Население и поминък.

От „Записките“ научаваме, че в землищата на 26 села има останки от средновековни селища. Авторът посочва разположението им спрямо съвременните села, названията на местностите, където са и някои топографски особености на терена (извор, река, плодни дървета и др.). Тази подробна информация понякога е подкрепена с данни от местни жители за случайно открити археологически находки. Такива селища, Енев локализира в землищата на селата Божица, Веренци, Веселец, Голямо Църквище, Г. Кабда, Г. Козарево, Добротица, Д. Златица, Д. Росица, Д. Хубавка, Д. Новково, Еревиш, Изворово, Камбурово, Малка Черковна, Могилец, Обител, Падарино, Петрино, Плъстина, Поройно, Птичево, Стара река, Угледно, Черни бряг и Церовище. От него научаваме имената на местностите, които са в непосредствена близост, или където са регистрирани средновековните поселения. Така стават известни топоними, като: „Михал сокак“, „Чатак кору“, „Читаклар авлу“,„Боге“, „Райка“, „Гяур дере“ (Гяурска река), „Хора ери“ (Харището),„Кайнарджа“, „Юртлук“, „Гяур ямаса“ (Гяурски трап), „Булгар мезарлък“, „Ташлък йолу язъ“ (Каменния път), „Базиргян авлу“, „Чифте пунар“ (Двата кладенеца), „Клисе орман“ (Църковна гора), „Клисе екинлик“ (Църковната житеница), „Клисе тарлъ“ (Църковна нива), „Ала клисе“ (Бялата църква), „Манастирище“, „Хора дюзю“ (Хорова редица), „Гяур кеди“ (Гяурска котка), „Чатмата“ и др. Описвайки терена, Енев споменава някои топографски особености: като наличието на реки – „Кара дере“ (Черна река), „Алъ дере“ (Бяла река), Голяма река, Гюрла (Гюренлик), Язовецки поток и др.; на извори и чешми -„Кайрак чешме“, „Покритата чешма, „Каба кайнъ“ и др.; на мостове – „Еръ кюпрю“ и „Кемер кюпрю“; на воденици, гробища и др.

Информацията за случайни находки потвърждава наличието на средновековно селище за съответното землище. Научаваме, че „през 1907 г. в местността „Кайнарджа“ край с.Изворово са намерени кандило и свещник“ (Енев 1939b, 23); през същата година в Горната махала на с. Угледно е открит златен кръст (Енев 1939b, 27); от района на Камбурово са медни византийски монети от XI – XII век; такава е открита и край Божица (Енев 1939b, 14). Енев пише, че при разкопаването на могила до с. Обител в гроб е намерена монета на Василий I (867-886) (Енев 1939a, 57), а в местността „Райка“, между селата Долна Хубавка и Панайот Хитово през 1927 г. са събрани около 20 златни монети, всяка с тегло от 4 грама, които Енев назовава, „Костадинки“ (Енев 1939b, 24), а при Менгишево през 1928 г. са открити каменни плочи с надписи на старобългарски (Енев 1939b, 28). Повечето от споменатите находки, безвъзвратно са загубени за науката и единствената информация за тях получаваме благодарение на краеведа Ганчо Енев.

За някои средновековни селища, Енев уточнява, че са възникнали върху по-стари. Това при с. Поройно е върху тракийско селище, а в землището на с. Церовище то е върху селища от тракийската и римската епоха, докато при Г. Кабда е над римски град, наричан от местните турци „Саръ касаба“ (Жълтия град).

Локализацията на някои селища се потвърждава от други автори: Васил Маринов пише за селищата край Плъстина, Падарино и Угледно (Маринов 1936, 51, 75, 78-79), а Петър Минков за друго при с. Петрино (Минков 1972, 7).

При теренни обхождания и огледи на иманярски изкопи извършени от специалисти на РИМ – Търговище е потвърдено наличието на средновековни селища в землищата на селата Величка, Г. Козарево, Добротица, Д. Новково, Изворово, Могилец и Стара река (Конаклиев, Ангелова, Гинев). Това доказват случайни находки постъпили във фондовете на РИМ – Търговище: от землището на с. Петрино през 1977 г. е инвентирана златна монета на Йоан III Ватаци монета на Йоан III Ватаци (1222-1254) (инв. № 249), а от Веренци са вписани връх на копие (инв. № 1272), бронзов кръст – енколпион (инв. № 1273) и апликация (инв. № 1274; РИМ – Търговище). Тези случаи, доказват верността на сведенията оставени от Г. Енев.

На него дължим информация за местонахождението на някои средновековни църкви. За с. Д. Росица той е пише: „На север от Аля дере, при устието и в местността „Гяур клисе“ има развалини от църква, а още по на север е било старобългарското селище“ (Енев 1939b, 24). При изграждането на язовир Ястребино, проф. Д. Овчаров през 1960 – 1961 г. проучва църквата и част от некропола, които са датирани от краят на IX – X век (Овчаров 1976, 222-223; Материали 1995, 204). При с. Еревиш, Енев локализира църква над воденицата на „Кара дере“, друга при с. Изворово в „Горнаковата нива“, където дори бил открит олтарът с престола (Енев 1939b, 23, 25-26). Съобщава за открити основи на църква между селата Могилец и Ябланово през 1933 г. Там през 1992 г. са проведени спасителни археологически проучвания под ръководството на А. Конаклиев на ранно християнска базилика и на част от средновековен некропол (Материали 1995, 223). Друга църква авторът на „Записките“ посочва в землището на с. Петрино в посока към Веренци (Енев 1939b, 30). Пак там в местността „Клисе тарлъ“ е бил открит позлатен кръст (Минков 1936, 7). Г. Енев предава спомени на жители на с. Черни бряг, че изселващите се през 80-те години на XIX век турци са съобщили, че джамията им е била изградена на мястото на църква носила името на „Св. Петка“. За местността „Манастирище“ между селата Д. Златица и Пиринец съобщава, че през 1926 г. са открити основи на манастир и плоча с надпис. Друг манастир е имало под с. Обител в посока към Г. Църквище, които турците са обърнали в теке (Енев 1939b, 25, 28).

В “Записките“ има информация за няколко крепости в Омуртагска околия. За тази при с. Величка е записано, че е „на север от селото, на десния бряг на река Камчия върху „Иланля юкя“ (Змийската могила) и е охранявала пътя от Върбица към Чернооково“ (Енев 1939a, 50). Тази информация е потвърдена при теренни обхождания (Дремсизова – Нелчинова, Гинев, Ангелова, Конаклиев 1991, 22). Крепостта над Птичево, краеведът е определил като византийска и след това българска, закътана в гънките на Сакара и известна като „Хисар кале“ (Енев 1939a, 56; Материали 1995, 267). Друга крепост локализира над левия бряг на река Гюрла, недалеч от с. Г. Църквище (Енев 1939a, 59; Конаклиев, Апостолов 1992), такава посочва в местността „Асара“ над Голяма река в землището на село Разделци (Материали 1995, 269; Конаклиев, Ангелова, Гинев 1984). Най-подробно описва крепостта между Богомолско и Слънчовец: „При Стара река, под местността „Слънчовец“ и до местността „Изворци“, на най-високата и недостъпна част, има развалини на римски кастел, наричан „Исаклярско кале“, което е охранявало пътя от Омуртаг за Търново“ (Енев 1939b, 10; Дремсизова – Нелчинова, Гинев, Ангелова, Конаклиев 1991, 18; Конаклиев, Ангелова, Гинев 1978,

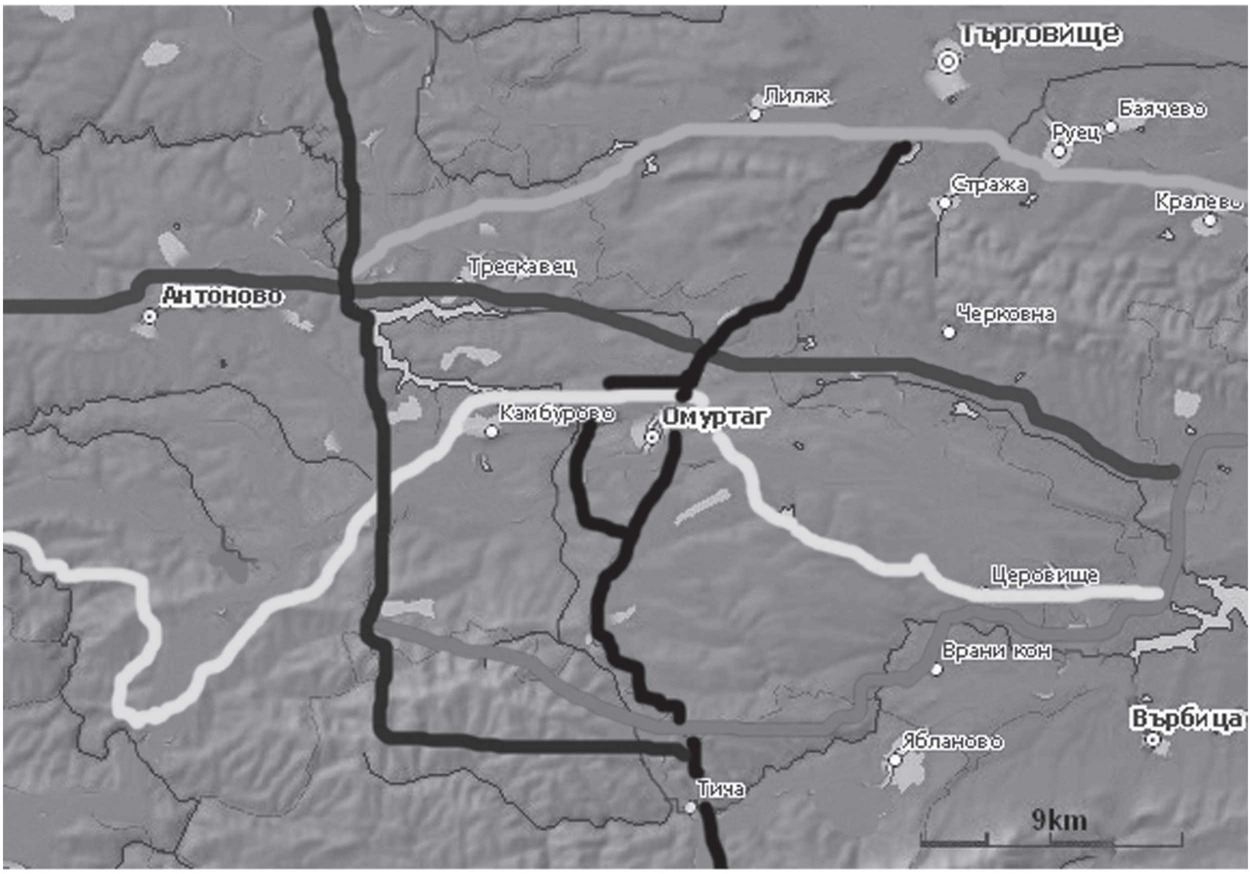

▬ 1. път: Преслав - Птичево - Маркели
▬ 2. път: Преслав - Герлово - Търново
▬ 3. път: Преслав - Любичево - Търново
▬ 4. път: Преслав - Търговище - Любичево - Търново
▬ 5. път: Попово - Любичево - Котленски проход
▬ 6. път: Дервентски проход - Омуртаг - Котленски проход, отклонение за “Оланджик” - Тича

Обр. 1. Пътищата описани от Ганчо Енев

1985). Някои от споменатите крепости вече са били известни на историческата наука от братя Шкорпил и К. Иречек (Птичево), а други са регистрирани по-късно при теренни обхождания и при огледи на иманярски изкопи в Г. Църквище Величка, Богомолско и Разделции (Рашев 1982, 187; Материали 1995, 167).

Особенно ценна е информацията, която Г. Енев дава за старите пътища. В някои участъци описанието е много подробно, което е в резултат от личните наблюдения на автора, извършени при обхожданията му.

Първият описан път е от Преслав за Маркели (обр. 1.1). Трасето му от Преслав преминава до калето при Драгановец, към Конево и Кьолмен, след това продължава северно от Величка, покрай калето на „Змийската могила“, от там „Топъ калеси“ на левия бряг на река Камчия и източно от Соколарци продължава към „Хисар кале“ над Птичево, след което преминава на изток от Юрушките скали на Котленския проход, през Жеравна, Ичера и Градец за Маркели (Енев 1939b,13-14).

Най-подробно е описан пътят от Преслав през Герлово за Търново (обр. 1.2), който е маркиран още К. Шкорпил, в „Опис на старините по течението на Русенски Лом“ (Шкорпил 1914, 93-94). За него Енев пише: „от Кьолмен се отделя път на запад през Омуртаг за Търново. От Кьолмен пътят преминава северно на с. Менгишево, край могилата, после южно от Рътлина към римо – византийското селище при Церовище, покрай калето на левия бряг на река Гюрла до Г. Църквище, там се отклонява от реката и минава южно от Обител до „Кайрак чешме", минава до Чернокапци като западно от селото стига отново до реката, прави завой и излиза стръмно срещу воденицата". Енев отбелязва, че на това място пътят все още е личал.От там трасето му се прехвърля на левия бряг на реката (Гюрла), минавало под с. Красноселци, пресича два потока и стига до пътя за Омуртаг. Източно от града се прехвърля на север от шосето, стига до „Аля дере" и през местността „Алчака" на север от града продължава за калето минавайки на 100 метра от него, където пресича река Иринджик, от там през местностите „Еръ кюпрю" и „Саръ чаля" достига до Голяма река над Камбурово, минава край калето, пресича реката в местността „Юртлука" близо до римо – византийското селище. Пътят минава до кантона „Кайнарджа" на юг от с. Изворово, след това покрай „Ереселерските гробища" и южно от с. Кьосевци, продължава покрай Пчелно, Капище и трите гроба в местността „Каба кайнъ", стига до калето при Слънчовец, от там продължава за Длъжка поляна и моста на Стара река, а от там към Златица за Търново (Енев 1939, 15).

Ганчо Енев описва друг път, успореден на горния (обр. 1.3) – от Преслав, той минава до калето при Драгановец и стига до Вардунското кале, от там през „Кемер кюпрю" при с. Беломорци, и през местността „Бей алан" край Бостан стига до античното селище при Д. Хубавка, а след това до средновековното градище при Любичево. Там от „Кемер кюпрю" продължава по десния бряг на Язовецкия поток, преминава при „Скали – кладенецкото кале" и над Еревиш при „Кара Капу", от там покрай Антоново продължава за Кесарево и Търново. При Любичево към този път се включва трасето на друг път от Преслав (обр. 1, 4). То минава южно на 6 км. от Търговище през местността „Уйца", продължава към Китино и стига до Любичево. Пътят за Търново при с. Любичево е пресичан и от напречен път, който от Попово е води към южна България (обр. 1, 5). Той минава през моста „Кемер кюпрю" при Любичево, насочва се към старобългарското кале при варницата до с. Росица, от там продължава през Кьосевци, Таймище, Железарския „Юртлук" и пътя (у Енев „калдъръма") за Тича към Котленския проход и Южна България (Енев 1939b, 16-17).

От Котленския проход, Енев описва друг път, който се включва при Кьосевци в пътя за Търново (Енев 1939b, 17; Овчаров 1981, 68-71). Той се включва при Тича, Кьосевци и Поройно (Покритата чешма), по Черна река, минава южно от Еревиш и Антоново, след това над с. Девино през местността „Пали лула" и продължава към Търново.

В „Записките" е маркирано трасето на път напречен на този от Дервентския проход през Омуртаг за Търново, чието значение нараства в периода XIII – XIV век. При Омуртаг той се насочва към Тича и Котленския проход за южна България (обр. 1.6). От него авторът посочва, че още личали крайпътните могили при селата Презвитер Козма и Пъдарино. Разклонение на този път от Омуртаг минава край с. Великденче, продължава към калето на река Ирinджика в местността „Оланджик" и южно от с. Илийно се свързва с основния път към Тича.

Пътните трасета описани от Ганчо Енев в много отношения обогатяват вече известните за тях факти. Допълнителната информация, която получаваме е резултат от личните наблюдения на автора, който обикаля по трасетата им и събира сведения от местното население.

В заключение следва да отбележа, че началото на своите „Записки", Ганчо Енев поставя преди 70 години през 1939 г. Те са значителен принос в проучването на средновековното минало на Омуртагския регион. Повлиян от първите изследователи на българското минало от края на XIX – началото на XX век, с раница на гръб (по думите на негови бивши ученици), той издирва и описва паметниците в околията. Някои от тях са били неизвестни за тогавашната наука. Последвалите теренни обхождания и археологически проучвания потвърдиха точността на информацията записана от Г. Енев. Изложеното тук цели да отреди подобаващо място на един малко известен краевед на Омуртагския край, който безкористно, неуморно и добросъвестно събира и документира сведения за старините и минало на района.

Използвана литература

Материали 1995: Материали за картата на средновековна България. – Плиска – Преслав, 7, 1995.

Дремсизова – Нелчинова, Гинев, Ангелова, Конаклиев 1991: Цв. Дремсизова – Нелчинова, Г. Гинев, Ил. Ангелова, А. Конаклиев. Археологически паметници в Търговищки регион. София, 1991.

Енев 1939a: Г. Енев. Записки. I. Селища в Омуртагска околия. – Непубликувани материали, съхранявани в РИМ – Търговище, 1939.

Енев 1939b: Г. Енев. Записки. II. Население и поминък. – Непубликувани материали, съхранявани в РИМ – Търговище, 1939.

Конаклиев, Ангелова, Гинев: А. Конаклиев, Ил. Ангелова, Г. Гинев. Материали за археологическа карта на Търговищка област – информация от теренни обхождания от 15. XI. 1984 г., 01. XI. 1978 и от 29. X. 1985 г.

Конаклиев, Апостолов: Материали за археологическата карта на Търговищка област – информация от посещение на иманярски изкопи през 1992.

Маринов 1936: В. Маринов. Герлово. Областно географско изучаване. София, 1936.

Минков 1972: Поселищно – демографско и историко – етнографско изследване. Шумен, 1972.

Овчаров 1976: Д. Овчаров. Средновековни некрополи от Търговищко. – Преслав, 2, 1976, 220-230.

Овчаров 1981. Н. Овчаров. Значението на прохода Дервент при Търговище през средновековието. – Военно исторически сборник, 5, 1981, 68-71.

Рашев 1982. Р. Рашев. Старобългарски укрепления по долния Дунав (VII – XI век). Варна, 1982.

РИМ – Търговище: РИМ – Търговище. Инвентарни книги на РИМ – Търговище за отделите „Археология“ и „Нумизматика“.

Шкорпил 1914. К. Шкорпил. Опис на старините по течението на Русенски Лом. София, 1914.

GANCHO ENEV – RESEARCHER OF OMURTAG DISTRICT

Kircho Apostolov

(summary)

The aim of the contribution is to popularize the activities of Gancho Enev, a teacher who worked in Omurtag district till the mid 20th c. Going around the entire district he tracked down and described the ancient sites, collected information about accidental finds as well as about the ethnic origins of the local population. Enev has recorded all his discoveries in a couple of notebooks housed today in the Regional Museum of History – Targovishte. They offer a wealth of information about Medieval settlements, churches, fortresses and ancient roads. The archaeological investigation during the recent decades confirms the accuracy of his records.

The unwearied, selfless and scrupulous work of Gancho Enev gives him a place among the researchers of Omurtag area.

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ, ТОМ 11
Редактор
Павел Георгиев

Графичен дизайн
Росица Кънева

Печат
„Кота Принт“
ISBN 978-954-9472-36-3